

ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ, ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ, ΚΕΙΜΕΝΑ
ΚΙ ΕΝΑ ΑΝΕΚΔΟΤΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ

Mihai Sorin Rădulescu

Βυζαντινές οικογένειες στην ρουμανική γη

Κώστας Μ. Σταματόπουλος

Τά αίτια τής Μικρασιατικής Καταστροφής

Δημήτρης Ά. Μαυρίδης

Ή πόλη τής Ξάνθης ως δημιούργημα
τού νεοελληνικού κοινοτισμού

Παναγιώτης Φ. Χριστόπουλος

Ό Νικόλαος Σπηλιάδης μεταξύ Φωτισμού
καί Διαφωτισμού

Χρήστος Μπαλόγλου

Ή οικονομική φιλοσοφία τών Νεοπυθαγορείων

Δημήτριος Πουλάκος

Πολιτισμικές διαστρωματώσεις καί προβλήματα
διαχείρισης ιδεολογιών

Σπύρος Κουτρούλης

Ό νεοελληνιστής Τζούλιο Καϊμη

Ό Β. Δουβαλέρης μεταφράζει καί σχολιάζει
W. James καί Nietzsche

ΑΠΟΚΛΕΙΣΤΙΚΗ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΤΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΗ RICHARD MÜNCH

38

ΑΝΟΙΞΗ 2004 • 17ος ΧΡΟΝΟΣ • Β΄ ΠΕΡΙΟΔΟΣ • ΤΙΜΗ 6 € • ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ 38

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Β' ΠΕΡΙΟΔΟΣ 17ος ΧΡΟΝΟΣ ΑΝΟΙΞΗ 2004 ΤΙΜΗ: 6 €

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

Μελέτης Ή. Μελετόπουλος

ΑΡΧΙΣΥΝΤΑΚΤΗΣ

Κωνσταντίνος Σπηλιώτης

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Χρήστος Βρούστης, νομικός • Κωνσταντίνος Γιαννακόπουλος, κοινωνιολόγος • Νέδα Κανελλοπούλου, νομικός-συνταγματολόγος • 'Αλέξανδρος Κόντος, γλωσσολόγος-νομικός-φιλόλογος • Σπύρος Κουτρούλης, οικονομολόγος • 'Αθηνά Λιάπη, κοινωνιολόγος • Γιάννης Μαθουδάκης, φιλόλογος • Γεώργιος Π. Μαλούχος, πολιτικός επιστήμων • Χρήστος Π. Μπαλόγλου, ιστορικός τής οικονομίας • Χρήστος Παϊζής, φιλόλογος • Γιάννης Παπαδόπουλος, πολιτικός επιστήμων, καθηγητής Πανεπιστημίου Λωζάννης • Εύη Παπαλόη, κοινωνική ψυχολόγος • Γιώργος Σκουλάς, κοινωνιολόγος • Κωνσταντίνος Σταματόπουλος, ιστορικός

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ - ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

Χρήστος Π. Μπαλόγλου

ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ

Βαγγέλης Δουβαλέρης - Παναγιώτης Τσολιάς

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ - ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ

Γιάννης Μαθουδάκης

ΚΑΛΑΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Ευτέρπη Τρίμη

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ

'Αγγελική Κουτσούκου
Μηλιαράκη 68, 111 45 'Αθήνα
τηλ. 210.85.47.421
e-mail: nkouts@ath.forthnet.gr

ΝΟΜΙΚΟΣ ΣΥΜΒΟΥΛΟΣ

Χρήστος Βρούστης

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑΣ - ΣΥΝΑΡΟΜΕΣ

Τ.Θ. 63535, Φιλοθέη 152 37
τηλ. 210.68.12.723

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ

'Εκδόσεις Παπαζήση ΑΕΒΕ
Νικηταρά 2 & Έμμ. Μπενάκη, 106 78 'Αθήνα
τηλ.: 210.38.22.496 - 210.38.38.020
fax: 210.38.09.150

ISSN 1105-8099

Περιεχόμενα

'Από τήν Διεύθυνση	5
'Ο γηραιότερος αναγνώστης τής Νέας Κοινωνιολογίας.....	6
Κώστας Βλησίδης: Γεράσιμος Κακλαμάνης (1940-2003)	7
'Αποκλειστική συνέντευξη του καθηγητή Richard Münch στόν Κ. Γιαννακόπουλο	11

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΡΕΝΟ ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗ

Μελέτης Μελετόπουλος: Ρένος 'Αποστολίδης' βίος, έργο και πολιτική φιλοσοφία.....	19
Συνέντευξη του Ρένου 'Αποστολίδη στόν Βαγγέλη Δουβαλέρη	47
Κείμενα του Ρένου 'Αποστολίδη.....	61

Mihai Sorin Rădulescu: Βυζαντινές οικογένειες στην ρουμανική γή. Μετάφραση: Γιώργος Μιχαλόπουλος..... 71 |

Κώστας Μ. Σταματόπουλος: Τά αίτια τής Μικρασιατικής Καταστροφής 82 |

Δημήτρης 'Α. Μαυρίδης: 'Η πόλη τής Εάθης ως δημιουργημα του νεοελληνικού κοινοτισμού 106 |

Παναγιώτης Φ. Χριστόπουλος: 'Ο Νικόλαος Σπηλιιάδης (1785-1867) μεταξύ Φωτισμού και Διαφωτισμού 120 |

'Αλέξανδρος Κόντος: Δημοκρατία και κοινοβουλευτισμός' δύο διαφορετικά πολιτεύματα..... 141 |

Χρήστος Παϊζής: Οί γνωσιολογικές προϋποθέσεις τής ρητορικής τέχνης και ή φιλοσοφία του Πρωταγόρα του 'Αβδηρίτη..... 152 |

Χρήστος Μπαλόγλου: 'Η οικονομική φιλοσοφία των Νεοπυθαγορείων 157 |

Δημήτριος Πουλάκος: Πολιτισμικές διαστρωματώσεις και προβλήματα διαχείρισης ιδεολογιών..... 165 |

Κωνσταντίνος Προκάκης: 'Ο κοινωνικός και πολιτικός ρόλος τής διαφημίσεως..... 182 |

Φίλιππος Νικολόπουλος: Οικολογία και 'Αριστερά' σημεία σύγκλισης και απόκλισης και απόπειρα μις νέας σύνθεσης 188 |

Γιώργος Σκουλάς: 'Έλλειμμα Δημοκρατίας, έλλειμμα ανθρωπιās' κοινωνιολογική προσέγγιση..... 201 |

☆

William James: 'Ο πραγματισμός. Μετάφραση, σχόλια: Βαγγέλης Δουβαλέρης 207 |

Friedrich Nietzsche: 'Η γέννηση τής τραγικής σκέψης. Μετάφραση, σχόλια: Βαγγέλης Δουβαλέρης 212 |

☆

Μιχάλης Κατσιμίτσης: 'Η αισθητική αποτύπωση τής ήθικης στό έργο του Jean-Paul Sartre. Νέα διδακτορική διατριβή 222 |

ΒΙΒΛΙΟΦΟΡΕΙΣ: Γράφουν οί Δ. Νιάνας, Μ. Μελετόπουλος, Γ. Μαθουδάκης, Χρ. Μπαλόγλου, Φ. Νικολόπουλος, Π. Φούγιας, Σ. Τριαντάρη-Μαρά, Β. Δουβαλέρης 225 |

ΑΡΑΗΝ από τόν Σπύρο Κουτρούλη: 'Ο νεοελληνιστής Τζούλιο Καίμη 245 |

Ἡ *Νέα Κοινωνιολογία* κυκλοφορεῖ κάθε ἐξάμηνο στά βιβλιοπωλεῖα καί στά περίπτερα. Ἀποστέλλεται κατ' οἶκον στούς συνδρομητές. Τιμή τεύχους: 6 εὐρώ. Τιμή ἐτήσιας συνδρομῆς (2 τεύχη): 10 εὐρώ. Τιμή ἐτήσιας φοιτητικῆς συνδρομῆς: 9 εὐρώ. Ἰδρύματα, Ὄργανισμοί, Τράπεζες κλπ.: 20 εὐρώ. Παλαιά τεύχη διατίθενται στά γραφεῖα τοῦ περιοδικοῦ καί στόν ἐκδοτικό οἶκο.

Ἡ *Νέα Κοινωνιολογία* δέχεται ἄρθρα, ἐργασίες κλπ. Οἱ δημοσιευόμενες ἀπόψεις ἐκφράζουν ἀποκλειστικά τούς συγγραφεῖς τους, οἱ ὁποῖοι εἶναι ὑπεύθυνοι γι' αὐτές. Δημοσιεύεται κάθε εὐπρεπῆς ἐπιστολή πού λαμβάνει τό περιοδικό. Χειρόγραφα δέν ἐπιστρέφονται. Τά ἀποσπελλόμενα στήν *Νέα Κοινωνιολογία* ἄρθρα ὀφείλουν νά εἶναι ἀδημοσίευτα, πρωτότυπα, ἐπιστημονικά, εὐπρεπῆ καί συντεταγμένα σέ ὀρθά ἐλληνικά. Ἀποκλείονται κείμενα πού πολιτικολογοῦν ἄμεσα ἢ ἔμμεσα καί προσπαθοῦν νά προωθήσουν μέ οἰονδήποτε τρόπο συγκεκριμένα προσωπικά ἢ ὁμαδικά συμφέροντα. Οἱ στῆλες τοῦ περιοδικοῦ εἶναι ἀνοικτές σέ ὅλα τά ρεύματα τῶν ἰδεῶν. Ὁ πλουραλισμός εἶναι ἡ μόνη «γραμμή» του. Τό περιοδικό αὐτό ἀποτελεῖ ἐλεύθερο βῆμα διαλόγου καί δέν ἔχει ἐπιστημονικές, ἐπιστημολογικές ἢ ἄλλες προκαταλήψεις.

Οἱ ἐργασίες πρέπει νά ὑποβάλλονται ἀπαραιτήτως δακτυλογραφημένες σέ διπλό διάστημα μέχρι 25 σελίδες χωρίς τήν περίληψη, τίς παραπομπές καί τήν βιβλιογραφία, σέ τρία ἀντίτυπα (προαιρετικά καί σέ ἠλεκτρονική μορφή).

Τά ἄρθρα κρίνονται σύμφωνα μέ τό διεθνῶς καθιερωμένο «blind system».

Ἡ ἐργασία πρέπει νά ἔχει:

- 1. Σελίδα τίτλου**, μέ τόν τίτλο τῆς ἐργασίας (μέχρι 10 λέξεις) καί τά ὀνόματα τῶν συγγραφέων, τήν διεύθυνση καί τό τηλέφωνό τους. Ἀπαιτεῖται σύντομο βιογραφικό σημεῖωμα τοῦ (τῶν) συγγραφέως (-φέων).
- 2. Σελίδα περίληψης (abstract)**. Ἡ περίληψη δέν πρέπει νά ὑπερβαίνει τίς 200 λέξεις. Ἀνακεφαλαιώνει τόν στόχο τῆς ἐργασίας, τήν μέθοδο, τά ἀποτελέσματα καί τά συμπεράσματα.
- 3. Σελίδα περίληψης στά ἀγγλικά ἢ γαλλικά.**
- 4. Τό κείμενο τῆς ἐργασίας μέ κατάλληλο χωρισμό σέ διάφορα κεφάλαια καί ὑποτίτλους.**
- 5. Βιβλιογραφικές παραπομπές καί βιβλιογραφία** μέ ἓνα διεθνῶς ἀποδεκτό σύστημα.
- 6. Ὑποσημειώσεις** σέ ἀριθμητική σειρά, μέ διπλά διαστήματα, στό τέλος τοῦ ἄρθρου.

Ἐργασίες πού δέν θά πληροῦν αὐτές τίς προϋποθέσεις θά ἐπιστρέφονται στούς ἀποστολεῖς τους χωρίς νά ἐξετάζεται τό περιεχόμενό τους.

Ἐπιτρέπεται ἡ ἀναδημοσίευση τῆς ὕλης ἢ μέρους της, καθὼς καί ἡ γραπτῆ, ραδιοφωνική, τηλεοπτική ἢ ἄλλη ἀναπαραγωγή της, ἐφ' ὅσον ὑπάρχει σχετική παραπομπή.

NEW SOCIOLOGY 38

HELLENIC SOCIOLOGICAL REVIEW

2nd PERIOD 17th YEAR SPRING 2004 PRICE: 6 €

PAPAZISSIS PUBLISHERS

DIRECTOR

Meletis E. Meletopoulos

EDITOR-IN-CHIEF

Konstantinos Spiliotis

EDITORIAL BOARD

Christos Vroustis, jurist • Konstantinos Giannakopoulos, sociologist • Neda Kanellopoulou, jurist-constitutional law • Alexandros Kontos, linguist-jurist-philologist • Spyros Koutroulis, economist • Athina Liapi, sociologist • Ioannis Mathioudakis, philologist • Georgios P. Malouchos, political scientist • Christos P. Baloglou, economic historian • Christos Paizis, philologist • Ioannis Papadopoulos, political scientist, Professor of the University of Lausanne • Evi Papaloi, social psychologist • G. Skoulas, sociologist • Konstantinos Stamatopoulos, historian

BOOK-REVIEW EDITOR

Christos P. Baloglou

TRANSLATORS

Vangelis Douvaleris - Panagiotis Tsolias

PROOF-READING

Ioannis Mathioudakis

ART DIRECTOR

Euterpi Trimi

TYPE-SETTING

Angeliki Koutsoukou
Miliaraki 68, 111 45 Athens,
tel: 0030.210.85.47.421
e-mail: nkouts@ath.forthnet.gr

LEGAL ADVISOR

Christos Vroustis

SUBSCRIPTIONS

P.O. BOX 63535, Filothei 152 37, GREECE
tel: 0030.210.68.12.723

PUBLISHER

Papazissis AEBE
Nikitara 2 & Emm. Benaki, 106 78 Athens
tel: 0030.210.38.22.496, fax:
0030.210.38.09.150

The *New Sociology* is published biannually.
Price 6€. Subscriptions:
Individuals 10€, Students 9€, Institutions 20€.

ISSN 1105-8099

Contents

Editorial	5
The oldest reader of "New Sociology"	6
Costas Vlisidis: Gerasimos Kaklamanis (1940-2003)	7
Interview with professor Richard Münch: by K. Yannakopoulos	11

TRIBUTE TO RENOS APOSTOLIDIS

Meletis Meletopoulos: Renos Apostolidis' life and political philosophy studies	19
Interview with Renos Apostolidis	47
Texts of Renos Apostolidis	61

Mihai Sorin Rădulescu: Byzantine families in Roumania. Translated by George Mihalopoulos	71
Costas M. Stamatopoulos: The reasons of the Micrasiatic Catastrophe	82
Dimitris A. Mavridis: The city of Xanthi as a creation of the neohellenic communitarianism	106
Panagiotis F. Christopoulos: Nicolaos Spiliadis (1785-1867) between Illuminatisme and Enlightenment	120
Alexandros Kontos: Democracy and parliamentarism	141
Christos Paizis: The gnosiological pressuppositions of the rhetorical art and Protagoras' philosophy	152
Christos Baloglou: The economic philosophy of the Neopythagorians	157
Dimitrios Poulakos: Cultural stratification and the problems of the handling of ideology	165
Constantinos Prokakis: The social and political functions of the advertising	182
Philippos Nicolopoulos: Ecology and Left Politics; convergences and divergences and an attempt to a new synthesis	188
Skoulas George: Gap of Democracy, gap of humanity: sociological approximations	201

☆

William James: Pragmatism. Translated with comments by Vangelis Douvaleris	207
Friedrich Nietzsche: The birth of the tragic thought. Translated with comments by Vangelis Douvaleris	212

☆

Michalis Katsimitsis: The aesthetic expression of ethics in the work of J.-P. Sartre. <i>A review of a doctoral dissertation</i>	222
---	-----

BOOK REVIEWS by D. Niamias, M. Meletopoulos, Y. Mathioudakis, Chr. Baloglou, F. Nicolopoulos, P. Fouyas, S. Triantari-Mara, V. Douvaleris	225
ARDIN by Spyros Koutroulis: Julio Caimi	245

Τήν περίοδο του Πελοποννησιακού πολέμου, όπως αναφέρει ο Θουκυδίδης, οι άνθρωποι «νόμιζαν ότι είχαν τό δικαίωμα νά αλλάξουν καί τήν συνηθισμένη ανταπόκριση τῶν λέξεων πρός τά πράγματα, γιά νά δικαιολογήσουν τίς πράξεις τους» (Γ, 83).

Ὁ ρεαλιστής, καί γι' αὐτό ἀπαισιόδοξος, "Ἕλληνας ἱστορικός θεωρεῖ ὡς ἓνα ἀπό τά κυριώτερα συμπτώματα τῆς παθολογίας τοῦ πολέμου τήν κακοποίηση τῆς γλώσσας. Ὁ ἴδιος ὁ Λόγος βρίσκεται δέσμιος στήν κλίνη τοῦ Προκρούστη, ὥστε νά μπορέσει νά περιλάβει καί νά μεταμφίσει τίς πιό ἀκραῖες καί ποταπές συμπεριφορές σέ ἀξιέπαινες ἀρετές. Ἡ σωφροσύνη καλεῖται πλέον δειλία, ἡ ἐπιπορκία ἐξυπνάδα, ἡ ραδιουργία διανοητική ἀνωτερότητα.

Σήμερα τά πάθη τῆς γλώσσας (καί τοῦ Λόγου) δέν ἔχουν ἀνάγκη, γιά νά ἐμφανισθοῦν, ἀπό κανέναν πόλεμο. Ἄλλωστε, ὁ πλανητάρχης ἔχει δηλώσει ἐπίσημα ὅτι ὁ πλανήτης βρίσκεται σέ παρατεταμένη κατάσταση πολέμου, ἐναντίον ἐνός ἀόρατου καί πανταχοῦ παρόντα ἐχθροῦ. Ἡ παγκόσμια κοινή γνώμη παρακολουθεῖ, λοιπόν, ἀμήχανα τήν φαλκίδευση τῶν ἱερῶν τοῦ πολιτισμοῦ μας. Στό ὄνομα τῶν Ἀνθρωπίνων Δικαιωμάτων δικαιολογοῦνται οἱ πιό στυγνές αἱματοχυσίες, ἀκόμη καί ἀμάχων, καί σέ ἐκεῖνο τῆς Δημοκρατίας πραγματοποιεῖται μία ὠμή στρατιωτική κατοχή. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, δικτατορῖσκοι τύπου Σαντάμ καί πρώην πράκτορες τύπου Μπίν Λάντεν, στηριζόμενοι στούς παραλογισμούς τῆς ἐποχῆς μας — πού κηρύσσει μιά παγκοσμιοποίηση ὑποκρύπτουσα τεράστιες ἀνισότητες, ἀπαιδευσία καί κοινωνικούς ἀποκλεισμούς, βρίσκουν πρόσφορο ἔδαφος νά ἀρθρώσουν ἓναν φανατισμένο θρησκευτικό-πολιτικό λόγο καί νά ὀδηγήσουν τούς πιστούς τους σέ μιά ὀμαδική ἀποστολή αὐτοκτονίας. Σέ ἓνα τέτοιο διεθνές περιβάλλον, ἡ προτεραιότητα ἀποδίδεται στό δικαίωμα τῆς ἀσφάλειας, κάτι πού δικαιολογημένα γεννᾷ τήν ἀνασφάλεια στούς πολίτες τοῦ κόσμου, καθῶς βλέπουν γύρω τους νά ἀναβιώνουν ξεπερασμένα (;) καί ξεχασμένα (;) φαινόμενα, πού ἐνσαρκώνονται στήν Ἱερά Ἐξέταση τοῦ Γκουαντανάμο, τό φακέλλωμα κάθε λογῆς, τήν ἀπαγόρευση τῆς ἐλευθερίας τῆς μετακίνησης, ἀλλά καί τήν Σταυροφορία τῶν ἀνά τόν κόσμο μουτζαχεντίν κατά δικαίων καί ἀδίκων. Ἄν, λοιπόν, ὁ Κλάουζεβιτς ἔλεγε ὅτι «ὁ πόλεμος εἶναι ἡ συνέχιση τῆς πολιτικῆς μέ ἄλλα μέσα», ἡ ἐποχή μας ἔχει καταφέρει νά ἀντιστρέψει τήν ρῆση του, μετατρέποντας τήν πολιτική σέ συνέχεια τοῦ πολέμου, ἐφ' ὅσον τό παιχνίδι τῆς πολιτικῆς σήμερα διεξάγεται ὑπό τήν σκιά τῆς διεθνούς τρομοκρατίας.

Ἰπὸ αὐτές τίς συνθήκες, ὁ Λόγος ἀποκλείει, δέν καλεῖ σέ ἐπικοινωνία· συσκοτίζει, δέν ἀποκαλύπτει· νομιμοποιεῖ καταστάσεις, δέν ἀσκεῖ αὐτόνομη κριτική. Ὁδηγεῖ στήν ἐκλογίκευση καί ὄχι στόν ἐξορθολογισμό.

Τό ζήτημα εἶναι πόσο ἀκόμη θά ἀντέξει ἓνας κατακρεουργημένος Λόγος νά συμφιλώνει ὅλες αὐτές τίς ἀντιφάσεις. Τό ζήτημα εἶναι τοῦτο: οἱ ἄλογες δυνάμεις τοῦ πολιτισμοῦ, ἂν δέν ἀκολουθοῦν τόν Λόγο ὥστε νά ἀποκαθαρθοῦν, καιροφυλακτοῦν πάντα, γιά νά τόν ὑποτάξουν καί νά γεννήσουν φασισμούς καί φανατισμούς κάθε εἶδους. Στήν οὐσία, τό πρόταγμα τῆς ἐποχῆς μας παραμένει τό ἴδιο, ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Διαφωτισμοῦ: περισσότερο καί πιό ἀδέσμευτος Λόγος, ὥστε νά λυτρωθεῖ καί ἡ ἴδια ἡ ἀνθρώπινη φύση.

Ὁ γηραιότερος ἀναγνώστης τῆς Νέας Κοινωνιολογίας

Ο Κωνσταντῖνος Καλλίας (1901-2004) ὑπῆρξε φίλος, συνεργάτης καί σταθερός ἀναγνώστης τῆς *Νέας Κοινωνιολογίας*. Ἔμενε σ' ἓνα παλιό νεοκλασσικό σπίτι στήν ὁδὸ Βουκουρεστίου, κάθε τοῖχος τοῦ ὁποίου ἦταν βιβλιοθήκη γεμάτη πολύτιμα βιβλία. Ξεκίνησε τὴν πολιτικὴ του σταδιοδρομία μέ τόν Παναγιώτη Κανελόπουλο, τὴν συνέχισε μέ τόν στρατάρχη Παπάγο καί τὴν ὀλοκλήρωσε μέ τόν Κ. Καραμανλῆ.

Ἦταν πολιτικός παλαιοῦ τύπου, μέ πνευματικές εὐαισθησίες καί συγγραφικὴ δράση καί ὑπῆρξε, κατά τὴν ἔκφραση συνεργάτη του, πραγματικό κόσμημα γιά τὴν παράταξη στήν ὁποία ὑπηρέτησε. Διετέλεσε κατ' ἐπανάληψη

βουλευτῆς καί ὑπουργός, εὐρωβουλευτῆς καί ἀντιπρόεδρος τοῦ κόμματος τῆς Νέας Δημοκρατίας. Ἀποσύρθηκε πρὸς τιμὴν του ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἐκουσίως, ἂν καί εἶχε ὑγεία ἐφήβου.

Στά 98 του χρόνια ἔπληττε καί αἰσθανόταν ἀνεργός. Μέχρι τὰ 100 ἦταν σέ ἄριστη πνευματικὴ καί σωματικὴ κατάσταση.

Ἡ πνευματικὴ του διαύγεια τόν συνόδευσε μέχρι τό τέλος. Στά 102 του ἐξέδωσε τὴν αὐτοβιογραφία του καί καταγράφηκε στά ἀρχεῖα Guinness γι' αὐτόν τόν λόγο.

Ἦταν ὁ ἐκπρόσωπος μιᾶς γενεᾶς πολιτικῶν μέ προδιαγραφές πού ἔχουν σχεδόν ἐκλείψει ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ πολιτικὴ. Ἡ Νέα Κοινωνιολογία τόν ἀποχαιρετᾷ.

Γεράσιμος Κακλαμάνης (1940-2003)

Ἀποδομώντας τήν νεοελληνική ιδεολογία

Κώστας Βλησίδης

Tόν Αὐγουστο πού πέρασε ἔφυγε πρόωρα καί ἀδόκητα ἀπό τήν ζωή μιά ἀπό τίς πιό ἀξιοσημείωτες καί μοναχικές περιπτώσεις τῆς ἐλληνικῆς διανόησης. Ὁ Γ. Κακλαμάνης γεννήθηκε στήν Λευκάδα, σπούδασε μαθηματικά, τά ὅποια ἐμποδίστηκε στά χρόνια τῆς δικτατορίας νά διδάξει, καί ἔζησε τό μεγαλύτερο μέρος τῆς ζωῆς του στήν Γερμανία, ὅπου καί ἄφησε τήν τελευταία του πνοή. Στά τριάντα χρόνια τῆς δημιουργικῆς του πορείας (1972-2002) ἀφιέρωσε τίς δυνάμεις του σέ ἕνα οὐσιαστικά ἔργο: στήν διερεύνηση καί ἀνάδειξη τῆς «κατασκευῆς, τῆς δομῆς, τῆς ἱστορικῆς σκοπιμότητας καί λειτουργίας τοῦ ἐλλαδικοῦ κράτους».

Ἦδη ἀπό τήν πρώτη του δουλειά (*Περὶ Ἀκολουθιῶν*, 1972) καί μάλιστα ἀπό τόν Πρόλογο πού προέτασε (καί πού κυκλοφόρησε ὡς ἀνάτυπο τό 1977) διαφαινόταν ὅχι μόνο ἡ γερῆ του παιδεία ἀλλά καί ἡ ἀσυνήθης κατάρκτηση τῶν ἐκφραστικῶν του μέσων. Ὅλα αὐτά θά ἀναδειχθοῦν ἔκτυπα τό 1975, μέ τήν ἔκδοση τοῦ βιβλίου *Ἀνάλυση τῆς νεοελληνικῆς ἀστικῆς ιδεολογίας* (6' ἔκδοση μέ νέο ὑπερεκτεταμένο Πρόλογο, Ροές 1989). Ἐδῶ, μέσω ὀξυδερκῶν ἀναλύσεων σέ ἐπιμέρους τομεῖς τῆς νεοελληνικῆς ἱστορικῆς καί πολιτιστικῆς πραγματικότητας (ἀττικισμός/δημοτικισμός, γλωσσικό ζήτημα, γενιά τοῦ '30, εἶσοδος στήν ΕΟΚ, ἀριστερά, παιδεία καί ἐκπαίδευση), ὁ Γ. Κακλαμάνης δείχνει μέ ποιόν τρόπο οἱ ἐκ τῶν ἄνω κατασκευασμένοι ιδεολογικοί μηχανισμοί τοῦ ἐλλαδικοῦ κράτους ὑποθήκευσαν τήν ἱστορική καί πνευματική του παρουσία. Δείχνει πῶς ἀποκόπηκε ὁ μέ-

σος Ἕλληνας ἀπό τήν λόγια συνιστώσα τῆς παράδοσής του, ἀπομακρυνόμενος ἔτσι καί ἀπό οἰονδήποτε ἱστορικό καί πολιτισμικό συντονισμό μέ τίς εὐρωπαϊκές κατακτήσεις.

Τόν ἐπόμενο χρόνο (1976) θά δημοσιεύσει ἕνα πυκνό ἄρθρο στήν ἐτήσια ἔκδοση *Χρονικό*, στό πλαίσιο ἀφιερώματος μέ θέμα τίς ἐπιδράσεις τῶν ξένων ἐξαρτήσεων στόν νεοελληνικό πολιτισμό. Τό κείμενο αὐτό θά πλαισιωθεῖ ἀπό πληθώρα σημειώσεων-μικρῶν δοκιμῶν πάνω σέ ἐπιμέρους θέματα (νεομαρξισμός, καπιταλισμός, ιδεολογία, λαϊκός πολιτισμός, Προστασία, τεχνική, γενιά τοῦ '30 κλπ.) καί θά λάβει τήν μορφή βιβλίου τό 1977 (*Νεοελληνισμός καί ἱστορικές συσχετίσεις*, Γραμμή). Στό ἔργο αὐτό ὑπογραμμίζεται ἡ σημασία τοῦ ιδεολογικοῦ ἰμπεριαλισμοῦ, στόν ὅποιο καί εἶναι εὐεπίφορες οἱ χώρες τῆς πολιτιστικῆς στατικότητας, ὅπως ἡ Ἑλλάδα: ὁ νεοελληνισμός, κατά τόν συγγραφέα, μετά τήν ἐπανάσταση τοῦ 1821 στερήθηκε μιᾶς πνευματικῆς ἠγεσίας ὡς φορέα διακίνησης ἀξιῶν καί ἔμεινε ἀσυντόνιστος καί ἀμέτοχος στόν σύγχρονο πολιτισμό. Ὁ νεοελληνικός πολιτισμός ταυτίστηκε, ἔτσι, μέ μιά στατική ἔννοια λαϊκῆς παράδοσης, πού δέν τοῦ ἐπέτρεψε νά προσδεχθεῖ τήν ἐπιστήμη καί τήν ἀφηρημένη σκέψη.

Τό 1984 θά δημοσιεύσει τόν πρῶτο τόμο ἑνός ἀπό τά πιό σύνθετα καί σημαντικά ἔργα του, μέ τίτλο *Ἡ Ἀνατολική Μεσόγειος ὡς εὐρωπαϊκή ἱστορία* (ιδιωτική ἔκδοση). Στήν ἐργασία αὐτή, πού δέν ἔμελλε νά ὀλοκληρωθεῖ ἐκδοτικά, γίνεται προσφυῆς ἀνερεύνηση τῆς γενικώτερης σημασίας πού ἔχει γιά τόν δυτικό πολιτισμό τό πο-

— Ὁ Κώστας Βλησίδης ἐπιμελήθηκε τό τελευταῖο βιβλίο τοῦ Γ. Κακλαμάνη.

λυπρισματικό μόρφωμα της Ἀνατολικῆς Μεσογείου, κατά τίς βασικές του συνιστώσες. Σέ αὐτό τό πλαίσιο, θεωρεῖ τήν Ἑλλάδα ὡς διηγετική ἀνοικτότητα ὑπό διαχρονική μεταβολή μέσα στήν εὐρύτερη ὀργανικότητα τοῦ ἀνατολικομεσογειακοῦ μορφώματος. Ὡς σημαίνουσα, λοιπόν, ιδεολογικοπολιτισμική διάσταση τοῦ μεσογειακοῦ χώρου, ἡ Ἑλλάδα γιά τόν Γ. Κακλαμάνη ἐλάχιστη σχέση ἔχει μέ τίς κατασκευές καί τά ἐπιτάγματα τῆς «ἐθνικῆς ἱστοριογραφίας», ἐφ' ὅσον ἡ γονιμοποιός οὐσία τῆς δέν περιχαράκωνεται ἀπό συγκεκριμένους γεωγραφικούς, πολιτικούς ἢ ἄλλους προσδιορισμούς.

Σέ λεπτομερέστερη πραγμάτευση πολλῶν πτυχῶν τοῦ νεοελληνικοῦ χώρου, ὅπως διαμορφώθηκε ἀπό τήν ἐπανάσταση τοῦ 1821 καί μετὰ, θά προβεῖ ὁ Γ. Κακλαμάνης τό 1986 (*Ἐπί τῆς δομῆς τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους*, ἰδιωτική ἐκδόση, δεύτερη ἐκδόση τό 1990 ἀπό τίς ἐκδόσεις τοῦ Εἰκοστοῦ Πρώτου). Ἡ ἐπιχειρηθεῖσα «ἐθνική ὀλοκλήρωση», στό ἀσφυκτικό πλαίσιο τοῦ «ἐθνικοῦ κράτους», μετεπαναστατικά, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τήν ἀναγωγή ἐπιμέρους πολιτισμικῶν ὄψεων τοῦ νεοελληνισμοῦ σέ κυρίαρχη ἐθνική φυσιογνωμία. Πριμοδοτήθηκε δηλαδή, κατά τόν συγγραφέα, ἡ μονοδιάστατη καί χρηστικῆς μόνον ἀξίας ἔννοια τοῦ ἑλληνισμοῦ (δηλαδή ἑνός διαχρονικά ἀναλλοίωτου «ἐθνικοῦ χαρακτηριστήρα» μέ φορέα τόν ἑλληνοχριστιανισμό) ἔναντι τοῦ γεγονότος ὅτι οἱ Ἕλληνες ἦταν ἀπλῶς μιά «πολλαπλή ἱστορική διαμόρφωση κατά σύνολα ἀνάλογα μέ τίς συνθήκες συνύπαρξης τῶν κόσμων ἀπορροῆς τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος».

Τό 1987 θά ἀποτελέσει ἕνα ἰντερμέτζο στά κυρίως ἐνδιαφέροντα τοῦ Γ. Κακλαμάνη, καθώς θά δημοσιεύσει μιά σειρά ἕξι ἀρθρῶν στήν ἐφημερίδα *Ἔθνος* («Ἀνατομία στή δίκη Ἐθνους-Κοσμοῦ», ὅπου μέ ἀφορμή τό φαινόμενο Κοσκωτᾶ καί τήν γενικώτερη λειτουργία τοῦ Τύπου ἐξετάζονται βαθύτερα οἱ ἔννοιες τῆς ἐλευθεροτυπίας, τῆς ἐλεύθερης ἐκφρασης, τῆς πληροφόρησης καί τῆς κοινῆς γνώμης στό πλαίσιο τοῦ φιλελεύθερου ἀστικοῦ μορφώματος).

Τό 1990 ὁ Γ. Κακλαμάνης θά ξαναπιάσει τό νῆμα τῆς ὀξείας κριτικῆς τοῦ νεοελλαδικοῦ κράτους (*Ἡ Ἑλλάς ὡς κράτος δικαίου*, ἐκδόσεις τοῦ Εἰκοστοῦ Πρώτου), αὐτήν τήν φορά ἀπό τήν ἀποψη τῆς δικαιοῦς ὑπόστασής του. Μέσω τῆς ἱστορικῆς καί κοινωνιολογικῆς προσέγγισης τῆς συνταγματικῆς δομῆς τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους ἀπό γενέσεώς του, διαπιστώνει ὅτι ἡ ἔλλειψη κοινωνικοῦ συνδέστικου ἱστοῦ, τό ἐγγενές δηλαδή

κοινωνικοῖστορικό ἀδιέξοδο, ἐπιχειρήθηκε νά καλυφθεῖ μέ διοικητικούς τρόπους καί μέτρα. Πέραν τοῦ θεωρητικοῦ μέρους, τό βιβλίο ἔχει καί τήν «πρακτική» του ἐπαλήθευση: μεγάλο μέρος τοῦ ἔργου ἀποτελεῖ ἡ παρουσίαση καί ἀνάλυση τῆς ἴδιας τῆς περίπτωσης τοῦ συγγραφέα, σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τήν ἐκ μέρους του διεκδίκηση ὀρισμένων ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων διά τῶν κρατικῶν δικαιοκῶν μέσων.

Τό 1998 θά δημοσιεύσει τό τελευταῖο βιβλίο του (*Τό «Ἀνατολικόν Ζήτημα» σήμερα*, ἐκδόσεις τοῦ Εἰκοστοῦ Πρώτου), ὅπου ἐπικεντρώνει στήν σχέση τοῦ χώρου τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου μέ τήν Εὐρώπη, ὡς τό βασικώτερο εὐρωπαϊκό πρόβλημα τῆς σύγχρονης ἐποχῆς. Ἀφοῦ ἐπικρίνει τόν εὐρωκεντρισμό πού δημιούργησε ποικίλα πρόβλήματα στήν συνεπαφή μέ τοὺς ἀνατολικομεσογειακοὺς ὀργανισμούς, χωρίς νά παραγάγει μιά πολιτιστική σύνθεση ἱστορικῆς διάρκειας, ἐπιχειρηματολογεῖ πρὸς τήν κατεύθυνση μιᾶς νέας ἔννοιας τῆς Εὐρώπης καί τοῦ εὐρωπαϊσμοῦ: ἑνός εὐρωπαϊσμοῦ πού θά ὑπερβεῖ τίς ἀδιέξοδες εὐρωκεντρικές ἀγκυλώσεις τοῦ παρελθόντος πρὸς μιά νέα ἱστορική σύνθεση, προσλαμβάνοντας καί ἀφομοιώνοντας στοιχεῖα ἀπό τήν πολιτισμική δομή καί κοινωνική φιλοσοφία τοῦ χώρου τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου.

Τό τελευταῖο γραπτό πού δημοσίευσε ὁ Γ. Κακλαμάνης, ἕναν χρόνο πρὶν πεθάνει, εἶναι μιά σειρά πέντε κειμένων μέ τίτλο *Ἡ πολιτική τοῦ σκότους* (ἐφημερίδα *Ἐνημέρωση*, Κέρκυρα, Ἰούλιος-Αὐγούστος 2002). Στίς ἀναλύσεις του αὐτές καταπιάνεται μέ τόν ρόλο τῶν μυστικῶν ὑπηρεσιῶν ὡς εἶδους ἐφαρμοσμένης πολιτικῆς, ἔτσι ὅπως κυρίως ἀναπτύσσονται καί λειτουργοῦν στό πολιτικό σύστημα τῶν ΗΠΑ. Μέ διάχυτη ἐπικριτική διάθεση διαπιστώνει ὅτι ὅσο οἱ μηχανισμοὶ ἐξουθένωσης τῆς κριτικῆς διανόησης εὐδοκίμοῦν (ἰδίως στήν Ἀμερική, ἀλλά καί διεθνῶς), τό ἀποτέλεσμα θά εἶναι ἡ ἄσκηση μιᾶς πολιτικῆς μέ βλέψεις παγκοσμιοῦς μέν, ἀλλά ἀπορφανισμένης ἀπό γόνιμες ιδέες.

Κατά τήν ἐντελῶς ὑποκειμενική μας αἴσθηση τῶν πραγμάτων, ὁ Γ. Κακλαμάνης ἀνῆκε μαζί μέ ἄλλους εὐάριθμους ἡμετέριους (Γιῶργο Μανιάτη, Παναγιώτη Δρακόπουλο, Στέλιο Ράμφο, Παναγιώτη Κονδύλη, Γιάννη Καλιόρη κ.ἄ.) στήν πρωτοποριακή διανόηση τῆς γενιᾶς πού γεννήθηκε κατά τά χρόνια τοῦ δευτέρου πολέμου. Τό ἔργο του, μποροῦμε τώρα ἐκ τῶν ὑστέρων νά πούμε ὅτι δέν προσέχθηκε ὅσο τοῦ ἀξίζε καί παρέμεινε στό περιθώριο τῶν προβληματισμῶν πού κυ-

ριάρχησαν στό νεοελληνικό διανοητικό τοπίο τά τελευταία τριάντα χρόνια, ἴσως καί λόγω τῶν μηχανισμῶν «κοινωνικῆς ἀμνημοσύνης», ὅπως ὁ ἴδιος εἶχε πιθανολογήσει. Μνημονεύσιμες ἐξαιρέσεις ἀποτέλεσαν πρῶτα πρῶτα ὁ Βασίλης Ραφαηλίδης, πού, ἀνακαλύπτοντας καί ὑπεραξιῶνοντας τήν περίπτωση Κακλαμάνη, ἀφιέρωσε σειρά ἐνθουσιαστικῶν κειμένων του στό *Ἔθνος τό 1987* (ἀναδημοσίευση σέ βιβλίο τόν ἐπόμενο χρόνο, μέ τίτλο *Ἕλληνες καί Νεοέλληνες*, Θέμα), καί στήν συνέχεια ὁ Θεόδωρος Ζιάκας (*Ἔθνος καί παράδοση*, Αἰγαῖον-Ἐναλλακτικές Ἐκδόσεις 1993), πού θά τόν συμπεριλάβει στούς «ἄξυδερκέστερους νέους στοχαστές μας», ἐπιδεικνύοντας ὅμως πολύ κριτικώτερη στάση ἀπό τόν Ραφαηλίδη στήν προσέγγιση τοῦ ἔργου του.

Ὁ Γ. Κακλαμάνης, εἴτε ὡς ἄνθρωπός τις ἑλληνοειδῆς (ὅπως αὐτοπροσδιορίζεται) εἴτε ὡς ὁ «αὐθεντικώτερος, μεταξύ τῶν νεωτέρων, ἐκφραστής τῆς δυτικῆς παράδοσης στήν Ἑλλάδα» (Ζιάκας), ἐκόμισε κάτι νέο καί πολύτιμο, ὄχι μόνον ὡς πρός τόν τρόπο τοῦ σκέπτεσθαι περί νεοελληνισμοῦ ἀλλά καί ὡς πρός τόν τρόπο πού ἔντυσε γλωσσικά αὐτόν τόν στοχασμό. Ὡς κάτοχος μεγάλης παιδείας ἀλλά καί ἐξαιρετικά πρωτότυπος διανοητής, ἀνάχθηκε σέ ἐξαντλητικές λογικές ἐπεξεργασίες πλείστων ἐκφάνσεων τοῦ νεοελληνισμοῦ, ἐπιφέροντας ποικίλα ρήγματα στίς τρέχουσες προφάνειες καί βεβαιότητες τῆς νεοελληνικῆς ιδεολογίας. Ὅσο καί ἂν ἐθίζε προκλητικά καί ὑπερβολικά ὀρισμένα ζητήματα, ἡ μεγάλη του συμβολή παραμένει ἀκέραιη: ἐξονύγησε πλειάδα κρίσιμων ἐπιμέρους νεοελληνικῶν θεμάτων, τά ἀνέλυσε διεξοδικά, πρωτότυπα καί βαθύτατα, καταδεικνύοντας — μέ τίς ἐκπλήσσουσες ἐρμηνευτικές του ἀρετές καί τά ἐννοιολογικά του ἐργαλεῖα — τίς αἰτιώδεις συνάφειες σημαντικῶν ὀψεων τοῦ νεοελληνισμοῦ. Ἡ ἐπεξερ-

γασία καί ἀρμολόγηση τῶν κειμένων του ἦταν τέτοια, πού ἐγγενῶς ἀπομακρύνει κάθε ἐνδεχόμενο ἀναλωσιμότητας: τά γραπτά του ἐκζητοῦν ἀφ' ἐαυτῶν διαδοχικές καί ἐπανεπιλημμένες ἀναγνώσεις γιά νά ἀποκαλύψουν ὄλο τό βάθος καί τήν ἐξαιρεσιασμένη τους δομή.

Πέραν, ὅμως, ἀπό τό ἐπίπεδο τοῦ περιεχομένου, πέρα ἀπό τό κατά πόσο συμφωνεῖ κανεῖς ἢ διαφωνεῖ μέ τίς θέσεις πού ἀπαντοῦν στό ὀγκῶδες ἔργο του, κέρδος γιά κάθε ἀναγνώστη παραμένει ἡ μορφολογία. Παρά τήν ἀκατάστατη καί χαοτική κάποιες φορές εἰκόνα πού ἀναδίδουν οἱ ἐπανεπιλημμένες πολλαπλές προσεγγίσεις του στά θέματα πού τόν ἀπασχολοῦν, τό γλωσσικό μόρφωμα πού παρήγαγε ἀποτελεῖ, κατά τήν γνώμη μας, κτῆμα ἐς ἀεί: ἀντλώντας μέ ταλέντο, ἔμπνευση καί γνώση ἀπό ὄλο τό διαχρονικό κοίτασμα τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας διαμόρφωσε ἕνα εὐπλαστο, χυμῶδες, πλούσιο, λεπταίσθητο ἀλλά καί ὄξύ γλωσσικό ἀναλυτικό ἐργαλεῖο, πού πολλά ὀφείλει στήν ἐπτανησιακή κουλτούρα τοῦ συγγραφέα ἀλλά καί στήν δημιουργική συναίρεση διανοητῶν ὅπως ὁ Δημοσθένης Δανιηλίδης, ὁ Ἀβροτέλης Ἐλευθερόπουλος, ὁ Εὐάγγελος Λεμπέσης κ.ἄ. Μέ αὐτό τό ἐργαλεῖο κατακτημένο, ἐπέτυχε πολύ λεπτούς ἐννοιολογικούς διαφορισμούς, κρίσιμες ὀρολογικές διασαφήσεις καί πυκνότητα νοημάτων, ἀλλά ὄχι μόνον: ἀνήγαγε τήν *sui generis* μικτογενῆ νεοελληνική πού χειριζόταν σέ προσφυές καί παραδειγματικό ἐργαλεῖο θεωρητικῆς καί ἀφρημένης σκέψης, πού ὑποβάσταξε πολλαπλότητα καί πολυμέρεια νοημάτων χωρίς καμμιά φύρα στήν ἀπόλαυση τοῦ κειμένου.

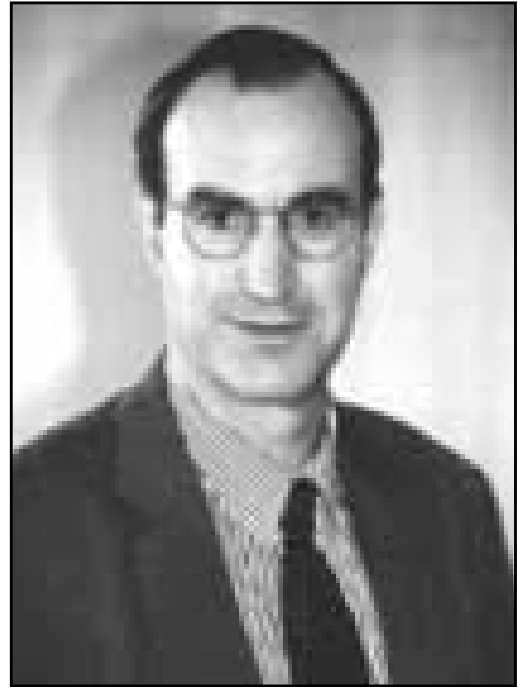
Αὐτή ἡ ἀπόλαυση θά εἶναι τώρα πιά τό ἐλάχιστο παρηγορητικό ἀναπλήρωμα γιά ὅσους εἶχαν τήν τύχη νά τόν γνωρίσουν κι ἔχασαν γιά πάντα τό ἀκριβότερο: τήν μορφή του...

Ἀποκλειστική συνέντευξη τοῦ καθηγητῆ Richard Münch γιά τήν παγκοσμιοποίηση

στόν Κωνσταντῖνο Γιαννακόπουλο

Ο Richard Münch γεννήθηκε τό 1945 στό Pforzheim τῆς Στουτγάρδης. Σπούδασε Κοινωνιολογία, Πολιτικές Ἐπιστήμες, Φιλοσοφία καί Ψυχολογία στό Πανεπιστήμιο τῆς Χαϊδελβέργης, ὅπου καί ἀναγορεύτηκε διδάκτωρ Φιλοσοφίας τό 1971. Τό 1972 ἐκπόνησε διδακτορικό ὑφηγησίας στό Πανεπιστήμιο τοῦ Augsburg. Δίδαξε Κοινωνιολογία στά πανεπιστήμια τῆς Κολωνίας (1974-1977), τοῦ Ντύσελτορφ (1976-1995) καθώς καί στό University of California Los Angeles ὡς ἐπισκέπτης καθηγητής. Ἀπό τό 1995 ὡς σήμερα ἔχει τήν ἔδρα Κοινωνιολογίας στό Πανεπιστήμιο τῆς Βαμβέργης. Γιά ἀρκετά χρόνια ὑπῆρξε μέλος τῆς συντακτικῆς ομάδας γνωστῶν κοινωνιολογικῶν περιοδικῶν, ὅπως τό American Journal of Sociology, τό Current Perspectives in Social Theory, τό Soziologische Revue κ.ἄ. Ἀπό τίς πολυάριθμες δημοσιεύσεις καί ἐκδοτικές συνεργασίες του, τήν μεγαλύτερη ἀπήχηση εἶχαν τά ἐξῆς ἔργα: *Theorie des Handelns* (1982), *Dialektik der Kommunikationsgesellschaft* (1991), *Sociological Theory I-III*, Chicago (1994), *Dynamik der Kommunikationsgesellschaft* (1995), *Globale Dynamik, Lokale Lebenswelten* (1998), *Offene Räume* (2001), *Ethics of Modernity* (2001).

Ὁ Münch θεωρεῖται ἓνας ἀπό τοὺς κύριους θεμελιωτές τοῦ Νεολειτουργισμοῦ (Neofunctionalism) καθώς καί ἓνας ἀπό τοὺς σημαντικώτερους συνεχιστές τῆς κοινωνιολογικῆς θεωρίας τοῦ Talcott Parsons. Ἀπό νωρίς προσπάθησε νά καλύψει τά μεθοδολογικά κενά τῆς παρσονικῆς συστημικῆς σκέψης καί νά παρουσιάσει μέ μεγαλύτερη σαφήνεια μιὰ βελτιωμένη ἐκδοχή τῆς θεωρίας τῆς δράσης. Αὐτό τό κατάφερε φέρνοντας πάλι στό προσκήνιο τοὺς κλασσικούς τῆς κοινωνιολογικῆς θεωρίας, ὅπως τόν Max Weber, τόν Karl Marx, τόν Georg Simmel, τόν Emile Durkheim, τόν Ferdinand Tönnies κ.ἄ. Ἀνακατασκευάζοντας τό ἔργο τῶν κλασσικῶν καί ἐπιθυμώντας νά ὑπερβεῖ τίς διάφορες ἐγγενεῖς ἀδυναμίες τῆς παρσονικῆς κοινωνιολογικῆς σκέψης, ἀναπτύσσει μιὰ βουλευσιαρχική θεωρία τῆς δράσης.

Στήν συνέντευξη πού ἀκολουθεῖ, τό γνωστικό ἐνδιαφέρον στρέφεται γύρω ἀπό τό φαινόμενο τῆς παγκοσμιοποίησης καί τόν ρόλο πού διαδραματίζει τό ἔθνος-κράτος σέ μιὰ κρίσιμη περίοδο ριζικῶν καί ραγδαίων ἀλλαγῶν. Οἱ 12 ἐρωτήσεις πού τέθηκαν στόν καθηγητή Münch στοχεύουν κατ' ἀρχάς στό νά δοθεῖ περισσότερο φῶς στά πολλά καί ἀνεξιχνίαστα σκοτεινά σημεῖα πού χαρακτηρίζουν τήν δημόσια συζήτηση γιά τό φαινόμενο τῆς παγκοσμιοποίησης, μιὰ συζήτηση πού στήν Ἑλλάδα βρίθεται παρανοήσεων καί ἀξιακῶν κρίσεων. Ἐτσι λοιπόν ἓνας σαφῆς καί ἐπιστημονικά ὀρθός ὀρισμός τῆς παγκοσμιοποίησης θά ἀποτελέσει ἐν προκειμένῳ τό θεωρητικό ἐφαλτήριο γιά τήν περαιτέρω προσέγγιση ζωτικῶν θεμάτων, ὅπως εἶναι ἡ κοινωνική ἐνσωμάτωση, τό παρόν καί τό μέλλον τοῦ ἔθνους-κράτους, ἡ κοινωνική πολιτική, ἡ διαχείριση οἰκολογικῶν κινδύνων καί ἡ προοπτική οικονομικῆς ἀνάπτυξης καί εὐημερίας. Ἐπιπλέον, μέσα ἀπό τίς 12 ἐρωτήσεις σκιαγραφεῖται ἀδρομερῶς τό κοινωνιολογικό ἔργο τοῦ Münch, ὡς μιὰ πρώτη ἐπαφή τοῦ ἑλληνικοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ μέ ἓναν σημαντικό Εὐρωπαϊό διανοούμενο πού ἀνταγωνίζεται ἰσάξια τά «ίερά τέρατα» τῆς κοινωνιολογίας, ὅπως εἶναι ὁ Jürgen Habermas, ὁ Anthony Giddens καί ὁ Niklas Luhmann.

Τό φαινόμενο τής παγκοσμιοποίησης αποκτά ολοένα και μεγαλύτερη σημασία στον δημόσιο διάλογο. Η κοινωνική, πολιτική, οικονομική και πολιτισμική σφαίρα βρίσκονται αντιμετώπιες, σε διαφορετικό βαθμό ή καθεμία, με αυτήν τήν δυναμική. Τί σημαίνει για εσάς τό φαινόμενο τής παγκοσμιοποίησης;

Η παγκοσμιοποίηση αποτελεί ένα μέρος τής νεωτερικότητας και γι' αυτό δέν μπορεί να θεωρηθεί απλά ένα φαινόμενο τής εποχής μας. Αυτό πού βιώνουμε σήμερα δέν είναι ή έναρξη μιās έντελώς καινούργιας εποχής, αλλά ένα καινούργιο στάδιο μιās διαδικασίας πού έγινε πιό έντατική μέ τήν βιομηχανική επανάσταση στην Άγγλία στά τέλη του 18ου αιώνα και τής όποιας είχε προηγηθεί ή επέκταση του έμπορίου, ή πολιτισμική επικοινωνία και ή ίδρυση του ευρωπαϊκού συστήματος των κρατών τον 16ο αιώνα. Μιά πρώτη κορύφωση γνώρισε ή παγκοσμιοποίηση τής οικονομίας μεταξύ του 1880 και του 1914. Οι δύο παγκόσμιοι πόλεμοι και ή παγκόσμια οικονομική κρίση στά τέλη του 1920 και τίς αρχές του 1930 ανέκοψαν αυτήν τήν πορεία, ώστόσο μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο δόθηκε μιιά καινούργια ώθηση, κυρίως λόγω τής ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και τής φιλελευθεροποίησης του παγκόσμιου έμπορίου στά πλαίσια του GATT και του WTO. Η παγκοσμιοποίηση προωθείται ουσιαστικά από τήν οικονομική δυναμική τής συσσώρευσης κεφαλαίου (Marx), αλλά και από τό ενδιαφέρον των έθνών-κρατών για αύξηση τής εθνικής ευημερίας μέσω του διεθνούς έμπορίου και του διεθνούς καταμερισμού έργασίας, προκειμένου να εξασφαλίσουν τήν πολιτική υποστήριξη μέσα από τά μέ συντονισμένο τρόπο έκφρασμένα αιτήματα για ένσωμάτωση παγκόσμιων πληθυσμιακών ομάδων πού ως τώρα ήταν αποκλεισμένες, και μέσα από τους διαλόγους πού επηρεάζουν τήν οικουμενική θεσμοθέτηση πολιτικών και ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Πρόκειται δηλαδή για μιιά ευρύτατη και πολύπλοκη διαδικασία, πού δέν δύναται να έρμηνευθεί αποκλειστικά μέ οικονομικούς ή πολιτικούς όρους. Σε αντίθεση μέ τό δόγμα τής πολιτικής οικονομίας και των πολιτικών επιστημών ένδεικνυται ή κοινωνιολογία περισσότερο για τήν καταγραφή αυτής τής διαδικασίας στην συνολική της πολυπλοκότητα και μάλιστα πέραν του Οικονομικού και του Πολιτικού. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο ή κοινωνιολογία διαδραματίζει έναν εξέχοντα ρόλο στην έρμηνεία τής παγκοσμιοποίησης.

Κάθε φορά πού οι αρχηγοί των όκτώ πιό ανεπτυγμένων κρατών (G8) συνεδριάζουν για τό παρόν και τό μέλλον του πλανήτη, ένας σημαντικός αριθμός ετερόκλητων ανθρώπων, από διάφορα σημεία τής Γης, ξεχύνεται στους δρόμους μεγάλων αστικών κέντρων, προκειμένου να διαδηλώσει ένάντια στην μονόπλευρη και κοινωνικά άδικη παγκοσμιοποίηση. Πώς εξηγείτε τό αντικίνημα τής παγκοσμιοποίησης;

Η λήξη τής αντιπαράθεσης ανάμεσα σε Άνατολή και Δύση, κομμουνισμό και καπιταλισμό, άνοιξε τον δρόμο για τήν δημόσια κατανόηση τής παγκοσμιοποίησης ως ένα ουσιαστικό ζήτημα τής εποχής μας. Η σύγκρουση Άνατολής και Δύσης προέβαλε έντονα τίς στρατιωτικές ανάγκες στο προσκήνιο τής παγκόσμιας πολιτικής. Σήμερα, τά ζητήματα πού άφορούν στην διαμόρφωση τής παγκόσμιας οικονομικής αγοράς είναι αυτά πού βρίσκονται στο επίκεντρο τής παγκόσμιας πολιτικής. Η διεθνής συνεργασία, πού στοχεύει προς αυτήν τήν κατεύθυνση, έντατικοποιείται σε όλα τά επίπεδα τής πολιτικής διακυβέρνησης και των επιστημονικών κύκλων. Αυτό σημαίνει ότι ακόμα και τά έμφανη γεγονότα, πού παίρνουν τήν μορφή συναντήσεων κορυφής, πολλαπλασιάζονται στα πλαίσια αυτής τής έντατικοποιημένης διεθνούς συνεργασίας. Παράλληλα μέ αυτό, τό πεδίο δράσης των κοινωνικών κινημάτων και των μη-κυβερνητικών οργανώσεων έχει διεθνοποιηθεί. Αυτό επιδρούν στην διαμόρφωση μιās οικουμενικής δημοσιότητας και μιās πιό ισχυρής συμμετοχής σε διεθνείς διαπραγματεύσεις. Κατά κάποιον τρόπο συντελείται εδώ μιιά συγκεκριμένη μορφή εκδημοκρατισμού τής διεθνούς πολιτικής, τουλάχιστον μέ τήν έννοια ότι ή πολιτική τίθεται πλέον περισσότερο υπό τήν πίεση τής αιτιολόγησης, και ότι ένα ευρύτερο φάσμα ομάδων πρέπει να συμμετέχει στις διαπραγματεύσεις. Οι πολέμοι τής παγκοσμιοποίησης είναι απλώς μιιά ιδιαίζοντως ριζοσπαστική έκφανση αυτής τής εξέλιξης πού δέν στοχεύουν πουθενά άλλου παρά στην περαιτέρω διεύρυνση τής συμμετοχής καθώς και στην δημόσια αιτιολόγηση τής παγκόσμιας πολιτικής. Από κοινωνιολογικής πλευράς, ένδιαφέρον παρουσιάζει τό γεγονός ότι ή διαμαρτυρία πραγματοποιείται σε μιιά χρονική στιγμή πού τά σημαίνοντα ευθυγραμμίζονται σύμφωνα μέ μιιά «δικαιη» διαμόρφωση τής παγκοσμιοποίησης. Η κοινωνιολογία έχει γι' αυτό τό επεξηγηματικό πρότυπο τής «σχετικής άποστέρησης»: οι ανάγκες διαμόρφωσης επισπεύδουν τήν ήδη υπάρχου-

σα διαμόρφωση και προκαλούν έτσι έναν αυξημένο βαθμό απογοήτευσης.

Στό κλασικό πλέον ερώτημα «σέ ποιά κοινωνία ζούμε τελικά;» απαντήσατε ρηξικέλευθα μέ τό βιβλίό σας «Η κοινωνία τής επικοινωνίας». Θά μπορούσατε νά αναφέρετε τά κύρια χαρακτηριστικά αὐτοῦ τοῦ τύπου κοινωνίας; Πόσο επίκαιρη παραμένει αὐτή ἡ κοινωνιολογική διάγνωση;

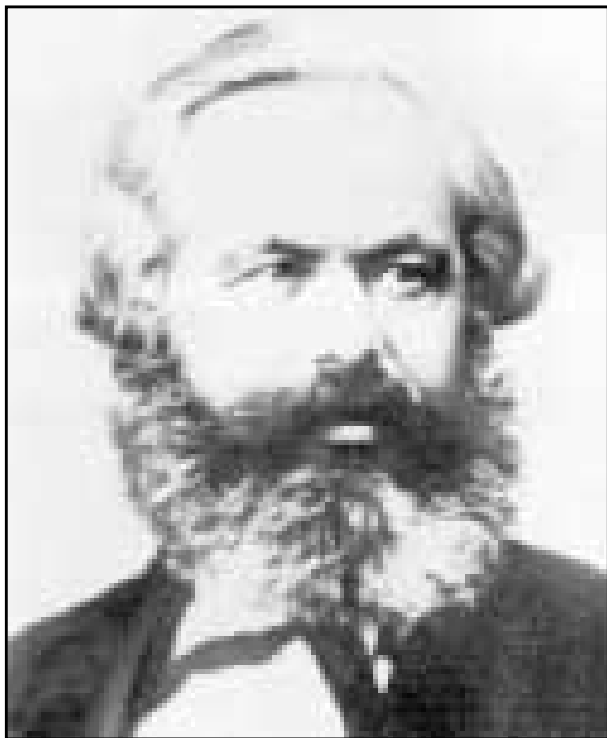
Ἡ κοινωνία τής επικοινωνίας χαρακτηρίζεται ἀπό μιά ἀπτόμη καταβύθιση τῶν φραγμάτων τής επικοινωνίας στόν δημόσιο καί τόν ἰδιωτικό τομέα. Αὐτό ὀφείλεται ἀπό τήν μιά πλευρά στήν ἀνάπτυξη τῶν τεχνολογιῶν επικοινωνίας καί ἀπ' τήν ἄλλη στόν συνεπή ἐκδημοκρατισμό ὄλων τῶν ζωτικῶν περιοχῶν, σέ ὅλα τά επίπεδα τής ἀνθρώπινης συμβίωσης, ἀπό τήν οἰκογένεια μέχρι τόν χώρο ἐργασίας, ἀπό τόν σύνδεσμο ὡς τήν κοινότητα καί ἀπό τό κράτος μέχρι τήν εὐρωπαϊκή καί τήν παγκόσμια πολιτική. Στήν θεματοποίηση καί τήν προβολή τῶν προβλημάτων χαράσσονται ὀλοένα καί λιγώτερες διαχωριστικές γραμμές. Ἡ επικοινωνία γίνεται παγκόσμια καί συμπυκνώνεται, ὅσο ὁ ἀριθμός συμμετεχόντων καί ἀνταγωνιζόμενων επικοινωνούντων αὐξάνεται. Ἡ επικοινωνία ἐπιταχύνεται ὅσο γρηγορότερα μιά ἀπάντηση διαδέχεται μιά ἐρώτηση, ὅσο γρηγορότερα τά διάφορα θέματα ἀποκτοῦν σημασία καί ἔπειτα ἐξαφανίζονται. Οἱ συγκυριακές φάσεις ἀνόδου καί καθόδου τῶν θεμάτων ἀλληλοδιαδέχονται ἡ μιά τήν ἄλλη πιό ἔντονα καί δημιουργοῦν σφοδρά ἀποτελέσματα. Ἡ επικοινωνία αὐτονομεῖται, περιστρέφεται γύρω ἀπό τόν ἑαυτό της, χάνει τήν ἀναφορά τής πρακτικῆς ἐφαρμογῆς καί ἐπισπεύδει ἐκ τῶν προτέρων τήν πρακτική δράση, μέ ἀποτέλεσμα νά ἔχουμε στήν ἡμερήσια διάταξη ἀπώλεια ἐμπιστοσύνης, ἀπογοήτευση καί κατάρρευση τής συνεννόησης. Κάθε ἄτομο εἶναι ὑποκείμενο σέ ἰσχυροῦς ἐξαναγκασμούς παρουσίας καί επικοινωνίας, καί μάλιστα σέ κάθε ζωτική περιοχή. Ἡ ἐπιτυχῆς δράση ἐξαρτᾶται σέ μεγάλο βαθμό ἀπό τήν ἐπιτυχή επικοινωνία, στήν οἰκονομία καί τήν πολιτική ἀκριβῶς ὅπως καί στήν ἐπιστήμη, τήν τέχνη καί τήν ἰδιωτική καθοδήγηση ζωῆς. Αὐτή ἡ διάγνωση ἐξακολουθεῖ νά εἶναι ἐπίκαιρη καί θά παραμείνει γιά πολύ ἀκόμα, ὡς εἰδοποιό γνώρισμα τής κοινωνίας μας. Ὡστόσο αὐτό δέν σημαίνει ὅτι ἡ επικοινωνία εἶναι τό μοναδικό εἰδοποιό γνώρισμα τής σημερινῆς κοινωνίας, ἀλλά ἕνα γνώρισμα μεταξύ

ἄλλων, ὅπως ἡ οἰκουμενικότητα, ἡ δημοκρατία, ὁ καπιταλισμός, ἡ εὐημερία καί οἱ βασισμένες στήν γνώση ζωτικές περιοχές.

Πῶς βλέπετε τήν συνάφεια μεταξύ παγκόσμιας κοινωνίας καί ἔθνους-κράτους;

Ἡ συνάφεια μεταξύ παγκόσμιας κοινωνίας καί ἔθνους-κράτους δέν πρέπει νά νοεῖται σάν μιά σχέση ἀμοιβαίου ἀποκλεισμοῦ, ἀλλά σάν μιά συμπληρωματική σχέση. Ἡ διεύρυνση τοῦ ἐμπορίου ἐνισχύει ἀναπόφευκτα τήν συνεργασία μεταξύ τῶν ἔθνων-κράτων. Γιά ἀρκετό καιρό τώρα, τό ἔθνος-κράτος τοποθετεῖ στήν θέση τῶν πολεμικῶν συρράξεων γιά κατάκτηση ἐδαφῶν τήν διεθνή συνεργασία ὡς κινητήριον μοχλό τής οικονομικῆς ἀνάπτυξης, γεγονός πού διευκολύνει τήν μεγέθυνση τής εὐημερίας γιά ὅλα τά ἔθνη-κράτη. Ἔτσι ἀπό ἕνα παιχνίδι μηδενικοῦ ἀθροίσματος δημιουργεῖται ἕνα παιχνίδι μέ αὐξημένο σύνολο κερδῶν γιά ὅλους. Οἱ οικολογικοί κίνδυνοι πού συμβαδίζουν μέ αὐτήν τήν ἀνάπτυξη δέν μποροῦν νά ἀντιμετωπισθοῦν μέ τόν περιορισμό τοῦ παγκόσμιου ἐμπορίου καί τής διεθνούς κατανομῆς ἐργασίας, ἀλλά μονάχα μέ τήν ἀξιοποίηση τής αὐξανόμενης κατανομῆς ἐργασίας στόν ἐπαναπροσδιορισμό τής ταχύρυθμης ἐξέλιξης καί τής οικολογικῆς συμβιβαστικῆς ἀνάπτυξης. Σίγουρα τά ἔθνη-κράτη θά πρέπει νά καταθέσουν ἄλλο ἕνα κομμάτι ἀπό τήν ποτέ ὡς τώρα ἀπόλυτα αὐτοτελῆ ἐξουσία τους, ἀκριβῶς γιά νά ἀντιληφθοῦν καλύτερα τίς εὐκαιρίες ἀνάπτυξης καί διαμόρφωσης πού προκύπτουν ἀπό τήν διεθνή συνεργασία στήν ἀπό κοινῶν ἀναπτυσσόμενη παγκόσμια κοινωνία.

KARL MARX

Ο Γερμανός φιλόσοφος Jürgen Habermas πιστεύει ότι το πρόγραμμα της Νεωτερικότητας δεν έχει ολοκληρωθεί ακόμα. Οι ιδέες του Διαφωτισμού για έλευθρία, ατομικότητα, αδελφσύνη, ευημερία και ισότητα μπορούν, σύμφωνα με την άποψή του, να εξασφαλίσουν μελλοντικά σε όλους τους ανθρώπους ένα «εύ ζείν». Πόσο απέχει αυτή η ιδεώδης κατάσταση από την σημερινή κοινωνία;

Οι ιδέες του Διαφωτισμού αποτελούν έναν σημαντικό πολιτισμικό μοχλό της Νεωτερικότητας. Προηγούνται πάντα της πραγματικότητας και θά της προηγούνται συνεχώς, γιατί αλλιώς ή Νεωτερικότητα θά κατέληγε σε ένα τέλμα, πράγμα που είναι αδιανόητο. Καταγράφονται συνεχώς καινούργιες αποκλίσεις της ελευθερίας, της ατομικότητας, της αδελφσύνης, της ευημερίας και της ισότητας, ακόμα και ως ακούσιες συνέπειες μέτρων και θεσμικών ρυθμίσεων που στοχεύουν στην πραγματοποίηση αυτών των ιδεών. Το πρόγραμμα της Νεωτερικότητας δεν είναι μόνον ανολοκλήρωτο, αλλά και μη-όλοκληρωσίμο.

Στό βιβλίο σας *Παγκόσμια δυναμική, τοπικοί βίκοσμοι* περιγράφετε τον δύσβατο δρόμο προς την παγκόσμια κοινωνία. Έκεί διακρίνετε τρεις σημαντικές φάσεις της Νεωτερικότητας:

τήν Πρώτη Νεωτερικότητα του οικονομικού φιλελευθερισμού και του φιλελεύθερου κράτους δικαίου, την Δεύτερη Νεωτερικότητα της οικονομικής ευημερίας και του δημοκρατικού κράτους δικαίου, και τέλος την Τρίτη Νεωτερικότητα της όξυνσης των οικολογικών κινδύνων. Ποιά είναι η δυναμική της Τρίτης Νεωτερικότητας και πώς διαφοροποιείται από τις ύπολοιπες;

Η παρούσα, τρίτη φάση της Νεωτερικότητας χαρακτηρίζεται αφ' ενός από μιά αυξανόμενη πίεση για ενσωμάτωση τμημάτων του παγκόσμιου πληθυσμού που μέχρι τώρα παρέμεναν αποκλεισμένα από την παγκόσμια ευημερία, αφ' ετέρου από την προσήκουσα προσοχή των ύψηλόβαθμα ανεπτυγμένων κοινωνιών της ευημερίας στις οικολογικές καταστροφές, που προκλήθηκαν από την ανεξέλεγκτη οικονομική ανάπτυξη. Μέσα απ' αυτό προκύπτει μιά σύγκρουση μεταξύ των βιομηχανικών και των αναπτυσσόμενων χωρών. Αυτή οξύνεται ακόμα περισσότερο από τό γεγονός ότι οι βιομηχανικές χώρες πρέπει κάποια στιγμή νά αφήσουν την προστασία της αγροτικής οικονομίας και την εργατική-έντατική βιομηχανική παραγωγή, εάν όντως είναι επιθυμητό οι αναπτυσσόμενες χώρες νά αποκτήσουν περισσότερες πιθανότητες συμμετοχής στον παγκόσμιο πλούτο. Η τρίτη φάση της Νεωτερικότητας προσδιορίζεται από την αναζήτηση αποκλιμάκωσης της έντασης μεταξύ οικονομικής ανάπτυξης και οικολογικής ισορροπίας, σε άμεση αναφορά πάντα με την σύγκρουση βιομηχανικών και αναπτυσσόμενων χωρών.

Μπορείτε νά κατονομάσετε ένα σημαντικό γεγονός που σηματοδότησε την άπαρχή της παγκόσμιας εποχής;

Στίς 9 Νοεμβρίου 1989 έπεσε τό Τείχος του Βερολίνου. Αυτό τό γεγονός δεν αποτελεί μόνον την βάση της επανένωσης των δύο Γερμανιών, αλλά και τόν γνώμονα μιάς νέας φάσης της παγκόσμιας πολιτικής, ή όποια δεν διακρίνεται πλέον από την σύγκρουση μεταξύ δύο ιδεολογικών φραγμάτων ούτε από την επικράτηση στρατιωτικά έγγυημένης ασφάλειας, αλλά από την διεθνή συνεργασία που στοχεύει στην διαμόρφωση της παγκόσμιας κοινωνίας.

Η 11η Σεπτεμβρίου φαίνεται νά διαίρεσε πάλι τόν κόσμο σε δύο αντίπαλα στρατόπεδα: Δύση και Ίσλάμ. Πώς νομίζετε ότι μπορεί νά αντιμετωπισθεί μιά τέτοια πρόκληση;

Ἡ νέα σύγκρουση μεταξύ Δύσης καὶ ἰσλαμικοῦ φονταμενταλισμοῦ, καθὼς καὶ ἡ ἀρτιφανῆς παγκόσμια τρομοκρατία, εἶναι κάτι τὸ ἐντελῶς διαφορετικὸ. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο ἀπαιτοῦνται καὶ διαφορετικὲς λύσεις. Ἡ ἀντιμετώπιση αὐτοῦ τοῦ προβλήματος μὲ τὴν πολιτικὴ τῆς ἀσφάλειας δέν ἐπαρκεῖ σέ καμία περίπτωση. Ἡ σύγκρουση μπορεῖ νά ἀντιμετωπισθεῖ μακροπρόθεσμα μόνον μὲ τὴν ἐνσωμάτωση τῶν ἰσλαμικῶν πληθυσμῶν στὴν παγκόσμια κοινωνία καὶ ἔτσι νά ἐξασφαλισθεῖ ἡ συμμετοχὴ τους στὸν παγκόσμιο πλοῦτο. Γιὰ τίς ἰσλαμικὲς χῶρες, στὸ μονοπάτι τῆς δικιᾶς τους ἀνάπτυξης ὑπάρχει μόνον ἡ πορεία τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ καὶ τῆς ἐνσωμάτωσης στὴν παγκόσμια κοινωνία.

Στὸ βιβλίο σας *Ἄνοιχτοὶ χῶροι* ἐξετάζετε τοὺς καινούργιους μηχανισμοὺς ἐνσωμάτωσης ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ ἔθνους-κράτους. Ποῦ ὀφείλονται τὰ καινούργια προβλήματα τῆς κοινωνικῆς ἐνσωμάτωσης;

Τὰ νέα προβλήματα τῆς κοινωνικῆς ἐνσωμάτωσης ἔγκεινται στὸ ὅτι ἡ ἀλληλεπίδραση οἰκο-

νομικῆς δυναμικῆς καὶ κράτους εὐημερίας διαμόρφωσε νέες περιθωριοποιημένες ομάδες, τίς ὁποῖες καὶ πρέπει νά ἐνσωματώσει, καθὼς ἐπίσης καὶ στὸ ὅτι τὸ κράτος εὐημερίας συνδύασε τὴν ἐσωτερικὴ ἐθνικὴ δικαιοσύνη μὲ τὴν ἐξωτερικὴ διεθνῆ ἀδικία. Ἡ διεθνὴς κατανομή ἐργασίας εἶναι ἓνας δρόμος, ὁ ὁποῖος διευκολύνει τὴν καταστολὴ αὐτῶν τῶν προβλημάτων. Τὸ ἂν κάτι τέτοιο θά πραγματοποιηθεῖ, ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ κατὰ πόσον ἡ «μηχανικὴ» ἀλληλεγγύη τῆς ἰσότητος ἐντὸς τῶν κρατῶν εὐημερίας θά σχετικοποιηθεῖ καὶ θά συμπληρωθεῖ ἀπὸ μιά διογκουμένη «ὀργανικὴ» ἀλληλεγγύη τῶν δικτύων ἐντὸς ἀλλὰ καὶ ἀνάμεσα στὰ ἔθνη-κράτη.

Ὁ Max Weber, στὴν σπουδὴ του γιὰ τὴν σχέση ἀνάμεσα στὴν προτεσταντικὴ ἠθικὴ καὶ τὸ «πνεῦμα» τοῦ καπιταλισμοῦ, ἐκπροσώπησε μιά κριτικο-πολιτισμικὴ θέση. Γράφει μάλιστα γιὰ τὰ «ἀτσαλένια κλουδιά» τῆς γραφειοκρατίας, μιά ἀναπόδραστη συνέπεια τῆς διαδικασίας ἐξορθολογισμοῦ, καθὼς καὶ γιὰ μιά κοινωνία ἀποτελούμενη ἀπὸ «εἰδήμονες χωρὶς πνεῦμα, αἰ-

σθησιοκράτες χωρίς καρδιά». Πόσο επίκαιρη είναι ή διαπίστωση του Weber;

Η άνησυχία του Max Weber αποτελεί σίγουρα ένα φαινόμενο του καιρού μας. Αυτή εκδηλώνεται με την διεύρυνση του τεχνολογικού εξορθολογισμού, του οικονομικού ανταγωνισμού, της γραφειοκρατικής εξουσίας και της καταναλωτικής κοινωνίας. Ωστόσο υπάρχει και ή άλλη πλευρά, των αντίροπων δυνάμεων, που διαμορφώνονται με την εκτίμηση τεχνολογικών συνεπειών, την προστασία από άθέμιτο ανταγωνισμό, την προστασία του δικαιώματος των ατόμων για υπεύθυνη δράση, την απογραφειοκρατικοποίηση και την κριτική στην κενή νοήματος κατανάλωση. Η σύγχρονη κοινωνία θά χαρακτηρίζεται πάντα από την ένταση μεταξύ αυτών των τάσεων και της αντίστοιχης επιθυμίας για τον περιορισμό τους.

Η κοινωνική πολιτική υπήρξε πάντα μία βασική αρμοδιότητα του έθνους-κράτους. Στα πλαίσια όμως της εντεινόμενης φιλελευθεροποίησης της οικονομίας, διάφορα προσδιοριστικά στοιχεία του, όπως ή κυριαρχία και τό μονοπώλιο άσκησης νόμιμης φυσικής βίας απαξιώνονται με ταχείς ρυθμούς. Μπορούμε νά μιλάμε για έναλλακτικές μορφές κοινωνικής πολιτικής;

Η μηχανική αλληλεγγύη, που προσεγγίζει τις όμοιες συνθήκες διαβίωσης και την σχετικά μεγάλη σημασία αρχή της ισότητας του αποτελέσματος μεταξύ των έθνων-κρατών, θά παραγκωνισθεί από την οργανική αλληλεγγύη της ενσωμάτωσης των μεμονωμένων ατόμων στην

αγορά, της ισότητας των ευκαιριών και της δικαιοσύνης εντός και ανάμεταξύ των έθνων-κρατών. Αυτό δέν προκύπτει μόνο από τον οικονομικό φιλελευθερισμό, αλλά και από την παγκόσμια εξισορρόπηση τω ευκαιριών μεταξύ πλούσιων και φτωχών έθνων. Οί βιομηχανικές χώρες όφείλουν νά δώσουν ευκαιρίες στις αναπτυσσόμενες χώρες μέσω του περιορισμού της προστασίας της αγροτικής οικονομίας και της έντατικής βιομηχανικής παραγωγής. Κάτι τέτοιο τίς εξαναγκάζει σε μία μετατόπιση από την προστατευτική και καταναλωτική προς την παραγωγική κοινωνική πολιτική. Στο επίκεντρο δέν μπορεί πλέον νά βρίσκεται ή πάση θυσία διατήρηση των θέσεων εργασίας, αλλά πολύ περισσότερο ή εκπαίδευση, ή μετεκπαίδευση, ή αξιοποίηση του μεμονωμένου ατόμου και ή ένσκηπη ύποστήριξη περιθωριοποιημένων ομάδων. Η κοινωνική πολιτική θά αποτελέσει λιγώτερο έναν θεσμό της διευρυμένης πλειοψηφίας του πληθυσμού και περισσότερο έναν θεσμό για την αντιμετώπιση των νέων κοινωνικών προβλημάτων.

Εν κατακλείδι μία κλασσική έρώτηση: πώς πιστεύετε ότι θά είναι ή κοινωνία του αύριο;

Η κοινωνία του αύριο θά είναι μία πολυεπίπεδη κοινωνία, στην όποία οί αλληλεπιδράσεις μεταξύ τοπικής κοινότητας, περιφέρειας, έθνους-κράτους, Ευρωπαϊκής Ένωσης και παγκόσμιας κοινωνίας θά βρίσκονται στην πρώτη γραμμή και θά επιβάλλουν την συνεργασία μεταξύ αυτών των επιπέδων, προκειμένου νά διαμορφωθεί ένας κοινός ζωτικός χώρος.

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΡΕΝΟ ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗ

Ο Ρένος Ἀποστολίδης ἔφυγε ἀπὸ τὴν ζωὴ ἐνῶ τὸ τεύχος βρισκόταν στὴν δεύτερη διόρθωση. Τὸ περίμενε καὶ διαζόταν. «Βγάλτε το πρὶν φορήσω», ἔλεγε. Εἶχε ἓναν καταπληκτικό κυνισμό σχετικά μὲ τὸν θάνατό του. Ἀπεχθανόταν τίς ψευδαισθήσεις. Τίς θεωροῦσε ιδιότητα τῶν δειλῶν.

Ἔτσι τὸ ἀφιέρωμα στὸν Ρένο Ἀποστολίδη ἐκδίδεται μεταθανάτιο. Ἀναγκαστήκαμε φυσικά νά προβοῦμε σέ κάποιες διορθώσεις ἐπὶ τοῦ πιεστηρίου. Ἡ ἀπώλεια τοῦ Ρένου κάνει πιά πολύτιμο τὸ τελευταῖο χειρόγραφο τῆς ζωῆς του, πού δημοσιεύεται σέ φωτοτυπική ἀναπαραγωγή στό τέλος τοῦ ἀφιερώματος.

Ὁ Ρένος Ἀποστολίδης ὑπῆρξε ὁ πρῶτος συνεργάτης τοῦ περιοδικοῦ καὶ ἔγραφε σταθερά τὸ πρῶτο ἄρθρο ἀπὸ τὸ 1988 μέχρι τὸ 1994. Μετά, ἡ ἐνασχόλησή του μὲ τὴν ἐλληνιστική ἐποχὴ δὲν τοῦ ἄφησε περιθώρια. Ὅσοι ἀπὸ μᾶς τὸν γνωρίσαμε, ἐντυπωσιαστήκαμε ἀπὸ τὴν ἡφαιστιώδη προσωπικότητά του. Ὁ Ρένος Ἀποστολίδης ἴσως ὑπῆρξε ὁ ἐντυπωσιακότερος Ἕλληνας τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Μερικούς ἀπὸ μᾶς ἡ σχέση μαζί του μᾶς προσδιόρισε πνευματικά καὶ ἠθικά. Ἦταν ὁ κήρυκας τῆς ἀπόλυτης ἀνεξαρτησίας τῆς συνείδησης. Ὁ ἴδιος γελῶντας ἔλεγε ὅτι οἱ ἐπιρροές του ἦταν καταστρεπτικές σ' ἓναν κόσμο συμβατικό καὶ μίζερο.

Τὸ ὀγκῶδες, ἀρκετὰ δυσανάγνωστο γιὰ τὸν μέσο ἀναγνώστη, κι ἀπαιτητικό ἔργο τοῦ Ρένου Ἀποστολίδη ὠχριά μπροστά στὴν εἰκόνα του. Εὐτυχῶς αὐτὴ θά παραμείνει ζωντανή ὄχι μόνο στὴν μνήμη μας ἀλλὰ καὶ στὰ ἀρχεῖα τῶν τηλεοπτικῶν σταθμῶν, ὅπου ἦταν περιζήτητος.

Ἡ θυελλώδης, προκλητική, συγκρουσιακὴ πορεία καὶ δράση τοῦ Ρένου Ἀποστολίδη ἐπεσκίασε σέ μεγάλο βαθμὸ τὸν σπουδαῖο κλασσικό φιλόλογο, τὸν αὐστηρὸ ἀνθολόγο καὶ τὸν φιλοσοφημένο λογοτέχνη. Τὸ τεράστιο ἀρχεῖο του θά τροφοδοτεῖ μὲ τὰ χειρόγραφα του καὶ τὰ ἀνέκδοτά του κείμενα γιὰ πολὺ καιρὸ νέες ἐκδόσεις.

Τὸν εὐχαριστοῦμε. Θά τὸν θυμόμαστε γιὰ πάντα.

Η ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

Ἐπιμέλεια ἀφιερώματος: Βαγγέλης Δουβαλέρης

Ma' pua' Erukapuā
o' Gu'ro'paga'i'a.

To: Wale in Oahu in Honolulu:
400 Tōkai & pūhōhō
Lot 2002, Ferry Lane
2-3-1924.)

Ρένος Ἀποστολίδης

Βίος, ἔργο καί πολιτική φιλοσοφία

Μελέτης Ἡ. Μελετόπουλος

Οί μελλοντικές ιστορίες τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας θά ἀδικήσουν σίγουρα τόν Ρένο Ἀποστολίδη γιά ἕναν καί μοναδικό λόγο: τό ἔργο του, ὅσο βιωματικό χαρακτηῖρα κι ἂν ἔχει, δέν θά μπορέσει ποτέ νά ἀποδώσει ὀλοκληρῆ τήν ἠφαιστιώδη προσωπικότητα τοῦ συγγραφέα.

Ἡ δραματικότητα καί ἡ θεατρικότητα τοῦ προφορικοῦ του λόγου θά μποροῦσε νά τόν καταστήσει κορυφαῖο ἠθοποιό. Κάθε προφορική του ἔκφραση ἀποτελοῦσε ὀλοκληρωμένη παράσταση, στήν ὁποία μετεῖχαν τό πρόσωπο, τό σῶμα καί ἡ οὐσία τῶν ιδεῶν.

Ἡ ὄλη του προσωπικότητα ἦταν στήν οὐσία μία σωματοποιημένη κατακραυγή ἐναντίον τῆς κοινωνίας. Κατακραυγή πού διακατέχει καί τό γραπτό ἔργο τοῦ Ρένου, στά πολλαπλά του ἐπίπεδα: τήν πολιτική κριτική, τήν λογοτεχνική κριτική, τά λογοτεχνικά του κείμενα. Ἀντιθέτως οἱ καθαρά μεταφραστικές, φιλολογικές καί φιλοσοφικές ἐργασίες του χαρακτηρίζονται ἀπό μαθηματική ἀκρίβεια καί ἀξιολογική οὐδετερότητα.

Ὁ χαρακτηρισμός τοῦ ἀναρχικοῦ δέν περιλαμβάνει ὄλες τίς πλευρές τῆς σκέψης τοῦ Ρένου, ὅσο κι ἂν ἀσφαλῶς ὑπάρχουν ἰσχυρά σημεῖα καί ἀναλογίες. Ὅπωςδῆποτε πρόκειται γιά τήν πύο ὀλοκληρωμένη ἀναρχική προσωπικότητα τῆς μεταπολεμικῆς Ἑλλάδας. Ὁ ἴδιος παραδέχεται τήν ἐπίδραση πού δέχθηκε, κυρίως μέσω τοῦ πατέρα του Ἡρακλῆ, ἀπό τήν ἀναρχική σκέψη, ἂν καί προτιμοῦσε τόν ὄρο «ἀναρχος».

Ἡ σύγκρουση τοῦ Ρένου μέ τήν κοινωνία, καί συγκεκριμένα τήν ἑλληνική κοινωνία, ξεκινᾷ πράγματι ἀπό τήν σχέση μέ τόν πατέρα του. Ὁ Ἡρακλῆς Ἀποστολίδης ὑπῆρξε διακεκριμένος λόγιος, ἐγκυκλοπαιδιστής, ἀνθολόγος καί κριτικός μέ σπουδαία ἀναρχική παιδεία. Πλήρωσε τήν ἀπόφασή του νά μείνει ἔξω ἀπό κάθε συναλλαγή τοῦ καιροῦ του μέ μοναξιά, φτώχεια καί πικρία. Γιά νά ἐπιβιώσει, ἐργάστηκε συχνά ὡς πνευμα-

τικός χειρῶνακτας. Ὁ Ρένος μίσησε τό πνευματικό κατεστημένο, πού ἀδίκησε τόν ἀδιάλλακτο σέ ζητήματα ἠθικῆς καί ἐντιμότητας πατέρα. Καί ἀπό νωρίς υἰοθέτησε τήν ψυχολογία τοῦ ἐκδικητῆ. Μιά ζωῆ τόν ἔβλεπα σκυμμένο δεκατέσσερις ὥρες στό γραφεῖο του νά δουλεύει καί διαρκῶς τά οἰκονομικά μας ἦτανε τσίμα-τσίμα. Ἐγώ εἶμαι ὁ ἐκδικητής τοῦ πατέρα μου, μέ τραῦμα βαρύ...¹

Ἀλλά καί γενικώτερα, ἡ ὀξύτητα πού χαρακτηρίζει τήν ζωῆ καί τό ἔργο τοῦ Ρένου προσδιορίσθηκαν ἀπό τούς βασικούς κριτικούς ἄξονες τῆς σκέψης τοῦ Ἡρακλῆ, μέ τόν ὁποῖον ὁ Ρένος, ὅπως σημειώνει ὁ ἴδιος², δέν διαφώνησε ποτέ. Ἡ κύρια ἐπίδραση στόν Ρένο ἦταν ἡ καθημερινή συζήτηση μέ τόν πατέρα του, πού τοῦ μετέδωσε γνώσεις καί ιδέες. Καί, ταυτόχρονα, ἀπό τήν πλούσια πατρική βιβλιοθήκη, στήν ὁποία κατέφευγε ὁ γιός τοῦ Ἡρακλῆ. Ὁ πατέρας μου, σέ κρίσιμη στιγμή τῆς ζωῆς μου — καί τοῦ τόπου μας ὄλου κρίσιμη ὥρα, καί τοῦ Κόσμου — μέ πρόσδεσε σ' ἕνα πανάρχαιο θαλάσσιο ξύλο...³. Ἀποτέλεσμα ὄλων αὐτῶν τῶν καθοριστικῶτων ἐπιδράσεων ἦταν ὁ Ρένος νά ἔχει ὡς πνευματική ἀφετηρία μία ἤδη διαμορφωμένη πνευματική προσωπικότητα, τοῦ πατέρα του Ἡρακλῆ, ἀλλά καί στήν πρώτη ἐμφάνισή του στά γράμματα νά ταυτισθεῖ καί νά θεωρηθεῖ ὡς ἀντανάκλαση καί συνέχεια τοῦ πατέρα. Πράγμα πού δέν ἐνόχλησε ποτέ τόν Ρένο, πού ὑπεραγαποῦσε τόν πατέρα του καί δέν ἦρθε ποτέ μαζί του σέ ρήξη, ὅπως οἱ περισσότεροι ἔφηβοι⁴.

Ὁ Ρένος γεννήθηκε στίς 2 Μαρτίου τοῦ 1924 στήν Ἀθήνα (Ζήνωνος 8, Ὁμόνοια). Ὁ πατέρας του ἐπέλεξε γιά τόν δεύτερο γιό του τό προελληνικό ὄνομα «Ρένος», διότι αὐτό περιεῖχε τά βασικά σύμφωνα τῶν ἰνδοευρωπαϊκῶν γλωσσῶν, ἦταν εὐηχο καί ἀρρενωπό. Ἡ πατρική καταγωγή ἦταν ἀπό τό Ἡλιοχώριο (Ντομπρίνοβο), βλαχοχώρι τῆς Ἡπείρου, 1.000 μ. ὑψόμετρο,

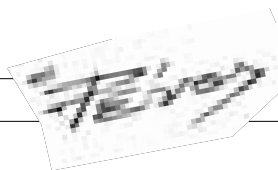
πίσω από τό ὄρος Γκαμήλα. Ἐκεί ἔφυγε ὁ παππούς τοῦ Ρένου, Νικόλαος Ἀποστολίδης, καί πῆγε στό Βελεστίνο ὡς δάσκαλος καί ἀπό ἐκεῖ στόν Πύργο τῆς Βουλγαρίας ὡς λογιστής τοῦ θεοῦ του. Εἶχε τό ψευδώνυμο «Πάρταλος», δηλαδή «βλάχος τῶν βουνῶν». Στόν Πύργο ἔγινε πάμπλουτος καπνέμπορος, παντρεύτηκε κι ἀπέκτησε ἕναν γιό, τόν Ἡρακλῆ, πατέρα τοῦ Ρένου⁵.

Ὅταν τό 1929 ὁ Ρένος πῆγε πρώτη φορά στό σχολεῖο, ὁ πατέρας του τοῦ εἶπε πῶς «ἂν ἔκανε πάντα τό χρέος του στήν ἐντέλεια, θά τοῦ συγχωροῦσαν ὅλοι ὅλες του τίς ἀταξίες»⁶, πράγμα πού δέν ἐπαληθεύτηκε στήν μετέπειτα ζωή του. Φοίτησε σέ δημόσια σχολεῖα τοῦ κέντρου τῆς Ἀθήνας, μεταξύ τῶν ὁποίων στό κλασσικό τμήμα τοῦ Βαρβακειοῦ. Εἶχε συμμαθητές μεταξύ ἄλλων τόν Κώστα Παπαϊωάννου, τόν Κώστα Ἀζελό, τόν Ἄδωνι Κύρου⁷. Ἦταν ἄριστος καί τελειομανῆς μαθητής. Ταυτόχρονα, διάβαζε ἀχόρταγα λογοτεχνία καί φιλοσοφία ἀπό πολύ νεαρή ἡλικία. Τά διαβάσματά του δέν ἦταν τά συνήθη: γιατί δέν διάβασα *Μελά ἢ Θεοτοκά παρά Ντοστογιέφσκι καί Γκόγκολ*, γιατί δέ διάβασα *Σπεράντσα ἢ Χάρη παρά Ὅμηρο καί Καρλάουλ*, γιατί δέν διάβασα *Καζαντζάκη καί Παπανοῦτσο παρά Σπινόζα καί Νίτσε*...⁸ Σημαντική ἐπίδραση ἄσκησε στήν πνευματική του ἐξέλιξη ἡ ρωσική λογοτεχνία καί ιδιαίτερα ὁ Ντοστογιέφσκι, ἐπίδραση ὅχι μόνον λογοτεχνική ἀλλά καί ιδεολογική⁹. Ἐπίσης ὁ Νίτσε τόν προσδιόρισε καθαρώτερα στό ιδεολογικό ἐπίπεδο, ἀλλά καί στό ἠθικό, καθὼς καί στό καθαρά φιλολογικό. Γιά παράδειγμα, ἡ ἐκτίμηση τοῦ Νίτσε καί τό ἔντονο ἐνδιαφέρον του γιά τόν Ἡράκλειτο ἔστρεψε καί τόν Ρένο στήν μελέτη, μετάφραση καί σχολιασμό τοῦ Ἐφέσιου σοφοῦ¹⁰. Ἐπίσης ἡ μελέτη ἀπό τόν Ρένο τοῦ Σοπενάουερ ὀφειλόταν στήν ἀποψη τοῦ Νίτσε ὅτι «ὁ Σοπενάουερ σέ ὀδηγεῖ λαμπρά παίρνοντάς σε ἀπό τό χέρι μέσ στόν χῶρο τῆς σκέψης». Ὅπως καί ἡ ἀποστροφή γιά τόν Ἐγέλο ὀφείλεται κι αὐτή στόν Νίτσε. Ὁ Νίτσε, δηλαδή, ὑπῆρξε ἕνα εἶδος πυξίδας καί δόγματος γιά τόν νεαρό Ρένο.

Μία ἄλλη, παράδοξη καί ἀπροσδόκητη ἐπιρροή στήν διαμόρφωση τοῦ πνευματικοῦ κόσμου τοῦ Ρένου ἦταν ἕνα περιοδικό πού εἶχε φέρεי ὁ πατέρας του, τά *Δελτία τοῦ Ἀστέρος*. Ὁ Ἀστήρ ἦταν μία παγκόσμια θεοσοφική ὁργάνωση, πού ἀνακάλυψε τόν Κρισμαμούρτι νεώτατο στήν Ἰνδία, τόν μόρφωσε, τόν ἐξεπαίδευσε καί, ὅταν αὐτός ἔγινε 15 χρονῶν, τόν ὀνόμασε μεγάλ-

λο διδάσκαλο τοῦ θεοσοφισμοῦ. Ἀργότερα ὁ Κρισμαμούρτι ἀποκήρυξε ὡς ἀπαράδεκτη αὐτήν τήν ὁργάνωση καί ὅλες τίς ὁργανώσεις, ἀλλά ἐν τῷ μεταξύ ὁ Ἀστήρ εἶχε ἀποκτήσει πολλά ἑκατομμύρια ὀπαδούς. Τίς διαλέξεις τοῦ Κρισμαμούρτι δημοσίευαν τά θεοσοφικά περιοδικά σ' ὅλον τόν κόσμο καί στήν Ἑλλάδα τό *Δελτίον τοῦ Ἀστέρος*, τό ὁποῖο ἐκδιδόταν τήν περίοδο 1930-31. Ὁ Ρένος διάβαζε ἀπληρῶς αὐτό τό περιοδικό. (Διασταυρωμένες ἐπιδράσεις τοῦ Νίτσε, τοῦ Ντοστογιέφσκι καί τοῦ Κρισμαμούρτι ὑπάρχουν στό πρῶτο βιβλίο τοῦ Ρένου *Τρεῖς σταθμοί μιᾶς πορείας*, πού ἐκδόθηκε τό 1945). Αὐτές οἱ ἐτερόκλητες καί μή συνήθεις πνευματικές ἐμπειρίες τοῦ Ρένου τόν ὀδήγησαν σέ ἄλλους δρόμους καί τόν ἀποσυνέδεσαν ἀπό νωρίς ἀπό τήν νεοελληνική κουλτούρα καί τήν νεοελληνική πραγματικότητα, ἀντίθετα μέ ὅ,τι θά εἶχε συμβεῖ ἂν τά διαβάσματά του ἦταν τά συνήθη ἐλληνικά τῶν συνομηλίκων του. Χαρακτηριστικό εἶναι ὅτι, ἐνῶ ὁ διευθυντής τῆς Νέας Ἐστίας Πέτρος Χάρης ἔστειλε πάντοτε τιμῆς ἔνεκεν τό περιοδικό του στόν Ἡρακλῆ Ἀποστολίδη, ὁ Ρένος δέν τό διάβαζε, ὅπως δέν διάβαζε τήν *Διάπλαση τῶν Παίδων*, οὔτε τά ἔργα τῆς Πηνελόπης Δέλτα. Ἀποτελεσμα ὄλων αὐτῶν εἶναι ὅτι δέν ὑφίστανται ἐλληνοκεντρικές ἐπιδράσεις στό ἔργο του, παρά μόνον ἐξω-ἐλληνικές, εὐρωπαϊκές καί φυσικά κλασσικές. Ἀλλά καί ἡ ἐπίδραση τοῦ πατέρα του ἐκινεῖτο πρὸς τήν ἴδια ἐξω-ἐλλαδική κατεύθυνση¹¹.

Στά δεκαπέντε του χρόνια, ὁ Ρένος παροτρύνθηκε ἀπό τόν πατέρα του νά μελετήσει ἀρχαίους Ἑλληνες συγγραφεῖς. Ταυτόχρονα, εἶχε τήν τύχη νά ἔχει στό Γυμνάσιο ἐλληνιστῆ ἕναν διακεκριμένο Ἀρκάδα φιλόλογο, τόν Χρήστο Παπαναστασίου, συγγραφέα σχολικῶν βιβλίων μέ σχολιασμένους ἀρχαίους συγγραφεῖς. Ἀπ' αὐτόν κυρίως ἔμαθε ὁ Ρένος γραμματική καί συντακτικό. Ὁ Παπαναστασίου εἶχε ὁργανώσει τήν τάξη σέ μικρή κοινωνία, ὅπου ὁ καθένας εἶχε κάποιον ρόλο. Ἄλλος ἦταν καλός ἐκφωνητής, ἄλλος διέπρεπε στήν γραμματική κλπ. Στόν Ρένο εἶχε ἀποδώσει τόν ἐξῆς ρόλο: «Τήν ἀλήθεια, Ἀποστολίδη!». Ἐτσι καλλιέργησε τήν ἀντισυμβατική τάση τοῦ Ρένου νά ἐκπέμπει καί τίς πιό ὤμες καί δυσάρεστες ἀλήθειες. Ἐκτός ἀπ' αὐτό, ὁ Παπαναστασίου τοῦ μετέδωσε καί τήν ἀγάπη του γιά τόν Δημοσθένη καί τόν μάταιο ἀγῶνα του ἐναντίον τῆς μακεδονικῆς ὑπερδύναμης, πού καλλιέργησε στόν Ρένο μία πάγια ἠθική προτίμηση γιά τούς «χαμένους» τῶν μεγάλων ἀγῶνων.

Ὁ Ρένος στό σχολεῖο ἦταν ἐπιθετικός, ἀτακτος καί ἀνυπότακτος. Τά ἐκ φυσικοῦ πεταχτά μαλλιά του τοῦ ἔδιναν ἐξάλλη ὄψη, μέ ἀποτέλεσμα νά θεωρεῖται ἐκ προοιμίου ὑποπτος καί νά εἰσπράττει ἀποβολή, ἀκόμη κι ὅταν δέν ἔφταιγε. Αὐτό δημιούργησε στόν Ρένο τήν αἴσθησι ὅτι ἀποκλειόταν νά εὑρίσκει ποτέ τό δίκιο του. Κι ὅτι ἡ ἐξουσία καί ὁ νόμος ἦταν ἐξ ὀρισμοῦ ἐναντίον του¹².

Ἐκτός αὐτοῦ ὁ Ρένος ἦταν ἀπό φυσικοῦ του ὑπερβολικά ἀνεπτυγμένος καί μυώδης, χωρίς νά γυμνάζεται. Αὐτό τοῦ ἔδωσε τήν ὑλική δυνατότητα νά μήν φοβᾶται τήν ἀντιπαράθεσι μέ τό κοινωνικό σύνολο καί τήν ἄνεσι νά ἀμφισβητεῖ καί νά προκαλεῖ¹³. Σ' ὄλη του τήν ζωή, σταθερός του σύμμαχος ἦταν ἡ φυσική του δύναμι. Κάποτε, στό σχολεῖο, παρώτρυνε τόν φιλόλογο νά τοῦς βάζει παραπάνω μάθημα, ἐνῶ οἱ συμμαθητές του διαμαρτύρονταν ὅτι εἶχαν ἤδη πολύ διάβασμα. «Δέν εἶναι πολύ, κύριε καθηγητά, βάλτε τήν παράγραφο νά διαβάσουν· νά διαβάσουν, εἶναι ἀνάγκη νά παίζου μπάλλα;», ἔλεγε ὁ Ρένος κάθε φορά πού τελείωνε τό μάθημα. Οἱ συμμαθητές του τόν ἀπειλήσαν ὅτι θά τόν δείρουν καί ὁ Ρένος κάποια στιγμὴ αἰφνιδιαστικά κλειδῶσε τήν πόρτα τῆς τάξης, ἔβαλε τό κλειδί στήν πόρτα καί συγκρούσθηκε μέ ὅλους τοῦς συμμαθητές του μαζί.

Οἰκογενειακοὶ φίλοι πού ἔπαιζαν ρόλο στήν πνευματική ἐξέλιξι τοῦ Ρένου ἦσαν ὁ Φῶτος Πολίτης, ὁ Γιάννης Ἀποστολάκης, ὁ Σεραφεῖμ Μάξιμος, ὁ Νίκος Λούβαρις, ὁ θεῖος του Κώστας Παπαλεξάνδρου κ.ἄ. Ὁ Ἀποστολάκης ἦταν συγχνός ἐπισκέπτης τῆς οἰκίας Ἀποστολίδη. «Σαφής ὁ ἐπηρεασμός μου ἀπ' τόν τρόπο τῆς μελέτης τοῦ πατέρα μου γιά τόν Γιάννη Ἀποστολάκη»¹⁴. Ἐβλεπε τόν Φῶτο Πολίτη σάν πρόδρομο μίας Ἐπανάστασι πολὺ βαθύτερης¹⁵ καί πνευματικώτερης ἀπό κάθε κοινωνική καί πολιτική μεταβολή. Ὅλο τόν χειμῶνα τοῦ '45 καί '46 ὁ Ρένος πήγαινε στήν Ἐθνική Βιβλιοθήκη καί ἀποδελτίωνε ἀπό παλαιές ἐφημερίδες καί περιοδικὰ ἄρθρα καί κριτικές τοῦ Φώτου Πολίτη πού δέν περιέχονταν στήν ὀτιμομη μεταθανάτια Ἐκλογὴ ἀπ' τό ἔργο του¹⁶.

Κατά τήν διάρκεια τῆς Δικτατορίας τοῦ Μεταξᾶ, ὁ Ρένος ἀρνήθηκε νά ὑπογράψει τήν αἴτησι ἐνταξῆς στήν μεταξική νεολαία EON, πού ἐνεχείρισε στοὺς μαθητές τοῦ Βαρβακείου ὁ (λαμπρός) μαθηματικός Πέτρος Τόγκας, ἀξιωματοῦχος τῆς EON. *Κ' ἐγώ, 15 τότε χρονῶ, ἀρνήθηκα, ἀρνήθηκα, ἀρνήθηκα! Καί νά κάνω τό*

σταυρό μου, καί ν' ἀκούσω τό «λόγο», καί νά σταθῶ «προσοχή» καί νά πάω «ἐν-δύ» ἢ νά μέ θεωρήσουν, μέ τό ζόρι, «μέλος» τῆς φαιδρῆς ἐκείνης «Νεολαίας» τοῦ «Τρίτου Ἑλληνικοῦ Πολιτισμοῦ!»¹⁷. Ὁ Τόγκας ὑπέγραψε ὁ ἴδιος τήν αἴτησι γιά λογαριασμό τοῦ Ρένου. Ὅταν, ὅμως, σέ μία τελετὴ τῆς EON Βαρβακείου, ὁ Ρένος ἐμφανίσθηκε μέ πολιτική περιβολή, ἐν μέσῳ τῶν ἐνστολων συμμαθητῶν του, ὁ Τόγκας τόν ρώτησε δημοσίως: «Ἐσύ τί εἶσαι;». «Ἀνθρωπος», ἀπάντησε ὁ Ρένος. Ὁ Τόγκας ἐξεμάνη καί ἄρχισε νά φωνάζει: «Φύγε! Δέν σέ θέλουμε ἀνάμεσά μας! Εἶσαι τό στίγμα τοῦ Βαρβακείου!». Καί ὁ Ρένος, τό «στίγμα» πού εἶχε μέσο ὄρο 17 καί 9/11, ἔφυγε.

Ἡ στάσι τοῦ Ρένου δέν εἶχε εὐτυχῶς συνέπειες γιά τόν ἴδιο καί τήν οἰκογένειά του, γιὰτί ὁ Δικτάτωρ, παλαιός φίλος τοῦ Ἡρακλῆ Ἀποστολίδη (ὁ ὁποῖος τόν εἶχε ἀποκηρύξει μετὰ τήν 4η Αὐγούστου), εἶχε δώσει ἐντολή νά μήν τόν ἐνοχλήσουν μέ κανέναν τρόπο.

Ἡ Δικτατορία προσδιόρισε τίς πρῶτες ἰδεολογικές συντεταγμένες τοῦ Ρένου σέ μία κατεύθυνσι ἀντιδικτατορική, ἀντιδεξιὰ, ἀντιδραστική, ἀντισυντηρητική¹⁸.

Ἀλλά ἡ ἐμπειρία του ἀπό τήν μεταξική δικτατορία τοῦ δημιούργησε καί ἀποστροφὴ γιά τήν δειλία, τήν δουλικότητα καί τήν ἰδιοτέλεια πού ὑπῆρχε γύρω του: εἶδε τότε, θυμᾶται ὁ ἴδιος, ὄλη τήν κοινωνία, τοῦς πάντες, νά κάμπτονται, νά σκύβουν, νά ὑποτάσσονται. Νά ἐξαγοράζονται μέ στολές, βαθμούς, λιλιά, εἰσιτήρια δωρεάν γιά τά σινεμά. Αὐτοὶ ὅλοι ἐμφανίστηκαν ἀργότερα ὡς ἀγωνιστές¹⁹.

Ὅταν ὅμως ξέσπασε ὁ πόλεμος, τόν Ὀκτώβριο τοῦ '40, ὁ Ρένος προθυμοποιήθηκε νά βοηθήσει, μαζί μέ τοὺς Ἑονίτες, τήν πολιτική ἄμυνα. Ἐμφανίσθηκε στόν 5ο ὑποτομέα τῆς EON, τέρμα Ζωοδόχου Πηγῆς καί Ζωναραῖ (στά τότε Μαρμαράδικα). Ὁ Ρένος περίμενε ὅτι θά τοῦς ἀνέθεταν νά συμβάλουν στήν ἐθνική ἄμυνα, στήν ὀχύρωσι π.χ. τῆς Ἀθήνας. Ἀντ' αὐτοῦ, κάποιος τομεάρχης τοῦς ἔβγαλε ἕναν κενόν λόγο. Ὁ Ρένος συνειδητοποίησε τότε ὅτι ἡ ἰθύνουσα τάξι δέν εἶχε τί νά τοῦς κάνει, ἐνῶ αὐτοὶ ἦσαν νέοι καί μποροῦσαν νά κάνουν τόσα. Ἐτσι, σχηματίσε τήν εἰκόνα μιᾶς κενῆς ἐξουσίας.

Τήν ἡμέρα τῆς εἰσόδου τῶν Γερμανῶν στήν Ἀθήνα, ὁ Ρένος μέ τόν πατέρα του στάθηκαν στήν γωνία Στουρνάρα καί Πατησίων. Οἱ Γερμανοὶ πλησίαζαν, ἀκούγονταν οἱ ἐρπύστριες τῶν τάνκς. Μόλις φάνηκαν οἱ πρῶτοι, σκονισμένοι,

σέ μοτοσυκλέτες και άρματα, κάποιου περιέργοι, πού εΐχαν μαζευθεί για νά δούν, δουλικά τούς χειροκρότησαν. Στην «Άλλη Ίστορία» ο Ρένος σημειώνει: Έκει συμπατριώτες μου χωρίσαμε για πάντα!

Η μόνη φορά πού ο πατέρας του Ρένου του ζήτησε κάτι ήταν στην αρχή της Κατοχής: «Σέ παρακαλώ πολύ, Ρένο, κάνε μου μία χάρη: μήν εμπλακείς ποτέ στα πολιτικά». Ο Ρένος ούτως ή άλλως δέν συμφωνούσε με καμμία πολιτική παράταξη. Τήν Δεξιά τήν απεχθανόταν, αλλά και τήν όλη δράση της Άριστερας θεωρούσε ήλιθιότητες πού θρυλοποιήθηκαν, όπως τό γράψιμο συνθημάτων στους τοίχους. Ο Ρένος δέν ήταν διατεθειμένος νά γράφει στους τοίχους συνθήματα πού θά του υπαγόρευαν άλλοι. Η Δεξιά δέν τολμούσε ούτε καν νά βάψει τοίχους, εκτός από μερικούς λιγιστούς νέους καλών οικογενειών της Έρας Ταξιαρχίας, PAN, ΠΕΑΝ κλπ., πού χόρευαν σουίνγκ και έτρωγαν ξύλο από τούς άριστερους.

Ο Ρένος διαφωνούσε με τούς κομμουνιστές, γιατί θεωρούσε ότι όχι μόνον δέν ήταν επαναστάτες, αλλά κατέστρεφαν τήν ιδέα της Έπανάστασης. Έξάλλου, ή αντίθεσή του προς τήν έννοια του έθνους-πατρίδας κλπ. τον έφερε σε αντίθεση και με τό ΕΑΜ. Είναι χαρακτηριστικό ότι μία φορά διαπληκτίστηκε με κάποιους συμφοιτητές του, μέλη του ΕΑΜ, διότι τό ΕΑΜ προσδιοριζόταν ως «έθνικό»²⁰. Οι άλλοι τον κατήγγειλαν ως τροτσκιστή και ή συζήτηση παραλίγο νά καταλήξει σε βίαιη σύγκρουση. Άλλωστε όλο τό άγελαίο σχήμα του ΚΚΕ έρχόταν σε αντίθεση με τίς αναρχικές του τάσεις. Όπωςδήποτε, τούς άριστερους νέους θεωρούσε άπλούστερους, ευθύτε-ρους, συναισθηματικώτερους, πιό ένθουσιαστικούς και πιό προβληματισμένους ή και πιό σκεπτόμενους, πού αντιδρούσαν στις διαδοχικές δικτατορίες, φασισμούς, κατοχές κλπ. πού εΐχαν ζήσει, τίμια και άφελή παιδιά με καλή προαίρεση, πού βεβαίως στην συνέχεια — όπως και οι νέοι δεξιοί καλών προθέσεων — καταλήγουν νά γίνουν ιδιοτελείς και άπατεώνες.

Άλλά ή κριτική του Ρένου εκείνη τήν εποχή στρεφόταν κυρίως έναντίον της Δεξιάς. Τήν Δεξιά τήν είδε μέσα στην Κατοχή νά μήν δρά καθόλου, νά χαρτοπαίζει, νά φεύγουν οι τάχα αξιωματικοί, οι τάχα δεξιοί στην Αίγυπτο για νά κάνουν τήν καριέρα τους και νά μάς έρθουν εδώ νά μάς κυβερνήσουνε μετά, σε κάποιον βαθμό νά συνεργάζονται με τήν Κατοχή²¹. Ύπρχε όπως ήδηποτε ένας επηρεασμός προς τ' άριστερά, πού

πιθανώς προήλθε κι αυτός από τον πατέρα του. Οι φίλοι του, άλλωστε, ήταν όλοι άριστεροί. Διαφωνούσε, βεβαίως, με τούς κομμουνιστές, γιατί δέν τούς θεωρούσε πραγματικούς επαναστάτες: άλλωστε εΐχε αναρχικές τάσεις και θεωρούσε ότι οι «άριστεροί» κατέστρεφαν τήν ιδέα της επανάστασης²². Τά επόμενα χρόνια, βεβαίως, ή εμπειρία των πραγμάτων δημιούργησε στον Ρένο ίσες ψυχικές αποστάσεις κι από τά δύο σκέλη του πολιτικού εκκρεμους. Η Άριστερά, με τήν άδικη απέναντί μου στάση της, τήν άδικία της και τήν κακή της ποιότητα, τά κατάφερε μία χαρά νά με πληροφορήσει, υπογραμμίζει ο Ρένος.

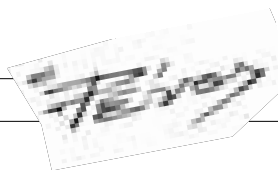
Έτσι λοιπόν, κατά τήν Κατοχή, ο Ρένος τήρησε στάση απόλυτης άποχής από τίς οργανωμένες παρατάξεις, αν και συμμετείχε σε όσες δραστηριότητες έκρινε, όπως για παράδειγμα στην μαχητική διαδήλωση της 5ης Μαρτίου του 1943, πού κατέληξε σε εμπρησμό του Ύπουργείου Έργασίας και στην διαδήλωση του Δεκεμβρίου 1944 πού οδήγησε στα Δεκεμβριανά. Άλλά αυτή ήταν και ή τελευταία του συμμετοχή σε μαζική εκδήλωση²³.

Λόγω του πολέμου, ο Ρένος τελείωσε τό σχολείο τον Νοέμβριο του 1941. Ώς άριστοϋχος του Βαρβακείου έγγράφηκε στην Φιλοσοφική άνευ εξετάσεων. Εΐχε σκοπό νά ακολουθήσει τό κλασσικό-έρμηνευτικό τμήμα και όχι τό ιστορικό-άρχειολογικό, μετά τό 2ο έτος. Έπειδή όμως κάποιος καθηγητής του (Χατζής) τον θεωρούσε δημοτικιστή και εΐχε άρνητικές διαθέσεις έναντίον του, ολοκλήρωσε τό ιστορικό-άρχειολογικό.

Τήν Φιλολογία επέλεξε από ενδιαφέρον για τό αντικείμενο, όχι για νά γίνει δάσκαλος, ασχέτως του γεγονότος ότι δίδαξε άργότερα για έπτά χρόνια. Άλλωστε, ήδη πριν τελειώσει τό σχολείο, μελετούσε προσωκρατικούς και Ηράκλειτο και εΐχε μία πολύ καλή φιλολογική βιβλιοθήκη.

Τά χρόνια της Κατοχής ήταν έντονα όσο και τραγικά για τούς νέους της εποχής εκείνης. Ο Ρένος προσδιορίστηκε σε μεγάλο βαθμό από τήν εποχή εκείνη.

Άντίθετα με τίς έντυπώσεις, ο Ρένος ήταν παιδί κοινωνικό, πρόθυμο, φιλικό, πού αγαπούσε τίς συναναστροφές και τίς παρέες. Αναζητούσε στην γενιά του άδολες συνειδήσεις, προϋποθέσεις ενός καλύτερου κόσμου. Εΐχε μία ντοστογιεφσκική παρέα, επηρεασμένη από ρωσικά μυθιστορήματα, πού γεύθηκε «τίς γεύσεις του αιώνα» και έζησε μαζί τίς περιπέτειες της εποχής. Οι περισσότεροι ήταν άριστερίζοντες και άργότερα εαμίτες, ενώ ο Ρένος έμεινε μακριά απ' όλη αυτά.

Ἡ παρέα εἶχε καί θύματα: ἕνας αὐτοκτόνησε καρυωτακικά, ἄνευ συγκεκριμένου λόγου· ἄλλος πέθανε φυματικός· ἕνας τρίτος ἐγίνε κομμουνιστής καί χάθηκε στά στρατόπεδα συγκεντρώσεως. Ἄλλοι ἔζησαν καί διακρίθηκαν, ὅπως ὁ Κώστας Παπαϊωάννου, ὁ Φαῖδρος Μπαρλάς καί ὁ Ἰάκωβος Καμπανέλλης.

Γυρεύαμε τόν κίνδυνο μέ κάθε θυσία! Ἡμῶν ἡ Συντροφιά τῶν Δαιμονισμένων, κ' ἦταν γιά μᾶς μορφές π' ἄστραφταν στό στερέωμα μέ θεϊκό καί μαῦρο φέγγος ἐξαίσιου καί προσδιοριστικοί — σάν τελικά προστάγματα Καιροῦ πού τέμνει ὄλους τούς Καιρούς — οἱ δικοί μας: ὁ Πέτρος Στεπάνοβιτς Βερχοβένσκι, ὁ Σταυρόγκιν, ὁ Κρυλώφ, οἱ Καραμάζωφ, κι ὁ Μίσκιν, κι ὁ Ραγόζιν, κ' ἡ Ναστάσια Φιλίπποβνα — ἄ! τά ρούβλια πού κάρηκαν στό τζάκι! — καί δαγκώναμε μαζί μέ τό Νικολάι Βζεβολόντοβιτς τ' ἀπτί «ἀνάιτια» τοῦ «ἀγαπητοῦ» μας διοικητῆ Φιλίπ Ὀσσίποβιτς — πούσκυβε ν' ἀκούση «στοργικά» μέσ στό γραφεῖο του τί θά τοῦ «ἐμπιστευόμαστε» οἱ «ἀγαπημένοι» του («cher Nicolas!») καί δέν ἤξερε μετά πῶς νά τό λευτερώση ἀπ' τά τετανικά μας δόντια μπρός στούς ἐπισκέπτες του! — καί μαζί πρὶν λίγες μέρες εἶχαμε σκωθῆ στή λέσχη καί σέρναμ' ἀπ' τή μύτη — τρεῖς κιόλας γύρους: ἔτσι! ἔτσι! ἔτσι! — τόν «ἀγαθό ἀνθρωπάκο», τόν Γκαγκάνωφ, πού «κανεῖς δέ θά μπορούσε» ἐπέμενε «νά τόν σοῦρη αὐτόν ἀπ' τή μύτη», καί μαζί μετά εἶχαμε δικαιολογηθῆ: Ἄλήθεια, δέν ξέρω πῶς μοῦρθε! Ὅλοι αὐτοί συνέχιζαν τή ζωή τους μέσα μας! Ἡ κίνηση πού τούς πρωτόδωσ' ὁ Φεντόρ — πρόσωπο δικό μας, πιό δικό κι ἀπ' τά δικά μας — δέν εἶχε σταματήσῃ! Συνέχιζαν αὐτοί τά ἔργα τους, κατά τή φαντασία μας, τίς «συνωμοσίες» καί τά παράφορα φερσίματά τους, φυτεμμένοι μέσα μας — δέν πέθαιναν, μαζί τους ζούσαμε παρά μαζί σας! Πόσες φορές δέν ἀποκρίνονταν αὐτοί ὅ,τι ἀποκρινόμασταν — μέσα μας ζούσαν ὄλοι! — αὐτοί ὅταν ἀντιδρούσαμε (κι ὁ ἄλλος τόξερε τῆς συντροφιάς: πῶς «τώρα ἔχει νά κἀνῆ μέ τό Ραγόζιν», «τώρα μέ τόν Πέτρο Στεπάνοβιτς», ἢ τόν Σταυρόγκιν, ἢ τόν Μίτια Καραμάζωφ, ἢ τόν Σατώφ, ἢ τόν Μαρμελάδωφ!..) Εἶχε πῆξει ἕνας κώδικας ἄλλης ζωῆς, σ' ἄλλον κόσμο: σύστημα ἐξαρτημένων πού ἀχρήστευε ὅλα τά δικά σας. Δέ σᾶς χρειάζόμασταν!

Ἔτσι καί δέ μπορέσαμε νά πάρουμε ποτέ στά σοβαρά τά μπουρζουαζόπαιδα, ἢ τούς «Μήτσους» τούς «Στέλιους» τούς «Παναῆδες», μέ

τίς προσοῦρες καί τίς ἀστεῖες κομματικές «γραμμούλες»! Πάντα τούς βλέπαμε ὅπως τούς ἐγδύσε ὁ Φεντόρ, στήν πρότυπη ἐκείνη «συνωμοτική συγκέντρωση» τῶν Δαιμονισμένων — «Στούς δικούς μας» — κ' ἐγώ κάποτε σκάρωσα τό «τροπάρι» τῆς «ιδεολογίας» τους: τάχα πῶς «τό ψέλνουνε» — πρέπει νά τό ψέλνουνε! — «Κώστας, ἐν χορῶ μέ Ἄδωνι, κι ἀπό γῦρο τά συντρόφια, Μῆτσος-Στέλιος-Παναῆς καί τά ρέστα, νά βαστᾶν τό ἴσο στούς αἰῶνες, παρέα μέ παπαδες καί παπαδοπαῖδια τοῦ Κατηχητικοῦ καί τῆς ΧΑΝ» [...]

Μιά ζωή περάσαμε στά παλαιοβιβλιοπωλεῖα! Στοῦ Καρδαμίτσα, στοῦ Γδάρτη ἀπέναντι, στοῦ Παπαζήση τό φτωχό ὑπόγειο — μιά τρύπα στή Ζωοδόχο Πηγῆ· μᾶς ζήταγε νά μεταφράση τότε τοῦ Συρέ τούς Μεγάλους μύστες, «ἄν θάπιανε» (τοῦ ἴπαμε «ναί, πολλά!»), τοῦ κλεψάμε τούς Ἀποστόλους τοῦ Ρενάν (ἀκούς νά μή μᾶς τό δῖνη! γύρευε σαράντα δραχμές, «ἄδικα», καί τό διωρθώσαμε τέτοιο «ἄδικο», μέ τό «δικαίωμα» τῆς... «πνευματικῆς τροφῆς, πού μᾶς στεροῦσε!») — καί στοῦ παλιοῦ γερο-Κουμπούγια, καί στοῦ Ζαμπάκη, στοῦ Βαγιονάκη, στοῦ Κολοῦ, στοῦ Καραβία, καί στά «ξώστεγα» πού τά λέγαμε (τούς ὑπαίθριους) στό πεζούλι τῆς Βιβλιοθήκης: τό φίλο μας τόν Τσόγκα, καί τόν ἄλλο, τόν ξανθό, μέ τή γρυπή μεγάλη μύτη — πού γύρευε, ντέ καί καλά, «νά παντρευτῆ ὁ Παναγιώτης! χρειάζεται μιά γυναῖκα, νά τόν φροντίξῃ!» — καί στόν ἄλλο, τόν γιομαῦτο, μέ τό γλυκό χαμόγελο καί τό κατσαρό μαλλί!.. Ἄ, πῶς μᾶς γέρασαν ὄλοι, σιγά-σιγά! Μιά ζωή περάσαμε μαζί τους — στά βιβλία, στά ράφια τους, μέ τίς τιμές καί τά παζάρια μας, τά κόλπα νά «χτυπᾶμε» ἄλλοῦ κι ἄλλο νά θέμε (τί θρίαμβος, νά τήν παίρναμε τή Βικτόρια κἀνα δεκάρικο λιγώτερο! κἀνοντας τά γλυκά μάτια τάχα στό Βούντ!) — καί τώρα ἤρθαν καί σβήνουνε!.. Δέν ἀγοράζει πιά κανεῖς ἕναν Πάνα, ἕναν Τρελλό, ἕναν Ἡρωα τοῦ Καιροῦ μας! Ὡ, Νύχτες τῆς Σεβαστουπόλεως καί Χατζημουράτ, Σκολειό κειπέρα φεγγερό τῆς Γιασνάιας Πολιάνας! Δέν τρέχουν πιά Ἀνοιξιάτικα νερά, δέ φουμέρνει πιά κανεῖς Σάνιν τούς «καλούς ἀνθρώπους», καί κανένας δέ ζητάει κρυφά τήν Ἀναρχία ἢ τό Dies irae, μέ τόν «ὑπόγειο» κείνο «τρομπαδόρο» πού λευτέρωσ' ἄξαφνα τῶσους καί τῶσους «μά δέν ξέραν πιά», σάν τόν Τζερόνιμο Πασκάλε, «νά βαδίσουν στήν Ἐλευθερία», καί «κάναν βήματ' ἀρρυθμα, σάν ξυλόσπαστα»!.. Κανεῖς, κανεῖς πιά δέ μετράει μ' αὐτά τά δράσκελά του! (Τί δάκρυα

μέ τους Ταπεινούς και καταφρονημένους!.. Πώς Δέν υπάρχουνε στον κόσμο ένοχοι;.. Ποιά Άνάσταση; Ποιά Συζυγική ευτυχία, μέ την Άννα Καρένινα, στό Σπίτι των πεθαμένων;..).

Ώ, καλέ μου Πούσκιν, προφήτη μου, πώς τό τραγουδήσες και για μάς, απ' την παγωμένη στέππα σου, και για όλους [...]

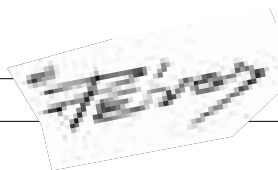
Θέλαμε να κρυώνουμε, να υποφέρουμε!.. Θέλαμε να μαστε φτωχοί, κυνηγημένοι! Όχι, δέ θέλαμ' αστοί, κρουλιάρικοι! Δέ θέλαμε τή χόβολη στά «φυλαμμένα» σπίτια σας, τή «ζαχαρίτσα» που είσατε, τά παντουφλάκια σας μέ τις γουνίτσες και τά λόγια της «συμπάθειας», τά σορόπια σας της «κατανόησης» στά παγωμένα μας δάχτυλα!.. Θέλαμε ό «κόσμος» αυτός να πέση - και να τον που έπεσε! Ό,τι να γίνει, πίσω δέ γυρνάει στ' ανυποψίαστο που μισήσαμε! Ό,τι να κάνετε, κλαψούρες, ό,τι να κάνουν, ό,τι να προδώσουν όποιοι της γενιάς μας, την υποψία θά μπάζουν πάντα, στά «καλοφυλαμμένα» σας, τά «διπλοασφαλισμένα» σας, τά «ζαχαρένια»! Τό ξεροβόρι θά φέρουν, τή λυωμένη σοκολάτα στη βροχή, τό βλέμμα που είδ' άδειο αλήθεια, τρύπιο τον ουρανό, τρύπια κι άδεια τά «ιδανικά», ξέσκεπες τις ενέδρες σας, τά φθαρμένα φουλάρια των ράσων σας - κι άπομέσα τά κομπιναίζόν, κίναιδοι, τις στολές ξεσκισμένες απ' τ' όργιο, τά μασκαράτικα σας τά κουρέλια!..

Τέτοια γενιά βέβαια και τή θερίσατε! Της στήσατε καρτέρι, τή μπλοκάρατε, της φάγατε τά πιο λαμπρά παλληκάρια - τά πιο αγαθά, τά πιο εύπιστα! Όλους τους θάνατους της δώσατε να σκώση στους ώμους, όλα τά θανατηφόρα στά χέρια! Κ' ύστερα τή «δικάσατε», φαρισαίοι, και την άποτελειώσατε: στις έξορίες, στά κάτεργα, στ' άποσπάσματα - στις διαβρώσεις, στις άμφιβολίες, στά «χάσματα» τ' «άγεφύρωτα»! Και την άποκλείσατε όλότελ' από τή ζωή, αν δέν έσκυβε, δέν «έρχονταν σε διάλογο», δέ γίνονταν «συνεργάσιμη»! Και τώρα τρίβετε τά χέρια, και περισσότερο που κλέψατε τά «αιτήματα», κι αλλάξατε τά προσωπεία, κι άνεβήκατε πάνω νέοι «κυρίαρχοι».. - ξανά «κυρίαρχοι», ξανά «άναστυλωτές» του κόσμου της ψευτιάς και της άθλιότητας, του Σκοταδιού και της Άνυποψίας!.. Και τρίβετε περισσότερο τά χέρια, που κι «άποκεφαλίσατε» — θαρρείτε! —, αφήσατε τυφλή τή γενιά τή θερισμένη, σεβίρατε όπως θέλατε στη ζαλισμένη συνείδηση τά κύτταρά της τά πιο πιστά π' άπόμειναν σ' ό,τ' είδαν, τά πιο επικίνδυνα!²⁴

Κακώς και έσκεμμένα θεωρείται ήμέρα της Άπελευθέρωσης ή 18η Όκτωβρίου, θεωρεί ό Ρένος, δηλαδή ή ήμέρα που κατέφθασε ό Γεώργιος Παπανδρέου μέ την κυβέρνηση Έθνικής Ένότητας από την Μέση Άνατολή. Ένω στην πραγματικότητα ή Άπελευθέρωση συντελέστηκε την 12η Όκτωβρίου που έφυγαν οι Γερμανοί. Αυτές οι έξι μέρες ήσαν οι μόνες ήμέρες πραγματικής έλευθερίας για τον Ρένο. Διότι δέν ύφιστατο καμμία έξουσία.

Τήν ίδια μέρα, άργότερα, συνέβη και τό εξής: ένω οι Γερμανοί είχαν εκκενώσει μόνοι τους την Άθήνα («χωρίς να τους διώξει κανείς», τονίζει μέ έμφαση ό Ρένος), στη μέση των Χαυτείων έστεκε ένα άνοιχτό Volkswagen, μ' ένα μυθραλλιοβόλο στημένο, μέ τρεις Γερμανούς που κάπνιζαν άτάραχοι περιμένοντας, όπως άποδείχθηκε εκ των ύστερων, έναν συμπατριώτη τους που κατέθετε στεφάνι στον Άγνωστο Στρατιώτη. Ό Ρένος άνέβηκε στην Πανεπιστημίου μαζί μέ τό πλήθος και στό ύψος της Κοραή είδε τό πλήθος να υποχωρεί σαν ένα κύμα, μπροστά σ' έναν Γερμανό αξιωματικό, που χτυπούσε τό μαστίγιό του στό πόδι του και κρατούσε ένα τριαντάφυλλο. Κι αυτά την ήμέρα της Άπελευθέρωσης! Τέλος, όταν έφθασε στό μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη, βρήκε μερικές εκατοντάδες ανθρώπους, οι όποιοι συνωστίζονταν και φώναζαν και τσακωνονταν μεταξύ τους, ένω στό άβατο του Μνημείου ήταν τοποθετημένο ένα δάφνιο στεφάνι και μία γερμανική σημαία μέ την σβάστιγκα. Άλλοι φώναζαν ότι έπρεπε να σκίσουν την σημαία, άλλοι έλεγαν: «όχι, είναι τιμή! είναι τιμή!». Ό Ρένος τότε φώναζε: «γιατί, ρέ λουστροι!», μπήκε μπροστά, πήρε τό στεφάνι, τό σκισε και πέταξε την σημαία. Οι άλλοι όρμησαν να την πάρουν, ό Ρένος αναρωτήθηκε: «γιατί δέν την πήρα ό βλάξ;», χύμηξε να την πάρει, αλλά δέν μπορούσε, γιατί τό ύφασμα ήταν μεταξωτό. Τελικά πήρε ένα μεγάλο κομμάτι, απ' τό όποιο κρεμόταν ένα όλόκληρο ανθρώπινο σώμα. Καθώς ό Ρένος σήκωσε ψηλά τό ύφασμα, ό άνθρωπος που κρεμόταν φώναζε στον Ρένο: «άσ' την μου έμένα να την πάρω, είμ' Έβραϊός, είμ' Έβραϊός!».

Τό 1945, 152 νεαροί Έλληνες, μέ δράση σε άρισστερές αντιστασιακές οργανώσεις οι περισσότεροι, έλαβαν ύποτροφία του Γαλλικού Υπουργείου Πολιτισμού, για να σπουδάσουν στην Γαλλία: απ' αυτούς προέκυψε ένα σημαντικό τμήμα της νεοελληνικής αλλά και της γαλλικής διάνοησης (π.χ. Καστοριάδης, Άξελός, Παπαϊωάννου

κ.ά.). Ο Ρένος αρχικά ήθελε νά πάει, αλλά τό Γαλλικό Ύπουργείο Πολιτισμού ζήτησε απ' όλους πιστοποιητικό συμμετοχής σέ αντιστασιακή οργάνωση, πού ό Ρένος δέν διέθετε. Παρενέβη ή γαλλική πρεσβεία, διότι ό Ρένος, παρά τό γεγονός ότι ήταν μόλις είκοσιενός χρονών, είχε ήδη εκδώσει τό πρώτο του βιβλίο (*Τρεις σταθμοί μιās πορείας*) τό 1945²⁵, τό όποιο ήταν φιλικό πρós τήν Άριστερά καί προσφέρθηκε νά του παραχωρήσει δωρεάν στέγη στήν Cité Universitaire στό Παρίσι. Ο Ρένος τελικώς αποφάσισε νά μήν πάει, διότι δέν ήθελε νά εγκαταλείψει τήν κοπέλα του, αλλά καί διότι ό πατέρας του γενικώς δέν τόν ενεθάρρυνε.

Τό διάστημα 1945-47 ό Ρένος παραμέλησε κάπως τίς σπουδές του. *Κουκούνιαζα δύο χρόνια μέ ανοησίες καί χαζοπαρεές.*²⁶ Ήπαιρνε άνετα άναβολές στράτευσης (τίς έδιναν εύκολα, γιατί δέν ήθελαν ιδεολογικά αποκλίνοντες). Τό 1946-47 εργάστηκε στήν έφημερίδα *Έλευθερία* του Κόκκα ως άμισθος συντάκτης, μέ άμοιβή δέκα δραχμές τήν εβδομάδα. Ήγραφε σύντομες βιβλιοκρισίες 5-10 άράδων, μέ ύπογραφή «ό 3ος», καί έκανε επιμέλεια ύλης δουλεύοντας ως τά ζημερώματα. Τήν ίδια εποχή (1946) συγκρότησε τήν «Έλεύθερη συντροφιά», άτυπο όμιλο συζητήσεων, μέ μέλη άριστερούς νεολαίους, πού του έστειλε ό στενός του φίλος Λεωνίδας Κύρκος.

Ο Ρένος υπηρέτησε στόν Έλληνικό Στρατό τά πío πύρινα χρόνια του Έμφυλίου Πολέμου, τό 1947-49 (άπό τίς 29-6-1947, πού διακόπηκαν όλες οι άναβολές σπουδών, έως τίς 8-12-1949). Ήταν άπλός στρατιώτης. Έλαβε μέρος στις κρισιμώτερες μάχες του Έμφυλίου, στόν Γράμμο, στό Βίτσι (Μάνκοβets), στό Κάμενικ, στόν Σμόλιγκα, στόν Άμάραντο, στήν εκκαθαριστική επιχείρηση της Ένάτης Μεραρχίας άπό τό Αΐγιο έως τόν Ταύγετο. Ήταν χαρακτηρισμένος ως άριστερός. Όταν του ζήτησαν νά αποκηρύξει έγγράφως τόν κομμουνισμό, ό Ρένος απάντησε: *Όχι! δέν αποκηρύσσω τίποτε! Σās είπα ότι δέν είμαι μέλος καμμιάς πολιτικής οργάνωσης καί κανενός κόμματος, καί είμαι ενάντιον όλων των οργανώσεων καί όλων των κομμάτων.* Έτσι χαρακτηρίστηκε ως «επικίνδυνος άριστερός ιδεολόγος ιδιαιτέρως εύγλωπτος». Ήταν μιά εποχή πού δέν χωρούσε ανεξάρτητες φωνές καί τρίτες στάσεις. Δέν έριξε ούτε μία σφαίρα κατά κανενός, όπως είχε όρκιστεί, αλλά πυροβολούσε στόν άέρα για νά εκκενώσει τό όπλο του άπό τά πυρομαχικά. Όμως έγραφε, έγραφε συνέχεια, καταγράφοντας ό,τιδήποτε βίωνε, για νά αισθά-

νεται ζωντανός καί για νά μήν άπωλέσει τήν συνείδησή του στήν κόλαση του Έμφυλίου, «για νά μαρτυρήσει του κόσμου νά δη», όπως έλεγε. Ήστειλε, μέ κίνδυνο φυσικά, αφού ή λογοκρισία έστειλε στά στρατοδικεία ό,τιδήποτε αποκλίνον, πάνω άπό 5.000 σελίδες συρμάτων μπλόκ. Άν οι γονείς του τά ελάμβαναν μέ τό ταχυδρομείο, αυτό όφειλόταν στόν άξιωματικό επικεφαλής του γραφείου Α2 του τάγματος πού ύπηρετούσε ό Ρένος, τόν περιφημο Κώστα Κουκούλη (πού περιγράφει ό Ρένος στό διήγημά του μέ τίτλο Α2), ό όποιος άφηνε νά περνάνε τά πύρινα γράμματα του Ρένου στους γονείς του, γιατί είχε πειστεί πώς ό στρατιώτης Άποστολίδης δέν ήταν κομμουνιστής. Μάλιστα, ό σκληροτράχηλος Κουκούλης είχε απομνημονεύσει όλόκληρα κομμάτια άπό τίς επιστολές αυτές. Ο Ρένος συνέγραψε άπό όλο αυτό τό ύλικό ένα πρώτο κείμενο, τό όποιο στήν συνέχεια παρέδωσε στόν πατέρα του, έμπειρο επιμελητή ύλης. Αυτός περιέκοψε σχεδόν τά μισά. Η *Πυραμίδα 67* (τόν τίτλο είχε προτείνει στόν Ρένο ένας μόνιμος άνθυπολογαγός, καθώς εκαιγαν άδειες καλύβες στά σύνορα μέ τήν Άλβανία) κυκλοφόρησε τόν Οκτώβριο του 1950, ενώ ό Ρένος, αν καί είχε ήδη άπολυθεί άπό τίς 8 Δεκεμβρίου του 1949, ύπαγόταν ακόμα στήν δικαιοδοσία των στρατοδικείων²⁷.

Ήταν βιβλίο πού προσδιόρισε τήν γενιά του καί έδωσε τό στίγμα της εποχής. Ήταν αντιπολεμικό, αντιμιλιταριστικό, αποκαλούσε τήν σύρραξη 1946-49 «Έμφύλιο», πράγμα όχι μόνο τολμηρό αλλά καί επικίνδυνο για τήν εποχή. Γελοιοποιούσε καί απομυθοποιούσε τά αίματηρά ιδεώδη των δύο αντιμαχομένων παρατάξεων καί εξύψωνε τήν θέληση των άπλων ανθρώπων νά ζήσουν ειρηνικά κι εύτυχημένα, δίχως νά θυσιάζονται για κανένα συμφέρον μεταμφιεσμένο σέ ιδανικό. Η *Πυραμίδα* είναι τό αντίστοιχο για τόν Έμφύλιο του έργου του Στρ. Μυριβήλη *Η Ζωή εν τάφω* για τόν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο καί, τηρουμένων των αναλογιών, του *Ουδέν νεώτερον* άπό τό *Δυτικό Μέτωπο*. Μέ τή διαφορά ότι ή *Πυραμίδα* είναι γραμμένη μέ τρόπο αντιλογότεχνικό, εν αντιθέσει μέ τό λόγιο ύφος της *Ζωής εν τάφω*. Περιέχει φιλοσοφικές αναφορές άνάμεικτες μέ τίς προσωπικές έμπειρίες του συγγραφέα. Επιτίθεται εύθέως ενάντιον της επίσημης κρατικής ιδεολογίας καί άμφισβητεί τά ίδια τά φιλοσοφικά της θεμέλια, τόν πατριωτισμό, τόν ήρωισμό, τήν αυθοθυσία, τήν ιδεολογική συνέπεια κλπ.

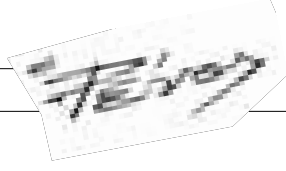
Στόν Έμφύλιο, ή συνείδηση του Ρένου έλα-

βε τήν όριστικώτερη μορφή της. 'Ο Ρένος ύπερασπίζεται τό δικαίωμα του άνθρώπου νά ζήσει. Μπρός στό έκτελεστικό άπόσπασμα, ύποστηρίζει, επιτρέπεται και μάλιστα επιβάλλεται νά όμολογήσει ό,τι του ζητούν, χωρίς μάλιστα κανέναν έσωτερικό τραυματισμό. Δέν πρέπει νά κάνει τό χατίρι τών άλλων νά τηρεί κανέναν λόγο του όταν εκχιαστικά, μέ μία κάννη στόν κρόταφο, του τά άπαιτούν. Δέν πρέπει νά πληρώνει φόρο θανάτου στην άφέλεια της «συνέπειας». Δέν πρέπει καν νά τηρεί τόν λόγο του. Πρέπει νά τηρεί μόνον αυτό πού είναι. Και μόνον μέσα του. Δέν πρέπει νά νοιάζεται για τό έξω. 'Ο μόνος σκοπός του είναι νά παραμείνει ζωντανός αυτός πού είναι. 'Ο,τι κι αν όμολογήσει, κι αν άπαρνηθεί, άφορά τούς άλλους μόνον. Τό τί είναι ή δέν είναι, είναι άσχετο μέ τό τί θά ύποχρεωθεί νά πει ή νά πράξει. Τό κοινωνικό σύστημα άποβλέπει νά οργανώσει μέσα στόν άνθρωπο τό ψυχωσικό σύστημα της «συνέπειας», ώστε νά μπορεί νά τόν συντρίβει εύκολώτερα²⁸. 'Ο Ρένος ύποστηρίζει ότι τό θέμα είναι νά ζήσεις αυτό πού είσαι! 'Όχι νά πεθάνεις για αυτό πού είσαι!²⁹ 'Ενας σπασμωδικός ήρωϊσμός, πιστεύει, είναι πάντοτε δυνατός και εύκολος. Είναι άλλωστε μόνον μία στιγμή. 'Ενψ ή ζωή, μέ τίς πολλές στιγμές της, είναι ένας πολύ δυσκολώτερος και μακρύτερος άγώνας³⁰. 'Εμφανίζεται άπαισιόδοξος για τήν ανθρώπινη φύση: στόν πόλεμο δέν είναι οι ιδεολογικές πίστεις πού οδηγούν τούς ανθρώπους στην άλληλοσφαγή, αλλά τό ενδιάθετο του ανθρώπινου είναι. 'Η ιδεολογία προσφέρει τό άλλοθι της άσυνδοσίας και της άνευθυνότητας: «— Μπορείς τώρα νά σκοτώσεις!»³¹. 'Αρνείται νά χτυπήσει συνάνθρωπό του, και για αυτό άδειάζει τό όπλο του στόν ούρανό: Μέ στρατεύουν. 'Εχω χρέος ν' άρνηθώ, όποιος κι αν μέ στρατεύει. Τό ακόμη βαρύτερο: μέ στρατεύουν οι μέν κατά τών δέ - όχι καν ή «Πατρίδα» ή μία. Διπλό, λοιπόν, τό χρέος μου ν' άρνηθώ. Πλανώνται, τέλος, όλοι κι άντιμάχονται για πράγματα πού δέν λύνονται μέ φόνο, παρά μέ άρετή. Τριπλό τό χρέος μου, άρα, ν' άντισταθώ!...³² Μέ τίς άπόψεις αυτές ό Ρένος έμεινε εκτός της έμφυλιοπολεμικής πόλωσης και ήρθε σε αντίθεση μέ τό γενικώτερο κλίμα της εποχής του.

'Απαλλαγμένος από τίς συμβατικές αλήθειες, ό Ρένος διαμορφώνει έτσι τίς δικές του. Στην *Πυραμίδα* 67, διατυπώνει τήν άντισυμβατική για τά δεδομένα της εποχής άποψη: Νίκη δέν είναι νά πεθάνεις, παρά νά νικήσεις - νά μείνεις, όποιος είσαι ζωντανός³³. 'Απορρίπτει τήν

ιστορικότητα: Στην ζωή μας τίποτε περισσότερο δέν βαραίνει άπ' τήν στιγμή. Τά πρότερα και τά ύστερα, φτηνή φιλολογία μπροστά της³⁴. Τόν πόλεμο τόν βλέπει ως μηχανισμό συντριβής τών καλλιεργημένων από τούς άξεστους, πού περικλείουν μέσα τους μίσος αιώνων για τούς μορφωμένους. 'Αλλωστε, στόν στρατό, στά κόμματα, στην κοινωνία οι άμόρφωτοι κυριαρχούν. Τό μίσος τών διανοουμένων, πού διακρίνει όλες τίς παρατάξεις, δέν είναι παρά ή άνταρσία τών άξεστων³⁵.

'Ηταν κατά βάσιν βιβλίο άνατρεπτικό και έμπρηστικό όλου του κοινωνικού και πνευματικού status της κρίσιμης εκείνης εποχής. Είναι βέβαιο ότι, εάν ό Ρένος άνήκε στην 'Αριστερά, ή *Πυραμίδα* θά είχε καταστεί όρόσημο και σημείο αναφοράς της έαμογενούς παράταξης. 'Αλλά ό Ρένος και τήν 'Αριστερά τήν βλέπει υπό τό άναρχικό του πρίσμα, ως έξουσιαστικό μηχανισμό. 'Όταν, στρατιώτης, φθάνει σ' ένα χωριό πού μόλις είχαν εκκενώσει οι άντάρτες, νά τί σκέπτεται: Στα δώροφα της πλατείας οι «έξουσίες» - πώς μοιάζουν όλες! 'Εδώ ή «Κοινοτήτα». Παρέκει ή «Λέσχη της Δ.Ν.» Σβησμένα παλιά συνθήματα της προκατόχου «Ε.Ο.Ν.» [...] «Μητρών» σκισμένα [...] Τα τυπικά, τά γνωστά κι άπ' άλλου...³⁶. Μάλιστα ένας κριτικός, ό σημαντικώτερος ίσως της άριστερης διανόησης, είχε δηλώσει κυνικά ότι, αν ό Ρένος τόν άφηνε νά κόψει δυό-τρεις σελίδες, θά έπαιρνε τό βραβείο Στάλιν. Κάτι φυσικά πού ήταν άδιανόητο για τόν εντελώς άνεξάρτητο από τούς πάντες και τά πάντα Ρένο. 'Αλλά και τήν Δεξιά ενόχλησε. Μάλιστα στό βιβλίο περιγράφει πώς έσωσε έναν άντάρτη πού βρήκε πληγωμένο στην ρεματιά του Βουρμπιανίτικου, κάτω άπ' τόν Γράμμο, και τόν μετέφερε, ενψ αυτός τόν παρακαλούσε νά τόν σκοτώσει, στό Χειρουργείο 'Εκστρατείας του 'Εθνικού Στρατού, όπου οι στρατιωτικοί γιατροί επέπληξαν τόν Ρένο γιατί δέν τόν σκότωσε! Τελικά, ή *Πυραμίδα* αντιμετώπισε τήν συνομωσία της σιωπής όλων, και της πανίσχυρης τότε γενιάς του '30, και της Δεξιάς πού τόν έβαλε στην λίστα τών απαγορευμένων βιβλίων του Γενικού 'Επιτελείου, και της 'Αριστεράς. Είναι χαρακτηριστικό ότι, μόλις κυκλοφόρησε ή *Πυραμίδα*, κατέφθασε έντρομος ό οικογενειακός φίλος Μ. Στασινόπουλος (ό λόγιος δικαστής και μετέπειτα Πρόεδρος της Δημοκρατίας) στό γραφείο του 'Ηρακλή 'Αποστολίδη. «'Ηρακλή, τό παιδί κινδυνεύει». «'Ε, άς κινδυνεύει...» 'Η *Πυραμίδα* 67 είχε ως εκ τούτου ελάχιστο άντίκτυπο. Μία μό-

νον αναφορά του Βάσου Βαρίκα στα Νέα τό 1951 σ' έναν απολογισμό εκδόσεων του 1950, πού τό επαινεί ως «τό μόνο βιβλίο νεωτέρου, πού έχει άλλη όραση του κόσμου». Αργότερα δύο επαινετικές κριτικές του Τάσου Βουρνά και του Νικηφόρου Βρεττάκου. Κατά τά άλλα πλήρης σιωπή³⁷.

Ο Ρένος απολύθηκε όπως προαναφέραμε στις 8 Δεκεμβρίου 1949 (μέ πιστοποιητικό «εθνικόφρονος β' κατηγορίας») και έως τόν Ιούνιο του 1950 έδωσε 12 προφορικά μαθήματα, πήρε άριστα σέ όλα και απέκτησε έτσι τό πτυχίο του. Από τόν Οκτώβριο του 1950 άρχισε νά διδάσκει στήν Μέση Έκπαίδευση Αρχαία και Νέα Έλληνικά και Αρχαία Έλληνική Ιστορία σέ ιδιωτικά σχολεία, διότι στό δημόσιο χρειαζόταν δήλωση νομιμοφροσύνης τό όποιο δέν διέθετε (Τ.Μ. Παναγιωτόπουλου τά χρόνια 1950-55, στήν Σχολή Μπερζάν τό 1955-56 και αργότερα, τό 1962-63, στήν σχολή Γερμανοφώνων Έλληνίδων). Τόν Δεκέμβριο του 1957 ό Πάνος Κόκκας, διευθυντής τής εφημερίδας Έλευθερία, του ζήτησε νά γράφει κείμενα στήν εφημερίδα του, μέ μισθό τακτικού συντάκτου (2.000 δρχ.), χωρίς όρους γιά τό περιεχόμενο των άρθρων του. Δέν έχω αντίρρηση, μά τήν πίστη μου, σημείωσε αργότερα ό Ρένος³⁸, νά μέ πληρώνει κιόλας τό Κονφόρμ (σ.τ.σ.: κατεστημένο) γιά νά ζώ και νά τό ανατινάζω! Έτσι δημοσίευε περίπου δύο άρθρα έβδομαδιαίως. Άλλά ό Κόκκας, από τόν Δεκέμβριο του '62 και μετά, ενώ εξακολουθούσε νά πληρώνει κανονικά τόν Ρένο, έπαψε νά δημοσιεύει τά κείμενά του, έως τό 1967 πού έκλεισε ή εφημερίδα του. Ο Ρένος, μέ τήν σειρά του, μείωσε τά δύο εβδομαδιαία άρθρα τής αρχικής συμφωνίας σέ ένα, διότι εν τώ μεταξύ είχε αύξηθει ό τιμάριθμος! Μέ πληρώνουν, υποτίθεται, γιά νά γράφω, έγραψε στό Κατηγορώ του ό Ρένος τό 1965³⁹. Και στήν πράξη αποδεικνύεται, πώς οι ήρωες τής «έλευθεροτυπίας» και τής «Δημοκρατίας» μέ πληρώνουν, ίσα-ίσα, γιά νά κρατούν στό συρτάρι τους κλειστό ό,τι γράφω. Τουλάχιστον ή ύπηρεσία του στή δημοσιογραφία του εξασφάλισε τήν σύνταξη του από τήν ΕΣΗΕΑ και τήν ασφαλιστική του κάλυψη.

Δεκέμβριος 1960: βραβεύθηκε από τό ύπουργείο Παιδείας μέ τό Κρατικό Βραβείο Διηγήματος γιά τό βιβλίο του: Ιστορίες από τίς Νότιες Άκτές. Αντί άλλης απαντήσεως, ό Ρένος έστειλε μία έπιστολή, χαρακτηριστική τής φιλοσοφίας του: Μέ τό χέρι στήν πυρωμένη πλάκα

[αυτός είναι και ό τίτλος τής έπιστολής] - και νά μήν αντίξη λουλούδι φιλοδοξίας ή ύπολογισμού των άρνήσεων του κόσμου γύρω...

Στίς 6 Δεκεμβρίου 1962 κυκλοφόρησε ή Κριτική του Μεταπολέμου, μία σύνθεση αυτοβιογραφικών στοιχείων, αναρχικών ιδεολογικών θέσεων και σκληρής κριτικής στό νεοελληνικό πνευματικό και πολιτικοκοινωνικό γίγνεσθαι.

Παράλληλα μέ όλα αυτά, ό Ρένος εργάστηκε, όπως ό πατέρας του, ως «πνευματικός νέγρος», συγγράφοντας διατριβές άλλων, κάνοντας επιμέλειες, μεταφράσεις κλπ.

Ο Ρένος συνεργάστηκε μέ τόν πατέρα του Ηρακλή στήν συνέχιση τής έκδοσης τής Ποιητικής Άνθολογίας, πού εξέλιχθηκε σέ θεσμό των ελληνικών λογοτεχνικών πραγμάτων. Οι Άποστολίδηδες ήθελαν τήν Άνθολογία όχι μηχανισμό αποτύπωσης του λογοτεχνικού γίγνεσθαι, αλλά δημιουργικό και παραγωγικό, δηλαδή ήθελαν ή Άνθολογία νά συμβάλει στήν εξέλιξη και διαμόρφωση των πνευματικών πραγμάτων. Γι' αυτό και ή Άνθολογία είναι αυτή πού παρουσίασε στό κοινό τήν «Γενιά του Μεταπολέμου», προσπαθώντας νά τής προσδώσει στοιχεία συνοχής (εκτός του Ρένου, οι Β. Βασιλικός, Τ. Δόξας, Τάσος Ζερβός, Ίάκωβος Καμπανέλης, Νίκος Κάσδαγλης, Σπ. Πλασκοβίτης, Π. Τακόπουλος, Δ. Χατζής και πολλοί άλλοι). Η Άνθολογία λειτουργούσε συμπληρωματικά μέ τό άλλο δημιούργημα των Άποστολίδηδων, Τά Νέα Έλληνικά, όπως θά δούμε στή συνέχεια.

Τό 1950 κυκλοφόρησε έτσι ή 5η έκδοση τής Ποιητικής Άνθολογίας, στήν όποία συνεργάζεται γιά πρώτη φορά ό Ρένος. Από τό 1950 έως τό 1969 κυκλοφόρησαν τέσσερις επανεκδόσεις της, τό 1959 μάλιστα κυκλοφόρησαν και τά Συμπληρώματα. Τό 1969 ό Ρένος, εύσυνειδήτος ανθολόγος όπως ό πατέρας του, αναλαμβάνει ουσιαστικά τήν Άνθολογία και εκδίδει τήν 10η έκδοση, εκ βάθρων ανανεωμένη, στήν όποία δέν αφαιρεί μέν τίποτα, αλλά προσθέτει και άλλες κατηγορίες (δημοτικά τραγούδια, ρεμπέτικα, παροιμίες, διότι ό Ηρακλής Άποστολίδης ανθολογούσε μόνον λογία ποίηση), καθώς και τά Συμπληρώματα του 1959 και τό ανθολογημένο ύλικό πού είχε δημοσιευθεί στα Νέα Έλληνικά.

Τό 1952 οι Ηρακλής και Ρένος Άποστολίδης εξέδωσαν τό περιοδικό Τά Νέα Έλληνικά, έκφραση και συνδυασμό τής εμπειρίας του Ηρακλή και τής όρμης του Ρένου. Κυκλοφόρησαν όκτώ τεύχη, από τόν Ιανουάριο ως τόν Ιούλιο

(1, 2, 3, 4, 5, 6, 6A, 7), συνολικά 552 σελίδες. Στήν φάση αυτή ή παρουσία του Ήρακλή είναι έντονη, παράλληλα μέ του Ρένου. (Άλλωστε πατέρας και γιός δέν είχαν σχέση ανταγωνιστική, αλλά σχέση αλληλοσυμπληρώσεως). Η έκδοση διακόπηκε αιφνίδια, διότι σέ κάποιον ἄρθρο έναντιον του Καραγάτση, ό τελευταίος απάντησε μέ μήνυση γιά ἐξύβριση. Οί δύο Ἀποστολίδηδες απέσχον από τήν δίκη, καταδικάσθηκαν πρωτοδικώς σέ δίμηνη φυλάκιση και πρόστιμο 10.000 δραχ. Στό Ἐφετείο ἀθωώθηκαν, αλλά συνέπεια ὅλης τῆς ταλαιπωρίας ἦταν ὁ Ήρακλής νά ἀρνηθεῖ τήν συνέχιση τῆς ἐκδόσεως. Ὁ Ρένος ἐπέμενε, ὁ Ήρακλής του εἶπε: «θά σύρομαι» και τότε ὁ Ρένος ὑποχώρησε.

Η δεύτερη περίοδος τῶν Νέων Ἑλληνικῶν εἶναι και αυτή ἐνιαύσια, τό 1957, ἔτος κατά τό ὁποῖο ἐξεδόθησαν δύο ἄλλοι τεύχη (Σεπτέμβριος-Ὀκτώβριος), συνολικά 136 σελίδων. Αὐτήν τήν φορά ή έκδοση σταμάτησε λόγω οικονομικῶν προβλημάτων: γιά νά καλυφθεῖ τό κόστος χρειάζονταν 3.000 ἀναγνώστες, ἐνῶ τό περιοδικό πουλοῦσε 1.890.

Χαρακτηριστικό τῆς Α΄ και Β΄ περιόδου τῶν Νέων Ἑλληνικῶν εἶναι ὅτι ὁ Ρένος συστράτευσε, πρόβαλε και ὑποστήριξε τήν γενιά του. Στήν «Γενιά του Μεταπολέμου» ὁ Ρένος συγκαταλέγει τούς Β. Βασιλικό, Τ. Δόξα, Τ. Ζερβό, Ὁδ. Ζούλα, Χ. Ἰγγλέση, Π. Καλιότσο, Ἰ. Καμπανέλλη, Ν. Κάσδαγλη, Ν. Κεσμέτη, Κ. Μητροπούλου, Τ. Μιλλιέξ, Φ. Μπαρλά, Σπ. Πλασκοβίτη, Ἄλ. Σχινᾶ, Π. Τακόπουλο, Ν. Φωκᾶ, Μ. Χάκκα, Γ. Χαλατσᾶ, Γ. Χατζηκωνσταντίνου, Δ. Χατζῆ κ.ἄ.⁴⁰ Ὁ ποιητής Καροῦζος τόν εἶχε ἀποκαλέσει γι' αὐτό «ὁ βασιλιάς τῆς γενιάς μου». Χτύπησε ταυτόχρονα τήν Γενιά του '30, ή ὁποία θορύβησε συστηματικά και αὐτοπροβλήθηκε ἄσπεμα, εἰς βάρος κιόλας — ἀδικώτατα — τῶν παλαιότερων και τῶν πατέρων του πεζοῦ μας λόγου⁴¹. Ἐπίσης, ὁ Ρένος ἐπετέθη μέ σφοδρότητα στόν δημοσιογράφο Θεοφύλακτο Παπακωνσταντίνου, πού χτυποῦσε τήν Νέα Ποίηση, τόν Πέτρο Χάρη τῆς Νέας Ἑστίας, τόν Γεωργούλη, τούς «12» κατεστημένους λογοτέχνες πού ἀπένειμαν ἐτήσιο βραβεῖο και γενικά ὄλο τό τότε πνευματικό κατεστημένο. Ὁ Ρένος πρόέβαλε, σέ ἀντιπαράθεση μέ τήν Γενιά του '30, τήν Γενιά του Μεταπολέμου, ὅπως τήν ἀποκαλοῦσε. Η στενή σχέση μεταξύ τῆς Ποιητικῆς Ἀνθολογίας τῶν Ἀποστολίδηδων, ἐξάλλου, μέ Τά Νέα Ἑλληνικά λειτουργοῦσε πρὸς τήν κατεύθυνση αὐτή, διότι στό περιοδικό ἀνθολογοῦν-

ταν νεώτεροι ποιητές και πεζογράφοι. Ἀλλά ή γενιά αὐτή δέν εἶχε προϋποθέσεις συνοχῆς, ὀργάνωσης και προβολῆς, ὥστε νά ἐξελιχθεῖ σέ κάτι ἀντίστοιχο πρὸς τήν Γενιά του '30.

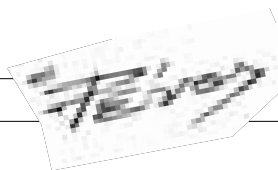
Η τρίτη περίοδος τῶν Νέων Ἑλληνικῶν ξεκίνησε τόν Ἰανουάριο του 1966 και σταμάτησε τόν Ἀπρίλιο του 1967, ἐφόσον ή Δικτατορία ἐπέβαλε λογοκρισία πού οί Ἀποστολίδηδες δέν δέχονταν. Ὑπῆρχε μάλιστα τεύχος ἤδη στοιχειοθετημένο, πού δέν ἐξεδόθη, και ὁ Ρένος ἔστειλε σέ ὄλους τούς συνδρομητές ἀπό ἓνα ἀντίτυπο τῆς Πυραμίδας 67, σέ ἐξόφληση του ὑπολοίπου κάθε συνδρομῆς.

Κατά τήν τρίτη περίοδο, ὁ Ρένος πλαισιώνεται ἀπό νεώτερους συνεργάτες (Κώστας Σοφιανός, ποιητής και κριτικός λογοτεχνίας, πού ἐξέδωσε ἀργότερα τό περιοδικό Κριτική και Κείμενα, Γιάννης Πατίλης, φιλόλογος και ποιητής, μετέπειτα ἐκδότης του περιοδικού Πλανόδιο, Νίκος Νικητόπουλος, δικηγόρος και συγγραφέας, Πάρις Τακόπουλος, θεατρικός συγγραφέας, Τάκης Παυλοστάθης, ποιητής και πολιτευτής του Μαρκεζίνη κ.ἄ.), ἐκπροσώπους τῆς λεγόμενης Γενιάς του Ἑβδομήντα, πού στήν πραγματικότητα και αὐτή δέν ἔχει ἀρκετούς κοινούς παρονομαστές ὥστε νά ἀποκαλεῖται «γενιά». Τήν τρίτη αὐτή περίοδο ἔχει προηγηθεῖ ή εἰσβολή του Ρένου στήν Βουλή (1964), γιά τήν ὁποία θά μιλήσουμε στήν συνέχεια, ή ὁποία τόν ἔφερε σέ ἀντίθεση μέ τήν δική του γενιά. Εἶναι ἐπίσης ή ἐποχή πού ή παρουσία του μεγάλου πιά σέ ἡλικία Ήρακλή δέν εἶναι τόσο ἄμεση, αλλά κυρίως ἔμμεση, μέσω του Ρένου, και ἀφομοιωμένη ἀπό τόν Ρένο.

Τά Νέα Ἑλληνικά περιέχουν σταθερά ἓνα ἐκτενές κύριο ἄρθρο του Ρένου μέ τίτλο «Τά πράγματα», κείμενα διαφόρων λογίων και ἐπιστημόνων, ἀνάλεκτα του Ήρακλή Ἀποστολίδη, δοκίμια περί λογοτεχνίας, μουσικῆς και ἄλλων τεχνῶν, πεζογραφήματα και ποιήματα, καθώς και γελοιογραφίες του Μπόστ.

Στό κύριο ἄρθρο του πρώτου τεύχους τῆς γ΄ περιόδου (Ἰανουάριος 1966), ὁ Ρένος, ἀφοῦ διευκρινίζει ὅτι κανείς νόμος ή ἐξουσία δύναμις, ή «σκοπιμότητα», θέλησις πολλῶν, ὀλίγων, περισσοτέρων ή και ὀλων, πόλεμος ή πίεσις ή ἐκβίασις ή ἀπειλή δέν ἰσχύουν ἀπέναντι του γραφτου του του⁴², γράφει:

Η ἐξανάσταση εἶναι γνήσια - κ' εἶναι πολύ βαθύτερη ἀπό παραταξικές «γραμμές» και κομματικά κανάλια!.. Εἶναι ἐξανάσταση - δέν ἀστειεύεται. Κ' εἶναι ἀπό τό βασάλτη - γι' αὐ-

τό βρήκα κ' ἐγὼ τῆ «γόμωση», γι' αὐτό κ' ἡ βενζίνη ἔτσι, κ' οἱ φωτιές στοὺς δρόμους!.. (Αὐτά εἶναι σύμβολα καὶ σημάδια - κ' εἶναι μαζί κι ἀπελευθερώσεις, στιγμαϊές, βαθιά καφτῆς οὐσίας. Καί πρέπει νά βαθαίνετε, φαρισαῖοι μου, γιὰ νά καταλαβαίνετε καὶ νά μαντεύετε, ὄχι νά χώνετε, σά στρουθοκάμηλοι, τῆ σπασμένη μύτη στὸν ἄμμο· ἀλλιῶς, θά βρεθῆτε, μιά μέρα, ὅπως στή Βουδαπέστη - καὶ μακάρι, μὰ δὲ θάναι γιὰ κανένα μας καλό!...).

Εἶναι βαθιά, κ' εἶναι ἀληθινή, κ' εἶναι μακρόπνοη ἢ ἐξανάσταση — κ' εἶναι δικαία! Καὶ μὴν παρηγοριέστε, φαρισαῖοι, ἂν στὸ δρόμο τῆς συνάντησε καὶ σαλτιμπάγκους σας, μέ κινήσεις καὶ λόγους θεατρικούς· ἂν συνάντησε καὶ ΕΔΑ, ξύλινη καὶ ἀνίκανη νά γίνῃ βάση ἀληθινὴ ποτέ· ἂν κ' ἐξ Ἀμερίκας τενεκέδες συνάντησε· κι ἂν ἀκόμα τοὺς πίστεψε, ἢ καὶ τοὺς ξαναπιστέψη, πρὸς στιγμὴν, τοὺς τενεκέδες καὶ τοὺς ξύλινους καὶ τοὺς τζουτζέδες καὶ τοὺς παπατζῆδες καὶ «φορεῖς» τάχα τῆς γνώμης καὶ τῆς θέλησῆς τῆς - μὴ θαναλιζέστε! Καὶ τόπαθε, καὶ θά τό ξαναπάθη, μὰ εἶναι ἀπὸ τό βασάλτη σὰς λέω, εἶν' ἐγκέλαδος ἐδῶ πού σείει κι ἄρα: θά ξυπνήσῃ ἡ βάση, εὐκολα δὲ θά στραγγαλιστῆ, δὲ θά ξανατυλιχτῆ εὐκολα! [...]

...Δηλαδή, καταλάβατε τί στήνονταν ἐδῶ; Οἱ ἄνθρωποι εἶχαν μοιράσει καὶ τοὺς «ρόλους». Καὶ ἦταν σύμφωνοι ὅλοι στὸ «ρόλο» πού παιρνε ὁ καθένας!... Καὶ στήναν, φυσικά, τῆ «νόμιμη ἀντιπολίτευσῆ» τους (ἀλλὰ «νόμιμον», ὄχι «νόμιμη»: ἔχει καὶ παράχει σημασία ἡ καθαρῆς - καὶ δὲ θά λείψῃ, παρά ὅταν ἡ δουλεία μας θά λήξῃ, ὅ,τι κι ἂν λέν οἱ χαζοδάσκαλοι), ἀκριβῶς γιὰ νά παροχετεύῃ αὐτῆ, καὶ νά στραγγαλίξῃ — μέ βεβαιότητα «ἀποτελέσματος» ἐφεξῆς (γιατί ἡ «ἀνάπτυξη», ξέρετε, δέν ἀνέχεται «παρενοχλήσεις») — τῆν πραγματικὴ ἐξανάσταση!

Τὸ «ρόλο» του — «ρολάκο» τότε — ἀποδέχονταν, «ἀσμένως» βεβαιότατα, καὶ ὁ «ἀνένδοτός» σας κ. Παπανδρέου. Κι ἂν, στὸ τέλος, αὐτός ἀνέτρεψε τὸν ἄλλον — μέ τῆν ἴδια (καὶ ἴδιας ποιότητος) ψῆφο σας — μὴ θαρρῆτε σεῖς, ἀνοιχτομάτηδές μου, πὼς αὐτὸ ἦταν ἢ μπορούσε ποτέ νά σημάνη ἀλλαγὴ!.. Αὐτὸ ἦταν, ἀπλῶς, μιά εὐνοια τύχης μέσα στὸ παιγνίδι. (Ἔστω: θέλετε «μιά παραπάνω ἰκανότητά του»; Κι αὐτό: «μιά παραπάνω ἰκανότητά του»! Παίχτου «ἰκανότητα» - καὶ περιπαίχτου σας! Μέσα στὸ ἴδιο παιγνίδι! Τὸ ἐναντίον σας!) [...]

...Τότε θ' ἀκούσετε, καὶ θά δῆτε, πόσο διάφανους σὰς βλέπει ὅλους - πόσο καὶ τὰ ἔσχατα κόπρανά σας βλέπει, πίσω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνειά σας, πού τῆ θαρρεῖτε ἀπατηλῆ του — ὁ λαὸς αὐτός, καὶ θά διαπιστώσετε πὼς, ἂν δέν ξέρῃ νά διαβάξῃ ὅσα τοῦ γράφω ἐγὼ, ἂν δέν ἔχῃ τὰ τρία τάλληρα νά τ' ἀγοράσῃ, ἂν εἶναι βέβαιος (ἀπὸ τόσα χρόνια καθολικῆς ὑπεραπάτης τοῦ Τύπου) πὼς κάθε ἔντυπο εἶναι δικό σας (ἄρα καὶ τὸ δικό μου: «δικό σας»), ὅμως, μέ τό ἔνστικτο πιάνοντας, τὰ ἴδια φρονεῖ, τὰ ἴδια βλέπει, τὰ ἴδια μυρίζεται, καὶ ξέρεῖ πόσο εἶστε ὅμοιοι ὅλοι σας, κ' ἐνῶ ἀγωνίζεται — ὅσο τοῦ φωτίζει ἢ τύφλα του — ὅμως καὶ δέν ἐλπίζει, ξέρεῖ πὼς θά ἡττηθῆ καὶ πάλι, ξέρεῖ πὼς δέν ἔχει τὰ δικά του παλληκάρια, βγαλμένα ἀπομέσα του ἀληθινά, νά φτάσουν στὰ «κυβερνητικά» σας μέγαλα, μέ τῆ θέληση καὶ τὴν ὀργή του [...]

Πρὸς τί λοιπὸν ἡ παράσταση;.. Μὰ πρὸς αὐτὸ ἀκριβῶς: Κι ὅταν, καμμιά φορά, σαλεύῃ ἡ βάση, κάποιος νά παίξῃ τὸ «ρολάκο» τοῦ μεθυσμένου μάγου — καὶ νά κουνῆ τὰ χέρια του, νά λῆ τὰ λόγια του τὰ «ῥωραῖα» καὶ τὰ «ὀλοστρόγυλα», νά παρασταίῃ τὸν «ὑπερανένδοτο» γιὰ λογαριασμό τῆς κινήμενης βάσεως (κι ἄς εἶναι αὐτός ὁ πιὸ ξεφτίλας, πού ἐνέδωσε στὰ πιὸ ἐπαίσχυντα τοῦ ἀχρειότερου πολιτικοῦ κομφορμισμού μιᾶς 40ετίας) — κ' οἱ ἄλλοι τοὺς ἀντίστοιχους ρολάκους, πού ἔμμεσα ἀβαντσάρουν τὸ δικό του (πολύ ἀβανταδόρικο ἄλλωστε καὶ καθαυτόν), κι ὄλη ἡ σκηνὴ νά παραπειθῆ, νά θολώῃ, νά πλανᾷ, ν' ἀποκοιμίζῃ πὼς, τάχα, καμμιά κίνηση πράγματι ἐγκελαδικὴ δὲ σαλεύει ἀποκάτω! [...]

Ἔοι αὐτοὶ — Παπατζῆδες κι ἀντιπαπατζῆδες — δέν διαφέρουν οὔτε τρίχα, τό ξέρετε! Ἔοι αὐτοὶ, ἀπὸ ἓνα μόνο πάντοτε — καὶ σήμερα, καὶ στοὺς αἰῶνες (καὶ μαζί κ' ἡ συνόμοιά τους «Ἀριστέρα») — κινδυνεύουν: ἀπὸ κίνηση πραγματικὴ τῆς βάσεως. Μόνο αὐτό — κίνηση πραγματικὴ, μόνη τῆς ξεκινήμενη κι αὐτόνομη, ἀληθινὰ τῆς βάσεως (δηλαδή ἓνα νέο ΕΑΜ, πού θά κατάφερνε ὅμως ὅ,τι δέν κατάφερε τό παλιό: νά μείνῃ αὐτόνομο, νά μείνῃ ὡς τὸ τέλος τῆς βάσεως) — μόνο αὐτὸ τοὺς καταργεῖ, καὶ μὴν πλανιέστε! [...]

Μὰ ἐκεῖνος πού θέλει νά μείνῃ φωνὴ τῆς βάσεως, ἀκούει τῆ φωνὴ τῆς βάσεως νάρχεται ἀπὸ τοὺς αἰῶνες ἴδια — καὶ παλαιότερη, κ' εὐγενικότερη, φωνὴ θεῶν ἀληθινὰ (ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες θεοὺς ἀναρχικούς, πανελεύθερους εἶχαμε, καὶ μέ καταγκιόζῃ

ἀναρχικό κρίνει και σατιρίζει, ακόμα και τις ίδιες του τις ἀθλιότητες, ὁ λαός μας!) — κ' ἢ φωνή λέει: Βλέπε! Ἄνοιχ' τὰ στραβά σου, και βλέπε! Μή σέ γελᾶν, λαέ ἀνοιχτομάτη τοῦ Προμηθέα, λαέ πανοῦργε τοῦ Ὀδυσσεά — μή σέ γελᾶν οἱ δούρειοι ἵπποι τώρα! [...]

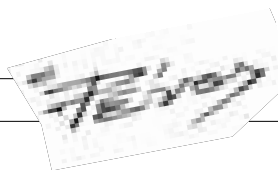
Ἄ, ἀφελεῖς μου! Πού πιπιλάτε διαρκῶς τῆ «μεμέλα» γιά τήν τάχα «ἀρνητικότητα» τῆς Ἄναρχίας και τῆς — ἀκαταμάχητης ὡστόσο (ποιός τῆς ἀντέταξε; τί;) — θέσεως τῆς περὶ τῆς ἐξουσίας ὡς πρώτου και τοῦ μονιμωτάτου τῶν κακῶν στὸν κόσμο, σκεφτήκατε ποτέ, σκεφτήκατε ἀληθινά ποτέ, ποιά ἢ διαφορά τους ὄλων σας τῶν βιαστῶν (ἢ «σωτήρων»); Και σκεφτήκατε ποτέ, γενναῖα, ποιός ἐλευθερωτικά «μεγάλος», ἀπ' ὅσους τιμᾶτε ἢ λατρεύετε (δυστυχῶς λατρεύετε, ἀντὶ ἀπλῶς: νά «κατανοῆτε»!) — Χριστός ἢ Νίτσε, Σωκράτης ἢ Ντοστογιέφσκι, Γκάντι ἢ Τολστόυ, ἢ ὅποιος ἄλλος, πράγματι ἐλευθερωτικός σας — ἦταν ποτέ ἄλλο ἀπ' αὐτό [...]

Ἔτσι δεσπόζουν. Ἔτσι ὄλοι! Μπορεῖτε νά μοῦ δείξετε διαφορά σ' ἕναν; Κι ἂν τέτοια διαφορά δέν μοῦ δείξετε, ποῦ στηρίζετε τήν ἀξίωσή σας — ἢ τήν τύφλα σας — πῶς «διαφέρουν»;... Σέ τί;.. Στούς... «σκοπούς»; Στούς «ἅγιους» πάντα και «ἱερούς» σκοπούς; Ποιός δέν διακήρυξε, δέν «ἔταξε» πράγματι «εἰς ἑαυτόν» σκοπούς «ἅγιους», «τέλειους», «θεϊκούς»; Ποιός πού δέσποσε, πού κυβέρνησε, πού τυράννησε, πού κατεξουσίασε, δέν κυβέρνησε, δέν τυράννησε, δέν κατεξουσίασε «ἐν ὀνόματι σκοπῶν ἱερῶν», «πέραν ἑαυτοῦ» και τῆς κυριαρχίας του; Ποῦ ἀκούσατε ποτέ: «Ἐγώ, ὁ κακός Τσίγγις Χάν, ὁ ἄρπαγας και βιαστής Ἀττίλας, γιατί ἔτσι θέλω, γιατί νά βιάζω ἀπλῶς θέλω, και νά κατεξουσιάζω, και ὄχι ἐν ὀνόματι κανενός “θεοῦ”, κανενός “σκοποῦ”, καμμιάς “ἀντιπροτάσεως” (γιά τῆ ζωή και τόν ἄνθρωπο και τήν Ἱστορία) ἄρχω!»;.. Τ' ἄκουσε ποτέ ἢ ἀνθρώπινη Ἱστορία αὐτό; Εἶτε μέ βούκινο σαλπισμένο, εἶτε μέ κέρας, εἶτε ἀπ' τήν κόχη ὀστράκου — μέ τηλεόραση ἢ μέ παράνομο πομπό ἢ μέ πολλή (ἢ λιγότερη) φωτογένεια σερβιρισμένο — τ' ἄκουσε ποτέ κανείς ἀπό βιαστῶν χεῖλη; Πάντα τά χεῖλη τους στάξαν μέλι — και τά κνοῦτα τους αἶμα! Πάντα οἱ «σκοποῖ» τους στάξαν μέλι — και τά μπουντρούμια τῶν «σκοπῶν» τους: πηγᾶδες αἶμα! [...]

Πῶς ὁ ἀγώνας δέν εἶναι — και ποτέ δέν ἦταν, ὅ,τι και ἂν λένε οἱ ψεῦτες και οἱ ἀπατεῶνες, οἱ «διαφωτιστές» κ' οἱ προπαγαγανδιστές, τῶν

«μέν» και τῶν «δέ» — ἀνάμεσα στό «μαῦρο» και στό «ἄσπρο», τό «ναί» και τό «ὄχι», τό «μπλέ» και τό «κόκκινο», τό «ἀπό ὀῶ» και τό «ἀπό κεῖ», τό «μπρός» και τό «πίσω», τό «δεξιό» και τό «ἀριστερό» — τό «ἀνατολικό» και τό «δυτικό», καθὼς ἰσχυρίζεται σήμερα και ὁ «ἀνατολικός» και ὁ «δυτικός» φαρισαῖος —, παρά ἦταν, πάντα, ἀγώνας τοῦ ἀποπάνω νά κρατήση κάτω τό κάτω, και ἀντίσταση τοῦ κάτω — τοῦ λαοῦ, τοῦ δίχως ἰδέες λαοῦ, τῆς στέρεας πάντα βάσεως (πού ἔχει ζωή δικιά τῆς, μυστική, πέρα ἀπ' ὅλα τά σχήματά τους τῶν βιαστῶν τῆς — κ' εἶν' αὐτή πού γεννᾷ ὅ,τι ἄξιο στὸν κόσμο) — νά μή μείνη χθαμαλό και ὑπάνθρωπο, νά γίνῃ ζωή ἄξια γιά τόν ἄνθρωπο, και μέσ σ' αὐτήν, ακόμα και ὅποιοι χτεσινοὶ ἀποπάνω, νά δοῦν και νά νιώσουν πῶς ἀξιώτερα και ἀνθρωπινώτερα ἀπό δυνάστες ἄλλων ἀνθρώπων ζοῦν [...]

Και ὡστόσο μπορεῖ μιά συνείδηση, ἀφοῦ πολὺ ἔμεινε στή ρίζα, και ἀφοῦ πολὺ ὑποταχτική ἄκουσε τίς «ἐξ ἀντικειμένου» προϋποθέσεις γιά τήν πλήρη σχεδόν ἀδυναμία τῆς — ναί, ὡστόσο μπορεῖ, μέ τῆ δύναμη καθαρῆ μιᾶς προτάσεως τρομερά μοναχικῆς, ν' ἀνεβῆ παραταῦτα ψηλά, νά σταθῇ παραταῦτα ἀποπάνω, και ἀπό κεῖ νά προφέρῃ, νά ξετυλιξῇ μεθοδικά και ἀνυποχώρητα, λόγο ὅσο θέλετε «παράξενο», μά εὐθύ και τίμιο, λόγο σωστό πρωτίστως, πῶς σωστό ἀπό τῆ βοή και τόν μή-λόγο (τοῦ: δέ σκέφτομαι, τοῦ: ἀτμητοῦ, τοῦ: circulez! circulez!, τοῦ: passe-passe και τοῦ: en masse, en bloc, en série): Ἐγώ δέν εἶμαι παρά μιά συνείδηση πού σᾶς μιλῶ, χωρίς δύναμη καμμιά πέρα ἀπ' τήν ἀπόλυτη εἰλικρινειά μου, χωρίς δύναμη καμμιά πέρα ἀπ' τήν ἀπόλυτη ἀπόφασή μου: νά μή λάβω ὑπ' ὄψη μου τίποτε ἀπ' ὅ,τι μέ ἀπειλεῖ, τίποτε ἀπ' ὅ,τι «θάπρεπε νά μέ δεσμεύῃ» (ἂν ἤθελα νά «φέρνωμαι ἐξυπνα» σάν και σᾶς), τίποτε ἀπ' ὅ,τι δεσμεύει ἐσᾶς τούς τετραπέρατους (και ἀπό τό νά μ' ἀκούτε ακόμα ἐμένα!), τίποτε ἀπ' ὅ,τι σᾶς «ἀρέσει» ἢ δέν ἀρέσει οὔτ' ἐμένα, τίποτε ἀπ' ὅ,τι σᾶς «συμφέρει» ἢ πρῶτα ἐμένα δέ συμφέρει, τίποτε ἀπ' ὅτι εἶναι πάντως πέρα ἢ δῶθε ἀπ' τήν ἀλήθεια — και ἐννοῶ ν' ἀσκήσω στό ἀκέραιο τό πῶς πρῶτο και τό πῶς ἄγιο και τό πῶς φυσικό και τό πῶς τιμητικό δικαίωμά μου: νά λέω, ἔστω και στό κενό, ἀπλῶς και μόνο ὅ,τι εἰλικρινά φρονῶ, μή ἀναγνωρίζοντας νόμο ἢ ἐξουσία, δύναμη ἢ «σκοπιμότητα», πίεση ἢ πόλεμο, πού τάχα θά ἤθελε νά μέ κἀνῃ νά μὴν πῶ, ἢ νά μὴ πῶ ὄλο ὅ,τι φρονῶ, ἢ νά μὴν πῶ ἔτσι ὅπως φρονῶ, αὐτό πού ἀληθινά φρονῶ!⁴³

Ο Ρένος, ήδη από τό 1961, δημοσίευε κείμενά του στό περιοδικό τῆς νεολαίας τοῦ Κόμματος τῶν Προοδευτικῶν τοῦ Μαρκεζίνη, τήν *Προοπτική*. Πάνω ἀπ' τά κείμενά του ὑπῆρχε ἡ λεζάντα: «Ἐδῶ ὁ Ρένος Ἀποστολίδης κρίνει ἐλεύθερα τά πνευματικά μας πράγματα». Στίς βουλευτικές ἐκλογές τοῦ 1963, ὁ Μαρκεζίνης τοῦ πρότεινε νά εἶναι ὑποψήφιος τοῦ κόμματός του. Ὁ Ρένος δέχθηκε, ὑπό τόν ὄρο νά μιλάει ἐντελῶς ἐλεύθερα καί ἐκπροσωπῶντας μόνον τόν ἑαυτό του. Βεβαίως τό κόμμα διοχέτευσε τίς ψήφους του στόν Ζουρνατζή, βασικό συνεργάτη τοῦ Μαρκεζίνη. Τό 1964 τοῦ ἔγινε καί ἄλλη πρόταση, ἀπό τόν Πλυτᾶ, ὑποψήφιο δήμαρχο Ἀθηναίων στίς δημοτικές ἐκλογές. Ὁ λόγος πού δέχθηκε ἦταν ἕνας καί μοναδικός: νά χρησιμοποιήσει τά μέσα δημοσιότητας πού θά τοῦ προσφέρονταν, γιά νά μεταδώσει τήν δική του φωνή καί τίς δικές του ιδέες. Ἡ ὑποψηφιότητα τοῦ Ρένου κατέληξε στό γνωστό ἐπεισόδιο τῆς εἰσβολῆς στήν Βουλή.

Τά γεγονότα ἐν συντομία ἔχουν ὡς ἐξῆς: ὁ ὑποψήφιος δήμαρχος Πλυτᾶς πρότεινε στόν Ρένο νά εἶναι ὑποψήφιος δημοτικός σύμβουλος στόν συνδυασμό του. Ὁ Ρένος δέχθηκε, ὑπό τόν ὄρο τῆς ἀπόλυτης ἐλευθερίας γνώμης καί ἐκφρασης. Πρότεινε μάλιστα στόν Πλυτᾶ νά κυκλοφορήσει μία προκήρυξη, στήν ὁποία νά καλεῖ τοὺς πολίτες νά ψηφίσουν ὑποψηφίους ἀντιθέτους πρὸς τήν Κυβέρνηση Παπανδρέου, ὥστε ἡ τοπική Αὐτοδιοίκηση νά ἀποτελέσει ἀντίβαρο στήν κεντρική ἐξουσία. Καλοῦσε μάλιστα καί τοὺς τίμιους ἀριστερούς νά συμπράξουν. Ταυτόχρονα, τοῦ συνέγραψε καί τόν κεντρικό προεκλογικό του λόγο. Ἦταν ἡ 3ῆ Ἰουλίου 1964.

Ὁ Πλυτᾶς φυσικά δέν ἐκφώνησε ποτέ τόν λόγο τοῦ Ρένου, ἀλλά αὐτόν πού τοῦ ἐπέβαλε ἡ κοιμματική ἡγεσία τῆς ΕΡΕ. Μετά τήν ἐκφώνηση τῆς ὁμιλίας του, ὁ Πλυτᾶς συνέστησε στό κοινό του νά διαλυθεῖ ἡσύχως. Ὁ Ρένος, ἀπογοητευμένος ἀπό τήν συμβατικότητα στήν ὁποία εἶχε καταλήξει ἡ ὄλη ὑπόθεση, ἀποχώρησε, μέ κατεύθυνση τό σημεῖο στό ὁποῖο εἶχε ἀφήσει τό αὐτοκίνητό του. Σκόπευε νά πάει στήν Ἁγία Παρασκευή, σ' ἕναν φίλο του, γιά νά παίξει σκάκι. Στήν ὁδὸ Πανεπιστημίου συνάντησε μία ομάδα νεαρῶν πού συμμετεῖχαν στήν ὁμιλία Πλυτᾶ. Αὐτοὶ ἐξέφρασαν τήν ἀπογοήτευσή τους στόν Ρένο γιατί ἡ βραδιά τελείωσε ἄδοξα. Ὁ Ρένος τοὺς συνέστησε νά πάνε στήν Βουλὴ νά διαμαρτυρηθοῦν. Ἐννοοῦσα, σημειώνει ὁ ἴδιος, νά φωνάξουν, νά βγάλουν τό ἄχτι τους^{43α}. Μία ομάδα νεαρῶν,

λοιπόν, στήν ὁποία συμμετεῖχαν δεξιοὶ νεολαῖοι ἀλλά καί κάποιοι ἐργαζόμενοι στήν Αὐγὴ, πού φοροῦσαν χαρακτηριστικά κόκκινες φανέλλες, ἄρχισαν νά ἀνηφορίζουν πρὸς τήν Βουλὴ, μέ τόν Ρένο μαζί. Συναντῶντας ἕνα πλῆθος σταματημένων αὐτοκινήτων, ὁ Ρένος καί οἱ συνοδοιπόροι του τά ὑποχρέωσαν κλωτσῶντας τα νά σβήσουν τίς μηχανές τους. Ἄνευ λόγου, ὅπως γράφει ὁ ἴδιος⁴⁴. Γιατί; Γιά τ' ἀντί! Γιατί αὐτό εἴμαστε πάντ' ἀπό τότε πού βρεθήκαμε στόν κόσμο, καί μιά στιγμή ὄνειρευόμαστε μόνο, δικιά μας, ὀλόδικιά μας - κι ἄς σβήση!.. Φτάνει πού τήν εἶδαμε μοναπαννιάς ν' ἀστράφτει - κι οἱ τρελλοὶ θεοὶ μας ἀπό πάνω νά γελᾶν, ἀπ' τόν καιρό τοῦ Ὀμήρου, μέ τά πιό «τρελλά» παιδιά τους!.. Εἶναι ἡ καθαρὴ ταυτότητά μας: Γιά τό τίποτε!

Μπρὸς στοῦ Ζώναρς συνεπλάκησαν μέ ἀστυνομικούς. Ἡ ομάδα, γράφει ὁ Ρένος, δέν ἔχει κατευθυνόμενη δύναμη οὔτ' ἀντίσταση. Σκέτο κρέας εἶναι - καί νοῦ ἄλλωστε, σάν ομάδα, δέν ἔχει. Τό κατώτερο ζῶο στόν κόσμο εἶναι τ' ὀμαδικό κ' ἡ μᾶζα⁴⁵.

Ὁ Ρένος προχώρησε μόνος του στήν συνέχεια πρὸς τό Σύνταγμα. Ἐκεῖ ἀντιλήφθηκε ὅτι μία ομάδα νεαρῶν εἶχε προχωρήσει στόν περίβολο τῆς Βουλῆς, πάνω ἀπὸ τ' ἀνοπωλεῖα. Βρέ δέν εἴμαστε καλά!.. Ἐγὼ τοὺς εἶπα στή Βουλὴ!, κι αὐτοὶ τό πήρανε τοῖς μετρητοῖς!.. Ἐννοοῦσα: Νά πᾶν ἐκεῖ στόν Ἄγνωστο, ἀπὸ κάτω, καί νά ξελυσσάξουν φωνάζοντας. Τοῦτοι τραβᾶνε στήν ἴδια τήν Βουλὴ! Καλό κι αὐτό! Τοῦ Καλλέργη θυμίζει, τήν 3ῆ Σεπτεμβρίου τοῦ 1843!.. «Πᾶω νά δῶ»⁴⁶.

Ὁ Ρένος ἔσπευσε νά συναντήσει τοὺς νεαρούς, ἐνῶ ταυτόχρονα κατέφθασαν ἀκόμα ἀρκετές ἑκατοντάδες διαδηλωτῶν. Ὁ Ρένος τοὺς παρώτρυνε νά εἰσβάλουν στήν Βουλὴ: Μπατε μέσα!.. [...] Καί λογαριαστήτε μ' ὅποιους βρῆτε μπρὸς σας!.. Πάνω, κάτω, παντοῦ!⁴⁷. Τό πλῆθος ὁμως ἀκίνητοποιήθηκε μπροστά στήν εἴσοδο τῆς αἴθουσας συνεδριάσεων, μὴν τολμῶντας νά μπεῖ μέσα. Παρά τίς συνεχεῖς παροτρύνσεις τοῦ Ρένου, τό πλῆθος δέν τολμοῦσε νά περάσει τήν πόρτα τοῦ κυρίως χώρου. Κάποιοι κρατοῦσαν ἕνα πανώ μέ τόν αὐτοεξόριστο Καραμανλῆ, κι ὁ Ρένος ὄρμησε καί τό ἔσκισε. — Τί τόν θέτε, ρέ, αὐτόν τό γόμαρο!», τοὺς φώναξα. Μά δέν ἀκουγαν. Ἦταν ὁ «Μεγάλος Ἀρχηγός» τους κι αὐτῶν⁴⁸. Τοὺς σιχάθηκα!.. Μένανε στά λόγια τά φωνακλάδικα καί τίς βρισιές οἱ δούλοι μέ φόβο ἀτομικό του ὁ κάθε χέστης: ἐν' ἀνοργάνωτο πλῆ-

θος άχρηστο - καθώς τ' όρίζει ο *Le Bon*. Τί σχέση έχω γώ με δαύτους; Νά μήν τούς βλέπω!⁴⁹

Τελικά τό πλήθος άρχισε νά εκκενώνει τόν χώρο τής Βουλής. Σέ κάποιον διάδρομο, ο Ρένος συνάντησε τόν παιδικό του φίλο Λεωνίδα Κύρκο. «Έσύ;», τόν ρώτησε ο Κύρκος, «μ' αὐτούς;». «Άμ' 'σύ;» τοῦ απάντησε ο Ρένος. «Μέ τό Χασάπη τόν Παπατζή τοῦ '44, πού μᾶς πολυβολοῦσε στήν Πλατεία Συντάγματος κατά διαταγήν του ο Έβερτ - μαζί δέν ἤμασταν, Λεωνίδα;... [...] Έγώ ἔκανα τό μισό. Κάνε σύ τό άλλο μισό τώρα, ἐπιβάλλων τάχα τήν τάξη!» Δηλαδή ο Ρένος καλοῦσε τόν Κύρκο νά ανατρέψει τό καθεστώς.

— Δέ γίνονται αὐτά!, απάντησε ο Κύρκος.

— Τέτοιος «επαναστάτης» εἶσαι! Τῆς παντούφλας!, τοῦ απάντησε ο Ρένος. — Έγώ, ρέ, καί τίς πέτρες θά σηκώσω αὐτοῦ τοῦ τόπου, καί θά τούς ρίξω αὐτούς ὅλους, πούσαι καί μαζί τους - δέν ντρέπεσαι!⁵⁰

Μετά ο Ρένος παρώτρυνε τά πλήθη νά φύγουν, νά πάνε σπίτι τους. *Κ' ἐπειδή τούς ἔλεγα ὅ,τι ἐπιθυμοῦσανε, οἱ δειλοί, ἄρχισαν νά φεύγουν μέ βῆμα!*⁵¹ Ὁ Ρένος ἔμεινε. Έγώ δέν ὑποχωρῶ ποτέ. Δέ μπορῶ νά ζήσω μετά⁵².

Τό ἀποτέλεσμα ἦταν νά συλληφθεῖ καί νά μεταφερθεῖ στή Διεύθυνση τής Ἀστυνομίας. Ὅλη αὐτή ἡ διαδικασία κράτησε περίπου μία ὥρα.

Κρατήθηκε μαζί μέ μία ομάδα ἀκροδεξιῶν, πού εἶχαν εἰσβάλει στήν Βουλή γιά δικούς τους λόγους (*Γιά ν' αὐτοφυτευτοῦν αὐτοί σάν «ἥρωες» τάχα «εἰσβολεῖς» καί νά τόχουν γιά πολιτική «περγαμηνή» τους ὕστερα, κατά τόν Ρένο*)⁵³. Σέ ὅλη τήν διάρκεια τής δίκης ἀκολούθησαν τήν δική τους ὑπερασπιστική τακτική καί ο Ρένος δέν τούς μιλοῦσε κἄν.

Τό δικαστήριο τοῦ ἐπέβαλε πρωτοδίκως πονινή φυλάκισης τριῶν ἐτῶν καί στήν συνέχεια ὀχτώ μῆνες, μέ τό ἐλαφρυντικό τοῦ προτέρου ἐντίμου βίου. Ὁ Ρένος ἔμεινε στήν φυλακή Καλλιθέας 109 μέρες καί ο πεθερός του ἐξαγόρασε τό ὑπόλοιπο τῆς ποινῆς του.

Ὁ πατέρας του, Ἡρακλῆς Ἀποστολίδης, τίς ἑκατόν ἐννιά μέρες πού ο γιός του ἔμεινε φυλακή, κλείστηκε στό σπίτι του. Ὁ Ρένος ἔγραφε συνέχεια τίς νύχτες (2000 σελίδες μπλόκ) καί τάζιζε ἕνα ποντικάκι κρυφά ἀπό τούς συγκαταουμένους του.

Προῖόν τῆς ἐμπειρίας του, κραυγή διαμαρτυρίας καί ἐρμηνεία τῆς ἀκραίας δράσης του, ὑπῆρξε τό *Κατηγορῶ*, πού ἐξέδωσε τό 1965.

Τί συνάγεται ἀπό τά γεγονότα τῆς εἰσβολῆς

στήν Βουλή; Ὁ Ρένος παρώτρυνε μέν τό πλήθος νά διαμαρτυρηθεῖ, τό πλήθος ὅμως κινήθηκε μέ μία ἀκραία δράση, πού δέν ἦταν ἀρχικά στίς προθέσεις τοῦ Ρένου. Ὁ Ρένος στήν συνέχεια κινήθηκε κι αὐτός στήν Βουλή, θέλοντας νά μεταβάλει τήν εἰσβολή σέ ἐπαναστατική διαδικασία. Ὅμως τό πλήθος κινήθηκε πάλι στήν δική του λογική, ὑποχωρῶντας ἀμέσως μόλις συνειδητοποίησε τίς συνέπειες τῆς πράξης του. Σέ ὅλη αὐτήν τήν περιπέτεια, ο Ρένος κινεῖται παράλληλα πρὸς τό πλήθος, δέν ταυτίζεται μαζί του, δέν τό ἐνσαρκώνει. Στήν πραγματικότητα, ἡ προσωπικότητά του βρίσκεται στόν ἀντίποδα τοῦ πλήθους, τό πλήθος ἀδυνατεῖ νά παρακολουθήσει τότε τόν Ρένο, κι ο Ρένος ἀπεχθάνεται τό πλήθος, καί τό συγκεκριμένο πλήθος καί γενικά τό πλήθος ὡς ἔννοια.

Ἡ εἰσβολή στήν Βουλή (3 Ἰουλίου 1964) εἶναι κομβικό σημεῖο στήν ἐξέλιξη τοῦ Ρένου, διότι τόν ἀπέκοψε ἀπό τήν γενιά του καί τόν ἀπομόνωσε γιά τουλάχιστον μία δεκαετία. Γιά νά κατανοήσει κανεῖς τούς λόγους τῆς ἀπομόνωσης, πρέπει νά ἐντάξει τήν εἰσβολή στό πλαίσιο τῆς ἐποχῆς: ἡ εἰσβολή τοῦ Ρένου δέν προέκυπτε ἀπό κάποια ὀργανωμένη ἰδεολογική, ἀντιπολιτευτική ἢ παρακρατική κίνηση, ἀριστερή ἢ δεξιά κλπ. Ἦταν μία πράξη ἀτομικῆς διαμαρτυρίας ἐναντίον τοῦ κοινοβουλευτικοῦ θεάτρου, ὅπως ἀντιλαμβάνόταν ο Ρένος τό πολιτικό σύστημα τῆς ἐποχῆς. Φυσικά τό ἴδιο συμπέρασμα (περί κοινοβουλευτικοῦ θεάτρου τῆς ἀρχουσας τάξης) προέκυπτε καί ἀπό τίς ἀναλύσεις π.χ. τῆς Ἀριστερᾶς, ἀλλά ἡ δράση τοῦ Ρένου δέν ἐντασσόταν οὔτε καθοδηγεῖτο ἀπό τήν Ἀριστερά, ἄρα δέν μπορούσε νά ἔχει τήν κάλυψή της. Ἄλλωστε ἡ Ἀριστερά εἶχε ἀποδεχθεῖ πλήρως, τήν ἐποχή ἐκείνη, τούς ὅρους τοῦ ἀστικοῦ κοινοβουλευτισμοῦ. Ἀπό τήν ἄλλη, τήν ἐποχή ἐκείνη τό μακροχρόνιο μονοπώλιο τῆς δεξιᾶς διακυβέρνησης εἶχε διακοπεῖ (προσωρινά ὅπως ἀποδείχθηκε ἐκ τῶν ὑστέρων) ἀπό τήν ἐκλογική νίκη τῆς Ἐνώσεως Κέντρου, τόν Φεβρουάριο τοῦ 1964, λίγους δηλαδή μῆνες πρὶν ἀπό τήν εἰσβολή τοῦ Ρένου. Οἱ μάζες πού ὑποστήριξαν τήν Ἐνωση Κέντρου ἦσαν παλαιοβενιζελικές, προσφυγογενεῖς καί ἑαμογενεῖς, πού ἔβλεπαν στήν νεοπαγή κυβέρνηση τῆς Ἐνώσεως Κέντρου ὄχι μία κλασσική παλαιοκομματική κυβέρνηση, ὅπως στήν πραγματικότητα ἦταν, ἀλλά τήν δική τους ριζοσπαστική πολιτική ἔκφραση. Καί ἡ εἰσβολή τοῦ Ρένου στήν Βουλή λειτουργοῦσε ἀποσταθεροποιητικά γιά τήν νέα κατάσταση. Ἄν ἡ εἰσβολή εἶχε συμβεῖ μετά τήν

Ἀποστασία, ὁ ἀντίκτυπος θά ἦταν ἐντελῶς διαφορετικός καί ὁ Ρένος πιθανῶς νά εἶχε ἠρωοποιηθεῖ ἀπό τίς κεντροαριστερές μᾶζες.

Κατά περίεργο τρόπο, ὁ μόνος πολιτικός ἀρχηγός πού μίλησε, μετά τά γεγονότα, ἀπό τό βήμα τῆς Βουλῆς, θετικά γιά τόν Ρένο, ἦταν ὁ ἀρχηγός τῆς Δεξιᾶς, ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος. Σωστά ὁ Ρένος τόν θεωρεῖ «τραγικό ἀμύντορα τοῦ κομφόρμ»⁵⁴, διότι ὁ Κανελλόπουλος ἦταν στήν οὐσία διχασμένος ἀνάμεσα στόν ἐσωτερικό του κόσμο καί στήν πολιτική του πράξη. Ὡς ἀρχηγός τῆς κοινοβουλευτικῆς Δεξιᾶς θά ἔπρεπε νά καταδικάσει τήν πράξη τοῦ Ρένου, ὡς διανοούμενος ὅμως μέ ἀνεξάρτητη ἐσωτερική συνείδηση εἶπε ἀπό τό βήμα τῆς βουλῆς τά ἑξῆς:

Τήν ἔντονον κριτικήν σκέψιν του, τήν ὁποίαν ἐπιδεικνύει ἐναντίον πολλῶν, τήν εὐρίσκω ὑπερβολικήν. Ἀλλά μή ἀμφισβητῆτε, ἄσχετα ἀπό τό τί ἔγραψεν ἢ μή, ἢ παρεσύρθη, μή ἀμφισβητῆτε τήν δύναμιν τοῦ πνεύματός του. Εἶναι ἀπό τοὺς ἰσχυροὺς λογοτέχνας, ἀδιάφορον ἂν ἡ κριτική του σκέψις ὁδηγῆ εἰς πολλὰς ἀρνητικότητας καί ἄσχετα ἀπό τό γεγονός τῆς βραδείας ἐκείνης, τό ὁποῖον περυστότερον ἀπό ὅλους ἔβλαψεν ἐμέ καί τήν Ε.Ρ.Ε. καί ἀσυγκρίτως ὀλιγώτερον τήν Βουλήν. Δέν κάμνω ὑπεράσπισιν τῶν πράξεών του, ἀλλ' ἐπειδὴ ἔχω διαβάσει τά ἔργα του, θά μοῦ ἐπιτρέψητε νά εἶπω, ὅτι ἐάν τό ἀξίξῃ ἢ ὄχι ἀπό ἀπόψεως καθαρώς λογοτεχνικῆς παραγωγῆς, ἔχω κάποιον λόγον νά ἀποφαίνωμαι, διότι ἔχω μελετήσει, ἔχω δέ καί μίαν μεγάλην, τήν ὁποίαν συνιστῶ εἰς ὅλους καί εἰς τόν ἴδιον τόν κ. Ἀποστολίδην, μεγάλην ἀνεκτικότητα, ἡ ὁποία ἀνεκτικότης δέν εἶναι κακή. Συλλαμβάνω καί τά νοήματα ἐκείνων, μέ τοὺς ὁποίους δέν συμφωνῶ καί τιμῶ καί ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι ἀκολουθοῦν κατευθύνσεις μέ τάς ὁποίας δέν συμπίπτουν αἱ ἀπόψεις αἱ ἰδικαί μου⁵⁵.

Παρά τοὺς κανελλοπουλικούς ἐπαίνους, ἡ εἰσβολή στήν Βουλή θεωρήθηκε ἀπό τήν κοινή γνώμη μία βίαιη πράξη πού στρεφόταν ἐναντίον ὀλόκληρου τοῦ πολιτικοῦ κινήματος καί τῶν κοινοβουλευτικῶν θεσμῶν καί τελικά μία ἐκτροπική ἀναρχική ἐκδήλωση. Ἐπειδὴ καί οἱ νεώτερες γενιές εἶχαν συσπειρωθεῖ, τήν δεκαετία τοῦ '60, ἰδίως μετά τίς νόθες ἐκλογές τοῦ 1961, γύρω ἀπό τό αἷτημα τῆς πολιτικῆς δημοκρατίας, ἡ πράξη τοῦ Ρένου τόν ἔφερε σέ μετωπική ἀντίθεση μέ ὀλόκληρη τελικά τήν κοινωνία, ἀκόμη καί μέ φίλους, ὁπαδοὺς, συμπαθόντες καί τόν κατέταξε στά *personae non gratae* τοῦ ἐλληνικοῦ δημόσιου βίου γιά τήν ἐπόμενη δεκαετία.

Ἦταν μία ταραγμένη ἐποχή. Τό πολιτικό σύστημα ἀποσταθεροποιήθηκε καί ἡ μοιραία κατάληξη ἦταν οἱ Συνταγματάρχες. Νά πῶς εἶδε ὁ Ρένος τήν ἐποχή ἐκείνη:

Ἡ Δεξιὰ τοῦ Αἵματος τάχε κάνει θάλασσα σέ 18 μόνο χρόνια μετά τόν Ἐμφύλιο! Δέν πρόλαβαν δηλαδή νά γίνουν παλληκάρια καλά-καλά οὔτε τά παιδιὰ πού γεννήθηκαν μόλις καθάρισε τό «ἀντάρτικο» τῆς ἰσάθλιας «Ἀριστερᾶς», τό '49, κι αὐτή 'χε καταφέρει κιόλας νά ξοφλήσει στίς συνειδήσεις καί τῶν φύσει καί τῶν θέσει «δικῶν της». Τίποτα δέν εἶχε λύσει, μόνο εἶχε κλέψει κυνικά, κ' εἶχ' ἐξορίσει, κ' εἶχε θύσει καί καταλύσει ἐκδικητικώτατα, σ' ὅλους τοὺς τομεῖς καί τά ἐπίπεδα, χωρίς σκέψη, χωρίς σύνεση, χωρίς «πατριωτισμό» κἂν πού ἐπάγονταν, σάν κοινή συμμορία ληστῶν καί φονιάδων τῶν «ἀντιπάλων» τους. «Μπανανία» — τῶν ἀσύστολων σκανδάλων καί τοῦ καθολικοῦ ἀλαλούμ — εἶχε βαφτίσει τήν Ψυροκώσταινα ἡ μόνη «κριτική» ἐφημερίδα τοῦ Τόπου. Ἀλλά τί «κριτική» καί δαύτη; Πλακάκια σ' ὅλα τά ἐπίπεδα τάχε μέ τήν καραμανλική ἐξουσία! (Τάχα «Κέντρο»! Τίποτα! Οὔτε «Κέντρο», παρά ὠμή παλιά «βενιζελάρια», φανατικώτερη κι ἀπ' τήν κυβερνητική ἀντι«βενιζελάρια»!)

Στά δεκαοχτώ αὐτά χρόνια, εἶχε κι ὁ στρατός διαλυθεῖ, σαπίσει, βρομίσει καί κιοτέψει. Ὅσοι σώζονταν «σκληροί» τάχα — δηλαδή πούχαν πολεμήσει ὡς τό τέλος Αὐγούστου τοῦ '49, πού «καθάρισε ὁ Τόπος» (κατά τῆ χωροφυλακιστικῆ παλαιοντολογικῆ διάλεκτο τῆς Δεξιᾶς τοῦ Αἵματος) «ἀπ' τό κουκουεδαριό στά βουνά» (τό λεγόμενο «Δημοκρατικό Στρατό») - νιώθαν τό λιγώτερο «Ναπολέοντες», «ἰκανοί» γι' αὐτοκρατορική ἐξουσία, «πού τοὺς ἔπρεπε» — καθό «ψημένων», ὅπως λεγόντουσαν στόν Ἐμφύλιο — «καί τῆ δικαιοῦνταν» θαρροῦσαν.

Ἡ ἀντιδραστικὴ πολιτικὴ τῆς μετεμφύλιας Δεξιᾶς, χωρίς τόν τράγο της ἀπ' τό Κιούπκιοῖ, πού τόβαλε στά πόδια σάν ἔχασε τίς ἐκλογές τό '63 (δειλός ἦταν πράγματι, νάρκισσος, ἀλλά καί πανικόβλητος μὴν κινήσουν ἐναντίον του, γιά τίς βρομιές του, οἱ ἀντίπαλοι, καί τόν ποινικό νόμο! γι' αὐτό τόσκασε, ὄχι «γιατ' ἤθελε τήν ἐξουσία στό πιάτο»), εἶχε στημένον ἐπικεφαλῆς της τόν «πνευματικό» τάχα φιόγκο Κανελλόπουλο, πού παζάρειε κιόλας μέ τόν παπατζῆ «νικητῆ τῆς Δημοκρατίας» μοίρασμα τῆς ἐξουσίας μετά τίς ἐκλογές τοῦ '67 (δέν πρόλαβαν ὅμως νά γίνουν), ἐνῶ παράλληλα σκάρωνε καί πραξικόπημα μέ τοὺς ἀνώτερους ἀξιωματικούς τῶν ἀνακτόρων

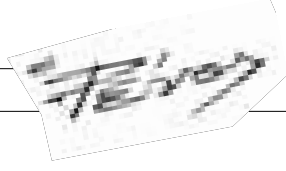
καί τοῦ Ἐμφυλίου, πού σάν ἀνώτεροι καί τότε, στά μετόπισθεν, ἄλλο ἀπό «ἄκαπνοι» πράγματι δέν ἦταν· οἱ «ψύχραιμοι» κ' ἔμπειροι τοῦ Ἐμφυλίου ἦταν οἱ λοχαγοί καί ταγματάρχες (συνταγματάρχες, τό πολύ) τό '47-'49. Πολλοί τους ὅμως καί «σαλταρισμένοι» περίπου· κι ὄχι μόνο ἀπ' τὰ σκληρά βιώματα τάχα τῆς κόλασης τέτοιου ἐσωτερικοῦ πολέμου, παρά κι ἀπ' τή βασική τους ἐμπαθῆ ἐκπαίδευση στ' ἀμέσως προεμφύλια χρόνια (κλάσεις τοῦ '41-'45), ταισμένοι μέ τ' ἀντιδεκεβριανά τους ἀφιόνια καί τήν ὑπερφίαλη πλάνη πώς αὐτοί τάχα εἶχαν νικήσει στό 2ο ἐμφύλιο «Γῦρο», τοῦ Δεκεβρίου, τό '44, ἐνῶ οἱ Ἄγγλοι βέβαια τοὺς εἶχαν ἐγκάθετους φυτέψει στήν ψευτοεξουσία ἐδῶ, ἔχοντας σαρώσει τόν ΕΛΑΣ σ' ἕνα μῆνα, μέ Ἰνδούς, Οὐγκάντα, Κικούγιου, πού κουβάλησαν ἀπ' τό γεμάτο ἀκόμα ντεπόζιτό τους τῆς Ἀφρικής καί τῆς Μέσης Ἀνατολῆς...⁵⁶

Καί ἄλλο ἕνα δεῖγμα τῆς κριτικῆς του: Καί τώρα γρήγορα νά καθαρίζουμε μέ τίς ἀνοησίες!.. Μέ ποιές ἀπ' ὅλες; Μέ ὅλες!.. Καί μέ τόν τάχα Ἀσπίδα, καί μέ τ' ἀστεῖο βούλευμά του!.. Καί μέ τόν κύριο Σουλτσμπέργκερ, καί μέ τίς ἀκόμα ἀστειότερες κουταμάρες του, περί (τελείως ἐκτός δυνατοτήτων του πάντως) «σκέψων» τοῦ βασιλιά γιά δικτατορία! Καί μέ τόν κύριο Σπαντιδάκη, «ἀρχηγό» τοῦ ἐλληνικοῦ Γ.Ε.Σ., πού θεωρεῖ «ἐχθρό», ἐντός τοῦ ἐλληνικοῦ ἐδάφους, τό 70% τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ (ὅ,τι μή Ε.Ρ.Ε. - Μαρκεζίνης κι Ἄκρα Δεξιά), καί διατάσσει στά στρατά «του» ἔνοπλη «ἐλληνική» ἐτοιμότητα ἀπ' τίς κρεββατοκάμαρές τους κατά ἐλλήνων, στά ἴσα ἐναντίον κάθε ἐλληνικοῦ Συντάγματος, πού δέν ἀναγνωρίζει μονοκομματικό, μονοπαραταξικό, μονόφρονο ἐλληνικό Κράτος!.. Καί τοῦ Παπατζή, ἀντίστοιχα, τίς ἄλλες ἀνοησίες, πού σωστά μέν καταγγέλλει τόν Σπαντιδάκη καί τοὺς Σπαντιδάκηδες, γιά ὅλα τά φανατικά κ' ἐθνικοφρονοειδέστατα καμώματά τους, κρύβει ὅμως κι αὐτός αὐτό πού ξέρει (καί πολύ καλά ξέρουμε ὅλοι): πώς οἱ Σπαντιδάκηδες κ' οἱ ὅμοιοι, ὄχι γιατί ἔχουν σοβαρῶς αὐτές ἢ ἐκεῖνες τίς τάχα «διαφορετικές» ἀπό τόν ἴδιο καί τοὺς ὁμοίους του «πολιτικές ἰδέες» — ἔχουν ἰδέες ὅλοι αὐτοί; — παρά νά, γιατί ἐτοιμάζουν τίς αὐριανές ὑποψηφιότητές τους στήν Ἄκρα Δεξιά, γι' αὐτό μονάχα παραστένουν σήμερα τοὺς «ὑπερδυναμικούς» ἀντιπαραταξικούς του! (Βρέ, μασκαράδες ὅλοι, ποιόν κοροϊδεύετε; Καί ποιόν θαρρεῖτε πώς ἐξαπατᾶτε μέ δαῦτα καί τίς ψευτοδιαφοροῦλες σας;.. Δικός σου δέν ἦταν ὁ

Γεννηματάς, Παπατζή μου; Κι ὁ Γαρουφαλιάς;.. Καί δικός σου ὄχι; Δεξιά μου, ὁ χασάπης Παπατζής, πού σ' ἔσωσε τό '44;.. Ποιόν κοροϊδεύετε, βρέ; Ποιός δέν σᾶς βλέπει;..)

Μά εἶναι μόνο αὐτές οἱ ἀνοησίες; Δέν εἶν' ἄλλος ἕνας σωρός τοῦ Μητσοτάκη καί τῶν φλώρων του, μέ τί Λεφάκηδες, τί -ἀκηδες, τί ὑποπτες δουλειές, κ' ἐδῶ κ' ἐκεῖ παντοῦ τρυπώματα, καί στά Κάν-κάν (ἐκεῖ δέ γλένταγες, Μητσοτάκη μου;) καί στά μοτέλ, καί στοὺς Ἰάπωνες καί στά πετρελαιοειδή, καί στήν Πύλο καί στή Σφακτηρία, καί στή Λίττον καί στίς ἀεροφωτογραφικά ἐκπωλούμενες (μέ τά τετραγωνικά χιλιόμετρα, γιά ἕνα κομμάτι ψωμί) ἀκτές τῆς Κρήτης; [Τέλοσπάντων, πολύ «μοδῆρνος» πολιτικός ὁ κύριος Μητσοτάκης μας!.. Πολύ «μπασμένος», ἀνετώτατα, ἔστω κι ἀπό τό «θρύλο» μόνο — ἀλλά «μπασμένος» πολύ, διαρκῶς (τί μυστήριο!) — σ' ὅλες τίς «μπίζνες», πού... καμμιά ἐπιτέλους δέν ἀληθεύει; Καί πῶς νά μὴν ἀληθεύη, διάβολε, καμμιά — γίνεται; — ὅταν τέτοιοι, τοῦ στενότατου περιβάλλοντός του, μᾶς πείθουν πώς ὅλες, κι ἄλλες πού δέν ξέρουμε ἀσφαλῶς, τοῦ ἀκόμα πιό «μπαφόν», δέν μπορεί παρά ν' ἀληθεύουν;!]

Ἔγιν' ἕνα κουβάρι βρωμερό ὁ Τόπος ὅλος, μέ ὅλες τίς βρωμοὑποθέσεις ἐδωμέσα, ἐνωμένες! Τί νά πρωτοπιάση κανεῖς; Ἀπό πού νά πρωτοξετυλιξῆ; Τί νά πρωτοξεκαθαρίση καί νά πρωτοβιδώση σωστό στή θέση του;.. Τί Λαμπράκης ἀπό δῶ, καί καπεταν-σκοτώστρες τῶν τρικύκλων!.. Τί Ἀσπίδας ἀπό κεῖ, κι ἄλλοι καπεταν-σκοτώστρες τῆς δεκάρας, φαφλατάδες!.. Καί τί λόγια, τί ψίθυροι, τί φοβερές ὑποψίες - ἀλλ' ὄχι δικές μου μόνο, καί δικές σας, παρά εἰσαγγελέων, καί τούτου, κ' ἐκείνου, καί τοῦ ἄλλου (καί τοῦ Μπούτη πρὶν πεθάνη, καί τοῦ τάδε, καί τοῦ δεῖνα)! Τί: τόν Ἀσπίδα, λέει, ὁ Μητσοτάκης μέ τοὺς φλώρους του! Κι' ὕστερα τοῦ 'φυγε ἀπ' τὰ χέρια καί τόν πῆρ' ὁ Ἀντρέας!.. Καί τί: στόν Ἀσπίδα μέσα καί ὁ Γρίβας — ὁ χτεσινός Χίτης τῆς ὑπερ-Δεξιάς κι ἄνθρωπος τῶν Ἄγγλων — κ' ὕστερα τοῦ 'φυγε κι αὐτουνού ἀπ' τὰ χέρια, ἐκεῖ στήν Κύπρο, καί γι' αὐτό τόν πρόδωσε «ἐντιμα» κ' ἐλόγου του!.. Καί τί, ἀπ' τήν ἄλλη μεριά: ὁ Γκοτζαμάνης μέν, τό κάθαγμα τοῦ «μπαφόν», ἦταν ὁ σκοτώστρας, μά ὁ μαζί μέ τόν ὠμό σκοτώστρα Ἐμμανουηλίδης ἦτανε χτές μαζί καί μέ τή Φρίκη, καί δημοσιεύτηκε δά ἡ φωτογραφία πούτανε δίπλα τῆς στή Θεσσαλονίκη, ἐντεταλμένος εἰδικῶς ἀπ' τήν Εἰδική Ἀσφάλεια γιά τήν ἀσφάλειά της, ἐνῶ ὁ μακαρίτης, τό θύ-

μα πού τήν πλήρωσε — κ' ἐρωτᾶται ἀκριβῶς (ὄχι ἀπό μένα, ἀπό εἰσαγγελεῖς): τί ἐπλήρωσε; — εἶχε ἐπεισόδιο, λίγο πρῖν, στό Λονδῖνο μαζί της (γιά τόν Ἀμπατιέλο, τήν Ἀμπατιέλου, τρεχαγύρευε...) καθώς κ' ἐπεισόδιο προοιωνιστικό ἐδῶ, μέ τή Χωροφυλακή στό «Μαραθώνιο», καί μετά καθαρίζεται, ἀμέσως, στή Θεσσαλονίκη — πού θέλει, γενικῶς, νά τό «δείχνη», τώρα-τώρα, πώς «εἶναι πιό ζόρικια» καί «δέν τά μασάει ὅσα ἡ Ἀθήνα» (αὐτό ὄλες οἱ χαζοπαρατάξεις της!) — μπρός στά μάτια τ' «ἀπαθῆ», καί «κύπό τήν προστασίαν», τήν «κάλυψιν», τῆς «ἄλλης» Χωροφυλακῆς — δηλαδή: τῆς ἴδιας! — πούπινε καφέ τό ἴδιο πρωί μέ τόν Γκοτζαμάνη καί τά ψιλολέγανε!..⁵⁷

Στό κύριο ἄρθρο τοῦ 10ου τεύχους τῶν Νέων Ἑλληνικῶν (Ὀκτώβριος 1966), ἐνῶ ὅλοι προφητεύουν, ἀναμένουν ἢ καί προετοιμάζουν τήν Δικτατορία, ἰδοῦ ἡ ἀντίληψη τοῦ Ρένου γιά τήν νέα δουλεία πού διαφαίνεται στόν ὀρίζοντα:

Τή Δικτατορία, πολῖτες, ἐσεῖς τήν φέρνετε, ἐσεῖς τήν ἐτοιμάζετε! Ἐσεῖς, μέ τά ἴδια σας τά χέρια, τή δουλεία σας - ἐσεῖς τή χαλκεύετε μέρα μέ τή μέρα, ὦρα τήν ὦρα τόν τελευταῖο καιρό, στιγμή τή στιγμή, δεχόμενοι γι' «ἀρχηγούς» σας αὐτούς τούς ἀχρεῖους, τούς ἀνίκανους - γιά κόμματα, γιά παρατάξεις, γιά «φορεῖς», γιά «προστάτες», γιά «ἐφημερίδες», γιά «ἐκφραστές», γιά «ἡρακλεῖς» τῆς «Δημοκρατίας» ἢ τοῦ Στέμματος καί τῆς «Ἐθνικῆς Ἀσφαλείας» σας, ὅλους αὐτούς τούς ἔτσι, δι' ἑνός ὀχετοῦ κυκλικά συνδεδεμένους - κι ἀνεχόμενοι νά τούς ζητᾶτε ὁ,τιδήποτε, νά λαβαίνετε ὁ,τιδήποτε ἀπ' αὐτούς, νά τούς δίνετε ψῆφο ἢ κάθε μέρα τή μιμίση δραχμούλα σας στους μπεζαχτάδες τους - νά γνωρίζετε κἄν τήν ἄθλια ὑπαρξή τους!

Ὅχι, δέν εἶναι ὁ βασιλιάς, πού φέρνει μόνος τή Δικτατορία! Δέν εἶναι ὁ Παπατζῆς κ' ἡ Ε.Δ.Α., πού τήν προκαλοῦν!.. Ὅλοι αὐτοί καλύτεροι θά ἦταν ὑποχρεωτικά, ἂν ἐσεῖς οἱ ἴδιοι τιμούσατε, καθημερινά, τό εὐγενικώτερο μέσα σας, τό τιμιώτερο, τό δικαιοῦτερο, τό πνευματικώτερο, τό πιό εὐσυνείδητο, τό πιό συλλογισμένο καί πιό δύσκολο, ὄχι τό εὐκολο, τό ἀρκτικό, τό ἀρπακτικό, τό φανατικό καί ψευδολόγο, τό ἀδίστακτο κι ἀφρισμένο, τό λυσσασμένο ν' «ἀνέβη», νά «ὑπάρξῃ», νά φουσκώσῃ τήν κοιλιά του, νά φανῆ, χωρίς νά βαθύνη πρώτα, νά γίνῃ ἀξιώτερο αὐτῆς τῆς πασαλειμμένης, χιλιοφτιασιδωμένης κ' ἐπιδειχτικῆς ψευτοεπιφάνειας, τῆς τάχα «εὐημερίας» καί «δημοκρατίας» ἢ κοινωνικῆς δικαιοσύνης στά παλιόχαρτα!

Ποιά εἶναι ἡ πρόταση τοῦ Ρένου πρὸς τούς νέους τῆς ἐποχῆς του; Νά πῶς τήν δημοσίευσσε σΤά Νέα Ἑλληνικά τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1967, λίγες μέρες πρῖν τήν Δικτατορία.

Ἄλλά στείλτε στό διάβολο τήν πολιτική, φίλοι!... Γιά χιλιοστή φορά ἄς ξανατραντάξουμε αὐτές τίς ἀλυσίδες.. - ἐλάτε σ' ἕνα ὄνειρο, πού βαθιά τό σίδερο καθώς μᾶς ματώνει μᾶς γεννᾶ! Τί τρώγεστε γιά τό Σύνταγμα, μέ τό Σύνταγμα, μέ τ' ἄρθρα του καί τά καρφιά τῆς σκλαβιάς μας; Τί ἂν τό λέῃ τό Σύνταγμα, κι ἂν δέν τό λέῃ; Ἄν εἶναι «νόμιμο» ἢ «παράνομο» νάμαστε δούλοι!.. Νά σᾶς τό πῶ ἐγώ: Πάντα, ὅσο εἴστε σκλάβοι, «νόμιμο» θά βγῆ νάστε δούλοι! Καί δέν εἶναι τό «Δίκαιο» παρά ἡ Βία κρυσταλλωμένη σέ κανόνες Δουλείας, ὅπου ἡ Ἐλευθερία λέγεται «παράβαση», ὁ «Βιαστής»: «προστάτης», «ρυθμιστής», «εὐυπόληπτο πρόσωπο»: τά ὄργανά του: «κριτές», «ὄργανα τοῦ Νόμου» «ἐργοδότες», «ἰδιοκτῆτες», «ὑπἄλληλοι», «ἀρμόδιοι», «συντονιστές»: «κανονίζου» τήν κίνηση (δηλαδή: σταματᾶν τήν κίνηση), τήν παραγωγή (δηλαδή τήν ἰδιοποίηση), τό ρυθμό (δηλαδή τήν ἀνάσα), τή ζωή (δηλαδή αὐτό τό θάνατο), τό θάνατο (δηλαδή τήν ἀπαλλαγῆ τους ἀπ' τήν «ἐνόχλησή» μας), τήν εἰρήνη (: τό νά κοιμόμαστε), τή δουλειά (: τό νά τούς δίνουμε), τόν πόλεμο (: τό ν' ἀρπάζουνε), τό «πνεῦμα» (: νά μᾶς προσχηματίζουν «ἐλευθερία»), τήν «ἐλευθερία»: νά βαφτίζου ἔτσι τή σκλαβιά!

Τά παραλέω;

Ἔ, μισοσκεφτῆτε τα τουλάχιστον ἐσεῖς - καί μήν τά «παραλέτε», παρά καταπιῆτε τα!.. Καί, πάντως, γιά τήν πολιτική: Δέν εἶναι παρά ἡ μετατροπή κάθε οὐσιαστικῆς σας δίψας καί φωνῆς σέ ὄρους ἑνός «παιγνιδιοῦ» ἐξουσίας κ' ἐξουσιαζόμενων, ὅπου τίποτα, μέ κανέναν τρόπο κι ἀπό κανένα ὁρόμο, ποτέ δέν ἀντιμετωπίζεται, δέν τίθεται, δέ λύνεται γιά τήν Ἐλευθερία καί τήν ἀνθρωπινώτερη ζωή ἀλήθεια, οὔτε γιά τήν Οὐσία, οὔτε γιά τή Συνείδηση, οὔτε τοῦ προσώπου, οὔτε τῶν πολλῶν, οὔτε τοῦ συνόλου!

Ἄ, νά μπορούσατε νά φεύγατε!

Μά στ' ἀλήθεια νά φεύγατε, νά ξεφεύγατε ἀπ' ὀλωνῶν τίς ἐνέδρες - ὄχι αὐτωνῶν γιά νά πέσετε σ' ἐκεινῶν, κι ἀπό κεινῶν στῶν ἄλλωνῶν, καθώς ὄλο συνέχεια μοῦ φτεροκοπάτε, μοῦ ξεσκίζετε στῶν κλουβιῶν τά σίδερα!..

Νά μπορούσατε ἀλήθεια νά φεύγατε.. - ἐλάτε σ' αὐτό τ' ὄνειρο! Καί νάρχονταν, λέει, μιά μέρα ἐκλογῶν — πολύ «σοβαρῶν» ἐκλογῶν — κι οὔτε τή γάτα μας πού λιάζεται

στή μάντρα νά μήν ψηφίζατε! Έτσι καθώς άνυποπτοι μιά Κυριακή θάχαν αφήσει τή Χώρα στην προαιώνια λιακάδα της, νά μήν τήν ξαναβρίσκαν πιά - νά μήν σās ξαναβρίσκανε, κανέναν!.. Νά περιμένανε στίς κάλπες τά χαρτιά, οί δούλοι τους - και κανείς νά μήν σάλευε άπ' τήν αλλίτσα του, τό τάβλι του, τό νοικοκυριό του και τήν καλή καρδιά του και τήν παρέα του!.. Και ν' άνησυχοῦσαν, νά βράδιαζε, νά φτάναν τά μεσάνυχτα - κι άδειες οί κάλπες!..

Κανέναν δέν προτιμήσατε!

Κανείς δέν σās ξεγέλασε!

Τίποτα δέν περιμένετε καλό άπό Έξουσία!

Τίποτα χειρότερο δέ βλέπετε άπό «έκλογή» και «προτίμηση» ανάμεσα σε κακά!

Ν' άκουγαν αυτό τ' ΟΧΙ σας — τό δικό σας ΟΧΙ!, τό μόνο δικό σας, τό μόνο άληθινό σας άπό αιώνες, θαμμένο τόσο βαθιά στην πικρή καρδιά σας (πού μαζί σας πάντα τό παίρνετε, ποτέ δέν τό τολμάτε) — νά τ' άκουγαν, νά τρέμαν σάν τά φύλλα, νά τρέχαν νά κρυφτούν, ν' ασφαλιστούν.. - και κανείς ώστόσο νά μήν τούς πείραζε — —

σάν τήν σκιά του Λιονταριού

πού διαβαίνει,

τό βρυχηθμό του Λιονταριού πού μακρακούγεται, κι άγνοεί ποντικάκια, χαμαιλέοντες, πάει για τό Μεγάλο Θήραμα πιά...

Ά!.. Τί όνειρο!

Στίς 21 Άπριλίου 1967 έγινε τελικώς τό πραξικόπημα των Συνταγματαρχών. Τά ξημερώματα τής μέρας αυτής, ό Ρένος έκανε μέχρι 200 τηλεφωνήματα, σε ανθρώπους πού κινδύνευαν νά συλληφθούν. Άλλωστ' έγώ και τούς αντίθετους θά είδοποιούσα, όποιους θά κινδύνευαν γενικώς, άπ' όποιους κι αν τούς κινήγαγαν...⁵⁸ Νά πώς είδε ό Ρένος τήν Χούντα: Έ, αυτόι τό κλωσάγανε μέσα τους, άπό τότε!.. Τό φυσάγανε και δέν κρύωνε! Σκαρφαλώσανε ή άφεντιά τους οί μεγάλοι παλιοί, τό '49, για λογαριασμό τής Δεξιās του Αίματος, και τούτοι δώ μείναν άπόξω, αξιωματικάκια τώρα τής «Έπετηρίδας», περιμένοντας τή σειρά τους, άχρηστοι, ένας-ένας, γι' άποστράτευση με καμμιά συνταξούλα... Κ' οί άλλοι πέσαν στό τυρί, μοναχοφάδες!.. Αυτό είναι! Τί άλλο;.. Και τώρα τό βροντήξαν!.. «Πιάσαν τόν Κανελλόπουλο», σου λέει. Παναπέ: Δέν πάνε πολιτικά! Τό κάνουνε μόνοι τους! Τρεχαγύρευε ποιοί! Σημασία δέν έχει. Όλοι

τους ίδιοι, τά ίδια μυαλά - τά ξέρω: Η Πατρίς κινδυνεύει, και τά ρέστα! Θά τούς άκούσης αύριο τό πρωί, μ' έμβατήρια! Η Έλλάς ποτέ δέν πεθαίνει! Όξω Βουργαριά! και τά ρέστα καραγκιοζιλίκια τους!.. Πάμε σπίτι!⁵⁹

Τό 1968 ό Ρένος επανεξέδωσε τήν Πυραμίδα 67 παράνομα σε όφσεντ, χωρίς τήν έγκριση τής χουντικής λογοκρισίας. [Παρέκαμπτε σε όλη τήν διάρκεια τής Δικτατορίας τήν λογοκρισία με διάφορους τρόπους. Μία φορά έστειλε στον λογοκριτή τής χούντας τά ήδη τυπωμένα βιβλία του, μαζί με σημείωμα με τό εξής περιεχόμενο: «Στόν Βασίλειο Λάμπρου, άνθρωπο έξυπνο, ό Ρένος γελώντας». Ό Ρένος είχε εκδώσει έτσι διάφορα βιβλία στό διάστημα άπό 21-4-1967 μέχρι τήν συνάντησή του με τόν δικτάτορα, στα όποια έβαζε τήν λατινική έπιγραφή *contra loquendi censuram* («έναντίον τής λογοκρισίας») και μετά «περιφρονώντας τήν λογοκρισία». Κάποτε έλαβε μάλιστα ένα απειλητικό γράμμα, στό όποιο ό αποστολέας τόν απειλούσε ότι «θά δικαστεί στην αύριανή δημοκρατική Έλλάδα», γιατί συνέχιζε τήν εκδοτική του δραστηριότητα επί Δικτατορίας.] Τήν ίδια χρονιά, τόν Ιούνιο, κυκλοφόρησε παράνομα τό διήγημα 'Ο Α2. Ό Κώστας Κουκούλης, πρώην καπετάνιος του ΕΛΑΣ και κατόπιν αξιωματικός πληροφοριών του τάγματος πού υπηρετούσε ό Ρένος στόν Έμφύλιο, με άνδραγαθίες και πολεμική δράση, του είχε διηγηθεί τήν φοβερή, γεμάτη αίματα και θανάτους, ζωή του, ένα βράδυ του 1949, στην χιονισμένη Γλόγοβα τής Γορτυνίας. Τόν Ιανουάριο του 1968 ό Ρένος τόν κάλεσε άπό τήν Κέρκυρα, όπου ό Κουκούλης ζούσε, ως άπόστρατος πλέον ταγματάρχης, γεωργός και οικογενειάρχης, νά έρθει στην Άθήνα νά του διηγηθεί και πάλι τήν ζωή του. Ό Κουκούλης ανταποκρίθηκε στην πρόσκληση. Έτσι βγήκε 'Ο Α2, πού στην ουσία είναι συμπληρωματικό τής Πυραμίδας 67.

Ό Κουκούλης ήταν αυτός πού συνέστησε στην συνέχεια στον δικτάτορα Παπαδόπουλο νά καλέσει τόν Ρένο και νά τόν συμβουλευθεί για τά πνευματικά πράγματα. Πράγματι, ό Παπαδόπουλος κάλεσε τόν Ρένο τόν Μάρτιο του 1969 στό γραφείο του. Ό Ρένος ανταποκρίθηκε στην πρόσκληση του Παπαδόπουλου, στον όποιον είπε, μόλις συναντήθηκαν: «Έγώ, αν ήμουν στην θέση σας, θά φώναζα έναν ζωγράφο νά με απεικονίσει με τήν στολή μου και το κεφάλι μου νά τό κρατάω κομμένο άπ' τά μαλλιά».

Ό Δικτάτωρ του ζήτησε τήν γνώμη του για τά πνευματικά πράγματα και για τό τί θά μπο-

ρούσε να κάνει στον τομέα του πολιτισμού και ο Ρένος του απάντησε τά εξής, όπως ο ίδιος τό διηγείται:

«Νά δώσεις τό σύνολο τῶν κειμένων τῆς Νεοελληνικῆς Γραμματείας, τό σύνολο τῆς παραδόσεώς μας τῆς πνευματικῆς μέσα δῶ, ἀπό τότε πού ἀρχίζει τό νεοελληνικό, πού πρωτοχαράζει ἡ νέα ἐλληνική συνείδησή μας! Ἀπό τόν Πλήθωνα (τόν Γεμιστό) ν' ἀρχίσης, καί νά τό δώσης ὅλο, κάθε ἄξιο κείμενο ἀνεξαιρέτως, ἀσχέτως θέσεων, ἰδεολογικῶν κατευθύνσεων, πεποιθήσεων πού ἐκφράζει! Ν' ἀποδώσης στή συνείδηση τοῦ Λαοῦ μας ὅ,τι ποιητικώτερο κι ἀληθινώτερο καί τολμηρότερο συνέλαβε ποτέ ἡ νεοελληνική καρδιά του κ' ἡ πικρή του πείρα, καί μ' αὐτό καμίνευσε τόν νεοελληνικό μας λόγο: Δημοτική καί Καθαρεύουσα, πούχουμε καί μιλάμε σήμερα, καί γράφουμε, κ' εἶναι κ' οἱ δύο δικές μας, κ' οἱ δύο μας πλοῦτος μας. Γλῶσσα μας, ψυχή μας!.. Καί νά δώσης ὅλα τά κείμενα, σεβαστά, χωρίς τήν παραμικρή ἐπέμβαση ἢ λογοκρισία! Νά δώσης νά φωτιστῇ ὁ Λαός μέ τό ἴδιο του τό ἐσωτερικό φῶς, χωρίς νά φοβηθῆς τό φῶς, ἀφοῦ μοῦ λές πώς θές νά φωτίσης καί ν' ἀνεβάσης!.. Νά τυπώνης ἕνα τόμο κάθε βδομάδα, τό λιγώτερο σέ μισό ἑκατομμύριο ἀντίτυπα, σέ σχῆμα τσέπης 200-250 σελίδων, καί νά τά μοιράζης μέ τ' αὐτοκίνητα τοῦ Στρατοῦ σας σ' ὅλη τή Χώρα δωρεάν, ἀπ' ἄκρη σ' ἄκρη, συνεχῶς: σέ μαθητές, σέ σπουδαστές, σέ νέους πρωτίστως, καί σέ δασκάλους - καί, μόνο, νά ἐξασφαλίσης, μέ κάποια κουπόνια, νά μήν παίρνη κανένας πάνω ἀπό ἕνα, καί τυχόν τά καίη στό τζάκι του!.. Ἄς σοῦ λένε — ὅσοι δέ διαβάζουν, δέ διάβασαν ποτέ τους — πώς τάχα «δέ θά διαβάση κανείς» ἢ «δέ θά διαβάσουν παρά ἐλάχιστα». Ἐγώ σοῦ λέω: θά μείνουν κάπου στό σπίτι, σέ μιά γωνιά, καί κάποιος, κάποτε, θά διαβάση. Θάρθουνε νύχτες λευκές, κ' ἐκεῖνοι πού εἶναι καλή γῆ, μέσα στό μαρτύριο καί στό κενό, κάποιες ὥρες ἐρημιᾶς θά διαβάσουν! Καί τότε, ἡ λαλιά πού δέν ξέρει ἀπό ψέμμα, ἡ τίμια καρδιά τοῦ Τόπου, θά μορφώση στέρεα καί γόνιμα τή νέα ὑψωμένη συνείδηση, καί τά αἰσθητήρια, καί τά κριτήρια πού λείπουν!.. Σέ τέσσερα χρόνια θάχης ἐκδώσει 208 τόμους. Μά ὅσους καί νά ἐκδώσης, ἡ διεθνῆς στατιστική μᾶς λέει, πώς ἕνα ἔντυπο τό βλέπουν ἐφτά ζευγάρια μάτια - δηλαδή, περίπου, ὁ μισός Λαός τοῦ Τόπου (ὅσοι, πάνω-κάτω, εἶν' οἱ πράγματι ἐγγράμματοι). Ἐγώ πού σοῦ τό προτείνω, οὔτε «δικός σου» εἶμαι, οὔτε κανενός. Οὔτε ὑπῆρξα ποτέ «δικός»

κανενός, οὔτε θά ὑπάρξω. Ἀλλά καί σέ σένα, καί σ' ὅποιον ἄλλον — καί σ' ὅποιον «δεξιό» ἢ «ἀριστερό», συντηρητικό ἢ ἐπαναστάτη — σ' ὅποιον θά μέ ρώταγε τί νά κάνη γιά καλό τοῦ Λαοῦ μας, τό ἴδιο θά τοῦ ἔλεγα. Αὐτό ἔκανα καί θά κάνω σ' ὅλη μου τή ζωή: Θά λέω, σ' ὅποιους κατέχουν τίς ἐξουσίες — ὅπως κι ἂν τίς κατέχουν, ὅποιοι κι ἂν εἶναι — τό σωστό θά λέω, ἐκεῖνο πού φωτίζει, πού ἀνεβάζει, τό ἀληθινό θά λέω, πιστεύοντας, ὅπως τόχω γράψει, στήν αὐτόματη δύναμη τῆς ἀλήθειας, πού εἶναι φωτιά ἢ δίκιοπο μαχαίρι, κι ὅποιος μέν σταθῆ ἰκανός νά τήν κρατήση στά χέρια, παρά πού καίει, πού σφάζει (πρῶτα τόν ἴδιον), γίνεται προμηθέας καί τήν πάει μπρός, τή δίνει τοῦ κόσμου — καί τότε ἀσφαλῶς καί τόν ὠφελεῖ (γαλάλι του!) καί τόν στέλνει στόν «παράδεισο» πού λένε —, μά ἂν δέν τήν ἀντέξῃ, δέν τῆς σταθῆ ἄξιος, καί λιγοψυχῆση (ἢ πῆ μέ τό νοῦ του πώς «θά τήν ἐκμεταλλεῖσθῃ», γι' αὐτήν ἢ γιά κείνη τή «σκοπιμότητα», πού καμμιά τους δέν εἶναι τῆς ἀλήθειας), τότε ἡ ἀλήθεια τόν τινάζει στόν ἀέρα, τόν στέλνει γραμμῆ στήν «κόλαση» πού λένε οἱ πιστοί!.. Γιά μένα, «κόλαση» καί «παράδεισος» εἶναι δῶ. Κ' εἶναι στό χέρι μας - στοῦ καθενός τό χέρι!..»

Φυσικά οἱ συστάσεις τοῦ Ρένου ἀνταποκρίνονταν στά δικά του κίνητρα: εισηγήθηκε τήν ὑποχρεωτική δημοσίευση ποιητικῆς λογοτεχνίας στίς ἐφημερίδες, διότι πίστευε πώς τό ἀνέβασμα τῶν αἰσθητηρίων καί κριτηρίων τοῦ λαοῦ δυσκολεύει τήν ἀναρρίχηση καί διατήρηση στήν ἐξουσία τῆς πολιτικῆς γενικῶς, κάθε πολιτικῆς. Ὁ Παπαδόπουλος, ἀνταποκρινόμενος θετικά, ὑποσχέθηκε νά ὑποχρεώσει τόν ἡμερήσιο τύπο νά δημοσιεύει καθημερινῶς, σέ συνέχειες καί πρωτοσέλιδα, κλασσικά κείμενα ἀπό τήν Ἀνθολογία Ἀποστολίδη, χωρίς καμμία λογοκρισία. Μάλιστα, ἐξέδωσε σχετική διαταγή στίς 7 Ἀπριλίου 1969, στήν ὁποία διέτασσε ἡ Ἀνθολογία νά «εἶναι ἐκτός οἰασθήποτε λογοκρισίας, παρ' οἰουδήποτε κρατικοῦ φορέως, νοεῖται δέ ὡς ἐπίσημος κυβερνητική ἀνακοίνωσις, ἄρα παρέλκει οἰονδήποτε τοιούτου εἶδους ἐνδιαφέρον περί ταύτην καί τά κείμενά της». Ὑπῆρξαν φυσικά καί ἀντιδράσεις. Κάποιος πρώην δημοσιογράφος τῆς Καθημερινῆς Ζαφειρόπουλος παρενέβη κατά τῆς δημοσίευσης τῶν κειμένων, ὅποτε ὁ Ρένος τοῦ ἔστειλε σημείωμα μέ τό ἐξής περιεχόμενο: «Ζαφειρόπουλε, ἐγώ δέρνω». Ἐν πάσει περιπτώσει, οἱ ἐφημερίδες, γιά δύο περίπου μῆνες, δημοσίευαν ὑποχρεωτικά κείμενα τῆς Ἀνθολογίας, μέχρις

όπου δημοσιεύθηκε τό μυθιστόρημα Α2 του ίδιου του Ρένου στο *Ἔθνος* καί στήν *Ἀπογευματινή* (τότε ἐφημερίδες μεγάλης κυκλοφορίας). Τό Α2 εἶναι ἓνα ἀπό τά ωραιότερα διηγήματα τοῦ Ρένου (αὐτοβιογραφικό ὅπως τά περισσότερά του), σφοδρά ἀντιπολεμικό, στό ὁποῖο γελοιοποιεῖ τόν *Ἐμφύλιο*. Μέ τήν δημοσίευση τοῦ πρώτου ἀποσπάσματος ἀπό τό Α2, παρενέβη ὁ Λαδάς καί διέταξε τήν ἄμεση διακοπή του. Μάλιστα ὁ ἴδιος ὁ Παπαδόπουλος ἐξέδωσε ἀνακοίνωση καί ἀπαγόρευσε τήν συνέχιση τῆς δημοσίευσης τοῦ Α2, διότι «ἀντέβαινε στήν ἠθική τάξη».

Ἡ ἀντίδρασή τοῦ Ρένου ἦταν ἡ κυκλοφορία (πάλι ἄνευ λογοκρισίας) ἐνός ἐκτάκτου τεύχους τῶν *Νέων Ἑλληνικῶν*, μέ ἀριθμό 17 (ὡς συνέχεια τῆς Γ' περιόδου), στό ὁποῖο κατήγγειλε ὀνομαστικά τόν Λαδά ὡς ἄτομο πού «δέν ἔχει διάβασει, δέν ἔχει σκεφτεῖ», καθώς καί τόν Πατακό ὡς ἀμόρφωτο ἄρα μή ἀληθινό καί ὀλοκληρωμένο πατριώτη (!). Καί ἐπίσης ὅτι εἶναι δολοφόνος ἀπλῶν ἀνθρώπων [*Ὡστε, σ' ὄλους αὐτούς πού ἄπρεπα μέ ἀπειλοῦν - καί μποροῦν, ἔχουν τή δύναμη καί νά μέ σκοτώσουν (μόνο ἐμένα; ἐδῶ τόσους καί τέτοιους!...*)] Στό ἴδιο κείμενο διαδελώνει τήν ἀπέχθειά του ἀλλά καί τήν ἀδιαφορία του πρὸς οἰαδήποτε μορφή λογοκρισίας. Γιά τόν Παπαδόπουλο, ἐν σχέσει μέ τίς ἀθλιότητες τῶν συνεργατῶν του, ὁ Ρένος σημειώνει: «...ὡς αὐτή τή στιγμή ὁ πρωθυπουργός ἐξαίρειται» (!) διότι ὁ Παπαδόπουλος δέν εἶχε στήν ἀρχή πάρει θέση σ' αὐτήν τήν ὑπόθεση.

Ἐπίσης, στό κείμενο αὐτό, δέν κρύβει τόν ἀναρχισμό του: *Ὁ πατέρας μου κ' ἐγώ, «ἀναρχικοί» υποτίθεται - ἢ καί πράγματι (πέστε ὅ,τι θέλετε!)*...

Τέλος, ἔθετε ὄρους γιά τήν συνέχιση τῆς δημοσίευσης τῶν κειμένων τῆς *Ἀνθολογίας* (δηλαδή νά μήν ἐπιλέγονται τά κείμενα μέ κριτήρια σκοπιμότητας ἀπό τίς ἐφημερίδες καί νά μήν λογοκρίνονται) καί μάλιστα ἀπειλοῦσε μέ τόν νόμο περί τύπου! Κι ὅλα αὐτά μεσοῦσης τῆς Δικτατορίας!

Πάντως, ὅλα αὐτά ἔφεραν σέ ἀντίθεση τόν Ρένο ὄχι μόνον μέ τήν Χούντα ἀλλά καί μέ τήν ἀριστερή διανόηση, πού δέν δέχθηκε τήν μοναχική, αὐτοπροσδιοριζόμενη πορεία τοῦ Ρένου, μακριά ἀπό οἰσδῆποτε παρέες καί ομάδες. Ἐτσι ἡ ἀπομόνωση, πού ξεκίνησε τό 1964, ὀλοκληρώθηκε τό 1974.

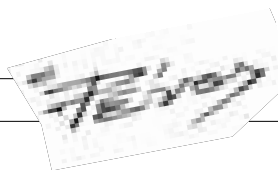
Ἡ Μεταπολίτευση ἦταν μία περίοδος ἡρεμίας. Ὁ Ρένος ἀφηγεῖται: *Ἡ ἔνταση πέφτει μέ τήν*

*πτώση τῆς Χούντας - ὅπως πέφτει τότε καί ὅλη ἡ ἑλληνική ἔνταση· ἡ ἔνταση τῶν πραγμάτων πέφτει... Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τήν γεμάτη ἔνταση περίοδο τῆς Δικτατορίας, ἡ Μεταπολίτευση ἔφερε στόν Ρένο τήν γεύση τῆς παρακμῆς: *Τά χρόνια τῆς Χούντας ἦταν ὀργισμένα, δέν ἦταν ἐμετικά!*⁶⁰.*

Τήν περίοδο 1974-78, ὁ Δρόσος Κραβαρτόγιαννος, φαρμακοποιός καί ἐρασιτέχνης νομισματολόγος ἀπό τήν Ἀμφισσα, πρότεινε στόν Ρένο νά ἀναλάβει τήν δημιουργία, χωρίς ὄρους, ἐνός περιοδικοῦ πού θά χρηματοδοτοῦσε ὁ ἴδιος. Ἐτσι προέκυψαν τά *Τετράμηνια*, ἓνα τετραμηνιαῖο περιοδικό, πού ὁ Ρένος διηύθυνε μέχρι τό 1979. Ὑπό τήν διεύθυνση τοῦ Ρένου ἐκδόθηκαν συνολικά 18 τεύχη. Τά *Τετράμηνια* περιέχουν κριτικά κείμενα, διηγήματα καί ποιήματα γνωστῶν λογοτεχνῶν, «ἐνάρθμα» τοῦ Ἡρακλῆ Ἀποστολίδη, μεταφράσεις ξένων κειμένων (Μπέκετ π.χ.) καί πάντα τό μαχητικό κύριο ἄρθρο τοῦ Ρένου.

Ἐνδιαφέρον μεταξύ ἄλλων παρουσιάζει τό κύριο ἄρθρο τοῦ Ρένου στό διπλό τεύχος 10-11 (φθινοπώρο-χειμῶνας '76), μέ τόν εὐγλωττο τίτλο «Οἱ ξωφλημένοι πού θορυβοῦν» [*Ἄρθρο γιά τόν ἐπαίσχυντο θάνατο τῆς Γενιάς τοῦ Μεταπολέμου, πού ἐξέπεσε καί ὑπηρετεῖ τό Κατεστημένο (πού κάποτε ὀρκίζονταν οἱ σήμερα φιγουράροντες ὡς «φορεῖς τῆς» πῶς θά σάρωναν)]». Εἶναι μία ὀλομέτωπη ἐπίθεση τοῦ Ρένου ἐναντίον τῆς ἴδιας τῆς γενιάς του, καθώς καί ὄλου τοῦ κατεστημένου καί τῶν μηχανισμῶν του.*

Ἐνδιαφέρον ἐπίσης παρουσιάζει ἓνα κείμενο τοῦ Ρένου μέ τίτλο «Τό ἐπαναστατικό πρόβλημα». Μέ ἀφορμή ἓνα ὀμότιτλο βιβλίο τοῦ Κορνῆλιου Καστοριάδη, ὁ Ρένος ἀναπτύσσει τίς δικιές του σκέψεις, πού συνοψίζονται στά ἐξῆς: ἄρνηση ὑπαγωγῆς σέ κάθε μαζοποίηση καί κάθε πίστη, συνεχῆς προσωπική αὐτοαγωγή τοῦ καθενός. Ἡ Ἐπανάσταση εἶναι πρόβλημα προσωπικῆς συνείδησης, ὄχι τῶν μαζῶν καί τῶν ὄχλων, καί δέν μπορεῖ νά εἶναι προϊόν ὀμαδικοῦ πνεύματος ἀλλά πρόβλημα προσωπικό ὄσων σκέπτονται. Ὅσες μαζικές «Ἐπαναστάσεις» ἐμφανίσθηκαν στόν αἰῶνα μας, μόνον Ἐπαναστάσεις δέν ἦσαν. Γιατί ἡ Ἐπανάσταση δέν εἶναι σαλτάρισμα κοιλιᾶς γιά τουμπάνιασμα, κι ἄρπαγμ' ἀπ' τοὺς «ἔχοντες» γιά νά καταστοῦν ἄλλοι ἐξίσου βρωμερά «ἔχοντες» καί «κατέχοντες»⁶¹. Προϋπόθεση τῆς ἀληθινῆς ἐπανάστασης εἶναι ἡ Παιδεία, ἡ ὁποία φυσικά δέν ἀποτελεῖ «ἐποικοδόμημα» τῆς οἰκονομίας, ἀλλά ἰσοδύναμή της κι ὑπερδύναμη κάποτε, πού μεταμορφώνει τίς συ-

νειδήσεις. Μόνον αληθινά επαναστατική, στά πλαίσια αυτά, θά ἦταν ἡ σκέψη ὅτι κάποιος μεγαλύτερος δέν δικαιούται νά προσδιορίσει την ζωή καί τό πνεῦμα κάποιου νεώτερου. Μόνον ἔτσι ἡ ζωή θά γίνει ἀνταρτηριοσκληρωτική, μεταβαλλόμενη καί ἀστείρευτη, ὅπως ἄλλωστε εἶναι καί ἡ φύση της, πρᾶγμα πού ἔχει ἀποδείξει στίς μέρες μας ἡ ἀρχή τῶν κβάντα κι ἡ ἀρχή τῆς ἀπροσδιοριστίας. Αὐτό μόνον μπορεί νά παράγει μία διαρκῆ ἐπανάσταση, πού μέ τήν σειρά της παράγει τά αὐταρχα-ἀναρχα πρόσωπα.

Μετά τά *Τετράμηνια*, ὁ Ρένος συνέχισε νά ἀρθρογραφεῖ σποραδικά σέ διάφορα περιοδικά φιλολογικῶ καί πνευματικῶ χαρακτήρα. Τό διάστημα 1988-94 συνεργάστηκε μέ τήν ἐπιθεώρηση *Νέα Κοινωνιολογία*, δημοσιεύοντας κείμενα γιά τόν Ἡράκλειτο, τόν Μεγαλέξανδρο κ.ἄ.

Οὐσιαστικά, ὁ Ρένος ἦταν *persona non grata* γιά τό πνευματικό κατεστημένο τῆς Μεταπολίτευσης. Τό παράδοξο εἶναι ὅτι ἔχαιρε τῆς ἐκτίμησης κορυφαίων ἐκπροσώπων του σέ ἀτομικό ἐπίπεδο, ἀλλά τόσο ἡ προηγούμενη ἀναρχική του δράση (εἰσβολή στήν Βουλή τό 1964) ὅσο καί τό ἐμπρηστικό του κήρυγμα καί οἱ ἴδιες οἱ ἰδέες του ἀπέκλειαν τήν δυνατότητα νά θεωρηθεῖ ὀργανικός διανοούμενος οἰουδήποτε κατεστημένου, παράταξης ἢ ὁμάδας.

Ἡ ἀπροσδόκητη ἐκρηξη δημοσιότητας ἦρθε στά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '80. Ἡ Τράπεζα Πίστωσης, τό 1985, ζήτησε ἀπό τόν Ρένο νά ἀναλάβει τήν μετάφραση, συμπλήρωση καί ἐπανεκδοση τῶν ἔργων τοῦ κορυφαίου Γερμανοῦ ἱστορικοῦ Gustav Droysen γιά τόν Μέγα Ἀλέξανδρο καί τήν ἑλληνιστική ἐποχή. Ἡ πρώτη ἐκδοση (*Μέγας Ἀλέξανδρος*, 2 τόμοι) ἐφανίσθηκε τό 1988 πανηγυρικά καί θεωρήθηκε κορυφαῖο φιλολογικό γεγονός. Τό 1992 κυκλοφόρησε ἡ *Ἱστορία τῶν Διαδόχων τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου* (2 τόμοι) καί τό 1999 ἡ δεύτερη ἀναθεωρημένη ἐκδοση τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. Αὐτές οἱ ἐκδόσεις ὑπῆρξαν ἀποτέλεσμα τῆς συνεργασίας τοῦ Ρένου καί τῶν δύο φιλόλογων γιῶν του, Ἡρκου καί Στάντη.

Μέ τήν δημιουργία τῆς ἰδιωτικῆς τηλεόρασης, ὁ Ρένος κατέστη ἐξάλλου δημοφιλές τηλεοπτικό πρόσωπο, λόγῳ τῆς τρομερῆς του εὐγλωττίας καί τῆς οξύτητας τῶν ἰδεῶν του. Τό 1991 δίδαξε στά δημοσιογραφικά σεμινάρια τῆς Ἐνώσεως Συντακτῶν καί στήν δημοσιογραφική σχολή τοῦ Ἀντέννα. Τό 1994 ἀνέλαβε ἐκπομπή ὑπό τόν τίτλο «Ἀνθολογία» στό Κανάλι 29, ὅπου συνομιλοῦσε μέ λογίους, καί τό 1995, παράλλη-

λα, ξεκίνησε ντοκυμανταίρ γιά τόν Ἐμφύλιο Πόλεμο μέ τίτλο «Ἄνθρωπος μέσα μας». Ἐκτός αὐτοῦ ἐμφανίζόταν διαρκῶς σέ διάφορες ἐκπομπές. Ἡ τηλεοπτική ἐκρηξη τοῦ Ρένου προκάλεσε μάλιστα θαυματική ἄνοδο τῆς ζήτησης τῶν παλαιῶν του βιβλίων.

Τό 1999 κυκλοφόρησε τό αὐτοβιογραφικό μυθιστόρημά του *Οὐλάν Μπατόρ*, στό ὁποῖο διηγεῖται ὀλόκληρη τήν πολυτάραχη ζωή του.

Τό 2000 κυκλοφόρησε ὁ 7ος τόμος τῆς Ἀνθολογίας *Διηγήματος* καί τό 2002 σχολιασμένη ἐκδοση τῶν ποιημάτων τοῦ Καβάφη.

Τό 2003 ἐξέδωσε τό τελευταῖο του βιβλίο, *Τό Μαῦρο Καράβι*, ἕνα διήγημα στό ὁποῖο — ἄν καί ἀγνωστικός — περιγράφει μία μεταθανάτια ἐμπειρία.

Ἄνθρωπος Ἄποστολίδης ἔφυγε ξαφνικά καί ἀνώδυνα. Τόν τελευταῖο καιρό ἐπάσχε ἀπό ἀνέυρισμα ἀορτῆς καί εἶχε ἀρνηθεῖ νά χειρουργηθεῖ. Ἦθελε νά πεθάνει ὄρθιος. Τό τέλος ἦρθε στίς 10 Μαρτίου 2004, ἡμέρα Τετάρτη, ἀπόγευμα. Εἶχε μόλις γιορτάσει τά ὀγδόντα του χρόνια.

Τό πρόσωπο καί οἱ ἰδέες του

Πιθανότατα, τό κομβικό σημεῖο στήν πορεία τοῦ Ρένου Ἄποστολίδη δέν ἦταν οὔτε ἡ εἰσβολή στήν Βουλή οὔτε ἡ δημοσίευση τῆς Ἀνθολογίας ἐπί Δικτατορίας οὔτε ἡ μοναχική του στάση ἔναντι ὅλων τῶν παρατάξεων τῆς ἐποχῆς οὔτε ἡ ἀρνήσή του νά πολεμήσει στόν Ἐμφύλιο. Ἡ στιγμή πού καθόρισε τήν μετέπειτα ἐξέλιξή του ἦταν τό 1945, ὅταν γιά διάφορους λόγους δέν ἔφυγε μαζί μέ τά καλύτερα πνεύματα τῆς γενιάς του, στό Παρίσι. Σ' ἕνα περιβάλλον πού ἀξιοποιοῦσε καί δέν κατεδίωκε τά ρηξικέλευθα πνεύματα, ὅπως ἡ Γαλλία, ὁ Ρένος ἀπερίσπαστος θά ἐπιδιδόταν σέ ἀμιγῆ φιλολογική καί φιλοσοφική ἐργασία — δείγματα μόνον τῶν δυνατοτήτων του εἶδαμε τά τελευταῖα χρόνια (πέραν τοῦ πολυτομοῦ ἔργου του γιά τήν Ἑλληνιστική Ἐποχή ἔχει δημοσιεύσει πάνω ἀπό 150 σελίδες ἐρμηνείας τοῦ Ἡράκλειτου. Ἐχει μεταφράσει Αἰσχύλο, Πλάτωνα, Παλατινή Ἀνθολογία, Ἐμπεδοκλή κλπ., καθώς καί κριτικές, δοκίμια, φιλολογικές μελέτες). Εἶναι βέβαιο ὅτι θά διακρινόταν στό ἐξωτερικό ὡς φιλόλογος — ὅσοι ἔχουν γνωρίσει τήν ἀναλυτική καί κριτική ἱκανότητα τοῦ Ρένου δέν ἔχουν καμμιᾶ ἀμφιβολία.

Ἄντ' αὐτοῦ, ὁ Ρένος ἔζησε σέ μία κοινωνία καί σέ μία ἐποχή στήν ὁποία οἰαδήποτε διαφορετική φωνή ἀντιμετωπιζόταν στήν καλύτερη πε-

ρίπτωση ως ιδιορρυθμία, στην χειρότερη ως καθεστωτικός κίνδυνος. Με αποτέλεσμα να αναλωθεί σέ ατέρμονες διενέξεις και επιθέσεις έναντιόν στόχων που δέν τό αξίζαν (π.χ. Πέτρος Χάρης), διότι αυτό ήταν τό περιβάλλον στό όποιο έζησε και μέ τό όποιο αναγκαστικά συγχρωτιζόταν^{61α}.

Έτσι, ή παραμονή του στην Ελλάδα του στέρησε τό περιβάλλον και τό κλίμα που ανέδειξαν στό έξωτερικό Έλληνες μέ πολύ κατώτερες του Ρένου πνευματικές δυνατότητες.

Ό Ρένος μισεϊ, από κυττάρου, κάθε μορφή πολιτικής. Διαφωνεί μέ τόν Άριστοτέλη ότι ό άνθρωπος είναι ζωο κοινωνικό και πολιτικό. Πιστεύει ότι ό άνθρωπος μπορεί νά είναι αυτάρκης. Τήν κοινωνία θεωρεί αντι-προσωπική και αντι-τομική σχέση. Θεωρεί ότι ή κοινωνικότητα και ή πολιτική διάσταση του ανθρώπου προέρχονται από τήν αδυναμία του και ότι κάλλιστα ό άνθρωπος μπορεί νά επιβιώνει εκτός ομαδικών σχημάτων.

Η μάζα είναι, σύμφωνα μέ τόν Ρένο, ό θάνατος της ατομικότητας και όχι τό πλαίσιο της ανάδειξής της. Η μάζα έχει τρόπο νά καταστέλλει τίς προσωπικότητες και τά αξιόλογα στοιχεία. Διαθέτει ειδικά αντισώματα, που αποκλείουν και έξοβελίζουν τίς σωστές αντιλήψεις και τίς ποιότητες.

Γενικά, λέει ό Ρένος, δέν μ' άρέσει αυτό τό ακούμπημα της πλάτης... άκουμπάνε τίς πλάτες τους όλοι μαζί κι αισθάνονται καλύτερα... έντάξει, γίνονται ένα πλαγκτόν⁶².

Ό Ρένος δέν πιστεύει σέ κανένα πολιτικό σύστημα, δέν έχει πολιτική πίστη. Πιστεύει ότι όλο αυτό που λέγεται πολιτική είναι μία κακοποιία. Η πολιτική είναι ή τέχνη του νά κυβερνώνται άνθρωποι από άλλους. Τό «κυβερνώνται» σημαίνει «καταδυναστεύονται», άρα πολιτική είναι ή τέχνη της κυριαρχίας. Ό ίδιος ό Ρένος απέκλεισε στον έαυτό του τήν ανάμειξη σέ οιαδήποτε πολιτική διαδικασία, διότι ό άγώνας που έδωσε πάντοτε στην ζωή του ήταν νά πάψω νά είμαι τό κτήνος που θέλει νά κυριαρχεί πάνω στους άλλους. Ό άνθρωπος πρέπει νά φτάσει κάποτε νά μή θέλει νά καταπιέζει κανέναν άλλο, νά μήν θέλει νά κυριαρχεί πάνω σέ κανέναν άλλον. Άντιθέτως, κανείς δέν είναι έλεύθερος, άν δέν έλευθερώνει τους άλλους γύρω του⁶³. Δέν είναι οι ιδεολογίες και οι μορφές πολιτευμάτων που θά αλλάξουν τήν μοίρα των ανθρώπων. Άπεναντίας, άν δέν αλλάξουν οι ίδιοι οι άνθρωποι ριζικά, άν δέν αλλάξουν αντίληψη για τό τί είναι πολιτισμός και

άνθρωπιά, δέν είναι δυνατόν νά γλυτώσουν ποτέ από τά μάγγανα της ανθρώπινης δυστυχίας⁶⁴.

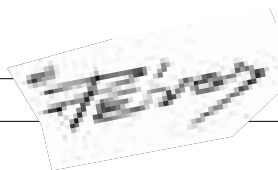
Η πολιτική είναι μηχανισμός άλλοτριώσης, μηχανισμός άνθρωποφάγος. Πουλάει στους νέους, που διψούν για ιδεώδη, ιδανικά και όράματα, για νά «αλείφουν» τίς σαρκοφάγες μηχανές της⁶⁵. Η πολιτική αποτελεί ένα παιχνίδι εις βάρος του ανθρώπου και της αλήθειας, ένα παιχνίδι ψεύτικων αντιθέσεων μεταξύ έκμεταλλευτών δήθεν αντιπάλων, που άλληλοσυντηρούνται εις βάρος των άπλων ανθρώπων.

Στό ψεύτικο αυτό παιχνίδι ή «Νίκη» και ή «Ήττα» έχουν τήν ίδια ακριβώς σημασία. Τό θύμα είναι πάντα τό ίδιο: ό άνθρωπος, ή έλευθερία και ή συνείδησή του.

Κάτω από τίς διάφορες ψευδείς όνομασίες και «ιδεολογικά σχήματα», ή πολιτική ήταν στην ουσία πάντα ένας άγώνας των ισχυρών για νά διατηρήσουν τήν έξουσία τους. Και, ταυτόχρονα, μία αντίσταση της βάσης, που έχει δική της ζωή, μυστική, πέρα άπ' όλα τά σχήματα των θιαστών της, που γεννά ό,τι πιό άξιο υπάρχει στον κόσμο. Όλοι οι κυρίαρχοι δεσπόζουν μέ τόν ίδιο τρόπο. Δέν διαφέρουν, παρά τίς φαινομενικές ιδεολογικές αποχρώσεις τους, σέ τίποτα. Ούτε στους δήθεν ήρώδες σκοπούς τους, ούτε στα άλλοθι που επικαλούνται. Τά πλήθη, από τήν άλλη, λατρεύουν τους διάφορους ύποτιθέμενους σωτήρες τους, που στην πραγματικότητα είναι και αυτά συγκεκαλυμμένοι έξουσιαστές⁶⁶.

Ό Ρένος πιστεύει σ' έναν κόσμο που δέν θά έχει μάταιους, περιττούς κι άπάνθρωπους χωρισμούς. Πιστεύει επίσης ότι ένας τέτοιος κόσμος είναι δυνατός. Τά εθνικά σύνορα ό Ρένος θεωρεί «πλαστούς χωρισμούς λαών». Άν ταξιδέψει κανείς, και περπατάει μέ τά πόδια, και διανύει περιοχές κι αλλάζει κράτη, θά δει ότι οι αλλαγές στον τρόπο ζωής, συνήθειες κλπ. έμφανίζονται πολύ άργά και σταδιακά. Ό εθνικισμός, κατά τόν Ρένο, κατοχυρώνει τά συμφέροντα και όχι τους ανθρώπους⁶⁷.

Ό Ρένος ήταν «αναρχικός από συνείδηση»⁶⁸. Βασική θέση του Άναρχισμού είναι ότι ή έξουσία είναι τό πρώτο και μονιμώτατο κακό στον κόσμο⁶⁹. Τήν έξουσία άλλωστε όρίζει ως «έκτός ουσίας». Άρνεϊται νά άπαρνηθεί τήν αληθινή συνθήκη Έλευθερίας του, τήν άπόλυτη Άυταρχία του, τήν για τόν «Κόσμο» σας Άναρχία μου, για νά ύποδουλωθεί στην κοινή συνθήκη. Όλα για τή δικιά μου Έλευθερία, τήν προσωπική, τήν προσωπικώτατη, όχι για καμμία που νά δανείζεται τάχα, νά «επεκτείνε-

ται» άνετα-άνετα και σ' άλλον — δηλαδή: σέ δοῦλο —, άν μόνος, από δικιά του Αυταρχία-Άναρχία δέν κατακτᾶ κι αυτός, για τό «Έγώ» του, τή δικιά του!⁷⁰ Έτσι, είναι άντεξουσιστής: Μά δέν είναι αὐτή ακριβῶς ἡ ἀρχή τοῦ Δία κατά τοῦ Προμηθέα; Και γιατί νά μήν κάνω παρέα μέ τόν Αἰσχύλο και μέ τόν Γιέρηνγκ — πού λέει πῶς ὅταν ἡ πολιτεία μέ ἀδικῆ, ὀπλίζει τό χέρι μου μέ ρόπαλο πρωτόγονου νά ὀρμήσω! — αντί μέ τόν τόσο πληκτικό, άν μή τι άλλο, κύριον ὅποιον Εἰσαγγελέα «καθεστηκυίας» δῆθεν «τάξεως» και «κοινωνίας»-ζούγκλας, δυνάμενης ὅποτε θέλει νά μ' ἀδικῆ, πλαστοποιώντας «δεδομένα», φυτεύοντας ψευδομάρτυρες...⁷¹.

Σύμφωνα μέ τόν Ρένο, ἡ δύναμη τῆς κάθε ἐξουσίας, ἡ δύναμη πού τρέμει τό δουλικό πλῆθος, βασίζεται στήν δειλία τῶν ἀνθρώπων⁷². Μία κοινωνική πρόκληση, ἔξυπνα και προαιώνια ἐμφυτευμένη μέσα μας, μάς ἔκανε νά θεωροῦμε δύναμη και ψυχραιμία τήν ἐκτέλεση ὅσων προστάζει ἡ βία τῶν άλλων⁷³.

Ὁ ἀγώνας ἐναντίον τῆς ἐξουσίας, λοιπόν, δέν πρέπει νά καταλήγει σ' ἓνα νέο ἐξουσιαστικό σχῆμα. Αὐτή είναι ἡ μέγιστη παγίδα για τήν ἐλευθερία.

Ὁ ἀγώνας ἐναντίον τῆς ἐκμετάλλευσης και τῆς καταπίεσης, σύμφωνα μέ τόν Ρένο, μπορεί νά είναι ἀπελευθερωτικός μόνον ὅταν προέρχεται από τήν ἐσωτερική ἀνθηση τοῦ ἀνθρώπου, τήν δημιουργία ποιοτικῶν κριτηρίων στήν σκέψη του. Τά ὄπλα τῶν ἀνθρώπων είναι ἡ Οὐσία, ἡ Ἀλήθεια και ἡ Ποίηση, ὄπλα ἀνατινακτικά κάθε ἐξουσίας, διότι τῆς στεροῦν τήν βάση τῆς, πού είναι ἡ ἀπαιδεία, ἡ ἀθλιότητα και τό ἀνελεύθερο φρόνημα τῶν ἐκούσια δούλων. Ἡ Κλασσική Παιδεία παράγει ἀνθρώπους ικανούς για αὐτόνομη προσωπική στάση, γι' αὐτό και δέν ἐξυπηρετεῖ δούλους και δεσπότες⁷⁴. Γι' αὐτό, άν και ἐπαναστάτης, ὁ Ρένος υἰοθετεῖ τήν φαινομενικά συντηρητική προσήλωση στήν κλασσική παιδεία και στήν συνέχεια τῆς γλώσσας, πού θεωρεῖ πολύ πιό προοδευτική και ριζοσπαστική από τόν ἀφελληνισμό τῶν «προοδευτικῶν διανοουμένων», πού ὀδηγεῖ στήν ἀποχαύνωση και στόν θάνατο τῆς κριτικῆς σκέψης.

Μία μοναχική συνείδηση μπορεί ν' ἀντισταθεῖ στήν ἐξουσία μέ μόνα ὄπλα τήν ἀπόλυτη εὐλικρινεία τῆς και τήν ἀπόφασή τῆς νά ἀπελευθερωθεῖ ἀπ' ὀτιδήποτε θά 'πρεπε νά τήν δεσμεύει, πού προέρχεται από τόν ἐξωτερικό κόσμο. Ἡ πραγματική Ἐλευθερία δέν ἀνέχεται καμμία σκλαβιά, οὔτε και καμμία προσωρινή

ἀπαλλοτριώσή τῆς ἐν ὄψει δῆθεν κάποιας μελλοντικῆς ὑπεραπολαβῆς τῆς⁷⁵. Ἄρα τό καιριο ζήτημα είναι ἡ ἐσωτερική ἀλλαγῆ τοῦ ἀνθρώπου (ἐρευνα, αὐτοέλεγχος, αὐτοβελτίωση, αὐτοπροσπάθεια) και ὄχι κάποια μαζική ἐπανάσταση, «δέ χρειάζεται καμμία ἐπανάσταση», κατά τόν Ρένο⁷⁶.

Ἡ προάσπιση τῆς ἀτομικῆς ἀνεξαρτησίας φυσικά είναι δύσκολη. Ἰδίως σέ ἔκτακτες περιπτώσεις, ὅπως ἡ Δικτατορία τοῦ 1967. Ρένος: Φρόντισα νά μή βρεθῶ σέ κατάσταση κινδύνου, ὅσο μπορούσα. Ἄλλ' ὄχι μέ ἀντίτιμα. Ὅχι ἀντιπαρέχοντας τίποτα. Αὐτό είναι και τό δύσκολο. Γιατί ἀντιπαρέχοντας, εἶν' εὐκολο. Ἐάν ἀντιπαρέχεις, εἶν' εὐκολο. Ἐάν ὅμως δέν ἀντιπαρέχεις, και τό πρόβλημά σου είναι νά μή βρεθεῖς στά γρανάζια τῆς ἐξουσίας, ἡ λύση δέν εἶν' εὐκολη⁷⁷.

Ὁ Ρένος σέ πολλές περιπτώσεις αὐτοπροσδιορίστηκε ὡς ἀναρχικός. Ἡ πιό σαφῆς τοποθέτησή του περιλαμβάνεται στήν αὐτοβιογραφική του συνέντευξη:⁷⁸ Ὅταν μέ ρωτᾶνε, ἡ ἀπάντησή μου είναι ὅτι εἶμαι ἀναρχικός. Ἡ ἀμεσότερη ἀπάντησή μου, ἐάν συμβαίνει νά ἔχω ἀπέναντί μου ἀνθρώπους πού νά μέ καταλαβαίνουν σέ ὑψηλότερο βαθμό, είναι ὅτι ἐγώ εἶμ' ἐγώ. Δέν βλέπω γιατί πρέπει νά προσδιοριστῶ μέ κανέναν ὄρο, μέ καμμία ταμπέλα, γιατί πρέπει νά καταταχθῶ κάπου για νά μπορέσουν οἱ ἄλλοι νά μέ καταλάβουν. Γιατί, ἐν τέλει, οἱ ὄροι αὐτοί — οἱ ὄροι «δημοκράτης», «δεξιός», «ἀριστερός», «ἀριστοκρατικός», «ὀλιγαρχικός» ἢ «ἀναρχικός» ἢ ὅ,τι θέλεις — ὄλοι αὐτοί οἱ ὄροι ἐν τέλει είναι προσδιορισμοί, μέ τούς ὁποίους ἀνάγεται ἓνα ἄτομο, ἓνα πρόσωπο σέ μία κατηγορία περισσοτέρων. Προσωπικά ὅμως πιστεύω (τό «πιστεύω» σέ μένα ἔχει πάντα τήν σημασία τοῦ «νομίζω») ὅτι εἶμαι ἓνα ἰδιότυπο πρόσωπο⁷⁹.

Και συνεχίζει: Ἄν καμμία φορά χρησιμοποιῶ τόν χαρακτηρισμό «ἀναρχικός», τόν χρησιμοποιῶ βέβαια κάπως συμβατικά: για νά δώσω νά καταλάβουν περίπου, ἀνθρώποι πού, άν τούς ἔλεγα πῶς ἐγώ εἶμ' ἀπλῶς ἐγώ, θά 'πρεπε νά κάτσω νά τούς ἀναπτύξω ὄλο τό τί νομίζω, τί φρονῶ... πολλές φορές πάλι, τό «ἀναρχικός» τό χρησιμοποιῶ για πρόκληση⁸⁰.

Ἡ ἰδιόμορφη ἀναρχική στάση τοῦ Ρένου, σέ μία χώρα χωρίς τήν ἀναρχική παράδοση τῆς Γαλλίας ἢ τῆς Ρωσίας, τόν κατέστησε μοναδική περίπτωση. Ὁ Ρένος δέν ἐντάσσεται σέ μία παράδοση, οὔτε διαμορφώνει μία παράδοση. Συνιστᾶ μία ἐξαίρεση: Ἐκτιμῶ τούς ἀναρχικούς

αγωνιστές, παρά πού δέ συμφωνῶ μαζί τους. Δέ συμφωνῶ μέ τό νά πετᾶς βόμβες καί νά σκοτώ-
νονται ἄνθρωποι. Δέ συμφωνῶ μέ τή δημιουργία
πόνου στόν κόσμο. Δέν νομίζω ὅτι οἱ ιδέες ἀξί-
ζουν αἶμα... Δέ μπορῶ νά συμφωνήσω μέ τοῦ
Κροπότκιν τόν κοινωνισμό, πού τόν διέπει —
ἐμένα δέν μέ διέπουν τέτοιες τάσεις⁸¹.

Ὁ Ρένος συμμετεῖχε ἀπό νωρίς στήν φιλολογι-
κή κίνηση, ἀρχικά λόγῳ τῆς κεντρικῆς θέσης
τοῦ πατέρα του σ' αὐτήν, ἐν συνεχείᾳ — μετά
τήν ἐκδόση τῆς *Πυραμίδας* — απέκτησε δική του
δημοσιότητα. Μέχρι τουλάχιστον τήν εἰσβολή
στήν Βουλή εἶχε εὐρύ κοινό, ἔδινε διαλέξεις κλπ.
Μετά, παρά τήν μετωπική του ἀντιπαράθεση μέ
τούς πάντες, συνέχισε νά ἐλκύει σταθερά τό ἐν-
διαφέρον τῶν νεωτέρων γενεῶν. Ἄν καί ἐπηρεά-
σε περισσότερο μέ τόν προφορικό λόγο.

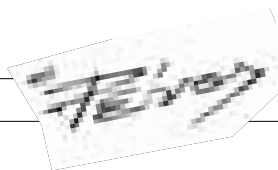
Οἱ ἐπιδράσεις του ἦταν ἐτερόκλητες, ἀλλά
ὄχι εὐθύγραμμες οὔτε ὁρατές. Ἡ ἐπίδρασή του
ἦταν κυρίως ἐπίδραση ὕφους — δέν ἔκανε θε-
βαίως σχολή ὕφους, λόγῳ τοῦ πολύ προσωπικοῦ
του τρόπου γραφῆς. Ἀπό τόν κύκλο του πέρασε
ἡ πλειοψηφία τῶν σκεπτομένων νέων συγγρα-
φῶν, ἀπό τήν πρώτη μεταπολεμική γενιά μέχρι
τό τέλος τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Οἱ περισσότεροι ἀπ'
αὐτούς ὑπῆρξαν μετεωρίτες. Διότι ὁ Ρένος δέν
δημιούργησε ποτέ συσσωματώσεις. Ἦταν ἀνέ-
καθεν κατά πάντων, ἀνεξαρτήτως περιστα-
σιακῶν καταστάσεων. Δέν εἶχε ποτέ μαθητές,
δέν ἤθελε μαθητές, ὁ ἴδιος ἔλεγε πάντα ὅτι «εἶ-
μαι Κρόνος, τρώω τά παιδιά μου». Δέν δημιούρ-
γησε ὁπαδούς, δέν κατασκεύασε ποτέ ἕναν κνί-
τη ἢ ἕναν ρέηντζερ. Οὔτε ὑφίσταται ὀργανική
σχέση Ρένου-Ἐξαρχείων. Λόγῳ πνευματικοῦ
ἐπιπέδου, δέν ἀνήκει στήν πεζοδρομιακῶς μαχό-
μενη Ἀναρχία. Ἄλλωστε τόν ἀναρχισμό τόν
βλέπει ἀποκλειστικά ὡς προϊόν προσωπικῆς
ποιότητας καί ὄχι ὡς ἄλλη μία μορφή ἀγελαίας
δράσης. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ἰδεολογικῶς
δέν ἐπέδρασε οὔτε κἄν προσπάθησε νά ἐπηρεάσει
π.χ. τά παιδιά του, παρά τήν στενωπότη συνερ-
γασία τους σέ φιλολογικό ἐπίπεδο⁸². Τό γεγονός
ἐξάλλου ὅτι εἶχε πάντοτε ἀκροατήριον, καί μάλι-
στα συχνά αποτελούμενο ἀπό συντηρητικούς
ἀστούς, ὁ ἴδιος τό ἀπέδιδε στό γεγονός ὅτι «οἱ
ἀστοί πλήττουν». Ὁ Ρένος εἶχε καί ἰσχυρά πρό-
σωπα στό ἀκροατήριό του, πού τόν ἐκτιμοῦσαν
καί τόν συναναστρέφονταν, ἀλλά δέν προσχωροῦ-
σαν στίς ἐμπρηστικές του ἀπόψεις, ὅπως καί ὁ
Ρένος δέν ἐπεδίωκε τίποτε παραπάνω ἀπό διαῦ-
λους προώθησης τῶν δικῶν του ιδεῶν.

Ἐνα ἄλλο στοιχεῖο πού ἀποτελοῦσε ἐμπόδιο
γιά τήν εὐρύτερη ἄσκηση ἐπιρροῆς τοῦ Ρένου
μέσω τῶν κειμένων του ἦταν ἡ δύσβατη γραφή
του (περίπλοκο σύστημα τονισμοῦ μέ βαρεῖες,
διάφοροι τύποι γραμμάτων, χρήση πλαγίων, bold
κλπ.), ἕνα μείγμα ἱστορικῆς καί προσωπικῆς μέ
πρόσθετους δικούς του κανόνες ὀρθογραφίας. Τό
ὕφος του κυμαίνεται ἀπ' τόν πιό ἄμεσο λόγο (ἄλ-
λωστε, ὅπως ὁ ἴδιος λέει, ὁ γραπτός του λόγος
εἶναι ἡ προσπάθεια ἀποτύπωσης τοῦ προφορικοῦ
του) ὡς τόν πιό δύσβατο (: δηλαδή ἐλλειπτικό,
γεμάτο ἀπό προσωπικούς συμβολισμούς, προσω-
πικές ἀναφορές κλπ.). Αὐτό ὅμως ἀποτελοῦσε
ἐνσυνείδητη ἐπιλογή τοῦ Ρένου, ὁ ὁποῖος ἐνδια-
φερόταν πάντοτε μόνον γιά τούς πεπαιδευμένους
ἀναγνώστες.

Ἄλλά καί γενικώτερα, ὁ Ρένος ἦταν ἀνέκα-
θεν ἐναντίον κάθε μορφῆς συλλογικῆς δράσης:
Ἄα, οἱ ἄνθρωποι οἱ ὀμαδισμένοι, πού βρίσκουν
ἀπ' τή μᾶζα τους τή δάνεια δύναμη νά σταθοῦν
μέσ στήν ἐποχή, σάν κολλημένα στρεῖδια ἐνάν-
τια κάθε θύελλας, κάθε μπόρας - οἱ πιστοί κάθε
λογῆς!..⁸³. Ὁ ἴδιος δέν ὑπῆρξε ποτέ ὑπάλληλος,
δέν μετέσχε ποτέ σέ συμβούλια, συλλόγους κλπ.
Πάντα ἀπείχε ἀπό παρατάξεις ἰδεολογικές, πο-
λιτικές, κοινωνικές. Θεωροῦσε ἀνέκαθεν τήν κοι-
νωνία προϊόν συνθήκης, γι' αὐτό καί ἦταν πάν-
τα «ἀντικοινωνικός» ἰδεολογικά, ἄν καί πάντα
κοινωνικότατος σέ προσωπικό ἐπίπεδο. Γιά τούς
ἴδιους λόγους δέν μετέσχε ποτέ σέ καμμία ὀμα-
δική ἀντίσταση, θεωρῶντας πάντοτε ὅλα τά πο-
λιτικά σχήματα καί τά ἀντίθετά τους ὅμοια: Οὔ-
τε «πιστεύω» ἔχω, οὔτε βέβαια πολιτικήν ἰδεο-
λογία. «Πιστεύω» μέν δέν ἔχω, διότι εἶμαι ἐνάν-
τιος κάθε πίστης. Ἐγώ τήν πίστη τήν θεωρῶ
εἶδος παραφροσύνης. Θεωρῶ ὅτι εἶναι ἀπομεινά-
ρι τοῦ πιθήκου στόν ἄνθρωπο «τό ὅτι πιστεύει». Οἱ
πίστεις εἶναι καθαρές προβολές τοῦ πρωτογό-
νου μέσα στήν συνείδηση. Ὅταν μάλιστα εἶναι
ἐντονες, εἶναι καθαρές παράνοιες. Ὁ ἄνθρωπος
πού πιστεύει εἶναι παρανοϊκός.

Αὐτό πού λέγεται πολιτική τοποθέτηση εἶ-
ναι γιά τόν Ρένο ἡ ρίζα τοῦ κακοῦ. Ἄσε τίς πο-
λιτικές τοποθετήσεις: ἐγώ εἶμαι δεξιός, ἐγώ, ξέ-
ρετε, εἶμαι ἀριστερός. Τόν κακό σου τόν καιρό!
νά μήν εἶσαι τίποτα. Νά εἶσαι ὁ ἑαυτός σου καί
νά βλέπεις τί κάνεις σέ κάθε δεδομένη στιγμή.

Ἐξ ἄλλου, ἀκριβῶς ἐδῶ εἶναι τό κακό: στό
νά πιστεύουν οἱ ἄνθρωποι ὅτι ἔχουν σταθερές πο-
λιτικές ἀντιλήψεις. Ἐκεῖνος πού εἶναι «σταθερά
δημοκρατικός» θά εἶναι ἐναντίον ἑνός ἰδανικοῦ
βασιλέα; ἢ, τό ἀντίστροφο, ἕνας σταθερά βασι-

λόφρων θά είναι έναντιον μιᾶς δημοκρατίας ιδανικής; Ἐν τέλει, ἄλλωστε, οἱ θεσμοὶ δέν παίζουν κανέναν ρόλο. Οἱ φορεῖς παίζουν ρόλο, δηλαδή οἱ ἄνθρωποι καί ἡ ποιότητά τους⁸⁴.

Ἔτσι, μᾶλλον εἶναι καλύτερα νά ἀντικρύζει κανείς τὰ πολιτικά πράγματα μέ ἕνα πάντοτε ζωντανό κριτήριο καί πάντοτε δραστικό μέσα στό παρόν. Ὅχι βάσει ἀπριορισμῶν, βάσει προκαταλήψεων, ἀλλά πού θά διαμορφώνεται βάσει συγκεκριμένης ἄμεσης κρίσης⁸⁵.

Ἐξ ἄλλου, ὁ Ρένος ἀρνεῖται τό «διά ταῦτα» κάθε θεωρίας, δηλαδή τήν ἐγγενῆ τάση κάθε ιδεολογικοῦ συστήματος νά μήν ἐξαντλεῖται στήν κριτική τῶν πραγμάτων, ἀλλά νά προχωρᾷ στήν διατύπωση συνολικῶν προτάσεων. Σύμφωνα μέ τόν Ρένο, οἱ ὄραματισμοὶ ἔχει ἱστορικά ἀποδειχθεῖ ὅτι καταλήγουν σέ νέες καταπιεστικές καί ἄλλοτριωτικές δομές. Αὐτή ἄλλωστε εἶναι καί ἡ βασική του ἐνσταση ὡς πρός τό ἔργο τοῦ Νίτσε, τό ὁποῖον κατά τὰ ἄλλα συμερίζεται. Ὁ ιδεολογικός λόγος τοῦ Ρένου εἶναι ἀποδομητικός καί σταματᾷ ἐκεῖ⁸⁶.

Σέ ὅλες τίς πολιτικές παρατάξεις, ὁ Ρένος ἀντιπαρέβαλλε τήν προσωπική ποιότητα: Οἱ δεξιοί, μήν σκεφτῆτε πῶς εἶναι τίποτα ἐτοιμασμένο ἀπό τήν ἑλληνική Δεξιά τῶν πατέρων σας. Εἶναι ὅλα ρημάδια! [...] Οἱ ἀριστεροί, μήν ἀρκεῖσθε στή «γραμμή» - τή φτωχή, τήν πενιχρή, τήν ξύλινη «γραμμή»! Ἡ φτωχή, ἡ πενιχρή, ἡ ξύλινη «γραμμή» ἔφερε τόν 1ο, τόν 2ο, τόν 3ο «γύρο» - τόν τέτιο 1ο, τόν τέτιο 2ο, τόν τέτιο 3ο «γύρο» - καί τήν 1η, τήν 2η, τήν 3η ἤττα [...] κ' ἔφερε στό ἄλυσσοδεμένο σας σήμερα! [...] Ἄν θά νικήση κάτι μέσ στόν κόσμον, θάνατι ἡ ποιότητα - ὄχι μιᾶ νέα κωδικολογία τῆς Σηφαιμίας!⁸⁷ Ἐπανάσταση καί Ἀντεπανάσταση ἀποτελοῦν τήν διαλεκτική στό ἐσωτερικό τοῦ ἴδιου συστήματος. Κατά βάθος μοιάζουν καί συμφωνοῦν. Ἡ οὐσιαστική ἄρνηση καί ἀντίθεση βρίσκεται ἀλλοῦ, κι αὐτήν παλεύουν, ἀπό κοινοῦ, Ἐπανάσταση καί Ἀντεπανάσταση, νά πνίξουν⁸⁸. Ἡ Ἐπανάσταση, ἄν δέν εἶναι φυσική συνισταμένη γνησίων ἐξαναστάσεων κάθε προσωπικῆς καρδιάς, γίνεται φόρμα νέας συντήρησης καί στεφάνη σιδηρά τοῦ κρανίου...⁸⁹ Οἱ θέσεις του εἶναι αἰρετικές: Ἴδιοι κι ἀπόιδιοι εἶστ' ὅλοι! Εἶτε μέ ἀστρί στό μέτωπον, εἶτε μέ κοκκόρι, εἶτε μέ σβάστικα, εἶτε μέ σφυροδρέπανο - τὰ ἴδια εἶστ' ὅλοι, τὰ ἴδια! Ὅλοι ἀπατημένοι, αὐτοαπατημένοι, ἀλληλοαπατημένοι καί ἀπατεῶνες! Παίζετε θέατρο - τίς «κουμπάρες» παίζετε! Τάχα μου «ἄντρες»! - τί νά σᾶς πῶ; Προτιμότερές σας οἱ γυναῖκες!

Γιατί αὐτές, τουλάχιστο, φουσκώνουν μπρός στόν καθρέφτη τους ἢ στό σεργιάνι, γιά νά πλασάρουν κάτι: τό φύλο τους!.. Ἐνῶ ἐσεῖς, μ' αὐτά πού κάνετε, παίρνετε φόρα κι ἀλληλοσφάζεστε!.. Τά ἰδανικά σας ὅλα, τά ὁσοδήποτε «ἀνώτερα», τά ὁσοδήποτε «εὐγενῆ», καί «ὑψηλά», καί «πανελεύθερα», καταλήγουν ἄσφαλτα ἐκεῖ πάντα: σ' ἕνα καμιόνι φορτωμένο κούρκους, νά περιφέρουνε τό ψεύτικο καμάρι τους στίς σκονισμένες, λασπωμένες, ἄθλιες πόλεις σας! Δέν πᾶ' νά τραγουδάτε τήν «Internationale» ἢ τό «Über alles!», τή «Μαρσεγιέζα» ἢ τό «Σῶζοι ὁ Θεός τόν Βασιλέα», τή «Γζοβινέτσα» ἢ τό «Avanti»; Τό ἴδιο κάνει - τὰ ἴδια εἶστ' ὅλοι! Φουσκωμένα γαλιά σέ μιᾶ φανφάρα, μέ λιλιά, μέ μπιχλιμπιδία, μέ ἀσοβάρευτες ἀρλουμπες - μασκαράδες! Νά τί εἶστε: Μασκαράδες!⁹⁰

Ἀποτέλεσμα τοῦ πολέμου του ἐναντίον τῶν πάντων: ν' ἀποσιωπᾶται ἀπ' ὅλους, νά δυσφημίζεται ἀπό πάσης πλευρᾶς, τὰ βιβλία του καί οἱ ἐκδόσεις του νά μήν βρίσκονται παρά σέ ἐλάχιστα βιβλιοπωλεῖα. Καί βιοποριστικά νά ὑποφέρει, καί νά ζεῖ κόνοντας τόν «νέγρο» ὅπως ὁ πατέρας του, συγγράφοντας διατριβές «ἐπιφανῶν» πολιτικῶν κι ἐπιστημόνων κλπ.

Ὁ Ρένος δέν μπορεί νά κατηγοριοποιηθεῖ ὡς ποιητής ἢ πεζογράφος ἢ πολιτικός στοχαστής ἢ κριτικός ἢ δημοσιολόγος. Διαθέτει προφανῆ ταλέντα σέ διαφορετικούς τομεῖς. Τό ὕφος του εἶναι ἐνιαῖο εἴτε γράφει πεζογράφημα εἴτε ἄρθρο σέ ἐφημερίδα. Ἄλλωστε θεωρεῖ ὅτι ἡ καλή δημοσιογραφία πρέπει νά εἶναι λογοτεχνία⁹¹. Ὡς κριτικός, ὁ Ρένος θά μπορούσε νά χαρακτηριθεῖ «prolémique», μία εἰδική κατηγορία κριτικῆς μέ ἔντονο δεοντολογικό χαρακτήρα. Ἐπῆρξε ἀναμφίβολα τό κριτικώτερο πνεῦμα τῆς γενεᾶς του, ἀλλά ἡ κριτική του συχνά ἐπαιρνε τήν μορφή βίαιων προσωπικῶν ἐκθέσεων. Κατήγγειλε πλαστογραφίες, λογοκλοπές, μικρότητες, συμβιβασμούς, προσωπικές ἀθλιότητες τοῦ πνευματικοῦ κόσμου. Ἀπομυθοποίησε, γελοιοποίησε, κατήγγειλε τούς πάντες καί τὰ πάντα. Ἀπό τήν κριτική του δέν γλύτωσαν οὔτε τὰ ἱερά τέρατα: ὁ Παλαμάς, τόν ὁποῖο κατηγορήσε ὡς ποιητικό super-market, ἢ ὁ Καζαντζάκης, πού θεώρησε κακέκτυπο τοῦ Νίτσε. Δημιουργοῦσε δέ συχνά μή ἀναγκαῖες ἐντάσεις καί ρήξεις, λόγω τῆς εὐφλεκτῆς προσωπικότητάς του. Ἔτσι, ἦρθε γρήγορα σέ μετωπική ἀντιπαράθεση μέ τό σύνολο σχεδόν τῶν συγχρόνων του συγγραφέων, κριτικῶν κλπ., πλὴν ἐλαχίστων

πού δέχονταν τίς επιθέσεις του χωρίς άμυντικά άνατακλαστικά⁹².

Σ' αυτά τά πλαίσια, ό Ρένος δημιούργησε άρχείο 127 τόμων, μέ 300 σελίδες ανά τόμο, στό όποιο διαφύλαξε ότιδήποτε έκθέτει πνευματικούς ανθρώπους. Γι' αυτό και κάποιον τόν όνόμασαν «Α2 τής πνευματικής μας ζωής»⁹³.

Τήν κριτική θεωρεί έκφραση τού αυτοελέγχου πού ό ίδιος ό δημιουργός άκούει μέσα του, σάν γνώμονα αυτοδύναμο, κατά τήν διαδικασία τής δημιουργίας⁹⁴. Τήν λογοτεχνία θεωρεί άσκηση άκριβείας και όχι ώραιολογία⁹⁵. Από τήν νεοελληνική γραμματεία ό Ρένος θεωρεί σημαντικούς τούς Παπαδιαμάντη, Καρυωτάκη, Σολωμό, Κάλβο, Σικελιανό, Καβάφη, Πολυλά, Βιζυηνό, Θεοτόκη, Κονδυλάκη, Χρηστομάνο, κι από τούς κριτικούς τούς Χατζόπουλο, Λασκαράτο, Ροΐδη, Περικλή Γιαννόπουλο, Φώτο Πολίτη και στόπ! Παραπέρα: κινούμενη άμμος! Παραπέρα: άλισθερίσι, όχι Κριτική! Συναλλαγή, όχι Γνώμη!⁹⁶.

Οί σύγχρονοι του νέοι άγνοούν, έπισημαίνει, τόν Φώτο Πολίτη, τόν Γιάννη Άποστολάκη, τόν Περικλή Γιαννόπουλο, τόν Λασκαράτο, τον Ροΐδη, διότι ή μελέτη τους παράγει κριτήρια καταστροφικά για τό κατεστημένο και τό κονφόρμ. Τό πνευματικό κατεστημένο, σύμφωνα μέ τόν Ρένο, κανονίζει μία όλόκληρη ψευδοκριτική ιεραρχία, χαράζοντας ρόλους (ό «σκληρός», ό «σύμμετρος», ό «άποστασιοποιημένος», ό «τεκμηριωμένος», ό «όργισμένος» κλπ.), ώστε να έλέγχεται όλόκληρη ή κυκλοφορία τών ιδεών⁹⁷.

Ός πεζογράφος, παρά τίς ντοστογιεφσκικές επιδράσεις του, ήταν αναμφισβήτητα ό πιό μοντέρνος από τούς συγχρόνους του, διότι προέβαλε τό πνεύμα τής μηχανής, τής όρθολογικά όργανωμένης δύναμης μέ τήν ίμπεριαλιστική τής όρμη. Τά κείμενά του είναι ταυτόχρονα λογοτεχνήματα, αυτοβιογραφικά κείμενα και φιλοσοφικά δοκίμια. Είναι κατ' έξοχήν άπομνημονευματικός και αυτοβιογραφικός συγγραφέας. Άλλά όρισμένα από αυτά είναι τόσο προσωπικά, ώστε μόνο ό ίδιος ό Ρένος, άφηγητής καταπληκτικός, μπορεί να τά άπαγγείλει και να τά άπογειώσει. Στήν ουσία, τό έργο του είναι ισχυρή προέκταση τού προσώπου.

Ό Έμφύλιος, τόν όποϊον ό Ρένος άποκαλεί «ή κόλασή μου», υπήρξε καιρία τραυματική έμπειρία γι' αυτόν, πού άποτυπώνεται σε πληθώρα έργων του (Α2, *Η Δίνη, Καμμένα φρένα, Οι Έξάγγελοι, Ποιητικά Γράμματα* κλπ.).

Η μεταφυσική αντίληψη τού Ρένου είναι πολύπλοκη. Βασικά είναι άγνωστικός⁹⁸, αλλά ή

άγνωστία του περνάει από τήν βασική του κοσμοθεωρία ότι «ό κόσμος κακώς έχει». Ό δημιουργός αυτού τού κόσμου είναι βασικός αντίδικος τού Ρένου, και έμφανίζεται έτσι σε πολλά κείμενά του. Χαρακτηριστικά άποσπάσματα συναντά κανείς στην *Πυραμίδα*, πού εν πολλοίς είναι ένας διάλογος μέ τόν Θεό. Η πιό συχνή στατιστικά λέξη στην *Πυραμίδα* είναι «Κύριε». Παράδειγμα: Δέν υπάρχει, Κύριε, άλλο από άρνηση στά χείλια τών όντων σου; Άλλο από στυγνότητα στις συπάσεις τών προσώπων; Άλλο από κακότητα στους όπαδούς σου; Τίποτ' άλλο από αίμα δέν υπάρχει, Κύριε, στά χέρια τους; Άλλο από σκοτάδι στό νού τους; Άλλο από κενό στην καρδιά τους; Άλλο από άπουσία δικιά σου στην προσευχή τους; Άλλο από άνυπαρξία δικιά σου σ' όλον τόν κόσμο;⁹⁹.

Τήν έννοια «Πατρίδα» τοποθετεί στην πραγματική, καθημερινή ζωή τών άπλών ανθρώπων, τόσο αντίθετη μέ τούς πομφόλυγες τών κυβερνώντων. Υπάρχει τίποτα άντεθνικώτερο, για τούς κάπηλους τού έθνικισμού, από τήν πατρίδα τήν ίδια;¹⁰⁰.

Τόν άνθρωπο τόν βλέπει άπαισιόδοξα: Ό άνθρωπος είναι ένα όν πού διαρκώς ύποφέρει. Βρίσκεται σε διαρκή πόλεμο μέ τούς όμοίους του. Άλλά και μέ τόν ίδιο του έαυτό. Τό ανθρώπινο είδος θά εκλείψει, γιατί οι πόνοι του είναι πολλαπλάσιοι από τίς στιγμιαίες χαρές του. Τό ανθρώπινο είδος είναι ένας έκτροχιασμός, ένα φάλτσο¹⁰¹.

Ό Ρένος αναμφισβήτητα διακατέχεται από έναν βαθμό μηδενισμού: Τό καθετί μέσα μου άστράφτει μία μονάχα στιγμή. Κ' ύστερα σβήνει σ' ένα πέλαγο άπαξίας. Στό άτελέσφορο όλα καταλήγουν...¹⁰² Άλλου: ...τά ρολόγια δέν σταματούν πάντα σάν σταματούν οι καρδιές κείνων πού τάχουν... Τά ρολόγια μένουν, και δουλεύουν ακόμα - πέρα κι από σένα!¹⁰³.

Στήν ουσία, τά μόνα ύπαρκτά είναι ή στιγμή και τό ύποκείμενο, τό όποιο τίθεται επέκεινα οίουδήποτε κοινωνικού ή συλλογικού προσδιορισμού. Αυτοί πού κατηγορούν για έπαρση τούς έγωτικούς πάσχουν, κατά τόν Ρένο, από σύμπλεγμα μόνιμης μειονεκτικότητας, πού γεννιέται από τόν φόβο τής επίκρισης. Γι' αυτό, μεταθέτουν τό «εγώ» τους έξω από τόν έαυτό τους και τό προσαρτούν στην κοινωνική άποδοχή. Πράγμα πού όφείλεται εν τέλει στην έλλειψη βαρύτητας και έκρηκτικού πάθους. Τό «εγώ» δέν είναι φύσει άσυμβίβαστο μέ τό κοινωνικό. Είναι θέσει άσυμβίβαστο¹⁰⁴.

Ἄλλά καί αὐτό ὑπόκειται στό ἀγνωστικό κλίμα, ἀφοῦ κατά τόν Ρένο «ὁ κόσμος εἶναι παραιοσθησις».

Ὁ Ρένος ὑπῆρξε παιδί τῆς πόλης, τῆς Ἀθήνας. Ἐξῆσε ὅλα του τά χρόνια σ' αὐτήν, καί μάλιστα στό κέντρο (Κυψέλη, Πατήσια, Ἐξάρχεια, Νεάπολη). Αὐτή ὑπῆρξε τό πεδίο δράσης του, ἡ κυριώτατη πηγή τῆς ἔμπνευσῆς του. Λίγο ταξίδεψε ἔξω ἀπ' αὐτήν, λίγο στράφηκε ἔξω ἀπ' αὐτήν. Τήν ἐπαρχία τήν γνώρισε ὡς στρατιώτης καί ἐπληξε¹⁰⁵.

Οἱ γνώσεις τοῦ Ρένου ἦταν ἀπέραντες καί ἐκτείνονταν σέ πολλούς τομείς (μουσική, ζωγρα-

φική, φιλοσοφία, ἱστορία κ.ἄ.). Ἡ ζωτικότητά του ἦταν ἀπερίγραπτη, ἦταν κολυμβητής, ὄρειβάτης καί ποδηλάτης καί σέ προχωρημένη ἡλικία ἐκτελοῦσε καταδρομικές ἀσκήσεις.

Ὁ Ρένος ἦταν ἐπίσης δεινός σκακιστής. Διέθετε σπάνια παραδοσιακή τυπογραφική τεχνολογία. Ἦταν ρέκτης καί γνώστης τῆς παλαιᾶς καλλιγραφίας καί γνώριζε τήν ἐλληνική γλῶσσα στίς ποικίλες φάσεις καί μορφές τῆς. Τήν ἐλπίδα του καί τήν προοπτική τῶν ἰδεῶν του συνόψισε σέ μία συνέντευξή του στήν *Καθημερινή* τό 2001: «Ἐπάρχει εὐτυχῶς πάντα ἡ ἀπειλή μιᾶς ἀπρόβλεπτης Ἀνοιξῆς».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Συνέντευξη Ρένου στήν *Καθημερινή*, 3-6-2001.
2. ἔ.ἄ.
3. *Κατηγορῶ*, σ. 252.
4. «...ἀκόμα, ὅταν γίνεται καμιά συζήτηση μέ ἀνθρώπους λίγο παλιότερους, δηλαδή συνομηλίκους μου, λένε [...] ὅτι βέβαια ἐγώ ὑπῆρξα εὐτυχῆς, διότι εἶχα ἕνα ξεκίνημα πολύ μπρός ἀπ' ὅλους αὐτούς ἔχοντας τόν πατέρα μου, πού ἦταν ἕνας ἄνθρωπος μορφωμένος κλπ.: πραγματικά. Ἄλλά καί πάρα πέρα, οἱ ἐπιδράσεις προσδιορίζονται ἀπό κείνο πού ὁ πατέρας μου μοῦ εἶπε ἢ πού ἀκουγα νά λέει ἢ ν' ἀναφέρει». Αὐτοβιογραφική συνέντευξη Ρένου Ἀποστολίδη στόν *Μελέτη Μελετόπουλο*, Μάρτιος 1988.
5. Γιά περισσότερα βλ. τό ἀφιέρωμα στόν Ἡρακλῆ Ἀποστολίδη, στήν *Νέα Κοινωνιολογία*, τεύχος 26.
6. *Κριτική τοῦ Μεταπολέμου*, σ. 9.
7. *Κατηγορῶ*, σ. 95.
8. *Κριτική...*, σ. 20.
9. «Μετά λοιπόν τόν πατέρα μου, βασικώτατα μέ προσδιορίζει ὁ Ντοστογιέφσκυ. Ἡ ὄλη ψυχροσύνη, ὁ ὄλος ντοστογιεφσκικός δαιμονισμός. Θά πεῖς: Μά εἶναι ἰδεολογική ἐπίδραση; Μά εἶναι ἰδεολογικώτατη. Γιά μένα ὁ Ντοστογιέφσκυ εἶναι σπουδαία ἰδεολογική θέσις, ἐπίσης. Αὐτοβιογραφική συνέντευξη, ἔ.ἄ.
10. «...ὀπωσδήποτε ὁ Νίτσε μ' ἐπηρέασε πάρα πολύ, καί ὄχι μόνο σάν θέσις, ἀλλά καί σάν ἦθος. Καί βέβαια, σέ ὅλα μ' ἐπηρέασε: ὄχι μόνο σέ καθαρά θεωρητικές θέσεις, ἀλλά καί σέ εἰδικές φιλολογικές — ἄς τό πούμε — κατευθύνσεις». Αὐτοβιογραφική συνέντευξη, ἔ.ἄ.
11. «...ἡ ἐπίδραση τοῦ πατέρα μου [...] ἡ ὁποία ἐπίσης σέ ξεκάρφωνε ἀπό τήν ἐλληνική πραγματικότητα [...] τί σχέση ἔχει ἡ νεοελληνική πραγματικότητα μέ τήν εὐρωπαϊκή φιλοσοφία; Καμμία. Τί σχέση ἔχει ἡ ἀναρχική θεωρία [...] μέ τήν ἐλληνική πραγματικότητα; Καμμία... Ἐπῆρχαν αὐτές οἱ ἐπιδράσεις, οἱ ὁποῖες δέν μέ δένανε μέ τήν ἐλληνική πραγματικότητα· δημιουργοῦσαν μία συνείδηση ἑνός παιδιοῦ, ἑνός νέου, πού ἦταν σέ ἄλλον κόσμο. Μέ προβλήματα πού ἀνήκουν σέ ἄλλους κόσμους.» Αὐτοβιογραφική συνέντευξη, ἔ.ἄ.
12. «Ἀπ' τόν νόμο περίμενα πάντοτε ἀδικία. Καί ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι δέν βρῆκα παρά ἀδικία.» Αὐτοβιογραφική συνέντευξη, ἔ.ἄ.
13. «...δέν παραδέχομαι ὅτι εἶμαι ἐπιθετικός. Παραδέχομαι ὅτι μέ προκαλοῦν. Δέν εἶμ' ἐπιθετικός· ἀλλά πάν-

- τοτε κάνουν ἕνα ἄδικο ἀπέναντί μου». Καί ἄλλου: «Δέν ὑπῆρξε ποτέ περίπτωση ὅ,τι εἶναι κράτος, ὅ,τι εἶναι νόμος, ὅ,τι εἶναι δικαστήριο, ὅ,τι εἶναι ἔδρα νά μήν εἶναι ἐναντίον μου!» Αὐτοβιογραφική συνέντευξη, ἔ.ἄ.
14. *Κατηγορῶ*, σ. 132.
15. ἔ.ἄ., σ. 134.
16. ἔ.ἄ., σ. 132-133.
17. *Κριτική...*, σ. 10.
18. Αὐτοβιογραφική συνέντευξη, ἔ.ἄ.
19. *Κριτική...*, σ. 10.
20. «Πάλι ἐθνικός;» λέω. «Ἄ σιχτίρ, μάς σκοτίσατε μέ τίς “πατρίδες”. Ἀκόμα θά πολεμάμε γιά τίς “πατρίδες” σας;» Αὐτοβιογραφική συνέντευξη, ἔ.ἄ.
21. ἔ.ἄ.
22. ἔ.ἄ.
23. «Οὔτε στό ΕΑΜ γράφτηκα, οὔτε στήν ΕΠΟΝ γράφτηκα, οὔτε πουθενά μπῆκα, οὔτε συνέπραξα ποτέ μέ ἄλλους, παρά ἀπλῶς διατήρησα μιᾶ ἐντελῶς προσωπική σύμπραξη ὅποτε ἐγώ τό ἔκρινα. Δηλαδή, ποιά ἦταν αὐτή ἡ προσωπική σύμπραξη; Ὅταν ἀκουγα φωνές καί γίνονταν συλλαλητήρια, ἐβγαίνα ὄξω κ' ἐμπαινα στό συλλαλητήριο. Καί φυσικά τότε — αὐτό εἶναι τό ἀστεῖο — ἐγώ ἤμουνα ὁ τολμηρότερος καί ὁ πιό τρελλός ἀπ' ὅλους». ἔ.ἄ.
24. *Ἡ ἄλλη ἱστορία*, σ. 67, 69, 70.
25. Τό βιβλίο ἀποτελεῖτο ἀπό τρία μικρά δοκίμια: τό πρῶτο, μέ τίτλο «Καιρός τοῦ εἶναι», εἶχε πρῶτα δημοσιευθεῖ στό τεύχος τοῦ Ὀκτωβρίου 1944 τῶν *Γραμμάτων*, φιλολογικοῦ περιοδικοῦ τῆς ἐποχῆς. Τό δεύτερο λεγόταν «Βραχνᾶς». Τούς τίτλους τῶν κειμένων εἶχε δώσει ὁ Ἡρακλῆς Ἀποστολίδης.
26. Χειρόγραφο-αὐτοβιογραφικό σημεῖωμα Ρένου, 1-10-2002.
27. Αὐτοβιογραφική συνέντευξη, ἔ.ἄ.
28. *Πυραμίδα*, σ. 176-8.
29. ἔ.ἄ., σ. 175.
30. ἔ.ἄ., σ. 183.
31. ἔ.ἄ., σ. 151.
32. *Κριτική...*, σ. 11.
33. *Πυραμίδα*, σ. 10.
34. ἔ.ἄ., σ. 19.
35. ἔ.ἄ., σ. 20.
36. *Πυραμίδα*, σ. 224.

37. Συνέντευξη Ρένου στην *Καθημερινή*, 3-6-2001.
38. *Κατηγορώ*, σ. ιη'.
39. "Ε.ά., σ. ιθ'.
40. Διαφημιστικό φυλλάδιο της *Άνθολογίας*.
41. Διαφημιστικό φυλλάδιο της *Άνθολογίας*.
42. *Τά Νέα Έλληνικά*, αρ. 1, Ιανουάριος 1966, περίοδος Γ', σ. 3.
43. "Ε.ά., σ. 3-12.
- 43α. *Ουλάν-Μπατόρ*, σ. 138.
44. "Ε.ά., σ. 141.
45. "Ε.ά., σ. 142-143.
46. "Ε.ά., σ. 143.
47. "Ε.ά., σ. 144.
48. "Ε.ά., σ. 145.
49. "Ε.ά., σ. 146.
50. "Ε.ά., σ. 149.
51. "Ε.ά., σ. 151.
52. "Ε.ά., σ. 152.
53. "Ε.ά., σ. 159.
54. *Κατηγορώ*, σ. 55.
55. Έπίσημα πρακτικά της ειδικής επιτροπής της Βουλής του άρθρου 35 του Συντάγματος, συνεδρίασις κς', Τετάρτη 2-9-64, και στίς έφημερίδες της επόμενης' στο *Κατηγορώ*, σ. 55.
56. *Ουλάν-Μπατόρ*, σ. 489-491.
57. *Τά Νέα Έλληνικά*, τεύχος 10, σ. 723-4.
58. *Ουλάν-Μπατόρ*, σ. 495.
59. "Ε.ά., σ. 494.
60. Αυτόβιογραφική συνέντευξη, έ.ά.
61. *Τετράμηνα*, τ. 12, σ. 868.
- 61α. «...έγώ τά διάβασα ύστερα αυτά τά νεοελληνικά... Μετά, άς πούμε, άσχολήθηκα και μέ τήν νεοελληνική κριτική πάρα πολύ και σπαταλήθηκα δηλαδή μέσα κεί...» "Ε.ά.
62. "Ε.ά.
63. "Ε.ά.
64. "Ε.ά.
65. *Ουλάν-Μπατόρ*, σ. 130.
66. *Τά Νέα Έλληνικά*, τεύχος 1, Ιανουάριος 1966, σ.-6.
67. Αυτόβιογραφική συνέντευξη, έ.ά.
68. *Κατηγορώ*, σ. 110.
69. *Τά Νέα Έλληνικά*, έ.ά., σ. 6.
70. *Κατηγορώ*, σ. 251.
71. *Ουλάν-Μπατόρ*, σ. 171.
72. *Ό Α2, 6' έκδοση*. Πρόλογος, σ. 5.
73. *Πυραμίδα*, σ. 57.
74. *Κατηγορώ*, σ. 253.
75. *Πυραμίδα*, σ. 22.
76. Αυτόβιογραφική συνέντευξη, έ.ά.
77. "Ε.ά.
78. Στόν Μελέτη Μελετόπουλο, τόν Μάρτιο του 1988.
79. Αυτόβιογραφική συνέντευξη, έ.ά.
80. "Ε.ά.
81. "Ε.ά.
82. «Όύτε τά παιδιά μου. Και τά παιδιά μου ώς πρός τινα μόνο. Άς πούμε, τά παιδιά μου πήραν από μένα τήν εύσυνειδησία, τήν πνευματικότητα, τήν εκτίμηση στίς άξίες της αρχαιοελληνικής παιδείας, άν θέλεις τήν ελευθερόφιλη τάση. Όμως [...] εκείνο πού μέ προσδιορίζει έμένα [...] ούτε τά παιδιά μου. Τά παιδιά θεωρούν ότι έχω άκραίες απόψεις...» Αυτόβιογραφική συνέντευξη, έ.ά.
83. *Πυραμίδα*, σ. 211.
84. Αυτόβιογραφική συνέντευξη, έ.ά.
85. "Ε.ά.
86. «...διαστέλλω τήν θέση μου: πρός τί ό όρος *Υπεράνθρωπος*; τί τό θές τό *Υπέρ-*; *Ό άνθρωπος*, άπλά! Σάν νά υποτίθεται ότι έχει κατακτηθεί ό άνθρωπος και ότι πάμε για τόν *Υπεράνθρωπο* λοιπόν, έτσι; *Ένώ* αυτό πού λέμε *άνθρωπος*, σάν έννοια και σάν ιδέα, δηλαδή αυτό πού έχει διαμορφωθεί θεωρητικά, δέν έχει κατακτηθεί πράγματι». Αυτόβιογραφική συνέντευξη, έ.ά.
87. *Κριτική*, σ. 25.
88. *Πυραμίδα*, σ. 35.
89. *Κριτική*, σ. 25.
90. *Πυραμίδα*, σ. 82-83.
91. *Καθημερινή*, 31-6-2000.
92. *Ό συγγραφέας της έννεάτομης Ιστορίας της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας καθηγητής Δ. Τσάκωνας έστειλε στόν Ρένο τό έργο του μέ τήν έξής σημείωση: «Έξαιτούμαι εκτέλεσιν».*
93. Συνέντευξη Ρένου στην *Καθημερινή*, 3-6-2001.
94. *Κριτική*, σ. 144.
95. *Καθημερινή*, 3-6-2001.
96. *Κριτική*, σ. 27.
97. *Κατηγορώ*, σ. 94.
98. «Δέν πιστεύω δηλαδή ούτε στην ύπαρξη κανενός θεού, ούτε στην ύπαρξη κών της λεγόμενης ψυχής». Αυτόβιογραφική συνέντευξη, έ.ά.
99. *Πυραμίδα*, σ. 314.
100. *Κατηγορώ*, σ. 152.
101. *Πυραμίδα*, σ. 32.
102. "Ε.ά., σ. 311.
103. "Ε.ά., σ. 188.
104. "Ε.ά., σ. 31.
105. «Τά λεγόμενα περί κλειστής οικογενειακής ζωής της έπαρχίας είναι όλα ψέμματα! [...] Όλοι [...] ξεπορτίζουν και περιφέρουν τήν άδεισύνη και τήν πλήξη τους στους δρόμους, στά ζαχαροπλαστεία, στά ούζοπωλεία. «Ζωή του σπιτιού» δέν ύπάρχει». Και φυσικά, γιατί οί άνθρωποι δέν είναι πιά χωριάτες — όπου οί σπιτικές ανάγκες και δουλειές νά τούς απορροφούν — δέν είναι όμως και τίποτ' άλλο, ώστε νάχουν κάτι τό έσωτερικότερο (πού, μοιραία, για νά εκφραστεί, και νά βρει ανταπόκριση, ζητάει χώρο κλειστό κι άτμόσφαιρα θερμή...). Οί άνθρωποι αυτοί δέν κουβεντιάζουν - κουτσομπολεύουν!...». *Πυραμίδα*, σ. 51.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Σώμα έργων Ρένου Άποστολίδη.
Αυτόβιογραφική συνέντευξη Ρένου Άποστολίδη (Μάρτιος 1988).
Άρθρα Ρένου Άποστολίδη στην *Νέα Κοινωνιολογία*.
Σώμα του περιοδικού *Τά Νέα Έλληνικά*.

Σώμα Άνθολογίας ποίησης και διηγήματος.
Σώμα του περιοδικού *Τετράμηνα*.
Μελέτης Η. Μελετόπουλος, «Ηρακλής Άποστολίδης: Η μεσοπολεμική Άναρχία» (*Νέα Κοινωνιολογία*, τ. 26).
Κρίσεις Κώστα Σοφιανού.

De profundis

Αυτοβιογραφική συνέντευξη του Ρένου Ἀποστολίδη
στόν Βαγγέλη Δουβαλέρη τόν Μάιο τοῦ 2002

Η μουν καχύποπτος ἀπέναντι στή νεοελληνική λογοτεχνία. Καί στό σχολεῖο λίγα ἦταν ἐκεῖνα πού μᾶς εἶχαν τραβήξει τήν προσοχή, ἀπ' ὅ,τι θυμάμαι: «ἤ τσάντα καί τό τσαντάκι» τοῦ Ψαθά στό Δημοτικό, καί τό «σπασμένο κατάρτι τοῦ φεγγαριοῦ» κάποιου ποιήματος τοῦ Ρίτσου στό Λύκειο. Καμμία ἀξιολόγηση δέν ὑπῆρχε. Ὅλοι ἦταν «μεγάλοι» ποιητές, «μεγάλοι» πεζογράφοι. Τό ἴδιο ἰσχύει καί σήμερα. Ἄρα: τί νά διαλέξει κανεῖς ἅμα πρωτοξεκινάει! Ἄν δέν ἔχει παρασυρθεῖ ἀπ' ὄλον αὐτόν τόν ἐκδοτικό ὄργανισμό θαρρῶντας πώς ζεῖ σέ μία «καλλιεργημένη» ἐποχή, περιορίζεται σ' ὅ,τι τοῦ παρουσιάζεται ὡς ἄμεσα «ἀρεστό», κλειδώνεται σ' αὐτό μὴ ἐμπιστευόμενος τίποτα παραπάνω. Ἐγώ, ἀπό τήν ἄλλη, τελειώνοντας τό σχολεῖο, ζητοῦσα μία ἐγκυρη φωνή πού θά μοῦ ἔλεγε σήμερα τί ἀξίζει καί — κυρίως — τί δέν ἀξίζει. Ζητοῦσα ἕνα ἐλεύθερο πνεῦμα, μία ἀκράια προσωπική στάση. Εἶχα βαρεθεῖ πιά ν' ανατρέχω σέ ἀνθρώπους ἄλλων αἰώνων — δηλαδή νεκρούς. Οἱ συστάσεις τοῦ Μπωντλαίρ γιά τόν Πόε, τοῦ Νίτσε γιά τόν Σταντάλ ἢ τοῦ Μπουκόφσκι γιά τόν Ντοστογιέφσκι, τόν Γκόγκολ καί τόν Κάφκα δέν μοῦ ἀρκοῦσαν, κι ὅ,τι διάβαζα στίς «λογοτεχνικές στήλες» τῶν ἐφημερίδων δέν μέ ἐπειθε. Ὁ Ρένος Ἀποστολίδης τηροῦσε ὄλες τίς «προδιαγραφές» πού ἐγώ γύρευα σ' ἕναν πνευματικό ἄνθρωπο. Πρῶτα-πρῶτα, τό νά μὴν εἶναι πληκτικός· νά ἔχει προσωπική σκέψη· ἔπειτα, νά κρίνει — ἔχοντας πραγματικά τήν ἱκανότητα νά κρίνει — λέγοντας ὀνόματα, εὐθέως, χωρίς τό πρόσχημα τῆς καθωσπρέπειας· νά μὴν «συμπορεύεται» μέ τήν ἐποχή του· νά μὴν ἐντάσσεται· νά μὴν εἶναι ψευδοταπεινόφρων. Ὅταν τόν πρωτογνώρισα, εἶδα ἕναν ἄνθρωπο πού ἐκτός ἀπό ἕνα δύσπιστο καί διεισδυτικό πνεῦμα (δύσπιστος ἀκόμα κι ἀπέναντι στόν ἑαυτό του· χαρακτηριστικά: σχεδίαζε νά γράψει κριτική κατὰ τοῦ ἑαυτοῦ του: «ἀφοῦ δέν γράφουν αὐτοί, θά γράψω ἐγώ, γιά νά εἶναι πλήρης ἡ εἰκόνα»), διέθετε ἐπίσης τήν εὐαισθησία ἑνός καλλιτέχνη· πού ἦταν μέν ἀπόλυτα ἄπιστος — καί τό διακήρυσσε ἐπιδεικτικά μάλιστα (βάζοντάς μου ὑποψίες γιά τό ἀντίθετο) — ἀλλά χαρακτηριζόταν συγχρόνως ἀπό ἕναν ἀχαλίνωτο «ἰδεαλισμό».

Εἶχε τή φρεσκάδα καί τήν τρομερή δύναμη ἑνός εἰκοσπεντάρη, σέ μία ἐποχή πού οἱ περισσότεροι νέοι εἶναι δυστυχῶς συντηρητικότεροι, συμβατικότεροι καί πιό κονφορμιστές ἀπό τούς ἠλικιωμένους. Ἐ, ἀκρότητες ὁ Ρ.Α. μπορεῖ νά εἶχε, ἀλλ' ἀπό συμβατικότητα καί κονφορμισμό, μία φορά, δέν ἔπαυε. Αὐτό καί τό δυστύχημά του, ζῶντας σέ μία χώρα σάν κι αὐτή.

Θυμάμαι ὅτι μετά τόν πρῶτο ἐνθουσιασμό μου γιά τήν Κριτική τοῦ Μεταπολέμου (ἐνθουσιασμό διότι ἔβγαιναν «τ' ἄπλυτα στή φόρα»), προσπάθησα νά διαβάσω τόν Κόσμο Ρά καί τήν Ἑλληνική Ἱστορία. Στήν ἀρχή δέν καταλάβαινα τίποτα! Οἱ πρῶτες σελίδες τῆς Ἑλληνικής Ἱστορίας, ἄς ποῦμε, εἶχαν μιᾶ ζωώδη ὄρμη· αὐτό τό ἔνιωθα: ἡ σελίδα ἦταν σχεδόν... ἀνάγλυφη ἀπ' ὅλα τά θαυμαστικά, τά ἀραιά κι ὅλη γενικά τήν ἀμεσότητα καί τό ρυθμό τοῦ λόγου — σά νά ἔβλεπα θεατρικό. Ὅμως ἐμένα, τόν ἀναγνώστη, μέ ἀγνοοῦσαν ἐπιδεικτικά. Πορεύονταν (ἢ μᾶλλον ἔτρεχαν) ἀνεξαρτήτως ἐμοῦ. Ἐπίθετα ὠμά, σωρεῖα πραγμάτων καί περιστατικῶν φαινομενικά ἀσύνδετων, διάλογοι χωρίς νά ξεκαθαρίζεται ποιός εἶναι ποιός, κρίσεις σέ πανταχοῦ παραδοκοῦσες παρενθέσεις (μέσα σέ ἀγκύλες), πρὸς σύγχυση ἢ κι ἀγανάκτηση τοῦ ἀσθμαίνοντος ἀναγνώστη!

Ἐγώ θέλω αὐτό, καθώς εἶν' ὄλο κουβάρι μέσα μου, νά δώσω... Λοιπόν: χωρίς ἀποδέκτη, νά τελειώνουμε! Βαρέθηκα τὰ «καί τί μᾶς ἐνδιαφέρει;» «μορ' τί μᾶς λές!» «ἄντε!» «σώπα!» «σιγά!» καί τὰ ρέστα! Νά τελειώνω, πρῶτα, καί μετά ὅσα θέλουν!.. Ἄς ποῦν ὅ,τι θέλουν — τό μακρὺ τους, τό κοντὸ τους — ἀλλά μετὰ!.. Νά τελειώνω πρῶτα γώ τό μαρτύριό μου... (Ἄξονες, σ. 49-50).

Ὡς πρὸς τή συνέντευξη ἀποφασίσαμε καταρχάς νά μὴν ἀσχοληθοῦμε μέ τήν πολιτική κι ὅλα τὰ τρέχοντα πού διαδραματίζονται γύρω μας. Ὅχι τίποτ' ἄλλο — θά πλήτταμε μέχρι θανάτου. Κ' ἐγώ

είχα μὲν κάποιες ἐρωτήσεις, ἀλλὰ ἤξερα ὅτι ἡ συζήτηση θὰ ἔπαιρνε ἀπὸ μόνῃ τῆς τὸ δρόμο τῆς. Ἄλ-
λωστε, μὲ τὸν Ρένο Ἀποστολίδη ὡς συζητητὴ, δὲ νομίζω ὅτι θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ προκαθορίσει τί-
ποτα. Ἔβαλα μπροστά λοιπὸν τὸ κασετοφωνάκι καὶ ἰδοὺ τὸ ἀποτέλεσμα:

**— Ποιὰ εἶναι ἡ θέση τοῦ ἀτόμου μὲς στὴ
σημερινή κοινωνία;**

Υπάρχουν πρόσωπα, τὰ ὁποῖα ἐμφανίζου-
ν ἰσχυρὴ προσωπικὴ ἰδιοτυπία, συνήθως ἀσυμβίβα-
στη μὲ τὸ περιβάλλον, ἢ καὶ βαλλόμενῃ, ἀλλὰ
καὶ πρωτίστως βάλλουσα (διότι δὲν ὑπάρχει καμ-
μία σχέση ἀντιθετικῆ, ἢ ὅποια νὰ εἶναι μόνον ἀπὸ
μίας πλευρᾶς ἀντιθετικῆ· δὲν ὑπάρχει σκοινὶ πού
νὰ τεντώνεται μόνον ἀπ' τὴ μιά πλευρά), μὲσα σέ
δεδομένες κοινωνίες, καὶ κατ' ἐξοχὴν σύγχρονες,
καὶ κατ' ἀντίδρασιν πρὸς τὴν γενικὴ πορεία τῶν
κοινωνιῶν, κατὰ ἰδιάζουσα ἀντίδραση (ἀκριβῶς
διότι εἶναι καθοδικὴ ἢ πορεία), πού συμπερι-
φέρονται, θὰ ἔλεγε κανεὶς, κατὰ βάση διαφορετι-
κά¹. Ἄς ποῦμε στὴν τέχνη, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ στὴ
σκέψη. Ἄλλωστε σέ ὅποιοδὴποτε εἶδος τέχνης ἢ
λόγου, τὸ δημιουργικὸ ἀπορρέει ἀπὸ ἰδιάζοντα
πρόσωπα. (Γι' αὐτὸ καὶ τὰ λέω πρόσωπα, κι ὄχι
ἄτομα. Ἡ ἔννοια τοῦ «ἀτόμου» εἶναι κοινωνικὴ·
προϋπάρχει ἡ ἔννοια κοινωνία, καὶ γιὰ νὰ ἐξη-
γηθεῖ ὁ ἀριθμὸς τῶν φυσικῶν ὑπάρξεων ἐξ ὧν συ-
νίσταται, ὀνομάζονται ἄτομα, ἐφόσον τὸ ἄλλο
ὑποτίθεται ὅτι εἶναι «σύνολον». Πλὴν εἶναι συμ-
βατικὴ ἢ ἔννοια τοῦ συνόλου, κι ἄλλο τόσο συμ-
βατικὴ ἢ παραγόμενῃ ἔννοια τοῦ «ἀτόμου» —
εἶναι κατασκευές.) Ἐκεῖνο πού ἐγὼ ὀνομάζω
πρόσωπο εἶναι αὐτὸ πού ἀπὸ προσωπικὲς τάσεις
διαμορφώνεται σάν ἓνα ἰδιότυπο κύτταρο. Οἱ κοι-
νωνίες φυσικά — ὄχι μόνον σήμερα, ἀλλὰ πάντο-
τε, σ' ὅλες τὶς φάσεις τῆς Ἱστορίας — τὸ εἶδαν
σάν στόχο². Συνέλαβαν ὅτι δὲν τίς βολεύει, δὲν

συντελεῖ ἐν τῷ παρόντι τους τουλάχιστον.
Ἔτσι, τὸ ἀπομονώνουν, τὸ στήνουν στὸ σημάδι,
βάλλουν κατ' αὐτοῦ καὶ βάλλονται ἀπ' αὐτὸ φυ-
σικά, τοῦ δημιουργοῦν τάσεις πού ἐντείνουν αὐ-
τὴν τὴν ἀντίθεση. Μὲ τὴ σειρά τους, αὐτὰ τὰ
πρόσωπα συγκροτοῦν μιὰν ὀλόκληρη προσωπιό-
τητα ὄχι ἀπλῶς ἀντικοινωνικῆ, ἀντιπολιτικῆ,
ἀλλὰ σχεδὸν ἀντικοινωνικῆ!³ Λειτουργοῦν
αὐτονόμως καὶ παράγουν, ὅσο μπορούν σέ μεγα-
λύτερο βαθμὸ, αὐτόνομες δημιουργίες. Ἐάν
εἶναι πράγματι δημιουργοί, πάλι καρποῦνται οἱ
κοινωνίες — ἀφοῦ ὅμως ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὴ
ζωντανὴ ὑπαρξὴ τῶν προσώπων αὐτῶν. Διότι ἂν
εἶναι πράγματι δημιουργοί, ὅ,τι ἔκαναν στὸν χῶ-
ρο τῆς ὅποιος τέχνης ἢ τοῦ στοχασμοῦ κλπ., αὐ-
τὸ βεβαίως μένει. Κι ὀλοένα περσότερο ἀναδει-
κνύεται ἡ ἀξία του ὅσο περσότερο δὲν κινδυνεύουν
οἱ κοινωνίες ἀπ' αὐτὰ τὰ πρόσωπα. Ἄρα εἶναι
νόμος τους τὸ νὰ λείψουν.

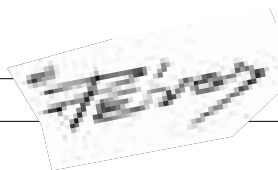
**— Εἶναι ἓνα παθολογικὸ σύμπτωμα αὐτὴ ἡ
ἐχθρικότητα πού ἐκδηλώνουν οἱ κοινωνίες ἐναν-
τίον τέτοιων προσώπων;**

Ἄν σταματήσεις καὶ παρατηρήσεις τὸ φαι-
νόμενο σέ συγκεκριμένη χρονικὴ στιγμή, μοιάζει
ὅτι ἔχουμε μιὰν καθαρῶς καὶ ἰδανικῶς ἀντιθετι-
κὴ σχέση μεταξύ αὐτῶν τῶν προσώπων καὶ τῶν
λεγόμενων κοινωνιῶν μὲς στίς ὁποῖες βρίσκονται.
Στὴν οὐσία, δὲν εἶναι ἀντιθετικὴ ἢ σχέση, διότι
οὔτε ἡ κοινωνία εἶναι σταματημένη οὔτε αὐτὰ εἶ-
ναι ἀθάνατα. Τὰ πρόσωπα παρέρχονται, διότι
ἔχουν ἓνα ὄριο ζωῆς, οἱ δὲ κοινωνίες δὲν παρέρ-

1. Τὰ κέντρα τῆς Ἱστορίας πού εἶναι... Μὲ ἀντιλήψεις σχηματισμένες ἀπὸ διαβάσματα βιβλίων [] τείνουμε νὰ θεωροῦ-
με κέντρα τὰ ἐξέχοντα συμπτώματα ἢ τίς ἔσχατες ἐκφάνσεις [] οὐσιαστικῶν ἱστορικῶν ἐξεργασιῶν, πού γίνονται, καθὼς
ὄλα τῆς φύσης καὶ τοῦ εἶναι γενικώτερα, σάν κρυφὰ [] καὶ σάν «περιθωριακά», ἐνῶ διέπουν ὄντως τὰ πράγματα ἀπὸ μέ-
γα βάθος, ἀλλ' αὐτὸ ἐκρήγνυται [] πάντα ἀργότερα («Στοιχεῖα ἱστορίας καὶ κριτικῆς πραγμάτων καὶ πνεύματος», ἀπὸ τὸ
Κ.Α.Ι.Γ.Ε.). Ἀνοίγουν δίνες, ἀδιόρατες στὴν ἀρχή, καὶ τὰ πρόσωπα φέρνουν γύρους, γύρους... Τὰ ἰσχυρὰ πρόσωπα, πράγ-
ματα ἰσχυρὰ, δὲν κοινοῦνται ἀκόμη... Δὲ μὲ νοιάζουν τὰ ἰσχυρὰ - οὔτε θὰ βρῆς στὸν πυρῆνα τῆς δίνης τίποτα, κι ὅταν
δυναμῶνῃ!.. Δέν εἶναι πρᾶγμα, νὰ τὸ ψάξῃς, νὰ τ' ἀγγίξῃς: ἴσα-ἴσα κίνηση: πραγμάτων... - τῶν πιὸ ξερίζωτων, στὴν ἀρ-
χή, προσώπων, τῶν πιὸ ἀλαφροίσκιωτων... Εἶναι πρόσωπα-πανιά! Τὰ πάει ὁ ἄνεμος! («Ὁ Λέαντρος», ἀπ' τοὺς Ἄξονες).

2. Μία κοινωνία «ἐνιαίως ἀντιδρῶσα» [] καὶ δὴ [] συμπαγῶς, ἐν ἀρραγῇ συμπνοίᾳ [], ἔστω κ' ἐπὶ κακῷ, εἶναι κοι-
νωνία ἰσχύουσα, πολλὰ τὰ περιθώρια ἔχουσα ἀκόμα νὰ ἐπιβιώσῃ!.. Εἶναι κοινωνία ὑγιῆς ἐπιτέλους — θάλεγε ἓνας Νί-
τσε —, καθὼς τοῦτο ἀκριβῶς εἶναι, ἀνέκαθεν, οἰαδήποτε κοινωνία: σπείρα κατὰ τοῦ «ένος» (ἐξ οἰουδήποτε λόγου — «κα-
λοῦ» ἢ «κακοῦ», «δυνάμειος» ἢ «ὑπερβαλλούσης ἀδυναμίας» — καὶ ἂν κατέστη αὐτὸς εἶς!) (ἀπὸ τὴν Κριτικὴ τοῦ Μετα-
πολέμου).

3. Ἄφοῦ λές «διαφέρει», παράτα τους τὰ «δικαιώματα» ὄλα!.. Νάχουν αὐτοὶ μόνον «δικαιώματα», κανένα ἐσύ! Κἀ-
θὼς τότε ὁ Ἡράκλειτος: «Μάχεσθαι χρὴ τὸν δῆμον ὑπὲρ τοῦ νόμου ὅκωσπερ τείχεος». Ναι. Ἄλλὰ: «τὸν δῆμον» εἶ-
πε· ὄχι: «τὸν μόνον»! Ἐδῶ, «ὅσπερ σάρμα εἰκὴ κεχυμένων ὁ κάλλιπος κόσμος», ὅλος ὁ κόσμος! Ποιὸ «δικαίωμα» ἀπ'
τὰ κοινὰ, λοιπὸν, ὁ σάν κόσμος μόνος; Χάριξέ τους τα ὄλα· καὶ σύ: «ὅσπερ σάρμα εἰκὴ κεχυμένων» - ἀφοῦ πάντα λές:
«ἄλλος κόσμος»!.. («Ὁ Γουρουνέμπορας» ἀπ' τοὺς Ἐξάγγελους).

χονται, εκτός αν εκτακτοι λόγοι τίς καταργήσουν· μή παρερχόμενες λοιπόν αυτές, κι εφόσον οι άλλοι ήταν δημιουργοί και οι δημιουργίες τους αποτυπώθηκαν είτε σέ λόγο είτε έγιναν πίνακες ή αγάλματα, τότε οι κοινωνίες περαιτέρω καρπούνται αυτό τό δημιουργικό στοιχείο. Είναι λοιπόν φυσικό τό φαινόμενο! Έμφανίζεται ως άρνητικό — δέν είναι όμως! Άφου ό δημιουργός συνεχώς λειτουργεί θετικά, αν είναι δημιουργός! Θετικά λειτουργεί ό Βάν Γκόγκ: και τί δέν ζωγραφίζει! Θετικά ό Μιχαήλ Άγγελος, ό Ραφαήλος, και πόσοι άλλοι! Άλλοι προσπαθοῦν νά είναι κάπως συμβιβαστικοί, άλλοι γίνονται άκρως αντιθετικοί — δέν έχει σημασία: μετά οι κοινωνίες καρπούνται.

— **Είχατε τήν ίδια γνώμη όταν πρωτοξεκινάγατε, νέος;**

Όχι. Δέν ξεκίνησα έτσι στή ζωή μου. Η ζωή μου έμένα πορεύτηκε μέ τήν εφηβική αντίληψη: «Δέν κάνω σκόντο, δέ λογαριάζω τίποτα — και παίζω μέ τόν θάνατο». Γιατί δέν δοκιμάζεται άλλοῦ οὔτε ασκείται αλλιώς αὐτή ή αντιθετικότητα. Έκτός και αν είναι ψευτοαντιθετικότητα· εκτός κι αν κάποιος είναι έτοιμος νά συμβιβαστεί. Τότε δέν παίζει μέ τόν θάνατο⁴. Άλλά, τότε, τοῦ λείπει ή κρίσιμη γνησιότητα. Η κρίσιμη γνησιότητα τῶν δημιουργῶν προσώπων είναι ακριβώς ό τι παίζουν μέ τόν θάνατο⁵. Τώρα, αν δέν στεροῦνται και στοχασμοῦ,.. ε, θά τό συλλάβανε στό τέλος, ό τι νόμος εἶν' αὐτό, φυσικός νόμος, όχι εξαίρεση, αὐτή είναι ή σταθερή λειτουργική μεταξύ κοινωνιῶν και τῶν «καρκινωματικῶν» τούτων προσώπων.

— **Εἶναι προϋπόθεση ή κοινωνία για τόν δημιουργό; Χωρίς κοινωνία — λένε — δέν ὑπάρχει δημιουργός.**

Η κοινωνία μέ τή συμπεριφορά της παράγει «πραγματικότητα». «Πραγματικότητα» καθημερινής ζωής, ή όποία προσδιορίζεται από τήν συμπεριφορά τῶν περισσοτέρων. Ό ένας, τώρα, μπορεί νά ενεργεί ὅπως αντίθετα· αλλά μοιάζει ό τι αὐτός είναι τό παράταιρο, τό ριζικά εχθρικό. Οι κοινωνίες μέν δέ βολεύονται μέ αὐτήν τήν συμπεριφορά, ή όποία δημιουργεί ρήγματα, προβλήματα.. — άλλ' ἄς τρέχει ή ζωή και θά τά βρούμε μετά. Έδῶ εἴμαστε. Άν εἶσαι πραγματικός δημιουργός, τό έργο σου θά μείνει. Κι αν μείνει, εμεῖς οι κοινωνίες «θά πάρουμε».

— **Θά συμπράξει σέ ό,τι τό κοινό;**

Σπάνια. Και πάλι συμπράττει⁶ για δικούς του λόγους, προσωπικούς. Δέν κινείται από τά ίδια. Εκτός εάν είναι ακριβώς βλάβη αὐτό της γνησιότητάς του, τριβή. Ὑπάρχει και αὐτή ή περίπτωση: νά ξεκινήσει γνήσιος, αλλά στή συνέχεια νά μή μείνει και τόσο γνήσιος. Προσωπικά δέ μοῦ συνέβη αὐτό. Άπλῶς μοῦ συνέβησαν μεταβολές.

— **Ποιές ήταν αυτές οι μεταβολές;**

Για λόγους καθαρά συναισθηματικούς — θά έλεγα: καθαρά ανθρώπινους —, επειδή αγαποῦσα τόν πατέρα μου και ως εκ τούτου διαμορφώθηκα απ' αὐτόν, πήρα κάποιες τάσεις δικές του. Ὑπάρχει ένας βασικός «ὀρεινός ήπειρωτικός ἀριστερισμός» στήν Ελλάδα. Είναι φτωχοί, κλεισμένοι μέσα στά βουνά, δέν ὑπῆρξε και ποτέ καμιά παρουσία πολιτειακή, κρατική... Αὐτήν τήν τάση τήν εἶχε ό πατέρας μου. Τσακώθηκε μέ τόν

4. Μέ τά κόκκινα φτερά, κι ως τό θάνατο - δέ μέ νοιάζει! Φτάνει νά πετάω μέ τά κόκκινα φτερά ένθουσιασμένα δίπλα μου για τήν ανυπέβλητη πτήση μου - τή δίχως ποτέ ὑπολογισμό κανένα για καμιά πτώση σέ σκληρή άφτερη γη!.. («Ό θάνατος» απ' τούς Έξάγγελους).

5. Μιά πάλη δίνεται μόνο, αν επιμένης: Μπορείς νά Τόν δῆς; νά Τόν βλέπης σταθερά; νά Τόν βλέπης ὅλον; Και διαρκώς δίπλα σου, σέ κάθε βήμα, διαρκώς σκιά σου πού σέ κερδίζει, πάντα λίγο πύ μπρός σου περιμένοντάς σε, τήν άμέσως επόμενη στιγμή, και τήν άμέσως επόμενη, και τήν άμέσως επόμενη, ακατάπαυτα, απάραλειπτα, δίχως ποτέ απουσία, ποτέ νά Τόν παίρνη ό ὕπνος στήν αἰώνια καιροφυλαξία Του!.. Έσύ, μπορεί και νά κοιμάσαι - και νά γλαρώσης άθελά σου, πάνω και στήν πύ κρίσιμη στιγμή... Αὐτός ποτέ!.. Έσύ μπορεί και νάπες κάποτε: «Άς έρχονται πυρά! Έγώ εδῶ θά κοιμηθῶ κοικουλλόμενος μέ τό πουλόβερ, ως νά ξεμερώση - νά δοῦμε αν θά ζοῦμε!..» Αὐτός, μή θαρρείς· δέν αποκοιμήθηκε! Ζωσμένος τό σπαθί στή μέση πού Τόν κόβει στά δύο, τήν πανοπλία τοῦ Θῆητα τή σιδερένια, δέν αποκοιμήθηκε, δέν Τοῦ ξέφυγες! Σέ περιμένει ακόμα· νά Τόν πάλι, τώρα, μπρός σου! Τόν ὕπνο σου, άπλῶς, για λίγο, δέν ήθελε νά κόψη, οὔτε τότε! (Για νά μή σοῦ πῶ: Μάλιστα τότε! Πάνω κει πού ήσουν κοντά Του, έντελῶς δίπλα του, σύριζα, χνότο μέ χνότο Του παγερό - μάλιστα τότε τόν ήθελε τόν ὕπνο σου, αν ρωτᾶς, στά σοβαρά: «Ποιά εἶν' ή μάχη πού θά μπορούσε ίσως ποτέ νά δοθῆ μαζί Του;») Νά, ρῶτα Τον!.. Μπρός σου πάντα στέκει! («Ό θάνατος», από τούς Έξάγγελους).

6. Όμάδες γενικά δέν μπορούν παρά νά λειτουργοῦν κοινωνικά, κι άρα μόνο αναρχικές δέν είναι, άφου στίς ομάδες πάντα παράγονται, αὐτόματα κ' ένσυνείδητα (είτε κύστεροσυνείδητα), θεμελιώδεις και καθαυτό συντακτικοί πυρῆνες Έξουσίας — όχι (και πῶς άλλωστε!) «άντεξουσίας» — πού φέρουν έντέλει — παρά κάθε αντίθετη τυχόν ροπή (πού δέν αποκλείεται αρχικά νά έμπνέη κάποια μέλη τους) — σέ καταστάσεις ενδειότατα έξουσιαστικές-κατεξουσιαστικές, διόλου διάφορες από κείνες κατά τῶν όποίων πρωτοξεσηκώθηκαν κι άγωνίστηκαν. (Η Αναρχία).

πατέρα του 15 χρονών κι έφυγε για πάντα. Στόν πατέρα του είχαμε αναμφισβήτητα μιά δύναμη, μιά έπιμονή και σκληρότητα. Και τό μέν παιδί νά φερθεί έπαναστατικά — κατανοητό είναι: αλλά εκείνος; Άφήνει τό παιδί του νά φύγει για πάντα από κοντά του;.. Υπάρχει όμως μιά δύναμη σ' αυτό. Και μιά συγκρατημένη ήθική, πού είναι μέν έντιμη, αλλά κι αυταρχική. Τό ίδιο κι ό πατέρας μου: έχει μιά προσωπική ήθική, ασφαλώς άκεραία, πού τήν τηρεί, αλλά βεβαίως κι αυταρχική. Δέν τήν επιβάλλει μέν, αλλά τήν άπορρέει. Αυτήν ακριβώς πρωτοπαίρνω. Δέν μένει όμως αυτή μέσα μου ως τό τέλος. "Όταν περνάν τά χρόνια, αλλάζει ή έποχή, δέν είμαι πιά αυτό πού θά 'λεγε κανείς «γιός του πατέρα μου» άπλως. "Όχι. Στήν πορεία μπαίνουν έρωτηματικά ριζικά.

— Ένώ υπάρχει μιά ταύτιση απόψεων.

Ένώ υπάρχει ταύτιση απόψεων. Ξεκίνησα μέ τίς ιδέες του πατέρα μου, μέ τήν συγκατάνευσή του στις αντίδράσεις μου, μέ τίς ιδέες πού άπέρρεαν από κείνο πού άνέπνεα άπ' τόν πατέρα μου..

— αλλά στήν πράξη; άλλεπάλληλα περιστατικά αρχίζουν νά μέ πείθουν ότι τά πράγματα δέν είναι έτσι όπως τά έβλεπα. Είδα ότι σημασία πρώτη δέν έχουν οι ιδέες. Σημασία πρώτη έχουν οι ποιότητες, οι πραγματικότητες, τό τί όντως συμβαίνει. Έκει αρχίζει μιά σαφής μεταβολή συνει-

δήσεως, ή όποία στήν αρχή ήταν άνεπίγνωστη σέ μένα. Μετά βλέπω τή στάση τής λεγόμενης «Άριστεράς» άπέναντί μου. Και συλλαμβάνω ότι αυτοί — όποιος δέν είναι μαζί τους πρέπει νά χτυπηθεί, νά έξοντωθεί! Μά δέν είναι άλλη νοοτροπία τούτη από τήν νοοτροπία των αντιπάλων τους. Άρα αυτοί δέ διαφέρουν σέ τίποτε! Ένώ λοιπόν αρχικώς έλεγα: «Προτιμώ τήν Άριστερά, γιατί είναι αγαθής προαιρέσεως» — τί θά πει «αγαθής προαιρέσεως»;⁷ Η πράξη μας όρίζει! Σκοτώνεις; Είσαι φονιάς. Είναι χαρακτηριστικό ένα πρόσφατο κομμάτι, πού λέγεται *Φαντάσματα*⁸ (είναι καταστάλαγμα τής *Πυραμίδας*, καθώς και πολλών σημείων πού έχουν θιγεί εκεί),... και λέει περίπου ότι δέν υπάρχει τό λεγόμενο «πραγματικό»!⁹ Ποιά είναι, λοιπόν, εκεί ή νοοτροπία αυτού του «γραφια»; Δηλαδή, αυτός πορεύεται μ' ένα είδος «σκέψης» ή «παράνοιας»; Άν θές νά τήν πεις «παράνοια», κι εγώ θά πώ «παράνοια» τή «λογική» του Άριστοτέλη!

— Υπάρχει διαφορά άπ' τήν Άπολογία του κυνικού;

Έ, βέβαια! Η έξής: εκεί υπάρχει ή σύλληψη ότι τό ήρωικό είναι κοινωνικό ιδανικό. «Είσαι παλικάρι, ρέ!», κι ώραία, τρίβουμε τά χέρια μας και ξοφλήσαμε. Έδώ δέν είναι μόνο αυτό. Έδώ υπάρχει ή σύλληψη ότι δέ συμβαίνει κι άν τίποτα!

7. Κι ωστόσο, υπάρχει διαφορά στήν πρόθεση, θά μου πη ίσως ό καλοπροαίρετος κάποιος «Άριστεράς» []. Μά ναι; Υπάρχει;.. Ποίος, τί τόν βεβαίωσε, πώς υπάρχουν όποιοι άνθρωποι [] χωρίς τέτοια αγαθή προαίρεση;.. Έμένα, πέρα από τήν καρδιά μου — πού δέν τό πιστεύει, ό,τι κι άν βλέπουν τά μάτια μου, σαράντα χρόνια — μέ βεβαίωσε ό Πλάτων, πώς δέν υπάρχουν! Αυτόν όμως ποιός; τί; - και για τό πώς τάχα άρκει ποτέ ή προαίρεση; Και ποιός, πώς είναι ένας ό δρόμος τής πλάνης άπ' τήν αρχική καλή προαίρεση, ενός ή πολλών, ως τή δημιουργία τής κόλασης για όλους;

Φοβούμαι πώς κ' οι εידεχθέστεροι των έγκληματιών, από πρώτη αγαθή προαίρεση ξεκίνησαν έπίσης... "Όπως κ' οι γνησιώτατα τρελλοί, από παρέκταση μιάς «λογικής» φτάσαν στον παραλογισμό. []

Φοβάμαι, λοιπόν, τίς συνέχειες όλων των ξεκινήματων, και διόλου δέν μέ καθησυχάζουν όποιες «βεβαιότητες» — ή, πολύ λιγώτερο: «διαβεβαιώσεις» — για όποιες βασικώς αγαθές προαιρέσεις.

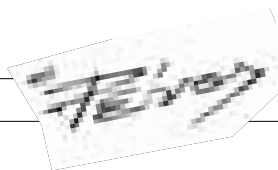
Πρέπει κάτι διαρκώς νά ελέγχη [] και κάτι πάντως νά σώζεται! [] Δέ βλέπω πώς, άν σέβωμαι μόνο ιδέες, νοήματα, άρχές — όποιες, όσο σωστές και ήγιες ιδέες και άρχές και νοήματα — μπορώ ν' αποκλείσω προσβολή του ανθρώπου, του άππου, του χειροπιαστού, του άγγιχτού ζωντανού ανθρώπου, πού πονάει και θανατώνεται άν κανείς του μπήξη τή «συνείεια», τήν «ανάγκη» μιάς «λογικής», άγνοώντας τήν ένσαρκη έλευθερία κι αυθαιρεσία του! (*Τά Νέα Έλληνικά*, Φεβρουάριος '66, 2).

8. (Σ.τ.ε.) Βλ. *Τό Μαύρο Καράβι*, σ. 91-9.

9. Μή μπορώντας ν' αλλάξω τό παραμικρό τής πραγματικότητας, στέκω μπρός της άμήχανος - μά δέν τή δέχομαι! Δέν είν' αυτή πραγματικότητα - δέν μπορεί νά είναι. Μιά όλως άλλη μέσα μου βουίζει - άλλου μέ παρασύρει, άλλα λέει... Μή μπορώντας ούτε τόν έσχατο νά κινήσω άπ' ό,τι τόν κρατεί για «πραγματικότητα», πάω νά τόν φέρω σ' αυτή - νά χαθεί στή δίνη της. Άν έρθη, άν χαθή έστω κ' ένας, τότε δέν είναι πλάσμα του νοϋ μου, παραίσθησή μου. Μά κι άν ούτ' ένας παρθή, πάλι ίσως δέν είναι πλάσμα του νοϋ μου - μόν' ό νοϋς των άλλων αντιστάθηκε.

...Δέν ξέρω, κάτι μου λέει πώς όλο αυτό δέν είναι: και μαζί, κάτι άλλο: πώς μόνο αυτό είναι ό,τι στόν κόσμο είναι κ' ήταν ανέκαθεν! []

Φαίνοντ' όλα παράξενα - και δέν είναι παρ' αληθινά! Πιστά, πιστότατα αληθινά! Μέ τίς μοναδικές πού θά μπορούσαν νά είπωθούνε λέξεις, χωρίς πρόσθετη καμμία - και γι' αυτό «παράξενα», σάν «μή αληθινά»!.. Τό παραμικρό δέ θέλω ν' αλλάξω - κι όλα πάλι ν' αλλάξουν για νά είπωθούν!.. (Σκέφτηκες πώς ό λόγος θολώνει κυνηγώντας τό πράγμα στή ρίζα του - εκεί πού μή λόγος;... Η χτυπημένη φύση εκδικείται. Κρύπτεσθαι φιλεί - και διαλύει, και καταγεννά ό,τι τή σιώνει!) («Ό Γιάννης τής ζωής μου» άπ' τήν *Γέμιση του φεγγαριού*).

— Πάει μέχρι τ' άκρα δηλαδή.

Μέχρι τ' άκρα. Άλλ' από τότε, από τήν Άπολογία του κυνικού¹⁰, πού ήμουνα 24, έως σήμερα, έχει περάσει πάνω από μισός αιώνας. Τώρα είμαι 78. Σήμερα, τον νέο αυτόν της Άπολογίας του κυνικού εγώ θά τον έβλεπα αρκετά άφελή! «Τό ήρωικό και τό κοινωνικό ιδανικό».. — έλα τώρα, δέν είναι εκεί τό πρόβλημα, μή σκοτιζέσαι! Γι' αυτό κι έχω γράψει ένα κομμάτι — τό δουλεύω ακόμη —¹¹, τό όποιο άμφισβητεί και τό άν χρειαζότανε καν ό «δρόμος του ταύρου», όπως τον λέω! Χρειαζότανε; Μήπως και χωρίς αυτόν όλα θά γινόντουσαν ίδια;.. Δηλαδή, έχει τεθεί ένα έρωτηματικό σε όλη αυτήν τή στάση πού εν τέλει πυρηνώνει ένα πρόσωπο μιά ζωή!.. Φυσικά, δέν τά παραδέχονται αυτά... Σου λέει: «δέν πατάμε πουθενά στέρεα με κάτι τέτοια — όποτε για γαϊδουροδέσου, νά μήν άκούμε τίς σειρήνες, διότι άμα τίς άκούς, όχι στην Ίθάκη δέ θά θές νά φτάσεις... ούτε θά θές νά σωθείς καν από πνιγμό!»¹² Έγώ όχι. Άφου οι σειρήνες τραγουδάνε τόσο ωραία, πάμε μαζί τους! — Μά είν' ό πνιγμός! — Δέν πειράζει! Χαμένος για χαμένος!.. Μπορεί ν' αντιταχθεί μιά τέτοια «λογική» σ' όλη τή «Λογική»;

— Τό νά μήν προνοείς, δηλαδή, γενικώτερα; Άκριβώς. Άλλά νά νοείς! Διότι άν θές νά 'σαι ελεύθερος, πρέπει νά μήν προνοείς, νά μή νοείς. Άλλά εσύ θές νά ζεις ελεύθερος, δέ θές νά 'σαι νεκρός ελεύθερος! Νεκρός ελεύθερος δέν υπάρχει!.. Δηλαδή — πρόσεξε — απ' τό κυνήγι τής ελευθερίας, όπως πρωτοεμφανίζεται, άγ्रेसαι στή σύλληψη ότι δέν πρόκειται «περί ελευθερίας»: περί τής νοήσεως πρόκειται! Έσύ νά νοείς θέλεις — αυτό είναι ή ύστατη, ή ή ανώτατη δυνατή «ελευθερία»!

— Άρα τό «νωώ άρα ύπάρχω» του Καρτέσιου εκεί τείνει: στό ότι ουσιαστικά τό νά νοείς είναι νά ύπάρχεις.

Ναι, μέ τή διαφορά ότι τό τελευταίο δέν τό 'πε ό Καρτέσιος, αλλά ό Χιούμ. Ό Χιούμ λέει ότι ό χώρος και ό χρόνος¹³ είναι μορφές τής συνειδησεώς μας. Τί θά πει «μορφές»; Θά πει δοχεία, σχήματα. Όπου πέφτει τί; Τό εμφανιζόμενο σε μάς όχι ως «κόσμος», άλλ' ως φαινόμενο. Τό φαινόμενο εισπράττεται απ' αυτό πού ονομάζουμε συνείδηση¹⁴, πού είναι μιά διαρκής ροή. Παρελθόν δέν ύπάρχει. Είναι μιά ροή ενός παρόντος. Μιά συνεχής πρόσληψη κάποιων παραστάσεων ως «πραγματικών». «Πραγματικών»;

10. Για τον αναρχικό — κάποιον αναρχικό, μέ καθόλου υποχρεωτική σκέψη ή αξίωση για κανέναν άλλο — όλα όσα για τους άλλους (κ' εδώ νοούνται όλοι οι άλλοι, άτομα και ομάδες και τάξεις και κοινωνίες όλες και πολιτείες και καταστάσεις πολιτικές ή όποιες άλλες) είναι «Άρχές», «θέσφατα», κώδικες παντοίων συμπεριφορών ή χειρισμών· δηλαδή ό,τι λέγεται «Κοινότης», «Πατρίδα», «Κράτος», «Δικαιοσύνη», «Τάξη» [] «Έπανάσταση», «Σοσιαλισμός», «Άντισοσιαλισμός», «Κομμουνισμός», «Φασισμός», ό,τι θέλετε απ' όλ' αυτά· κι ό,τι θέλετε μαζί απ' ό,τι λέγεται «Δημοκρατία», «Κοινοβούλιο», «Κυβέρνηση», «Διοίκηση», «Έκτελεστική Έξουσία», «Νομοθετική Έξουσία»· και συνάμα όλοι οι τρόποι και συστήματα διαδικασιών, όλα τά «ίερά» και τά «όσια», τά «κρατούντα» και τ' «άπαράβατα», [] τά περιβεβλημένα «κύρος» άπόλυτο, [] όλα, όλ' αυτά, και τ' ανάλογά τους, για τή συνείδηση του αναρχικού είναι μη-δέν! [] Είναι άπλως: «τά δικά τους»! Δηλαδή αυτά πού οι «άλλοι», οι μη ελεύθεροι, έχουν αυθαίρετα θεσπίσει και «όσυσμεις» [], και πού ωστόσο, όλα, για τον αναρχικό, δέν έχουν καμμία αξία, δέν πιάνουν τον παραμικρότερο τόπο στη ελεύθερη συνείδησή του, και άνετώτατα μπορεί, είτε νά τ' άπορρίπτει, όλα, και φανερά, είτε και νά μήν τό δηλώνει (όπως και νά τό δηλώνει), αλλά νά τά χρησιμοποιή, κι ακριβώς: κυνικά, εναντίον τους! (Η Άναρχία).

11. (Σ.τ.ε.) Πρόκειται για τό διήγημα «Τής Τροχιάς ή Ό δρόμος του Ταύρου», στό Μαύρο Καράβι.

12. Σκέφτηκα όλη τή νύχτα αυτό τό πρόβλημα τής προσωπικής αυτοπειθαρχησης - τής προγραμματικής, τής από τά πριν σε παγιωμένες προσωπικές άρχές· κ' ένιωσα ότι τό νά πακτώνεις τήν ως τώρα πείρα σου, τή σκέψη σου, τον πόθο σου, τή γεύση σου τής ζωής, τό νά βιάζεις τον εαυτό σου νά υποταχτεί σε σκληρά προσωπικά δόγματα, και ν' αναθέτεις έπειτα στή θεληματικότητα, τήν από ένα σημείο και πέρα τυφλή κι άτεγκτη τήρησή τους, δέν είναι παρά μιά τάση άποφυγής του αυθυπευθύνου! Σά νά προτιμάς μιάν από σε νομοθετημένη σκλαβιά (πού παραμένει, μολαταύτα, σκλαβιά) απ' τήν ελευθερία, πού δέ γνωρίζει νόμον άλλο παρά τήν πάντα ξάγρυπνη συνείδηση του εγώ. (Πυραμίδα 67).

13. Ένώ κατ' άρχήν είχε πάντα ένα σαφές διάγραμμα στό νου του, πού αντιστοιχούσε ακριβώς σ' ό,τι ξετυλίχθηκε εν χρόνι, ίσως γιατί ό Σπινόζα κι άλλοι μόνο δικιο είχαν πού τό χρόνο δέν τον λογαριάζαν ούσια παρά τρόπο του κόσμου, οι χρόνοι διαρκώς μπερδευόνταν [] και μαζί τό διάγραμμα πάλευε νά επιβληθώ, κι ωστόσο ή όρμη [] έκανε ό,τι ήθελε, ό,τι τής έρχόταν: κλώτσαγε, ανατίναζε τά στοιχεία του διαγράμματος, καθετί μόλις πήγαινε καλούτσικα του 'δινε μιά και τό-στελν' άλλου, άλλιώς νά τελειώσει, σ' άλλα νά καταντήσει, όλότελα άλλα νά φέρει κι άλλη σημασία πιά νά λαβαίνει!.. («Ό Γιάννης τής ζωής μου», ε.ά.).

14. Η ροή τής συνειδησεως δέν είναι παρά τό κύλισμα του εγώ μέσα στό χρόνο: σά μιά χιονόσφαιρα, πού αρχίζει έλάχιστη και γίνεται μέγιστη (αρχίζει παιγνίδι και γίνεται πάθος, αρχίζει προαίρεση και γίνεται ανάγκη, φορά άκατάσχετη), κι όλο προσκτάται, κυλώντας, βαρύτερα, κι όλο πυκνότερα, λιθοῦται βαθύτερα - διαρκεί, διά χρόνον και γίνεσθαι εαυτήν αύξουσα, «φεύγουσα», «παράλλασσουσα», όποια «ταυτότητα» πρόσ εαυτήν συνεχώς άποκλείουσα.

«Βολικό» είναι βέβαια — δηλαδή διανοητικό (άφου ή διάνοια «βολική» ζητεί διαρκώς για λογαριασμό μας) — νά μήν προσέχωμε συνεχώς τήν αδιάκοπη αυτή μεταβολή [], παρά όταν γίνη τόσο άδρή, τόσο «χτυπητή» [], πού πιά νά «επιβάλει»

Φαινόμενα είναι. Βγήκαμε μήπως έξω απ' τή συνειδήσή μας; Και γίνεται νά έχουμε συνειδηση έξω απ' τή συνειδήσή μας;¹⁵ Τό πράγμα είναι οξύμωρο. Ήρα όλα αυτά — ό χώρος, ό χρόνος — είναι πλάσματα τής συνειδήσής μας. Ό Χιούμ λέει «μορφές τής συνειδήσής μας». Μά καλά: ό,τι συμβαίνει, δέ συμβαίνει εν χώρῳ καί εν χρόνῳ; Μά φυσικά! — θάλεγε κάποιος — ειδάλλως δέ συμβαίνει! Όχι — λέει ό Χιούμ: προσλαμβάνουσα ή συνειδηση κάτι ως φαινόμενο, τό χωρίζει καί τό χρονίζει: τό βλέπει, δηλαδή, ως τελούμενο εν χώρῳ καί χρόνῳ γιά νά τό συλλάβει. Χώρος καί χρόνος καθεαυτοί δέν υπάρχουν. Μά τότε δέν υπάρχει τίποτα! Ναι, αλλά πού τό ξέρεις κι αυτό; Πήγες έξω; Ό πλήρως άγνωστικός άγεται εκει.

— **Είστε σίγουρος, δηλαδή, ότι «δέν υπάρχει τίποτα»;**

Όσο θά ήμουν βέβαιος καί πώς τό πάν ύπάρχει όπως τό βλέπουμε. Δέν δύναμαι νά βάλω θετικό σημείο ούτε στό ένα ούτε στό άλλο. Καί δέ μου χρειάζεται κιόλας. Είμαι ό ίδιος ένα διαρκές σύν-πλήν. Βέβαια, αρχίζουν καί λένε: «έκκεντρικός», «περιθωριακός», «τρελός» — ό,τι θέλεις! Ής λένε! Ής πορευτούν μέ τή λογική τους! Μόνο πού καί ό δάσκαλος τής λογικής τους, καί τής διαλεκτικής τους ακόμη (όχι καν τής άριστοτε-

λικής), ό ίδιος ό Ήγγελός τους, γράφει ότι «έν τέλει κάθε φιλοσοφία είναι θεολογία!» Μά αν είναι θεολογία, γιατί δέν παραιτείσαι τότε από τήν έδρα τής φιλοσοφίας νά διδάξεις θεολογία, Ήγγελέ μου; Πώς μπορείς καί μās λές τέτοια κουβέντα — εν ύποσημειώσει κιόλας! — στήν τρίτομη Λογική σου; Καί τό ρέστο τί είναι! Γιά νά κρατās τήν έδρα;

— **Ποιές ήταν οι βασικές επιδράσεις σας από τον χώρο τής σκέψης;**

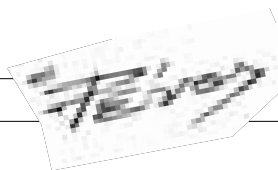
Ήταν ό Νίτσε, ό Ντοστογιέφκν, ό Μπέρξον, ό Κρισναμούρτι, καί βέβαια ό Ήράκλειτος: αυτή ή παρασημασιολογική/παρασημαντική/άλλοιωτική τών έννοιών διαλεκτική, τό διαρκές σύν/πλήν. Διάβαζα Diels τό '44, πού 'χε φέρει ό πατέρας απ' τή Βιβλιοθήκη — τά γυμνασιακά μου άρχαία ήταν καλά —, καί τρελάθηκα μ' αυτό πού διάβαζα! Εκει βρήκα έκφραση αυτού πού μου συνέβαινε. Κι έχω καταλήξει ότι ό Ήράκλειτος είναι, ως τό πούμε, δυσπρόστατος. Θέλει μέν νάναι μεθοδικός/συστηματικός (άλλωστε τό όργανο αυτό, ό λόγος, δέν φέρνει αντίρρηση κατά τής λογικής), στήν ουσία όμως, θεωρεί τόν λόγο προϊόν κοινωνικό καί πρός κοινωνίαν, πρός συνεννόηση μέ άλλους σέ όρισμένο χώρο κι όρισμένο χρόνο¹⁶. Έδω, λοιπόν, μέ τή βοήθεια του Μπέρξον, μπαίνει τό έρώτημα: αυτό τό όργανο

[], στήν προσοχή τή σπασμωδική, κατεύθυνση νέα. Μιά «νέα κατάσταση» τότε μās κρούει τή θύρα []. Τότε ήρικομε, μόνο, πώς «αλλάξαμε κατάσταση». []

Ή προσοχή μας, σάν έκφραση τής διάνοιας, προσηλώνεται [] στό τελούμενο, μέ σειρά άσυνεχών πράξεων. Δηλαδή: μόνο σάν τελούμενο δέν τό βλέπει, παρά σάν «τετελειωμένο» εκάστοτε. Εκει όπου δέν ύπάρχει παρά ένα επικλινές επίπεδο, εμείς πάντα βλέπουμε σκαλοπάτια — ακριβώς εξαιτίας αυτού του άσυνεχούς τής προσοχής μας, πού δέν έχει τροχούς, δέν έχει τροπό νά κυλά [] παρά [] έχει πόδια ούτως ειπείν καί «τοποθετεί», άπλως, τό δίποδο, κάθε τόσο σταματημένο μέσα στό γίνεσθαι, γιά μία στατική, «πρακτική» καί πρόσκαιρη μέσα κεί «βολή» του. («Μέσα από τόν Bergson», *TNE* '66, 2).

15. Στόν «ξύπνο», βλέπεις, έχουμε τά μάτια ανοιχτά: αυτή ή «αίσθηση» ίσα-ίσα μιάς έντελώς συγκεκριμένης «ένέργειας» ή «κατάστασης» δύο όργάνων του σώματος []. Ή πεποίθησή μας πώς ή λεγόμενη πραγματικότητα είναι «όντως πραγματικότητα», ή συνοδεύουσα αίσθηση πώς «έχουμε ανοιχτά τά μάτια» [] - ε, αυτό άρκει! Ήχουμε άμέσως, μαζί, συγγεόμενη, ταυτιζόμενη μέ τ' όποιο «βίωμα» συνοδεύει, τήν «αίσθηση» του «ανάμφισβήτητα αληθινού»!.. «Ός τό μαρμάρωμα! [] Καί τότε ποιός μās πιάνει! Βρισκόμαστε στήν καρδιά του «κατεξοχήν είναι»!.. [] Γιά πάντα: τά μάτια ανοιχτά! Γιαλίνα!.. «Θέσις του αιώνιου»!.. [] Κι άλλωστε... τ' είναι, δηλαδή, ή πραγματικότητα, πού τόσο μās άπειλούν διαρκώς μ' αυτήν οι τάχα «ύλιστές» κ' οι «ρεαλιστές» μας; Ήν μελετήσεις λίγο Μπέρκλεϋ, καί Χιούμ, καί Κάντ — ή κ' εκείνους τούς Νομιναλιστές, του μεσαίωνα — θά 'χεις ίσως βοηθηθεί νά συλλάβεις, πώς όταν λέμε ύπάρχει δέ λέμε άλλο παρά «ύπάρχει μέσα στή συνειδήσή μου, σάν περιεχόμενο της κάτι». Κι αυτό τό «περιεχόμενο της» [τής συνειδήσής μου, ό,τι κανέναν, τάχα, «εκτός συνειδήσεως» (άντικειμενικό) «κόσμου» (τουτο είναι καθαυτό πλάσμα)], λοιπόν αυτό τό τάχα υποκειμενικό ακριβώς [], αυτό είναι ' όλο κι όλο τό ύπάρχειν []!.. Ή συνειδηση έχει διακυμάνσεις, είναι μία συνεχής ροή - τί άλλο; Ήνας κυματισμός, πάνω, κάτω, δυνατώτερα, ασθενέστερα, πιό έντονα, πιό άτονα - διαρκώς έτσι! Δέν πίνεις ένα κονιάκ []; Ήνα, δύο τρία *Napoléon* [] καί δέν απέχεις πολύ απ' τό νά εισπράττη τόν τόσο τάχα «άντικειμενικό κόσμο», τών ύλιστών μας, σάν καθαυτό «Ναπολέον Βοναπάρτης»! Κ' έδω μέν είναι τό κονιάκ []!.. Άλλ' όταν δέν είναι κανένα κονιάκ, παρά ή συνειδηση ή ίδια; [] αυτό τό διαρκές άνεθοκατέβασμα τής φλόγας τής λάμπας; ό σπινθήρας, πού ποτέ δέν παύει καί πάντα διακυμαίνεται; Δυναμώνει αυτός - δυναμώνει τό φάσμα του «κόσμου», του «πραγματικού»! Πέφτει; - πέφτει, άτونهί τό φάσμα []. Άλλάζει; - αλλάζει ό «κόσμος»! [] Ήνα φάσμα, εκάστοτε, «πραγματικότητας», παρέχει κάποιον «κόσμο»! Καί τό φάσμα προσδιορίζεται απ' τό ρυθμό, τόν τόνο, τή συχνότητα ή τό στιγματικό κύμα τής συνειδήσής! («Ό Σκοτεινός, από τούς Ήξάγγελους).

16. Κι αυτό τό ξυνόν λοιπόν του [] Σκοτεινού εφέσου — τό κοινό, ή κοινή αντίληψη του «κόσμου» [] — δέν ύπάρχει, δέν αληθεύει! Κι αυτό εφεύρημα του νου [], πάθημα του νου, στήν πάλη του νά συλλάβη κάπως αυτό πού μās συμ-

είναι πρὸς γνώσιν τῆς οὐσίας τοῦ κόσμου, ἐάν εἶναι θεμιτὴ μὴ τέτοια ἀναζήτησις; Διότι ἐγὼ ὄντας ἀγνωστικός (ὁ Μπέρξον δὲν εἶναι ἀγνωστικός) δὲν παραδέχομαι ὅτι ὑπάρχει κἄν οὐσία ἐνὸς κόσμου. Ἐάν ὅμως τὸ δεχόμεσθε, τότε τὸ ὄργανο γιὰ τὴν οὐσίαν αὐτὴ εἶναι ὁ λόγος; Ὁ λόγος εἶναι ἀπλῶς ἓνα κοινωνικὸ ὄργανο. Τὸ πιὸ ὀλιγόλεκτο ἡρακλείτειο ἀπόσπασμα εἶναι μίαν μόνον λέξη: ἀγγιβάσις. Τί θά πει ἀγγιβάσις; Ἀγγι-βαίνω: βαίνω κοντά. Ὡς ἐάν εἶναι μίαν γραμμὴν. Ἡ γραμμὴ ἔχει μόνον μῆκος. Ἄν, λοιπόν, αὐτὴ ἢ γραμμὴ εἶναι ἀπόλυτη, εἶναι μίαν καθαρὴν, ἰδεατὴν, ἀπόλυτη κόψη, ἀθέρας. Ἰδανικὴ κόψη! Ἐπ' αὐτῆς, ἀκόμα κι ἂν ἔχεις βάρος φτεροῦ μόνον, θά κοπεῖς ἀπ' τὸ ἴδιο σου τὸ βάρος στὰ δύο, ἂν μποροῦσες νὰ σταθεῖς. Διότι ἢ βαρύτης ἰσχύει. Ἄρα ἐπ' αὐτῆς, δὲν μπορεῖς νὰ σταθεῖς. Ἀγγι θά βαίνεις! Δηλαδή, ἢ ἀπὸ 'δῶ ἢ ἀπὸ 'κεῖ — ἢ καὶ ἀπὸ 'δῶ καὶ ἀπὸ 'κεῖ, παλεύοντας νὰ τὴν ἀκολουθήσεις. Αὐτὴ εἶναι ἢ διαλεκτικὴ σύλληψη. Τὸ σύν-πλήν. Ἄρα γιὰ μίαν — εἰς τὸ μέγιστο δυνατῆς προσεγγίσεως πρὸς τὴν ἰδεατὴ αὐτὴ γραμμὴ ἀθέρα — κόψη, αὐτὸ εἶναι τὸ ὄργανο γιὰ τὴν γνώση τοῦ πιθανοῦ κόσμου, ἂν ὑπάρχει τί πού εἶναι ὄν. Ὑπάρχει ὅμως; Γιατί ἐγὼ εἶμαι ἀπολύτως ἀγνωστικός. Ἐχω τὴν ὑπόφραση ὅτι εἶναι κι ὁ Ἡράκλειτος. Δὲν τὸ λέει σαφῶς πούθενά. «Βγαίνει» ὅμως ἀπὸ πολλές ρήσεις, ἢ τουλάχιστον λανθάνει. Ὅπως δὲ ποτε, ὅλα αὐτὰ ἀσκοῦν μεγάλη ἐπίδραση πάνω μου. Αὐτὲς εἶναι οἱ θεωρητικὲς πηγές μου, ἄς τίς ποῦμε — χωρὶς νὰ εἶναι οἱ μόνες. Μὲ πολλές ἀπορρίψεις «σπουδαίων» ὀνομάτων: Ράσσελ, ἄς ποῦμε, Βιτγκενστάιν... Θά 'λεγα: διαβάστε Συντακτικὸ Κυννέρου (Kühner), καὶ δὲν ἔχει νὰ σᾶς πει τί-

ποτα κανένας Βιτγκενστάιν. Διαβάστε Νομιναλιστές¹⁷. (Περιττεύουν οἱ σύγχρονοι Νεονομιναλιστές.) Ὅταν λένε «ἀρχὴ σοφίας ὀνομάτων ἐπισκεψίς», στὴν οὐσία εἶναι οἱ κατεξοχὴν ἀθεϊκοὶ μέσς στὸν Μεσαίωνα. Εἶχαν τὴν τόλμη νὰ τὸ ποῦν καὶ δὲν τοὺς κάψανε!.. Οὔτε βέβαια ὁ κύριος Τσόμσκυ μὲ τίς ἀριστεροσύνες του τίς ἀμερικάνικες! — ἐνῶ, ἀντίθετα, πάντοτε μ' ἔβαλε σέ σκέψεις ὁ William James, ὁ ὁποῖος τόλμησε νὰ πει κάτι πού μόνον ὁ Ἡράκλειτος πάλι τὸ τόλμησε: Ποιὸς σᾶς εἶπε, λέει, ὅτι εἶναι Ἐνα αὐτὸ πού ὑπάρχει; Πολλά εἶναι! Πολλά καὶ διάφορα! Τί σᾶς ἔπιασε μανία μὲ τὴν «Ἐνότητα»! Ὡμὰ ρεαλιστῆς ὁ James! (Ἐξάλλοι οἱ Εὐρωπαῖοι! «Φιλοσοφία τοῦ δολλαρίου!» μαίνονταν!) Παραπέρα, ἢ Φαινομενολογία, φυσικά: καὶ ὁ Heidegger καὶ ὁ Veihinger, ἢ θεωρία τοῦ *als ob*, δηλαδή τοῦ σᾶν νὰ εἶναι: τώρα, ἂν εἶναι πράγματι, καὶ τί εἶναι ἢ τί δὲν εἶναι — τρέχα γύρευε! Καὶ τί τὸ θές τὸ εἶναι; πρὸς τί αὐτὴ ἢ φαγούρα, πού 'λεγε κι ὁ πατέρας μου! «Τί νὰ γνωρίσεις; Εἶσαι ὁ κόσμος!» Βέβαια, θά πει κανεὶς: «Βαθιά νερά εἰν' αὐτά». Ναί, ἀλλὰ τί νὰ κάνουμε; Πρέπει νᾶναι κανεὶς καὶ διαβασμένος. Καὶ μπορεῖ μὲν νᾶμουνα ἓνα κύτταρο εὐαίσθητο, ἓνα ἐξυπνο παιδί, μπορεῖ νὰ ὑπῆρχε ὁ πατέρας μου — ναί! Ἀλλὰ ὑπῆρχε καὶ διάβασμα. Λέω ὅτι δὲ διάβασα παραπάνω ἀπὸ 100 βασικά βιβλία στὴ ζωὴ μου. Καὶ τὰ ἀποδελτίωσα καὶ τὰ 100. Ἐ, ἕκατό τί εἶναι — πολλά εἶναι; Δὲν εἶναι πολλά: τὸ ζήτημα εἶναι σέ πόσο βάθος τὰ μελετᾶς. Ἐ, δὲ χρειάζεται νᾶναι καὶ 100! Μπορεῖ νὰ πορευθεῖς καὶ μὲ 10. Ἄλλωστε τὰ θέματα γυρνᾶν τὰ ἴδια. Χιλιάδες χρόνια τώρα. Κι αὐτὸ δὲ συμβαίνει μόνον στὴ φιλοσοφία. Μήπως δὲ συμβαίνει

βαίνει [] ὑπόθεση γιὰ μίαν δὴθεν «αὐτόματη συρρόθμιση» ὄλων τῶν «ὑποκειμένων» τοῦ δὴθεν «ξυπνοῦ» στὴν ἴδια φάση «ἐγρήγορης»! [] Ἀναζητοῦσε κι ὁ Σκοτεινός μου ἓναν τρόπο νὰ «συνευρισκόμαστε», νὰ «συμπράττουμε», νὰ «συνεννοούμαστε»: μίαν θεωρητικὴν δόμησιν τοῦ ὅτι τάχα «ναί! συνεννοούμαστε! συνυπάρχουμε κοινωνικά!» Καὶ μὴ βρίσκοντάς τιν' ἐπιτέμνεται οὐτ' αὐτός, γιατί δὲν ὑπάρχει, τὴν κατασκευάζει! [] Μίαν συρρόθμιση, λοιπόν, ἀπλῶς [] πρὸς κάποιον συνόνειρον «πραγματικόν», μὲ τὰ μάτια ὄλων κατὰ περίπτου τακτὰ ὠράρια []... (ἔ.ἀ.).

17. Ἐλάχιστα ἔχει ἀποτιμηθῆ ἢ κριτικὴ ἀλήθεια μιᾶς σύγχρονης νομιναλιστικῆς-φαινομενολογικῆς θέσεως [], πού λαμπρά θά μπορούσε νὰ βγαίνει, σὰ γνωσεολογικὸς ἔλεγχος, καὶ κατευθεῖαν ἀπ' τοὺς φωτισμένους νομιναλιστὰς τοῦ Μεσαίωνος — ὄχι, ἔστω, ἀπ' τὸ Βοήθιο, ἀλλ' ἀσφαλῶς ἀπ' τὸ Ραβᾶνο τὸ Μαῦρο, τὸν Ἀβαϊλάρδο καὶ, πρωτίστως, ἀπ' τὸν Γουλιέλμο τὸν ἐξ Ὀκκαμ, τὸν Princeps Nominalium, πού ἀρνήθηκε τὴν ὑπαρξὴν σέ κάθε ἀφηρημένο καὶ γενικὸ —, χωρὶς τὴν δολιχοδρομία, μιᾶς χιλιετίας, διὰ Καρτεσιῦ, Κάντ καὶ νεοκαντιανισμοῦ: ὅτι, ἐν ἐσχάτῃ ἀναλύσει, δὲν γνωρίζομε τίποτε δὲν γνωρίζομε. Ὀνομάζομε, μόνον, τὰ φαινόμενα, κ' ἔτσι συμβολοποιῶμε, ἀπλῶς, μίαν συνάρτησιν «νοῦντος ὑποκειμένου» μ' αὐτὰ — δηλαδή ἀναγνωρίζομε, καὶ ταξινομοῦμε: κοσμοῦμε... Ἡ «ἀλήθεια» — ὅλη ἢ «ἀλήθεια» — κλείνεται, τὸ πολὺ, στὴ λέξη! Γνωρίζω = γνωρίζω τίς λέξεις! Καὶ τὸ ἀνώτατο (ἄς ποῦμε ἢ ἐνόραση, ἢ διαίσθησις, ἢ ἐλλαμψή): ἐνορμητικὴ βύθισις στίς ἐτυμολογικὰς καταβολὰς τοὺς (γνωσεολογικὴ θεμελίωσις καὶ δόμησις τῆς Γλωσσολογίας, ὡς φαινομενολογικῆς-ψυχολογικῆς, ὄχι ἀπλῶς «φιλολογικῆς» ἐπιστήμης) καὶ στίς ἀπώτατες ρίζες τοὺς — ἀλλὰ καὶ στίς δι' αἰώνων παρηγήσεις, συνηγήσεις, παρετυμολογήσεις, μεταβολὰς κ' ἐμπλουτισμούς τῆς σημασίας τοὺς, καὶ στὴ ρυθμολογία, καὶ στὴν ὅλη ἀρμονικὴ καὶ μουσικὴ τοὺς, μαζὶ καὶ σ' ὅλη τὴν συνειρμικὴν τοὺς, στὰ ὄνειρα ἢ στίς παράνοιας, καὶ σέ κάθε συντήξιν τοὺς «ἐν συντάξει» (ἐν πάσῃ δυνατῇ συντάξει) — κι ἀπὸ καὶ σύλληψιν τοῦ πρώτου χαράγματος, πού τίς ἐτύπωσε, τίς ἐμόρφωσε, τίς ἐνέπηξε οἰωνεῖ σώματα, «νοήματα», ἐν τῇ συνειδήσει. («Προσωκρατικοί», Τετράμηνον 3-4).

καί στην επιστήμη τό ίδιο; Στό ίδιο γυρνοβολᾶνε καί προσπαθοῦν νά τό δοῦν ἀπό δῶ, ἀπό κεῖ... Ἡ επιστήμη δέν κάνει τίποτ' ἄλλο παρά ἀπλῶς ν' ἀλλάζει πρῖσμα θεωρήσεως τῶν αὐτῶν πραγμάτων γιά νά πετύχει κάτι πού νά μήν περιέχει ἀναιρετικές ἀντιφάσεις. Πρόκειται περί ἀλλαγῆς πρισμάτων, περί ἐκδοχῶν, διαρκῶς! Ἔ, τώρα τί νά τούς πεῖς· αὐτοί νομίζουν κάθε τόσο ὅτι κάτι νέο ἀνεκαλύφθη, τό ὁποῖο κατέρριψε τό παλαιόν!.. Ἄς ποῦμε, ἐκεῖνος ὁ Hawkins. Ὅσο λέει τά τῆς φυσικῆς επιστήμης του, ναι, εἶναι σωστός. Τά καταλαβαίνω βάσει αὐτῶν πού ξέρω. Ὅταν ὅμως προχωρεῖ παραπέρα, πέρα ἀπό τήν επιστήμη του... ἄ, ἐκεῖ καταλαβαίνω ὅτι τοῦ λείπουν πράγματα... καταλαβαίνω, ἄς ποῦμε, ὅτι δέν ἔχει διαβάσει Προσωκρατικούς. Θά πεῖς, ἐντάξει, φυσικός εἶναι, δέν εἶναι ὑποχρεωμένος νά τά ξέρει αὐτά! Καλά, ὁ Θαλῆς, πού εἶπε ὅτι ἡ οὐσία τοῦ κόσμου εἶναι τό νερό, δέ σοῦ κάνει. Καί δέ μοῦ λές: ὁ Ἀναξίμανδρος, πού εἶπε ὅτι εἶναι τό ἄπειρο; Τό ἄπειρο; Μά τό ἄπειρο εἶναι ἔννοια! Ἡ ἔννοια εἶναι ἡ βάση τοῦ κόσμου δηλαδή;.. Καί τό περνάει ἀσχολίαστο; Κι ὁ Δημόκριτος, πού βρίσκεται ἀκριβῶς στην καρδιά τῆς θετικῆς επιστήμης; Πῶς τό συνέλαβε τό ἄτομο; Ἐδῶ εἶναι καθαρῆ διαίσθησις! Θέλω νά πῶ, δηλαδή, ὅτι αὐτό πού θά μπορούσαμε νά τό ὀνομάσουμε πῶς; διαισθητική σκέψη; ὄνειρική σκέψη; ὄνειρική κίνηση τῆς συνειδήσεως; — αὐτό εἶναι λοιπόν τό μόνο ὄργανο τῆς σκέψεως. Τό $a=b$ καί $b=\gamma$ κι ἄρα $a=\gamma$ εἶναι ἀπλῶς ἡ αὐτοδιαγνωστική τοῦ λογισμικοῦ ὄργανου. Τό Ὅργανον εἶναι, πού σᾶς ἔμαθε τή Λογική. Ὅμως, ὅλη μας ἡ σκέψη καί ὅλη μας ἡ πράξις μόνον αὐτό δέν εἶναι! Κι Ἀριστοτέλη μου, τό μυρίζεσαι κι ὁ ἴδιος — γιατί ὅταν ἀρχίζεις καί μοῦ μιλάς περί ἐντελεχείας, φαίνεται ὅτι δέν εἶσαι ἀνυποψίαστος! Πῶς τό περιορίζεις λοιπόν ἐκεῖ; Δέν τό περιορί-

ζει, θά μοῦ πεῖς· τά δίδαξε αὐτά, ἀλλά βεβαίως ὑποψιάζετο κ' ἐκεῖνα. Ἄλλά μήπως καί στόν Ἡράκλειτο ἐπίσης δέ συμβαίνει τό ίδιο; Δέν ἀρχίζει συστηματικότητας καί λέει «ἐγώ θά τά πῶ ὅπως ἔχουν».. — τί θέλει νά μᾶς πεῖ, δηλαδή; ὅτι θά τά βάλει «σέ τάξη»; Καί μετὰ μᾶς πετάει πρώτο! δεύτερο! τρίτο ἀνατινακτικό! Δυσπόστατος λοιπόν... Κ' ἐγώ, ἄλλωστε, δυσπόστατος. Κ' ἐγώ μ' ἐκεῖνον δέν ξεκίνησα; Μέ μιά λογική-πένσα — ἀκόμα γιά νά διατυπώσω αὐτά! — ναι, ἀλλά! Τό δέσιμο τῆς σκέψης εἶναι μέν τρομερό, ἀλλά πρόκειται περί πραγμάτων πού ἀλλοῦ πᾶνε... Ἔ, αὐτό τό στοιχείο, τό διαφορετικό, ἂν θέλουμε νά τό βροῦμε μέσ στή νεοελληνική λογοτεχνία: τό ἔχει ὁ Βιζυηνός; τό ἔχει ὁ Παπαδιαμάντης; Τό ἔχει ὁ Σολωμός. Ἄλλο πόσο κατάφερε νά τό ἐκφράσει (ἔπινε)... Ἄλλοι; Κάποιοι λογιωπατίστικα πληροφορημένοι — ἀλλά πληροφορημένοι· δέν εἶν' αὐτή ἡ σκέψη τους!..

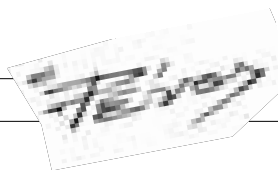
— **Καί πῶς μπορεῖ, ἀλήθεια, κάποιος πού ξεκίνησε μέ τήν ἀριστοτελική λογική, μέ τόση αὐστηρότητα, νά καταλήξει ἐδῶ, σέ τέτοια ἀντιμετώπιση;**

Διότι ἐν τέλει ὅλη αὐτή ἡ λογική δέ βγάζει πουθενά. Γιά νά μή σοῦ πῶ ὅτι ἀκριβῶς ἡ λογική αὐτή διέλυε τά φαινόμενα. Ἀκριβῶς. Ἡ ἀναλυτική διαλύει. Καί κατόπιν, τί μένει; Κι ἄλλωστε — δέν εἶναι ἡ Λογική πού δίνει τόν κόσμο. Τίς πρώτες προσλήψεις τοῦ κόσμου τίς παίρνει κανεῖς μέσσω μιᾶς συρρῦθμισης μέ κάποιον ἄλλον, ἢ καί μέ ὄλους, ἢ καί μέ κανέναν... μέ τή μουσική, ἄς ποῦμε,.. ἔτσι φτιάχνεται κανεῖς¹⁸. Ἐγώ πιστεύω ὅτι αὐτό προέχει — ὄχι ἡ λογική. Αὐτό δίνει τόν κόσμο. Ἡ Λογική εἶναι πρὸς κοινωνίαν εὐρυτέραν — ὅμως ἡ δομὴ τῆς προσωπικῆς ζωῆς εἶναι ἄλλη. Ἐμένα μ' ἐνδιαφέρει τό προσωπικό, ὄχι τό κοινό¹⁹. Τώρα, ἂν τύχει καί συμπέσουμε, καλῶς νά συμπέσουμε! — Δηλα-

18. Αὐτός ὁ ἄλλος κόσμος τῶν γυναικῶν! Πού τόν μαθαίνεις μικρό παιδί, ἐξάρτημα τότε τῆς θηλυκιάς (: μάνας, θειᾶς, γιαιτιάς), ἐρωτικά φλογερά τόν γνωρίζεις κρατημένος ἀπ' τό χέρι τῆς, μέσ στά χρώματα τά χτυπητά, τά χαρούμενα, τυλιγμένος σ' ἀρώματά τους τά υποβλητικά ἑνός μεθυστικοῦ ἄγνωστου, ὑποσχετικοῦ... παραδομένου, ἀνίσχυρος.. - καί τόν χάνεις, δέν τόν ξαναβρίσκεις ποτέ, μά μένει πίσω, βαθιά σου, καταβολή τοῦ πανίσχυρου γυναικεῖου, ἐκεῖνου πού σοῦ φτεῦει τόν ἔρωτα γιά πάντα, γιά κάθε μελλοντική ἀγάπη, σέ κάνει ἄντρα μέ τό πού σοῦ δίνει νά ὀσμίστῃς τή θηλυκιά τους φύση, τήν ἐξυπαρχῆς αὐτόνομη καί ἤρεμη καί ποθητή.

Οἱ διαδρομές [], οἱ γειτονίες, τά ψώνια ὄλων τῶν εἰδῶν, μέσα στην πόλη πού γεννήθηκες, [] εἶν' ἡ βασική προπαιδεία γιά ὅλα τ' ἄλλα, δέν εἶναι διόλου λιγώτερο «ἐπιστήμη» ἀπ' ὅποιες ἐπιστήμες ὕστερα στή ζωὴ σου κι ἂν προσλάβῃς βιδωμένος σέ γραφεῖο, χωμένος σ' ἐργαστήρια, πλήττοντας σέ παραδόσεις παραδόσεων, ἀκατάσχετες, ἀσημαντολόγες τίς πιό πολλές φορές, λόγια! λόγια!, ἐνῶ ἐκεῖνα ἦταν αἰσθηματα, σέ πότιζαν βαθύτατα κι ἄμεσα, σέ ἄρδευαν καιριώτατα, σέ μόρφωναν, γιατί γεννοῦσαν ἰδέες, νοήματα, ἔννοιες κι ἀρχές ὄχι ἀπὸ διανοήματα κι ἀπὸ διαβάσματα, δάνεια ἔξωθεν, ἀλλ' ἀπὸ μέσα σου, μέ ὕλη, ψίχα δικιά σου, περιστασιακή μέν, μά γι' αὐτό κ' ἐμπειριακή, βιωματική σου, πούναι κ' ἡ πιό στέρεα πάντα, ἡ πιό γόνιμη καί κρίσιμα προσδιοριστικὴ τῆς προσωπικῆς σου ταυτότητας. (Ὁυλάν Μπατόρ).

19. Ὁ καθέννας δέν ἔχει παρά τό δικό του γιά νά ζῆ. Καί μ' αὐτό ζεῖ, μ' αὐτό γίνεταί. Ὑστερα ἐρχόνται καί τοῦ λένε — τά νοῦμερα — πόσο εἶναι ἀσήμαντο, πόσο κοινό εἶναι (πόσο εἶν' ἀσήμαντος λοιπόν, πόσο κοινός). Μά δέ ζῆ κανεῖς τοῦ

δή, δέν είναι ὅτι ἀντεστράφη σ' αὐτήν τήν πορεία· εἶναι ἡ συνέχεια αὐτῆς τῆς πορείας. Ποιός θά μπορούσε νά ἰσχυριστεῖ, ἄς πούμε, ὅτι ὁ Βούδας ἔφτασε πρῶτα στήν ἀβίντια — δηλαδή στήν ἀγνωσία — καί μετά στή νιρβάνα; Ὁ Βούδας ξεκίνησε μέ τετραπέρατο νοῦ! Καί πού τά ἐγκατέλειψε στή συνέχεια, ἡ συνέχεια τοῦ τετραπέρατου εἶναι! Τοῦ νοῦ ἡ συνέχεια — ὅταν εἶναι νοῦς πράγματι. Ἐπιμένω, λοιπόν, ὅτι δέν εἶναι ἀντιστροφή. Ἀπλῶς προωθεῖται ὁ νοῦς, ἀκολουθεῖ τόν δρόμο του, ὅπου πάει. Γι' αὐτό καί οἱ πρόσφατες συναφεῖς σκέψεις μου ὅτι ὁ Σωκράτης ἢ ὁ Χριστός εἶναι αὐτοκτόνοι. Βεβαιώθηκαν ὅτι δέν ἀπέδωσε τίποτα ὅλη τους ἡ πάλη,.. ὅλο τό ἰδανικό τους — τῆς πόλεως ὁ ἕνας, τοῦ θρησκούς ὁ ἄλλος — .. ἐνῶ μπορεῖ ὁ Σωκράτης νά φύγει, νά πάει στή Θεσσαλία, νά κάθεται νά κουβεντιάζει μέ τούς φίλους του, νά πίνουν· ἐνῶ μπορεῖ κι ὁ Χριστός — θεός δέν εἶναι; τί ἀνάγκη ἔχει! Καί δέ σηκώνεται νά φύγει οὔτε ὁ ἕνας οὔτε ὁ ἄλλος. Ἄρα εἶναι μορφές αὐτοκτονίας διά χειρός ἄλλων. Ἐγώ, βέβαια, δέν εἶμαι αὐτό. Ὁχι. Ἐγώ μένω καί γελάω!.. — Πάντως, τό ἄλλο στοιχεῖο, καί ὁ ὕπνος, καί τ' ὄνειρο, εἶναι ἡ πηγῆ, ἡ θάλασσα ὅποιασδήποτε τέχνης. Φυσικά, δουλεύει τό λογικό, ἀλλά δουλεύει κατατακτικά, ὀργανωτικά. Δηλαδή δουλεύει σάν ἕνας εἰλωτας εἰς τό ὕλικό πού θά ἐκτυλιχθεῖ καί θά παραγάγει. Τό ἄλλο ὅμως, τό ὄνειρο, τό συναίσθημα, ἡ ζωή τοῦ ὕπνου, αὐτό πού λέν οἱ ἄνθρωποι τρέλλα, παραξενιά, τό μή κανονικό, ὁ ρομαντισμός, πού λέμε,.. αὐτό εἶναι τό ἄλλο στοιχεῖο. Τό ὅποιο στοιχεῖο, ἂν σκεφτεῖ κανείς, κατέχει χρονικά τό τρίτο περίπου τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Κι ὅλος ὁ πολιτισμός δέ στηρίζεται καθόλου παρά στά δύο τρίτα, τ' ἄλλα. Ἄλλ' ἐκεῖνο τό ἕνα τρίτο; Εἶναι ἀπλῶς ξεκούραση; Εἶναι κάτι τό ἀρνητικό ὡς πρὸς τ' ἄλλα δύο τρίτα; Βεβαίως, λέει κάπου ὁ Ἡράκλειτος ὅτι οἱ κοιμώμενοι εἶναι οἱ ἐργάτες τῶν ἐν τῷ κόσμῳ γινομένων. Ἐργάτες; Πῶς εἶναι ἐργάτες — ἀφοῦ δέν κάνουν τίποτα. Τῷχει πιάσει, ὁ γέρος.

— Ἐκεῖ δέ βρίσκεται καί ἡ πηγῆ τῆς ἐπιστήμης;

Ἔμ, ἐκεῖ δέν εἶναι; Λέμε: ἡ ὑπόθεσις· δηλαδή τό παραμῦθι. Στήνουμε ἕνα παραμῦθι διότι δέν

μποροῦμε ἀκριβῶς νά βροῦμε, ν' ἀποδείξουμε — σάν τόν ἄγνωστο Χ στίς ἐξισώσεις. Ἔστω Χ τό ζητούμενον. Καί πῶς διάλο αὐτό τό ζητούμενο προκύπτει μέ τήν ἄλγεβρα; Ἐκ τῶν σχέσεων. Τό ξεκίνημα ὅμως πῶς εἶναι; Ἔστω Χ. Ἄς ὑποθέσουμε, δηλαδή, ὅτι τό ξέρομε, καί τότε θά συμβαίνει ἐποῦτο, ἐκεῖνο κ.ο.κ. καί τελικά ἐκεῖνο πού ἦταν ἄγνωστο βγαίνει γνωστό. Ὡς ἐκ τῶν σχέσεων. Ἄρα ὀτιδήποτε γνωρίσει κάποιος, ἐν ἐπιστήμῃ καί κατὰ λόγον, κεῖται μέσα στίς σχέσεις. Τό ἄλλο, τώρα, πού δέν κεῖται στίς σχέσεις, εἶναι αὐτούσιο μέσ στό ὄνειρο, μέσ στή ρέμβη, μέσ στό συναίσθημα, μέσ στό παράλογο, μέσ στήν καθαρῆ ἐπιθυμία — ἐκεῖ εἶν' ἀτόφιο. Δέν προκύπτει ἐκ σχέσεων. Ἄρα ὅ,τι ὀνομάζεις ζήτηση πρὸς γνώση τοῦ κόσμου δέν εἶναι παρά κάτι πού μπορεῖ νά πάρει ἀπόκριση μόνο ἀπό κεῖνο τό ἄλλο στοιχεῖο. Δηλαδή ἀπό τό ὄνειρο, τή διαίσθηση, τό συναίσθημα, τή μαντεία. Τό ὅποιο, δηλαδή, ἔχει ρίζα, πηγῆ τόν ὕπνο. Τί ὀραῖος πολιτισμός! Θέλει νά μπορεῖ νά τά βγάξει πέρα μέσ στόν κόσμο, ἀλλά γιά ὀτιδήποτε καινούργιο βρεῖ, πρέπει νά καταφύγει στήν πηγῆ τοῦ μή συνειδητοῦ. Πολύ ὀραῖος συνδυασμός. Σατανικός σχεδόν! Δέν τό ἔχουν πιάσει οἱ ἄνθρωποι. Ἐκτιμοῦν τό λογικό, ὁ ἄνθρωπος πρέπει νά ἔναι πολύ λογικός, λένε συνέχεια.. — μπράβο-μπράβο, δέ θά πᾶς πουθενά ἔτσι, οὔτ' ἕνα βῆμα δέν θά κάνεις! Ἀπλῶς θά συνυπάρχεις. Ἐν ἀγαστῆ συμπνοῖα.

— Ποῖό ἦταν τό πρῶτο-πρῶτο βιβλίό πού σᾶς ἐντυπωσίασε;

Κυρίως εἶπειν, βέβαια, ὁ Ντοστογιέφσκι. Δέ συζητιέται. Ναι μέν 11 χρονῶν διάβαζα καί Μάσκας, Φοῦ Μαντσοῦ, ξέρω γῶ, καί τό ἔνα καί τ' ἄλλο — χωρίς νά δίνω σημασία βέβαια —, ἀλλά καί Ρενάν. Τόν Βίο τοῦ Ἰησοῦ. Καί τό ἔπαιρνα τοῖς μετρητοῖς! Δέ συνελάμβανα τότε ὅτι εἶναι ἐπιπολαιότητα τῆς τυπικῆς λογικῆς τοῦ Ρενάν, μέ τήν ὀποία ἐξηγεῖ τά θαύματα. Τό εἶχα σέ πολύ μεγάλη ἐκτίμηση. Ἄλλα βέβαια... μόλις διάβασα Ντοστογιέφσκι... λύσσαξα! Σκέφτηκα: «Αὐτός τά ἔχει γράψει ὅλα, τά ἔχει πεῖ ὅλα, δέν ἔχει ἀφήσει τίποτα!»

— Ἔσεῖς τί θέλατε νά γράψετε;

Αὐτό πού νιώθω. Ἄλλ' ἐκεῖνος τᾶ ἔχε πεῖ ὅλα! Αὐτή ἦταν ἡ βασική μου σκέψη²⁰. Μπορεῖ

ἄλλου τίποτα - οὔτε μέ τῶν ἄλλων, ὅλων, τήν ἀνάσα, παρά μέ τή δικιά του. Καί τό «σάν τοῦ ἄλλου, σάν τῶν ἄλλων ὅλων» δέ λέει τίποτα! Σκέπει κανείς ἂν τοῦ βουλώσουν τό δικό του στόμα καί μήτηρ - ἔστω κι ἂν ὅλοι οἱ ἄλλοι στόν Κόσμο παίρνουν θαθεῖες ὕγιεινές εἰσπνοές πεντακάθαρου ἀγέρα τῶν δασῶν ἐκεῖνη τήν ὄρα!.. («Ὁ Γιάννης εἶναι ἡ ζωῆς μου», ἔ.ἄ.).

20. Μέ τήν ιδέα πῶς μονάχα ἡ δικιά σου ζωῆ εἶναι δικιά σου, μόνο ὁ δικός σου ἑαυτός εἶναι ὁ ἑαυτός σου, μπορεῖς ν' ἀπαλλαγεῖς ἀπ' τήν τυραννία τῶν μεγάλων. [] Δέν ὑπάρχουν «μεγάλοι». Ἄνθρωποι μόνο ὑπάρχουν. Κι ἂν ἐγώ δέν μπορῶ νά γράψω τόν «Ἡλίθιο» τοῦ Ντοστογιέφσκι, μήτ' ἐκεῖνος ὅμως θά μπορούσε νά γράψει αὐτό τό γράμμα, ὅσο ἀσήμαντο κι

καί παίζει τόν καθένα μας σάν νά ἦταν ἓνα μαντολίνο, μιά ἄρπα, καί μᾶς κάνει μέ τὰ ἀσήμαντα πού γράφει νά παίζουμε ἐμεῖς ἓναν σκοπό, πού εἶναι ὅ,τι γράφει αὐτός! Αὐτό πού παίζεται μέσα μας, στίς προσωπικές μας χορδές, ἀπό τ' ἀσήμαντα πού γράφει — αὐτή εἶναι ἡ δημιουργία του! Ἐνῶ στόν Τολστόι, τό γράψιμο εἶναι ἡ δημιουργία, ἡ στόν Γκόγκολ. Στόν Ντοστογιέφσκι ὅμως — τό γράψιμο δέ λέει τίποτα. Ἀσήμαντα πράγματα κι ἀσήμαντα γραμμένα. Ἦ: λειτουργοῦν ὑποβλητικά ἀκόμα κι αὐτά πού δέν καταλαβαίνουμε: «οἱ ταραχές τοῦ Φόν Ζόν» λέει κάπου... Τί εἶναι αὐτές «οἱ ταραχές τοῦ Φόν Ζόν»; Ὅπου κι ἂν ἔφαξα, δέν κατάφερα νά βρῶ.

— **Εἶναι ἀλήθεια** ὅτι ὁ Ντοστογιέφσκι περιέχει τὰ πάντα αὐτοῦ τοῦ αἰῶνα πού πέρασε κι αὐτοῦ πού διανύουμε;

Βεβαίως τὰ περιέχει. Εἶν' ἀκριβῶς ὁ εὐρωπαϊκός μηδενισμός. Τήν ἴδια στιγμή πού ὁ Νίτσε, ἀπ' τή μία, γράφει γιά τόν μηδενισμό — τόν αυτομηδενισμό — αὐτοῦ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Εὐρώπης, ὁ Ντοστογιέφσκι, ἀπ' τήν ἄλλη, ξετυλίγει ἀκριβῶς αὐτόν τόν μηδενισμό. Κατά τοῦτο εἶναι προφητικός. Γι' αὐτό καί μαίνονται οἱ κουκουέδες: τούς προδιέγραψε ἀπόλυτα καί τούς ἔβαψε μέ φοῦμο ὄλους μαζί! Γι' αὐτό καί τοῦ φέρθηκαν ἔτσι. Εἶχαν ἀφήσει στό σπίτι του — τὰ γράφει ὁ Ἰ.Μ. Παναγιωτόπουλος — νά κατοικεῖ μιά οἰκογένεια: μόνο τό γραφεῖο καί δύο-τρία ἄλλα πράγματα εἶχαν μείνει... Ἀντί νά τό κάνουν μουσεῖο, φέρθηκαν ὅσο μπορούσαν πιό περιφρονητικά.

— **Ὁ Κάφκα; Ξέρω πώς τόν διαβάσατε μᾶλλον ἄργά.**

Σαράντα χρονῶν. Ἔ, τώρα μετά τόν Ντοστογιέφσκι, τί νά μᾶς πεις ἐσύ! — ἔτσι εἶχα σκεφτεῖ. Κάθησα μιά φορά — τόν ἀπέρριψα. Τόν ἄνοιξα δεύτερη — τό ἴδιο. Στό μέσο τῆς τρίτης φορᾶς πού διάβαζα τόν Πύργο.. — τότε ξύπνησα. Κι ἄρχισα νά τόν διαβάζω ἀπ' τήν ἀρχή!

— **Ποιοί εἶναι οἱ σταθμοί τῆς πορείας σας ὡς πρὸς τό εἶδος τοῦ λόγου, τίς ἀλλαγές τοῦ ὕφους, ἀπ' τό ξεκίνημά σας ὡς σήμερα;**

Ὁ πρῶτος λόγος εἶναι στούς Σταθμούς μιᾶς πορείας, πού εἶναι τρία δοκίμια. Βρίσκομαι φυσικά στόν χῶρο σκέψεων τοῦ πατέρα μου. Εἶναι ἡ προσπάθειά μου νά δώσω τήν ψυχροσύνθεσή μας, τῶν νέων τῆς Κατοχῆς — πῶς νιώθαμε. (Τήν ἀτμόσφαιρα ἐκείνη τήν δίνει καλύτερα στά *Θολά ποτάμια* ὁ Βρεττάκος — ἀλλ' ὄχι τήν ψυχροσύνθεση τῶν νέων.) Μετά εἶναι ἡ *Πυραμίδα*. Εἶναι αὐτοῦσιο μ' αἶμα τό βίωμα τοῦ Ἐμφυλίου. Εἶναι γραμμένη μέ αἶμα, κ' ἐκεῖ εἶναι ἡ ὑπεροχή της. Εἶναι ἀδικο νά τήν κρίνει κανεὶς ὡς λόγο. Δέν εἶναι λόγος. Εἶναι τό ἴδιο τό αἶμα πού γράφει. Καί γιατί γράφει; Γιατί ἀλλιῶς δέν μπορεῖ νά ζήσει. Μ' αὐτόν τόν τρόπο ζεῖ. Εἶναι στοιχεῖο προϋποθετικό τῆς ζωῆς τοῦ γράφοντος. Καί δέν εἶναι λόγος λοιπόν αὐτός πιά. Ὑπάρχει ἀπλότητα καί ὠμότητα κυριολεκτική. Δέν κάνει φιλολογία... μόνο περιστασιακά: δηλαδή, πού καί πού ἄρесеῖ κάτι στόν γράφοντα κ' ἐκεῖ ὁ λόγος λειτουργεῖ λογοτεχνικά. Κυρίως ὅμως, δέν λειτουργεῖ λογοτεχνικά. Ἐνδιαφέρεται νά πεῖ τό *πράγμα* καί τή λέξη. Τώρα στά πρῶτα λογοτεχνικά, μέ πρῶτο καθαυτό διήγημα τῆ *Νόμιμη*²¹, στίς *Ἱστορίες ἀπό τίς νότιες ἀκτές*, ἔχουμε ἓναν λόγο ἀνθηρό, χυμώ-

ἄν εἶναι. Κι αὐτό γιατί κανένας ἄνθρωπος σ' ὄλον τό χῶρο καί τό χρόνο δέν μπορεῖ νά κάνει ἢ νά ζήσει ὅ,τι κάνει κι ὅπως ζεῖ ἄλλος. Ὁ κάθε ἄνθρωπος, κι ὁ πιό ἄσημος, εἶναι ἀνεπανάληπτος. (Ὅσο γιά τό ἀντικειμενικό βάρος, τῆ λεγόμενης «ἄξια», ὄλων μαζί τῶν ὑπαρκτῶν τό βάρος ἰσοῦται μέ τό μηδέν!) (*Πυραμίδα* 67).

21. Ἄξαφνα, ἓνα βράδι, ὁ Νιντερμάγιερ [] φανέρωσε τή λάμπα: «Ἐχω καί μιά ἐκπληξη γι' ἀπόψε, νά σᾶς κάνω, [] πού τή φύλαγα ὡς τώρα - μά χαλάλι σας!..» Κι ὅταν βράδιασε, σηκώθηκε μ' ἐπισημότητα [], κ' ἦρθε ἀπ' τ' ἀντίσκηνό του μέ τή λάμπα!

Τήν ἀκούμπησε ἀπάνω στό τραπέζι: [] κ' εἶπε μέ σοβαρότητα:

— Αὐτήν!

Τήν κοιτάζαμε ὄλοι κατάπληκτοι.

Ἦταν ἀλήθεια, μιά λάμπα θυέλλης σπουδαία!

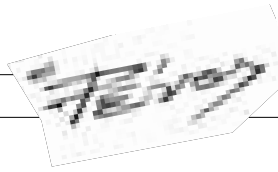
Ἄστραφτε τό νίκελ της καί τὰ χοντρά κρύσταλλα της στήν ἀνταύγεια τῆς νύχτας, μ' ἓναν ἔξοχο παρασινογάλαζο φθορισμό - ἔτσι πούμοιαζε πράμα ἀπ' ἄλλο κόσμο, σάν ἀπό ὕλη σεληνιαία. []

Τήν ἀνάψαμε.

Κεῖνο τό βουητό της μᾶς πρωτοφάνηκε [] ἐνοχλητικό. Μά, σιγά-σιγά, τό ἄκουσμά του τό συνηθίσαμε νά συνοδεύει τίς νύχτες μας, καί τόχαμε πιά σάν τὰ τζιτζίκια ὀλημερίς στά πεῦκα. []

Κ' ἔτσι μπήκε ἡ λάμπα στή ζωή μας - γίνηκε ἡ καρδιά τῆς ζωῆς μας, κι ἄρχισε ὄλο νά φωτάει, κι ὄλο αὐτό νά πλέει μαζί της κάθε νύχτα.

Παράξενα τότε, πάψαμε καί νά τσακωνόμαστε. [] Ἀρχισε τό σταθερό βουητό τῆς λάμπας [] καί τό δυνατό ἄσπρο φῶς [], πού μᾶς θάμπωνε καί τό χαζεύαμε πολλή ὥρα, δίχως νά μιλάμε. [] Κάποιο χωριστό δρόμο ἔπαιρνε τοῦ καθενοῦ τό μυαλό, κάτι θάλεγε κάποιος, κ' ἔπαιρνε μιά κουβέντα τό δρόμο της κάθε νύχτα, κ' ἡ λάμπα ἔκαιγε κεῖ, μέ τό βουητό της, κ' ἔφεγγε δυνατά, καί πλέαμε, ξεκοιμένοι ἐξαισία μέσ στόν κόσμο, στό κέντρο του, ἀδελφωμένοι!.. [] Ἡ λάμπα [], πολλές

δη, έκφραστικό του συναισθήματος, ολοένα και περισσότερο ανοιγόμενον σέ προσωπικώτερα, σέ ασαφέστερα, πλήν συγκροτημένον. Μέ δομή αὐστηρή. Μέχρι πού φτάνουμε στή Βορά στό θηρίο, όπου ὁ λόγος εἶναι σχεδόν κρυσταλλοποιημένος καί γιά τοῦτο καί πιό δύσπεπτος. Ἄς πούμε, ἡ Μηχανή πού ἔδινε τήν εὐτυχία²² εἶναι μία σύλληψη μέν, ἀλλά πλέον ὁ λόγος ἐκεῖ εἶναι τόσο δουλεμένος, πού θά ἔλεγε κανεῖς ὅτι δέν εἶναι πλέον εὐκαμπτος, ὅπως ἦταν σέ ἄλλα. Αὐτό δυσκολεύει τόν δέκτη. Γενικά, ὁ λόγος ὁλοένα εἶναι καί πιό πλούσιος λεκτικά, ἀλλά οἱ περισσότερες λέξεις σημαίνουν περισσότερες ἀναφορές, προέρχονται ἀπό περισσότερες πηγές, κ' ἐπομένως προϋποθέ-

τουν ἕναν δέκτη, ὁ ὁποῖος δέν θάναί ἀγράμματος. Ἔτσι προχωρεῖ ὁ λόγος — τό κορυφαῖο σημεῖο μᾶλλον εἶναι ἡ Γέμιση τοῦ φεγγαριοῦ. Μετά δυναμώνει τό φανταστικό στοιχείο, τό ἀπιθανολογικό, τό ὁποῖο ἀπαιτεῖ ἕναν λόγο πού νά εἶναι ἀμεσώτερος, θά ἔλεγε κανεῖς, πιό ἀτημέλητος. Μέ ἄλλα λόγια, προχωρεῖ πρὸς μία — ἄς τήν πούμε — τελική φάση. Βέβαια, ὑπάρχουν ἐπιτεύγματα πολὺ καλὰ στοὺς Ἐξάγγελους... ὄχι μόνο στόν Σκοτεινό, ἀλλά καί Στό μεγάλο Τύμπανο:²³ ἐκεῖ ἔχει γίνει δουλειά τοῦ διαόλου, γιατί ὑπάρχει ἡ μαγία νά λέγεται τό πραγματικό σωστά! Ναι! ἀλλά ὁ λόγος προχωρεῖ πρὸς μιάν ἀμεσοποίηση, συνεχῶς. Στή φάση αὐτὴν ἐδῶ, ὁ λόγος εἶναι σά ρό-

βραδιές, ἔριχνε [] ἕνα φῶς ἀνήλεο πάνω μας, ἐκτυφλωτικό, κι ὄρες-ὄρες νιώθαμε, πῶς ἀντί νᾶμαστε ξεκομμένοι μόνο [] ἀπ' τόν κόσμο τόν ὑπόλοιπο, ἤμασταν τώρα κυριολεκτικά ξεμοναχιασμένοι, ἤ, σωστότερα: ἔρημοι δλότελα, δίχως κόσμο δίπλα μας - ἔμεῖς ὁ κόσμος ὅλος, δίχως πιά τίποτα ν' ἀρμενίζει φιλικά ἀπὸ ἀπέναντι, μόνοι, ὀλόμονοι, σέ τεναγγὸ ὀλόμουρα, ὕπουλα, ἔξω ἀπ' τὰ σύνορα κάθε στεριάς καί θάλασσας τοῦ κόσμου τούτου!

Ἔαγαμε τότε γύρω μας, κι οὔτε «Πέρα Βουνά», οὔτε γλώσσες, ἀκρωτήρια, κόλπους νά μᾶς συντροφεοῦν βρίσκαμε στό σταματημένο τοῦτο ταξίδι μας. Τό φῶς αὐτό γινόταν σάν ἕνα φῶς ἐωσφορικό, ἄλλου κόσμου - ἕνα φῶς ἔναγχο, ἀπαίσιό, σάν τριτοβάθμιας ἀνάκρισης ἴδιο σουβλί μέσ στ' ὀπτικό μας νεῦρο, πού μᾶς ζέσκιζε ἀνήλεα καί θέλαμε νά σθήσει πιά, νά σθήσει!.. []

— Δέν τή σθήνουμε; [] Ἄς τή σθήσουμε... νά δοῦμε τί θ' ἀπογίνει; [] Σβήστε νά δοῦμε! («Ἡ “Νόμιμη”», ἀπό τίς Ἱστορίες ἀπὸ τίς Νότιες Ἀκτές).

22. Κι ἄξαφνα, ὅλα σταματοῦν... Ἡ Μηχανή βυθίζεται στό σκότος, σθήνουν μαζί κι ὅλα τὰ φῶτα τοῦ λεκανοπεδίου, κι ὁ πολίτης Μπράχε μένει κρεμασμένος ψηλά, στά πυρωμένα ἐκράν τῆς ἰδανικῆς εὐτυχίας, ζωντανός-νεκρός ἄγνωστο, ὕστερ' ἀπὸ τόσες ἐκλάμψεις... Οἱ ἐξέδρες ἔχουν πάψει νά εἰσφέρουν ἀρίστων στό πεδίο παροχῆς: οἱ ἐλικοειδεῖς πλατφόρμες περιφέρονται ἀκόμα γύρω στοὺς πύργους, σάν τεράστιοι κοιλίες, μέ τὰ πλήθη πάνω τους ἄλλα, καθώς νιώθουν ἀργά νά ἐκπνέει καί ἡ τελευταία κεκτημένη... Τέλος ἀκινήτων, μπρὸς στά σθήστα διαφράγματα. Ἡ Μηχανή, ὀλοσκότεινη, δέν ἀνασαίνει... Μόνο οἱ φλόγες τῶν Διυλιστηρίων [], ταραγμένες σέ συγγενή χορεία, φέγγουν ἀπόκοσμα μέσ στό ζόφο, γλωσσάλεες, ἀποφώλιες καί μεταλλοπράσινες. Πότε-πότε, μιά τούς ἀναλάμπει ἀπότομα - κι ὅλες κατανεύουν παραστέκουν ἔτσι τό ἄγχος - ἕνα τό Βράγγιο, ὁ Πνεύμων, σ' ὄλο τόν πλανήτη! στό ἔδαφος, στό στήθος καί στό ὑπέδαφος ἕνα τό Αἶμα! Τό Ζῶο πού πάσχει λέγεται Ἰθρόγειος.

Κ' ἡ καρδιά της Urasia, σταματημένη.

Τά νεῦρα, ὁ νοῦς, ὁ ρυθμός - ὁ μηχανισμός ὅλος μπλοκαρισμένος! []

Τό Ἰδανικό Καθεστῶς βασίζεταν στή λειτουργία τῆς Ἀμοιῆς. Ἄπ' ὅλα τὰ διαμερίσματα τοῦ πλανήτη οἱ μᾶζες τῶν ἀρίστων συνέρεαν πάνω στίς ἀτσάλινες ἐλικοειδεῖς πλατφόρμες νά λάθουν τόν παράδεισό τους... Ἡ ἄγρυπνη Urasia, μέ τό φαρδύ μπετονένιο στήθος προτεταμένο σέ τόξο χιλιόμετρων, πού πάνω του ἄστραφταν ἄσθεστο οἱ λαμπτήρες ἀπρόσκοπτῆς πορείας τοῦ Καθεστῶτος, λειτουργοῦσε ἀκατάπαυτα ἀπὸ αἰῶνες. Οἱ γιγάντιοι πύργοι τῆς, ὡς τό σπερέωμα, σφύζαν διαρκῶς κατᾶμεστοι, πυρακτωμένοι, κ' οἱ πλόκαμοί τῆς βυθίζονταν βαθειά στό ὑπέδαφος, μαστεύοντας τό βασάλτη. [] Τό πᾶν ἄξαφνα ἐσθῆσε, σ τ ἄ θ η κ ε ! ...Βροχή διαττόντων ἐπεφτε στήν κοιλάδα... Ἐνας τεράστιος λαμπτήρας στό μέτωπο τῆς Urasia, τρία θέρστια πάνω ἀπ' τὰ σύνεφα, φώτισε τό σπερέωμα κατέρυθρα... («Ἡ Μηχανή πού ἔδινε τήν εὐτυχία», ἀπὸ τή Βορά στό θηρίο).

23. Ἐχω βρεῖ [] κάτι σπηλιές κρυφές, μυστήριες, μέ κάτι ἀνταύγειες μέσα, κάτι μυθικά χρώματα, τί νά σοῦ πῶ! ἀφάνταστες!.. [] Τεράστιες γαλαρίες, σάν ὑπόστυλες αἰθουσες, σά συνοικίες ὀλάκερες ἀπὸ σταλαχτίτες καί σταλαγμίτες, ὄλο γρανίτες καί μαλαχίτες καί λογιῶ-λογιῶν Ὀψιανές πού τίς ἔλεγα πιά μονάχος μου, ἄλλες μαῦρες, κατᾶμαρες, κι ἄλλες τεφρές, σά μισοδιάφανες τότε-πότε καί πιό ἠλεκτρικές κι ἀπ' τίς ἄλλες... [] Μά οἱ ἀνταύγειες ὀλοένα, κ' οἱ παραθλάσεις τῶν νερῶν στά γλυμμένα τοιχώματα τῶν πελώριων αἰθουσῶν, μ' ὅλα τ' ἀχειροποίητα πού κυνηγιούνταν ἀέναα αὐτοῦ πάνω τους, πολύχρωμα, ὀργιαστικά διαρκῶς παραλλάζοντας [], αὐτές ὅλες οἱ Ἀεικίνητες, οἱ θεότερρα εὐρηματικές στά χρώματα καί τίς παραλλάξεις τους, δέ μ' ἄφηναν, δέ μ' ἄφηναν τίποτα νά δῶ σταθερό, νά ξεκαθαρίσω πάνω τους, μέσα τους, πίσω τους, κι ἄς ἦταν ἀπιαστα τὰ κορμιά τους, ἄς ἦταν ὀλοδιάφανα, ὄλο σάν παιγνίσματα τῶν ἴδιων τῶν ὑγρῶν ματιῶν μου, πού δέ στέγνωσαν ποτέ, δέ βλέπανε στεγνό καί βέβαιο τίποτα!.. [] Μολαταῦτα ἐγὼ ἀποφάσισα [] νά σπουδάσω, νά κάνω ἐπιστήμη ἔλεγα τῶν ἀνταυγείων, τῶν παραλλάξεων, τῶν σκιῶν καί τῶν ἀλλοχοριῶν! Θά μελετοῦσα ὄλους τοὺς ρυθμούς τους, ὄλους τοὺς τόνους καί τίς περιόδους τους! Θά σύνθετα σιγά-σιγά ἡμερολόγιά τους! Θ' ἀνασυγκροτοῦσα μέσα μου, συλλέγοντας ἕνα-ἕνα ὅλα τὰ τεκμήρια καί τὰ ἐνδόσιμα, τή λογική τους, ὅπως ὁ Ἀριστοτέλης συγκρότησε τή δικιά μας [!] Λοιπόν, κ' ἐγώ! Τή λογική Αὐτῶν Ἐδῶ! [] Τίς ἀρχές τους! Ὅτι, λόγω χάρις, τοὺς ἀρέσει νά κρῦβωνται! Λοιπόν: Πῶς κρῦβονται; [] Μέ ποιούς ρυθμούς καί τρόπους κρῦβονται;..

Μιά ἐπιστήμη ἀκριβῶς!.. («Στό Μεγάλο Τύμπανο», ἀπὸ τοὺς Ἐξάγγελους).

παλο, δέν δέχεται καμμία λέξη, παρά τήν απαραίτητη κυριολεκτικά γιά κείνο πούχει νά πεί. Αυτό μοιάζει αντιλογοτεχνικό από μιās πλευράς. Ἡ λέξη ὅμως πρέπει νά εἶναι καρφί! Συγχρόνως, ὅμως, νά δίνεται ἡ αἴσθησις τῶν πραγμάτων: γι' αὐτό κι ὁ λόγος αὐτός εἶναι — βλέπεις — πιό εὐκαμπτος τώρα. Εἶναι περίπου καί σάν σκηνοθετικο-θεατρικός. Θέλει εἰκόνα. Δέν τοῦ ἀρκεῖ νά λείει τό πρᾶγμα — δέν εἶναι νοηματικός. Εἶναι εἰκονικός καί ὠμά ρεαλιστικός: μιὰ λέξη, καί λέγε τό πρᾶγμα χωρίς καμμίαν ἄλλη προσθήκη! Αὐτό εἶναι λογοτεχνία. Δέν εἶναι οἱ «ὠραῖες λέξεις» καί οἱ «φρίλιζες». Ἄσε τά διανθίσματα! Δέ χρειάζονται. Τό πιό ὁμορφο εἶναι τό πραγματικό, ὅταν εἶναι ἀποτυπωμένο σωστά. Καί εἶναι μαζί τό πιό ἐφευρετικό καί τό πιό φανταστικό²⁴. Καί τό πιό ὑπερλογικό, ἂν θέλεις.

— Πῶς μπορεῖ ἓνα λογοτεχνικό κείμενο νά μπᾶσει στό σήμερα;

Θά πρέπει νά ὑπάρχει ὡς προϋπόθεσις τό νά ἀφήνεται στά ἐκτυλισσόμενα πράγματα. Νά μπορεῖς νά βλέπεις, δηλαδή. Ἄλλο ἂν δέ μετέχεις. Τό βλέμμα ὅμως. Ἡ ποίησις ὑπάρχει πρό τῆς γραφῆς. Εἶναι στό πῶς βλέπεις. Ἄμα, τώρα, βλέπεις καί ἀφεθεῖς, ἀφήσεις τόν λόγο νά καταγράφει αὐτό πού βλέπεις, αὐτό πού συμβαίνει... αὐτός εἶναι κι ὁ μοντέρνος τρόπος γραφῆς, δηλαδή ὁ μὴ ἀκαδημαϊκός.

24. Πῶς τό φανταστικό μπερδεύεται μέ τό πραγματικό καί συμπληρώνει! Ἡ μνήμη μόνη τῆς μυθεύει - καί τί ἀνάγκη δυνατή, ἀναπόδραστη, νά ὀλοκληρώνεται τ' ἀληθινό μέ ψεύτικο! Μά καί τί συχνά, τί ἐκπληκτικά, τό φανταστικό εἶναι μαντεία: Σπίτια ὅπου ποτέ δέν πῆγες - κι ἀκριβῶς ἔτσι ἦταν ὅταν πῆγες, ὅπως τάστιγνη ἡ φαντασία! Μέρη ὅπου ποτέ δέν ταξίδεψες - κι ἀκριβῶς ἔτσι ἦταν: τό ἴδιο χρῶμα, τό ἴδιο ὕφος τῶν δρόμων, τῶν προσώπων, τῶν ἀνθρώπων! Ποιός μᾶς βεβαίωσε πῶς ἡ φαντασία τῆς ρέμβης — ἡ ἀλογάριαστη, ἡ ἀνιδιοτελής, πού σέ καμμίαν ἀνάγκη δέν ἀποκρίνεται, κι «ἄχρηστη» ἀναβλύζει, «περιττή», ἀπροσδιόριστη — δέν εἶναι ὄρασις πέρ' ἀπ' τό χῶρο, πιό ἀκριβῆς ἀπό τήν ὄρασις; (Δέν ἔχασα ποτέ τήν «αἴσθησις» — ἢ τήν «παραίσθησις»; — πῶς ἔζησα σέ πόλεις ὅπου ποτέ δέν ἔζησα, Καιρούς πού δέν ἤμουν καί δέ θάμαι. Ὅμως ἔξρω τοπεῖα ἐντελῶς συγκεκριμένα, ἐπάλλξεις κτηρίων αἰώνων πού θάρθουν, κήπους μετάλλων πιό ὠραῖους ἀπό κήπους δέντρων πού μαραίνονται καί φυλλορροοῦν... Θάν' ἀσφαλῶς «παραίσθησις»... Ἐσεῖς πού θά ζητε αὐριο, θά τό βεβαιώσετε!) («Ὁ Γιάννης τῆς ζωῆς μου» ἔ.ἀ.).

25. Ἡ λογοτεχνία δέν ἐκφράζει, ἀπλῶς, πράγματα. Δημιουργεῖ πράγματα, πλάθει πράγματα, βιοῖ πράγματα. Ἔτσι, ὁ λόγος σ' αὐτήν, δέν εἶναι μόνο ἓνα ὄργανο ἐκφρασις, ἓνα μέσο διαβίβασεως τῶν ἐνδόμυχόν μας στούς ἄλλους, παρά κάτι τό συστατικό τῶν πραγμάτων πού «ἐκφράζονται» - αὐτό, ἴσα-ἴσα, πού τά δημιουργεῖ, πού τά πλάθει, πού τά μορφώνει. Κι ἀκριβῶς γι' αὐτό, λέμε ὅλοι μας, πῶς μορφῆ ἀπό περιεχόμενο δέν ξεχωρίζονται - πῶς εἶν' ἓνα!

Λόγος μὴ προσωπικός, δίχως ὕφος, συνεπάγεται, ἀναγκαίως, καί περιεχόμενα ἄπλαστα, ἄμορφα, ἄφτερα - μὴ ἐνδιαφέροντα. Γιατί, ὅπως τό ὕφος μας, δέν εἶναι, ἐντέλει, παρά τό ἦθος μας, ἔτσι κι ὁ λόγος μας, δέν εἶναι παρά ἡ πράξις μας, ἡ ὑπόστασις μας, τό εἶναι μας καί τό ἔχει μας. Ὅταν δέν εἴμαστε, ὅταν δέν ἔχουμε τίποτα δικό μας νά πούμε, τότε γράφουμε σέ λόγο κοινό, «στρωτό» ἀπό κενότητα καί «ὀμαλό» ἀπό νέκρα. Φυσικά, τότε, δέ μᾶς βρίσκουν καί λάθη - μά δέ βαριέσαι! μᾶς πετοῦν ὀλόκληρους στό καλάθι τῶν ἀχρήστων! (Γ. Θεοτοκάς, ΤΝΕ '52, 6).

26. Θά φαντάζονταν [] κανεῖς ποτέ, τάνκς νά περιμένουν τό πράσινο, στά φανάρια, γιά νά τσουλήσουν παρακάτω, μαζί μέ τό ξενυχτισμένο ταξί δίπλα τους; Τό φοβερῶτερο ἦταν αὐτό, κι ὄχι τό τάνκ τό ἴδιο! [] Ἀπό κεῖ ἀρχίζει ὄλο τό ἀλαλούμ, [] ὅλα τά νέα σέστα, [] καί στή γλώσσα καί στούς τρόπους καί στις ἐνέργειες καί στή ζωὴ ὀλάκερη... Αὐτά τά νέα ὅλα ἦταν τ' ἀναντιμετώπιστα: οἱ «στόχοι», τά «στοχεύω», τά πού «σηματοδοτοῦν», καί «διαχρονικά» «χρονοδιαγράφουν» «κάπου» τό τίποτα! Τί νά πολεμήσις κανεῖς ἀπό δαῦτα; Τί νά διορθώσις []; Ὡς καί «χρονογράφους» λένε τώρα καί τ' ἀπλᾶ ρολόγια, σά νά τά φορᾶνε τάχα διασημάνθρωποι [] μά εἶν' αὐτό: πού «ἀλλάζεις, λείει, τή λέξη», θάζεις ἄλλη λέξη μοναχά [] κι «ἀλλάζεις ἔτσι τόν κόσμον», τάχα, θαρροῦνε οἱ δόλιοι! «Ἀναβαθμίζονται!» Δέ χρειάζονται, ἀπλᾶ: νά καλῶ περιεῖδον κάπως.. - ἂν ἦταν δυνατό!

Κι ὄλο αὐτό ἀρχίζει ἀπό κεῖ, ἀπό τότε! [] Εἶχαμε περάσει [] στούς μηχανισμούς, τούς προγραμματισμούς, τίς προ-

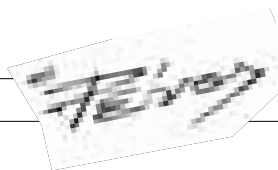
Τώρα, βέβαια, ἔχουν περάσει στή φάση τῆς προστυχολογίας, τῆς προστυχοσυμπεριφορᾶς — πού τάχα αὐτό εἶναι τό μοντέρνο!..

— Ἄν πάρουμε τούς βασικούς μας ποιητές, βλέπουμε ὅτι τούς διέπει μιὰ θεμελιώδης ἰδέα. Τόν Σολωμό, ἄς πούμε, τόν διέπει ἡ Ἐλευθερία κι ὁ Ἀγώνας τόν Κάλβο ἡ ἀρετή. Ἐσᾶς τί σᾶς διέπει;

Τά πράγματα! Ποιά εἶναι τά πράγματα — μὴν κοροιδεύεσαι! Ὅταν γράφεις τά πράγματα, τότε κάνεις καί λογοτεχνία²⁵. Δηλαδή, ξεκινᾶω ἀπό τό πραγματικό, ἀπό τήν ἐξακριβίωση. Νά, ἄς πούμε ἡ τήρησις τοῦ ἀρχείου. Ὅποτε τό ξεκίνημά μου, στήν οὐσία, δέν εἶναι οὔτε αἰσθητικό οὔτε ὠραιοπαθές οὔτε ναρκισσικό οὔτε αἰσθησιακό. Εἶναι αὐτό πού λέμε ἐπιστημονικό. Καθαρὰ ἐπιστημονικό.

— Ποιές διαφορές ὑπάρχουν ἀνάμεσα στούς παλαιότερους λογοτέχνες καί στούς σημερινούς;

Κοίταξε: κείνοι πού γράφανε τότε (καλοῖ ἢ μέτριοι ἢ κακοῖ), ἀκόμα καί οἱ κακοῖ, ὀρισμένα πράγματα τά ξέρανε. Δέν κάνανε ὀρθογραφικά ἢ γραμματικά λάθη, δέν εἶχανε τόση στενότητα γλωσσικοῦ ὕλικου μέ τό ὅποιο δουλεύανε. Ἄλλο πού ἦταν χαμοσερνάμενοι μερικοί — ἐντάξει! Δέν ὑπῆρχαν ὅμως τέτοιες ἀγραμματοσύνες, τέτοιες ἀδεξιότητες²⁶.

— Ποιοί νεοέλληνες συγγραφείς έχουν τό γραψίμο ως στοιχείο προϋποθετικό της ζωής τους;

Κοίταξε: ο Παπαδιαμάντης έγραφε άκατάσχετα, άφου του τά πλήρωνε ο Γαβριηλίδης! Γι' αυτό και φλυαρεί ένίοτε. Δέν είναι όμως βασικό στοιχείο της ζωής του ο λόγος. Και του Βιζυηνού. Στην ξένη λογοτεχνία, βεβαίως, υπάρχει ο Ντοστογιέφσκυ. Χαρακτηριστικό: έγραφε συνέχεια, έννά έωρες στό καφενείο πούχε πάει νά πάρει ένα τσάι! Πάνω στό μπλόκ του γκαρσονιού! Ό Κάφκα επίσης. Και περιφρονούσε βαθύτατα τά γραφτά του: γύριψε νά καούνε και νά μήν έκδοθούνε ποτέ. Ό Νίτσε. Μέ όσες πλάνες θέλεις, μέ όσες ακρότητες θέλεις, ναι! Τέτοια δέν ήτανε και ή περίπτωση του Σαίξπηρ; Δέν ήταν πρό αυτού ο Donne;

— Η προϋπόθεση του νά γράφεις για νά ζεις είναι συνέπεια μοναξιάς;

Και παράγει μοναξιά και είναι συνέπεια μοναξιάς. Και παράγει μεγαλύτερη μοναξιά.

— Χαρακτηρίζετε τον έαυτό σας ως έγωτικό. Πώς ορίζετε την έννοια του έγωτικού;

Γνήσιος έγωτικός πρέπει νάναι γνήσιος άγνωστικός. Άλλιώς είναι ένας άξεστος. Ό «έγωτισμός» ο δικός μου στην ουσία είναι γνωστικός «έγωτισμός». Ένωω μ' αυτό ότι δέν υπάρχει τίποτα έξω της κρίσεώς μας της προσωπικής. Άρα ο έγωτικός είναι ένας κόσμος καθεαυτόν. Βεβαίως, άπ' αυτής της πλευράς, είναι πολύ κοντά άκόμα και στη νοσηρή — πιθανώς — ύπαρξη. Αυτός τείνει προς κοινωνία και είναι έν μή κοινωνία; Έχει όμως τρομερή δύναμη συνεννόησης: τά ρεύματα τά όποια στέλνει και τά όποια λαβαίνει είναι πάρα πολύ πυκνά και πάρα πολύ περισσότερα άπ' ό,τι των άλλωνών, και πάρα πολύ ισχυρότερα και παρορμητικά. Δέν μπορείς λοιπόν νά πεις πώς είναι αποκεκομμένος από την κοινωνία. Όστόσο, υπάρχει αυτή ή αντιθετικότητα. Στην ουσία, άπαντά άκόμη σέ ό,τι άδικο του έγένετο. Δηλαδή, κατά βάθος, είναι τό κριτικό. Τό δέ κριτικό είναι κυριώτατα έπιστη-

μονικό²⁷. Άπ' αυτό παράγεται και λογοτεχνία και ποίηση και ό,τι θέλεις. Τό ξεκίνημα, όμως, είναι ρεαλιστικό, έπιστημονικό, κριτικό ως έκ τούτου — και περαιτέρω όλα τ' άλλα. Πηγή του «έγωτισμού» είναι άκριβώς ή πολύ προωθημένη άγνωσία: ή σκέψη, δηλαδή, ή όποία έχει διαλύσει τά πλάσματα του νου, τίς fiction.

— Μέσα σ' αυτό τό «κυνήγι των κεφαλών», πού κάνατε μιά ζωή, υπάρχει κάτι πού θά κάνατε διαφορετικά; Θά ξαναγινόσασταν κυνηγός των ίδιων κεφαλών;

Έλα ντέ! Αυτό τό έπαθα άπό την ιδέα ένειν της του πατέρα μου. Πώς τούρθε — μέσα στό στενώτερο πλαίσιο πού ένικνείτο ή συνείδησή του — νά πει στά τέλη του 1950: «Ρένο, λέω νά βγάλουμε ένα περιοδικό. Έγώ θά γράφω μόνον ένα κομμάτι — έσύ θά γράφεις ό,τι άλλο νομίζεις, ό,τι κριτική θές νά γράψεις». Είχε ήδη βρει τον τυπογράφο, είχε συνεννοηθεί νά τυπώνεται σέ 3.000 τό αντίτυπο (όχι φτηνά δηλαδή), και βγήκανε Τά Νέα Έλληνικά. Άλλά έγω έχω αίσθηση του πραγματικού, των σχέσεων μέ τό γύρα... κι ο πατέρας είχε, αλλά είχε όσην έγώ; Η δικιά του στάση ήταν μιά στάση έν τέλει — μέ τούς δικούς του τρόπους, και βεβαίως μή κάνοντας σκόντο στις ιδέες του — συμβατή μέ τό γύρα. Η δική μου ήταν νά μήν κάνω κανένα σκόντο σ' αυτό πού είμαι και ν' άδιαφορώ για τό άν είναι ή όχι συμβατή. Τούτο όμως δέ σημαίνει ότι δέ βλέπω τό γύρα. — Όπότε βλέποντας τί προκύπτει από τά πρώτα σχόλια πού είχα γράψει, λέω στον πατέρα μου: «Πατέρα, κοίτα έδώ τί συμβαίνει» και κείνος μου λέει: «Ναι, ναι! πάνω τους!» Και ως έκ τούτου, εμπλέκομαι μετά μέ όλον αυτόν τον έσμό της νεοελληνικής τενεκεδοκρατίας: τί Βενέζηδες, τί Πετροχάρηδες, τί ο ένας, τί ο άλλος!.. Ένας άετός νά κυνηγάει μύγες. Ναι, αλλά δέν τίς κυνήγαγε ο πατέρας μου τίς μύγες. Ό πατέρας μου έγραφε μόνο ένα άρθρο γενικής σημασίας. Όταν τώρα έφτασε τό πράγμα στη μήνυση Καραγάτση, στό τεύχος 7, είπε ο πατέρας: «Δέν έχουμε νά

διαγραφές και τά «χρονοδιαγράμματα»: Ένας άλλος κόσμος, πού δέ χρειάζοταν σχεδόν καθόλου μύς, ζόρια, τανύσματα []. Όλα γίνονταν μέ κουμπιά και δέ χρειάζονταν παρά των κουμπιών τά ήθη, τίς άρετές. [] Του κουμπιού ή «άρετή» τάχα ποιά είναι; Νά πατιέται - νά μή φρακάρη! (Ουλάν Μπατόρ).

27. Ν' άντέχεις τό «ναι» και τ' «όχι», ξεχώρα κι απόφια, και νά λές τον ολάκερο λόγο, δίχως σκόντα - νά ή άρετή! Νά μήν ύποτιμάς από μίσος: νά μήν υπερτιμάς άπ' αγάπη.

Νά ξέρεις: πουθενά δέ βρίσκεται μόνο «ναι», μόνο «όχι». Λόγος άληθινός ο ολάκερος: γιομάτος πάντα κι από «ναι» κι άπ' «όχι». Μόνο οι δειλοί σφαλνούν την πόρτα στον έχθρό τους. Οι γενναίοι, ανοίγουν διάπλατες άγκάλες και δέχονται άφοβα τον αντίπαλο. Και κανείς δέν είναι άντρας, άν δέν τό έχει καλοχωνέψει πώς δειλία είναι ή άδυναμία συνείδησης μπρός στις άντινομίες. Φυγή άπ' τό πραγματικό, φυγή άπ' την άλήθεια ή τάση νά συμβιβάζεις τίς αντιθέσεις. Ό ολάκερος λόγος πρέπει νά είπωθεί, δίχως φόβο για τά «ναι» και τά «όχι» πού περικλείνει, δίχως προσπάθεια συμβιβασμού. Δέ μās ρωτούν τά πράγματα πώς νά φερθούν, κι ο λόγος είναι μπόσικος σαν παραστάνει μιά πραγματικότητα ένιαία, δίχως έσωτερικές άντινομίες, δίχως θέσεις κι άρνήσεις. (Πυραμίδα 67).

παραστούμε σέ κανένα δικαστήριο. Δέν πηγαίνουμε»²⁸. Δέν πηγαίνουμε; Ρίχνει λοιπόν τό δικαστήριο 10.000 δρχ. πρόστιμο στον καθένα και δύο-μισή μήνες φυλάκιση — τότε βαρύ πράγμα. Και δέν πρόκειται περί των 10 χιλιάδων — έφεση θά κάναμε. Άλλά εγώ ήμουν αποφασισμένος νά μήν κάνω πίσω. Ο πατέρας διαφωνεί. Και διότι γνωρίζει τον νόμο, αν θέλεις, και λόγω έμπειρίας δημοσιογραφικής. «Τρελλάθηκες τώρα; θά επικρίνεις δικαστική απόφαση;» Έγώ, αν δέν ήταν ο πατέρας, αυτό θάκανα. Βλέπω όμως τον πατέρα μου νά ένίσταται, και νά μου λέει τό έξής: «Έμεις θά τά κλείσουμε *Τά Νέα Έλληνικά*, για νά τούς αφήσουμε νά τιμωρούνται έχοντας για περιοδικό τή *Νέα Έστία*. Και δέ θά εξηγήσουμε ούτε καν γιατί τά κλείσαμε. Άς λένε ό,τι θέλουνε. Καμμιά απάντησις». Τί κάνει δηλαδή ο πατέρας: προσφεύγει σέ μιá τρομερή, παγερή σιωπή βράχου. Σιωπή όμως. Έγώ δέν είμαι αυτό. Έγώ είμαι σκέτη φλόγα — αλλά ο πατέρας τό λέει, προσθέτοντας και μιá τελευταία φράση: «Αν επιμένεις — εντάξει, Ρένο μου, αλλά τότε εγώ θά σύρομαι, παιδί μου...». Άν μου τόλεγε άλλος, δέ θά τον λογάριαζα, αλλά είναι ο πατέρας πού μου τό λέει — όποτε συμφώνησα. Πράγματι έτσι κάνουμε, έρχεται τό έφετείο κι άθωνόμαστε απολύτως... όμως εγώ έχω φορτωθεί μιάν ήττα! Γιατί κυκλοφορούν μετά και λένε ό,τι θέλουνε — ότι τάχα μάς έκλεισε ή απόφαση του δικαστηρίου, ότι τάχα φοβηθήκαμε και κλείσαμε τό περιοδικό. Και μαζί, έχουμε τήν απόφαση ότι «Ρένο, έμεις ούτε λέμε ούτε εξηγούμε τίποτα». Ναι, αλλά εγώ ήττα τό ένιωθα αυτό. Ήττα; Ώραία: πάμε λοιπόν σερí ως και τήν *Ουλάν Μπατόρ*! Κλείσαν όλοι τή συνομιλία τής σιωπής απέναντί μου, ε και κάτι κάνανε!.. Σέ μένα άλλο θάπιανε: νά τσακώσω εγώ τον έαυτό μου ότι έγραψα ένα κομμάτι και δέν είναι καλό. Αυτή είναι ή μοναδική μου ήττα έμένα. Πάντως, όλη μου ή ταυτότητα είναι δημιουργημένη και απ' αυτό τό —κατ' έμέ— λάθος του πατέρα μου. Δέν έπρεπε νά μέ βάλει σ' αυτήν τή διαδικασία. Έπειτα, δέν έπρεπε νά μου χει ρίξει τήν ανάγκη αποδοχής μιáς τέτοιας —κατ' έμέ— ήττας. Διότι δέν ήμασταν ίδιοι. Έγώ δέν ήμουν απλώς ο πατέρας μου.

Μπορεί νά είχε τερατώδη προσόντα, οργάνωση νου, παιδεία πού τήν κέρδισε μόνος του, ναι-ναι! αλλά δέν ήταν αυτό πού ήμουν εγώ. Σήμερα τό λέω άνέτως. Ίσχύει βέβαια και ή ωραία κρίση του Ήρκου εξ άφορμής μιáς διαφωνίας μας για τον Άμμώνιο Σακκά: κοίταξα τό σχετικό άρθρο στην Έγκυκλοπαιδεία του Πυρσοú (ένα τόχει γράψει ο Λούβαρις, άλλο ο Μπαλάνος; κ' ένα τρίτο... δέ θυμάμαι τώρα). Άθλια και τά τρία. Και λέω του Ήρκου: «Δέν ξέρω τί έκανε ο πατέρας όταν ήταν Γενικός Γραμματέυς Συντάξεως τής Έγκυκλοπαιδείας, αλλά εγώ και τά τρία άρθρα θά τά πέταγα στό καλάθι! Μερεμέτι δέν παίρνούνε. Μέ επικεφαλής τό του Λούβαρη — κι ως ήταν ο ικανότερος των τριών». Άπάντησις του Ήρκου: «Ναι! γι' αυτό όμως ο παππούς κατάφερε νά βγάλει τήν Έγκυκλοπαιδεία, ενω έσύ δέ θά τό κατάφερνες ποτέ!»

— **Εντάξει. Για τά σημερινά τί λέτε;**

Καλύτερα νά μήν ανοίξω τό στόμα μου. Τά βλέπεις, τά βλέπετε... Όχι ότι άλλοτε δέν ήταν τά πράγματα όπως τά επέκριναν: αλλά δέν ήταν κ' έτσι ξεχαλινωμένα... Όμολογώ ότι δέ συμμετέχω σ' όλα αυτά, και δέ μου χρειάζεται νά συμμετέχω. Μάλιστα σκέφτομαι νά πάω νά μένω διαρκώς σ' ένα έξοχικό πού χτίζουνε οί γιοί μου, στό Θεολόγο, τής Μαλεσίνας. Νά 'χω τηλέφωνο και φάξ, ραδιόφωνο και πικάπ και σί-ντί κι ό,τι διάολο άλλο τέτοιο, και νά μήν τό κουνήσω από κει ούτε για νά ξαναδώ, και μιá φορά, τήν Άθήνα κι ό,τι άλλο. Δέ μου χρειάζονται όλα αυτά τά άθλια. Και νά 'χω μέν, αλλά νά μήν ανοίγω διόλου τή βρωμοτηλέραση. Δέ μου χρειάζεται τέτοιος «κόσμος». Έχω τον δικό μου, μου φτάνει, και τελειώνει ευτυχώς! Έλπίζω νά μή μου ψοφήσει ο γάτος μου, ο Κεραυνός, προτού νά ψοφήσω εγώ. Αυτός δέ μέ προδίδει ποτέ. Κοιμόμαστε μαζί τίς νύχτες, κ' έλπίζω νά θαφτούμε μαζί για νά μή χωρίσουμε... Και δέν υπάρχει, σέ βεβαιώνω, καμμιά «πικρία» σ' αυτό. Μιá χαρά ήταν ή ζωή μου και μιá χαρά είναι μάλιστα μ' αυτήν τήν τελική επίγνωση. Άνάγκη δέν έχω. Φτάνω σέ μένα! (Έσύ δέ θά 'ρχεσαι νά τά λέμε; Δέ θά τά λέμε; Δέ θά βάλουμε και τό ηλεκτρικό τρένο νά παίζουμε;.. Ώραία δέ θά 'ναι;)

28. Αύριο, Τετάρτη, 2α Ίουλίου δικάζονται στό πρώτο μονομελές Πλημμελειοδικείο Άθηνών οί μηνύσεις των κ.κ. Καραγάτση και Καρανικόλα κατά των διευθυντών «Τών Νέων Έλληνικών» και έρήμην αυτών. Οί μηνυόμενοι ό,τι είχαν νά πουν, τό έγραψαν, τό τύπωσαν, τό ξανατύπωσαν, και κρίθηκαν απ' τούς φυσικούς των κριτάς. Άς πουν τώρα κ' οί μηνυτές μέ τούς μάρτυρες τους στό Δικαστήριο τά δικά τους. Έμεις δέ θά τούς κάνομε τή χάρη νά τ' ακούσουμε. Γραφιάδες είναι κι ως τάγραφαν. Οί δικαστάι, βέβαια, θά τούς υποστούν εκ καθήκοντος. Κι όσα θά δουν και θ' ακούσουν, θά είναι αρκετά για νά μορφώσουν γνώμη και νά κρίνουν. Άν πάλι δέν είναι, δέ θά ήταν μήτε αν λέγαμε και προφορικά όσα γράψαμε και δημοσιεύσαμε (*Τά Νέα Έλληνικά*, 1952, 7).

Κείμενα του Ρένου Ἀποστολίδη

Ἀπό τήν ΠΥΡΑΜΙΔΑ 67 (1950):

Block no 2

(Ἡ Ἀπολογία τοῦ Κυνικοῦ)

Λοιπόν, ἀκοῦστε! Ἐγώ ἀντιτάσσω στό σύμβολό σας τοῦ ἥρωα, τό σύμβολο ἑνός κυνικοῦ!.. Ὁ ἥρωας, πού συνεπῆς στόν ἑαυτό του καί σ' ὅσα ἀρνιέται νά προσκυνήσει, πεθαίνει, δέν εἶναι νικητής! Εἶναι ἠττημένος! Γιατί εἶναι ἦττα νά χάσεις τή ζωή κατά τρόπον ἄλλο ἀπ' τό θάνατο τό φυσικό - ἢ τό θεληματικό: τήν αυτοκτονία, ἐκτελεσμένη ἐλεύθερα κι ἀποφασισμένη ἐλεύθερα, ὄχι σά φυγή, παρά σάν πράξη αὐτόβουλη κ' ἐκφραστική τῆς ἀηδίας, τῆς ἀπαξίας, τῆς ἀρνήσεως!.. Κάθε ἄλλος θάνατος εἶναι ἦττα κι ἀσυνέπεια! Ὁ ἥρωας πού πεθαίνει μπροστά στό ἀπόσπασμα, γενναῖος καί ψύχραιμος, κ' ἐπίμονος στόν ἑαυτό του, δέν εἶναι οὔτ' αὐτός νικητής! Τό ζήτημα εἶναι νά ζήσεις αὐτό πού εἶσαι, ὅποιος εἶσαι! Ὁχι νά πεθάνεις γι' αὐτό πού εἶσαι!..

Σ' αὐτόν τόν τύπο τοῦ ἥρωα (τόν ἀφελή, τόν ἠττημένο, τόν θνήσκοντα εἰς χεῖρας τῶν ἐχθρῶν του!), ἐγώ ἀντιτάσσω ἕνα πρόσωπο πῖο ἰσχυρό, πῖο γνήσιο στόν ἑαυτό του, πῖο ρεαλιστικό: Προβάλλω ἐκεῖνον, πού δέ νοιάζεται γιά καμμιά ἐξωτερική συνέπεια ἐν ὄψει τοῦ θανάτου!.. Ἐκεῖνον πού, μιᾶς καί δέν ἔγινε ὡς τήν ὥρα αὐτοκτόνος, τό παίρνει ἀπόφαση, καί τό χωνεύει, ὅτι ἀγαπάει τή ζωή (ἦ ὅτι, τουλάχιστο, δέν εἶναι ἔτοιμος ἀκόμη νά τήν ἀπαρνηθεῖ), ὅτι, ἀναμφισβήτητα, εἶν' ἀνήμερος μπρός στή βία τήν ὑλική, κι ὅτι εἶναι ἦττα ὁ θάνατος, σά δέν εἶναι αὐτόβουλος!.. Ἐκεῖνον πού συνέλαβε ὅτι αὐτό τοῦτο τό νά μείνεις «συνεπῆς» καί νά πεθάνεις, ἐνῶ ἀποστέργεις τό θάνατο, ἀφορᾷ τούς ἄλλους —μόνο τούς ἄλλους καί τή γνώμη τους γιά σένα!— ὄχι ἐσένα τόν ἴδιον! Πώς αὐτό ἀκριβῶς: τό νά σταθεῖς ἥρωας θανάτου στά Σκοπευτήρια εἶναι φιλοδοξία! Τό νά μείνεις «συνεπῆς», εἶναι, λίγο-πολύ, χειροκροτημάτων ἐκζήτηση - εἶν' ἀσυνέπεια εἰς βάθος!

Ἐγώ ἀντιτάσσω δύο σύμβολα! Τό ἕνα: Ὁ ἀπό αὐτόβουλη κ' ἐλεύθερη ἀπόφαση αὐτοκτόνος! Τό ἄλλο: Κεῖνος πού, γιατί ἀγαπᾷ ἢ γιά ὀποιοδήποτε ἄλλο λόγο — ἢ κι ἀπό δειλία μπρός στό θάνατο, ἢ καί μόνο ἀπό φόβο στόν πόνο—

δέν μπορεῖ νά πεθάνει. Πού τό γνωρίζει αὐτό καί δέν ἐπιχειρεῖ νά τό ἀμφισβητήσει μέσα του. Πού γνωρίζει ἀκόμα ὅτι, ἐν τέλει, τό πρόβλημα ὄλο τῆς ἐλευθερίας στό θάνατο μόνο καί δοκιμάζεται καί λύεται καί αἴρεται! Πώς ὁ θάνατος, ἄρα, εἶναι ὄπλο κατά τῆς ἐλευθερίας του, ἀφοῦ τόν ἀποστέργει. Κι ὅτι ἀκόμα, τά δύο δισεκατομμύρια τῶν «ἄλλων» εἶναι, σάν τήν ἴδια τή φύση καί τά πράγματα, ἰσχυρότερα ἀπό τό ἕνα καί μόνο του ἄτομο, ἐφόσον αὐτό ἀποστέργει τό θάνατο. Τό ξέρεи, καί δέν τό ἀμφισβητεῖ πιά μέσα του! Αὐτός ὅμως εἶναι ὅσο κι ὁ ἥρωας — κ' ἐγώ ἐπιμένω πώς μπορεῖ καί περσότερο — ἀποφασισμένος νά μείνει ὅποιος εἶναι. Αὐτός γνωρίζει ὅτι ἐφόσον καί μόνο δέν ἔχει ἤδη αὐτοκτονήσει, σημαίνει πώς εἶναι κιόλας κατ' ἀρχήν ἠττημένος. Δέν ἔχει αὐτός τή ρομαντική καί κοινωνική ἀφέλεια τοῦ ἥρωα, νά νομίζει νίκη του τήν τάχα ἀφοβή ἀποδοχή τοῦ θανάτου, μπρός στό ἀπόσπασμα! Δέν εἶναι αὐτός κοινωνικός. Δέ νοιάζεται διόλου νά τόν ἀναγνωρίσουν γιά ἥρωα. Δέ νοιάζεται οὔτε ἂν ὁ ἑαυτός του δέν τόν ἀναγνωρίσει. Δέ νοιάζεται διόλου νά νάι ἥρωας. Δέν πιστεύει, σέ καμμιάς λογῆς ἀθανασία - ἐνῶ πιστεύει ὁ ἥρωας, ἀσύνειδά του, κι ὁ πῖο τυπικά «ὑλιστής», σ' ἕνα εἶδος κάποιας ἐπιβίωσης μέ τόν ἀφηρωισμό του αὐτόν μέσ στή συνείδηση τῶν ἄλλων! Ὁ ἥρωας τοῦ ἀποσπάσματος (ὁ κάθε ἥρωας ἄλλωστε) εἶναι σύμβολο κοινωνικό. Ἐκεῖνος ὅμως πού ἀντιτάσσω ἐγώ, πιστεύει ὅτι ὅλα τελειώνουν ἐδῶ κάτω, ὅτι ὅλα στό τέρμα τῆς δικιᾶς του ζωῆς περατοῦνται καί κρίνονται. Εἶναι ἀνένδοτα ὑλιστής κι ἀδιάφορος πρὸς κάθε δόξα, κάθε ἀθανασία, ὑστεροφημία καί τά παρόμοια!..

Αὐτός εἶναι ὁ μόνος πού ἔχει τήν ἐλπίδα νά νικήσει. Μπρός στό ἀπόσπασμα, ἐνῶ μένει πάντα ὅποιος εἶναι — κ' ἴσα-ἴσα γι' αὐτό! — δέ διστάζει, κι ἀπαρνιέται τό ἑαυτό του, κι ὁμολογεῖ ὅτι θέλουν, κ' ὑποχωρεῖ στή βία, καί σώζεται, δίχως κανέναν ἐσωτερικό τραυματισμό! (Εἶναι ἀρκετά ἐγωιστής γιά νά μήν μπορεῖ νά νάι κοινωνικός, καί φιλόδοξος, καί ἥρωας γιά τούς ἄλλους.) Σκύβει αὐτός στή βία, καί ἀποσοβεῖ τό

θάνατο, αλλά και, όλοτελα άσυνεπής κατόπι στην άπάρνηση του έαυτού του για να σωθεί, συνεχίζει να ναι αυτός πού ναι! Δέν τηρεί τό λόγο του! Δέν έχει μέσα αυτός! Τηρεί μόνο αυτό πού είναι! Και μόνο μέσα του! Δέ νοιάζεται για τό έξω. Δέν πληρώνει φόρο τό θάνατο στην άφέλεια της «άσυνέπειας»! Δέν κάνει τό χατίρι των άλλων να τηρεί κανένα λόγο του (μάλιστα έτσι, εκβιαστικά, μέ τήν κάννη στον κρόταφο, παρμένον!) Και συνεχίζει:

“Όσες φορές κι αν τον ξαναφέρουν στό άπόσπασμα, τόσες φορές θά ξαναπαρνηθεί τον έαυτό του, κι άλλες τόσες θά μείνει ζωντανός αυτό πού είναι!

“Ό,τι κι αν όμολογήσεις, ό,τι κι αν άπαρνηθείς, κι αν διακηρύξεις αντίθετο άπ’ όσα έχεις μέσα σου, χιλιάδες μετάνοιες κι αν ύπογράψεις, χιλιάδες άυτοκαταδίκες - όλα, όλ’ αυτά, τούς άλλους μόνο άφορούν! Τούς άλλους - όχι έσένα! Τίποτα δέν είναι αναγκαίο ν’ αλλάξει μέσα σου μ’ όποιαδήποτε εκβιαστική σου όμολογία! Δέν είναι τά λόγια, πού έκούσια ή ακούσια ύπογράφουμε, δέν είναι ή προπαγάνδα πού μέ τό «παράδειγμα» μας κάνουμε στους άλλους - τίποτε άπ’ όλ’ αυτά δέν είναι ούσία και καθοριστικό στοιχείο ζωής! Τό τί είσαι ή τί δέν είσαι, είναι και μένει πάντα όλοτελα άσχετο μέ τό τί θά ύποχρεωθείς να πεις ή να πράξεις! Μέ καμμιάς λογής ύποχώρηση στή βία δέν αλλάζει ποτέ αυτό πούσαι, αν έσύ έχεις τήν επίγνωση και ξέρεις πόσο αδύναμο είναι τό πρόσωπο κατέναντι των όπλων!.. (Εόν αν μέσα σου έχει οργανωθεί τό σύμπλεγμα εκείνο της «συνέπειας». Και σ’ αυτό βασίζονται οι άλλοι: στό νάχει μέσα σου οργανωθεί τό καθαρά ψυχωσικό αυτό σύμπλεγμα, όποτε, μέ τήν ελάχιστη ύποχώρησή σου στό βάσανο, ή στή βία, ή στήν άπειλή του θανάτου, όλο τό πυρηνωμένο πάνω στή «συνέπεια» έγώ σου, συντρίβεται, καταλύεται, καταργείται!..)

“Ε, λοιπόν όχι! Τό σκεύωρημα, κύριοι, πολύ φτηνό, πολύ άτεχνο!.. Θρυμματίζεται!..

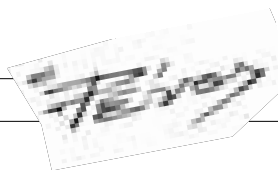
Στηρίζετέ μου όσες κάννες θέλετε στους κροτάφους (άφου τό πρόβλημα τό καταντήσατε εκεί!). Έγώ τή χάρη δέ θά σας τήν κάνω «να πεθάνω σαν ήρωας», πολύ φτηνά απαλλάσσοντας σας έτσι από τήν παρουσία μου. Έγώ, αντίθετα, θά σας όμολογήσω ό,τι ζητάτε! Θά σας

άπαρνηθώ ό,τι θέλετε! Θά σας ύπογράψω όσες θέλετε καταδίκες του έαυτού μου, και μετάνοιες, μέ τ’ όνομά μου ανενδοίαστα και ξαδιάντροπα, φαρδιά, πλατιά, και καθαρά γραμμένο κάτω άπ’ τίς έπαίσχυντες — ναι! ναι! τίς έπαίσχυντες!— άσυνέπειές μου μπροστά στό θάνατο πού μου έπαπειλείτε! Γιατί όχι; Κι αν έτσι έσείς άποσύρετε τίς κρύες σας κάννες άπ’ τό κεφάλι μου, έ, τότε έγώ θά σας φτύσω πάλι κατάμουτρα! Μά κι αν ευθύς μου τίς ξαναπροτείνετε, και πάλι έγώ, για δεύτερη φορά, θά σας όμολογήσω ό,τι ζητάτε! Και θά ξανασωθώ! Άλλά και δεύτερη, και τρίτη και χιλιοστή και νιοστή φορά έγώ θά σας ξαναφτύσω, και θά σας φτύνω όσο αναπνέω, άδιαφορώντας για όποιαδήποτε τυπική «συνέπεια», περιφρονώντας κάθε συμφορητικό σας σύμβολο «ήρωας», για ό,τι κι αν πήτε, για ό,τι κι αν σκεφτήτε, για όσο κι αν αηδιάσετε, για όσο κι αν είναι άπεχθής ή ιδέα του κυνικού!

Άκούσετέ το! Άπέναντι εκείνου πού σε κανένα δόκανό σας δέν πέφτει, δέν έχετε όπλο - κι αν ακόμα αυτός άποστέργει τό θάνατο! Όσαδήποτε δισεκατομμύρια κάννες όπλων δέν μπορούν ν’ αλλάξουν μήτε ένα γιώτα μιās συνείδησης προσωπικής, πού επιμένει να δοσιλογεί στον έαυτό της και μόνο! Τίποτα στον κόσμο αυτό δέν είναι ισχυρότερο από τήν έρμητικά κλειστή προσωπική συνείδηση του ενός!

“Αν τό πρόβλημα είναι να μείνεις όποιος είσαι, τότε να μείνεις τέτοιος και να ζήσεις τέτοιος, στό πείσμα όλων των δισεκατομμυρίων κανών πού στηρίζονται στον κρόταφό σου! Όχι να τούς κάνεις τή χάρη της «συνέπειας» και να κυλιστείς αίμόφυρτος μπρός στα πόδια τους! Να μή γελούν αυτοί! Να γελας έσύ για όλη τους τήν κοινωνική άφέλεια και ήλιθιότητα, πού δέ σε ξέσκιζαν σε μύρια κομματάκια άφ’ ότου ύπήρξες, δίχως τίποτε να σε ρωτήσουν, τίποτε να σου άπαιτήσουν, τίποτε να έλπίσουν από σε!

“Η ιδέα του «ήρωας» και της «συνέπειας» είναι ιδέα της κοινωνίας και παγίδα για τό έγώ! Κι ό πιό αντικοινωνικός ήρωας, έφόσον είναι ήρωας και συνεπής, μένει, εν τέλει, του χεριού τους!.. (Και δέν αλλάζει τίποτα τό να ναι «έναντια» της κρατούσας κοινωνίας - του χεριού της έπερχόμενης! Κοινωνίας και πάλι ύποχείριος! Τό ίδιο κάνει - τό ίδιο άπολύτως!..)

Ἀπό ΤΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΤΟΥ MAX TOD (1960):

... Μέ τήν ὑποψία πώς ἡ μαγεία δρᾶ μέσ στον κόσμο

Λοιπόν ὁ Max Tod θάβαζε πιά σ' ἐνέργεια τήν ἀλήθεια του! Τή δικιά του, — τήν αὐτόματη δύναμη τῆς ἀλήθειας — θά τήν ἔβαζε ἀπό δῶ κ' ἐμπρός νά πορευτεῖ μονάχη μέσ στον κόσμο! Κι ὁ ἴδιος θάσβηνε ἔτσι τέλεια πίσω τῆς - θά γινόταν ἡ ἀόρατη συνοδεία τῆς: ὁ ταπεινός ὀδίτης-θεατής τῶν δράσεων καί τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς... Μέσα στά πλήθη, στά πολυσύχναστα, στίς συσκέψεις, στά στυγνά μέτωπα τῶν «νικητῶν» αὐτοῦ τοῦ κόσμου, ἡ ἀλήθεια του θά βάδιζε, μέ τήν τρομερή κι αὐτόματη δύναμή τῆς: θ' ἀνασῆκωνε ιδέες, θά μετατόπιζε λίθους θεμελίους οἰκοδομημάτων ἀκλόνητων τῆς πλάνης - μέσ ἀπ' τά ἔργα ἀγνώστων του ἀνθρώπων (πού τόν ἀγνοοῦσαν, δέν ἤξεραν τόν τυχαῖο διαβάτη πού περνᾷ κάτω ἀπ' τά παράθυρά τους - πώς αὐτός εἶν' ὁ θέσας σέ κίνηση τήν ἀλήθεια τώρα πού τούς ἀνατρέπει, τούς ξεσκίζει τά δίκτυα...)

Μέ τήν πεποίθηση — τήν ὀσοδῆποτε ὑπερλογη, μά ξαφνικά βιωμένη στή ζωή του ὅσο τίποτ' ἄλλο — πώς ἡ Μαγεία ὑπάρχει, δρᾶ μέσα στον Κόσμο, ὁ Max Tod θά πορευόταν πίσω τῆς νά δεῖ πῶς δρᾶ...

Ἄχ! Ἦθελε νά σταματήσει τούς ἀνθρώπους ὅλους μέσ στούς δρόμους, νά τούς πιάσει τρυφερά ἀπ' τά πέτα, νά ὑψωθεῖ, νά κρεμαστεῖ στίς ἄκρες τῶν νυχιῶν του, νά τούς πει σπαραχτικά, ἐμπιστευτικά: «Ἡ Ἀλήθεια... μή νομίζετε... μήν πιστεύετε τά ὄργανά Του - δέν εἶναι ἀνίσχυρη!.. Ἡ Ἀλήθεια εἶναι πανίσχυρη!.. Φυλαχτεῖτε - κάν καί κρυφά, ἔστω καί στίς μύχιες σκέψεις σας, φυλαχτεῖτε! Ἡ Ἀλήθεια πορεύεται καί δρᾶ μέσα στον Κόσμο!.. Δέν ὑπάρχει δύναμη νά τήν ἐμποδίσει, νά τήν ἀναστείλει. Φυλαχτεῖτε, φυλαχτεῖτε - εἶν' αὐτόματη! Τίποτ' ἄλλο δέν εἶν' αὐτόματο - αὐτή μόνη τή δύναμη ἀρύεται ἀπό πηγές ἀγνωστες, πού γνώμονας κανένας τοῦ κόσμου τούτου δέν ἀνευρίσκει...

» Ἀδελφοί μου, γιατί νά μήν τό νιώσετε γρήγορα; Γιατί νά σᾶς εὑρεῖ μόλις κάμψετε τό δρόμο - νά τήν ἀντικρύσετε τρομερή-ἀτσάλινη, ἀπαστράπτουσα, μέ τίς λάμπεις τῆς ὄλες καταπάνω σας; Γιατί, ἀδελφοί μου, δέν προλαβαίνετε; Νά μήν ἀπλώσει τό τρομερό δάχτυλό τῆς, καί συνάξει σάν «τίποτε» τῆς ἀράχνης τά νήματα - τά πλέγματα ὅλα τῆς Πλάνης, σάν «τίποτε»...

» Ἀκούστε με», θά τούς ἔλεγε: «μὴ βλέπω στά μάτια σας πώς μέ θωρεῖτε τρελό! Μήν προφέρουν τά χεῖλιά σας: «Τόν δυστυχημένο...»

Ἀκούστε αὐτόν τόν «δυστυχημένο», τόν «τρελό» πού σᾶς σταματᾷ καί λέει: Τό σῶμα τῆς: φολλιδωτό, χαλύβδινο! Οἱ λάμπεις τῆς: οἱ φόνου τῆς τῶν πλανῶν! Τό πρόσωπό τῆς βλέπει παντοῦ· ἀλλάξτε ὅσο εἶναι καιρός, καί τίς πύ μύχιες σκέψεις σας, πρὶν τό δάχτυλό τῆς στό κρανίό σας μέσα διαλύσει τήν κακή σύναξη!..

» Εἶναι ἄνεμος.. - τί σᾶς λέω! Εἶν' ὁ ἴδιος ὁ Χῶρος πού εἰσδύει παντοῦ! Ὅ,τι ὑπάρχει, μόνο μέσα Τῆς χωρεῖ. Κι ἂν κάτι θρασύνεται, ἂν ψεύδεται, ἂν ἐγείρει τήν ὕβρη του κ' ὑποδύεται τίς μορφές πού τοῦ λαμπυρίζει ὁ μέγας Ὑποκριτής, εἶναι γιατί πρόκειται λοιπόν νά λείψει ὅπου νά ναι!.. Ἔτσι πεθαίνουν ὅλα κάτω ἀπ' τίς λάμπεις Τῆς: πεθαίνουν φαινόμενα - ὄχι πράγματα. Πράγματα δέν πεθαίνουν ποτέ. Πράγματα καί ἀληθινοί, τή συναντοῦν ἀπλή γριούλα, καλόβολη ὄχι λάμπη - στοργή, φτωχή μαζί τους, ταπεινή!..

» Γιατί νά τή συναντᾷτε λάμπη φονική, ξαφνική ἀνατροπή-αὐτόματη μέσ στό νοῦ σας; Γιατί, ἐσεῖς «ἰσχυροί», ἐσεῖς «νικητές», «σχεδιάζοντες», ἄξαφνα νά φτωχαίνετε ἀπό μιά σκέψη πού ἀκούσατε, πού σᾶς συνάντησε μονάχα, γυμνή καί ἀοπλη τέλεια - κι ὡστόσο πάνοπλη, ἀφοβή! Γιατί νά βγαίνετε ὕστερα στούς δρόμους, δίχως ροῦχα λαμπρά, δίχως μαγνάδια, ἀγλή γύρω σας τῆς Πλάνης - νά ὀμολογεῖτε, νά σκίζετε πιά τήν ἔνδειά σας;..

» Γιατί, ἀδελφοί μου; Δέ σᾶς θέλω ἔτσι ἐγώ! Πρέπει νά ὑπάρχετε οἱ «νικητές», οἱ «σχεδιαστές», οἱ «ἰσχυροί»: χωρεῖτε στήν Ἀλήθεια ὅλοι! Φυλαχτεῖτε νωρίς ἀπ' αὐτό πού ἔθεσα ἤδη σέ κίνηση!..»

.....
Ἔτσι θά τούς μίλαγε ὄλων, ὁ δυστυχημένος, ὁ ἐνδεής ὁ Max Tod - ὁ ἀοπλος, ὁ πάνοπλος Max Tod!.. Κ' ὕστερα, ἡ ἀλήθεια του θά βάδιζε ἀδήριτη...

Δέν θά τήν ὀπλιζε μέ τίποτ' ἄλλο: θά τήν ἔλεγε μόνο, θά τή γύμνωνε - τό ἀληθινό, τό ἀπό καταβολῆς ἐνδύμα τῆς!

Κι αὐτή, Πορεία μέσα στον Κόσμο καθαρῆ, παντοῦ θά πορευόταν! Τοίχους θά διατρύπουσε, τείχη θά εἰσδύε! Θάδινε χρώμα πελιδόνό σέ ἀτμοσφαῖρες συσκέψεων - θά βάραινε σκιά στό νοῦ πανίσχυρων ἀμαρτωλῶν τῆς Πλάνης...

Φτάνει νά τήν ἤξεραν - αὐτό μόνο! Ἡ αὐτόματη δύναμή τῆς, ἂν αὐτή δέν εἶν' ἡ πρῶ-

τη δύναμη στόν Κόσμο και στό Χρόνο, τότε δέν εἶναι δύναμη - δέν εἶναι κάν, ὁ Κόσμος ὅλος κι ὁ Χρόνος.

Μά εἶναι! Νά ὁ Max Tod - ἡ σκιά της...

Νά πορευτεῖ λοιπόν σ' ὅλο τόν Κόσμο - εἰν' ἔτοιμη, μόνη!.. Νά συναντήσῃ, νά σαρώσῃ ὅλα τά πλέγματα - νά διαβρώσῃ, νά εἰσφρήσῃ παντού!.. Μέσα τους νά Τή βρίσκουν, ἔξω τους νά τούς ζώνει! Στή γωνιά νά πέφτουν ἀπάνω Της, οἱ λάμπεις Της νά τούς κεραυνώνουν!.. Νά

βαδίζει, νά βαδίζει ἡ φολλιδωτή, ἡ χαλύβδινη, ἡ μαζί Σκληρό καί Εἰσδυτικό σά Θεός, Χρυσή Βροχή-Δίας, πού διαπέρασε τά μπρούντζινα τοιχώματα, καί τήν ἔτοιμη γυναίκα πού τόν πρόσμενε γόνιμη ἔκανε!

Ὁ Max Tod πίσω της θ' ἀκολουθεῖ. Στίς παρυφές τῶν δρόμων, σάν κλέφτης. Στίς σκιές τῶν ρεῖθρων - ὁ σπρωγμένος, ὁ διωγμένος τοῦ Κόσμου... Ὁ σταυρωμένος, ὁ ἀνασχινδουλευμένος - ὁ Δίκαιος...

Στά ρεῖθρα τοῦ Κόσμου!

Ἀπό τό ΚΑΤΗΓΟΡΩ (1965):

Στά ἔμβολα τοῦ νέου καιροῦ

Κατεβήκαμε στό μηχανοστάσιο. Εἶχαμε κι ἄλλοτε ξανάρθει ἐδῶ, μά δέν εἶχαμε κἄν ἀντιληφθῆ πώς ἦταν μηχανοστάσιο. Τώρα ὁ φύλακας - γερασμένος, μ' ἄσπρα μαλλιά, μέ μιά παλιά φθαρμένη στολή πούχει γίνῃ περισσότερο δικιά του - δέν εἶναι πιά σιωπηλός ὅπως ἄλλοτε, νέα παιδιά πού μᾶς ἔδωχνε, δείχνοντάς μας βλοσυρά τήν ταμπέλλα: **Δαίμονες καί ὕλικά τοῦ νέου Καιροῦ**. Τώρα μιλοῦσε, ἐξηγοῦσε - σχεδόν νοσταλγικά, συγκινημένα, μέ ρωγμές στή φωνή καί στή γνώμη, σά γιά παλιά εὐγενισμένα στοιχεῖα, πούχουν θανάτους, ποίηση καί ἱστορία...

- Δέ λειτουργεῖ τό μηχανοστάσιο τοῦτο πιά; τόν ρωτήσαμε.

- Τώρα κατοικεῖται, μᾶς εἶπε. Κάναν βαθύτερα, ἄλλο. Τά φυτά πνίξανε τίς παλιές αὐτές κατασκευές... Τίς ἔχουν γιά κήπους... Ὅταν εἶχατε πρωτόρθει, λειτουργοῦσαν - εἶχα ἐντολή, ἦταν κίνδυνος... Τώρα εἰν' ἄκακα πιά (κοιτάζοντας ἕνα σωρό παλιοσίδερα, μέ τήν ταμπέλλα: *Maschinen-gewehre*). Μπορῶ νά σᾶς τά δείξω ὅλα.

...Αὐτό εἶναι τό **μπετόν**.., μᾶς ἔλεγε παρακάτω (περπατώντας ἀνάμεσα ἀπό μεγάλα σπασμένα κομμάτια, μέ τά σίδερα διαστραμμένους τένοντες.. - φλόγα τάχε περάσει). Ἄλλαξε τή μορφή τῶν πόλεων, τήν πυκνότητα, τή σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ. Τότε πού σᾶς θυμᾶμαι - ἕνας σας γύρευε νά τόν ἀφήσω ν' ἀνεβῆ στά ἰκριώματα - καταπλημμυρίζαμε τόν τόπο ἀπό μεγάλους κεντρικούς ἀγωγούς κ' ὕψώναμε συνέχεια τά βασικά ἀντερείσματα...

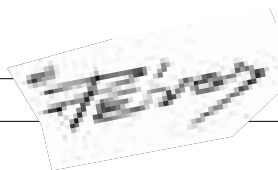
- Τότε πρωτοκατοικήσαμε, εἶπα, σέ μοντέρνο σπίτι!.. Ἄνοιγες τό καπάκι κ' ἔστειλνες τά σκουπίδια ἀπευθείας κάτω!.. Εἶχε κεντρική θέρμανση, ζεστό νερό ὅλη μέρα, μεγάλα φουγάρα στίς ταράτσες - σάν πλοῖο! Ἐγώ ἔρριχνα σκου-

πες μέσα, καί διασκέδαζα πού πηγαίνανε ἄλλοτε σ' αὐτό ἄλλοτε σέ κείνο τό διαμέρισμα - ποτέ δέν ἤξερες!.. Ὅστερα ἄκουγα στά τηλέφωνα τίς νοικοκυρές πού φωνάζανε!

- Ναί... Ὑπηρετήσε τή συγκέντρωση, τή μαζοποίηση. Ἐπέτρεψε νά κατασκευάζωνται θήκες πολὺ μικρές, ὅπου νά κατοικοῦν καί φτωχοί, μικρόσωμοι, χωρίς ἀπαιτήσεις· πολλοί, σέ κυψέλες σά μελίσι, κι ὅλοι στό κέντρο... Ἔτσι καί συγκεντρωμένους θά τούς εὑρίσκε ὁ θάνατος - ἔτσι, ἀπό κοινοῦ, ἄρχισαν ν' ἀντιμετωπίζουν τό ἐνδεχόμενο...

Ἐπειτα ἦταν ἡ ταυτοποίηση τῶν ἀπαιτήσεων - κι ἀντίστοιχα ἡ τυποποίηση τῶν προϊόντων. Ἐδῶ, καθώς βλέπετε, ἔχομε τό σύστημα τῶν **βασικῶν σταθερῶν ἀνταποκρίσεων παραγωγῆς καί καταναλώσεως**: χωρίς τό **μπετόν** ὅλ' αὐτά, χωρίς τή μαζική συγκέντρωση ἐπὶ τό αὐτό, δέ θάταν δυνατά· κοινό ἐνδιαίτημα, κοινά ὠράρια, κοινές συνθήκες ἐργασίας, κοινή περίθαλψη, κοινή ἀσφάλιση... Ὅλ' αὐτά συνιστοῦν τό **μπετόν** - καί προϋποθέτουν τό **μπετόν**...

Ὅστερα εἶχαμε τά **ραδιόφωνα**. Εἶναι κι αὐτά συνάρτηρη τοῦ **μπετόν** - δίχως αὐτά δέ θάταν δυνατή ἡ κοινή ζωή, τό κοινό φρόνημα, οἱ κοινές ἀντιδράσεις στά μεγάλα συνθήματα τοῦ μηχανοστασίου... Συγκέντρωση γιά τό ἴδιο, γιά τά ἴδια, προϋποθέτει γνώση τῶν ἰδίων, ἀντιδράσεις περίπου ταυτόσημες... Μοιάζει νά μὴν ἔχη ἄμεση σύνδεση μέ τήν παραγωγή, κι ὡστόσο, ὅταν ὁ ἕνας ἔχη ἀκούσει πουλᾶκι στό κλαρί πρωί-πρωί κι ὁ ἄλλος ταγκό τοῦ Μπιάνκο σέ παλιό γραμμόφωνο (μέ τό χωνί, ξέρετε): ὅταν ὁ ἕνας ἔχη δῆ κοπάδι στήν πλαγιά, ὁ ἄλλος σκουπίδια καί γεράνια σέ γκαζοτενεκέδες στά κράσπεδα τῆς πόλεως μέ τήν πρώτη ἀχτίδα, ὁ τρίτος φούλια, ὁ

τέταρτος γκαρντένιες, ό πέμπτος όρχεοειδή σέ πολυτελείς θήκες, ό έκτος διόλου λουλούδια παρά φουγάρα, ό έβδομος διόλου φουγάρα παρά τό κορίτσι του - όλες αυτές οί **άτομικές διαφορές** ξεφυτρώνουν ύστερα άσυγκράτητες μέσ στή δουλειά, κατά έναν παράξενο τρόπο επίμονες κι άπορρυθμιστικές του συντονισμού και τής όμοιοτυπίας... Γενικά, ή όργάνωση, καθώς ξέρετε, δέν πάει μπροστά μέ τίς διαφορές. "Άλλος μαθαίνει τά νέα αυτής τής γειτονιάς κι άλλος εκείνης· άλλος δέν ξέρει παρά τό προχτεσινό έπεισόδιο τής βρύσης κι άλλος ξέρει και τό χτεσινό «σχόρ»· άλλος άκουσε μόνο τις πιστολιές, άλλος είδε μόνο κάποιον νά τρέχη, άλλος είδε τούς χωροφύλακες νά διώχνουν τόν κόσμο... Έντέλει, όλ' αυτά συνιστούν μιά βραδύτατα και άμφίβολα συναρτώμενη (πολύ περιωρισμένη πάντως κι ως έκ τούτου έξαιρετικά ιδιάζουσα) τοπική πραγματικότητα, πού ή όργάνωση, για νά τήν αντιμετώπιση, θά χρειάζονταν σχεδόν νά μπαίνει μέσ στό άτομικό δωμάτιο καθενός, νά ρωτάη για μικροπράγματα, νά συνδέη μέ λεπτομέρειες - ένας κυκεώνας, στόν όποιο τό πάν καταποντίζεται! Μ' ένα λόγο, άσύλληπτες ιδιοτυπίες και άπειρες κυριαρχικές παραλλαγές, σέ μάκρος δύο-τριών χιλιομέτρων όλα-όλα!.. Πού σ' δλάκερη χώρα, πού σέ ήπειρους κ' υπερπόντιες αποστάσεις!.. Η ζωή, όσο ήταν φυσικό φαινόμενο, παρήγε δισεκατομμύρια πρόσωπα και ξεχωριστούς μηχανισμούς αντιδράσεων· πώς νά γίνεται τό ίδιο, όταν τό άδιαχώρητο στους τόπους συγκεντρώσεως... Σχεδόν ούτε οί Κυριακές δέν περνούν όμοια! Άλλού μικρογλέντια, άλλού σκέτο μπουζουκάκι, άλλού μόνο άποκάρωμα στή λακάδα - τό πολύ-πολύ γιάτσο στό χωνάκι, ψιλοκουβέντα στή γωνιά, στή μάντρα... Γενικά, ένας ρυθμός πού καταστέλλει και διαφορίζει. Οί στέγες χαμηλά — τό άνώτατο: πρόβλεψη για δεύτερο πάτωμα (όταν παντρευτή τό κορίτσι), μέ τό μπαλκόνι αναίτιο στήν ταράτσα — κι όλος ό τόπος παραδομένος στή φυσική όργιώδη βλάστηση του ξεχωριστού άντανακλαστικού;.. Δέ γίνεται δουλειά έτσι, τή Δευτέρα, τήν Τρίτη, τήν Τετάρτη! Η μαζική παραγωγή προϋποθέτει άμεση και συντονισμένη ύποταγή σέ κοινά συνθήματα· τέτοιο πράμα δέν είν' έφικτό χωρίς κοινά έξαρτημένα άντανακλαστικά...

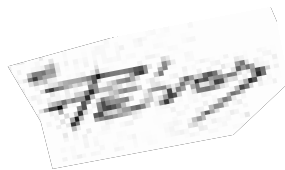
Γι' αυτό βιομηχανοποιήσαμε και φτηνήγαμε τούς **δέκτες!** Άπόχτησε σχεδόν τό κάθε σπίτι - σχεδόν στό κάθε σπίτι κι άπόνα πλοκάμι τής καθολικής συνειδήσεως, των κοινών πληροφοριών, των κοινών ενδιαφερόντων... Άκούν τά ίδια, μαθαίνουν τά ίδια, αντιδρούν στα ίδια — πώς νά

μήν αντιδρούν και όμοια;.. Έτσι, ίσοπεδώσαμε τίς διαφορές από Κυψέλη σέ Μεταξουργείο, από Άθήνα σέ Θεσσαλονίκη, από Σπάρτη σέ Καβάλα - και τείναμε, **ύπό τούς καλύτερους διεθνείς οίωनोंς**, σέ καθολική ταυτοποίηση των άντανακλαστικών από Ελλάδα ίσαμε Κούβα κι Αυστραλία, από Σουηδία ίσαμε Βραζιλία και Ίαπωνία!.. "Όλα, μ' αυτούς τούς **δέκτες** - τούς έκτοξευτήρες, δηλαδή, κοινής χυλώδους τροφής για όλες τίς συνειδήσεις!..

Πάει πιά τό γεγονός τής γειτονιάς, τής μικρής πόλης, τής μεγάλης πόλης, τής μικρής χώρας, τής μεγάλης χώρας, πού ενδιαφέρει μόνο τή γειτονιά, τήν πόλη, τή χώρα, και γεννά αντιδράσεις ξεχωριστές, ιδιότυπες, άπροσδιόριστες, άπρόσφορες στήν έπιλαβή τής όργάνωσης προς κοινή κατεύθυνση. Γεννήθηκε έτσι, σιγά-σιγά, ή **κοινή συνείδηση των Καιρών**. Σκεφτήτε, πώς ή κοινή έθνική συνείδηση, λογουχάρη, ζυμώνονταν μέ τά παραμύθια τής γιαγιάς, μέ τίς κατ' έτος σχολικές γιορτές, μέ δύο-τρεις φανφάρες (έπ' ευκαιρία έπετείων «ευτυχών» ή και «άτυχών» έθνικών γεγονότων - πού, πολλές φορές, δέν ήταν καν «γεγονότα»), μέ κάνα μικροπόλεμο, κάθε τόσο, και κάμποσους νεκρούς ήρωες κατά περίσταση!.. (Σπάνια πράγματα... Δυσκολοσύνδετα — καθό τυχαία κι άπρογραμματίιστα, όπως τάφερνε ή δήθεν «Ίστορία» — και άσυνεχη.) Η θυμηθήτε, πώς ή κοινή αίσθηση τής έθνικής πραγματικότητας κρεμόταν από σπάνιους φωτισμένους λόγους πολιτικών, από σπανιώτερες ακόμα σελίδες έποπτείας τής κοινής ζωής σέ βιβλία, από δυσκολοδιάβαστα έντέλει κείμενα σ' έφημερίδες (πού, κι αυτές, πόσο ελάχιστο ποσοστό του πληθυσμού τίς άγόραζε, τίς διάβαζε, τίς αναδίπλωνε...) Ένώ, άπότομα, μέσα στή στερνή δεκαετία του Προπολέμου, γέμισαν **δέκτες** όλα τά σπίτια!..

— Ναι, τό θυμάμαι! είπα. Πήραμε κ' έμεις!.. Στήν αρχή άκούγαμε μόνο μουσική!..

— Μά κι αυτό, κι αυτό, δέν είναι λίγο!.. Κοινός εκμαυλισμός του συναισθήματος, κοινή μέθη, κοινές λύπες, κοινοί προοιωνοί για τό κοινό μελλούμενο, κοινές προγεύσεις του ρυθμού των μηχανών, κοινός έθισμός στό ρυθμό των Καιρών!.. Η τζάζ, τά «σπιρίτσουαλς», ό Λούις Άρμστρονγκ, οί νέοι κοινοί χοροί - σχεδόν νά χορεύονται σέ πλατφόρμες άεροδρομίων, από τήν ανθρωπότητα όλη σέ κοινό διονυσιασμό, κάτω από μεγάλα εκκωφαντικά μεγάφωνα, πού τής ρίχνουν τόν όσχρο του νέου στό αίμα και κοινά δαίμονίζεται!..

Ολο τό βάρος τοῦ θανάτου πέφτει πάνω στους ζωντανούς. Πού πρέπει τώρα νά «ἐνημερώσουν» τό καθετί τῆς ζωῆς τους ὅτι, ξέρετε, πέθανε αὐτός. Τελεία καί παῦλα. Καθόμουν καί ἄλλαξα τούς ἐνεστῶτες αὐτοῦ τοῦ ἀφιερώματος σέ ἀορίστους καί σκεφτόμουν ὅλα τά τετριμμένα πού σκέφτεται κανεῖς παρόμοιες στιγμές. Ἀπό διαρκές παρόν σέ ἀπλό παρελθόν. Τελεία καί παῦλα.

Σκεφτόμουν ἐπίσης ὅτι αὐτό τό ἀφίερωμα ἀπευθυνόταν σέ κάποιον Ζωντανό (ὡς τήν δεύτερη διόρθωση). Τώρα — σάν νά μήν ἔχει κανένα νόημα. Τί νά τά κάνεις τ' ἀφιερώματα στους νεκρούς; Ὅσο εἶναι ζωντανός κανεῖς. Μετά... ὅλα εἶναι φιλολογίες συναισθηματικές· μάταιη προσπάθεια νά δείξουμε ὅτι πάντως ἐμεῖς εἴμαστε ΠΙΑ σέ θέση νά ἐκτιμήσουμε τά τόσο λίγο ἐκτιμηθέντα. Ὅχι. Ἀπλά καί μόνο εἴμαστε πάντα τοῦ «κατόπιν ἐορτῆς». Κι αὐτό δέν τό λέω ἐγώ, παρά ὁ Δημοσθένης, πρῖν ἀπό πολλούς αἰῶνες.

Θυμᾶμαι τώρα κάτι Σάββατα στοῦ Παπάγου, Μονῆς Κύκκου 10, κι ἀργότερα στόν Χολαργό, Φειδίου 19, πού ξεκίναγαν ἀπ' τίς ἐφτά τό ἀπόγευμα. Τί συζητήσεις γίνονταν, τί κείμενα διαβάζονταν! Μιά ζωή ἔλεγα νά πάρω ἕνα δημοσιογραφικό κασετοφωνάκι, νά τά ἔχω ὅλ' αὐτά γι' ἀρχεῖο. Πέραγαν οἱ ὥρες χωρίς νά τό καταλάβουμε, κάποιοι ἔβλεπαν ἔντρομοι τό ρολόι τους («Ἰου! Πῆγε κιόλας ἔντεκα!» «Ἐ καί;») ἔφρουγαν, ἔρχονταν ἄλλοι, καί κατά τίς τέσσερις τό πρῶι ἀποφασίζαμε ὅτι μετά ἀπό τόσο καπνό, τόσα ἐκλεκτά ἐδέσματα καί τόση κουβέντα, καλό θά ἦταν νά... Ἀλλά πού ὕπνος! Παίρναμε ταξί καί κατευθείαν στοῦ Ψυρρῆ γιά ζεστά κουλούρια καί κρουασάν στόν γνωστό φούρνο. Συναντιόντουσαν ἐκεῖ ξενύχτηδες, νηστικοί καί πιωμένοι (σχόλαγαν τά μπάρ κείνη τήν ὥρα περίπου), ἄλλοι συνέχιζαν πρὸς τό Θησεῖο, ἄλλοι πρὸς Σύνταγμα γιά τό πρῶτο μετρό. Καί ἡ συζήτηση συνέχιζε, ὁ οὐρανός χάραζε σιγά-σιγά, καί λίγο πιό πέρα οἱ παλαιοβιβλιοπῶλες σκορπισμένοι σ' ἀμέτρητα στενά σκυμμένοι σκάλιζαν βιβλία. Τί ὠραία ὑπερένταση!

★ ★ ★

Στό ἰδιόγραφο πού μᾶς ἔστειλε ὑπάρχει ἡ σημείωση: «Μεγαλύτερη ἀκρισία ἀπό τήν διέπουσα τούς ἐκτιμητές μου δέν ὑπάρχει. Προσέχετε μήν τήν πάθετε!»

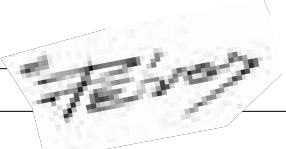
B.Δ. 3/4/2004

Τέρας

Τα σφέλα να μεγαλώ να ελπίσω
 πως η Ελλάδα δεν έχει τελειώσει.
 Κι όχι από λεγόμενο «παρασιτισμό».
 Δεν έχω τέτοια, με λυγ. Άνετος
 είναι, απόλυτα, ο δαδ! Δεν ξέρω, δεν
 γνώρισα κι άλλος πιο άηστο.

Καίτι σχεδόν - ή σίχτεο; Σχεδόν το
 ίδιο καίτι, όσο παραξένια κι αν φρί-
 σσετε τέτοια κουνέλια. Λοιπόν, τούτο
 είναι αβανταζόνος ή λαν ή Σικραΐτης,
 με απόλυτος αντίπαλο ούς αρχές του,
 που για την αβανταζόνια του γρονιάσει
 ως όργανο το ίδιο το Σικραΐτη του
 τον Σικραΐτη ότι ούθεν οδουαδίου
 τους νέους. Αυτός που τους άμειρους
 των άμειρων Σικραΐτη να ήδισαν στε-
 γάσει, με του γιναν οι κώμικοι!!
 Ο Κωμικισμός είναι! Άκου... Σε
 κομμάτι κι κομμάτι κωμικισμός ήμειρα
 Σικραΐτη όλων Κωμικιστών, που γινάσκω
 κι άλλος δεν άρτεχων ότι γινάσκω
 του!

Άγε το άλλο; «Μόνο οι νεποί, για
 όλα ο Σικραΐτης πως τον Εξουσία,
 που κι - φαιδύται...» Έλα είναι! Μόνο
 οι νεποί ξέρουν την άμειρα! Οι
 νεποί, ξέρουν; Τιποτα δεν ξέ-
 ρουν! Μόνο άμειρα για τους νε-

αυτοίς: οὐκ ἔστιν οὐρανὸς!

Ἄτ (αὐτὸς; ἀπέχεο με αὐτό;): Ὁταν
 λαβίεσαι καὶ σκαμπάκι τὸν ἀντιπὸ με-
 ποδιστάτοιο με' αὐτοῦ ὁ Πλάτων, τότε
 κινεῖται με' ἰσχυρὰ εἰς τὴν λειτουργικὴν ἐνοῶν
 μαγευτικῶν παυτικῶν πύθων, ἵνα με'
 εὐαγγ. αὐτοῦ ἐξοχένη, ἵνα εὐφραντὸς
 αὐτοῦ ἄλλοι τινὲς τῶν! (Ὁμοιωθῆτε,
 νὰ ποῦτε, εὐαγγ. καὶ ἀντιπαρατά, τὴν
 τάχα εὐφραντῶν, αὐτοῦ μεσοκοι-
 τῶν τοῖχων καὶ ἀντιπῶν.) Κε
 ἕτερα, ὁ ἴδιος αὐτὸς ἰσχυρικῶς
 Πλάτων, νὰ ἐξοφῆτε τοὺς παυτικῶν
 ἀντιπῶν Πλάτων! Ἄλλοι τινὲς αὐτοῦ
 ἐξοφῆτε, ὁ ἀντιπῶν παυτικῶν!
 Ἄλλοι τινὲς ἀλλοῦ παυτικῶν
 ἀλλοῦ τινὲς ἀλλοῦ παυτικῶν! Ἄλλοι
 ποτε' παυτικῶν, ἀντιπῶν! Με' τὴν
 παυτικῶν ἀντιπῶν χρονοῦ αὐτοῦ
 ἀντιπῶν τὴν ἀντιπῶν!

Τώρα, νὰ τὴν αὐτὸν; Τέλειον ἴδιον
 ἀντιπῶν νὰ με' τὴν ἀντιπῶν αὐτὸν γὰρ
 ἴδιον ἀντιπῶν, ποὺ εἰς ἀντιπῶν αὐτὸν
 γὰρ με' τὴν. Ἄλλοι τινὲς ἀντιπῶν
 ποὺ ἀντιπῶν ἀντιπῶν γὰρ ἀντιπῶν
 καὶ τὴν τὸν ἀντιπῶν ἀντιπῶν ἀντιπῶν
 ὁ αὐτοῦ ποὺ τὸν ἀντιπῶν ἀντιπῶν αὐτὸν

Ε. Τσίπρας

και μενα με τους λαχόμενους κοινωνιολογίας; Αν όχι, ποιο είναι το πρόβλημα που τους λείπει?

ΣΕ! Εντάξει!

Γράψτε μου ^{το} απαραίτητο τώρα, που μου λείπει, φίλοι.

Και... κατά συνέπεια μ'όσον δεν θα σας ευχαριστησουν κάποιο έργο, σε' κάποιον αν η' έχετε!

Ε. Τσίπρας
17.11.2003.

Βυζαντινές οικογένειες στην ρουμανική γῆ*

Mihai Sorin Rădulescu

Μετάφραση από τὰ γαλλικά: Γιώργος Μιχαλόπουλος

Α΄

Ἐπιχειρώντας νά ἐντοπίσει τό ιδιαίτερο χαρακτηριστικό τοῦ ρουμανικοῦ πολιτισμοῦ, ὁ φιλόσοφος Hermann Keyserling ἔγραφε στά 1928: «Τό [πνεῦμα] τῶν μορφωμένων Ρουμάνων εἶναι ἐλληνοβυζαντινό. Τίποτα τό παράδοξο δέν ὑπάρχει σέ αὐτό, δεδομένου ὅτι ἡ ἀριστοκρατία πού μέχρι προσφάτως κυριαρχοῦσε [στή χώρα] εἶχε καταγωγή σχεδόν ἀποκλειστικῶς ἐλληνική. Ἐάν σήμερα, μεταξύ ὄλων τῶν μὴ γαλλικῶν λαῶν, οἱ Ρουμάνοι εἶναι αὐτοί οἱ ὁποῖοι κατ' ἐξοχὴν ἔχουν πνεῦμα — στήν πλήρη τοῦ ὅρου ἐννοια — γαλλικό, αὐτό ὀφείλεται στό ὅτι, πρὶν ἀπό τό Παρίσι, κύρια ἐστία τοῦ πνεύματος ἦταν ἡ Ἀθήνα καί μετά ἡ Κωνσταντινούπολη»¹.

Ἐχουν γραφεῖ πάρα πολλά γιά τήν βυζαντινὴ κληρονομιά τῆς Ρουμανίας, ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἡ κληρονομιά αὐτὴ ἀποτελεῖ ἓνα ἀπό τὰ βασικά χαρακτηριστικά τόσο τῆς χώρας αὐτῆς ὅσο καί, γενικώτερα, τοῦ παρελθόντος τῆς². Ἡ ρουμανικὴ ἱστορία, λοιπόν, ἀποτελεῖ μιὰ «μεταβυζαντινὴ» ἱστορία, ἓνα πολιτιστικὸ φαινόμενο μέ ἄλλα λόγια πού παρουσιάζει τό ἐξῆς ἐκπληκτικὸ χαρακτηριστικό: οἱ ιδέες, τὰ ἤθη καί οἱ θεσμοὶ τῆς Αὐτοκρατορίας, πού καταλύθηκε τό 1453, ἀπορροφήθηκαν καί μεταφυτεύθηκαν σέ ἓνα ἄλλο ἔθνος, ἀφοῦ πρῶτα προσαρμόστηκαν σέ νέες γεωγραφικὲς συνθήκες. Εἶναι σαφές βέβαια πὼς ἡ βυζαντινὴ κληρονομιά ἀποτελεῖ εἰδοποιὸ διαφορά ὀλόκληρης τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης, μέσα στήν ὁποία οἱ Ἕλληνες κατέχουν θέση πολιτιστικῶς προνομακῆ. Ἡ ἀπό τόν Μεσαίωνα μέχρι σήμερα πάντως συμβίωση, σέ τόσοις καί τόσοις τομεῖς, Ἑλλήνων καί Ρουμάνων ὑπῆρξε

ἐφικτὴ χάρις στήν ὑπαρξὴ αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς κοινῆς κληρονομίας, τῆς ὁποίας ἔκφραση κατὰ κύριο λόγο εἶναι ἡ ὀρθόδοξη πίστη. Ἡ ἐπιβίωση, πράγματι, τοῦ βυζαντινοῦ πνεύματος ἐπιτεύχθηκε μέσῳ τόσο τῆς ἐκκλησίας καί τῆς θεολογίας ὅσο καί παραγόντων κοσμικοῦ χαρακτήρα: τέτοιοι παράγοντες ὑπῆρξαν ὀρισμένα στοιχεῖα τοῦ δικαίου³, τό τυπικὸ τῆς ἡγεμονικῆς αὐλῆς, τὰ ἀξιώματα πού καταλάμβαναν οἱμπογιάροι⁴, ὅπως ἐκεῖνο τοῦ λογοθέτη π.χ.⁵, καί βεβαίως ἡ πολιτικὴ προστασία τοῦ Ἁγίου Ὁρους καί, εὐρύτερα, ὀλόκληρης τῆς χριστιανικῆς Ἀνατολῆς⁶.

Νά, λοιπόν, τό ἱστορικὸ πλαίσιο μέσα στό ὁποῖο εἶναι δυνατόν νά ἐννοήσῃ κανεὶς τήν ὑπαρξὴ βυζαντινῆς ἀριστοκρατίας στίς ρουμανικὲς χῶρες: ἔχουμε νά κάνουμε μέ φαινόμενο ἱστορικῆς συνέχειας, τήν καλύτερὴ ἐνσάρκωση τῆς ὁποίας ἀποτελοῦν οἱ περιπέτειες τῆς οἰκογένειας τῶν Καντακουζηνῶν⁷. Ἔτσι, τό γλαφυρότερο, τό πιὸ ἐνδιαφέρον κεφάλαιο τῆς ὅλης Ρουμανικῆς Γενεαλογίας εἶναι ἐκεῖνο πού ἀφορᾷ οἰκογένειες μέ ἐπώνυμα βυζαντινά: Καντακουζηνός, Κομνηνός, Παλαιολόγος, Δούκας, Λάσκαρις, Βρανᾶς, Νοταρᾶς, Ράλλης, Χρυσοβέργης καί πολλοὶ ἄλλοι.

Κατὰ τήν ἀποψη, βέβαια, τοῦ Ioan G. Filitti, ἱστορικοῦ καί γενεαλόγου, ἡ μόνη οἰκογένεια πού μέ βεβαιότητα προέρχεται ἀπὸ τήν βυζαντινὴ ἀριστοκρατία εἶναι οἱ Καντακουζηνοί⁸. Ἀλλὰ καί στό σημεῖο αὐτό ὑφίσταται διχογνωμία: ὀρισμένοι ἐρευνητές, στοὺς ὁποίους συγκαταλέγεται ὁ βυζαντινολόγος Donald M. Nicol⁹, ἔχουν ἐκφράσει ἀμφιβολίες ὅσον ἀφορᾷ τήν σχέση τῶν Καντακουζηνῶν τοῦ Βυζαντίου μέ ἐκεῖνους τῶν Ρουμανικῶν Χωρῶν. Πάντως, δέν μπορεῖ κανεὶς

— Ὁ γενεαλόγος **Mihai Sorin Rădulescu** εἶναι καθηγητὴς στό πανεπιστήμιο τοῦ Βουκουρεστίου.

* Ἀποτελεῖ στοιχειῶδες καθήκον μου νά εὐχαριστήσω τόν Δημήτρη Μιχαλόπουλο, ὁ ὁποῖος —παρὰ τίς ἐπιστημονικὲς μας διαφωνίες— εὐγενῶς καί σταθερῶς μέ παρότρυνε νά γράψω τό ἄρθρο αὐτό καί ἐπιμελήθηκε, φραστικῶς, τήν τελικὴ του μορφή στήν νεοελληνικὴ γλῶσσα: ἐπίσης τόν Γιώργο Μιχαλόπουλο, πού τό μετέφρασε, καί βεβαίως τόν Μελέτη Μελετόπουλο, χάρις στόν ὁποῖο φιλοξενεῖται στήν *Νέα Κοινωνιολογία*. (Σημείωση τοῦ συγγραφέα.)

έν προκειμένω παρά νά ἐπισημάνει τήν ὑπαρξή ἰσχυρῶν ἐνδείξεων, μέσῳ τῶν ὁποίων προκύπτει τό συμπέρασμα πῶς ὁ Μιχαήλ Καντακουζηνός, ὁ θρυλικός «Σεϊτάνογλου»¹⁰ (θανατώθηκε τό 1578), ὁ ἐπικεφαλῆς τῶν Ἑλλήνων τῆς Κωνσταντινούπολης καί γενάρχης τῶν Καντακουζηνῶν τῆς Ρουμανίας, ἀλήθεια καταγόταν ἀπό τήν ὁμώνυμη οἰκογένεια, μέλη τῆς ὁποίας εἶχαν ἀνεβεῖ στόν αὐτοκρατορικό θρόνο¹¹. Οἱ Καντακουζηνοί, πράγματι, τῆς Βλαχίας καί τῆς Μολδαβίας ἐπί τέσσερις αἰῶνες εἶχαν οἰκόσημο μέ τόν δικέφαλο ἀετό (διαρκῆς ὑπόμνηση τῆς αὐτοκρατορικῆς τους καταγωγῆς)¹². Ἀπό τήν οἰκογένεια αὐτήν ἄλλωστε προῆλθαν τρεῖς ἡγεμόνες τῆς Βλαχίας καί τῆς Μολδαβίας, ἕνας ἀπό τούς ὁποίους, ὁ Șerban Καντακουζηνός (1678-88), ἐπιχείρησε νά ἀποτινάξει τήν ὀθωμανική ἐπικυριαρχία καί νά φέρει τήν Βλαχία στήν σφαῖρα ἐπιρροῆς τῆς Αὐστρίας — κάτι πού, κατά πᾶσα πιθανότητα, τοῦ κόστισε τήν ζωή. Ἀκόμη, σέ αὐτόν τόν φωτισμένο ὀσποδάρο¹³ ὀφείλεται ἡ πρώτη ρουμανική μετάφραση τῆς Βίβλου (1688). Ἀξίζει, τέλος, νά σημειωθεῖ ἕνα γεγονός ὕψιστης συμβολικῆς σημασίας: ὁ θρόνος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου στήν Κωνσταντινούπολη, στόν ἐκεῖ πατριαρχικό ναό, εἶναι δῶρο τοῦ Dumitrascu Καντακουζηνοῦ, ἡγεμόνα τῆς Μολδαβίας¹⁴.

Σύμφωνα, τώρα, μέ ὀρισμένη ἐκδοχή, ἰδιαίτερος σαγηνευτική, ἡ μητέρα τοῦ ἡγεμόνα Μιχαήλ τοῦ Γενναίου ἦταν καί αὐτή Καντακουζηνή¹⁵ ἔτσι μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ καί ἡ ὑποστήριξη πού αὐτή ἡ οἰκογένεια καί ἰδιαίτερος ὁ Ἀνδρόνικος Καντακουζηνός, γιός τοῦ Μιχαήλ Καντακουζηνοῦ, τοῦ «Σεϊτάνογλου», ἔδωσε στόν Μιχαήλ τόν Γενναῖο, γιά νά ἀνεβεῖ στόν ἡγεμονικό θρόνο. Ἡ ὑπό τό πρῖσμα αὐτό θεώρηση τῶν πραγμάτων ἄλλωστε μπορεῖ καί νά ἐξηγήσει τήν ὄλη, στήν Νοτιοανατολική Εὐρώπη, πολιτική τοῦ ἐν λόγῳ ἡγεμόνα, ὁ ὁποῖος κάποια στιγμή θέλησε νά πάρει ἀκόμα καί τήν Κωνσταντινούπολη. Κανένας, τέλος, δέν μπορεῖ νά μελετήσει τήν πολιτιστική ἐκρηξη, πού πραγματοποιήθηκε στήν Βλαχία κατά τά τέλη τοῦ 17ου καί τίς ἀρχές τοῦ 18ου αἰῶνα, τήν ἐποχή τοῦ ἡγεμόνα Κωνσταντίνου Brancovan, ἄν δέν λάβει ὑπ' ὄψιν τή συμβολή τῶν Καντακουζηνῶν. Ἡ Stanca, πράγματι, μητέρα τοῦ ἡγεμόνα αὐτοῦ, ἦταν τό γένος Καντακουζηνῶ¹⁶. Τό ὄνομα μέ τό ὁποῖο βαφτίσθηκε αὐτός ὁ τελευταῖος (Κωνσταντῖνος) ἦταν ἐκεῖνο τοῦ πρὸς μητρός παπποῦ του, τοῦ μεγάλου ποστέλνικου¹⁷ Κωνσταντίνου Καντα-

κουζηνοῦ, συμβούλου τοῦ ὀσποδάρου Ματθαίου Basarab' καί μέσῳ τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ οἱ Καντακουζηνοί τῆς Βλαχίας εἶναι δυνατόν νά συνδεθοῦν μέ τόν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνο Καντακουζηνό.

Τό νοσοκομεῖο Colțea, τό πιό παλιό στό Βουκουρέστι, ἰδρύθηκε τό 1702 ἀπό τόν σπαθάριο¹⁸ Μιχαήλ Καντακουζηνό, ὁ ὁποῖος ἐπέδειξε ἰδιαίτερο ζήλο καί στήν ἴδρυση ἐκκλησιῶν σέ ὄλη σχεδόν τήν ἔκταση τῆς Βλαχίας. Ὁ Μιχαήλ Καντακουζηνός ἦταν ἀδελφός τοῦ ἡγεμόνα Șerban Καντακουζηνοῦ καί τῆς μητέρας τοῦ Κωνσταντίνου Brancovan. Ἐπιπλέον, ἡ πιό μορφωμένη προσωπικότητα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὁ στὸλνικος¹⁹ Κωνσταντῖνος Καντακουζηνός, συγγραφέας μιᾶς «Ἱστορίας τῆς Βλαχίας», ἡ προτομή καί τό πορτραῖτο τοῦ ὁποῖου ἀκόμη ὑπάρχουν στό Πανεπιστήμιο τῆς Πάδοβας. Τό συμπέρασμα εἶναι ὅτι, χάρις στήν προστασία τῶν Καντακουζηνῶν, στοιχεῖα τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης (τῆς ἰταλικῆς τέχνης, γιά νά κυριολεκτήσουμε) ἐγκλιματίσθηκαν στό ἔδαφος τῶν Ρουμανικῶν Χωρῶν.

Ἡ πνευματική ζωτικότητα αὐτῆς τῆς οἰκογένειας καί μάλιστα ἐπί τόσες γενεές εἶναι κάτι πού ἐκπλήσσει: ἀπό τίς προσωπικότητες τοῦ 17ου αἰῶνα φτάνουμε στόν μεγάλο βακτηριολόγο Ἰωάννη Καντακουζηνό (1863-1934) καί τόν ἀρχιτέκτονα καί συγγραφέα Γ. Μ. Καντακουζηνό (1899-1960). Σέ μέλος τῆς οἰκογένειας αὐτῆς ἄλλωστε, τόν μπάνο²⁰ Μιχαήλ Καντακουζηνό, ὀφείλουμε καί ἕνα ἀξιόλογο σύγγραμμα, Ἡ γενεαλογία τῶν Καντακουζηνῶν (1787), στό ὁποῖο περιλαμβάνεται μιᾶ πιστή εἰκόνα τόσο τῆς οἰκογένειας ἐκεῖνο τόν καιρό ὅσο καί, γενικῶς, ὀλόκληρης τῆς τάξης τῶν μπογιάρων²¹.

Κατά τήν καμπή τοῦ 19ου πρὸς τόν 20ῶ αἰῶνα, πρόεδρος, στήν Ρουμανία, τοῦ Συντηρητικοῦ κόμματος ἦταν ὁ Γρηγόριος Καντακουζηνός (1837-1913), ὁ ἐπονομαζόμενος Nabab²², ὁ μεγαλύτερος γαιοκτημόνας τῆς ἐποχῆς. Ἐκτίσσε στό Βουκουρέστι ἕνα μεγαλοπρεπές, ἀνακτορικῶν διαστάσεων οἰκοδόμημα, ὅπου σήμερα στεγάζεται τό Μουσεῖο τοῦ Γεωργίου Enesco, καθῶς καί ἡ Ἐνωση Ρουμάνων Μουσικοσυνθετῶν.

Ἐκεῖνο πού, ὅσον ἀφορᾷ τόσο τούς Καντακουζηνούς ὅσο καί, γενικώτερα, ὄλες τίς οἰκογένειες μεγάλων γαιοκτημόνων, εἶναι ἡ, ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 17ου αἰῶνα καί μέχρι τήν ἐγκαθίδρυση τοῦ κομμουνιστικοῦ καθεστώτος, κατοχή μεγάλων ἐκτάσεων γῆς στήν Βλαχία — κυρίως

Ὁ τελευταῖος αὐτοκράτορας τοῦ Βυζαντίου, ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Παλαιολόγος ἀνάμεσα στοὺς πολεμιστὲς του. Χαρακτική Τάσσου. (Φώτη Κόντογλου, Μυστικά Ἐνθη, ἐκδ. Ἀστὴρ, Ἀθήνα 1987, σ. 95.)

στήν περιοχή τῆς Prahova. Ἐκεῖ μέχρι σήμερα μπορεῖ κανεὶς νὰ δεῖ τίς ὡραίες ἐκκλησίες Filipeștii de Padure, Filipeștii de Târg, Magureni, τὰ μοναστήρια τῆς Sinaia, τοῦ Margineni, τῆς Poiana Câmpina καὶ τοῦ Lespezi — θρησκευτικά οἰκοδομήματα ὅλα τους κτισμένα ἀπὸ τὴν οἰκογένεια Καντακουζηνῶν. Ἡ περίφημη κοιλάδα τῆς Prahova, πράγματι, στοὺς πρόποδες τῶν Καρπαθίων, στήν ὁποία ἡ βασιλική οἰκογένεια τῆς Ρουμανίας εἶχε τὴν θερινή της διαμονή²³ καὶ ἡ ὁποία μέχρι σήμερα ἀποτελεῖ ἕναν ἀπὸ τοὺς μεγάλους τουριστικούς πόλους ἑλξῆς τῆς χώρας μας, ἦταν ἐπὶ διακόσια περίπου χρόνια μέρος τῆς ιδιοκτησίας τῶν Καντακουζηνῶν τὴν ἀνάμνησή τους διακονεῖ ὁ πύργος τοῦ Busteni. Τὸν πύργο τὸν ἔκτισε ὁ Nabab, πάνω σὲ σχέδια τοῦ Γρηγορίου Cerkez· μέχρι σήμερα μπορεῖ νὰ θαυμάσει κανεὶς ἐκεῖ τοιχογραφίες μὲ εἰκόνες τῶν προγόνων τοῦ Γρηγορίου Καντακουζηνῶν, καθὼς καὶ τὰ οἰκόσημα τῆς οἰκογένειας.

Πάντως, ὁ κατ' ἐξοχὴν ἐκφραστής τῆς μεγάλης πολιτιστικῆς καὶ πνευματικῆς παράδοσης

τῶν Καντακουζηνῶν ὑπῆρξε ὁ ἀρχιτέκτονας Γ.Μ. Καντακουζηνός, πού ἦταν, ταυτόχρονα, ἀρχιτέκτονας, ζωγράφος καὶ συγγραφέας²⁴. Ἦταν κατ' εὐθείαν ἀπόγονος τοῦ σπαθάρου Draghici Καντακουζηνῶν, μεγαλύτερου ἀδελφοῦ τοῦ ὀσποδάρου Serban Καντακουζηνῶν· πρόγονοί του, ἀπὸ τὴν πλευρά τῆς μητέρας του, ἦταν οἱ Caraman-Chimay καὶ ἡ κυρία Tallien²⁵. Ὁ Γ.Μ. Καντακουζηνός ἦταν γυιὸς διπλωμάτη καὶ σπούδασε στό Παρίσι, στήν ἐκεῖ Σχολὴ Καλῶν Τεχνῶν· μετὰ ἐπέστρεψε στήν Ρουμανία, ὅπου κατέγινε στήν ἐκπόνηση σχεδίων κτηρίων, στὰ ὁποία συγκαταλέγεται καὶ ἐκεῖνο τῆς Τράπεζας Χρυσοβέργη, στό Βουκουρέστι. Τὸ κτήριο αὐτό (μὰ καὶ ἄλλα δικά του) ἐκφράζουν τὸν θαυμασμό του γιὰ τὸν Ἰταλὸ ἀρχιτέκτονα Palladio, γιὰ τὸν ὁποῖο ἄλλωστε συνέγραψε καὶ μία σημαντικὴ μονογραφία. Ὁ θαυμασμός του γιὰ τὴν Ἰταλικὴ Ἀναγέννηση, τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὸν Βιτρούβιο, τοῦ ὁποίου τὴν περίφημη μελέτη γιὰ τὴν Ἀρχιτεκτονικὴ μετέφρασε (μαζὶ μὲ ἄλλους) στήν ρουμανικὴ γλῶσσα, ἀποτελοῦν συ-

νέχιση του ὄλου φάσματος τῶν περί τά τέλη του 18ου καί τίς ἀρχές του 19ου αἰῶνα πολιτιστικῶν προσανατολισμῶν τῆς οἰκογένειας τῶν Καντακουζηνῶν. Γοητευμένος, πράγματι, ἀπό τήν Δύση, ὁ Γ. Μ. Καντακουζηνός —κάτι πού φαίνεται στό βιβλίο του *Patrar de veghe*— οὐσιαστικῶς ἐνσαρκώνει τόν τύπο ἀνθρώπου τῆς Ἀναγέννησης, τοῦ διαρκῶς στραμμένου πρός ὀρίζοντες μακρινούς. Τό πνεῦμα του θυμίζει τό χωνευτήρι, ὅπου δημιουργήθηκε τό πολιτιστικό ἐκεῖνο κρᾶμα τό ὁποῖο ἐπισφράγισε τήν βυζαντινὴ κληρονομιά· ἡ σύνθεση, συγκεκριμένα, τῆς Ἀνατολῆς μέ τήν Δύση, μιά «συμφιλίωση» μέ ἄλλα λόγια καταστάσεων πού συχνά παρουσιάζονται ὡς ἀσυμβίβαστες μεταξύ τους. Καί βέβαια, ὀφείλει κανεῖς στό σημεῖο αὐτό νά υπογραμμίσει ὅτι ἡ ἐπί πάνω ἀπό χίλια χρόνια ἐπιβίωση τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας ἀποτελεῖ ἀπτή ἀπόδειξη τοῦ ὅτι ἡ σύνθεση αὐτή εἶναι ἐφικτή. Γι' αὐτό καί τά κείμενα τοῦ Γ. Μ. Καντακουζηνού²⁶ ἀναδίδουν αἴσθημα ἐνθουσιασμοῦ τόσο γιά τούς μεγάλους καθεδρικούς ναούς τῆς Δύσης ὅσο καί γιά τήν Ἁγία Σοφία τῆς Κωνσταντινούπολης ἀλλά καί τίς μικροῦλες ἐκκλησίες, τίς τόσο χαριτωμένες, τῶν Καρπαθίων. Ὁ ἀνθρωπος αὐτός εἶχε, ἀκόμα, γοητευθεῖ ἀπό τήν Ἀκρόπολη τῆς Ἀθήνας καί, γενικῶς, ὅλα τά ἀρχαῖα ἐρείπια τά διάσπαρτα στόν χῶρο τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς· πολὺ ἀγαποῦσε ὅμως καί τά μνημεῖα τῆς ρουμανικῆς πρωτεύουσας, στά ὁποῖα ἀφιέρωσε μερικές ἀπό τίς περισσότερες ἐμπνευσμένες σελίδες του²⁷. Δέν μπορεῖ, λοιπόν, νά θεωρηθεῖ τυχαῖο πῶς ἕνα ἀπό τά κύρια πρότυπά του ὑπῆρξε ὁ Γκαίτε²⁸, τοῦ ὁποῖου πλήρως συμμεριζόταν τόν θαυμασμό γιά τήν Ἰταλία γενικῶς καί τόν Palladio εἰδικώτερα. Τό ἀνθρωπιστικό ἰδεῶδες, πράγματι, τοῦ μεγάλου Γερμανοῦ ποιητῆ τόν ἐνθουσιάζε· ἄλλωστε πλήρως ἐναρμονιζόταν καί μέ τήν ὅλη δική του πνευματική δομή. Διακρίνει κανεῖς σέ αὐτήν τόν ἀπόηχο τοῦ βυζαντινοῦ οἰκουμενισμοῦ, τῶν μεγάλων «ἀνοιγμάτων» — γιά νά τό ποῦμε ἔτσι — τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ, πού θεωρητικῶς ἔσβησε στά 1453, ἀλλά χωρίς τήν μελέτη τοῦ ὁποῖου δέν μπορεῖ νά καταλάβει κανεῖς οὔτε τήν ἰταλική Ἀναγέννηση ἀλλά οὔτε καί, εὐρύτερα, τήν Νεώτερη Ἱστορία τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης²⁹. Μέ λίγα λόγια, ἡ προσωπικότητα καί τό ἔργο τοῦ Γ. Μ. Καντακουζηνοῦ μποροῦν νά θεωρηθοῦν πειστικὴ ἀπόδειξη τοῦ γενεαλογικοῦ καί πνευματικοῦ δεσμοῦ μεταξύ τοῦ Ρουμάνου ἀρχιτέκτονα καί λόγιου καί τῆς βυζαντινῆς αὐ-

τοκρατορικῆς οἰκογένειας τοῦ 14ου καί τοῦ 15ου αἰῶνα.

Ἀπό αὐτόν τόν ἴδιο κλάδο τῶν Καντακουζηνῶν τῆς Βλαχίας προῆλθε καί ὁ διπλωμάτης καί ποιητής Κάρολος-Ἀδόλφος Καντακουζηνός (1874-1949). Εἴκοσι τόμοι ποιημάτων του (σέ γαλλικὴ γλῶσσα) ἐκδόθηκαν στό Παρίσι, τῆς φιλολογικῆς ἐλίτ τοῦ ὁποῖου ὑπῆρξε ἰδιαίτερα οἰκειός³⁰. Ὁ Κάρολος-Ἀδόλφος ἦταν διαφορετικός ἀπό τόν Γ. Μ. Καντακουζηνό: τό πνεῦμα τοῦ δεύτερου ταλαντεύοταν μεταξύ τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος, τῆς Ἀναγέννησης καί τοῦ σύγχρονου κόσμου³¹ ἀντίθετα ὁ πρῶτος ἦταν πλήρως διαποτισμένος ἀπό τόν γαλλικὸ πολιτισμὸ τοῦ 18ου καί τοῦ 19ου αἰῶνα, μέγας θαυμαστής τοῦ πρίγκηπα de Ligne καί τοῦ Mallarmé. Ὑπῆρξε τό ἀρσενικὸ ἀντίστοιχο τῆς κόμισσας Ἄνας de Noailles, τό γένος Brancovan· αὐτῆς ὅμως ἡ θέση στά γαλλικὰ γράμματα παραμένει μέχρι σήμερα ἀκλόνητη, ἐνῶ ἀντίθετα ὁ Κάρολος-Ἀδόλφος Καντακουζηνός ἔχει μᾶλλον λησμονηθεῖ. Αὐτό κυρίως ὀφείλεται στό ὅτι αὐτός, ὅπως καί ἄλλοι λογοτέχνες, σάν τόν Παναίτ Ἰστράτι π.χ., τόν φίλο τοῦ Νίκου Καζαντζάκη, ἔγραφε μόνο στά γαλλικά· ἔτσι, ἐπειδὴ συναισθηματικῶς παρέμεινε Ρουμάνος, συνεχῶς ταλαντεύοταν σάν ἐκκρεμές μεταξύ τῆς γαλλικῆς κουλτούρας καί ἐκείνης τῆς πατρίδας του. Ἀποτέλεσμα ὑπῆρξε τό ὅτι στήν μεγάλη ἱστορία τῆς ρουμανικῆς λογοτεχνίας τοῦ G. Călinescu, βασικό ἔργο ἀναφοράς, γίνεται μνεῖα μόνο τοῦ Κάρολου-Ἀδόλφου Καντακουζηνού³², ἐνῶ ὁ Παναίτ Ἰστράτι παραλείπεται ἐντελῶς. Πράγματι, τό ἔργο τοῦ Κ.-Ἀ. Καντακουζηνοῦ, ἀντίθετα μέ τήν κόμισσα de Noailles, πού τόνοιζε ἰδιαίτερος τήν ἑλληνικὴ τῆς καταγωγῆ, δέν ἔχει καμμία ἄμεση σχέση μέ τίς βυζαντινὲς ρίζες τῆς οἰκογένειάς του· καί παραδόξως αὐτό ἐπιβεβαιώνει τήν ρήση τοῦ Hermann de Keyserling, τήν ὁποῖα παραθέσαμε στήν ἀρχὴ τοῦ ἀρθρου μας.

Τό Παρίσι ἦταν τότε ἡ νέα Ἀθήνα: ἄρα μποροῦσε νά ἐκληφθεῖ καί ὡς τό νέο Βυζάντιο· ἔτσι ἡ γαλλικὴ πρωτεύουσα ἄσκησε πάνω στόν συγκεκριμένο Καντακουζηνό μιά ἀκαταμάχητη γοητεία — κάτι σὺνηθες ἄλλωστε ὅσον ἀφορᾶ τά καλλιεργημένα στρώματα τῆς ρουμανικῆς κοινωνίας τῆς ἐποχῆς. Μέ λίγα λόγια, ἡ εὐαισθησία πού οἱ μορφωμένοι Ρουμάνοι ἔδειχναν ὡς πρός τήν ἐκλεπτυσμένη ἀλλά καί περίπλοκη γαλλικὴ κουλτούρα πῆγαζε ἀπό τούς ἰσχυροὺς δεσμούς τους μέ τόν βυζαντινὸ καί μεταβυζαντινὸ κόσμο...

B'

Ἐνα ἄλλο πολύ μεγάλο ὄνομα, πού σαφῶς ὑπάρχει στίς Ρουμανικές Χῶρες, εἶναι ἐκεῖνο τῶν Παλαιολόγων· ἀλλά ὅπως εὐκόλα μπορεί νά καταλάβει κανείς, τό ὄλο ζήτημα ιδιαίτερα προβληματίζει τόσο τούς γενεαλόγους ὅσο καί τούς ἱστορικούς. Τό θέμα, πράγματι, τῶν ἀπογόνων τῆς τελευταίας αὐτοκρατορικής δυναστείας πρέπει νά ἐξετάζεται μέ προσοχή ιδιαίτερη. Ὁ I. C. Filitti, ὁ ἱστορικός μέ τίς περισσότερες γνώσεις ὅσον ἀφορᾷ τούς ἐγκατεστημένους στίς Ρουμανικές Χῶρες «μεταβυζαντινούς» Ἕλληνες, ὑποστήριξε τήν ἀποψη ὅτι τά βυζαντινά οικογενειακά ἐπίθετα εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ ὡς βαφτιστικά ὀνόματα κατά τόν 16ο καί τόν 17ο αἰῶνα — ἄν ὄχι καί ἀργότερα· κατά συνέπεια, ξαναέγιναν ἐπώνυμα μόνο στήν διάρκεια τοῦ 18ου αἰῶνα, μετά δηλαδή τήν ὀριστική ἐγκατάσταση Ἑλλήνων στήν Ρουμανική Γῆ. Τό φαινόμενο αὐτό, χαρακτηριστικό τῆς λατρείας μέ τήν ὁποία οἱ σύγχρονοι Ἕλληνες ἐξακολουθοῦν νά περιβάλλουν τίς βυζαντινές μνήμες, μπορεί νά ἐξηγήσει καί τήν ὑπαρξή τοῦ ἐπωνύμου «Παλαιολόγος». Ὑπάρχουν πάντως μαρτυρίες γιά κάποιον Ἰωάννη Παλαιολόγο, ὅπως ὁποῦτε μέλος τῆς αὐτοκρατορικής οἰκογένειας, πού ἦταν κουνιάδος τοῦ ὀσποδάρου Στέφανου τοῦ Μεγάλου. Ἡ δεύτερη σύζυγος αὐτοῦ τοῦ τελευταίου ἄλλωστε, ἡ Μαρία de Mangour, ἦταν ἀπόγονος τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν τῆς Τραπεζούντας καί τῶν Παλαιολόγων τῆς Κωνσταντινούπολης — σύμφωνα τουλάχιστον μέ τήν ἀποψη τοῦ Marcel Romanescu, πού συνέγραψε σχετικῶς μία ἐξαιρετική μελέτη³³. Μαρία Παλαιολόγου λεγόταν καί ἡ σύζυγος τοῦ ἡγεμόνα τῆς Μολδαβίας Ἰωάννη τοῦ Σάξωνα³⁴ (1579-82). Ὁ I. C. Filitti πάντως θεωροῦσε γνήσιους ἀπογόνους τῶν αὐτοκρατορικών Παλαιολόγων τούς ἀδελφούς Κωνσταντῖνο καί Μανουήλ Παλαιολόγο, πού ἔζησαν στήν Κωνσταντινούπολη. Ἀπό αὐτούς τούς δύο, τώρα, προήλθαν ὁ Dumitrascu Paleologu, ὁ ἐπονομαζόμενος Chiriță Dumitrache, μέγας ποστέλνικος, τό 1612, στήν Βλαχία, οἱ οἰκογένειες Muselim - Balassaki, ἀπό τίς ὁποῖες προήλθε ὁ Πατριάρχης τῆς Κωνσταντινούπολης Διονύσιος Δ΄ Μουσελίμης-Κομνηνός, καθώς καί ἡ οἰκογένεια Ramadan (πιθανότατα ἀπόγονοι ἐκ θηλυγονίας τῶν αὐτοκρατορικών Παλαιολόγων)³⁵. Κατά τίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα ὅλες αὐτές οἱ οἰκογένειες ἐσθῆσαν, ἀλλά δέν εἶναι ἀπίθανο τό αἷμα τῶν τελευταίων πιστῶν ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ βασιλέων

νά συνεχίζει νά κυλάει σέ φλέβες σημερινῶν μοναρχῶν τῆς Εὐρώπης, μέσῳ ἀπογόνων τῶν μαρκαρισίων Paléologue de Montferrat, πού ἦταν κλάδος τῆς αὐτοκρατορικής δυναστείας³⁶.

Παλαιολόγοι, λοιπόν, ζοῦσαν στήν Βεσσαραβία, κατά τήν διάρκεια τοῦ 18ου καί τοῦ 19ου αἰῶνα, καί ἰδίως στήν Βλαχία, ὅπου τό βαφτιστικό ὄνομα τοῦ Ἕλληναμπογιάρου Παλαιολόγου Γουλιανῶ, γαμπροῦ τοῦ Iordaki Καντακουζηνῶ, ἀδελφοῦ τοῦ ὀσποδάρου Șerban Καντακουζηνῶ, ἐγίνε τό ἐπώνυμο τῶν κατ' εὐθείαν ἀπογόνων του. Σέ αὐτούς τούς τελευταίους συγκαταλέγονται ὁ Γάλλος σχεδιαστής Pal καί ὁ συγγραφέας καί διπλωμάτης Maurice Paléologue, πρέσβυς τῆς Γαλλίας στήν Ἁγία Πετρούπολη κατά τόν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο³⁷.

Μία ἄλλη οἰκογένεια πού φέρει τό ὄνομα τῶν Παλαιολόγων εἶναι ἐκεῖνη τοῦ συγγραφέα Alexandru Paleologu (γεννήθηκε στά 1919), ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε ὁ πρῶτος πρέσβυς τῆς Ρουμανίας στό Παρίσι μετά τήν κατά τό ἔτος 1989 καθεστωτική ἀλλαγῆ³⁸. Σέ αὐτά τά τελευταῖα χρόνια, ἐνσάρκωσε στά μάτια τοῦ ρουμανικοῦ κοινοῦ τόν παραδοσιακό τύπο τοῦ Ρουμάνου ἀριστοκράτη: πολύ γαλλόφιλος, ἄριστος χειριστής τῆς γαλλικῆς γλώσσας, πολύ καλλιεργημένος ἀλλά καί πολύ πνευματώδης. Νέος ἀκόμα μπῆκε στό ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν· καί μετά τήν ἐκκαθάριση τῶν στελεχῶν αὐτοῦ τοῦ τελευταίου, πού ἐγίνε ἀφ' ὅτου ἐπιβλήθηκε τό κομμουνιστικό καθεστῶς καί εἶχε ὡς οὐσιαστική συνέπεια τήν διάλυση τῆς διπλωματικῆς ὑπηρεσίας, πέρασε στήν παρανομία. Ἀναδύθηκε στό προσκήνιο μόνο κατά τήν ὕφεση τοῦ δευτέρου μισοῦ τῆς δεκαετίας τοῦ '60, ὅποτε ἄρχισε νά ἀσχολεῖται μέ τήν ἱστορία τῆς λογοτεχνίας καί τήν φιλολογική κριτική καί ἐπιβλήθηκε ὡς ἕνας ἀπό τούς καλύτερους δοκιμιογράφους τῆς ἐποχῆς.

Βέβαια, δέν μπορεί νά γίνει λόγος γιά ἐπισημονικῶς τεκμηριωμένη σχέση μεταξύ τοῦ A. Paleologu καί τῆς αὐτοκρατορικής δυναστείας· σέ αὐτόν πάντως ὀφείλουμε κάποιες ἀπό τίς πιό γλαφυρές σελίδες πού ἀφοροῦν τήν συμβολή τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης στήν διαμόρφωση τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος καί, γενικώτερα, τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ἀξίζει, λοιπόν, στό σημείο αὐτό νά παραθέσουμε αὐτά πού ἐγραψε ἤδη κατά τό 1992, ἀλλά τά ὁποῖα μέχρι σήμερα διατηροῦν τήν ἀρχική τους ἀξία: «Πᾶνε τώρα νά φοβίσουνε μέ τό βαλκανικό σκιάχτρο: [Δῆθεν] θά ὀρμήσουνε οἱ ἄγριοι [τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου] καί θά καταστρέψουν τήν Εὐρώπη πού ἐπιχει-

ρεϊται νά “οικοδομηθεῖ” σύμφωνα μέ τό πρότυπο τῶν Δώδεκα καί τό σχέδιο τοῦ Μάαστριχτ. Ὁφείλω, λοιπόν, μέ ὄλο τόν δέοντα σεβασμό νά υπενθυμίσω ὅτι ὁ Σωκράτης, ὁ Πλάτων καί ὁ Ἀριστοτέλης ὑπῆρξαν Βαλκάνιοι. Τό Βυζάντιο ἦταν μία χιλιόχρονη βαλκανική αὐτοκρατορία, ὁ πνευματικός σπόρος τῆς ὁποίας, κατά τίς σκοτεινές περιόδους [τῆς ἱστορίας], διατηρήθηκε σέ ἰρλανδικά μοναστήρια καί, στήν συνέχεια, ἔδωσε ὡς καρπό τήν Ἀναγέννηση τοῦ Καρλομάγνου· αὐτή ἡ ἀναγέννηση, μαζί μέ τούς Ἄραβες τῆς Ἰσπανίας καί τῆς Σικελίας, ἔφεραν, κατά τούς πρώτους μ.Χ. αἰῶνες, τήν μόρφωση σέ μία Εὐρώπη [πού] ἀκόμα [ἦταν] βάρβαρη. Καί ὡς πρὸς τόν μεταβυζαντινὸ κόσμο, γιὰ τόν ὁποῖο μίλησε ὁ N. Iorga, οἱ Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες διαφύλαξαν καί, ἀνάλογα μέ τίς περιστάσεις, ἄλλοτε ἐμμέσως καί ἄλλοτε ἀνοιχτά, διεκδίκησαν τήν αὐτοκρατορική κληρονομιά, μιά κληρονομιά δηλαδή μέ [σαφῶς] χριστιανικὸ καί οἰκουμενικὸ χαρακτήρα»³⁹. Ἡ μνεῖα τῶν μεγάλων Ἑλλήνων φιλοσόφων πλήρως ἐναρμονίζεται μέ τήν βυζαντινὴ παράδοση, πού ἔπαιξε τόν πασίγνωστο καί οὐσιώδη ρόλο γέφυρας μεταξύ τῆς Ἀρχαιότητος καί τῶν Νεωτέρων Χρόνων⁴⁰ γιὰ αὐτό καί ἡ χιουμοριστική καί, εὐρύτερα, πνευματώδης διάθεση αὐτοῦ τοῦ συγγραφέα τῆς ρουμανικῆς πρωτεύουσας ὅπως δὴποτε ἐντάσσεται στήν παράδοση τήν ὁποία ἐπισήμανε ὁ Γερμανὸς φιλόσοφος, πού ἀναφέραμε στήν ἀρχὴ τοῦ ἄρθρου αὐτοῦ⁴¹.

Τί ξέρουμε γιὰ τήν οἰκογένεια τοῦ Alexandru Paleologu; Στήν κατά τό 1829 ἀπογραφή τῶν μπογιάρων τῆς Βλαχίας ἀναφέρονται τά ἑξῆς: «Mihail Nicolae Paleologa [sic] γεννη[μένος] στή Μυτιλήνη, 58 ἐτῶν, *medelnicer*, κάτοικος Βουκουρεστίου, περιουσία καμμία»⁴². Τό συμπέρασμα εἶναι ὅτι τό ἐν λόγῳ πρόσωπο εἶχε γεννηθεῖ τό 1771 στήν πρωτεύουσα τῆς Λέσθου καί, σύμφωνα μέ τήν παράδοση τῆς οἰκογένειας, ἐντάχθηκε στήν ἀκολουθία τοῦ ὀσποδάρου Ἀλέξανδρου Ὑψηλάντη καί συνακολούθως ἤλθε καί ἐγκαταστάθηκε στήν Βλαχία. Τό ὄνομά του βρίσκεται καί σέ δικαστικὸ ἔγγραφο τοῦ 1832⁴³ κατὰ συνέπεια ἀκόμη ζοῦσε ἐκεῖνη τήν ἐποχὴ.

Ἄλλος Παλαιολόγος ἦταν κάποιος Ἀντώνιος, πού πέθανε τό 1843. Εἶχε σπουδάσει Ἰατρικὴ στήν Πίζα τῆς Ἰταλίας καί εἶχε, ἐκεῖ, ἀναγορευθεῖ, τό 1825 διδάκτωρ τῆς Ἰατρικῆς. Ἐδράσε κατὰ τό πρῶτο μισό τοῦ 19ου αἰῶνα στήν Βλαχία, στίς διοικητικὲς περιφέρειες τοῦ Buzău καί Râmnicu Sarat, ὅπου ἔγινε γνωστός

συμβάλλοντας, κατὰ τά ἔτη 1831-32, στήν καταπολέμηση ἐπιδημίας χολέρας⁴⁴.

Στούς ἀπογόνους τοῦ μπογιάρου Mihalache Paleologu συγκαταλέγεται καί κάποιος Teodosie Paleologu (1828-82), ὁ τάφος τοῦ ὁποίου βρίσκεται στό νεκροταφεῖο Bellu τῆς ρουμανικῆς πρωτεύουσας· αὐτὸς εἶχε σταδιοδρομήσει στό στράτευμα. Μία στενὴ συγγενὴς του, ἡ Ecaterina Paleologu, παντρεύτηκε τόν Constantin Brătianu, γιὸ τοῦ Teodor Brătianu, μεγαλύτερο ἀδελφὸ τῶν φιλελεύθερων πολιτικῶν ἀνδρῶν Ion καί Dumitru Brătianu. Σύμφωνα μέ πληροφορίες πού μοῦ ἔδωσε ὁ κ. Alexandru Paleologu, ὁ συνταγματάρχης Dumitru Paleologu, γιὸς τοῦ Teodosie Paleologu, εἶχε, ἀπὸ τόν πρῶτο του γάμο, ἓνα γιό, τόν Ἰάκωβο, δημοσιογράφο (πέθανε τό 1946) καί συγγραφέα μιᾶς μπροσούρας μέ τίτλο *Biserica unita Românească* (1926) καί μία κόρη, τὴν Agatha. Ἀπὸ τόν δεύτερο γάμο τοῦ Dumitru Paleologu γεννήθηκε ὁ Gheorghe, μέλος τοῦ Ἐλεγκτικῆς Συμβουλίου, καί μία κόρη πού παντρεύτηκε τόν στρατηγὸ Constantin Celareanu, ἀρχηγὸ τῆς Ρουμανικῆς Ἀεροπορίας κατὰ τὸν Α΄ Παγκόσμιον Πόλεμο.

Ἡ οἰκογένεια αὐτὴ ἔδωσε τό ὄνομά της σέ μία ὁδὸ τοῦ Βουκουρεστίου· ἡ ὁδὸς βρίσκεται σέ μιά ἤσυχη γειτονία, ὅχι μακριὰ ἀπὸ τό ἱστορικὸ κέντρο τῆς πρωτεύουσας. Ἐκεῖ βρισκόταν παλαιότερα (σήμερα ἔχει κατεδαφισθεῖ) ἓνα σπίτι πού ἀνήκε στους Paleologu. Ὁ *medelnicer*, τώρα, Mihalache Paleologu εἶχε ἓνα γιό, τόν Nicolae (πέθανε τό 1874), ὁ ὁποῖος ἀνῆλθε στήν ἱεραρχία τῶν μπογιάρων: στίς 6 Δεκεμβρίου 1839 ἔγινε *contopist*⁴⁵, στίς 23 Ἀπριλίου 1846 *pitar*⁴⁶ καί *serdar* στίς 4 Δεκεμβρίου 1849⁴⁷. Γιὸς του ἦταν ὁ Mihail Paleologu (1848-1903): Ἀναγορεύθηκε, τό 1869, στό Παρίσι, διδάκτωρ Νομικῆς, μέ διατριβὴ πού εἶχε τίτλο *De curatoribus furiose et aliis extra minores dandis*. Ἐγινε μέλος τοῦ Ἀνωτάτου Δικαστηρίου (ἀντίστοιχο τοῦ ἐλληνικοῦ Ἀρείου Πάγου) καί, κατὰ τά ἔτη 1883-84 καί 1889-90, διευθυντὴς τῆς ἐφημερίδας *Timpu*⁴⁸, τῆς ὁποίας συντάκτης εἶχε διατελέσει ὁ ποιητὴς Mihai Eminescu. Ἀπὸ τόν δεύτερο γάμο του, ὁ Mihail Paleologu εἶχε δύο παιδιά, τόν Mihail⁴⁹ καί τὴν Cleopatra. Αὐτὸς ὁ δεύτερος Mihail Paleologu ὑπῆρξε ἓνας ἀπὸ τούς λαμπρότερους δικηγόρους τοῦ Βουκουρεστίου. Ἦταν δημοσιολόγος καί παρήγαγε σημαντικὸ μεταφραστικὸ ἔργο. Ἐκλέχθηκε βουλευτὴς (1928-31 καί 1932-33) καί διατέλεσε γενικὸς γραμματέας τοῦ ὑπουργείου Δικαιοσύνης πρῶτα

(1930) και, μετά, τῶν Οἰκονομικῶν (1932). Παντρεύτηκε σέ πρῶτο γάμο τήν Gabriela Djumvara, ἀδελφή τοῦ ἐπιφανοῦς νομικοῦ Mircea Djumvara, ἀλλά δέν ἀπέκτησε τότε παιδιά. Ἡ δεύτερη σύζυγός του, ἡ Elena Pennescu-Vidrascu, τοῦ ἔδωσε ἕναν γιό, τόν Alexandru Paleologu, πού ἔμελλε νά ἐξελιχθεῖ σέ γνωστό συγγραφέα.

Στήν Γαλλία ἔζησε καί κάποιος ἄλλος Παλαιολόγος, ὁ Paul-Théodore Paléologue-Grivez (ἐκγαλλισμένη μορφή τοῦ μολδαβικοῦ ἐπωνύμου Crivat), ὁ ὁποῖος αὐτοπιτλοφορήθηκε «κληρονόμος τοῦ θρόνου τοῦ Βυζαντίου». Στήν πραγματικότητα, δέν ἦταν παρά υἱοθετημένο παιδί τῆς Alexandrine Paléologue, τό γένος Butculescu, ἡ ὁποία προερχόταν ἀπό οἰκογένεια μπογιαρῶν τῆς διοικητικῆς περιφέρειας τοῦ Teleorman καί ἡ ὁποία εἶχε παντρευτεῖ τόν Γρηγόριο Παλαιολόγο, ἀπόγονο τῆς οἰκογένειας Γουλιανοῦ τῆς Βλαχίας⁵⁰.

Μιά ἄλλη οἰκογένεια, μέλη τῆς ὁποίας ἔφεραν τό ἐνδοξο αὐτοκρατορικό ὄνομα, εἶναι ἐκεῖνη τοῦ κριτικοῦ καί ἱστορικοῦ τῆς Τέχνης V.G. Paleolog, πού καταγόταν ἀπό τήν πόλη Craiova. Αὐτός ἔγραψε γιά τόν περίφημο γλύπτη Brâncuși, μέ τόν ὁποῖο ἰδιαίτερος ἀσχολήθηκε σέ ὅλη τήν διάρκεια τῆς ζωῆς του⁵¹. Σήμερα, δυστυχῶς, ὁ V. G. Paleolog ἔχει λησμονηθεῖ, ἀλλά ἦταν πνεῦμα ἰδιαίτερος ἐκλεπτυσμένο, πού μᾶς ἄφησε ἀξιόλογα κείμενα γιά τήν τέχνη στήν Ὀλτενία⁵², γιά τόν ζωγράφο Eustatiu Stoenescu καί τόν μουσικοσυνθέτη Eric Satie. Τό ἀρχικό G τοῦ ὀνόματός του προέρχεται ἀπό τό ὄνομα τοῦ πατέρα του, Georgescu, πού τό εἶχαν καί οἱ ἀδελφοί του, ὁ στρατηγός Gheorghe Georgescu συγκεκριμένα, γενικός ἐπιθεωρητής τοῦ Πεζικοῦ, καί ὁ δικηγόρος Ion B. Georgescu, πού ὑπῆρξε πρόεδρος τοῦ δικηγορικοῦ συλλόγου τοῦ Dolj, δήμαρχος τῆς πόλης Craiova καί παθιασμένος συλλέκτης ἔργων τέχνης. Ἡ οἰκογένεια αὐτή εἶχε ἐκτάσεις καί ἰδιόκτητες, πολυτελεῖς ἐξοχικές κατοικίες στό χωριό Corlatele (στήν διοικητική περιφέρεια Dolj, στήν Ὀλτενία). Αὐτό πού καί στίς μέρες μας θυμίζει τήν οἰκογένεια Georgescu - Paleolog εἶναι ἡ μεγάλη ἐκκλησία τοῦ νεκροταφείου Sineasca τῆς Craiova. Τήν ἐκκλησία ἔκτισε ἡ Elise Alexandrescu, τό γένος Paliu· ἐκεῖ ἔχει ταφεῖ ἡ ἀδελφή της, ἡ Maria Georgescu, τό γένος Paliu, μητέρα τοῦ V.G. Paleolog καί τῶν ἀδελφῶν του. Ἡ Elise καί ἡ Maria Paliu ἦταν κόρες τοῦ Stan Paliu, μικροῦ μπογιαρῶν ἀπό τήν διοικητική περιφέρεια τῆς Vâlcea. Τό ὄνομα «Paleolog», λοιπόν, πού εἶχε κλάδος αὐτῆς τῆς

οἰκογένειας, προέρχεται ἀπό πατρώνυμο. Ἀξίζει, τέλος, νά σημειωθεῖ ὅτι ἡ πρώτη σύζυγος τοῦ τεχνοκριτικοῦ ἦταν Γαλλίδα· ὁ μελλοντικός σύζυγός της τήν εἶχε συναντήσει στό Παρίσι· καί στήν συνέχεια ἡ γυναίκα αὐτή πέρασε μεγάλο μέρος τῆς ζωῆς της στό Βερολίνο, ὅπου δίδαξε τήν γαλλική γλῶσσα στή Βικτωρία-Λουίζα, πριγκίπισσα τῆς Πρωσσίας, θυγατέρα τοῦ αὐτοκράτορα τῆς Γερμανίας Γουλιέλμου Β'⁵³.

Γ'

Στήν περίπτωση τῆς οἰκογένειας τοῦ πολιτικοῦ ἀνδρα I. G. Duca (1879-1933), προέδρου, κατά τά ἔτη 1930-33, τοῦ Ἐθνικοφιλευθέρου κόμματος καί ἐπιφανοῦς μορφῆς τοῦ ρουμανικοῦ δημόσιου βίου τίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 20οῦ αἰῶνα, δέν εἶναι δυνατόν ἱκανοποιητικῶς νά τεκμηριωθεῖ σχέση οὔτε μέ τήν βυζαντινὴ αὐτοκρατορική οἰκογένεια πού εἶχε αὐτό τό ἐπώνυμο ἀλλά οὔτε καὶ μέ τούς ὀσποδάρους Γεώργιο καί Κωνσταντῖνο Δούκα. Τό «Δούκας» πράγματι δέν εἶναι παρά ὑποκοριστικό τοῦ ὀνόματος «Ἀλέξανδρος». Ἀπό τήν πλευρά τῆς μητέρας του πάντως, τῆς Λουκίας τό γένος Ghika-Budesti, ὁ I.G. Duca σχετίζεται μέ πολλές οἰκογένειες τῆς Κωνσταντινούπολης.

Ὁ συγγραφέας Duiliu Zamfirescu (1858-1922), πού γιά ἀρκετό καιρό ἦταν διπλωμάτης καί εἶχε φθάσει νά καταλάβει τό ἀξίωμα τοῦ ὑπουργοῦ Ἐξωτερικῶν, πίστευε πῶς καταγόταν ἀπό τήν αὐτοκρατορική οἰκογένεια Λάσκαρι τῆς Νίκαιας⁵⁴. Πράγματι, ἡ ἀπό τήν πλευρά τοῦ πατέρα του γιὰ τὸ εἶχε τό ἐπώνυμο Lascăr, καθὼς ἦταν συγγενῆς τοῦ Ἀναστασίου Lascăr ἀπό τήν Φωξάνη⁵⁵. Καί ὁ διπλωμάτης Nicolae Petrescu-Comnen, πρεσβευτής ἀρχικά στό Βερολίνο καί μετά ἐπίσης ὑπουργός τῶν Ἐξωτερικῶν, διασάλπιζε καταγωγή ἀπό τήν δυναστεία τῶν Κομνηνῶν. Αὐτό τοῦ κόστισε συνεχεῖς κοροϊδίες, μεταξύ τῶν ὁποίων γνωστότερη ὑπῆρξε ἡ «Petrescu-γεγονός» (κατά τό Πετρέσκου-Κομνηνός)...⁵⁶ Πάντως, ἡ ἀπό τήν πλευρά τοῦ πατέρα του ἀπώτερη καταγωγή του ἀπό κάποια ἑλληνική οἰκογένεια Κομνηνῶν δέν μπορεῖ καθόλου νά ἀποκλεισθεῖ.

Εἶναι ὅπωςδήποτε ἐνδιαφέρον ἄλλωστε νά παρατηρήσει κανεὶς πῶς στήν Ἱστορία τῆς Ρουμανίας ἡ γενεαλογικὴ ἀναφορά στό Βυζάντιο λειτούργησε ὡς πηγὴ μεγαλείου καί βάση νομιμοποίησης (κάτι πού ἔγινε καί στήν μεσαιωνικὴ Δύση). Ὁ ἡγεμόνας Δημήτριος Καντεμίρ ἐπισήμα-

νε στό βιβλίο του *Descriptio Moldaviae* τήν βυζαντινή καταγωγή ὀρισμένων οικογενειῶν μπογιάρων ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, ὅπως οἱ Κωνσταντινοί καί οἱ Petralifi⁵⁷. Ὁ παχάρνικος Κωνσταντίνος Sion σημείωνε περί τά μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα στό *Arhondologia Moldovei*⁵⁸ σχετικῶς μέ τήν οικογένεια Mavriki: «Εἶναι Ἑλληνες πού ἦρθαν ἐδῶ τό πολύ πρῖν ἀπό 170 χρόνια. Κατάγονται ἀπό μία αὐτοκρατορική οικογένεια τῆς Κωνσταντινούπολης, πού ὅμως εἶναι πολύ φτωχή καί σχεδόν ἔχει σβῆσει»⁵⁹. Ἀπό αὐτήν τήν οικογένεια πάντως, πού καί σήμερα ὑπάρχει, προήλθε ὁ συνταγματάρχης Νικόλαος Mavriki, ὑπασπιστής τοῦ ἡγεμόνα Ἀλέξανδρου-Ἰωάννη Κούζα.

Σέ ἕνα, τώρα, ἀπό τά πιό γνωστά ἔργα ρουμανικῆς γενεαλογίας, τό *Familile boeresti române* τοῦ Ὀκταβίου-Γεωργίου Lecca⁶⁰, γίνεται λόγος γιά τήν βυζαντινή καταγωγή πολλῶν εὐγενῶν οικογενειῶν τῆς Βλαχίας καί τῆς Μολδαβίας, ὅπως: Vlasto, Argyropol, Schina, Vilarga. Τό ὅτι αὐτές οἱ οικογένειες ἦρθαν στήν ρουμανική γῆ ἀπό τό Φανάρι τῆς Κωνσταντινούπολης ἤ, ἀκόμα, ἀπό τά νησιά τοῦ Ἀρχιπελάγους⁶¹ εἶναι βέβαιο⁶² τό ὅτι εἶχαν δεσμούς αἵματος μέ τήν βυζαντινή ἀριστοκρατία σέ ἐμένα τουλάχιστον δέν φαίνεται καί τόσο βέβαιο, ἔστω καί ἂν ὁ Εὐγένιος Ρίζος-Ραγκαβῆς, μέγας γενεαλόγος καί συγγραφέας βασικῶν ἔργων σχετικῶν μέ τίς οικογένειες τοῦ Φαναρίου, τῆς Χίου, τῆς Κέρκυρας καί τῆς Κεφαλλονιάς, ἔχει πεποιθήση στήν συνέχιση τῆς βυζαντινῆς ἀριστοκρατίας. Πρέπει ὅμως νά τονισθεῖ ἐδῶ ὅτι ἡ τεκμηρίωση αὐτῆς τῆς συνέχισης παρουσιάζει προβλήματα. Δέν εἶναι κάτι, βέβαια, πού μπορεῖ νά αποκλεισθεῖ ἢ καταστροφή ὅμως ἤ, ἔστω, ἀπώλεια, κατά τήν διάρκεια τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας, ἐγγράφων στά ὅποια ὁ ἐρευνητής θά μπορούσε νά βασισθεῖ καθιστᾶ τήν συνέχιση αὐτή δυσχερέστατα ἀποδεκτή.

Δ'

Μία ἄλλη πιθανή ἐπιβίωση βυζαντινῶν στοιχείων στό σημερινό Βουκουρέστι ἔχει νά κάνει μέ τήν οικογένεια Nottara⁶³, τό ὄνομα τῆς ὁποίας φέρει ἕνα πολύ γνωστό θέατρο στό κέντρο ἀκριβῶς τῆς πόλης. Ἀκόμη, ἐστία ἀναμνήσεων τῆς οικογένειας αὐτῆς εἶναι ἕνα μουσεῖο ἀφιερωμένο στόν ἡθοποιό Constantin I. Nottara (1859-1931) καί τόν γιό του, τόν μουσικοσυνθέτη Constantin C. Nottara (1890-1951). Στό μουσεῖο

αὐτό διατηρεῖται ἡ ἀτμόσφαιρα πού εἶχε ἡ ρουμανική πρωτεύουσα κατά τήν περίοδο τοῦ Μεσοπολέμου. Ἡ βιβλιοθήκη εἶναι γεμάτη γαλλικά βιβλία καί ἡ ἐπίπλωση πολύ ραφινάτη — μέ πολλές φωτογραφίες ἀπό τήν δραστηριότητα τοῦ ἡθοποιοῦ Nottara. Τό σύνολο ἀνακαλεῖ στήν μνήμη τοῦ ἐπισκέπτη ἕναν τρόπο ζωῆς, πού σίγουρα προκαλεῖ αἰσθήματα νοσταλγίας.

Αὐτοί οἱ δύο Nottara προέρχονταν ἀπό οικογένεια μπογιάρων, τά κτήματα τῶν ὁποίων βρισκόνταν στή διοικητική περιφέρεια τῆς Prahova. Μέλος αὐτῆς τῆς οικογένειας ἦταν ὁ γιατρός Dimitrie Nottara, γνωστή προσωπικότητα τῆς Βλαχίας κατά τόν 18ο αἰῶνα, καθῶς καί οἱ δύο Πατριάρχες Ἱεροσολύμων, ὁ Δοσίθεος καί ὁ Χρυσάνθος Νοταρᾶς, τῶν ὁποίων οἱ σχέσεις μέ τήν ἡγεμονική αὐλή τοῦ Βουκουρεστίου εἶναι πολύ γνωστές σέ ὄλους τούς ἐρευνητές. Ἦταν συγγενεῖς τοῦ μεγάλου δούκα Λουκά Νοταρᾶ,⁶⁴ Ἀπάντηση μέ βεβαιότητα δέν μπορεῖ νά δοθεῖ. Ὅμως παραμένει βέβαιο πῶς ὁ ρόλος τοῦ Constantin I. Nottara στήν ἱστορία τοῦ ρουμανικοῦ θεάτρου κατά τήν καμπή τοῦ 19ου πρὸς τόν 20ό αἰῶνα ὑπῆρξε ἀποφασιστικός.

Δεδομένου λοιπόν ὅτι μιλάμε γιά θέατρο, καλό εἶναι νά ὑπενθυμίσουμε στούς ἀναγνώστες μας ὅτι τό μεγαλοπρεπές θέατρο τῆς Βραΐλας, πού σήμερα ὀνομάζεται «Θέατρο Maria Filotti» καί τό ὁποῖο ἀποτελεῖ ἀπτή ἐκδῆλωση τῆς κομψότητος πού χαρακτήριζε τήν ζωῆ σέ αὐτήν τήν ἄλλοτε τόσο κοσμοπολίτικη πόλη, λεγόταν παλαιότερα «Θέατρο Ralli». Πράγματι, στήν μεγάλη ἑλληνική κοινότητα αὐτοῦ τοῦ μεγάλου λιμανιοῦ πάνω στόν Δούναβι, τό — ἐπίσης βυζαντινῶ — ὄνομα Ράλλης ἦταν πολύ συνηθισμένο⁶⁵. Τάφους μελῶν οικογενειῶν μέ τό ἐπίθετο αὐτό μπορεῖ καί σήμερα νά δεῖ κανεῖς στό νεκροταφεῖο τοῦ Ἀγίου Κωνσταντίνου, τό παλιό δηλαδή νεκροταφεῖο τῆς πόλης καί εἶναι πολλές οἱ ἑλληνικές οικογένειες τῆς Βραΐλας πού προβάλλουν ἰσχυρισμούς βυζαντινῆς — καί ἀριστοκρατικῆς συνάμα — καταγωγῆς: ἀλλά βέβαια ὁ ἔλεγχος τῶν ἰσχυρισμῶν αὐτῶν παραμένει δυσχερῆς. Τό μόνο, συνεπῶς, πού μπορεῖ κανεῖς νά κάνει εἶναι νά ἐπαναλάβει τή γνωστή ρῆση τοῦ Nicolae Iorga, πού ἔλεγε τά ἐξῆς γιά τούς Ἀργυρόπουλους, οἱ ὁποῖοι συγκαταλέγονταν στούς προγόνους του: «Σύμφωνα μέ τήν μάνα μου, καί ἐγώ προέρχομαι ἀπό αὐτό τό Νέο Βυζάντιο, τό ὁποῖο, ὅποτε θέλουν νά τό χοροιδέψουν, τό λένε Φανάρι. Καί ὅμως... τό Νέο Βυζάντιο δέν εἶναι παρά τό παλιό — μέ περισσότερη καταπίεση καί με-

γαλύτερα βάσανα»⁶⁶. Ὁ Iorga⁶⁷ ἄλλωστε εἶναι ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος, σέ διάλεξη τήν ὁποία ἔδωσε, τό 1899, στό «Ἀθήναιον» τῆς ρουμανικῆς πρωτεύουσας, ἔκανε τό πρῶτο βήμα πρός τήν κατεύθυνση τῆς ἱστορικῆς ἀποκατάστασης τῶν Φαναριωτῶν, προβάλλοντας τίς θετικές πλευρές τῆς ἀπό αὐτούς διακυβέρνησης τῶν Παραδουναβίων Ἡγεμονιῶν — καί ἰδίως τίς ἱκανότητές τους στόν πολιτιστικό τομέα.

Ἡ συζήτηση ὡς πρός τό πῶς καί σέ ποῦ βαθμῶς τό Φανάρι κληρονόμησε καί, κατά κάποιον τρόπο, συνέχισε τό Βυζάντιο, μέ ὅλες τίς φωτεινές καί σκοτεινές πλευρές του, θά μπορούσε νά κρατήσει πολύ, πάρα πολύ. Μέ λαμπρό ὀπισθόποτε τρόπο τήν ἀνοίξε ὁ Ν. Iorga, μέ τήν διορατικότητα πού τόν χαρακτηρίζει — διορατικότητα πού πήγαζε ἀπό τήν βαθύτατη γνώση του τῆς Ἱστορίας τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης⁶⁸. Τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο, οἱ μεγάλες οἰκογένειες τοῦ Φαναρίου μέ τήν κοσμοπολιτική τους ἐκπαίδευση· ὁ περίπλοκος χαρακτήρας τῆς σκέψης καί τῶν ἐνεργειῶν τῶν Φαναριωτῶν, οἱ προσπάθειές τους νά ἀσκήσουν μορφή κηδεμονίας σέ ὅλο τόν χῶρο τῆς Ὁρθόδοξης Ἀνατολῆς, οἱ κινήσεις τους, πού ἀποσκοποῦσαν στόν προσεταιρισμό τῶν Δυτικῶν στήν ὑπόθεσή τους, οἱ ἱκανότητες πού ἀναμφιβόλως ἐπέδειξαν κατά τήν Ἑλληνική Παλιγγενεσία — ὅλα αὐτά δέν συναποτελοῦν μεγαλειώδη ἀπόδειξη τῆς ἀπό τό Φανάρι συνέχισης τοῦ Βυζαντίου; Ἡ Πατριαρχική Ἀκαδημία τῆς Κωνσταντινούπολης καί οἱ ἑλληνογλωσσες αὐθεντικές ἀκαδημίες στό Βουκουρέστι καί τό Ἰάσιο σφυρη-

λάτησαν, στό πνευματικό πεδίο, μέσω τῆς πρός τήν κλασσική φιλοσοφία προσανατολισμένης ἐκπαίδευσης πού παρείχαν, ἀκόμα στερεώτερη αὐτήν τήν — συμβολική — ἀλυσίδα τῆς παράδοσης. Στήν πραγματικότητα, λοιπόν, τό Βυζάντιο οὐδέποτε ἐξαφανίστηκε: ἀποτελεῖ δεσμό ἀκατάλυτο μεταξύ τῆς Ἑλλάδας ἀφ' ἑνός καί τῆς Ρουμανίας (μά καί ἄλλων χωρῶν) ἀφ' ἑτέρου. Προσοχή ὅμως: ἀντίθετα μέ ὅ,τι συχνά λέγεται, ἀπό τήν Δυτική Εὐρώπη, ἐμᾶς, τούς Ἀνατολικοευρωπαίους, δέν μᾶς χωρίζει κυρίως ὁ πολιτισμός. Σύμφωνα, πράγματι, μέ τήν ἔκφραση τοῦ Paul Valéry, τό Βυζάντιο ὑπῆρξε τό **πρῶτο πραγματικά εὐρωπαϊκό κράτος**, καθ' ὅτι συγκέντρωνε ὅλα ἐκεῖνα τά χαρακτηριστικά πού συνθέτουν τήν εἰδοποιό διαφορά τῆς γηραιᾶς μας ἡπείρου. Ἄς πᾶψει λοιπόν νά συνδουλίζεται ἡ μεταξύ τῶν γεννημένων ἀπό τήν Ρώμη καί τό Βυζάντιο πολιτισμῶν διαφορά (κάτι πού δυστυχῶς γίνεται ἐδῶ καί πολύ καιρό). Τό Βυζάντιο, πράγματι, λόγω τῆς βαθύτερης οὐσίας του ἀποτελεῖ φαινόμενο σύνθεσης πού ἀνάγεται σέ ἐπίπεδα προτύπου...

Ἔτσι αὐτές οἱ σκέψεις, ἀγαπητοί Ἕλληνες ἀναγνώστες, πήγασαν ἀπό τήν ἀνάγκη νά τεθεῖ τό ἀκανθῶδες πρόβλημα τῆς γενεαλογικῆς συνέχισης τῶν μεγάλων βυζαντινῶν οἰκογενειῶν σέ πλαίσιο εὐρύτερο. Καί τοῦτο, γιατί μόνο μέσα σέ τέτοιο πλαίσιο ἡ ἀριστοκρατία μπορεῖ νά δώσει στόν κόσμον — ἀκόμη καί σέ κόσμον πού δονεῖται ἀπό μορφή λαϊκισμού, ὅπως ὁ τωρινός — μήνυμα ἱκανό νά διαπεράσει τήν χρονική ἀπεραντοσύνη τῆς Ἱστορίας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Hermann de Keyserling, *Analyse spectrale de l'Europe* Gonthier, Παρίσι 1965 [πρώτη ἔκδοση τό 1928], σ. 276.

2. Ὑπενθυμίζουμε ὅτι ἔργο βασικῆς σημασίας ὅσον ἀφορᾷ τό θέμα αὐτό εἶναι τό περίφημο βιβλίο *Byzance après Byzance* τοῦ Ν. Iorga. Ἡ τελευταία ἔκδοση ἔγινε στό Παρίσι, τό 1992, ἀπό τόν ἐκδοτικό οἶκο Balland. (Ἡ πρώτη εἶχε γίνῃ τό 1935.)

3. Valentin Al. Georgescu, *L' idée impériale romano-byzantine et la structuration du pouvoir princier en Valachie de 1765 à 1818. (Les Manuels de lois de Michel Fotino et le Code Caradja)* στόν τόμο: *Xenion Festschrift für Pan. J. Zepos*, herausgegeben von E. von Caemmerer, J.H. Kaiser, G. Kegel, W. Müller-Freienfels, H.J. Wolff, unter Mitarbeit von Th.J. Panagopoulos, τόμ. Ι. Ἀνάτυπο (Ἀθήνα - Freiburg/Br. - Κολωνία, 1973), σσ. 455-71· τοῦ ἴδιου, *Bizantul și institutiile românești pâna la mijlocul secolului al XVIII - lea* (= Τό Βυζάντιο καί οἱ ρουμανικοὶ θεσμοὶ μέχρι τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα), Editură Academiei, Βουκουρέστι 1980.

4. Δηλαδή τά μέλη τῆς ντόπιας ἀριστοκρατίας.

5. Βλ. Nicolae Stoicescu, *Sfatul domnesc și marii dregatori din Țara Românească și Moldova (sec. XIV-XVII)* (= Τό ἡγεμονικό συμβούλιο καί οἱ μεγάλοι ἀξιωματοῦχοι τῆς Βλαχίας καί τῆς Μολδαβίας [14ου-17ου αἰῶνα]), Editura Academiei, Βουκουρέστι 1968, σ. 171 ἐπ.

6. Μεταξύ ἄλλων βλ. Marcu Beza, *Urme românești în Rasaritul ortodox* (= Ρουμανικά ἔχρη στήν χριστιανική Ἀνατολή), Βουκουρέστι, 1935· Petre S. Nasturel, *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIVe siècle à 1654*, Ρώμη, 1986.

7. Ἡ σχετική μέ τούς Καντακουζηνούς βιβλιογραφία εἶναι ἰδιαίτερος ἐκτεταμένη· κατά συνέπεια, δέν θά ἀναφερθοῦν ἐδῶ παρά ὀρισμένα ἔργα, τά περισσότερο ἀντιπροσωπευτικά. Αὐτά εἶναι: Ν. Iorga, *Despre Cantacuzini* (= Σχετικῶς μέ τούς Καντακουζηνούς), Minerva, Βουκουρέστι 1902· Ioan C. Filitti, *Arhiva Gheorghe Grigore Cantacuzino* (= Τά ἀρχεῖα τοῦ Γεωργίου-Γρηγορίου Καντακουζηνού), Carol Göbl, Βουκουρέστι 1919· Jean Michel Cantacuzène, *Mille ans dans les Balkans. Chronique des*

- Cantacuzène dans la tourmente des siècles*, Christian, Παρίσι 1992· Mihai Sorin Rădulescu, «Asupra unui nou manuscris cantacuzinesc» (= Σχετικώς με ένα νέο χειρόγραφο των Καντακουζηνών), *Studii si articole de Istorie*, LV-LVI (1998 [Βουκουρέστι]), σσ. 255-61· του ίδιου, «Un manuscris inedit privind genealogia Cantacuzinilor» (= Ἀνέκδοτο χειρόγραφο σχετικό με την γενεαλογία των Καντακουζηνών), *Revista Arhivelor* (Βουκουρέστι), 1/1989, σσ. 69-74.
8. I.C. Filitti, ἔ.ἀ., σσ. VII-VIII· του ίδιου, *Notice sur les Cantacuzène des XIe-XVIIe siècles*, Βουκουρέστι, 1936.
9. Donald M. Nicol, *The Byzantine Family of Kantakouzenos*, Dumbarton Oaks. The Center for Byzantine Studies, 1968.
10. Τουρκική λέξη· σημαίνει: «γιός του διαβόλου». Είχε χαρακτηριστεί έτσι λόγω της επιδεξιότητάς του σε θέματα οικονομικά.
11. Petre S. Nasturel, «De la Cantacuzini Bizantului Turcocratiei și ai Țarilor Române» (= Ἀπό τούς Καντακουζηνούς του Βυζαντίου στους Καντακουζηνούς της Τουρκοκρατίας και τῶν Ρουμανικῶν Χωρῶν), *Arhiva genealogica* (νέα σειρά), 1-2/1994, σσ. 171-75.
12. M.S. Rădulescu, *Asupra unui nou manuscris cantacuzinesc*, ἔ.ἀ., σσ. 256-61.
13. Ὅσποδάροι λέγονταν οἱ ἡγεμόνες τῆς Βλαχίας καὶ τῆς Μολδαβίας, οἱ ὁποῖοι τελοῦσαν ὑπὸ τὴν ἐπικυριαρχία τῆς Ὑψηλῆς Πύλης.
14. Σύμφωνα με ἐπιγραφή πού ἔχει χαραχθεῖ πάνω στὸν θρόνο.
15. George D. Florescu, Dan Pleșia, «Mihai Viteazul - urmas al împaratilor bizantini» (Μιχαήλ ὁ Γενναῖος - ἀπόγονος τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων), *Scripta valahica* (Târgovista), 1972, σσ. 131-61.
16. Βλ. Ioan C. Filitti, *Arhiva Gheorghe Grigore Cantacuzino*, ἔ.ἀ. (Στό ἔργο αὐτό περιλαμβάνεται τό γενεαλογικό δένδρο τῶν Καντακουζηνῶν τῆς Βλαχίας.)
17. Ἀξίωμα τῆς ἡγεμονικῆς αὐλῆς.
18. Ἄλλο ἀξίωμα τῆς ἡγεμονικῆς αὐλῆς, σαφῶς βυζαντινῆς προέλευσης.
19. Ἐπίσης ἀξίωμα τῆς ἡγεμονικῆς αὐλῆς.
20. Ban: Λέξη οὐγγρικῆς προέλευσης· σημαίνει «κύριος», «διοικητής».
21. Banul Mihai Cantacuzino, *Genealogia Cantacuzinilor*. Ἐκδόθηκε ἀπό τό N. Iorga, Minerva, Βουκουρέστι 1902.
22. Λέξη γαλλικῆ ἐξωτικῆς προέλευσης· σημαίνει τὸν πλούσιο, με ἐντυπωσιακὴ προσωπικότητα, ἄνθρωπο.
23. Στόν πύργο τῆς Sinaia.
24. Ὅσον ἀφορᾶ τὴν προσωπικότητα τοῦ Γ. Μ. Καντακουζηνού, βλ. κυρίως τὴ μελέτη τοῦ γιου του, τοῦ ἐπίσης ἀρχιτέκτονα Șerban Καντακουζηνού, «Foreword: On being Romanian», στόν τόμο τῶν Luminita Machedon καὶ Ernie Scoffham, *Romanian Modernism. The Architecture of Bucharest, 1920-1940*, The M.I.T. Press, Cambridge-Massachusetts, London 1999.
25. Ὅσον ἀφορᾶ τούς προγόνους εἰδικῶς τοῦ Γ. Μ. Καντακουζηνού, βλ. Mihai Sorin Rădulescu, *Genealogii*, Albatros, Βουκουρέστι 1999, III. 7.
26. Βλ. τὴν ἀνθολογία τῶν κειμένων του, τὴν ἐπιμελημένη ἀπό τὸν Adrian Aghesescu, *Izvoare și popasuri* (= Πηγές καὶ ἀνάσεις), Editură Eminescu, Βουκουρέστι 1977.
27. Ἔ.ἀ., σσ. 162-99.
28. Ἔ.ἀ., σσ. 420-39.
29. Βλ. σχετικῶς τό ἔργο τῆς Corina Nicolescu, *Mostenirea artei bizantine în România* (= Ἡ κληρονομία τῆς βυζαντινῆς τέχνης στήν Ρουμανία), Meridiane, Βουκουρέστι 1971.
30. Mihai Sorin Rădulescu, «Le diplomate et poète Charles-Adolphe Cantacuzène», *Études danubiennes* (Στρασβούργο), vol. XIII, No 2 (1997), σσ. 73-84.
31. Adrian Aghesescu (ἔκδ.), *Izvoare și popasuri*, ἔ.ἀ., σσ. 69-72.
32. G. Calinescu, *Istoria literaturii române de la origini până în prezent* (= Ἱστορία τῆς Ρουμανικῆς Λογοτεχνίας ἀπό τίς ἀπαρχές ὡς σήμερα), Minerva, Βουκουρέστι 1982ḡ, σσ. 970-971.
33. Marcel Romanescu, «Albizzi și Paleologii» (= Οἱ Albizzi καὶ οἱ Παλαιολόγοι), *Hrisovul* (Βουκουρέστι), III (1943), σσ. 75-101. Οἱ Albizzi ἦταν οἰκογένεια τῆς Φλωρεντίας, ἐχθροὶ τῶν Μεδίκων.
34. Iancu Sasul σῶα ρουμανικά.
35. I.C. Filitti, ἔ.ἀ., σσ. 251-53.
36. Dr. Otto Baron Dugern, «Stamosii greci, bulgari, sârbi și albanezi ai A.S.R. Principelui Carol al României» (= Οἱ Ἑλλήνες, Βούλγαροι, Σέρβοι καὶ Ἀλβανοὶ πρόγονοι τῆς Αὐτοῦ Βασιλικῆς Ὑψηλότης τοῦ πρίγκηπος Καρόλου τῆς Ρουμανίας), *Arhiva genealogica*, Ἰανουάριος-Ἰούνιος 1913, σσ. 53-58.
37. I. C. Filitti, «Les origines roumaines de l'ambassadeur Maurice Paléologue», *Indépendance Roumaine*, φύλλο 19ης Ὀκτωβρίου 1935· Winnaretta Singer-Polignac, *une amie des arts et des sciences. (Lettres, 1888-1938)*, Fondation Singer-Polignac, Παρίσι 1998, σ. 205.
38. Alexandre Paléologue, *Souvenirs merveilleux d'un ambassadeur des golans. Entretiens avec Marc Semo et Claire Tréan*, Balland, Παρίσι 1992.
39. A. Paléologue, *L'Occident est à l'est*, Est, Βουκουρέστι 2001, σσ. 130-31.
40. Ἔχουν γραφεῖ πάρα πολλές σελίδες ὅσον ἀφορᾶ τὸν ρόλο τοῦ Βυζαντίου στήν Ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πολιτισμοῦ ἄς ἀρκεθοῦμε λοιπὸν νὰ ἀναφέρουμε ἐδῶ κάποιες πού χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἰδιαίτερη ὠραιότητα, γραμμένες ἀπὸ τὸν Charles Diehl στό ἔργο του, *Byzance. Grandeur et décadence* Ernest Flammarion, Παρίσι 1928, σσ. 259-358.
41. Hermann de Keyserling, ἔ.ἀ., σ. 276.
42. *Catagrafie oficiala de toti boerii Țarii Românești la 1829* (= Ἐπίσημη ἀπογραφή ὄλων τῶν μπογιάρων τῆς Βλαχίας κατὰ τό ἔτος 1829). Ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Ioan C. Filitti, F. Göbl, Βουκουρέστι 1929, σ. 16.
43. *Inaltul Divan, 1831-1847* (= Τό Ἀνώτατο Δικαστήριον, 1831-1847), Direcția Generală a Arhivelor Statului, Βουκουρέστι 1958, σ. 384 (ἔγγραφο ἀρ. 1429).
44. Pompei Samaritan, *Medicina si farmacia în trecutul românesc* (= Ἡ Ἱατρικὴ καὶ ἡ Φαρμακολογία στό παρελθόν τῆς Ρουμανίας), τόμ. II (1775-1834), Βουκουρέστι, 1938, σ. 211· τόμ. III, Βουκουρέστι, 1938, σσ. 344-46, 516, 525, 527, 529, 543, 550. Dr. V. Gomoiu καὶ ἄλλων, *Repertor de medici, farmacisti, veterinari din tinuturile românești* (= Εὐρετήριο τῶν ἱατρῶν, φαρμακοποιῶν καὶ κτηνιάτρων τῶν Ρουμανικῶν Χωρῶν), τόμ. I, Βράιλα, 1938, σ. 310· τόμ. II, Βουκουρέστι, 1941, σ. 117.

45. Βιβλιοθήκη της Ρουμανικής Ἀκαδημίας, Τμήμα Χειρογράφων, ρουμανικό χειρόγραφο αρ.872, μεταγραμμένο από τόν Alexandru V. Perietzianu-Buzau, σ. 301, θέση 605.

46. Ἐ.ἄ., σ. 310ν, θέση 1292.

47. Ἐ.ἄ., σ. 179ν, θέση 535.

48. *Timpul* = Ὁ Χρόνος.

49. Ἀντίθετα μέ ὅ,τι συμβαίνει στήν Ἑλλάδα, στήν Ρουμανία τό παιδί μπορεῖ νά πάρει τό ὄνομα τοῦ πατέρα.

50. Ὅσον ἀφορᾷ τοὺς ἀπό τήν μητρική πλευρά πρόγονους τοῦ Alexandru Paleologu, Mihai Sorin Rădulescu, *Genealogii*, ἔ.ἄ., σσ. 199-200.

51. Ὅσον ἀφορᾷ τήν προσωπικότητα τοῦ V.G. Paleolog, βλ. κυρίως τόν πρόλογο τοῦ Petru Comarescu στό βιβλίο τοῦ *Tineretea lui Brâncuși*, *Tineretului*, Βουκουρέστι 1967, σσ. 5-12.

52. Περιοχή τῆς Βλαχίας.

53. Πληροφορίες πού μοῦ δόθηκαν, στό Βουκουρέστι, τό καλοκαίρι τοῦ 2002, ἀπό τήν κυρία Sanda Georgescu, κόρη τοῦ στρατηγοῦ Gheorghe Georgescu, καί ἀπό τόν κύριο Preda Paleolog, ἕναν ἀπό τοὺς γιούς τοῦ V.G. Paleolog.

54. Mihai Gafita, *Duiliu Zamfirescu*, Editură pentru Literatură, Βουκουρέστι 1969, σσ. 6-7, 15-18.

55. Ἐ.ἄ., σ. 20.

56. Petrescu - Comnen στά ρουμανικά· στά γαλλικά, γλῶσσα στήν ὁποία γινόταν τό πείραγμα, τό λογοπαίγνιο ἦταν: Petrescu - Quand même.

57. Marcel Romanescu, «Boierimea Moldovei la începutul veacului XVIII» (= Οἱ μογοιάρροι τῆς Μολδα-

βίας κατά τίς ἀρχές τοῦ 18ου αἰῶνα), *Arhiva genealogica româna* (Βουκουρέστι, 1944), σ. 74.

58. *Arhondologia Moldovei* = Ἀρχοντολόγιο τῆς Μολδαβίας.

59. Paharnicul Costandin Sion, *Arhondologia Moldovei*, Minerva, Βουκουρέστι 1973ḡ, σ. 173.

60. Octav George Lecca, *Familile boeresti române. Istoric și genealogie* (= Οἱ οἰκογένειες τῶν Ρουμάνων μογοιάρων. Ἱστορικό καί γενεαλογία), Minerva, Βουκουρέστι 1899, σσ. 576-78, 580.

61. Παραδοσιακή ὀνομασία τοῦ Αἰγαίου.

62. I.C. Filitti, ἔ.ἄ., σσ. 245-300.

63. Ἐ.ἄ., σ. 281.

64. Σφοδρός πολέμιος τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας· ἀποκεφαλίσθηκε ἀπό τοὺς Ὀθωμανοὺς λίγο μετὰ τήν ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης.

65. I.C. Filitti, ἔ.ἄ., σσ. 287-89.

66. Nicolae Iorga, *Orizonturile mele. O viața de om așa cum a fost* (= Οἱ ὁρίζοντές μου. Μιά ζωή ὅπως τήν ἔζησα), Minerva, Βουκουρέστι 1976 (πρώτη ἐκδόση: 1934), σ. 6.

67. Ὁ N. Iorga μέχρι σήμερα θεωρεῖται ὁ μεγαλύτερος Ρουμάνος ἱστορικός.

68. N. Iorga, *Byzance après Byzance*, ἔ.ἄ., σσ. 226-52. Ὅσον ἀφορᾷ, τώρα, εἰδικῶς τίς ἰθύνουσες τάξεις τοῦ νεοελληνικοῦ Κράτους κατά τόν 19ο αἰῶνα, βλ. μία πολύ

καλή ἐποπτική θεώρηση στό ἔργο τοῦ Δημήτρη Μιχαλόπουλου, *Vie politique en Grèce pendant les années 1862-1869* (Ἀθήνα: Ἐθνικόν καί Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν. Φιλοσοφική Σχολή. Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου [ἀρ. 42], 1981), σσ. 13-34.

Τά αίτια τῆς Μικρασιατικῆς Καταστροφῆς

Κώστας Μ. Σταματόπουλος

Πρόλογος

Στό γύρισμα τοῦ 19ου πρὸς τὸν 20ό αἰῶνα ἡ Ρωμηοσύνη ἀπλωνόταν ἀπὸ τὸν Πόντο, τὴν Καππαδοκία καὶ τὴν Κύπρο, ὡς τὰ Ἀκροκεράυνεια τῆς Ἠπείρου καὶ τὰ Ἐπτάνησα, καὶ ἀπὸ τὴν Στενήμαχο, τὴν μαυροθαλασσίτικη Ἀγχιάλο, τὴν Μεσημβρία, τὴν Σωζόπολη, ὡς τὴν Κρήτη, περιβαλλόμενη ἀπὸ βορρᾶ καὶ νότο ἀπὸ τοὺς οἰκείους τῆς τόπους τῆς ἱστορικῆς τῆς διασπορᾶς, τὴν Αἴγυπτο, τὴν Ρουμανία, τὰ βόρεια παράλια τοῦ Εὐξείνου καὶ τῆς Ἀζοφικῆς. Ζοῦσε δὲ περίπου ἡ μισὴ ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου, ἐνῶ ἡ ἄλλη μισὴ ἦταν ὀργανωμένη σὲ δυναμικὲς κοινότητες στοὺς κόλπους κυρίως τῆς Ὄθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Κέντρο τῆς οἰκουμένης αὐτῆς — τὴν ὁποία οἱ Ἕλληνες/Ρωμηοὶ μοιραζόντουσαν μὲ ἄλλους λαοὺς, γιὰ τοὺς ὁποίους εἶτε ἡ ἴδια αὐτὴ περιοχή εἶτε τμήματά τῆς ἀποτελοῦσαν τὴν δική του γιὰ τὸν καθένα οἰκουμένη — ἦσαν τὰ Στενά καὶ ἡ μεγάλη ἐπ' αὐτῶν αὐτοκρατορικὴ πόλη: ἡ Κωνσταντινούπολη. Παρ' ὅλον πού ἀπὸ τὸν 19ο αἰῶνα εἶχε ἤδη τεθεῖ σὲ ἐφαρμογὴ ἡ διαδικασία τῆς μαζικῆς μετακινήσεως καὶ ἀνακατατάξεως τῶν πληθυσμῶν ὡς ἀποτέλεσμα τῶν ἐπαναστάσεων καὶ τῶν ἀπελευθερωτικῶν πολέμων τῶν βαλκανικῶν ἐθνοτήτων, ἡ διαδικασία δηλαδὴ τοῦ φαινομένου πού στὰ χρόνια μας ἀποκαλέσθηκε «ἐθνοκάθαρση», ἡ πολυεθνικὴ καὶ πολυθρησκευτικὴ πραγματικότητα τῆς ὀθωμανικῆς Ἀνατολῆς (στὰ Βαλκάνια καὶ τὴν Μικρὰ Ἀσία) δὲν εἶχε οὐσιαστικὰ μεταβληθεῖ, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ παραμένει ἡ Πόλη καὶ τὰ Στενά τό κέντρο τόσο τῆς Ὄθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ὅσο καὶ τῆς Ρωμηοσύνης, εἰς ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν τελευταία ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς ἐπικράτειας τοῦ σουλτάνου. Τοῦτο ἀναμφισβήτητα ἴσχυε μέχρι τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους, ἀλλὰ καὶ σὲ μεγάλο βαθμὸ ὡς τὰ 1922. Ἔτσι ἡ δεκαετία 1912-22 ἀποτελεῖ καιρὸν καμπῆ καὶ ὀρόσημο στὴν ἱστορία τῆς περιοχῆς, ὅπως καὶ στὴν ἱστορία τῆς Ρωμηοσύνης. Ἀπὸ τό αἰμάσσον καὶ ὄλο καὶ πιὸ διαμελισμένον σῶμα τῆς Αὐτοκρατορίας τῆς Ἑγγύς καὶ τῆς

Μέσης Ἀνατολῆς — ἡ ἐπιβίωση τῆς ὁποίας δὲν ἦταν πλέον ἀνεκτὴ ἀπὸ τὴν Ἱστορία — θὰ ξεπηδήσουν μεγεθυμένα ἢ ἀρτισύστατα ἐθνικὰ κράτη, μὲ τὰ ἀναποφεύκτως τεχνητὰ τοὺς σύνορα καὶ τοὺς κατὰ τό δυνατό ἐντὸς αὐτῶν ὁμοιογενεῖς «ἐθνικούς» πληθυσμούς.

Εἶναι σαφὲς ποιοὶ ἦσαν οἱ μεγάλοι ἠττημένοι τῆς δεκαετίας 1912-22: ἡ αὐτοκρατορία τοῦ παντισάχ καὶ ἡ Ρωμηοσύνη (καὶ ἐπομένως ὑπὸ τὴν ἐθναρχικὴν του, ὄχι ὅμως καὶ ὑπὸ τὴν πνευματικὴν του διάσταση, τό Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο)¹. Ἀμφότερα κι ὕστερα ἀπὸ πολλὰ, δέχθηκαν τό 1922 τό μοιραῖο κτύπημα, τὴν χαριστική βολή. Οἱ στρατοὶ καὶ οἱ ἰδεολογίες πού ἐξεστράτευαν ἐναντίον τοὺς σκοπὸ εἶχαν τὸν ἀφανισμό τῆς πρώτης καὶ τὴν μεταμόρφωση, τὴν ἐκ βάρων ἀνάπλαση τῆς δεύτερης σὲ «Ἑλληνισμό». Τὰ τρισήμισυ χρόνια 1919-22 ἀποτελοῦν τό χρονικὸ σημεῖο τῆς ὑπατης καὶ ἔσχατης προσπάθειας ἐπιτεύξεως τῆς ἀνωτέρω προσδοκίας. Ἀπὸ ἑλληνικῆς πλευρᾶς ἡ κατάλυση τῆς Ὄθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἡ ἀπώθηση τῆς Τουρκίας στό ἐσωτερικὸ τῆς Ἀνατολῆς θὰ σήμεινε ὄχι βέβαια τὴν ἀναγέννηση τῆς Ἀγίας Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας τοῦ ἑλληνικοῦ γένους, ἀλλὰ τὴν ἀφετηρία μιᾶς νέας περιόδου ζωῆς τοῦ ἑλλαδικοῦ ἐθνικοῦ κράτους μέσα σὲ ὅρια πλέον πού θὰ τοῦ ἐπέτρεπαν νὰ εἶναι ἐσωτερικὰ ἰσχυρὸ καὶ ἐξωτερικὰ ὑπολογίσιμο ἀπὸ τοὺς Μεγάλους. Τό ἐγχείρημα ἐν μέρει ἐπέτυχε, διότι ἡ Ἑλλάς ὄντως ἐνισχύθηκε χάρις στὴν ὀριστικὴ διπλωματικὴ κατοχύρωση τῶν κεκτηθέντων στοὺς Βαλκανικοὺς (σὺν τὴν Δ. Θράκη) καὶ στὴν ἐγκατάσταση, στίς «νέες» κυρίως χώρες, τῆς ἐκδιωχθείσας Ρωμηοσύνης τῆς Ἀνατολῆς. Ἐν μέρει δὲ ἀπέτυχε, λόγῳ κυρίως τῆς ἀπωλείας ὄχι τόσο τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἀλλὰ τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης, πού θὰ ἐξασφάλιζε τὴν ἐξακολούθηση τῆς προαιωνίας ἐπαφῆς τοῦ Ἑλληνισμοῦ μὲ τὸν Εὐξείνο καὶ τὰ Στενά (μὲ ὅ,τι αὐτὴ συνεπάγεται), καθὼς καὶ τῆς ἀδυναμίας — γιὰ λόγους πού δὲν εἶναι τοῦ παρόντος — νὰ συγκροτήσῃ κράτος στοιχειωδῶς σοβαρό...

Στίς ἐπόμενες σελίδες καλούμεθα νὰ ἐξηγή-

σομε στό πώς οδηγηθήκαμε κατ' αρχάς στην σύλληψη του μικρασιατικού δράματος και εν συνεχεία στους τρόπους με τους οποίους επιδιώξαμε την πραγμάτωσή του την τριετία 1919-22. Για να μπορέσουμε δε να κρίνουμε τόσο την σοβαρότητα του δράματος όσο και την εφικτότητα της πραγματοποίησής του θα ξεκινήσουμε με την παρουσίαση των αντικειμενικών προϋποθέσεων τις οποίες όφειλε να λάβει υπ' όψιν της η ελληνική πολιτική ηγεσία και πάνω στις οποίες έπρεπε να στηριχθεί η οποιαδήποτε ρεαλιστική έλλαδική μικρασιατική πολιτική.

Οι αντικειμενικές προϋποθέσεις

A) Οι διπλωματικές και οι οικονομικο-πολιτικές προϋποθέσεις.

Τό ερώτημα στό οποίο καλούμεθα να απαντήσουμε είναι τό κατά πόσον η περιοχή της Μικράς Ασίας, επί της οποίας είχε βλέψεις η Ελλάδα, ενδιέφερε ταυτόχρονα και άλλες Δυνάμεις και ποιές. Μέ άλλα λόγια αν η Ελλάδα, επιδιώκοντας την επέκτασή της στην Μικρά Ασία, θά είχε να αναμετρηθεί μόνον με την Τουρκία — αντιπαλο διόλου εύκαταφρόνητο — ή και με άλλες Δυνάμεις;

Πρό του Μεγάλου Πολέμου

Η Μικρά Ασία ή όρθώτερα κάποια τμήματά της αποτελούσαν βασικά σημεία/παραμέτρους του Ανατολικού ζητήματος, του ακηρύκτου τρόπου τινά πολέμου ανάμεσα στην Μ. Βρετανία και την Ρωσία ως πρός την τύχη της Έγγυς Ανατολής, από την αδυναμία επιλύσεως του οποίου προήλθε τό δόγμα της όθωμανικής άκεραιότητας. Κεντρική θέση στό Ανατολικό ζήτημα κατείχε η τύχη των Στενών, τά όποία η Αγγλία ήθελε να διατηρήσει παντί τρόπω κλειστά, μέ σκοπό να έμποδίσει την κάθοδο της Ρωσίας στις θερμές λεγόμενες θάλασσες, από τις οποίες διήρχετο, μέσω Γιβραλτάρ, Μάλτας και Σουέζ, ή θαλασσία όδός των Ινδιών, ό πνεύμων της αυτοκρατορίας της. Την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα θά προστεθεί τό ενδιαφέρον του Λονδίνου για τά πετρέλαια της Μεσοποταμίας, τά όποία ταχύτατα προσείλκυσαν επίσης την προσοχή και άλλων Δυνάμεων, όπως της Γερμανίας και των ΗΠΑ.

Η άλλη όψη του δόγματος της διατήρησης της όθωμανικής έδαφικής άκεραιότητας ήταν η έκπτωση της αυτοκρατορίας των Όσμανλή σε ένα καθεστώσ συλλογικής έξαρτήσεως εκ μέρους

των Μεγάλων Δυνάμεων πού άπομυζούσαν τούς πόρους της και του όποιου ή μόνη διαφορά από τό άποικιακό καθεστώσ ήταν ότι η Τουρκία διατηρούσε μία κάποια αυτοτέλεια, έξ αίτίας του ότι είχε κηδεμόνες περισσοτέρους του ενός και επετύγχανε ένα είδος σχετικής και πάντα εύθραυστης ισορροπίας (αυτή η κατάσταση ήταν πού τελικώς έριξε τον Άβδούλ Χαμίτ στην άγκυλιά της Γερμανίας). Η συλλογική κηδεμόνευση έγινε πίο βαρεία μετά την πτώχευση της αυτοκρατορίας (1875) και την ρύθμιση της έξυπνρέτησης του όθωμανικού χρέους (1881). Στά 1914 ή Ύψηλή Πύλη χρωστούσε 2.400.000 χρυσά φράγκα στους Γάλλους κεφαλαιούχους (τό γαλλικό αυτό προβάδισμα έπρόκειτο να πληρώσει πολύ άκριβά η Ελλάδα την διετία 1915/16 - 1917/18), 900 στους Γερμανούς και 600 στους Βρετανούς. Έπομένως οι Δυνάμεις αυτές, πέραν των όποιων άλλων λόγων πού επίσης ίσχυαν, είχαν σαφές συμφέρον να διατηρήσουν την Τουρκία — «μέγα άσθενή του Βοσπόρου» εν ζωή. Γι' αυτό και αναφερθήκαμε στην άλλη όψη της όθωμανικής άκεραιότητος. Άλλ' ύπάρχει τουλάχιστον και άλλη μία. Διότι η Τουρκία ήταν επίσης μία χώρα αναπτυσσόμενη, αναπτυσσόμενη όμως μέ ξένα/δυτικά κεφάλαια. Οι επενδύσεις πού άφορούσαν κυρίως στην έγκατάσταση, επέκταση και εκμετάλλευση του σιδηροδρομικού δικτύου, άλλα δημόσια έργα (όπως κατασκευή προχυμαιών/ανάπλαση/έκσυγχρονισμός λιμανιών), καθώς και στην εκμετάλλευση διαφόρων πλουτοπαραγωγικών πηγών, όπως του όρυκτου πλούτου (μεταλλεία Ποντοηρακλείας κ.ά) άνέρχονταν, τό 1914, στά 903.000.000 χρυσά φράγκα εκ μέρους Γάλλων επενδυτών, 750 εκ μέρους Γερμανών και 230 εκ μέρους Άγγλων. Έξετάζοντας τό ζήτημα των ευρωπαϊκών επενδύσεων στην όθωμανική Μικρά Ασία (τό αυτό συνέβαινε και σε άλλες επίμαχες λόγω Ανατολικού ζητήματος επαρχίες της) παρατηρούμε ότι ή κάθε Δύναμη — μέσω των κεφαλαιούχων της — επικέντρωνε τό οικονομικό της ενδιαφέρον σε μία συγκεκριμένη μικρασιατική περιοχή και ότι ή οικονομική της παρουσία συνοδευόταν τοπικώς από αύξημένη πολιτική έπιρροή. Πρόκειται δίχως άλλο για έναν προάγγελο διαμελισμού.

Στις αρχές του 1912 τά πράγματα ήσαν πλέον αρκετά ώριμα ώστε να ξεκινήσουν ήμειπίσημες συζητήσεις μεταξύ των εμπλεκομένων στην Μικρά Ασία Δυνάμεων, μέ σκοπό να άποσαφηνισθούν οι απαιτήσεις τους εν όψει (ή σε περίπτωση) διαλύσεως της όθωμανικής αυτοκρατο-

Ἡ Κωνσταντινούπολη τόν 16ο αἰ. Χαλκογραφία 16ου-17ου αἰ. Ἀθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη. (Κωνσταντινούπολη, ἐπιμ. Θωμάς Κοροβίνης, ἐκδ. Ἰανός, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 16.)

ρίας. Οἱ συζητήσεις αὐτές, λόγω τοῦ ἐδάφους πού εἶχε ἤδη προλειάνει εἴτε ἡ οἰκονομική καί πολιτιστική διείσδυση πού ἀναφέραμε, εἴτε ἡ ἐπί τῆς Πύλης ἄμεση πολιτική ἐπιρροή, ταχύτατα κατέληξαν σέ σχέδια συμφωνιῶν, οἱ ὁποῖες, μολονότι παρέμειναν ἐν τέλει στά χαρτιά —λόγω κυρίως τοῦ ἀκοίμητου ἀγγλορωσικοῦ ἀνταγωνισμοῦ— ἦσαν δηλωτικές τῶν ἱμπεριαλιστικῶν ἐπιδιώξεων τῶν Δυνάμεων, εὐθύς μόλις παρουσιαζόταν ἡ εὐκαιρία καί τό δόγμα τῆς ὀθωμανικῆς ἀκεραιότητος (πού ἦταν ἤδη σοβαρά κλονισμένο) ἔπαυε νά θεωρεῖται ἐν ἰσχύι. Σύμφωνα μέ τά σχέδια αὐτά τῶν συμφωνιῶν πού δέν εὐδωδόθηκαν, ἡ Γερμανία θά ἐγκαθιστοῦσε προτεκτοράτο στίς μικρασιατικές περιοχές μέ σαφῆ μουσουλμανική πλειονότητα, ἡ Μ. Βρετανία στήν πετρελαιοφόρο Μεσοποταμία, ἡ Γαλλία στήν Συρία — Κιλικία καί ἡ Ρωσία στήν Ἀρμενία. Ἡ Ρωσία μάλιστα εἶχε ἐπιχειρήσει, στά τέλη τοῦ 1913, νά ἐπιβάλλει στήν

Ἀρμενία καθεστῶς ἡμιαυτονομίας ὑπό χριστιανό διοικητή, ἀλλ' εἶχε ἀναγκασθεῖ νά ὑποχωρήσει μπροστά στήν ἀντίδραση τῶν ἄλλων Δυνάμεων, κυρίως δέ τῆς Ἀγγλίας, πού δέν καλοέβλεπε τήν ρωσική, μέσω Ἀρμενίας, προέλαση, πρὸς τήν «οἰκὴ τῆς» Μεσοποταμία. Καίτοι οὐδείς τολμοῦσε ἀκόμη νά θίξει τό ἰσχυρόν καθεστῶς τῶν Στενῶν, ὁ Λόυδ Τζώρτζ ὄραματιζόταν ἤδη τήν πλήρη ἐκδίωξη τῶν Τούρκων ἀπό τήν Εὐρώπη καί τήν διεθνοποίηση τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ Ἰταλία, τέλος, τῆς ὁποίας ἡ προπαγάνδα ἦταν ἰσχυρότατη ἀκόμη καί μέσα στήν Σμύρνη, πόλης τῆς ὁποίας εἶχε σέ μεγάλο βαθμό προσεταιρισθεῖ τό ἰσχυρό λεβαντίνικο στοιχεῖο, προωθοῦσε σημαντικές ἐπενδύσεις στήν ἐνδοχώρα τῆς Ἀττάλειας, μέ τήν κατασκευή, μεταξύ ἄλλων, μιᾶς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς. Μὴν λησμονοῦμε ἄλλωστε πὼς ἀπὸ τά 1911 κατεῖχε τά γειτονικά Δωδεκάνησα.

Κατά τόν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο

Η τελευταία φορά πού τό κεφαλαϊώδες στό Ἀνατολικό ζήτημα δόγμα τῆς βρετανικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, ἤτοι ἡ μέ κάθε τρόπο ἀπόκρουση τῆς ρωσικῆς καθόδου στήν Μεσόγειο, παρουσιάζεται εἰσέτι ἐν ἰσχύϊ ἦταν τόν Αὐγούστο τοῦ 1914, στό ἐπεισόδιο τῶν δύο γερμανικῶν πολεμικῶν «Γκαϊμπεν» καί «Μπρεσλάου». Εἶναι πλέον ἀποδεδειγμένο ἀπό τήν ἱστορική ἐρευνα² ὅτι ὁ βρετανικός στόλος τῆς Μεσογείου, δυνάμει 50 περίπου πολεμικῶν, ἔλαβε τήν ἐντολή ἀπό τό Λονδίνο νά τά ἀφήσει νά διασχίσουν τήν Μεσόγειο καί νά εἰσέλθουν ἀνενόητα στά Στενά [τό τελευταῖο ἐπεισόδιο διαδραματίζεται στήν Ἀθήνα, ὅταν ὁ Βενιζέλος, πού ἔσπευσε στόν βρετανικό πρέσβη γιά νά δεῖ τί ἔπρεπε νά κάνει, ἔλαβε ἀπό τόν Ἐλιοτ τήν ἀπάντηση ὅτι ἡ Ἑλλάς ὡς οὐδέτερη χώρα (σημ. συγγρ.: κατ' ἀνάγκη καί ἐξ αἰτίας τῆς Ἀγγλίας) ὀφείλει νά ἐφοδιάσει μέ ἄνθρακα τά δύο γερμανικά πολεμικά πού ἐπερίμεναν ἀγκυροβολημένα στήν Δονούσα]. Ὁ στόχος τῶν Βρετανῶν ἦταν νά ἐνισχυθεῖ ἡ Ὄθωμανική αὐτοκρατορία στήν ἄμυνά της κατά τῆς Ρωσσίας, μολονότι ἡ τελευταία ἦταν σύμμαχος τῆς στόν πόλεμο καί ἡ Τουρκία, καίτοι τύποις ἀκόμη οὐδέτερη, ἦταν σαφές ὅτι ἀπό καιρό ἀνῆκε στήν παράταξη τῶν Κεντρικῶν αὐτοκρατορικῶν καί πώς σύντομα θά πολεμοῦσε στό πλευρό τους. Διότι ὁ πόλεμος, φρονοῦσε τό Λονδίνο, ἦταν κάτι τό παροδικό, ἐνῶ τό Ἀνατολικό ζήτημα καί ἡ προστασία τῆς αὐτοκρατορικῆς ὁδοῦ τῶν Ἰνδιῶν κάτι τό μόνιμο.

Ὁ πόλεμος ὅμως ἀνέτρεψε τά πράγματα. Ἔτσι τόν Μάρτιο τοῦ 1915, ἐξ αἰτίας τῶν δυσκολιῶν πού ἡ Entente συναντοῦσε σέ ὅλα τά μέτωπα, τήν ὥρα δέ πού ξεκινούσε ἡ ἀλόγιστη ἐκστρατεία παραβιάσεως τῶν Δαρδανελλίων, τό θεμελιῶδες αὐτό δόγμα καταργήθηκε: διά τῆς μυστικῆς συνθήκης τῆς 5ης Μαρτίου, ἡ Μεγάλη Βρετανία ὑποσχέθηκε στήν Ρωσία τήν ἐκχώρηση τῆς Κωνσταντινουπόλεως καί τῶν Στενῶν (ἡ κατάληψη ἀπό τήν Ἀγγλία τῆς ἐλληνικῆς Λήμνου στήν εἴσοδο τῶν Στενῶν δέν ἦταν ἄσχετη πρός τήν ἀνωτέρω συμφωνία). Γιά δέ τοὺς Ἑλληνας ἡ ἡμερομηνία αὐτή εἶναι σημαντική καί γιά ἕνα ἀκόμη λόγο: ἦταν ἡ ἡμέρα τῆς παραίτησεως τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου, λόγῳ τῆς διαφωνίας του μέ τόν βασιλέα Κωνσταντῖνο, ὡς πρός τήν συμμετοχή τῆς Ἑλλάδος στήν ἐκστρατεία τῶν Δαρδανελλίων, συμμετοχή περί τῆς ὁποίας ἡ μέν Ρωσία εἶχε ἐκδηλώσει

τήν ἀπόλυτη ἀντίθεσή της, ἡ δέ Γαλλία τίς σοβαρές ἐπιφυλάξεις της. Ἐναν δέ μόλις μήνα ἀργότερα ἡ Γαλλία, ὑπογράφοντας ἐπίσης μυστική συμφωνία μέ τήν Ρωσία, θά συντασσόταν πλήρως μέ τήν νέα βρετανική πολιτική ὡς πρός τήν τύχη τῆς Κωνσταντινουπόλεως καί τῶν Στενῶν μετά τόν πόλεμο. Στήν δύση του τό τσαρικό καθεστῶς εἶχε καταγάγει τήν μεγαλύτερη διπλωματική του νίκη.

Τήν ἴδια αὐτή περίοδο, στό διάστημα δηλαδή μεταξύ Φεβρουαρίου καί Ἀπριλίου 1915, καί δεύτερο τμήμα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἐγένετο ἀντικείμενο μυστικῶν διαπραγματεύσεων μεταξύ τῆς Entente καί τῆς προσωρινῶς οὐδέτερης Ἰταλίας, ἡ ὁποία διαπραγματευομένη μέ ἀμφοτέρους τοὺς πολεμικούς συνασπισμούς ἐπεδίωκε νά μπεῖ στόν πόλεμο στό πλευρό ἐκείνου ἐκ τῶν δύο πού θά τῆς προσέφερε τά περισσότερα ἀνταλλάγματα. Οἱ διαπραγματεύσεις κατέληξαν αἰσίως γιά τήν Ἰταλία: μέ τήν μυστική συμφωνία τοῦ Λονδίνου τῆς 26ης Ἀπριλίου 1915, ἡ Entente ὑποσχόταν νά ικανοποιήσει τίς ἰταλικές ἀξιώσεις στήν Μικρά Ἀσία ἐπί μιᾶς περιοχῆς πού ἐκτεινόταν ἀπό τήν Ἐφεσο ὡς τήν Ἀττάλεια. Ἡ συμφωνία αὐτή θά συμπληρωθεῖ, δύο χρόνια ἀργότερα, στίς 19 Ἀπριλίου 1917, στόν Ἅγιο Ἰωάννη τῆς Μωριέννης, μέ μία νέα μυστική συνθήκη, πού ἀποτελεῖ τό συμπλήρωμα μιᾶς νέας ἀγγλογαλλικῆς συμφωνίας διανομῆς ὀθωμανικῶν ἐδαφῶν (συμφωνία τῶν Sykes-Picot, Μάϊος 1916) πού ἐπιδίκαζε στοὺς Ἀγγλοὺς μέν τήν Μεσοποταμία, στοὺς Γάλλους δέ τήν Συρία καί τήν Κιλικία. Διά τῆς μυστικῆς συμφωνίας τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τῆς Μωριέννης ἡ Entente ἐκχωροῦσε στήν Ἰταλία τήν Σμύρνη, μέ ἀντάλλαγμα τήν ἄρση τῶν ἀντιρρήσεων της ὡς πρός τήν σχεδιαζόμενη ἀπό τήν Γαλλία καί τήν Ἀγγλία ἐκθρόνιση καί ἐξορία τοῦ Κωνσταντίνου. «Τοὺς (= τοὺς Ἀγγλογαλλοὺς) δώσαμε ἕναν βασιλιά, χαριτολογοῦσαν ἐνθουσιασμένοι οἱ Ἰταλοί, ἅς πάρομε τουλάχιστον τήν Σμύρνη».

Ἐνα λοιπόν εἶναι τό συμπέρασμα: ἡ Μικρά Ἀσία ἦταν τό θέατρο ἐντόνου ἐνδιαφέροντος καί οξύτατου διπλωματικοῦ καί οικονομικοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν μεγαλύτερων Δυνάμεων τοῦ πλανῆτης, οἱ ὁποῖες θά ἀντιμετώπιζαν ἐχθρικά ὁποιαδήποτε νέα ἀντίζηλη ἢ θά κοιτοῦσαν νά τήν χρησιμοποιήσουν πρός ἴδιον ἢ κάθε μία ὄφελος καί συμφέρον. Καί κάτι χειρότερο: μεγάλα τμήματα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἦσαν τρόπον τινά ὑπεσχρημένα — ὑποθηκευμένα σέ μεγάλες Δυνάμεις. Πολλά δέ ἀπό τά δεσμευμένα αὐτά τμήματα ἦσαν ἐκεῖνα

πού ἀφοροῦσαν τόν Ἑλληνισμό ἐξ αἰτίας τῆς παρουσίας σ' αὐτά πυκνοῦ ἐλληνικοῦ στοιχείου.

B) Οἱ ἀντικειμενικές ποσοτικές καί ποιοτικές προϋποθέσεις τοῦ μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ

Δημογραφικά μεγέθη

Στό σύνολο τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἀπό τό Αἰγαῖο ὡς τόν Ταῦρο καί τόν Εὐφράτη, οἱ χριστιανικοὶ ὀρθόδοξοι πληθυσμοί (ἤτοι ἡ διεσπαρμένη Ρωμηροσύνη) ἄγγιζαν τό 16% τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ, τό ὕψος τοῦ ὁποίου ὑπολογίζεται, τό 1914, στά 12.500.000, καί τοῦ ὁποίου ἡ πλειονότητα ἦταν μουσουλμανική, διαφόρων φυλετικῶν καί θρησκευτικῶν κατηγοριῶν καί ἀποχρώσεων. Συμπαγεῖς ἐλληνορθόδοξοι πληθυσμοὶ ἀπαντῶνται κατὰ μήκος τῶν δυτικῶν παραλίων τῆς Αἰγαίϊδος, στόν Ἑλλάσποντο καί στά νότια παράλια τοῦ Μαρμαρᾶ, σέ τμήμα τῆς Βιθυνίας ἐγγύς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καί τέλος στήν Καππαδοκία καί τόν Πόντο. Στήν Αἰγαίϊδα ἡ ὅπως καταχρηστικῶς συνηθίσαμε νά τήν ἀποκαλοῦμε «Ἰωνία» — παρ' ὅλο πού ἡ ἱστορική Ἰωνία δέν ἀποτελεῖ παρά μονάχα τμήμα τῆς — οἱ Ἑλληνες ἀποτελοῦν:

- τήν ὀλότητα τοῦ πληθυσμοῦ στήν πόλη Αἰβαλή (Κυδωνίες) καί τά Μοσχονήσια,
- τήν ἰσχυρή πλειονότητα στήν χερσόνησο τῆς Ἐρυθραίας, στίς δύο Φώκαιες (τήν παλιά καί τήν νέα), καθώς καί στήν στενή παραλιακή λωρίδα ἀπό τό νότιο ἄκρο τῆς χερσονήσου τῆς Ἐρυθραίας ὡς καί τόν Γέροντα,
- τό ἤμισυ σχεδόν τοῦ πληθυσμοῦ στήν πόλη τῆς Σμύρνης.

Μόλις ὅμως εἰσχωρήσαμε στό ἐσωτερικό, ὄχι πολύ, ἀλλά ἔστω 30 ἢ 40 χιλιόμετρα, τά ποσοστά ἀνάμεσα στούς Ἑλληνες καί τοὺς Τούρκους ἀντιστρέφονται καί ἡ ἀνωτέρω θελκτική γιά τόν μικρασιατικό Ἑλληνισμό εἰκόνα ἀνατρέπεται πλήρως. Ἔτσι, στό σύνολο τῆς μικρασιατικῆς Αἰγαίϊδος, ἤτοι μιᾶς περιοχῆς μέ γεωγραφική καί κλιματολογική ὁμοιγένεια, ἀπό τό Ἄδραμύτι δηλαδή ὡς τό Ἀξάρι (Θυάτειρα), τήν Φιλαδέλφεια (Ἀλάσεχίρ), τό Ντεμίσι, τό Αἰδίνι καί τήν Ἄλικαρνασσό, τό ἐλληνικό στοιχεῖο κυμαίνεται μεταξύ τοῦ 20 καί τοῦ 25%, ἐνῶ στό σαντζάκι τῆς Σμύρνης περί τό 35%, συνεκτιμωμένου καί τοῦ ἐλληνικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Σμύρνης³.

Γιά νά ἀποκτήσει ὁ ἀναγνώστης πληρέστερη εἰκόνα τῆς δημογραφικῆς συστάσεως τῆς Δυτικῆς Μικρασίας, πρέπει ἐπίσης νά λάβει ὑπ' ὄψιν του καί τά ἐξῆς:

1) Ὅτι τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Δυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὡς ἴσως καί τά 2/3 του — χαρακτηριστικό πού ἰσχύει λιγώτερο γιά τοὺς Ἑλληνες τοῦ Πόντου καί καθόλου γιά τήν Ρωμηροσύνη τῆς Καππαδοκίας (ἡ τελευταία ἔφθινε στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα, καθώς παρατηρεῖτο μία σταδιακή μετακίνηση καί μόνιμη ἐγκατάστασή τῆς πρωτίστως στήν Κωνσταντινούπολη καί δευτερευόντως στήν «Ἰωνία») — ἦταν πρόσφατα ἢ σχετικῶς πρόσφατα ἐγκατεστημένο στήν περιοχή, στήν ὁποία εἶχε σταδιακῶς καί σέ μεγάλους ἀριθμούς μετοικήσει ἀπό τήν ἡπειρωτική ἐλεύθερη Ἑλλάδα, τά νησιά, τήν Κρήτη καί τήν Κύπρο — τά τελευταία πενήντα μέ ἐξήντα χρόνια πρὶν ἀπό τήν Καταστροφή, λόγω κυρίως τῶν εὐνοϊκῶν συνθηκῶν διαβιώσεως καί τῶν εὐκολιῶν βιοπορισμοῦ πού ἐξασφάλιζε στό μή μουσουλμανικό στοιχεῖο τό Τανζιμάτ, ἡ ἐκσυγχρονιστική μεταρρυθμιστική περίοδος τοῦ Ὄθωμανικοῦ κράτους. Ἡ μαζική ἐπάνοδος τῶν Ἑλλήνων στήν δυτική Μικρά Ἀσία, μετά τό 1850-60, ἀποτελεῖ τό ὕστατο καί συνεχῶς ἐπιταχυνόμενο ἐπεισόδιο τοῦ τελευταίου ἐλληνικοῦ ἐπανεποικισμοῦ τῆς Αἰγαίϊδος, μιᾶς διαδικασίας δηλαδή πού ξεκινᾶ δειλὰ τόν 16ο κι ὅλας αἰῶνα, ὀγκώνεται τίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 18ου, καθώς καί τά χρόνια τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, καί κορυφώνεται διπλασιάζοντας τό ἐλληνικό στοιχεῖο μετά τοῦ 1850-60 κι ὡς τήν ἐπανάσταση τῶν Νεοτούρκων. Μία σχεδόν αὐτονόητη συνέπεια τῆς πρόσφατης μαζικῆς ἐπανεγκαταστάσεως τῶν Ἑλλήνων στήν «Ἰωνία» εἶναι ὅτι φωλιάζουν αὐτοὶ κυρίως στίς πόλεις, μέ ἀποτέλεσμα νά ἐλέγχουν διόλου ἢ λίγο τήν ὑπαιθρο, μέ ἐξαιρέση τήν ἐντελῶς παραλιακή ζώνη, τήν Ἐρυθραία, τήν Μυκάλη, τήν περιοχή τῶν ἐκβολῶν τοῦ Μαιάνδρου, τήν στενή περιφέρεια τοῦ Αἰβαλίου κλπ. Ἡ ἀγορά ὅλο καί πῖο πολλῶν σιφλικιῶν ἀπό Ἑλληνες κεφαλαίουχους, μετά τό 1870-80, δέν ἀνατρέπει τήν κατάσταση, δεδομένου ὅτι αὐτοὶ ἀπλῶς ἀναθέτουν τήν ἐκμετάλλευσή τους σέ τρίτους, προτιμώντας νά κατοικοῦν στίς πόλεις. Ἡ σχετικῶς ἰσχνή ἐλληνική παρουσία στήν μικρασιατική ὑπαιθρο ἀποτελεῖ σοβαρό μειονέκτημα σέ περίοδο ἀνωμαλίας ἢ πολέμου. Δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι ὁ Ἑλληνισμός τῆς μικρασιατικῆς Αἰγαίϊδος, σέ ἀντίθεση μέ αὐτό πού συνέβη στόν Πόντο (καί σέ μικρότερο βαθμό σέ τμήματα τῆς Βιθυνίας), ἀλλά καί σέ ἀντίθεση μέ αὐτό πού συνέβη μέσα στήν ἴδια τήν «Ἰωνία» στούς μουσουλμανικούς πληθυσμούς, δέν μπόρεσε νά δημιουργήσει ἀντάρτικο.

Ἀποψη τῆς παλαιᾶς Πόλης. (Κωνσταντινούπολη, ἔνθ.ἀν., σ. 43.)

2) Ὅτι ἡ συνεχῆς δημογραφικὴ ἄνοδος τοῦ ὀρθοδόξου χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, πού σέ τρεῖς περίπου αἰῶνες (16ος-19ος) ἐπέρασε ἀπό τό 8 στό 16% τοῦ συνολικοῦ (μέ μέσο ὄρο ἐτησίας αὐξήσεως 9,8/00, ἔναντι 9,3/00 τῶν μουσουλμάνων), ἀνακόπτεται στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα, περί τό 1905-6, ἔτος μετά τό ὁποῖο τό μουσουλμανικό στοιχεῖο ἀρχίζει νά αὐξάνεται μέ ταχύτερους ρυθμούς ἀπ' ὅ,τι τό χριστιανικό⁴. Ἡ τάση αὐτή, πού στά 1920 βρισκόταν ἀκόμη στήν ἀρχή τῆς τροχιάς της, καί ὡς ἐκ τούτου δέν ἦταν ἀκόμη αἰσθητή, εἶναι αὐτή πού προκάλεσε τά 65-70.000.000 πληθυσμοῦ τῆς σημερινῆς Τουρκίας.

3) Ὅτι ἡ κοινή στούς ὀθωμανούς μουσουλμάνους πεποίθηση πώς ἡ Ἀνατολή (Μικρά Ἀσία) ἦταν ὁ πυρήνας τῆς Αὐτοκρατορίας (ἡ ὁποία ὄντως ξεκίνησε ἀπό τό κρατίδιο σκηλιτῶν

καί νομάδων πολεμιστῶν πού δημιουργήθηκε μεταξύ Δορυλαίου καί Νικαίας στά τέλη τοῦ 13ου αἰῶνα) καί πώς ὡς ἐκ τούτου ἦταν τό τελευταῖο τμήμα της πού ἀπειλεῖτο νά κατακτηθεῖ, συνέβαλε στήν συγκέντρωση στήν Μικρά Ἀσία καί δὴ στήν δυτικὴ (ὅπου ξαφνικά πληθαίνουν τά χωριά μέ τό ὄνομα Γενίκιοῖ) ἑνός μεγάλου μέρους τῶν μουσουλμάνων προσφύγων πού εἶχαν ἐκδιωχθεῖ ἀπό τίς ἀπωλεσθεῖσες βαλκανικὲς ἐπαρχίες⁵. Οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ ἔφθαναν μέ ὄλη τήν ἀπελπισία καί τήν ὀργή τοῦ πρόσφυγα — τοῦ ξερριζωμένου πού θά ἔκανε τό πᾶν γιά νά μὴν ξαναξερριζωθεῖ — καί ἀπετέλεσαν, ἀπό τήν πρώτη στιγμή, ὕλικό πρώτης τάξεως γιά τήν ἐξάπλωση τοῦ τουρκικοῦ ἐθνικισμοῦ. Μία ἀπό τίς κατηγορίες αὐτές τῶν προσφύγων, ἰδιαίτερα πολυπληθῆς στά δυτικὰ παράλια καί ἰδιαίτερα φανατισμένη καί ἐχθρική πρὸς τοὺς Ἕλληνες, ἦσαν

οί Τουρκοκρήτες. Ἡ ἐγκατάσταση τῶν μουσουλμάνων προσφύγων στήν δυτική Μικρά Ἀσία ἐπηρέασε ἀρνητικά γιά τόν Ἑλληνισμό τούς δημογραφικούς δείκτες καί ἐπί πλέον ἀπομόνωσε ἀκόμη πιά πολύ τίς πόλεις ἀπό τήν ὕπαιθρο πού ἔπαυσε τότε νά εἶναι ἀσφαλής...

Ποιοτικά μεγέθη (οἰκονομία, ἐκπαίδευση, πολιτισμός)⁶

Οἱ Ἕλληνες ἦσαν ἰσχυροί στόν χῶρο τῆς οἰκονομίας, καί ἓνα σημαντικό μέρος τῶν οἰκονομικῶν δραστηριοτήτων βρισκόταν ἤ περνοῦσε ἀπό τά χέρια τους. Εἶχαν ἰσχυρούς ἀνταγωνιστές, ντόπιους (Ἀρμενίους, Ἑβραίους καί λεβαντίνους) καί ξένους. Καί στούς μέν πρώτους ἐπιβάλλονταν μέ σχετική ἄνεση, ὁ ἀνταγωνισμός ἦταν ὅμως πιά δύσκολος μέ τούς ξένους πού διέθεταν περισσότερα κεφάλαια, καθῶς καί τήν ὑποστήριξη τῶν κυβερνήσεών τους. Μή λησμονοῦμε ὅτι τό πάντοτε ἰσχύον καθεστῶς τῶν διομολογήσεων, σέ συνδυασμό μέ τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ρυθμίσθηκε ἡ ἐξυπηρέτηση τοῦ ὀθωμανικοῦ χρέους καί τήν πλήρη διάλυση τῆς ὀθωμανικῆς κρατικῆς μηχανῆς, ἔκανε τούς κεφαλαίουχους ὑπερχόους Μεγάλων Δυνάμεων πραγματικά ἀσύδοτους. Τό μόνο πού κάπως τούς περιόριζε ἦταν ὁ μεταξύ τους ἀνταγωνισμός. Ἡ ὑψηλή προστασία τῶν ρωμαιοκαθολικῶν Δυνάμεων (τῆς Γαλλίας κυρίως καί τῆς Ἰταλίας) ἐπεκτεινόταν ἐπίσης καί σέ κατηγορίες λεβαντίνων, πού ἀπέβησαν ἰσχυροί ἀντίπαλοι τῶν Ἑλλήνων ἐπιχειρηματιῶν.

Ἡ ὑπεροχή τῶν Ἑλλήνων στόν ἐκπαιδευτικό καί τόν πολιτιστικό τομέα ἦταν ἀπόλυτη, χάρη στίς συνθήκες σχετικῆς ἐλευθερίας τῆς περιόδου τοῦ Τανζιμάτ καί στήν στενή συνεργασία μεταξύ Ἐκκλησίας, κοινοτήτων, φιλογενῶν ιδιωτῶν κεφαλαίουχων/εὐεργετῶν καί τῶν μορφωτικῶν καί πολιτιστικῶν παραγόντων τοῦ Ἑλληνικοῦ βασιλείου. Ὁ ἀριθμός τῶν Ἑλλήνων μαθητῶν ἦταν σέ ἀπόλυτα μεγέθη ὑπερδιπλάσιος ἐκείνου τῶν Τούρκων — πού καί αὐτοί προσπαθοῦσαν (μέ τήν μονόπλευρη βοήθεια τοῦ κράτους, τήν ὁποία δέν διέθεταν οἱ χριστιανοί ὑπήκοοι τῆς Πύλης) νά ἀναπτυχθοῦν, ἀλλ' εἶχαν νά καλύψουν μεγάλη καθυστέρηση καί ἡ περιρρέουσα στατική μουσουλμανική νοοτροπία δέν τούς ἐστήριζε — καί τό αὐτό ἴσχυε γιά τό διδακτικό προσωπικό καί γιά τόν ἀριθμό τῶν σχολείων. Πολλαπλασιάζονταν ἐπίσης δραστηρίως — ὥστε νά ὑπάρχει τουλάχιστον ἓνας σέ κάθε πόλη ἢ κωμόπολη — οἱ ἑλληνικοί μορφωτικοί καί πολιτιστικοί σύλλο-

γοί, ἡ σύσταση καί ἡ πληθὺς τῶν ὁποίων ἀποτελεῖ ἓνα ἀπό τά πιά χαρακτηριστικά φαινόμενα τῆς περιόδου τοῦ Τανζιμάτ καί τῶν ἐτῶν πού ἀκολούθησαν. Ἡ δυτική παράλια ζώνη τῆς Μικρᾶς Ἀσίας βρισκόταν ἰδεολογικῶς ἐγγύτερα πρὸς τήν Ἀθήνα παρά πρὸς τήν Κωνσταντινούπολη, κάτι πού ἦταν λογικό, ληφθεῖσης ὑπ' ὄψιν τῆς πρόσφατης ἐλλαδικῆς προελεύσεως ἐνός σημαντικοῦ τμήματος τοῦ πληθυσμοῦ... Κύριος ἄξονας τῆς μορφωτικῆς προσπάθειας τῶν συλλόγων αὐτῶν ἦταν ἡ σύνδεση τοῦ ἐθνικοῦ παρόντος μέ τήν Ἀρχαιότητα (δηλαδή ἡ προσπάθεια ἀπόδειξης τῆς ἱστορικῆς συνέχειας ἀνάμεσα στήν ἀρχαία Ἰωνία καί τόν σύγχρονο μικρασιατικό Ἑλληνισμό), γεγονός πού ἐνίσχυε ὁ ἰδεολογικά κυρίαρχος μεγαλοἰδεατισμός, καί τόν ὁποῖο οἱ Ἕλληνες τῆς «Ἰωνίας» ἀντεστήριζαν προσκομίζοντας τον καί τροφοδοτῶντας τον μέ αὐταπόδεικτα ἱστορικά δίκαια καί μέ ὑπεραισιδόξες στατιστικές. Ὅ,τι περίπου γινόταν τήν ἐποχή ἐκείνη στήν ἄλλη πλευρά τοῦ Αἰγαίου, καθῶς καί παντοῦ στά Βαλκάνια...

Παρατηρώντας μέ τήν ἀπόσταση ἐνός περίπου αἰῶνα τό εἰρηνικό καί φιλοπρόοδο οἰκοδόμημα τῆς μικρασιατικῆς καί ἐν γένει τῆς ὀθωμανικῆς Ρωμηροσύνης, πού στηριζόταν ἀποκλειστικῶς στήν οἰκονομία καί τήν ἐκπαίδευση καί μέ τήν γνώση τῶν ὄσων ἀκολούθησαν, δέν μποροῦμε μελαγχολικά νά μήν σκεφθοῦμε ὅτι γιά νά ἐξασφαλισθεῖ ἡ ἐπιβίωσή του, γιά νά φθάσει, κατὰ τό ἀνθρώπινον, σέ σημεῖο μή ἀναστρέψιμο, εἶχε ἀνάγκη πρωτίστως ΧΡΟΝΟΥ, ἥτοι προϋπέθετε τήν ἐπιβίωση γιά ὅσο τό δυνατόν πιά μακρὺ διάστημα, ὄχι ἀπλῶς τῆς Ὄθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλά καί τῆς αὐτοκρατορικῆς συνειδήσεως στούς κόλπους τῆς ἡγεσίας καί τῶν κοινωτιῶν πού τήν ἀπῆρτιζαν, τήν βούληση δηλαδή νά διατηρηθεῖ τό πολυεθνικό καί πολυθρησκευτικό μωσαϊκό πού τήν ἀποτελοῦσε, πάνω σέ μία βάση σχετικῆς ἐσωτερικῆς αὐτονομίας τῶν διαφόρων μιλετιῶν (= οἱ ἐπίσημα ἀνεγνωρισμένες ἀπό τήν Πύλη θρησκευτικῆς ἐνότητες) καθῶς καί σχετικῆς ἰσονομίας.

Ἡ ἱστορική συγκυρία ἦταν ὥστόσο ἡ πλέον ἀκατάλληλη. Διότι τήν ὥρα πού ὁ Ἑλληνισμός τῆς Ὄθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ζητοῦσε χρόνο γιά νά δυνηθεῖ νά ἀντιμετωπίσει τίς νέες προκλήσεις, τήν ἴδια ἐκείνη στιγμή γενιόταν καί ὁ τουρκικός ἐθνικισμός, ὡς ἀντίδραση τόσο τοῦ μουσουλμάνου πιστοῦ ὅσο καί τοῦ μουσουλμάνου Ὄθωμανοῦ πατριώτη, πού ἔβλεπαν τήν Αὐτοκρατορία νά βάλλεται, νά ἀποσυντίθεται καί νά

συρρικνώνεται, πολιορκουμένη από τις Μεγάλες Ύδρες των βαλκανικών, πρώην ύποτελών της λαών, και δεχομένη τον ένα μετά τον άλλο τους εξευτελισμούς και τα πλήγματα από τις συντονισμένες πιέσεις των χριστιανικών Μεγάλων Δυνάμεων, με τις οποίες συνεργάζονταν οι ντόπιοι Χριστιανοί με πρώτους τους Ρωμηούς. Ναι, αυτοί — όπως και οι Ἀρμένιοι — ἤξεραν να επωφεληθούν από την ποικιλόμορφη ταπεινώση της Αυτοκρατορίας και της μουσουλμανικής πλειονότητάς για να ενισχύσουν τις θέσεις τους. «Ὁ ἑλληνικός ἐθνικισμός», γράφει ὀρθά ὁ Τόυνμπυ, «δέν ἔγινε ἀντιληπτός ἀπό τοὺς Τούρκους μόνον ὡς ἀπειλή, ἀλλὰ καί ὡς προδοσία»⁷. Στὴν δική τους πρόκληση οἱ Τούρκοι θά ἀπαντοῦσαν με τὴν βία, πού με τὴν σειρά της χαλύβδωνε καί στίς δύο πλευρές τὸν ἐθνικιστικό φανατισμό. Ἀπέναντι στὴν νέα αὐτὴ κατάσταση, τὰ παραδοσιακά ὅπλα τῆς Ρωμηοσύνης ἦσαν ἀνίσχυρα καί ἄλλα ἀποτελεσματικώτερα ἦταν ἀδύνατο νὰ τῆς δοθοῦν. Ἡ ὥρα πού πλησίαζε ἦταν ἐκείνη τῆς ἐσχατῆς σύγκρουσης τῶν ἀντιπάλων ἐθνικῶν κρατῶν, στὴν διάρκεια τῆς ὁποίας οἱ μικρασιάτες Ἕλληνες θά ἦσαν παγιδευμένοι, ὄμηροι στὰ χέρια τῶν Τούρκων, πού μέχρι τότε δέν ἦσαν ἀπαραιτήτως ἐχθροὶ τους. Οἱ πιό διορατικοὶ ἀπὸ τοὺς μικρασιάτες Ἕλληνες, κι ἐνῶ τίποτε τὸ συγκεκριμένο δέν ἐνέπνεε ἀκόμη φόβο, ἄρχισαν σιγά σιγά, περὶ τὰ μέσα τῆς πρώτης δεκαετίας τοῦ αἰῶνα, νὰ κάνουν ἐπενδύσεις σέ ἀκίνητα στό Ἑλληνικό βασίλειο. Γιὰ πᾶν ἐνδεχόμενο. Ταχύτατα οἱ ἐξελίξεις θά δικαιολογοῦσαν καί τις πιό ἀπαισιόδοξες προβλέψεις τους...

Ἡ ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς διεκδικήσεως

Ἡ Μικρὰ Ἀσία, ὡς σημαντικό κάποτε τμήμα τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, περιλαμβανόταν στό νεφελῶδες πλήν ἰσχυρότατο «πάλι με χρόνια με καιρούς, πάλι δικὰ μας θά ᾿ναι», στό προαιώνιο δηλαδή ὄραμα/προσδοκία τῆς ἀποκαταστάσεως τῆς πάλαι ποτέ Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, ὅψιμη ἐκδοχὴ τοῦ ὁποίου ἀποτελοῦσε τὸν 19ο αἰῶνα ὁ ἑλλαδικὸς μεγαλοϊδεατισμός. Παρ' ὅλα αὐτά, γιὰ λόγους στοιχειώδους ρεαλισμοῦ, ἡ Μικρὰ Ἀσία ἔμεινε στό σύνολο τῆς ἔξω ἀπὸ τις ἐπίσημες ἢ ἀνεπίσημες ἑλληνικὲς διεκδικήσεις, οἱ ὁποῖες τὸ 1914 περιορίζονταν στὴν ὀριστικὴ κατοχύρωση τῆς Μακεδονίας καί τῶν νησιῶν τοῦ Ἀνατολικοῦ Αἰγαίου (στὴν κατοχύρωση δηλαδή τῶν μόλις κεκτηθέντων στοὺς Βαλκανικοὺς), στὰ Δωδεκάνησα, τὴν Β. Ἠπειρο καί τὴν Κύπρο.

Ἡ πρώτη ἐπίσημη ἀναφορὰ στὴν Μικρὰ Ἀσία ὡς δυναμένη νὰ ἀποτελέσει τμήμα τῶν ἑλληνικῶν ἐθνικῶν βλέψεων ὀφείλεται σέ βρεταννικὴ πρόταση. Μᾶς τὸ πληροφορεῖ εὐθέως ἡ εἰσαγωγικὴ παράγραφος τοῦ πρώτου, ἀπὸ τὰ τρία, ὑπομνήματος τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου πρὸς τὸν βασιλέα Κωνσταντῖνο, με ἡμερομηνία 11/24 Ἰανουαρίου 1915, στὴν ὁποία ἀποσιωπεῖται ὅτι πιθανῶς ἡ πρόταση αὐτὴ νὰ ὀφείλεται σέ δική του ὑπόδειξη⁸. Ἦταν ἡ περίοδος πού ἡ Μ. Βρεταννία προετοίμαζε, εἰς πείσμα καί τῶν δικῶν της στρατιωτικῶν εἰδημόνων, γιὰ λόγους κυρίως γοήτρου (οἱ Γάλλοι πού σήκωναν τὸ μεγαλύτερο βάρος τοῦ πολέμου διαμαρτύρονταν καί ὁ περίφημος βρεταννικὸς στόλος ἔπρεπε ἐπὶ τέλους νὰ χρησιμοποιηθεῖ) τὴν τόσο ἀπερίσκεπτη ἐκστρατεία παραβιάσεως τῶν Δαρδανελλίων. Ἦταν ἡ ὥρα ἐπίσης πού ἡ Entente ἀδυνατοῦσε νὰ βοηθήσει τὴν μόνη της σύμμαχο στὰ Βαλκάνια, τὴν Σερβία (σύμμαχο ἐπίσης, ὑπὸ ὄρους, τῆς Ἑλλάδος), πού ἀντιμετώπιζε σφοδρὴ ἐπίθεση τῶν Ἀυστριακῶν. Μὴ ἔχοντας διαθέσιμες δυνάμεις γιὰ νὰ τὴν συνδράμει, ζήτησε τὴν ἐκδούλευση αὐτὴ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα (ἐξηγούμεθα: τὴν περιστασιακὴ ἀρωγὴ τῆς ὄχι τὴν συμμαχία της), ὑποσχόμενη ὡς ἀντάλλαγμα, χωρὶς περαιτέρω προσδιορισμό, ἓνα «τμήμα τοῦ βιλαετίου τοῦ Ἀϊδινίου/Σμύρνης». Ἀπὸ πλευρᾶς τῆς Ἑλλάδος τὸ θέμα δέν ἦταν ἀπλό. Διότι προκειμένου νὰ δυνηθεῖ νὰ παράσχει τὴν βοήθειά της στὴν Σερβία, ὀφείλε πρωτίστως νὰ σιγουρευτεῖ γιὰ τὴν στάση τῆς Βουλγαρίας, ἐξασφαλίζοντας εἴτε τὴν συμμαχία της εἴτε, στὴν χειρότερη περίπτωση, τὴν οὐδετερότητά της. Ἐπρεπε ἐπομένως ἡ Βουλγαρία ἢ νὰ δελεασθεῖ καί νὰ συμπράξει ἢ νὰ φοβηθεῖ καί νὰ μὴν κινηθεῖ. Καί γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ βουλγαρικὴ συμμαχία, ὁ Βενιζέλος πρότεινε ὅτι τὸσον ἡ Ἑλλάς ὅσο καί ἡ Σερβία (στὴν ἀρχὴ προσπάθησε νὰ ὑποβάλει σέ θυσίες ἐδαφῶν μόνον τὴν Σερβία) ἔπρεπε νὰ προσφέρουν ὡς ὄλεαρ στὴν Σόφια μακεδονικὰ τους ἐδάφη (ἡ Ἑλλάς τὴν Καβάλα καί τὴν Δράμα), ἐνῶ γιὰ νὰ ἐξασφαλισθεῖ ἡ βουλγαρικὴ οὐδετερότητα ἔκρινε ἀπαραίτητη τὴν σύμπραξη τῆς Ρουμανίας, ὥστε νὰ φοβηθεῖ ἡ Βουλγαρία τὴν ἐπανάληψη τοῦ σχήματος πού εἶχε προκαλέσει τὴν ἦττα της στὸν Β' Βαλκανικό. Ἐπρεπε ἐπομένως νὰ διευκρινισθεῖ κατ' ἀρχάς ἡ στάση τῆς Ρουμανίας. Σύμφωνα πάντοτε με τὸν Βενιζέλο (1ο ὑπόμνημα) συνέτρεχε ἓνας ἀκόμη λόγος συστρατεύσεως τῆς Ἑλλάδος στό πλευρὸ τῆς Entente (πρὸς τὸ παρὸν ἔστω καί μόνον μέσῳ τῆς παροχῆς στρα-

τιωτικής βοήθειας προς την Σερβία): ή απειλή της έξοντώσεως του μικρασιατικού Έλληνισμού από τους Τούρκους, τους οποίους καθοδηγούσαν οι Γερμανοί...

Στό δεύτερο υπόμνημά του, τό όποιο ό Βενιζέλος συνέταξε στις 17/30 Ιανουαρίου, μετά την άρνηση της Ρουμανίας νά συνεργασθεί στό σχέδιό του — πού στην πραγματικότητα ήταν σέ μεγάλο μέρος σχέδιο άγγλικό — ό Έλλην πρωθυπουργός προχώρησε ένα άκόμη βήμα μέ τό νά δώσει αυθαιρέτως συγκεκριμένο περιεχόμενο, μεγεθύνοντας υπέρμετρα στό κείμενό του την βρετανική υπόσχεση προς την Ελλάδα. Άπεκάλυπτε έπομένως, όχι βέβαια την έκταση των βρετανικών ανταλλαγμάτων, διότι κάτι τέτοιο οι Άγγλοι ούδέποτε είχαν υποσχεθεί, αλλά τίς έλληνικές ή μάλλον τίς δικές του μικρασιατικές διεκδικήσεις, τό μικρασιατικό του όραμα, έπινενοσημένο τίς ήμέρες εκείνες μέ άφορμή τό αρχικό αίτημα των Βρετανών. Δέν είναι καν βέβαιο ότι έπρόκειτο άκόμη περί όράματος και όχι περί τεχνάσματος. Διότι ό άμεσος στόχος ήταν νά δελεασθεί και νά ενδώσει ό Βασιλεύς μέ την προβολή του όράματος του διπλασιασμού της Ελλάδος. Έχοντας αυτό κατά νοϋ, ό Βενιζέλος προσδιόρισε τά όρια των ελληνικών μικρασιατικών βλέψεων σέ ολόκληρη την Δυτική Μικρασία, χαράσσοντας τά από την Πάνορμο της Προποντίδας στον βορρά ως τό Καστελλόριζο της Λυκίας στον νότο, άγγίζοντας σχεδόν ανατολικά τό Ουσάκ και τό Ντενιζλή. Στην χειρότερη περίπτωση, αν δηλαδή μία άλλη (Μεγάλη) Δύναμη διεκδικούσε γιά λογαριασμό της τά Στενά, ή Ελλάδα θά περιόριζε τίς προς βορράν μικρασιατικές αξιώσεις της στό Άδραμύτι. Σύνολον τετραγωνικών χιλιομέτρων 125.000, ίσο δηλαδή μέ την έκταση του βασιλείου μετά τους Βαλκανικούς. Ο ελληνικός πληθυσμός της διεκδικούμενης ζώνης ήταν πάνω από 800.000, έγραφε τό υπόμνημα, και θά ενισχύετο περαιτέρω μέ την εγκατάσταση των 30.000 Ελλήνων της Καβάλας και της Δράμας, καθώς και μέ άλλους Έλληνες πού θά έρχονταν από τό έσωτερικό της Ανατολής. Στις 800.000 των μικρασιατών Ελλήνων ό Βενιζέλος συμπεριέλαβε και τους κατοίκους της Ίμβρου, της Τενέδου, της Μυτιλήνης, της Χίου, της Σάμου, της Ίκαρίας, καθώς και της Δωδεκανήσου, λεπτομέρεια την όποία παρέλειψε νά διευκρινίσει στό κείμενο πού απηύθυνε στον Βασιλέα. Βάσει των όσων γνωρίζει ήδη ό αναγνώστης, τό ελληνικό στοιχείο στό σύνολο της διεκδικούμενης ζώνης (έξαιρουμένου

του πληθυσμού των νήσων του Ά. Αιγαίου πού ήσαν ήδη ελληνικές και της Δωδεκανήσου πού ήταν υπό ιταλική κατοχή) δέν ξεπερνούσε τό 20% του συνολικού πληθυσμού, λεπτομέρεια πού επίσης δέν περιελήφθη στό υπόμνημα.

Ο Βενιζέλος εγνώριζε βέβαια ότι τό Έπιτελείο (Βίκτωρ Δούσμανης, Ιωάννης Μεταξάς) δέν συμφωνούσε. Έστήριζε δέ τό Έπιτελείο την αντίρρησή του στα δεδομένα πού διέθετε και τά όποια ήσαν σέ γενικές γραμμές τά εξής: ή Ελλάδα, εφαρμόζοντας την πρόταση του πρωθυπουργού, θά εισέπραττε ως ανταλλάγμα μία έκταση, κατοικούμενη από 80% δυνάμει έχθρικό τουρκικό πληθυσμό και διαθέτουσα ανοικτά σύνορα μήκους πολλών εκατοντάδων χιλιομέτρων προς την όπωσδήποτε έχθρική τουρκική ένδοχώρα, χωρίς φυσική διαχωριστική γραμμή. Πώς, γιά νά αποκτήσει την έκταση αυτή μεταπολεμικώς (σέ περίπτωση πού νικήτρια του πολέμου θά ήταν ή Entente, κάτι πού ήταν άκόμη περισσότερο από άμφίβολο), θά έπρεπε ή Ελλάδα νά εκχωρήσει άμέσως στην Βουλγαρία την Δράμα και την Καβάλα, επαρχίες πού είχαν μόλις άπελευθερωθεί από τον Έλληνικό στρατό και οι όποιες δέν ήταν διόλου βέβαιο ότι θά ικανοποιούσαν όριστικά τους Βουλγάρους. Μέ αυτά τά δεδομένα, τό μόνο φυσικό ήταν οι Έπιτελείς νά άπορρίψουν τό σχέδιο, προβάλλοντας: 1) πώς ή Ελλάδα, προκειμένου νά διοικήσει μία τόσο μεγάλη έκταση, στην όποια τό ενδεχόμενο των εξεγέρσεων ήταν διαρκώς πιθανό, θά ήταν υποχρεωμένη νά άπασχολήσει δυνάμεις πού της ήσαν άπαραίτητες γιά την αντιμετώπιση τυχόν βουλγαρικής προσβολής· 2) πώς τά προτεινόμενα σύνορα ήσαν από στρατιωτικής άπόψεως, ούτως ή άλλως, αδύνατο νά φυλαχθούν· και 3) πώς ούτως ή άλλως ήταν άδιανόητο νά συναινέσουν στην παράδοση έθνικού εδάφους στους Βουλγάρους, τό όποιο μάλιστα είχε προσφάτως άπελευθερωθεί.

Η περίπτωση εξεγέρσεως, άπαντά ό Βενιζέλος αντικρούοντας τά επιχειρήματα του Έπιτελείου, «είναι όλως άπίθανος, άφου εκλείποντος μάλιστα παντελώς του όθωμανικού κράτους, οι Μουσουλμάνοι υπήκοοι ήμών έσονται άριστοι και νομιμοφρονέστατοι πολίται». Όσο γιά την προστασία της περιοχής, θά την εξασφάλιζαν, στρατολογούμενοι, οι μικρασιάτες Έλληνες.

Έλεγε δηλαδή ό πρωθυπουργός δύο τινά: α) πώς ή προϋπόθεση της προσαρτήσεως τμήματος της Μικράς Άσίας από την Ελλάδα ήταν ή πλήρης εξάλειψη του όθωμανικού κράτους, την όποια τίποτε δέν προεδίκαζε στις άρχές του

1915, και β) ότι ο μουσουλμανικός πληθυσμός, ήτοι τὰ 4/5 τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς πού θά προσαρτοῦσε ἡ Ἑλλάς καί ὁ ὅποιος θά εἶχε μόλις βιώσει τήν προσβολή τῆς καταλύσεως τοῦ κράτους του ἀπό ἄλλοεθνείς καί ἄλλοθρήσκους, θά καθόταν μέ σταυρωμένα τὰ χέρια ἀπέναντι στόν ἐχθρό πού ἀφ' ἑνός θά εἶχε συνεργασθεῖ μέ τούς ἀφανιστές τῆς χώρας του καί ἀφ' ἑτέρου θά τόν εἶχε ὑποδουλώσει. Εἰς ὅ,τι ἀφορᾶ τήν βουλγαρική ἀπειλή ἐπὶ τῆς Μακεδονίας, τό μόνο ἐπιχείρημα τοῦ Βενιζέλου ἦταν ἡ διατύπωση τῆς εὐχῆς ὅτι θά ἦσαν οἱ Μ. Δυνάμεις πού θά παρείχαν στήν Ἑλλάδα τόν στρατό πού θά τήν προφύλασσε ἀπό τυχόν βουλγαρική ἐπίθεση. Μέ ἄλλα λόγια, ὁ πρωθυπουργός διετεινετο ὅτι ὄχι μόνον οἱ Δυνάμεις αὐτές θά συναينوῦσαν νά δοθεῖ ἡ δυτική Μικρασία στήν Ἑλλάδα, ἀλλ' ὅτι θά τήν βοηθοῦσαν καί θά τήν ὑποστήριζαν, προσφέροντάς της τίς δικές τους στρατιωτικές δυνάμεις, μάλιστα μετά τό πέρασ τοῦ πολέμου καί μέχρι τῆς στιγμῆς πού οἱ μικρασιάτες Ἑλληνας θά ἦσαν σέ θέση νά πάρουν στά χέρια τους τήν ἄμυνα τῆς ἰδιαιτέρας πατρίδος τους... Δέν χρειάζεται θαρρῶ νά τονισθεῖ στόν ἀναγνώστη πῶς ἡ υπεραισιόδοξη αὐτή ὄνειροπόληση τοῦ Βενιζέλου καί τήν Μικρά Ἀσία δέν ἐξασφάλιζε στήν Ἑλλάδα καί τήν Μακεδονία ἀπειλοῦσε νά καταστρέψει...

Αὐτή ἦταν πέρα γιά πέρα ἡ ἀποψη τόσο τοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου ὅσο καί τοῦ Ἰωάννη Μεταξᾶ. Τά ἐπιχειρήματά του ὁ μὲν πρῶτος τὰ ἐξέθεσε σέ μία συνομιλία του μέ τόν ἀδελφό του Νικόλαο, ὁ ὅποιος τήν κατέγραψε τό ἴδιο ἐκεῖνο βράδυ στό ἡμερολόγιό του, ὁ δέ δεύτερος ἀνέπτυξε τήν δική του σέ τρία κείμενα γραμμένα τό πρῶτο τρίμηνο τοῦ ἔτους 1915, καθῶς καί σέ ἕνα μεταγενέστερο (πρόκειται γιά τήν περίφημη ἀρθρογραφική μονομαχία του μέ τόν Βενιζέλο γιά τόν Διχασμό). Ἐπέμενε λοιπόν ὁ Μεταξᾶς στήν καθοριστική σημασία τοῦ φυσικογεωγραφικοῦ παράγοντα, σέ συνδυασμό μέ τόν ἀρνητικό δημογραφικό συσχετισμό, ὑποστηρίζοντας πῶς ἀφ' ἑνός ἡ ἐθνολογική καί θρησκευτική ὁμοιογένεια τοῦ μικρασιατικοῦ χώρου ἐξάλειψε τήν γεωγραφική ἑτερότητα ἀνάμεσα στό κεντρικό ὑψίπεδο καί τήν Αἰγαίδα καί πῶς ἀφ' ἑτέρου οἱ ὀροσειρές πού διασχίζουν τήν τελευταία, ὄντας κάθετες πρὸς τήν θάλασσα, ἀποτελοῦν τόσον οἱ ἴδιες ὅσο καί οἱ μεταξύ τους πεδιάδες ἰδανικούς διαδρόμους ἐπικοινωνίας τοῦ ἐσωτερικοῦ μέ τὰ παράλια. Αὐτός εἶναι ὁ λόγος πού ἀπό τὰ βάθη τῆς ἀρχαιότητος ὁ μικρασιατικός χῶρος κατέτεινε

ἀνέκαθεν νά ἐνοποιηθεῖ πολιτικά καί οικονομικά. Γεγονός πού σημαίνει ὅτι, ἀργά ἢ γρήγορα, ὁ κάτοχος τοῦ κεντρικοῦ ὑψιπέδου καθίσταται καί κύριος τῶν παραλίω⁹.

Εἰς ὅ,τι ἀφορᾶ τόν κίνδυνο τῆς ἐξοντώσεως τῶν μικρασιατικῶν ἐλληνικῶν πληθυσμῶν ἀπό τούς Τούρκους τῆ ὑποδείξει τῆς Γερμανίας, ὁ Μεταξᾶς τόν θεωροῦσε μᾶλλον ἀπίθανο, ἐκτιμώντας — ὅπως ἄλλωστε τό ἐπίστευε καί ὁ βασιλεύς Κωνσταντῖνος — ὅτι ὁ πόλεμος, πού θά ἦταν μακρῦς, θά ἐτερματιζέτο διά ἑνός ἀμοιβαίου συμβιβασμοῦ, ὅτι θά ἔλγηε δηλαδή τρόπον τινά μέ ἰσοπαλία, ἐξ αἰτίας τῆς ἀμοιβαίας ἐξασθενήσεως τῶν δύο ἐμπολέμων παρατάξεων. Τούτου ὁδοθέντος, θά ἦταν ἀφ' ἑνός ἀδύνατο στήν Γερμανία νά πραγματοποιήσει μεταπολεμικῶς τὰ σχέδιά της, νά κάνει ὅ,τι ἤθελε χωρίς νά ὑπολογίσει τίς ἄλλες Δυνάμεις, ὅπως ἀφ' ἑτέρου θά ἦταν ἐπίσης ἀδύνατο νά παύσει νά ὑπάρχει ἡ Τουρκία ὡς κράτος. Ὁ πόλεμος, φρονοῦσε ὁ Μεταξᾶς, θά ἔθιγε περισσότερο τίς ἐθνολογικῶς ἐτερόκλητες χῶρες, ὅπως τήν Αὐστρουγγαρία καί τήν Ὄθωμανική αὐτοκρατορία. Αὐτές θά ἦσαν οἱ μεγάλες ἡττημένες. Ἡ Τουρκία θά ἔβγαινε ἐπομένως κολωβωμένη ἀπό τόν πόλεμο καί σέ κατάσταση ἀδυναμίας, ἀλλά τό τουρκικό κράτος δέν θά ἔπαυε ὑφιστάμενο, ἐφ' ὅσον δέν θά εἶχε παύσει νά ὑπάρχει ἡ Γερμανία. Σέ μία τέτοια κατάσταση, ἡ πιθανότητα ἐξαπολύσεως μείζονος διωγμοῦ κατά τῶν μικρασιατῶν Ἑλλήνων μετά τό πέρασ τοῦ πολέμου ἦταν μικρή, ἐνῶ ἀπεναντίας θά ἦταν μεγάλη ἡ ὠφέλεια πού αὐτοὶ θά ἀπεκόμιζαν ἀπό τήν ἀναπόφευκτη ἐξασθένηση τοῦ τουρκικοῦ παράγοντα. Ἀντιθέτως, σέ περίπτωση εἰσόδου τῆς Ἑλλάδος στόν πόλεμο στό πλευρό τοῦ ἐχθρικοῦ πρὸς τήν Τουρκία συνασπισμοῦ, ἡ βεβαιότητα ἀμέσου ἀνθελληνικοῦ διωγμοῦ ἦταν ἀπόλυτη, διωγμοῦ δέ πού ἡ βεβαία παράταση τοῦ πολέμου θά ἐξομοίωνε μέ ὀλοκληρωτική ἐξόντωση τοῦ ὁμήρου στά χέρια τῶν Τούρκων μικρασιατικοῦ, θρακικοῦ καί κωνσταντινουπολίτικοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἡ ἐλληνική ἡγεσία εἶχε ἐπομένως νά ἐπιλέξει ἀνάμεσα στήν ἀπόλυτη βεβαιότητα τοῦ ἀμέσου σφοδροῦ διωγμοῦ καί στήν μικρή πιθανότητα νά πραγματοποιηθεῖ αὐτός μετά τό πέρασ τοῦ πολέμου. Σύμφωνα μέ τόν συλλογισμό αὐτόν καί μέ δεδομένη τήν μεγάλη διάρκεια τοῦ πολέμου, τήν Ἑλλάδα συνέφερε νά μὴ συγκρουσθεῖ μέ τήν Τουρκία καί ἐπομένως νά κρατηθεῖ ἔξω ἀπό τήν παγκόσμια σύρραξη¹⁰.

Τό τρίτο καί πιό βασικό κείμενο τοῦ Ἰωάννη Μεταξᾶ ὡς πρὸς τίς ἀπόψεις του γιά τήν ἀπο-

φυγή της εμπλοκής της Ελλάδος σε πόλεμο κατά της Τουρκίας είναι τα πρακτικά μιας συζήτησεως πού είχε με τον βασιλέα Κωνσταντίνο, στον όποιον επανέλαβε τό περιεχόμενο της εντελώς πρόσφατης συνομιλίας του με τήν ήγεσία του ύπουργείου των Έξωτερικων¹¹. Η συζήτηση με τόν Βασιλέα πραγματοποιήθηκε στις 8 Μαρτίου 1915 (τό κείμενο του Ήμερολογίου ολοκληρώθηκε στις 12 Μαρτίου), δηλαδή δύο μόλις ήμέρες μετά τήν (πρώτη) παραίτηση του Βενιζέλου κι ενῶ ο Κωνσταντίνος άμφιταλαντευόταν και εδίσταζε ως προς τήν όρθότητα της επιλογής του, καθ' ότι τό δέλεαρ της Κωνσταντινουπόλεως — αλλά ξεκάθαρα όχι εκείνο της Μικράς Ασίας — άσκούσε πάνω του σχεδόν άκαταμάχητη επιρροή. Αυτήν τήν «ρομαντική» πατριωτική διάθεση του Βασιλέως προσπάθησε νά καταπολεμήσει άνήσυχος ο Μεταξάς, σπύδοντας νά τόν συναντήσει... Ο πόλεμος κατά της Τουρκίας, ύποστηρίζει στήν συνομιλία του με τόν Κωνσταντίνο, θά είναι ολοκληρωτικός πόλεμος πού θά διεξαχθεί με όλα τά μέσα. Η Ελλάδα δέν μπορεί νά τόν διεξαγάγει παρά χρησιμοποιώντας τό σύνολο των δυνάμεών της. Ότιδήποτε άλλο αποτελεί πλάνη. Πολλά είναι τά άπρόβλεπτα πού κρύβει ο κάθε πόλεμος, συνεχίζει. «Μίαν όμως περιστάσιν δυνάμεθα από τούδε νά προΐδωμεν: τούς διωγμούς εν μεγάλη κλίμακι και πιθανότατα τάς σφαγάς των Ελλήνων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Οιάδήποτε απόφασις και αν ήθελε ληφθῆ επί τούτου εκ των προτέρων (= άκόμη και αν ή Ελλάδα είχε προκαταβολικώς αποφασίσει νά μήν επέμβει στρατιωτικώς στήν Μικρά Ασία), ή εθνική άγανάκτησις, τό λαϊκόν πάθος, ή ανάγκη της σωτηρίας εκατομμυρίων όμοθρήσκων και όμοεθνών, τό αίσθημα της εκδικήσεως εξαπτόμενον εις ύπατον βαθμόν, θά παρέσυρον πᾶσαν ψυχράν και λελογισμένην πολιτικήν...» Και ή Ελλάδα, παρά τήν αντίθετη άρχική της απόφαση, θά ήταν τότε ύποχρεωμένη νά αποβιβάσει στήν Μικρά Ασία όχι απλώς δυνάμεις, αλλά όλόκληρο τόν στρατό της για νά αντιμετώπισει τόν έχθρό. Έναν έχθρό ξεσηκωμένο, φανατισμένο και αποφασισμένο νά αντισταθεί. Στο σημείο αυτό ο Μεταξάς, παρ' όλον πού δέν χρησιμοποιεί ευθέως τόν όρο, αναφερόμενος στήν τουρκική αντίδραση σαφώς περιγράφει συνθήκες «εθνικής ανιστάσεως». Τέλος έφιστά τήν προσοχή του Βασιλέως άπέναντι στο «ίσχυρόν δέλεαρ της νομιζόμενης ευκόλου καταλήψεως των παραλίων τουρκικων πόλεων προς σωτηρίαν των ελληνικων πληθυσμων». Άς

συνοψίσουμε τήν σκέψη του: Α) Ο πόλεμος εναντίον της Τουρκίας είναι πόλεμος ολοκληρωτικός και επομένως αποτελεί ψευδαίσθηση ότι ή Ελλάδα θά κατορθώσει νά αποφύγει τήν στρατιωτική εμπλοκή της στήν Μικρά Ασία, ανεξαρτήτως της άρχικής της απόφασης. Β) Οι Τούρκοι θά αντισταθούν και ταυτοχρόνως θά προβοῦν σε εκτεταμένες σφαγές κατά του ελληνικού στοιχείου της Οθωμανικής επικρατείας. Γ) Η ελληνική Κοινή Γνώμη θά άπαιτήσει εκδίκηση. Δ) Η Ελλάδα θά αναγκασθεί νά επέμβει στρατιωτικώς στήν Μικρά Ασία, άφ' ενός για νά προστατεύσει τούς όμοεθνείς της και άφ' έτέρου πιεζόμενη από τήν εξαφθεΐσα Κοινή της Γνώμη. Όπότε θά βρεθεί ταχύτατα έμπεπλεγμένη σε έναν φαύλο κύκλο, πού θά αναλώσει τίς δυνάμεις της και θά τήν οδηγήσει σε καταστροφή. Ε) Πώς είναι πλάνη νά θεωρείται ευκόλο εγχείρημα ή αποστολή ελληνικού στρατού στήν Μικρά Ασία, μόνο και μόνο επειδή τά παράλια της κατοικούνται από όμοεθνείς.

Έξίσου κατηγορηματικά αντίθετος έμφανίζεται και ο βασιλεύς Κωνσταντίνος. Τίς απόψεις του, όπως ήδη αναφέρθηκε, μεταφέρει αυτολεξί στο ήμερολόγιό του ο αδελφός του βασιλόπαις Νικόλαος. Άς τόν ακούσουμε: «...Υπολόγισε πόσος στρατός, πόσο ναυτικό και πόσες δαπάνες απαιτούνται για νά κατακτηθεί, νά προστατευθεί και νά διοικηθεί μία τόσο μεγάλη έκταση στήν Τουρκία. Θά ήταν για μᾶς εντελώς παράλογο νά εγκαινιάσουμε ασιατική πολιτική, ή όποία σαφώς υπερβαίνει τίς δυνατότητές μας και ή όποία, πέραν των άλλων ζητημάτων, θά εξέθετε, χωρίς λόγο, τούς μικρασιατικούς μας πληθυσμούς στο νά γευθούν τό τρυφερό έλεος των Τούρκων. Εκτός αυτού ύπάρχει και ένα άλλο ζήτημα, τό όποιο φαίνεται πως παραβλέπεις. Πότε και πως θά πάμε νά καταλάβομε αυτά τά εδάφη της Τουρκίας, τά όποία αν εξαίρέσεις τήν παραθαλάσσια ζώνη είναι επί τό πλείστον κατοικημένα από Τούρκους; Επιπλέον, ποιός πιστεύεις ότι θά μᾶς βοηθούσε νά καταλάβομε μία χώρα πού είναι τμήμα της Τουρκικής αυτοκρατορίας; Νομίζεις ότι ύπάρχει εστω και ένας από τούς Συμμάχους, διατεθειμένος νά σπαταλήσει δυνάμεις, μόνον και μόνο για νά του γίνομε ύπόχρεοι; — Ίσως μᾶς βοηθήσουν οι Σύμμαχοι μετά τό τέλος του πολέμου, άντέτεινα. — Άνοησίες, συνέχισε ο αδελφός μου. Μετά τόν πόλεμο οι πάντες θά είναι τόσο εξαντλημένοι, ώστε θά αποκλείεται απ' όλους πλήρως όποιαδήποτε σκέψη για άνάληψη νέας εκστρατείας, της όποίας

μάλιστα ο σκοπός θά ἦταν νά ὠφεληθοῦμε ἐμεῖς. Θά ἦταν καθαρή τρέλλα γιά μᾶς νά πᾶμε στήν Μικρά Ἀσία, ὅπου ἡ παρουσία μας θά βρεθεῖ ὀπωσδήποτε ἀντιμέτωπη μέ τά συμφέροντα Μεγάλων Δυνάμεων...»¹² Τά λόγια αὐτά εἰπώθηκαν τήν τελευταία Τρίτη τοῦ Ἰανουαρίου 1915, μετά τήν ἀνάγνωση ἀπό τόν Βασιλέα τοῦ δευτέρου ὑπομνήματος τοῦ Βενιζέλου. Δέν εἶναι δύσκολο νά συμπεράνει ὁ ἀναγνώστης ποιός ἀπό τούς δύο μονομάχους τοῦ Ἐθνικοῦ Διχασμοῦ ἦταν, ὡς πρός τό μικρασιατικό ζήτημα, ἐκτός πραγματικότητας. Καί ἀντικειμενικά δέν μπορεῖ παρά νά διαπιστώσει πώς εἶναι δύσκολο νά συνοψίσει κανεῖς ἀκριβέστερα τά ὅσα ἐπρόκειτο νά συμβοῦν, ἀπ' ὅ,τι τό ἔκανε, μιλώντας στόν ἀδελφό του, ὁ βασιλεύς Κωνσταντῖνος ἐπτάμισο ὀλόκληρα χρόνια πρὶν ἀπό τήν Καταστροφή...

Τό ἐπόμενο βῆμα διεδραματίσθηκε στό Συνέδριο τῆς Εἰρήνης στό Παρίσι, τόν Δεκέμβριο τοῦ 1918 καί τούς πρώτους μῆνες τοῦ 1919.

Στό μεταξύ, στά χρόνια πού πέρασαν ἀπό τά 1917, πολλά καί σπουδαῖα εἶχαν συμβεῖ, τά ὁποῖα ἄλλα εἶχαν ἀνατρέψει καί ἄλλα οὐσιωδῶς μεταβάλλει τά ὅσα γνωρίζει ὁ ἀναγνώστης ὡς πρός τήν τύχη τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Προτοῦ γίνεαι λόγος γιά αὐτά ἄς εἰπωθεῖ α. ὅτι οἱ Τούρκοι στήν Μικρά Ἀσία εἶχαν ὄντως ἐξαπολύσει διωγμό καί προβεῖ σέ μαζικούς ἐκτοπισμούς καί ὑποχρεωτικές μετακινήσεις τῶν ἐλληνικῶν πληθυσμῶν ἀπό τά παράλια στά ἐνδότερα — ἐνέργειες ὄχι ἄσχετες πρός τήν παρουσία τοῦ ἀγγλογαλλικοῦ στόλου στό Αἰγαῖο, πού ἐβομβάρδιζε πότε τό ἕνα καί πότε τό ἄλλο μικρασιατικό λιμάνι, β. ὅτι συνεπεῖα τῶν διωγμῶν καί τῆς τρομοκρατίας περὶ τίς 130-150.000 Μικρασιατῶν Ἑλλήνων εἶχαν καταφύγει στήν Ἑλλάδα, γ. ὅτι ἡ Ἑλλάδα ἐσπαράσσετο ἀπό τόν Διχασμό μεταξύ Κωνσταντινικῶν καί Βενιζελικῶν καί δ. ὅτι ἕνα ὄλο καί πιό μεγάλο μέρος τῆς Κοινῆς τῆς Γνώμης, ἀρχικῶς ἀφοσιωμένο στήν Entente, εἶχε ἀρχίσει νά τήν ἀποστρέφεται ἐξ αἰτίας τῆς ἀλλοπρόσαλης καί ἀπερίγραπτα ταπεινωτικῆς τῆς συμπεριφορᾶς ἀπέναντι στήν Ἑλλάδα.

Ὅσο γιά τίς κοσμογονικές μεταβολές πού συνετελέσθησαν στό μέγα θέατρο τοῦ πολέμου καί πού ἐν συνεχείᾳ καιρία ἐπηρεάσαν τήν τύχη τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὁ ἀναγνώστης ἀντιλαμβάνεται ὅτι ἀναφερόμεθα: α. στήν εἴσοδο στόν πόλεμο τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν Ἀμερικῆς καί β. στήν ἐξοδο ἀπό αὐτόν τῆς Ρωσσίας, λόγω τῆς ἐπαναστάσεως καί τῆς ἐπικρατήσεως τελικῶς

τῶν μπολσεβίκων. Εἶναι ἀξιοπρόσεκτο ὅτι ἡ ἀμερικανική διακήρυξη τοῦ προέδρου Οὐίλσον καί οἱ δηλώσεις τῆς σοβιετικῆς ἡγεσίας συνέπιπταν σέ ἕνα σημεῖο: στήν ἄρνηση ἀναγνώρισεως ἐκ μέρους τῶν τῶν συνόλου τῶν μυστικῶν συνθηκῶν πού εἶχαν συνομολογηθεῖ μεταξύ τῆς Entente καί τῶν συμμάχων τῆς στήν διάρκεια τοῦ Πολέμου. Ἡ Ἀμερική διεκήρυσσε ἐπιπλέον ὅτι θά ὑποστήριζε στήν διαμόρφωση τῶν μεταπολεμικῶν συνόρων τῶν κρατῶν — τῶν παλιῶν ὅσο καί τῶν ὑπό σύστασιν μετά τήν διάλυση τῶν αὐτοκρατοριῶν — τήν ἀρχή τῆς αὐτοδιαθέσεως τῶν λαῶν, τήν ἀρχή δηλαδή τῶν ἐθνοτήτων, ἤτοι τό δικαίωμα τῆς ἐθνικῆς πλειονότητος τῶν κατοίκων μιᾶς περιοχῆς νά ἀποφασίζει γιά τήν τύχη τῆς καί τήν ὑποχρέωση τῆς μειοψηφίας/ἐθνικῆς μειονότητος νά ὑπακούει στήν ἀπόφαση αὐτή... Ἡ ἀποδοχή τῶν διακηρύξεων τῆς Δυνάμεως ἐκείνης, χάρις στήν ὁποία κερδίσθηκε ὁ Πόλεμος, οὐδόλως ἐσήμανε ὅτι μεταπίσθησαν τά νικητρία εὐρωπαϊκά κράτη πού ζημείωναν ἐξ αἰτίας τῆς ἀμερικανικῆς πολιτικῆς ὡς πρός τήν προώθηση τῶν ἐπεκτατικῶν τους σχεδίων στήν ὀθωμανική Ἀνατολή, καθώς ἐπίσης καί σέ διάφορα ἄλλα σημεία τοῦ πλανήτη. Ἐξακολουθοῦσαν, λοιπόν, νά κινοῦνται παρασκηνακά, ἐπιδιώκοντας μέ αὐξανόμενη ἀνυπομονησία τούς ἴδιους πάντοτε στόχους. Ἐχοντας ἐπομένως τούς ἴδιους μέ τό παρελθόν ἀντιπάλους καί ἐχθρούς, καταδοκοῦσαν τήν κατάλληλη εὐκαιρία γιά νά ἐκδηλώσουν ἀνοικτά καί ἔμπρακτα τίς ἀντιρρήσεις τους στίς ἀφελεῖς ἀμερικανικές διακηρύξεις. Ἄλλωστε, ἀργά ἢ γρήγορα, οἱ Ἀμερικανοί θά ἐπέστρεφαν στόν πατροπαράδοτο ἀπομονωτισμό τους στήν ἄλλη ἄκρη τοῦ Ἀτλαντικοῦ, σύμφωνα μέ τίς ἐπιταγές τοῦ εἰσέτι ἰσχύοντος δόγματος Μονρόε, ἀφήνοντας στούς Εὐρωπαίους συμμάχους τους τό πεδίο καί πάλι ἐλεύθερο γιά νά ἀλληλοσπαραχθοῦν στήν μοιρασιά τῶν κομματιῶν τῆς παγκόσμιας πίττας...

Ἡ ρωσική ἀπόσυρση καί ἡ φαινομενική ὑπακοή τῆς Ἰταλίας στό κελεύσματα τῶν ΗΠΑ προκάλεσαν νέες δυνατότητες ἀναμειξέως τῆς Ἑλλάδος στήν Μικρά Ἀσία. Τήν εὐκαιρία αὐτή ἔδραξε χωρίς καθυστέρηση ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος. Ἡ στιγμή ἦταν ἡ πλέον κατάλληλη γιά νά διεκδικήσει ἡ Ἑλλάς ἐπίσημα, στίς 3 καί 4 Φεβρουαρίου 1919, ἀπό τούς παγκοσμίους διαιτητές, τά μέλη δηλαδή τοῦ Ἀνωτάτου Συμβουλίου τῆς Εἰρήνης, ὀλόκληρη τήν Δυτική Μικρά Ἀσία, στό ὅρια πού ὁ Βενιζέλος καθόριζε στό δεύτερο ὑπόμνημά του πρός τόν βασιλέα Κων-

σταντίνο τέσσερα χρόνια πιά μπροστά, δηλαδή από τήν Μάχη στον νότο ως τήν Πάνορμο στον βορρά.

Πέραν τῆς δεδομένης ἐχθρότητας τῆς Ἰταλίας (ἐφ' ὅσον ἡ Ἑλλάς διεκδικοῦσε τώρα περισσότερο ἀπό τά μισά, καί δὴ τά πιά σημαντικά, μικρασιατικά ἐδάφη πού οἱ Σύμμαχοι εἶχαν ὑποσχεθεῖ στήν Ἰταλία τό 1915 καί 1917), ὁ Ἑλληνα πρωθυπουργός εἶχε νά ἀντιμετωπίσει δύο σοβαρά, σχεδόν ἀνυπερέβλητα προβλήματα:

1) Τό ὅτι στό πέρας τοῦ πολέμου ἡ Ἑλλάς βρέθηκε νά μήν ἔχει κηρύξει τόν πόλεμο στήν Τουρκία, πράγμα τό ὁποῖο ἐσήμαινε ὅτι διεκδικοῦσε ἐδάφη ἀπό μία δύναμη τήν ὁποία ὄχι μόνον δέν εἶχε νικήσει στό πεδίο τῆς μάχης, ἀλλά καί μέ τήν ὁποία δέν βρισκόταν καῖν, ἔστω καί τυπικά, σέ ἐμπόλεμη κατάσταση (στό σημεῖο αὐτό ὑπενθυμίζομε στόν ἀναγνώστη ὅτι μία ἀπό τίς πιά σημαντικές διαφωνίες τοῦ Βενιζέλου μέ τόν Κωνσταντίνο, ἡ ὁποία μάλιστα εἶχε ὀδηγήσει τόν πρωθυπουργό, τόν Αὐγουστο τοῦ 1914, νά ὑποβάλει παραίτηση — πού δέν ἔγινε δεκτή — ὀφειλετο στήν δήλωση τοῦ Βασιλέως ὅτι ἦταν ἀντίθετος στήν ἰδέα κηρύξεως (ἐπιθετικοῦ) πολέμου κατά τῆς Τουρκίας!).

2) Τό ὅτι ἡ δημογραφική πραγματικότητα στήν ὑπό διεκδίκησην περιοχή ἐρχόταν σέ πλήρη ἀντίθεση μέ τήν διατυμπανιζόμενη ἀπό τίς νικήτριες Δυνάμεις ἀρχή τῆς αὐτοδιαθέσεως (ἀναλογία πληθυσμῶν: 20-25% Ἑλληνες πρὸς 75-80% Τούρκους). Αὐτός ἦταν ὁ λόγος πού: α) ὤθησε τόν Βενιζέλο νά συμπεριλάβει ὡς μικρασιατικά στούς πίνακες μέ τά στατιστικά στοιχεία πού παρουσίασε στό Συνέδριο, τά ἀδιαμφισβήτητης ἐλληνικότητας καί ἤδη ἐλεύθερα νησιά τοῦ Ἀνατολικοῦ Αἰγαίου, παραβλέποντας τούς κινδύνους — καίτοι αὐτοῖ τοῦ ἐπισημάνθηκαν — πού μία ὑπερβολική σύνδεσή τους μέ τήν ἀντίπερα ἀκτή, τῆς ὁποίας τό μέλλον ἦταν ἀκόμη ἀβέβαιο, θά μπορούσε νά ἔχει γιά τήν τύχη τους καί β) ἔκανε τήν Ἑλλάδα κατ' ἐπανάληψιν καί μέχρι τέλους νά ἀρνείται τήν ἀποστολή διεθνῶν ἀποστολῶν πού θά διερευνοῦσαν τό ζήτημα τῆς πραγματικῆς ἀναλογίας τῶν πληθυσμῶν ἐντός τῆς «ἐλληνικῆς» μικρασιατικῆς ζώνης, κάτι πού οἱ Τούρκοι πεισματικά ζητοῦσαν νά γίνε.

Ὁ Βενιζέλος ἐπεχείρησε νά παρακάμψει τά δύο σοβαρότατα αὐτά ἐμπόδια: α) μέ τό νά προσπαθήσει νά πείσει τούς Βρεταννοὺς ὅτι, βοηθώντας αὐτοῖ τήν Ἑλλάδα, ἐξυπηρετοῦσαν στήν οὐσία τά δικά τους συμφέροντα καί β) μέ τό νά

στείλει ἐλληνικό στρατό γιά νά πολεμήσει τούς μπολσεβίκους στήν Νότια Ρωσία, κάτι πού νά μέν ἔθετε τό ἐκεῖ πολυπληθές ἐλληνικό στοιχεῖο σέ θανάσιμο κίνδυνο, ἀλλά ἀπό τήν ἄλλη ἤρξανε τήν διαπραγματευτική ἰκανότητα καί εὐχέρεια τῆς ἐπίσημης Ἑλλάδος στό Συνέδριο, δεδομένου ὅτι, ἐνῶ ὅλες οἱ Δυνάμεις ἀπεύχονταν καί ἐφοβοῦντο τήν ἐξάπλωση τοῦ «μπολσεβικισμού», καμμία τους δέν εἶχε τήν διάθεση νά παρατείνει τόν πόλεμο ἐκστρατεύοντας ἐναντίον του στήν Ρωσία.

Ἀλλά τελικῶς δέν ἦταν οὔτε τό πρῶτο οὔτε τό δεύτερο ἀπό τά σημεία αὐτά πού ὤθησαν τίς Δυνάμεις νά δώσουν τήν ἐντολή στήν Ἑλλάδα νά ἀποβιβάσει στρατεύματα στήν μητρόπολη τῆς Ἰωνίας. Ὁ πραγματικός λόγος ἦταν ἡ ἐκδήλωση/ἀναζωπύρωση τῆς ἰταλο-βρετανικῆς καί ἰταλο-γαλλικῆς ἀντιπαλότητας στήν Μεσόγειο, πού ἐκδηλώθηκε ἀφ' ἐνός μέ τό ἥσσοнос σημασίας ζήτημα τοῦ Φιοῦμε, κυρίως ὅμως μέ τήν αὐτονομία τῶν Ἰταλῶν, τήν (προσωρινή) ἀποχώρησή τους ἀπό τό Ἀνώτατο Συμβούλιο καί τήν ἀυθαίρετη ἀπόφασή τους νά ἐφαρμόσουν μόνοι τους τά ὑπέρ αὐτῶν ἄρθρα τῶν καταργηθεισῶν μυστικῶν συμφωνιῶν τοῦ 1915 καί 1917. Ἀρχισαν ἐπομένως νά καταλαμβάνουν τό ἕνα μετά τό ἄλλο τά λιμάνια τῆς Νοτιοδυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ξεκινώντας ἀπό τήν Ἀττάλεια καί προχωρώντας πρὸς τήν Μάχη, τήν Μαρμαρίδα καί τήν Ἀλικαρνασσό. Ἡ εἶδηση τῆς καταλήψεως ἀπό τούς Ἰταλοὺς τῆς Νέας Ἐφέσου (Κουσάντασι/Σκάλα Νόβα) προκάλεσε πανικό στό Παρίσι. Ὁ ἐπόμενος στόχος τους — στόχος δέ πού δέν ἀπεῖχε παρά λίγες δεκάδες χιλιόμετρα καί ἐπομένως χρονικῶς λίγες μόνον ὥρες — ἦταν ἡ Σμύρνη. Κι ἦταν σαφέστατα ἡ σκέψη ὅτι δυσκολώτερα ἀπομακρύνεται ἀπό τήν Σμύρνη ἡ Ἰταλία ἀπ' ὅ,τι μία μικρὴ Δύναμη, φερ' εἰπεῖν ἡ Ἑλλάδα, πού ἐπιπλέον εἶχε ἔτοιμο πρὸς ἀπόπλου στρατό (μέ τόν ὁποῖον ἐσκόπευε νά ἐνισχύσει τό ἐκστρατευτικό της σῶμα στήν Οὐκρανία), πού ὀδήγησε — πίσω ἀπό τήν πλάτη τῶν Ἰταλῶν πού ἐν συνεχείᾳ βρέθηκαν πρό τετελεσμένου γεγονότος — στήν ἀγγλογαλλικὴ ἐντολή τῆς ἀποστολῆς ἐλληνικοῦ στρατοῦ στήν Ἰωνία στίς 2 Μαΐου 1919. Ὡς πρόφαση προβλήθηκε ἡ ἀνάγκη τῆς ἄμεσης προστασίας τῶν ἐλληνικῶν καί ἐν γένει τῶν χριστιανικῶν πληθυσμῶν ἀπό τήν ἀπειλή σφαγῆς ἐκ μέρους τῶν Τούρκων. Τό ἐπιχείρημα αὐτό — πού οὔτε στό παρελθόν εἶχε ἐπηρεάσει τίς ἀποφάσεις τῶν Μεγάλων οὔτε στό μέλλον θά τούς συγκινοῦσε ἰδιαίτερα — δέν ἀλλ-

θευε, ὄχι διότι οἱ Τούρκοι δέν εἶχαν ἐξοργισθεῖ, ἀλλά διότι δέν εἶχαν τά μέσα νά ἐξαπολύσουν τήν ὥρα ἐκεῖνη σφαγή. Ἄλλωστε εἶναι πιά ἀποδεδειγμένο ὅτι τά σχετικά μυστικά σημεῖωματα τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν πού ἔδιναν τήν ἐντολή τῆς γενικῆς σφαγῆς καί τά ὁποῖα ἐπιδείχθηκαν περιφερόμενα ἀπό χέρι σέ χέρι στό Συνέδριο, τίς ἐπόμενες ἡμέρες, γιά νά κατευνάσουν τούς ἀντιρρησίες, ἦσαν πλαστά.

Ἡ ἀπόφαση τῆς ἀποστολῆς τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ στήν Ἰωνία πάρθηκε ἐπομένως στά γρήγορα, ἀπό τούς Λούδ Τζώρτζ καί Κλεμανσώ, ὑπό τό κράτος ἔντονης ἀνησυχίας καί χρονικῆς πιέσεως, χωρίς μάλιστα τήν συναίνεση τῶν πολιτικῶν καί στρατιωτικῶν τους ἐπιτελείων, τά μέλη τῶν ὁποίων, μόλις πληροφορήθηκαν τήν ἑλληνική ἐμπλοκή, κατηγόρησαν εὐθαρσῶς τούς δύο ἡγέτες ὅτι ἐπαγίδευσαν τήν Ἑλλάδα καί ὅτι θά τήν ὀδηγοῦσαν στήν καταστροφή. Ἡ Ἑλλάς ἐπομένως βρέθηκε στήν Μικρά Ἀσία γιά νά ἐξυπηρετήσῃ σκοπιμότητες πού ἦσαν ἄσχετες μέ τίς ἑλληνικές διεκδικήσεις. Ὁ Βενιζέλος τό ἐγνώριζε, πλὴν ὅμως δικαίως θεώρησε ὅτι ἐπρόκειτο γιά μοναδική εὐκαιρία νά βάλῃ πόδι ἡ Ἑλλάς στήν ἀσιατική πλευρά τοῦ Αἰγαίου. Ἡ παρουσία ἑλληνικοῦ στρατοῦ ἐκτελοῦντος ἀγγλογαλλική ἐντολή ἐνίσχυε τήν ἑλληνική διεκδικήσῃ ἐπί τῆς Ἰωνίας. Ἄς πατήσομε τό πόδι μας στήν Σμύρνη καί μετά βλέπομε! Τό ρίσκο δέν ἐτρόμαζε τόν ριψοκίνδυνο Ἑλληνα πρωθυπουργό. Ἐνα ἀπό τά κύρια χαρακτηριστικά τοῦ χαρακτῆρα του ἦταν ἐκεῖνο τοῦ παίκτη.

Σύμφωνα μέ τά ὅσα ἤδη γνωρίζει ὁ ἀναγνώστης, ἀντιλαμβάνεται ὅτι, εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ τό μικρασιατικό ζήτημα, τό πρῶτο (μοιραῖο) βῆμα εἶχε συντελεσθεῖ.

Ἄς δώσομε τρεῖς ἀκόμη χρήσιμες πληροφορίες σχετικῶς μέ τό θέμα μας:

Α) Πῶς λίγες ἡμέρες προτοῦ δοθεῖ ἡ ἐντολή στήν Ἑλλάδα νά ἀποστείλῃ στρατεύματα στήν Σμύρνη, οἱ Βρεταννοὶ ἐμπειρογνώμονες Harold Nicolson καί Arnold Toynbee, πού ἐξήταζαν τό ζήτημα τῆς χαράξεως τῶν νέων ἑλληνοτουρκικῶν συνόρων πού θά ἐπέβαλε ἡ μέλλουσα νά ὑπογραφεῖ συνθήκη εἰρήνης ἀνάμεσα στήν νικήτρια Entente καί τήν ἡττημένη Ὄθωμανική αὐτοκρατορία, εἶχαν καταλήξῃ στήν διατύπωση τῆς προτάσεως πού ὄριζε τήν νέα μεθόριο στά Δαρδανέλλια, τόν Μαρμαρᾶ καί τόν Βόσπορο. Ἡ πρόταση αὐτή, ἡ μόνη ρεαλιστική σύμφωνα μέ τήν γνώμη τῶν συντακτῶν τῆς, ἐπιδίκαζε στήν Ἑλλάδα ὀλόκληρη τήν Ἀνατολική Θράκη — ὅ-

που τό ἑλληνικό στοιχεῖο ὑπερτεροῦσε ἐλαφρὰ τοῦ ἀθροίσματος τοῦ τουρκικοῦ καί τοῦ βουλγαρικοῦ — συμπεριλαμβανομένης τῆς Κωνσταντινουπόλεως, μέ ἀντάλλαγμα τήν Μικρά Ἀσία, τήν ὁποία ἄφηναν ὀλόκληρη σέ μία Τουρκία, στό σύνολό τῆς ὑπό ἰταλική (πιθανῶς) ἐντολή. Εἶναι δέ βέβαιο πῶς τήν πρόταση τῶν βρεταννῶν ἐμπειρογνώμωνων θά τήν ἐδέχοντο μέ ἀνακούφιση οἱ Ἀμερικανοί, πού πάλευαν πλέον νά ἀπαγκιστρωθοῦν ὄχι μόνον ἀπό τά μπερδεμένα δίχτυα τοῦ Ἀνατολικοῦ ζητήματος¹³ ἀλλά καί ἀπό τίς περίπλοκες ἐνδοευρωπαϊκές διαφορές. Ὁ ἑλληνικός στρατός ἀποβιβάσθηκε στήν Σμύρνη ἐνῶ ὁ Νίκολσον ταξίδευε πρὸς τήν Ἀμερική. Φθάνοντας, πληροφορήθηκε ὅτι τό δίλημμα, πού γιά τήν Ἑλλάδα συνοψιζόταν στό ἐρώτημα «Πόλη ἢ Σμύρνη;»¹⁴, εἶχε στό μεταξύ παύσει νά ὑφίσταται, καθ' ὅτι οἱ Ἕλληνες ἦσαν ἤδη στήν Σμύρνη. Ἄς σημειωθεῖ ἐπίσης ἡ ἔντονη ἐναντίωση τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου στήν πρόταση τῶν Τούνμπυ — Νίκολσον.

Β) Ὅτι ἡ ἀποβίβαση τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ στήν Σμύρνη ἐξήγειρε τήν τουρκική ἀγανάκτηση καί χαλύδωσε στήν ψυχὴ τῶν Τούρκων πατριωτῶν τήν ἀπόφαση τῆς ἀντιστάσεως μέχρις ἐσχάτων. Οἱ λόγοι εἶναι σαφεῖς: α. θεωροῦσαν τήν Μικρά Ἀσία ὡς κοιτίδα τοῦ κράτους τους καί β. ἔνιωθαν ὅτι ἡ Ἑλλάδα δέν εἶχε δικαίωμα ἐπ' αὐτῶν, ἐφ' ὅσον δέν τούς εἶχε νικήσει στόν πόλεμο. Καί τότε ἦταν πού ἐξέσπασαν στά ἀστικά κέντρα οἱ μεγάλες ἀνθελληνικές καί ἀντιδυτικές διαδηλώσεις, ἀκόμη καί μέσα στήν ἴδια τήν Κωνσταντινούπολη, τότε ἐπίσης ἦταν πού διακόπηκε καί πού σταμάτησε ἐντελῶς, περίπου αὐτόματα σέ ὀλόκληρη τήν Ἀνατολή, μέ τόν ρυθμό πού ἔφθανε ἡ εἶδηση τῆς καταλήψεως τῆς Σμύρνης ἀπό τόν ἑλληνικό στρατό, ἡ παράδοση τοῦ τουρκικοῦ ὀπλισμοῦ στά χέρια τῶν ἀρμοδίων στρατιωτικῶν ἐπιτροπῶν τῆς Entente, πού μέχρι τότε διεξήγετο σχεδόν ἀπρόσκοπτα¹⁵.

Γ) Τήν ἡμέρα ἐπίσης τῆς ἀποβιβάσεως τῶν ἑλληνικῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων στήν Σμύρνη, ὁ Μουσταφά Κεμάλ πασᾶς — πιθανῶς ἐν γνώσει προσώπων στό περιβάλλον τοῦ σουλτάνου — ἐγκατέλειπε τήν βασιλίδα τῶν πόλεων γιά τήν Σαμφούντα τοῦ Πόντου, γιά νά ὀργανώσει τήν ἐθνική ἀντίσταση τοῦ λαοῦ του ἀπέναντι στοὺς εἰσβολεῖς.

Κι ἐνῶ αὐτά διεδραματίζονταν στό ἐσωτερικὸ τῆς Ἀνατολῆς καί στήν ψυχὴ τῶν Τούρκων, τό ζητούμενο γιά τούς Ἕλληνες ἦταν τό νά μετα-

τρέψουν τήν προσωρινή έντολή σέ μόνιμη προσάρτηση.

Στό μεταξύ, τό διεθνές κλίμα εἶχε μεταστραφεί καί γινόταν ὄλο καί πιό ἀρνητικό, πιό ἀσύμφορο καί πιό ἀφιλο γιά τήν Ἑλλάδα. Οἱ κύριοι λόγοι ἦσαν οἱ ἑξῆς:

1) Ἡ ἔστω καί ἐπιφανειακή σύμπνοια μεταξύ τῶν Συμμάχων στόν Πόλεμο (καίτοι ἦταν κοινό μυστικό ὅτι ἡ Ἑγκάρδιος Συνεννόησις οὔτε ἐγκάρδιος ἦταν οὔτε συνεννόησις) εἶχε διαλυθεῖ καί ἐπανήρχοντο τώρα στήν ἐπιφάνεια οἱ παλιοί ἀνταγωνισμοί, ὅπως ἐπίσης ἐπρόβαλαν καί νέες σοβαρές ἀφορμές ἐντάσεων, δημιουργήματα τῆς μεταπολεμικῆς συγκυρίας. Κι ὅπως ἡ κυρία ἀντιπαλότητα στήν Ἀνατολική Μεσόγειο ἦταν ἡ ἀγγλογαλλική, ἡ ἀπόλυτη σύμπλευση τοῦ Βενιζέλου μέ τόν Λόυδ Τζώρτζ καί τήν Μ. Βρετανία εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νά στρέψει τούς Γάλλους ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος. Ἔτσι, λοιπόν, ἀπό τόν Αὐγούστο τοῦ 1919 καί πέρα, οἱ Γάλλοι πολιτικοί — ἀρχῆς γενομένης ἀπό τόν ἴδιο τόν Κλεμανσώ — καί στρατιωτικοί παράγοντες δέν ἔχαν εὐκαιρία νά διευκρινίζουν στόν Βενιζέλο ὅτι θεωροῦσαν μέγα τους σφάλμα πού εἶχαν συναινέσει μέ τούς Βρετανούς νά σταλεῖ ἡ Ἑλλάδα στήν Μικρά Ἀσία καί ὅτι ὅπωςδήποτε ἡ παρουσία τῆς στήν Ἰωνία θά ἦταν προσωρινή. Τήν ἴδια περίπου στάση τηροῦσε ἡ πλειονότητα τῶν Βρετανῶν παραγόντων, μέ πρώτους τους τόν Τσῶρτσιλ καί τόν στρατηγό Οὐίλσον, πού, μολονότι φιλικώτερα διακείμενοι πρὸς τήν Ἑλλάδα, προειδοποίησαν ἀνοικτά τόν Ἕλληνα πρωθυπουργό ὅτι ἡ μικρασιατική παγίδα στήν ὁποία εἶχε πιασθεῖ θά κατέστρεφε τελικῶς καί τήν χώρα του καί τόν ἴδιο. Μοναδική σχεδόν ἐξάιρεση στήν σχεδόν ἀπόλυτη συμφωνία τῶν ἀφίλων ἢ ἀπαισιοδόξων φωνῶν ἀποτελοῦσε ὁ φιλέλληνας Λόυδ Τζώρτζ, καθῶς καί ὁ μικρός κύκλος τῶν ἀμέσων συνεργατῶν του.

2) Ὁ τετραετής πρωτοφανής σέ ἔκταση, φρίκη καί θύματα πόλεμος εἶχε κληροδοτήσει στούς λαούς τῶν νικητριῶν Δυνάμεων δξύτατα κοινωνικά καί οικονομικά προβλήματα, πού ἔρχονταν σέ πλήρη ἀντίθεση μέ τό ἔντονο κῦμα ἐλπιδας πού εἶχε προκαλέσει ἡ Ἀναχωγή καί τά ὁποία ὀφείλαν νά ἐπιλύσουν οἱ πολιτικές ἡγεσίες, ἂν ἤθελαν νά ἐπιβιώσουν πολιτικά. Τώρα, σέ κάθε περίπτωση, ἦσαν τά ἐπείγοντα προβλήματα τῆς εἰρήνης πού εἶχαν προτεραιότητα. Ὅ,τιδήποτε ἀφοροῦσε ἡ θύμιζε τόν πόλεμο ἐνοχλοῦσε τήν εὐρωπαϊκή Κοινή Γνώμη καί ἦταν ἀναχρονιστικό. Ἀναχρονιστικό καί ἀντιπαθές. Δέν ἦταν

τυχαῖο πῶς σέ ὄλες σχεδόν τίς χώρες καταψηφίσθηκαν στίς πρῶτες μεταπολεμικές ἐκλογές καί ἀπομακρύνθηκαν ἀπό τήν ἐξουσία οἱ πρωταγωνιστές ἡγέτες τοῦ πολέμου (μεταβολή πού ὁ ἀναγνώστης ἀντιλαμβάνεται πῶς ἐπίσης δέν συνέφερε τήν Ἑλλάδα). Ἔπρεπε ἐπομένως νά κλείσει τό ταχύτερο τό κεφάλαιο τῆς ὑπογραφῆς τῶν συνθηκῶν εἰρήνης μέ τούς ἠττημένους, ἔπρεπε τό ταχύτερο νά ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἀποστράτευση. Μέσα στό 1919 συνομολογήθηκαν οἱ συνθήκες εἰρήνης μέ τήν Γερμανία, μέ τήν Αὐστρία καί μέ τήν Βουλγαρία. Στό πρῶτο ἐξάμηνο τοῦ 1920 ἀπέμενε μόνον ἡ ρύθμιση τῆς τύχης τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καί ἡ ὑπογραφή τῆς σχετικῆς συνθήκης. Ἡ καθυστέρηση ὀφειλόταν στήν ἀσυνεννοησία τῶν Δυνάμεων μεταξύ τους, στήν ἐμπλοκή τῆς Ἑλλάδος καί στήν δημιουργία στούς κόλπους τοῦ τουρκικοῦ ἔθνους, καί σέ ἀντίθεση πρὸς τόν ἐνδοτικό καί ἀνίσχυρο σουλτάνο στήν Κωνσταντινούπολη, τῆς δυναμικῆς κεμαλικῆς ἀντιπολιτεύσεως στό ἐσωτερικό τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.

Γίνεται ἐπομένως φανερό πῶς ἡ Ἑλλάς — μέ τίς Δυνάμεις ὄλο καί πιό ἀνυπόμονες νά δώσουν τέλος στήν ἐκκρεμότητα, ὄλο καί πιό ἐχθρικές ἀπέναντί της καί ὄλο καί πιό διασπασμένες μεταξύ τους — θά εἶχε νά ἀντιμετωπίσει ὀλομόναχη τήν ὁσημέραι διογκουμένη τουρκική ἀντίσταση.

Πολλές ἀπό τίς βασικές παραμέτρους τοῦ μικρασιατικοῦ ἀδιεξόδου τέθηκαν ἀνοικτά ὑπ' ὄψιν τοῦ Βενιζέλου, τόν Νοέμβριο τοῦ 1919 (στό Παρίσι) καθῶς καί τόν Μάρτιο (στό Λονδίνο), τόν Ἀπρίλιο (στό Σάν Ρέμο) καί τέλος ξανά στό Λονδίνο τόν Ἰούνιο τοῦ 1920, κυρίως ἀπό τόν Λόυδ Τζώρτζ, προσωπικό φίλο τοῦ Ἕλληνα πρωθυπουργοῦ καί εἰλικρινή φίλο τῆς Ἑλλάδος. Καί τίς τέσσερις φορές ἡ συμμαχική προειδοποίηση εἶχε τήν μορφή τοῦ ἐρωτήματος κατὰ πόσον ἡ Ἑλλάδα μπορούσε μόνη της καί χωρίς οἰουδήποτε εἶδους ὑποστήριξη νά ἐπιβάλλει στούς Τούρκους ὄρους εἰρήνης τέτοιους πού νά περιλαμβάνουν μεταξύ ἄλλων τήν διαιώνιση τῆς παρουσίας τῆς στήν Μικρά Ἀσία. Καί τίς τέσσερις φορές ὁ Βενιζέλος ἀπήντησε χωρίς νά διστάσει καταφατικά, βεβαιώνοντας ὅτι ἡ Ἑλλάδα ἦταν ἀπολύτως σέ θέση νά ἀναλάβει καί νά φέρει εἰς πέρας τό ἐγχείρημα καί πῶς δέν χρειάζόταν βοήθεια, καθ' ὅτι διέθετε δυνάμεις καταφανῶς ὑπερτερες ἐκείνων τοῦ ἐχθροῦ (πράγμα ἀκόμη ἀληθές τήν ἀνοιξη καί τό καλοκαίρι τοῦ 1920). «Κατά τό κρίσιμον τοῦτο σημεῖον τῆς ἐθνικῆς

ιστορίας μας», Έλεγε στό πρός τό ύπουργικό συμβούλιο τό από 10/23 Ίουνίου 1920 τηλεγράφημά του, «ἀφού ύπελόγησα ὅλας τάς περιστάσεις, ἐδήλωσα εἰς τόν κ. Λόυδ Τζώρτζ ὅτι ἀνελάμβανα, ὄχι μόνον νά βοηθήσω τήν Ἀγγλίαν εἰς Νικομηδείαν διά μιᾶς μεραρχίας, ἀλλά καί νά συντρίψω διά τοῦ στρατοῦ μας τόν ἐνώπιόν μας στρατόν τοῦ Κεμάλ καί νά ἐξασφαλίσω ὅλην τήν παραλίαν τοῦ Μαρμαρᾶ κατά τῶν ἐπιδρομῶν του (...) Ἐδήλωσα ὅτι, διά τήν ἐνέργειαν ταύτην τῆς Ἑλλάδος, δέν ἐζήτουν καμμίαν βοήθειαν παρά τῶν Συμμάχων, οὔτε οἰκονομικήν...»¹⁶

Δηλαδή ὁ Βενιζέλος ἔκανε καί κάτι ἄλλο. Λόγω τοῦ ὅτι ὁ μόνος ὑποστηρικτής πού τοῦ ἀπέμενε στό Μικρασιατικό ἦταν ὁ Βρετανός πρωθυπουργός, συνεδύασε τήν ἐπέκταση τῆς ἐλληνικῆς ζώνης κατοχῆς στό ἐσωτερικό τῆς Ἀνατολῆς μέ τήν ἀσφάλεια τῶν βρετανικῶν στρατευμάτων τῆς ζώνης τῶν Στενῶν, προστασία τήν ὁποία εἶχαν ἀπολύτως ἀνάγκη οἱ Ἄγγλοι, δεδομένου ὅτι ἤδη ἀντιμετώπιζαν τίς πρῶτες ὀργανωμένες ἐπιθέσεις τουρκικῶν σωμάτων ἀνταρτῶν στά νότια παράλια τῆς Προποντίδος. Προσφέροντας τά ἐλληνικά στρατεύματα ὡς ἀσπίδα τῶν βρετανικῶν, ὁ Βενιζέλος ἀπέσπασε τήν ἔγκριση τοῦ Λονδίνου ὡς πρός τήν ἐλληνική προέλαση στό ἐσωτερικό. Αὐτό ἦταν τό δεύτερο μοιραῖο βῆμα: ἡ ὑπερβολική ἐπέκταση τῆς ζώνης κατοχῆς καί τοῦ μετώπου. Τό ἐλληνικό Ἐπιτελεῖο ἐκπόνησε σχέδιο προελάσεως τοῦ ἐλληνικοῦ στρατοῦ μέχρις Ἀγκύρας, Ἰκονίου καί Ἄλυος ποταμοῦ. Πρός τό παρόν καί γιά νά καλυφθοῦν οἱ ἀγγλικές ἀνάγκες πραγματοποιήθηκε — σέ δύο χρόνους — τό πρῶτο μόνον μέρος τοῦ σχεδίου μέ τήν κατάληψη τῆς Προύσας, τῆς Νικομηδείας καί τοῦ Οὐσάκ καί τήν ἀνάπτυξη τῶν ἐλληνικῶν δυνάμεων ἀνάμεσα στίς τουρκικές καί τίς βρετανικές τῆς ζώνης τῶν Στενῶν. Ἡ δέ προγραμματισθεῖσα κατάληψη τοῦ Ἐσχί Σεχίρ ἀναβλήθηκε γιά ἀργότερα.

Στήν διάρκεια τῆς διαδικασίας αὐτῆς ὑπογράφηκε ἡ **συνθήκη τῶν Σεβρών**. Δι' αὐτῆς ἡ Ἑλλάδα ἀποκοῦσε τό δικαίωμα τῆς ὀριστικῆς παραμονῆς τῆς στήν Ἰωνία ὑπό τήν προϋπόθεση τῆς θετικῆς ἐκβάσεως δημοψηφίσματος πού θά διεξήγετο μετά ἀπό μία πενταετία. Ἡ ζώνη πού τῆς ἐπεδίκαζε ἡ Συνθήκη ταυτιζόταν περίπου μέ τίς βρετανικές προθέσεις/ὑποσχέσεις τοῦ Ἰανουαρίου τοῦ 1915, πού ὤθησαν γιά πρώτη φορά τήν ἐλληνική ἡγεσία νά ἐκδηλώσει ἐπεκτατικό ἐνδιαφέρον στήν Μικρά Ἀσία. Δεδομένου ὅτι ἦταν πλέον σαφές ὅτι οἱ Τοῦρκοι ἐκ νέου ἀνέκαμ-

πταν, τά σύνορα πού χάριζε ἡ Συνθήκη ἦταν ἐξαιρετικά δύσκολο στρατιωτικῶς νά κρατηθοῦν, χωρίς δυσβάστακτες θυσίες σέ αἷμα καί χρῆμα. Θυμίζου δέ ἔντονα, καθῶς στριμώγονται σέ μία λωρῖδα γῆς, χωρίς φυσικά ὄρια, ἀνάμεσα στήν θάλασσα καί μιᾶ ἐχθρική καί ἀπέραντη ἐνδοχώρα, τά πρό τοῦ 1967 σύνορα τοῦ κράτους τοῦ Ἰσραήλ... Παρά ταῦτα, ἡ μεγέθυνση τῆς Ἑλλάδος στήν Μικρά Ἀσία ἦταν σαφῶς γιά τούς Γάλλους μία νίκη τοῦ ἀγγλικοῦ ἱμπεριαλισμοῦ μέ ἐλληνικά ὄπλα. Σύρθηκαν καί συναίνεσαν ἀπόθυμα στήν ὑπογραφή τῆς Συνθήκης, ἀφ' ἑνός διότι ἡ διάλυση τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας τοῦς ἔφερεν πιό κοντά στήν ἱκανοποίηση τῶν δικῶν τους φιλοδοξιῶν στήν Μέση Ἀνατολή καί ἀφ' ἑτέρου λόγω τῆς ἐπιθυμίας τους νά τελειώσουν, νά τερματισθεῖ ἡ ἐκκρεμότητα τῆς ἐπίσημης συνάψεως τῆς εἰρήνης. Οἱ ἐπί μέρους λεπτομέρειες θά διορθώνονταν μέ τόν καιρό. Χωρίς ἐπικύρωση, ἄλλωστε, ἡ ὁποία συνθήκη δέν ἔχει πρακτική ἀξία κι οἱ Γάλλοι ἦσαν πρόθυμοι, ἀπό τήν ἐπομένη τῆς ἡμέρας πού ἐκόντες ἄκοντες ἀπίθωσαν τήν ὑπογραφή τους, πλάι σ' ἐκεῖνη τῶν Βρετανῶν καί ἄλλων «συμμάχων», νά μήν τήν ἐπικυρώσουν χωρίς γενναία εἰς βάρος τῶν Ἑλλήνων τροποποίηση. Οἱ Ἰταλοί, πού ἀπό τήν πρώτη κιόλας ὥρα ἀπροκάλυπτα βοηθοῦσαν στρατιωτικά ἀτάκτους καί κεμαλικούς στίς ἐπιχειρήσεις τους κατά τῶν Ἑλλήνων, ἀπέσχον καί δέν ὑπέγραψαν τήν συνθήκη. Ἐτσι κι ἐνῶ ἡ Ἀθήνα πανηγύριζε τήν δημιουργία «τῆς Ἑλλάδος τῶν δύο ἡπείρων καί τῶν πέντε θαλασσῶν» καί ὁ Βενιζέλος ἀνακηρυσσόταν «ἄξιος τῆς πατρίδος», τόσο διπλωματικά ὅσο καί ἐπί τόπου στήν Μικρά Ἀσία τό ἀδιέξοδο στό ὁποῖο βυθιζόταν ἡ Ἑλλάδα ἦταν σχεδόν ἀπόλυτο. Ἡ χώρα μας εἶχε ἤδη ἐναντίον της τήν Ἰταλία καί τήν Γαλλία, κι οἱ πάντες στήν Ἀγγλία κατέκριναν τήν «ἐλληνική πολιτική» τοῦ Λόυδ Τζώρτζ. Εἶχε ἐπίσης νά ἀντιμετωπίσει στήν Ἀνατολή τήν ὑπολογίσιμη πιά τουρκική ἀντίσταση, τό τουρκικό ἔθνος πού, παρά τίς σοβαρές ἐσωτερικές του διαιρέσεις, ἐμάχετο πλέον ὑπέρ βωμῶν καί ἐστιῶν. Μαζί μέ τίς δυσμενεῖς παραμέτρους τῆς δημογραφίας καί τῆς γεωγραφίας, ἡ ἐλληνική ἐμπλοκή στήν Μικρά Ἀσία συγκέντρωνε τήν ἐπαύριο τῆς ὑπογραφῆς τῆς συνθήκης τῶν Σεβρῶν ὅλους ἡ περίπου ὅλους τοῦς συντελεστές τῆς ἀποτυχίας, τοῦς συντελεστές δηλαδή τῆς καταστροφῆς.

Ὁ Βενιζέλος, μέχρις ἑνός σημείου — ὄχι ὅμως πλήρως, καί ὄχι διαρκῶς, ὅπως φαίνεται

από τήν προσωπική αλληλογραφία του — είχε επίγνωση τῶν δυσκολιῶν. Τοῦτο δέ φαίνεται ξεκάθαρα τόσο στήν μακροσκελῆ ἐπιστολή του πρὸς τόν Λόυδ Τζώρτζ τοῦ τέλους τοῦ 1919, στήν ὁποία προσπαθεῖ νά θέσει ἐνώπιον τῶν εὐθυνῶν τους τοὺς «συμμάχους» ὡς πρὸς τήν τύχη τῶν ἐλληνικῶν μικρασιατικῶν πληθυσμῶν, ὅσο καί στήν ὑστατὴ κίνηση, πού ἦταν ταυτόχρονα χειρονομία ἀπελπισίας καί ἐκβιασμοῦ καί τήν ὁποία ἐπεχείρησε μέ ἀποδέκτη ἐπίσης τόν Βρεταννὸ πρωθυπουργό στίς 22 Σεπτεμβρίου (5 Ὀκτωβρίου), ἐνῶ ἡ χώρα βρισκόταν σέ παραμονές ἐκλογῶν. Τό περιεχόμενον τῆς ἐπιστολῆς τό ὁποῖο ὁ Βενιζέλος ἔστειλε τήν ἡμέρα ἐκείνη στόν Λόυδ Τζώρτζ συνοψίζεται ὡς ἑξῆς: ὁ ἐλληνικὸς στρατός ἀδυνατεῖ νά κρατηθεῖ ἐπὶ πολὺ ἀβοήθητος στήν Μικρὰ Ἀσία, ἐπομένως εἴτε μᾶς βοηθεῖτε νά ἐξουδετερώσωμε τήν τουρκικὴ ἀντίσταση εἴτε ἀποσυρόμεθα. Ἄν ὅμως ἀποσυρθοῦμε, τότε ποιὸς θά προστατεύσει τὰ βρεταννικὰ στρατεύματα καί συμφέροντα ἀπὸ τοὺς ἀδιαλλάκτους Τούρκους ἐθνικιστές;¹⁷

Ἡ Μικρασιατικὴ Ἐκστρατεία

Στίς σχεδὸν ἀνυπερέβλητες δυσκολίες τοῦ Μικρασιατικοῦ πού μόλις ἀπαριθμήθηκαν προστίθεται καί τό ἐσωτερικὸ πολιτικὸ πρόβλημα τῆς Ἑλλάδος: ὁ λεγόμενος Ἐθνικὸς διχασμὸς, ἡ διάσπαση τῆς χώρας στὰ ἀλληλομισούμενα στρατόπεδα τῶν κωνσταντινικῶν (ἢ ἀντιβενιζελικῶν) καί τῶν βενιζελικῶν. Κι ἐνῶ θά ἐπερίμενε κανεὶς λογικά πὼς ἡ κυβέρνηση, ἀντιμετωπίζοντας τίς ἀντιξοότητες πού γνωρίζει ὁ ἀναγνώστης — καθὼς καί πολλές ἄλλες, δεδομένου ὅτι τό μικρασιατικὸ δέν ἦταν τό μόνο ἀνοικτὸ της μέτωπο —, θά ἐπεδίωκε τήν ἐθνικὴ συμφιλίωση, τήν γεφύρωση κατὰ τό δυνατὸ τοῦ ἐσωτερικοῦ χάσματος, ἐπραξε ἀκριβῶς τό ἀντίθετο: ξεκινώντας τό προχωρημένο 1919 σειρά πολιτικῶν δικῶν μέ τήν κατηγορία τῆς προδοσίας, ἐναντίον τῶν συνεργατῶν τοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου, πού ἄλλοι ἦσαν ἐξόριστοι καί ἄλλοι ὑπὸ περιορισμό, προκάλεσε τήν στιγμή ὅπου τὰ πάντα ἐκρίνοντο στήν Μικρὰ Ἀσία νέα ἀναζωπύρωση τῶν πολιτικῶν παθῶν, νέα ὄξυνση τοῦ διχασμοῦ. Ἡ ὀλέθρια αὐτὴ κυβερνητικὴ πολιτικὴ στό ἐσωτερικὸ τῆς χώρας — πολιτικὴ τήν ὁποία ἐπιδοκίμαζε ὁ Βενιζέλος — ἐρχόταν σέ ἀπόλυτη ἀντίθεση μέ τήν θαυμαστὴ προσπάθεια πού κατέβαλλε ὁ ἴδιος στό ἐξωτερικὸ, μέ σκοπὸ νά χρησιμοποιοῦνται, γιὰ νά ἐνισχύσει τήν ἐλληνικὴ ἐθνικὴ ὑπόθε-

ση, τήν ὁποιαδήποτε παρουσιαζόμενη μικρὴ ἢ μεγάλη δυνατότητα καί εὐκαιρία στοὺς κόλπους τῆς ἀνά τήν οἰκουμένη ἐλληνικῆς διασποράς. Εἰς μάτην ὁ βασιλεύων πρίγκιπας Ἀλέξανδρος συνιστοῦσε ξανά καί ξανά στήν κυβέρνηση νά ἀκολουθήσει πολιτικὴ κατευνασμοῦ καί συμφιλίωσης, νά ἐπιδείξει μετριοπάθεια. Ποιὸς τόν ἀκούγε; Ἡ ἀλήθεια ἦταν ὅτι ἡ κυβέρνηση πλήρωνε πιά τό τμήμα πού ἀργά ἢ γρήγορα ἀναπόφευκτα πληρώνουν οἱ δικτατορίες. Μέ τό νά διαβάσει κατὰ κανόνα ὁ Ἕλληνας τήν Ἱστορία ὄχι γιὰ νά μάθει, ἀλλὰ γιὰ νά ἐπιβεβαιωθεῖ συναισθηματικά, συχνά λησμονεῖ πὼς στὰ τρισήμισυ χρόνια ἀπὸ τόν Ἰούνιο τοῦ 1917 ὡς τόν Νοέμβριο τοῦ 1920 ὁ ἐλληνικὸς λαὸς ἔζησε τήν πρώτη ἀπὸ τίς τέσσερις δικτατορικὲς περιόδους τῆς πρόσφατης ἱστορίας του. Ὅπου δέ ἰσχύει στρατιωτικὸς νόμος καί λογοκρισία εἶναι ἀδύνατο ἓνα καθεστῶς νά διατηρήσει ἐπὶ μακρὸν ἐπαφή μέ τήν πραγματικότητα. Βλέπει τόν κόσμον ὅπως θά τόν ἤθελε καί ὄχι ὅπως αὐτὸς εἶναι. Ἡ ἀπώλεια ἐπαφῆς μέ τήν λαϊκὴ βάση (τήν ὁποία ἀνήσυχος ὑποψιζόταν ὁ βρεταννικὸς παράγων, καίτοι ὑποτιμοῦσε τό μέγεθος τῆς λαϊκῆς ἀντίδρασης), σέ συνδυασμὸ μέ τήν δημοσίως ἀνομολόγητὴ ἐπίγνωση τῆς ἀνάγκης νέων πολεμικῶν θυσιῶν στήν προσπάθεια ἀπεγκλωβισμοῦ ἀπὸ τό μικρασιατικὸ ἀδιέξοδο, καθὼς καί μέ τήν δυνατότητα πολιτικῆς ἐκμεταλλεύσεως τῆς νωπῆς στίς μνήμες συνθήκης τῶν Σεβρῶν, ἦσαν οἱ παράγοντες πού ὀδήγησαν τόν Βενιζέλο στό νά ἄρει τόν στρατιωτικὸ νόμον καί νά ἐξαγγεῖλει τήν διενέργεια ἐκλογῶν.

Μέχρις στιγμῆς ὡς πρὸς τόν χειρισμὸ τοῦ Μικρασιατικοῦ ζητήματος ἔγινε μόνον λόγος γιὰ ἀπανωτὰ πολιτικὰ καί διπλωματικὰ σφάλματα, γιὰ ἐπικίνδυνους ἀκροβατισμούς πού κατέληγαν σέ ἐτοιμόροπα ἀποτελέσματα, βασισμένα σέ ἀβλεψίες καί λανθασμένες ἐκτιμήσεις. Στό χρονικὸ σημεῖο ὅμως πού βρισκόμαστε ὑπεισέρχεται καί ἓνας ἀπρόβλεπτος συντελεστής, ἡ μοῖρα, ἡ εἰμαρμένη: ὁ τραγικὸς θάνατος τοῦ 27χρονου Ἀλέξανδρου, πού μοιραῖα ἔθεσε ἐπὶ τάπητος, τήν πύ ἀκατάλληλη ὁμολογουμένως στιγμή, τό ζήτημα τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ Κωνσταντίνου. Μέ δεδομένο τὰ ὅσα εἶχαν προηγηθεῖ ἀπὸ τὰ 1915 καί μετὰ, ἦταν σχεδὸν φυσικὸ οἱ ἐκλογές νά διεξαχθοῦν μέ κύριο θέμα ἀπὸ πλευρᾶς τῶν ἀντιβενιζελικῶν πολιτικῶν τήν ἐπάνοδο τοῦ Κωνσταντίνου¹⁸, τόν ὁποῖο εἶχαν ἀπομακρύνει — ἀφοῦ μέ τοὺς ἐξουτελισμούς πού τοῦ ἐπέβαλαν τό 1916/17 τόν εἶχαν μετατρέψει σέ σύμβολο

λαϊκῆς ἀντιστάσεως — οἱ Δυνάμεις τῆς Entente, εἰς πείσμα καί παρά τὴν θέληση τῆς μεγάλης πλειονότητος τοῦ λαοῦ. Ἡ δὲ πλειονότης αὐτῆ ἐπειγόταν τώρα, μετὰ τὴν ἄρση τοῦ στρατιωτικοῦ νόμου, νὰ διατρανώσει τὴν ἀγανάκτησίν της ἀπὸ τὰ τόσα χρόνια καταπίεσης, ὅπως ἐπίσης ἐπειγόταν νὰ ἀποκαταστήσει, πρὶν ἀπὸ ὅ,τι-δήποτε ἄλλο, τὴν δικαιοσύνην, φέρνοντας πίσω τὸν ἐξόριστο βασιλέα.

Ὁ Βενιζέλος τότε ἐπεχείρησε ἓνα τελευταῖον ἐλιγμόν. Πρότεινε τὸ ἐλληνικὸν Στέμμα στὸν νεώτερον ἀπὸ τοὺς γιούς τοῦ Κωνσταντίνου, στὸν πρίγκιπα Παῦλο, ἡλικίας 19 ἐτῶν. Προσπάθησε δηλαδὴ νὰ παρακάμψει τὸν βασιλέα καί τὸν νόμιμον διάδοχον καί νὰ ἀνεβάσει στὸν Θρόνον ἓνα ἄλλο μέλος τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας τῆς δικῆς του ἐπιλογῆς. Τοῦτο εἶχε ἤδη συμβεῖ τὸ 1917, στὴν περίπτωσιν τοῦ Ἀλεξάνδρου, οἱ δὲ περιστάσεις ἐπέβαλαν τότε στὸν νεαρὸ πρίγκιπα νὰ δεχθῆι. Τώρα ὁμως οἱ περιστάσεις εἶχαν ἀλλάξει. Ὁ Παγκόσμιος πόλεμος εἶχε τελειώσει, οἱ ἐκλογές εἶχαν προκηρυχθῆι, τὰ πράγματα ἐπανείρχοντο στὴν ὀμαλότητά. Ἐπομένως δὲν συνέτρεχε ἰδιαιτέρος λόγος γιὰ ἓνα νέο συνταγματικὸν καί δυναστατικὸν πραξικόπημα. Κι ὁ Παῦλος ἀρνήθηκε.

Ἀκολούθησαν οἱ ἐκλογές, τὸ δημοψήφισμα, ἡ θριαμβικὴ ἐπιστροφή τοῦ Κωνσταντίνου. Στὴν σχεδὸν πάνδημη χαρὰ ὑπῆρχε μία σκοτεινότερη νότα: ἡ ὁμόφωνη ἐντονώτατη προειδοποίησις τῶν Ἀγγλογάλλων ὅτι δὲν θὰ ἀνέχονταν τὴν ἐπάνοδο τοῦ Κωνσταντίνου, ὅτι δὲν θὰ τὸν ἀνεγνώριζαν ὡς βασιλέα καί ὅτι ἡ ἐπιστροφή του θὰ σήμαινε μεταβολὴ τῆς στάσεώς τους ἀπέναντι στὴν Ἑλλάδα (καίτοι ἡ νέα κυβερνήσις εἶχε σπεύσει νὰ βεβαιώσει τὴν Entente γιὰ τὰ φιλικὰ της αἰσθήματα καί γιὰ τὸ ἀμετάβλητον τῆς ἐλληνικῆς πολιτικῆς). Δὲν χρειάζεται νὰ ἐπιμείνουμε πολὺ ὥστε νὰ ἀντιληφθῆι ὁ ἀναγνώστης τὸ μέγεθος τῆς ὑποκρισίας πού ἐκρυσβε ἡ διακοίνωσις τῶν Ἀγγλογάλλων (γαλλικῆς ἐμπνεύσεως, οἱ Ἀγγλοι ἐπειθάρχησαν ὅταν οἱ Γάλλοι ἔθεσαν θέμα συμμαχικῆς ἀλληλεγγύης). Ἡ ἐπιστροφή τοῦ «κουριάδου τοῦ Κάιζερ» (τὸ ὅτι ὁ Κωνσταντίνος ἦταν ἐπίσης πρῶτος ἐξάδελφος τοῦ Ἀγγλοῦ βασιλέως Γεωργίου Ε', ὅπως ἦταν καί τοῦ τσάρου Νικολάου Β', ἀπλῶς δὲν λαμβανόταν ὑπ' ὄψιν) ἦταν γι' αὐτοὺς τὸ θεόσταλτο δῶρον, ὅχι γιὰ νὰ μεταβάλλουν πολιτικῆν, ἀλλὰ γιὰ νὰ αἰτιολογήσουν ἀνοικτὰ τὴν ἐξ ἀρχῆς ἀφιλήν στάσιν τους, νὰ τὴν καταστήσουν ἀπροκάλυπτον κι ἀκόμη πιὸ σκληρῆν, νὰ νύψουν τὰς χεῖρας των καί νὰ ἐπιρρίψουν τὸ φταίξιμον γιὰ ὅ,τι ἐπρόκειτο νὰ συμβεῖ στὸν ἐλληνικόν λαόν.

Ὁ μόνος πού θὰ μπορούσε νὰ τοὺς στερήσει τὴν εὐχαρίστησιν νὰ αἰτιολογήσουν «ἠθικῶς» τὴν στάσιν τους ἀπέναντι στὴν Ἑλλάδα ἦταν ὁ βασιλεὺς Κωνσταντίνος. Ὅχι βέβαια ἀποδεχόμενος τὴν πρότασιν τοῦ Βενιζέλου. Τέτοια πραξικοπήματα εἰς βάρος τῆς ἱεραρχίας πού δομεῖ μία βασιλικὴ οἰκογένεια δὲν γίνονται χωρὶς νὰ κλονισθῆι καί τελικῶς νὰ ἀχρηστευθῆι ὁ βασιλικὸς θεσμός. Ἀλλὰ παραιτούμενος ὑπὲρ τοῦ συνταγματικῶς νομίμου καί συμφώνου πρὸς τὴν κληρονομικὴν δυναστατικὴν τάξιν διαδόχου του, τοῦ πρίγκιπα Γεωργίου. Δὲν τὸ ἔκανε (ὅπως ἄλλωστε δὲν τὸ ἔκανε καί ὁ Βενιζέλος, παρ' ὅλον πού ἄνθρωποι τοῦ περιβάλλοντός του τὸ ὑπέδειξαν), ἀλλ' εἶναι ἀδίκον νὰ τοῦ ζητηθοῦν γι' αὐτὸ σοβαρές εὐθύνες. Ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα τὸν εἶχαν ἀπομακρύνει οἱ ξένοι, ὅχι ὁ λαός. Καί ὁ λαός τώρα τὸν δικαίωσεν καί τὸν καλοῦσεν μὲ ἐνθουσιασμόν νὰ ἐπιστρέψῃ. Τὸ νὰ τὸ ἀρνηθῆι, μετὰ ἀπὸ ὅλα ὅσα εἶχε ὑποφέρει, ἦταν σχεδὸν ὑπεράνθρωπον. Ἀλλὰ, ἀπὸ τὴν ἄλλην, αὐτὸ εἶναι καί τὸ κύριον μερίδιον εὐθύνης τοῦ Κωνσταντίνου γιὰ τὴν Καταστροφή. Γιὰ ὅλα τὰ ὑπόλοιπα, ἡ εὐθύνη του, μετὰ τὸ 1920, ἦταν ἀντίθετη ἀπὸ αὐτὴν γιὰ τὴν ὁποία ἀργότερα κατηγορήθηκε. Εὐθύνεται δηλαδὴ ὅχι γι' αὐτὰ πού ἐπραξε, ἀλλὰ γι' αὐτὰ πού δὲν ἐπραξε, γιὰ τὸ ὅτι δηλαδὴ δὲν παρενέβη γιὰ νὰ διορθώσει τὰ κακῶς κείμενα τῶν ἀντιβενιζελικῶν πολιτικῶν καί κυβερνήσεων. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ὁ Κωνσταντίνος τοῦ 1920/21 μικρῆ πλέον σχέσιν εἶχε μὲ τὸν ἀκαταπόνητον στρατηλάτην τοῦ 1912/13 καί μὲ τὸν ἰσχυρογνώμονα ἡγέτην τοῦ 1914/15. Βαρύτατα ἄρρωστος¹⁹, μὲ μειωμένον τίς στιγμὰς τῆς κρίσεως βουλευτικόν, κατατρυγέτον πλέον, αὐτὸς ὁ μέχρι πρότινος σχεδὸν μοναρχικὸς βασιλεὺς, ἀπὸ τὴν μόνιμην φοβίαν μή τύχει καί παραβῆι σέ κάτι τὸ Σύνταγμα. Βούλιαζε ἐπίσης κάτω ἀπὸ τὸ βάρος τῆς ἀπελπισίας μπροστὰ στὴν ἐπερχόμενη Καταστροφή, τὴν ὁποία, μὲ μία ἀκρίβειαν σχεδὸν προφητικῆν, εἶχε προείπει ἀπὸ τὰ 1915, καί τὴν ὁποία τώρα δὲν εἶχε τὴν δύναμιν νὰ ἀποτρέψῃ.

Εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ὡς πρὸς τὸ Μικρασιατικὸν κριτικὴν τῶν μετаноεμβριανῶν κυβερνήσεων τοῦ Δημητρίου Ράλλη, τοῦ Δημητρίου Γούναρη καί τοῦ Πέτρου Πρωτοπαπαδάκη, μποροῦν νὰ ἐπιστημανθοῦν τέσσαρα κύρια σημεῖα:

Α) Ὅτι κληρονόμησαν μία ἀπελπιστικὴ κατάσταση.

Β) Ὅτι εὐρέθησαν ὑποχρεωμένους νὰ συνεχίσουν μία πολιτικὴν τὴν ὁποία ὅχι μόνον δὲν ἐπί-

στευαν, αλλά και τήν όποία από τήν άρχή είχαν θεωρήσει καταδικασμένη νά αποτύχει.

Γ) Ότι κατατρύχοντο — ιδιαίτερα ό Δημήτριος Γούναρης — από τόν εφιάλτη τής τύχης πού άνέμενε τούς έλληνικούς πληθυσμούς σέ περίπτωση πού ό έλληνικός στρατός εκκένωνε τήν Μικρά Άσία. Κι ότι ή άγωνία του αυτή περιόριζε άκόμη πιό πολύ τίς ούτως ή άλλως περιορισμένες δυνατότητες κινήσεων πού διέθεταν. Τό ζήτημα αυτό θά είχε όπωσδήποτε νά τό αντιμετώπισει εάν άλλο ήταν τό αποτέλεσμα τών εκλογών και ό σαφώς όλιγώτερο ευαίσθητος κι άπειρώς πιό ικανός Βενιζέλος, ό όποιος είχε ήδη από τά 1914 αποδείξει ότι, ως πιό πραγματιστής, εύκόλως παρέβλεπε τό ζήτημα του ξεριζωμού, τήν πρόσκαιρη ταλαιπωρία τής μεταφοράς και τής μετεγκαταστάσεως του πληθυσμού σέ νέες έστίες, εάν τήν έκρινε μακροπροθέσμως συμφέρουσα. Βέβαια ή επίλυση ενός τέτοιου ζητήματος ήταν εξαιρετικά δύσκολη, καθ' ότι οι συνθήκες του 1920/21 στην Μικρά Άσία ήσαν πρό πολλού συνθήκες άγρίου πολέμου και ή όποια άπόπειρα άνταλλαγής πληθυσμών ήταν άδύνατο νά διεξαχθεί όμαλά και κυρίως αναίμακτα. Όλο και περισσότερο γινόταν σαφές ότι τό πραγματικό δίλημμα ήταν είτε ή παραμονή στην Μικρά Άσία του στρατού, μέ συνέπεια άργά ή γρήγορα τήν κατάρρευση τής Ελλάδος (και τήν συνακόλουθη άπώλεια τής Μικράς Άσίας), είτε ή άπαγκίστρωση και έγκατάλειψη τής Μικράς Άσίας, μέ αντίτιμο τήν σωτηρία τής κυρίως Ελλάδος. Τό δίλημμα πού κατά διαστήματα, από τό τέλος του 1919, άπασχόλησε και τόν Βενιζέλο, πού όχι μόνον δέν βρήκε τήν λύση του, αλλά και επιδείνωσε τήν κατάσταση, ήταν όπωσδήποτε δυσαναλόγως μεγάλο για τούς μετаноεμβριανούς κυβερνώντες, οι όποιοι:

Δ) Διακρίθηκαν επί άνικανότητι.

Στό ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΟ πεδίο λίγα ήσαν αυτά τά όποία μπορούσαν νά επιτύχουν, καθώς προσέκρουαν στην λυσσώδη έχθρα τών Γάλλων — τών όποιων τεράστια είναι ή ευθύνη για τήν Καταστροφή — και στην άνανδρία τών Βρετανών, οι όποιοι, ενώ μέ μισόλογα ενεθάρρυναν τούς Έλληνες, ώθώντας τους μάλιστα στην άρχή νά πραγματοποιήσουν τήν εκστρατεία προς τήν Άγκυρα (θά δούμε εν συνεχεία για ποιούς λόγους), συνετάσσοντο εν συνεχεία μέ τήν αδιάλλακτη γραμμή τής Γαλλίας στό όνομα του συμμαχικού άλληλεγγύου, άνύπαρκτου σέ τόσα άλλα θέατρα του άγγλογαλλικού άνταγωνισμού ανά τήν ύδρόγειο... Άπό τόν Φεβρουάριο δέ του 1921

και πέρα οι Άγγλογάλλοι ενέπλεξαν στις διπλωματικές διαβουλεύσεις πού διεξήγαν μέ τούς Έλληνες και τόν σουλτάνο, τόν Μουσταφά Κεμάλ, αναγνωρίζοντας έτσι τήν έναντίον τής εφαρμογής τής δικής τους συνθήκης άντίστασή του (διότι ή συνθήκη τών Σεβρών ήταν συνθήκη διεθνής, μεταξύ τής Entente και τής Τουρκίας, και όχι διμερής έλληνοτουρκική). Παρ' όλον πού οι κεμαλικόι άντιπρόσωποι εντάχθηκαν στην αντιπροσωπεία του σουλτάνου, ή πρόσκλησή τους στό Λονδίνο άποτελούσε άφ' ενός ισχυρό κόλαφο έναντίον του κύρους τών Βρετανών διεθνώς και άφ' έτέρου έκανε τά πράγματα άκόμη πιό δύσκολα για τήν Ελλάδα. Όσο για τόν Μουσταφά Κεμάλ, αυτός εκμεταλλεύθηκε μέ μαεστρία τίς δυνατότητες πού του παρείχε ή κατάσταση, μή διστάζοντας ταυτόχρονα, και προς εκφοβισμό τών άστικών κυβερνήσεων τής Δύσεως, νά έρωτοτροπεί μέ τήν Σοβιετική Ένωση, τής όποιας ό χρυσός — ό χρυσός δηλαδή τής τσαρικής Ρωσίας — εξόπλισε τόν στρατό του μέ όπλα πού του πωλούσαν Γάλλοι και Ιταλοί, όταν δέν του τά έγκατέλειπαν άποσυρόμενοι από τίς περιοχές τής Μικράς Άσίας πού κατείχαν...

Στό ΠΟΛΙΤΙΚΟ επίπεδο ή ευθύνη τών κυβερνήσεων Γούναρη και Πρωτοπαπαδάκη ήταν ότι για λόγους πολιτικού κόστους απέκρυψαν τήν αλήθεια από τόν λαό (κατηγορήθηκαν για έλλειψη θάρρους και πολιτικής εντιμότητας από τόν Μεταξά), πού εξακολουθούσε νά άγνοεί τήν άπελπιστική θέση τής Ελλάδος. Κάμνοντάς τον έτσι νά πιστεύει ότι νικούσε και ότι έπομένως ή αίσία εκβάση τής μικρασιατικής περιπέτειας δέν άπείχε πολύ (κάτι πού στην προεκλογική περίοδο διεκήρυττε μέ έμφαση και εξίσου παραπλανητικά ό Βενιζέλος), οι κυβερνώντες έμείωναν τίς διαπραγματευτικές δυνατότητες τής χώρας ως προς τήν αναπόφευκτη αναθέωση τής συνθήκης τών Σεβρών, και επί μήνες άκίνητοποιήθηκαν σέ μία στάση άνένδοτης και άνεδαφικής αδιαλλαξίας. Τό ίδιο ακριβώς έκαμε — επίσης για λόγους πολιτικού κόστους — ή αντιπολίτευση υπό τόν στρατηγό Π. Δαγκλή. Η κοινή άπόφαση κυβερνήσεως και αντιπολιτεύσεως άρνήσεως όποιουδήποτε συμβιβασμού, όποιασδήποτε ύποχωρήσεως από τά εκχωρηθέντα στην Συνθήκη, έκανε τούς Έλληνες αντιπαθείς, τήν στιγμή πού ό Μουσταφά Κεμάλ προσποιούνταν επιτυχώς τόν διαλλακτικό — ως τό σημείο πού νά συζητά τήν επαναφορά του καθεστώτος τών διομολογήσεων και τήν ευνοϊκή για τήν Άγγλία ρύθμιση του πετρελαϊκού, βλέποντας τήν Ελλάδα νά εξαντλεί-

ται, τίς Δυνάμεις διηρημένες και άνυπόμονες να τελειώνουν, με άλλα λόγια τον χρόνο να δουλεύει υπέρ αυτού.

Άλλά ή Ελλάδα βρισκόταν σε πόλεμο, τον πρώτο επομένως λόγο τον είχαν τά όπλα. Είς ό,τι λοιπόν αφορά τό ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟ επίπεδο έχομε εν συντομία να πούμε τά εξής:

Μολονότι ή αναδρομική επαναφορά της επετηρίδος — ή αποκατάσταση δηλαδή της κανονικής, με βάση την αρχαιότητα, τάξεως στις προαγωγές των αξιωματικών, την οποία είχε καταστρέψει μετά τον Ίούνιο του 1917 τό στυγνό κομματικό κράτος (πραγματοποιήθηκαν περίπου 3.000 αναγκαστικές αποστρατείες, καθώς και μεγάλος αριθμός προαγωγών, ώστε να άναρριχθουν σε θέσεις κλειδιά ή να ικανοποιηθούν οι καθεστωτικώς «ήμέτεροι», π.χ. δεκάδες συνταγματάρχες προήχθησαν προκειμένου να γίνει ό Πάγκαλος στρατηγός)— επέφερε άναστάτωση και προκάλεσε άνησυχίες, δέν ήταν ώστόσο αυτή πού ευθύνεται για την έκταση της μεταβολής πού επήλθε στα πρόσωπα όχι μόνον της στρατιωτικής ήγεσίας αλλά και όλόκληρης της ιεραρχίας του σώματος των μαχίμων αξιωματικών. Τήν μεταβολή κυρίως προκάλεσαν οι μαζικές παραιτήσεις πολλών άνωτάτων και άνωτέρων στελεχών του στρατού — αρχής γενομένης από τον ίδιο τον άρχιστράτηγο Λεωνίδα Παρασκευόπουλο, από τον όποιον ουδείς εξήτησε να παραιτηθεί — και πού όφειλονταν, λιγώτερο στον φόβο άντεκδικήσεων και περισσότερο στην αδιάλλακτη και φανατική καθεστωτική/κομματική τους νοοτροπία, πού τους έκανε να άρνηθουν να υπηρετήσουν κάτω από άλλη, μολονότι νομίμως εκλεγμένη, κυβέρνηση. Είναι δέ γνωστό ότι όχι λίγοι την πρώτη στιγμή σκέφθηκαν — κάποιοι μάλιστα είχαν από καιρό ειδικώς οργανωθεί σε επαναστατική συσσωμάτωση — να καταφύγουν στην επιβολή δικτατορίας. Περισσότεροι από 150 αξιωματικοί, χωρίς καν να παραιτηθούν, εγκατέλειψαν άπλως τις θέσεις τους, καταφεύγοντας μαζί με πολλούς από τους παραιτηθέντες συναδέλφους τους στην Κωνσταντινούπολη, όπου συνεκρότησαν την στείρα «Έθνική Άμυνα», πού άνάλωνε χρόνο και χρήμα μηχανορραφώντας κατά της έλληνικής κυβερνήσεως και υποσκάπτοντας πολυτρόπως τό έργο της. Η μεγάλη πλειονότητα όμως των βενιζελικών αξιωματικών παρέμεινε. Μεταξύ αυτών ήταν και ό ύπ' αριθμόν 2 αξιωματικός του Έπιτελείου, ό συνταγματάρχης Σαρηγιάννης. Ό ρόλος του θά ήταν μοιραίος στην διάσκεψη του Λονδίνου, όπου, προ-

σκληθείς από τον Γούναρη για να μεταφέρει πιστά την εικόνα των έλληνικών στρατιωτικών δυνατοτήτων, παραπλάνησε τόσο τον πρωθυπουργό όσο και τον Λόυδ Τζώρτζ με τις υπεραισιόδοξες εκτιμήσεις του, τις όποιες έστήριζε σε στοιχεία άναληθή ή παραφουσκωμένα, ενώ από την άλλη υποτιμούσε άπαράδεκτα την δύναμη του έχθρου.

Είτε λόγω αναγκαστικών αποτάξεων ή μεταθέσεων είτε λόγω παραιτήσεων ή αυτοπούλων άποχωρήσεων από τό μέτωπο/λιποταξιών (τό σύνολο των ως άνω περιπτώσεων καλύπτει περίπου τό 1/6 του σώματος των αξιωματικών), τό αποτέλεσμα ήταν ότι ανέλαβαν τό πηδάλιο του στρατιωτικού άγώνα άτομα άπόλεμα από τον καιρό των Βαλκανικών, ένίοτε περιορισμένων ικανοτήτων και άκατάλληλα ως προς τό έργο πού έκαλοϋντο να φέρουν εις πέρας. Άρκεί να διαβάσει κανείς τά κείμενα του βασιλόπαιδος Άνδρέα³⁰, άρκεί να δει πώς αυτός καταφέρεται κατά της επιπολαιότητας και της ανεπάρκειας των προϊσταμένων του στό στρατεύμα, για να πάρει μία γεύση του χάους πού επικρατούσε σε αυτό και της άνικανότητας πού χαρακτήριζε τά περισσότερα ήγετικά στελέχη του στρατεύματος — άνήκοντα σε άμφότερες τις παρατάξεις — την κρίσιμη εκείνη περίοδο. Ό βασιλόπαις κάνει λόγο για πραγματικό «τραγέλαφο». Διαδέχθηκε «τό μωρόν της συλλήψεως», γράφει, «τό άκριτον της εκτελέσεως». Όχι χωρίς ύπερβολή, άποκαλεί τον νέο άρχιστράτηγο Άναστάσιο Παπούλα «άπεράντως έμπαθή», «ύπερφιάλως αδιάφορο» και «άγνοούντα τά πράγματα του πολέμου»... Καυτηριάζει άλύπητα την έλλειψη έπαρκούς καταρτισμού του Γενικού Έπιτελείου, τις σχέσεις αντιπαλότητας και ανταγωνισμού με τό Έπιτελείο της Στρατιάς στην Σμύρνη, τό λίαν προβληματικό ύφιστάμενο έπιτελικό σχέδιο, τις μικρόψυχες άντιζηλιές μεταξύ αξιωματικών, την εύθυνοφοβία όρισμένων, την γενική έλλειψη συντονισμού, επικοινωνίας, πολεμοφοδίων και μεταφορικών, τις άλληλοαναιρούμενες ή άνεδαφικές διαταγές πού έλάμβαναν τά Σώματα τις παραμονές της μάχης από τό άπομακρυσμένο από τό μέτωπο Έπιτελείο της Στρατιάς, τά κρούσματα άνοικτής άπειθαρχίας και την δξύτατη κομματική/άντικυβερνητική προπαγάνδα εκ μέρους αξιωματικών πού άνήκαν στην αντιπολίτευση και πού συνειδητά ύπέσκαπταν τό φρόνημα των όπλιτών... Φρονεί πώς, αν υπό αυτές τις συνθήκες, δέν σαρώθηκε έναν τουλάχιστον χρόνο νωρίτερα ό Έλληνικός στρατός, τό όφείλει κυρίως

στό πείσμα, τήν αυταπάρνηση και τόν ήρωϊσμό του Έλληνα φαντάρου.

Η περιορισμένη έκταση του παρόντος άρθρου δέν επιτρέπει στον γράφοντα να παρασύρει τόν αναγνώστη στις λεπτομέρειες της καθαρως στρατιωτικῆς διαστάσεως τῆς μικρασιατικῆς ἐκστρατείας, περί τῆς ὁποίας ἡ βιβλιογραφία εἶναι μεγάλη. Κατά συνέπεια ἐπέλεξε τό να περιορισθεῖ σέ δύο μόνον σημεία: α. στό ζήτημα τῆς προελάσεως πρός Ἄγκυρα, ἐπειδή γύρω ἀπό αὐτό ἔχει ἀναπτυχθεῖ μία πλούσια μυθολογία καί β. στήν προταθεῖσα διέξοδο ἀπό τήν μικρασιατική περιπέτεια ἐκ μέρους τοῦ Ἰωάννη Μεταξά, ἐπειδή ἀποτελεῖ τήν μόνη ἴσως ἐγκαιρη, ἀξιοπρεπῆ καί ἐφαρμόσιμη (ὄχι ἀπολύτως ἱκανοποιητική) λύση ἑνός ζητήματος, τοῦ ὁποίου, ὅσο περνοῦσε ὁ χρόνος, ἡ ἀναπόφευκτη κατάληξη θά ἦταν ἡ ἐθνική τραγωδία, ἡ καταστροφή.

Ἡ προέλαση πρός Ἄγκυρα

Συχνά ἡ περί τήν Μικρασιατική ἐκστρατεία μυθολογία προσάπτει στις μετανοεμβριανές κυβερνήσεις τήν κατηγορία τῆς ἀποκλειστικῆς εὐθύνης ὡς πρός τήν προέλαση πρός Ἄγκυρα. Ἡ ἱστορική ἀλήθεια εἶναι ὅτι, ὄχι μόνον τό ἐπιτελικό σχέδιο τῆς ἐκστρατείας, μέ ἀπώτατο ὄριο προελάσεως τό Ἰκόνιο καί τήν δυτική ὄχθη τοῦ Ἄλυος ποταμοῦ, εἶχε καταστρωθεῖ στις ἀρχές τοῦ θέρους τοῦ 1920, ἀλλ' ὅτι ἐπιπλέον εἶχε ἤδη ἐκτελεσθεῖ, πρὶν ἀπό τίς ἐκλογές τοῦ Νοεμβρίου, κατά τό μεγαλύτερο μέρος, ἡ πρώτη φάση του, μέ τήν κατάληψη τοῦ Οὐσάκ, τῆς Προύσσας καί τῆς Νικομηδείας, ἐνῶ εἶχε ἀφεθεῖ γιά τό προσεχές μέλλον ἡ κατάληψη τῆς Κιουτάχειας καί τοῦ Ἐσκή Σεχίρ. Βεβαίως τίποτε δέν ὑποχρέωνε τόν Γούναρη καί τούς συνεργάτες του να τό ἐφαρμόσουν καί δῆ ἀπαράλλακτα. Εἶχαν ἐπομένως τήν εὐχέρεια (εἶχαν ὁμως τήν αἴσθησι ὅτι τούς ἐπέλεξε ὁ χρόνος) να τό ἀκυρώσουν ἢ να τό τροποποιήσουν. Αὐτό ἄλλωστε θά τούς πεῖ καί ὁ Μεταξάς. Ἄντί αὐτοῦ τό ἐφήρμοσαν — μέ τόν τρόπο πού εἶδαμε — ἀναλλοίωτο μέχρι τό τέλος, ὄχι μία ἀλλά τρεῖς φορές, στό σημείο πού οἱ Τούρκοι να γνωρίζουν ἐκ τῶν προτέρων τήν κάθε διαδρομή πορείας, σχεδόν τήν κάθε κίνηση τῶν ἐλληνικῶν στρατιωτικῶν σωμάτων! Εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ τήν μεγάλη ἐκστρατεία τοῦ θέρους τοῦ 1921, τήν καθ' αὐτό μικρασιατική ἐποποιία, τήν μεγαλύτερη στρατιωτική προσπάθεια ἀπό συστάσεως τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος, τρεῖς ἦσαν οἱ λόγοι πού ὀδήγησαν στήν πραγματοποίησή της:

1. Ἡ προσδοκία να καταφερθεῖ μέ τήν κα-

τάληψη τῆς Ἄγκυρας καίριο πλήγμα στό ἠθικό τοῦ ἐχθροῦ.

2. Ἡ ἐπιδίωξη καταλήψεως καί καταστροφῆς τμήματος τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς ἀπό τήν Ἄγκυρα στό Ἐσκή Σεχίρ, διά τῆς ὁποίας τό Ἐπιτελεῖο ἐκτιμοῦσε ὅτι ὁ ἐχθρός μετέφερε στό μέτωπο τόν κύριο ὄγκο τῶν πολεμοφοδίων του (σημειωτέον ὅτι τῆς αὐτῆς ἀπόψεως ἦταν, τήν περίοδο πού ἠγεῖτο τοῦ στρατεύματος, ὁ ἀρχιστράτηγος Λεωνίδας Παρασκευόπουλος).

3. Ἡ ἐπίτευξη ἐναντίον τοῦ ἐχθροῦ, πού ὑπερασπιζόταν πλέον τήν καρδιά τῆς χώρας του, μιᾶς ἐπιτέλους ξεκάθαρης, μιᾶς ἀναντίρρητης νίκης. Ἐνα τέτοιο γεγονός, πέραν τῶν ἐπιπτώσεων πού, ὅπως ἤδη σημειώθηκε, θά εἶχε στό ἠθικό τοῦ ἐχθροῦ, θά συντελοῦσε σημαντικά — φρονοῦσε ἡ κυβέρνησι — στήν προώθηση τῶν διπλωματικῶν διαπραγματεύσεων. Μία ἀδιαμφισβήτητη νίκη τῶν ἐλληνικῶν ὄπλων, τήν ὁποία θά ἐπισφράγιζε ἡ ἄλωση τῆς Ἄγκυρας, τῆς ἐδρας τῆς κεμαλικῆς ἀντιστάσεως, ὑποτίθεται ὅτι θά ἔδινε τήν δυνατότητα στους φίλους τῆς Ἑλλάδος να συνηγορήσουν ὑπέρ αὐτῆς, να τήν βοηθήσουν να βγεῖ ἀπό τό ἀδιέξοδο... Τοῦτο τό τελευταῖο σημείο, πού πολύ ἐμέτρησε στήν λήψη τῆς πολιτικῆς ἀποφάσεως γιά τήν πραγματοποίηση τῆς ἐκστρατείας, τό εἶχε ἀφήσει να ἐννοηθεῖ, μιλώντας μέ μισόλογα στον Δημήτριο Γούναρη (πού τά ἐξέλαβε ὡς κεκαλυμμένη ἐνθάρρυνση), ὁ Λόυδ Τζώρτζ.

Ὁ Ἄγγλος πρωθυπουργός δέν «ἐμπλόφαρε». Προσωπικῶς, μαζί μέ ἐλαχίστους συνεργάτες γύρω του, εὐχόταν διακαῶς τήν νίκη τῶν ἐλληνικῶν ὄπλων, πού σέ στιγμές αἰσιοδοξίας — ὅπως π.χ. πληροφορούμενος τήν κατάκτηση ἀπό τούς Ἑλληνες τῆς Κιουτάχειας ἢ τοῦ Ἐσκή Σεχίρ — τόν ἔκαναν να πιστεύει ὅτι ἡ στιγμή τῆς δημιουργίας μιᾶς ἐλληνικῆς αυτοκρατορίας, φίλης τῆς Ἀγγλίας, ἦταν ἐγγύς. Τοῦτο δέ ἐνῶ εἶχε μόλις συναινέσει, ὑποχωρώντας μπροστά στήν γαλλική καί τήν ἰταλική πίεσι, στήν ἐπιβολή περιοριστικῶν μέτρων κατά τῆς Ἑλλάδος, πού δυσχέραναν σοβαρά τήν πολεμική της προσπάθεια, ἐνῶ ἐμμέσως διευκόλυναν τόν ἀνεφοδιασμό εἰς ὄπλα καί πολεμοφόδια τῶν κεμαλικῶν. Τήν ἴδια ἀντιφατικότητα ὡς πρός τήν χαρακτέα πολιτική ἐπεδείκνυε τό σύνολο τῆς βρετανικῆς πολιτικῆς ἡγεσίας, στήν ἀρχή τοῦ θέρους τοῦ 1921, ἐν ὧσι τῆς ἐλληνικῆς ἐκστρατείας πρός Ἄγκυρα. Ὁ λόρδος Κῶρζον καί ὁ Τσῶρτσιλ ἐκπονοῦσαν τό ἕνα μετά τό ἄλλο σχέδια «σωτηρίας» τοῦ μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ — πότε γενναῖα, μέ πλή-

ρη συμμαχική υποστήριξη μπροστά στον φόβο της ταπείνωσης της Ἀγγλίας από ένδεχομένη κατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως από τους κεμαλικούς, και τότε συμβιβαστικά, μπροστά στον φόβο της εχθρότητας που μία τέτοια ενέργεια θά προκαλούσε στις απέραντες ισλαμικές μάζες της βρετανικής αυτοκρατορίας — στηριζόμενα σε εξίσου αντιφατικές πληροφορίες που έφθαναν από τις υπηρεσίες τους στην Ἀθήνα και την Κωνσταντινούπολη και που καταδεικνύουν κακή αντίληψη της πραγματικότητας εις ὅ,τι αφορά τις πραγματικές δυνατότητες των δύο εμπόλεμων στην Μικρά Ἀσία. Ἄλλωστε, ποιόν από τους δύο επισήμους Βρετανούς νά πιστέψουν οἱ Ἕλληνες, ὅταν, τήν ὥρα που ὁ λόρδος Κῶρζον τους απέτρεπε νά συνεχίσουν τήν πολεμική τους προσπάθεια, τους ἐνεθάρρυνε ἀντίστροφα γιά τό ἴδιο ζήτημα προσωπικῶς ὁ Λόυδ Τζῶρτζ;

Ἡ πρόταση τοῦ Ἰωάννη Μεταξᾶ

Ἀνεξάρτητη καί ἀνέντακτη προσωπικότητα μέ ἰσχυρό «εἰδικό βάρος», ὁ Ἰωάννης Μεταξᾶς ἐνοχλοῦσε τους μετά τόν Νοέμβριο κυβερνήτες που τόν παραμέρισαν, ἐνῶ οἱ πρό τοῦ Νοεμβρίου, καθώς καί ἡ Entente, τόν εἶχαν ἐξορίσει στήν Κορσική. Ἡ πρότασή του, ἡ ὁποία, ὅπως σημειώθηκε, ἔδινε μία ἀξιοπρεπή καί ἐφικτή — διόλου ὁμως εὐκολη, οὔτε ἀνώδυνη — διέξοδο στόν μοιραῖο μικρασιατικό ἐγκλωβισμό τῆς Ἑλλάδος, διατυπώθηκε στήν διάρκεια δύο συναντήσεων που πραγματοποιήθηκαν, ἡ μέν πρώτη μαζί μέ τόν Γούναρη καί τόν Πρωτοπαπαδάκη στίς 25 Μαρτίου / 7 Ἀπριλίου) 1921, ἡ δέ δεύτερη μέ παρόντες τους αὐτούς, σύν τόν Θεοτόκη, τέσσερις ἡμέρες ἀργότερα. Ἀμφότερες οἱ συναντήσεις ἐγένοντο ἐν ὄψει τῆς προετοιμασίας τῆς μεγάλης ἐκστρατείας πρὸς ἀνατολάς καί τῆς ἀνασυστάσεως τοῦ βασιλικοῦ Ἐπιτελείου τῶν Βαλκανικῶν, γιά λόγους ὄχι οὐσίας, ἀλλά ψυχολογικούς, ἐπηρεασμοῦ τῆς Κοινῆς Γνώμης. Στήν διάρκεια τῆς συζήτησης, στήν ὁποία ὁ Μεταξᾶς ἀρνήθηκε τόσο τήν συμμετοχή του στό Ἐπιτελεῖο στό πλευρό τοῦ Δούσμανη, τόν ὁποῖο θαύτατα ἀντιπαθούσε, ὅσο καί τήν ἀποδοχή ἐκ μέρους του τῆς ἀρχιστρατηγίας, ὅπως τοῦ ἀντιπροτάθηκε, τήν θέση δηλαδή τοῦ Παπούλα, κατηγορήσε τήν κυβέρνηση ὅτι χρησιμοποιοῦσε ἀπαράδεκτα τόν ἀνεύθυνο Βασιλέα γιά κάτι γιά τό ὁποῖο ἡ ἴδια δέν εἶχε οὔτε ἴχνος αὐτοπεποίθησης — πρᾶγμα που θά μπορούσε νά ἔχει ἀνυπολόγιστες συνέπειες σέ περίπτωση ἀποτυχίας — καί

ὅτι ἐν κατακλιῖδι ἐξαπατοῦσε τόσο τόν Κωνσταντῖνο, ὅσο καί τόν λαό. Δέν ἀπέκρυψε ὅτι θεωροῦσε τήν ἐκστρατεία τελειῶς ἄσκοπη καί καταδικασμένη νά ἀποτύχει. Ὅχι μόνον ἐξ αἰτίας τοῦ πολύτιμου χρόνου που εἶχε χαθεῖ ἀπό τόν περασμένο Δεκέμβριο, μέ ἀποτέλεσμα ὁ στρατός νά εἶναι ἀνεπαρκῶς προετοιμασμένος, ὄχι μόνον ἐπειδὴ ἔκρινε κακό τό ὑπάρχον ἐπιτελικό σχέδιο, τό ὁποῖο ἐχώριζε τίς ἐπιτιθέμενες ἐλληνικές δυνάμεις σέ δύο μέτωπα σχεδόν χωρὶς δυνατότητα μιᾶς μεταξύ τους συνεργασίας καί ἐπαφῆς, ἀλλά κυρίως διότι ἐπίστευε — ὅπως ἄλλωστε τό εἶχε διακηρύξει στά 1915 — πῶς ἀκόμη καί τό σύνολο τῶν ἐλληνικῶν ἐνόπλων δυνάμεων (πόσο μᾶλλον που, γιά λόγους οἰκονομίας καί πολιτικοῦ κόστους, ἡ κυβέρνηση δέν εἶχε προβεῖ σέ γενική ἐπιστράτευση) δέν ἦταν ἰκανό νά καταβάλει ἕναν ἐχθρό που ὑποχωροῦσε σέ χώρα δύσβατη, ἀχανῆ καί δική του. Καί πῶς ὁ ἐχθρός αὐτός ἦταν πλέον ὀλόκληρο τό τουρκικό ἔθνος που ἐμάχετο ὑπέρ βωμῶν καί ἐστιῶν. «Οἱ δέ Τοῦρκοι», εἶπε στούς συνομιλητές του που τόν ἄκουαν δύσθυμοι, «αἰσθάνονται τί ζητοῦμεν. Ἐάν ἐστεροῦντο ἐθνικοῦ αἰσθήματος (σημ. συγγραφέα: ὅπως ἀρχικῶς ἐκτιμοῦσε ὁ Βενιζέλος), ἴσως τοιαύτη πολιτική νά ἦτο δυνατή. Ἄλλ' ἀπέδειξαν ὅτι ἔχουν οὐχί μόνον θρησκευτικόν ἀλλά καί ἐθνικόν αἶσθημα. Καί ἐννοοῦν νά παλαίσουν ὑπέρ τῆς ἐλευθερίας καί τῆς ἀνεξαρτησίας των, ἀκριβῶς διά τά αὐτά πράγματα ὑπέρ τῶν ὁποίων ἠγωνίσθημεν καί ἡμεῖς κατ' αὐτῶν...»²¹

Ἰπὸ τίς περιστάσεις δύο τινά ἦσαν δυνατά, συμβούλευσε. Ἐἴτε ἡ ἀναβολή τῆς ἐπιθέσεως, ὥστε νά τύχει αὐτή καλύτερης προετοιμασίας (μέ τήν συμμετοχή τοῦ συνόλου τῶν ἐλληνικῶν δυνάμεων σέ ἕνα μοναδικό μέτωπο), εἴτε τήν ἀπόσυρση τοῦ στρατοῦ πρὸ δυτικά, στά ὄρια περιῖπου τῆς ζώνης τῆς συνθήκης τῶν Σεβρῶν ἢ λίγο ἀνατολικώτερα, τήν ὀχύρωσή του ἐκεῖ, μέ διάταξη δυνάμεων καθαρὰ ἀμυντική. Ἡ δεύτερη πρόταση ἦταν ἡ μόνη που εἶχε σοβαρές πιθανότητες νά ἐπιφέρει λύση. Τό ἴδιο φρονοῦσε, ὅπως φαίνεται ἀπό τά γραπτά του, καί ὁ πρίγκιπας Ἀνδρέας, ὁ ὁποῖος συνεδύαζε τό ἀνωτέρω μέτρο μέ τήν ἀποστράτευση ὀρισμένων ἠλικιωῶν. Παράλληλα, ἀνέπτυξε τήν πρότασή του ὁ Μεταξᾶς, ἡ Ἑλλάς θά ἐκάλυπτε στρατιωτικῶς καί τά Στενά, ἀλλά τοῦτο μόνο στήν περίπτωση που ἡ Βρεταννία θά τῆς παρείχε τά μέσα. Ὁ στόχος τοῦ καθαρῶς ἀμυντικοῦ αὐτοῦ πολέμου δέν θά ἦταν ἡ παράταση τῆς ἐλληνικῆς κυριαρχίας στήν Μικρά Ἀσία, τήν ὁποία θεωροῦσε σχεδόν ἀδύνα-

τη. Ἀλλά ἡ ἐπίτευξη ἑνός ἀξιοπρεποῦς συμβιβασμοῦ, ὁ ὁποῖος στήν καλύτερη περίπτωση θά κατέληγε στήν ἀναγνώριση ἑνός καθεστῶτος αὐτονομίας ὑπό διεθνή ἐγγύηση. Σέ ἔσχατη περίπτωση ἡ Ἑλλάς θά ἐπιχειροῦσε καί κάτι ἀκόμη, χρησιμοποιώντας τόν ἀνέπαφο μέχρι στιγμῆς στρατό τῆς Θράκης: τήν αἰφνιδιαστική κατάληψη τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Τό ἠθικό πλήγμα πού μία τέτοια ἐνέργεια θά ἐπέφερε στόν ἀντίπαλο θά ἦταν τεράστιο. Καί τότε ἡ Ἑλλάς θά ἦταν σέ θέση νά διαπραγματευθεῖ τό καθεστῶς τῆς ἀρεσκείας της στήν Σμύρνη, καί ἄν τοῦτο ἀπεδεικνύετο ἀδύνατο, θά κρατοῦσε τήν Πόλη. Ὅσο γιά τούς Συμμάχους καί αὐτοί τελικῶς θά ἐκάμπτοντο, ἐφ' ὅσον καί γιά αὐτούς δέν ὑφίστατο ἕτερη λύση σχετικῶς ἀνώδυνη καί ἐφικτή²². Αὐτές ἦσαν οἱ προτάσεις τοῦ Ἰωάννη Μεταξᾶ, συνοπτικῶς διατυπωμένες.

Ἄντ' αὐτῶν ἐπιχειρήθηκε, κάτω ἀπό τίς γνωστές στόν ἀναγνώστη συνθήκες ὀργάνωσης καί μέ τό διεθνές κλίμα ἐντελῶς ἀρνητικό, ἡ πολύνεκρη ἐκστρατεία πρὸς τόν Σαγγάριο καί τήν Ἄγκυρα, πού δέν ἀπέδωσε τά ἀναμενόμενα. Ἀκολούθησε ἡ ὀπισθοχώρηση τοῦ μετώπου στήν γραμμή Ἐσκή Σεχίρ - Ἀφιόν Καραχισσάρ καί ἐν συνεχείᾳ ἡ πλήρης ἀκίνητοποίησή του ἐπὶ ἔνδεκα περίπου μῆνες, πρᾶγμα ἀνέκαθεν ὀλέθριο γιά τήν διατήρηση τοῦ ἠθικοῦ ἑνός στρατοῦ, πόσο μάλλον πού στόν ἐλληνικό δροῦσαν πλέον ἀνοιχτά καί διεδίδοντο διαβρωτικές καί ἡττοπαθεῖς προπαγάνδες. Οὕτως ἢ ἄλλως, μέ τήν ὑποχώρηση τοῦ μετώπου καί δεδομένου ὅτι δέν παρασκευαζόταν δεύτερη ἀμυντική γραμμή πού νά προφύλασσε τουλάχιστον τήν Σμύρνη, τό στρατιωτικό σκέλος τῆς ἐκστρατείας εἶχε κατά τόν μεγαλύτερο βαθμό κριθεῖ. Εἰς ὅ,τι ἀφορᾶ τό διπλωματικό ἐπίπεδο, ἡ προσπάθεια τοῦ Γούναρη ἐπιτεύξεως μιᾶς ἀποδεκτῆς ἀπό πλευρᾶς τῆς ἐλληνικῆς Κοινῆς Γνώμης — πού ἐπὶ διετία καί πλέον θαυκαλιζόταν μέ τήν ἰδέα τῆς νίκης — ἀναθεωρήσεως τῆς συνθήκης τῶν Σεβρῶν καί τῆς ἐκκενώσεως τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἀπό τόν ἐλληνικό στρατό προσέκρουε στίς ἀντιζηλίεις τῶν Συμμάχων (πού ἐπεδίωκαν τήν παράταση τῆς ἐκκρεμότητος μέχρις ὅτου λύσουν τίς μεταξύ τους, καθώς καί τίς μέ τόν Μουσταφά Κεμάλ, διαφορές), ὅπως ἐπίσης καί σέ μία σειρά ἀπροβλέπτων ἀτυχιῶν (ὅπως ἀλλαγῶν προσώπων στίς πολιτικές ἡγεσίες τῶν Δυνάμεων εἴτε λόγῳ

ἐκλογῶν εἴτε λόγῳ θανάτου), οἱ ὁποῖες ἐπέβαλαν νέες καθυστερήσεις στήν σύγκλιση τῆς διασκέψεως πού θά ἔκρινε ὀριστικά τό μικρασιατικό. Ἡ κραυγή ἀπελπισίας τοῦ Γούναρη πρὸς τόν Λόυδ Τζώρτζ τόν Φεβρουάριο τοῦ 1922, γιά ἄμεση ἀπαγκίστρωση τῆς Ἑλλάδος ἀπό τήν Μικρά Ἀσία, πολύ θυμίζει τήν ἐκκλήση τοῦ Βενιζέλου τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1920 πρὸς τόν ἴδιο παραλήπτη. Μόνο πού τώρα τά περιθώρια ἐλιγμῶν ἦσαν ἀνύπαρκτα, ἡ Ἑλλάς ἦταν ἐξουθενωμένη καί δέν ὑπῆρχε περίπτωση ἀσκήσεως ἐκβιασμοῦ. Ὁ Γούναρης σέ ἀπόγνωση παραιτεῖται τόν Ἀπρίλιο. Ἡ τελευταία κίνηση — κι ἐνῶ οἱ ἰδέες αὐτονομίσεως τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ὑπό τήν καθοδήγηση τῆς ἡγεσίας τῆς Ἐθνικῆς Ἄμυνας ἀποδεικνύονταν οὐτοπιστικῆς — τήν ὁποία ἀποπειράθηκε ἡ κυβέρνηση Π. Πρωτοπαπαδάκη ἦταν ἡ κατάληψη τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἀλλά καί πάλι ἀγνοήθηκε ἡ συμβουλή τοῦ Μεταξᾶ, ὁ αἰφνιδιασμός, καί ζητήθηκε ἡ ἄδεια τῆς Ἀγγλίας, ὡς ἄν ὑπῆρχε περίπτωση αὐτή νά δοθεῖ! Καί ἡ κατάληψη τῆς Πόλης ματαιώθηκε, τήν τελευταία στιγμή, ἐνῶ εἶχαν μεταφερθεῖ στήν Θράκη ἐπιτυχῶς καί ἀθορύβως ἀπό τήν Μικρά Ἀσία ἐπαρκεῖς γιά τό ἐγχείρημα στρατιωτικῆς ἐνισχύσεις...

Ὅταν λιγώτερο ἀπό ἕνα μῆνα ἀργότερα ξεκίνησε ἡ μεγάλη τουρκική ἐπίθεση, ὀλόκληρο τό μέτωπο κατέρρευσε σάν χάρτινος πύργος...²³ Στίς 26 Αὐγούστου (8 Σεπτεμβρίου) 1922 ἡ ἐλληνική σημαία ὑψώθηκε στό διοικητήριο τῆς Σμύρνης γιά τελευταία φορά. Λίγες ὥρες ἀργότερα ἐπιβιβάζονταν στά πλοῖα ἡ ἐλληνική διοίκηση. Ὁ ἐλληνικός στρατός, ἐγκαταλείποντας στό ἔλεος τῶν Δυνάμεων καί τῶν Τούρκων τήν ἀνυπεράσπιστη καί κατάμεστη ἀπό πρόσφυγες τοῦ ἐσωτερικοῦ Σμύρνη (συνωστίζονταν στό «Καί», τούς δρόμους καί τά κοιμητήρια περισσότεροι ἀπό 500.000 ἄνθρωποι), ἔσπευδε πρὸς τόν Τσεσμέ τῆς Ἐρυθραίας, γιά νά ἐπιβιβασθεῖ στόν στόλο πού περίμενε. Στίς 27 Αὐγούστου, μαρτύρησε ὁ μητροπολίτης Χρυσόστομος καί ἐκδηλώθηκαν, στίς παρυφές τῆς ἀρμενικῆς συνοικίας, οἱ πρῶτες ἐστίες πυρκαγιᾶς πού θά κατέκαιε ὀλόκληρη τήν πόλη, ἐκτός ἀπό τόν τουρκικό μαχαλά. Ὁ τελευταῖος Ἕλληνας στρατιώτης ἐγκατέλειψε τήν γῆ τῆς Ἰωνίας τά ξημερώματα τοῦ Σαββάτου 3/16 Σεπτεμβρίου 1922.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Όφελουμε νά προσθέσουμε τά 600-700.000 θύματα τῆς ἀρμενικῆς γενοκτονίας.
2. Stephane Yerassimos, *Dix jours en Mediterranée, Istanbul 1914-1923*, editions Autrement-Série Mémoires no 14, Paris 1992, pp. 43-60.
3. Ὁ Donald Quataert ἀναφέρει στηριζόμενος σέ ὀθωμανικές κρατικές στατιστικές — τίς ὁποῖες, ὅπως ὅλες τίς στατιστικές τῆς ἐποχῆς, πρέπει νά δεχθοῦμε μέ ἐπιφύλαξη — πώς στά 1914, τό βίλλαέτιο τοῦ Ἀϊδινίου/Σμύρνης ἀριθμοῦσε 1.249.000 μουσουλμάνους καί 360.000 μή μουσουλμάνους καί πώς τό ἐλληνικό στοιχείο ἦταν τό 18% τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ. Βλ.: Halil Inalcik, Donald Quataert, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, Cambridge University Press 1994, Part IV: The Age of Reforms, p. 780.
4. Youssef Courbage et Philippe Fargues, *Chrétiens et Juifs dans l' Islam arabe et turc*, Fayard 1992, p. 216.
5. Στό χρονικό διάστημα 1783-1913 ἐγκατέλειψαν τίς ἐστίες τους καί κατέφυγαν στόν ἐδαφικό πυρῆνα τῆς Αὐτοκρατορίας περί τά 5-7.000.000 μουσουλμάνων. Ἡ ὀθωμανική αὐτοκρατορία πού τό 1813 εἶχε ἔκταση περί τά 3.000.000 τετρ. χιλιομ., ἕναν αἰῶνα ἀργότερα περιορίσθηκε στά 1.300.000.
6. *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, Ἐκδοτική Ἀθηνῶν, τ. ΙΔ', σ. 367-77.
7. Arnold J. Toynbee, *Τό Δυτικό ζήτημα στήν Ἑλλάδα καί τήν Τουρκία*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 154. Ἑλληνική μετάφραση τοῦ πολύκροτου ἔργου, *The Western Question in Greece and Turkey, A study in the contact of Civilisations*, Constable and Company LTD, London 1922, πού ἔταν πρωτοκυκλοφορήσε, λίγο ἔλειψε νά προκαλέσει τήν πτώση τῆς κυβερνήσεως τοῦ Δούδ Γζώρτζ.
8. Michael Llewellyn Smith, *Ionian Vision, Greece in Asia Minor 1919-1922*, Hurst & Company, London 1973, 1998, p. 44, 45.
9. Ἰωάννου Μεταξᾶ, *Υπόμνημα περί Μικρᾶς Ἀσίας, δυνατῶτερες διανομῆς, 14 Ἰανουαρίου 1915*. *Ἡμερολόγιο τοῦ Ἰωάννη Μεταξᾶ*, ἐκδ. Γκοβόστη, τ. Β 2, σ. 386-90.
10. Ἰωάννου Μεταξᾶ, *Τά ἐνδεχόμενα ἐλληνικῆς συμμετοχῆς στόν πόλεμο*, 20 Ἰανουαρίου 1915, ἔ.α. σ. 392-406.
11. Ἰωάννου Μεταξᾶ, *Συνομιλία μου μέ τόν Βασιλέα*, ἔ.α., σ. 420-425.
12. Βασιλόπαιδος Νικολάου τῆς Ἑλλάδος, *Political Memoirs 1914-1917: Pages from my Diary*, Hutchinson & Co. Ltd., 1928, σσ. 32, 33.
13. Τό ἀμερικανικό ἐνδιαφέρον στό ἐξῆς περιορίζεται

στήν πετρελαιοφόρο Μεσοποταμία, ὅπου θά συγκρουσθεῖ μέ τά βρετανικά συμφέροντα.

14. Νικ. Πετσάλης-Διομήδης, «1919: τῆ Σμύρνη ἢ τήν Πόλη; Μία ἐναλλακτική λύση πού ὁ Βενιζέλος ἀπέρριψε μᾶλλον βεβιασμένα» στό *Μελετήματα γύρω ἀπό τόν Βενιζέλο καί τήν ἐποχή του*, ἐκδ. Φιλιππότη, σειρά Δοκίμο-Ἱστορία 1, σ. 101-18.
15. Arnold J. Toynbee, *Τό Δυτικό ζήτημα μεταξὺ Ἑλλάδας καί Τουρκίας*, σ. 208, 209.
16. Κωνσταντίνου Μ. Σακελλαροπούλου, *Ἡ σκιά τῆς Δύσεως*, Ἀθῆναι 1960, σ. 141.
17. Σπυρίδων Β. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ἱστορία Νεωτέρας Ἑλλάδος*, τ. Δ', σ. 305, 306.
18. Σπυρίδων Β. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ἱστορία Νεωτέρας Ἑλλάδος*, τ. Δ', σ. 316, 317, 321 καί σ. 36-41 τοῦ παραρτήματος τοῦ ἴδιου τόμου.
19. Γρηγορίου Ἰ. Σκαμπαρδώνη καί Νικολάου Δ. Σχιζᾶ, «Ἡ ἀσθένεια καί ὁ θάνατος τοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου» στό *Ἡ ἱατρική στή σύγχρονη Ἑλληνική Ἱστορία*, ἐκδ. Ἐταιρείας Μελέτης Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, Ἀθῆνα 2001, σ. 13-39.
20. Ἀνδρέου βασιλόπαιδος τῆς Ἑλλάδος, *Δορυλαῖον - Σαγγάριος 1921*, ἐκδοτικός οἶκος «Ἀγών», Παρίσιου 1928.
21. Ἰωάννου Μεταξᾶ, *Τό προσωπικό του ἡμερολόγιο*, τ. Γ 1, σ. 71-77 καί 78-101.
22. Δύο μῆνες ἀργότερα, ὑπό τόν φόβο τῆς ἐπικρατήσεως τῶν Κεμαλικῶν, οἱ Βρεταννοί ὑπό τόν Κῶρζον ἐπεξεργάζονται συμπτωματικά παρόμοια σχέδια, πού προσκρούοντας στίς γαλλικές ἀντιρρήσεις (κυρίως ὡς πρός τήν διατήρηση τῆς Ἀ. Θράκης ἀπό τήν Ἑλλάδα) τελικῶς ναυαγοῦν. Βλ. *Ionian vision*, σσ. 216-18.
23. Ὁ συντάκτης τοῦ ἀρθρου θεωρεῖ ὑποχρέωσή του νά πληροφορήσει τόν ἀναγνώστη τῆς *Νέας Κοινωνιολογίας* ὅτι οἱ πιό πλήρεις καί ἀντικειμενικές ἱστορικές μελέτες γιά τήν περίοδο τοῦ Ἐθνικοῦ Διχασμοῦ καί τῆς Μικρασιατικῆς ἐκστρατείας/καταστροφῆς εἶναι κατά τήν γνώμη του οἱ ἐξῆς:
 - 1) Κωνσταντίνου Μ. Σακελλαροπούλου, *Ἡ σκιά τῆς Δύσεως*, Ἐκδ. 2α, Ἀθῆναι 1960.
 - 2) Alexander S. Mitrakos, *France in Greece during World War I. A study in the Politics of Power*, East Europeans Monographs, Boulder, Distributed by Columbia University Press, 1982 (καλύπτει τήν περίοδο ὡς τήν ἔξωση τοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου).
 - 3) Michael Llewellyn Smith, *Ionian Vision, Greece in Asia Minor 1919-1922*, Hurst & Company, London 1η ἐκδ. 1973, 2η ἐκδ. 1998, ἀνατύπωση 2, ἐκδ. 1999.

Ἡ πόλη τῆς Ξάνθης ὡς δημιουργήμα τοῦ νεοελληνικοῦ κοινοτισμοῦ

Δημήτρης Ἀ. Μαυρίδης

Ἡ πόλη τῆς Ξάνθης

Ἄγγελοφύλακτη, περικλειστη σέ σταυρό πού ὀρίζουν τέσσερα μοναστήρια, θέλουν κατά τήν παράδοση τήν πόλη τους οἱ χριστιανοί κάτοικοι τῆς Ξάνθης. Τά μοναστήρια τῆς Παναγίας Ἀρχαγγελιώτισσας, τῆς Παναγίας τῆς Καλαμοῦς, τῶν Παμμεγίστων Ταξιαρχῶν, ὅπως καί τό μικρό μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Νικολάου στή ἀβαθῆ τῆς λιμνοθάλασσας τῆς Βιστωνίδας, στεφανώνουν τήν πόλη τῆς Ξάνθης, μία πόλη ἀμφιθεατρικά κτισμένη στούς πρόποδες τῶν βουνῶν τῆς Ροδόπης, πού ὑψώνονται βόρεια καταλήγοντας σέ παράξενες ιδιόμορφες κορυφές. Ὁ ποταμός

Κόσσιθος, πού τήν διαπερνᾷ, χαρίζει στήν πόλη τήν ζωντάνια τῶν νερῶν πού ὑπερχειλίζουν καί διαρρέουν μέσα ἀπό τά βουνά στήν πεδιάδα. Αὐτή ἡ πεδιάδα βρίσκεται στήν πόδια τῆς πόλης καί τήν πλαισιώνει πρὸς τόν νότο, γεμάτη μέ μία ἀνεξήγητη, ὄλο θλίψη γοητεία. Ὁ κάμπος φαίνεται συνήθως ἀχνά μέσα ἀπό τήν θαμπάδα καί τήν ὑγρασία, ἀλλά στήν πόλη τῆς Ξάνθης, χάρις στήν παρακείμενη χαράδρα τοῦ Κόσσιθου, ὁ ἀέρας εἶναι κρυστάλλινος καί διαυγής.

Ἡ ἴδια ἡ πόλη, κτισμένη τόν 19ο αἰῶνα ἀπό Ἠπειρώτες καί Μακεδόνες κτίστες καί μαστόρους, εἶναι γεμάτη λαϊκότροπες βάλκανικές κατοικίες, χάνια, μαγαζιά, τυπικές ρωμαϊκές ἐκ-

Ἄποψη τῆς Ξάνθης τό 1895. Φαίνεται ὁ οικισμός στούς πρόποδες τῶν βουνῶν τῆς Ροδόπης. Δεξιά πάνω ἕνα ἀπό τά μοναστήρια τῆς Ξάνθης. Ἡ εἰκονιζόμενη ρωμαϊκή συνοικία κατοικεῖται ἀπό ἐμπόρους μέ ὑψηλά εἰσοδήματα.

κλησίες τῆς τελευταίας ὀθωμανικῆς περιόδου, ἀλλά καί δυτικότερα ἐκλεκτικιστικά ἢ νεοκλασσικά μέγαρα πού θέλουν νά ἐντυπωσιάσουν. Ἐκεῖνο ὅμως πού σίγουρα ἐντυπωσιάζει, εἶναι ἡ ἐπιβίωση ἑνός δομημένου περιβάλλοντος γεμάτου ἀπό αὐθεντική ρωμαϊκή χαρμολύπη, ἀλλά πού, ταυτόχρονα, παραδόξως ἐμπνέεται ἀπό τήν κεντροευρωπαϊκή belle époque καί περιβάλλεται ἀπό γνήσιους ἀνατολίτικους μιναρέδες.

Ὡστόσο, ψηλά, στό βυζαντινὸ φρούριο, κάτω ἀπό στενά ἀδιέξοδα καλντερίμια, στὰ θεμέλια τῶν ἐκκλησιῶν, σέ ἀπομεινάρια ἀπὸ ντουβάρια μέ γεμάτες σκουριά πέτρες, ἢ σέ κόκκαλα πού κατὰ καιροὺς ἀνευρίσκονται στὰ σκαψίματα γιὰ τὰ νέα κτήρια, πλανᾶται μυστικῶς ἢ πραγματικότητά ἑνός παρελθόντος ὅχι τόσο μακρινοῦ. Εἶναι τὰ ἴχνη τῆς βυζαντινῆς Ξάνθειας, τήν ὁποία οἱ μεγάλοι σεισμοὶ τοῦ 1829 σχεδόν ἐξαφάνισαν.

Ἡ βυζαντινὴ Ξάνθεια

Τὰ ἴχνη ἑνός ὀχυρωμένου βυζαντινοῦ οἰκισμοῦ, στήν σήμερα λεγόμενη «Παλιά Πόλη», διατηροῦνται στὰ περιγράμματα τῶν ὁμάδων τῶν σπιτιῶν πού συγκροτοῦν τὰ ὄριά του, στοὺς στενοὺς καί, ἰδίως στό βόρειο τμήμα, συχνά ἀδιέξοδους καί δαιδαλώδεις δρόμους, πού, παρά τήν ἀνοικοδόμηση τοῦ 19ου αἰῶνα, φαίνεται νά διατηροῦν ἀναλλοίωτη τήν παλιά χάραξή τους.

Ἔτσι, μέ ἀπλές παρατηρήσεις, ἓνα περίγραμμα ἑνός ὀχυρωμένου οἰκισμοῦ ἀναδύεται, ὀρίζοντας τήν βυζαντινὴ πόλη ἀπὸ τίς ὄχθες τοῦ Κόσσινοῦ μέχρι τήν σημερινὴ πλατεία Ἀντίκα καί ἀπὸ τήν συνοικία Ἀχριάν μέχρι τὸ ρέμα τῆς Ἄνω Χαράδρας¹.

Ἀπὸ τήν παλιά, μέχρι τῆ δεύτερη δεκαετία τοῦ 20οῦ αἰῶνα, εἴσοδο τῆς πόλης δίπλα στὸν ποταμὸ Κόσσινο, ἓνας κύριος δρόμος διασχίζει ἀπὸ τήν Ἀνατολή πρὸς τήν Δύση τήν πόλη μέχρι τήν πλατεία Ἀντίκα, ὅπου καί τέμνεται ἀπὸ ἓναν, δύσκολα ὁρατὸ σήμερα, δεύτερο ὀδικὸ ἄξονα, ἀπὸ Νότο πρὸς Βορρᾶ, πρὸς τήν ἀκρόπολη καί τὸν πολιτικὸ ἀστέρα. Ἐκεῖ πού οἱ δύο δρόμοι συναντῶνται, στό κέντρο τῆς πόλης, ἐκεῖ πού περίπου σήμερα θρῖσκεται ἡ πλατεία τῆς Μητρόπολης, σχηματίζεται, πάντα κατὰ τήν βυζαντινὴ συνήθεια, ὁ ὀμφαλὸς τῆς πόλης.

Πρόκειται γιὰ τήν βυζαντινὴ «μέση» ὁδὸ, πού ἐνώνει τήν Ἀνατολή μέ τήν Δύση καί πού μέ τὸν ὀδικὸ ἄξονα ἀπὸ τὸν Νότο πρὸς τὸν Βορρᾶ μυστικῶς σχηματίζει σταυρὸ. Μέ ἄλλα λόγια, πρόκειται γιὰ τυπικὸ ρωμαϊκὸ κοσμολογικὸ

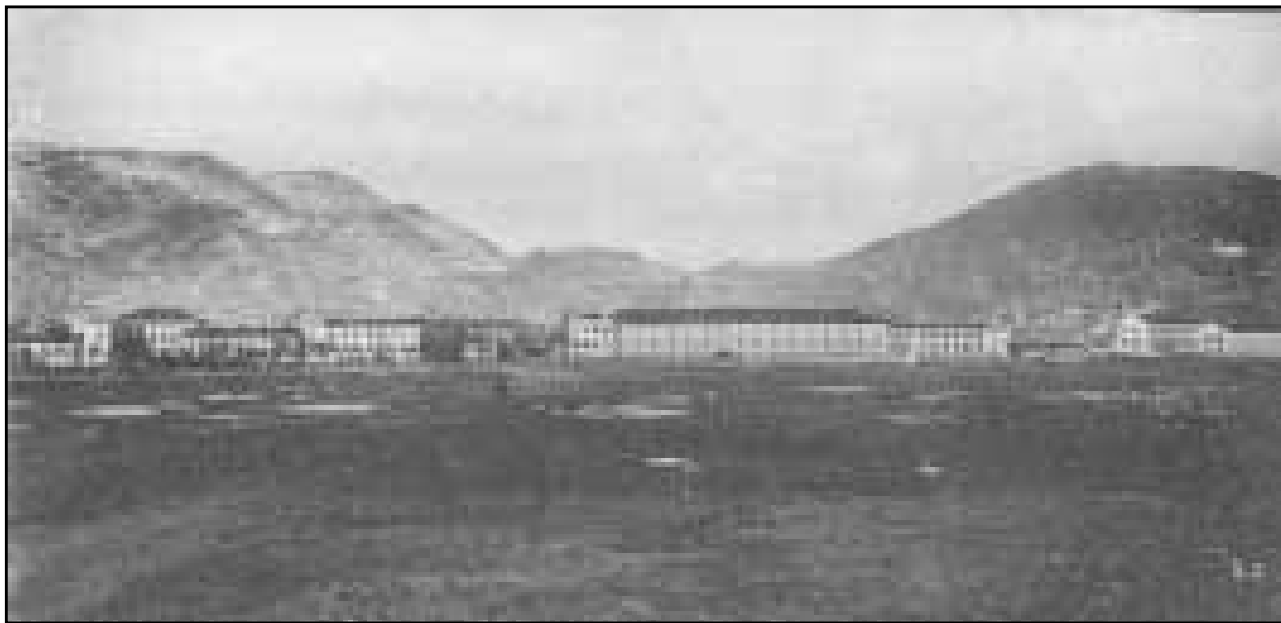
καί βυζαντινὸ μυστικὸ συμβολισμό, πού συνοδεύει τίς βυζαντινὲς πόλεις, γνωστὸ ἀπὸ τήν Ρώμη καί ἀπὸ τίς μεγαλειώδεις συλλήψεις τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου κατὰ τὸν σχεδιασμὸ τῆς Νέας Ρώμης-Κωνσταντινούπολης. Ὁ Βυζαντινὸς ἀνθρωπος ζητᾶ νά συνδέσει τήν πόλη μέ τὸν κοσμικὸ χῶρο καί μέ τὸ ἐπέκεινα καί νά ἐκφράσει συμβολικῶς καί μυστικῶς μία συγκεκριμένη κοσμοαντίληψη. Ἀνάλογο σχεδιασμὸ συναντοῦμε σέ πολλές πόλεις τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς, ὅπως π.χ. στήν Θεσσαλονίκη, τήν Νίκαια τῆς Βιθυνίας, τήν κάτω πόλη τῆς Μονεμβασιάς, τὸν Μυστρά, τήν Ἀδριανούπολη καί τήν Ραιδεστό.

Ἀλλά καί τὰ περιβάλλοντα τήν πόλη σταυράτα², δηλαδή τὰ τέσσερα μοναστήρια, ὀριοθετοῦν σταυρὸ μέ κέντρο τὸν ὀμφαλὸ τῆς πόλης καί καθαγιάζουν τήν περίμετρο τῆς πόλης. Τὰ σταυράτα ἐξασφαλίζουν μυστικὴ προστασία μαζί μέ προσκυνητάρια, τὰ ὁποία περιβάλλουν τήν πόλη καί πού σήμερα δέν φαίνεται νά ὑπάρχουν. Εἶναι ἐνδιαφέρον τὸ ὅτι τὸ νότιο σταυράτο, τὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Νικολάου στήν Βιστωνίδα, ἐξασφαλίζει ἱερὴ κάλυψη καί στήν πεδιάδα τῆς Ξάνθης.

Οἱ Ὄθωμανοὶ Τούρκοι στήν πόλη τῆς Ξάνθης

Μετά τήν κατάληψη τῆς πόλης ἀπὸ τοὺς Τούρκους, περί τὸ 1375, πλήθη Γιουρούκων καί Κονιάρηδων, πού πλαισιώνονται ἀπὸ Ἀχῆδες καί Μπεχτασῆδες, ἐγκαθίστανται στήν πεδιάδα τῆς Ξάνθης, ἡ ὁποία, ἐκτός ἀπὸ τήν ἀκτὴ, σχεδόν ἐκτουρκίζεται. Τήν πεδιάδα ἀκολούθησε ὁ ἐξισλαμισμὸς τῆς ὀρεινῆς περιοχῆς, τὸν 17ο αἰῶνα. Οἱ Ὄθωμανοὶ Τούρκοι δημιουργοῦν ἓνα νέο διοικητικὸ, οικονομικὸ καί θρησκευτικὸ κέντρο μέσα στήν εὐφορὴ πεδιάδα: τὴ Γενισέα Καρὰ Σοῦ. Ὡστόσο, γιὰ λόγους ἀσαφεῖς, ἡ Ξάνθη παραμένει στὰ χέρια τῶν Ρωμηῶν.

Σύμφωνα μέ τὰ ὀθωμανικά φορολογικὰ στοιχεῖα, ἡ παρουσία τῶν χριστιανῶν στήν πόλη τῆς Ξάνθης εἶναι ἀριθμητικὰ κυρίαρχη, συνεχῆ καί ἀδιάσπαστη. Αὐτὸ εἶναι ἐμφανές καί ἀπὸ τήν πολεοδομικὴ συγκρότηση τῆς παλαιᾶς πόλης, ὅπου οἱ μουσουλμανικὲς συνοικίες ἔχουν περιφερειακὴ διάταξη καί ὅπου στὸν κεντρικὸ ἱστορικὸ πυρῆνα τῆς πόλης δέν ὑπάρχουν ἴχνη ἰσλαμικῶν κτισμάτων. Τὸ ἰσλαμικὸ κοινωνικὸ, διοικητικὸ καί θρησκευτικὸ κέντρο (κιουλγιέ), τὸ ὁποῖο δημιουργεῖται μετά τήν πυρκαγιὰ καί παρακμὴ τῆς Γενισέας τὸ 1860 καί τήν συνακόλουθη ἀνοδὸ τῆς

Ἐποψη πρὸς τὴν πόλιν περὶ τὸ 1900. Διακρίνεται ἡ κοιλάδα πού ὁδηγεῖ μέσῳ τῆς Ροδόπης πρὸς τὴν Βόρεια Θράκη. Μπροστά φαίνονται μεγάλα βιομηχανικά κτήρια κατεργασίας καὶ ἀποθήκευσης καπνοῦ (καπνομάγαζα). Διακρίνονται ἀμυδρά τὰ τρία μοναστήρια στὰ βουνά.

Ἐάνθη, βρίσκεται στὴν ἔξω περιφέρεια τῆς Πόλης (πέριξ τῆς σημερινῆς κεντρικῆς πλατείας), ὅπου καὶ τὸ ἰσλαμικὸ νεκροταφεῖο, πάντα εὐρισκόμενο στὶς ἄκρες τῶν ὀθωμανικῶν πόλεων.

Τί εἶναι αὐτὸ πού κρατᾶ τὴν κωμόπολη πλέον τῆς Ἐάνθης στὰ χέρια τῶν Ρωμηῶν; Μία ἐξήγηση μπορεῖ νά εἶναι τὸ ὅτι τὰ ὑπολείμματα τῶν χριστιανικῶν πληθυσμῶν ἀναγκάζονται νά καταφύγουν σέ περιοχές πού δέν κινοῦν τὸ ἐνδιαφέρον τῶν νεοφερμένων ξένων καὶ τῶν ἐξωμοτῶν. Τέτοια περιοχή μπορεῖ νά εἶναι ἡ Ἐάνθη ὡς μία φτωχὴ κωμόπολη, ἀπλὸς συγκοινωνιακὸς κόμβος, μετὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς Γενισέας. Ἄλλὰ καὶ ἡ κατάρπωση τοῦ Περιθεωρίου μπορεῖ νά συνέβαλε σ' αὐτό, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἔνωση τῶν δύο μητροπόλεων Ἐάνθης καὶ Περιθεωρίου, μὲ ἔδρα τὴν Ἐάνθεια³.

Μία δευτέρη ἐξήγηση, τοῦ γιατί ἡ Ἐάνθη παραμένει κατὰ τὴν Τουρκοκρατία στὰ χέρια τῶν Ρωμηῶν, μπορεῖ ἐπίσης νά εἶναι ἡ ἐπιβίωση μιᾶς χριστιανικῆς, ἐμπορευματικῆς, μεταπρατικῆς καὶ βιοτεχνικῆς τάξης, τὴν ὁποία οἱ κυρίαρχοι δέν μποροῦν νά ἀναπληρώσουν· τὴν χρειάζονται καὶ τῆς ἐπιτρέπουν ἐμπορικές καὶ οἰκονομικές δραστηριότητες, πού τοὺς εἶναι ἀπαραίτητες.

Ὅσο δύσκολο εἶναι νά ἐξηγηθεῖ τὸ γεγονός τῆς κυρίαρχης παρουσίας τῶν Ρωμηῶν στὴν Ἐάνθη κατὰ τὴν Τουρκοκρατία, τόσο παράδοξο φαίνεται, ἂν συγκρίνουμε τὴν κατάσταση αὐτὴ

μὲ τὴν μοῖρα ἄλλων πόλεων κατὰ τὴν Τουρκοκρατία, ὅπως τῆς γειτονικῆς Καβάλας (Χριστόπολις), τῆς Θεσσαλονίκης, τῆς Ἀδριανούπολης, ἀλλὰ καὶ τῆς Κωνσταντινούπολης, στὶς ὁποῖες ἡ κυριαρχία τῶν Ὀθωμανῶν Τούρκων εἶναι ἀπόλυτη καὶ καταθλιπτική, ἐνῶ τὰ κέντρα τῶν πόλεων αὐτῶν καὶ οἱ δημόσιοι χώροι ἀποκτοῦν ἕναν ἰσλαμικὸ χαρακτήρα.

Κάτι ἀνάλογο μὲ αὐτό πού συνέβη στὴν Ἐάνθη συμβαίνει καὶ στὴν Ραιδεστό, στό ἐμπορικό λιμάνι τῆς Προποντίδας, ὅπου ἡ κυρίαρχη παρουσία τῶν Ρωμηῶν εἶναι ἐμφανῆς καὶ ὅπου ἡ πόλη δέν περνᾶ μεγάλη περίοδο κατάρπωσης καὶ παρακμῆς.

Ἡ περιφερειακὴ ἐγκατάσταση τῆς μουσουλμανικῆς μειοψηφίας στὴν πόλη φαίνεται στὶς συνοικίες καὶ τὰ τεμένη πού ὑφίστανται μέχρι σήμερα (μαχαλαῶδες Ἀχρίαν, Ἀσιᾶ, Σουνέ). Ἡ πόλη ἀποκτᾶ ἕναν διφυῆ χαρακτήρα καὶ γραφικὸ μινερέδες τὴν περιβάλλον κατὰ ἀπὸ τὰ τρία μοναστήρια.

Ἡ πόλη τῆς Ἐάνθης ὡς δημιούργημα τοῦ ἐμπορίου τοῦ καπνοῦ, καὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ κοινοτισμοῦ

Ἡ πόλη τῆς Ἐάνθης, ὅπως διασώζεται σήμερα, εἶναι δημιούργημα τῆς νεοελληνικῆς κοινο-

τικῆς ἀντίληψης. Ἐκμεταλλεούμενες τὸν πλοῦτο πού προσκομίζει ἡ καλλιέργεια καὶ ἡ ἐμπορία τοῦ καπνοῦ (πού ἀρχίζει στὴν Ξάνθη μὲ τὸν 18ο αἰῶνα) καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ δυτικοευρωπαϊκοῦ κεφαλαίου, οἱ ρωμαϊκὲς κοινότητες κυριαρχοῦν κοινωνικά καὶ οἰκονομικά κατὰ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα στὴν περιφέρεια τῆς Ξάνθης καὶ τῆς Καβάλας καὶ ἀνοικοδομοῦν, μετὰ τὸ 1840, τὴν σέ παρακμὴ εὐρισκόμενη πόλη τῆς Ξάνθης, δημιουργώντας ἕνα ἀστικό, ἐμπορικό, βιοτεχνικό καὶ βιομηχανικό κέντρο.

Στὴν πόλη τῆς Ξάνθης συγκεντρώνεται σημαντικός πλοῦτος, ὄχι μόνο λόγῳ τοῦ καπνοῦ, ἀλλὰ καὶ λόγῳ τῆς θέσης τῆς πόλης πάνω στὸν δρόμο πρὸς τὴν Βόρεια Θράκη (σημερινὴ Βουλγαρία), τῆς ἀνάπτυξης τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς κατασκευῆς τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς Θεσσαλονίκης - Ἀδριανούπολης - Κωνσταντινούπολης (1891). Ὁ πλοῦτος αὐτὸς θυμίζει τὸν ἀνάλογο πλοῦτο τῶν γειτονικῶν Ἀβδῆρων κατὰ τὴν κλασσικὴ καὶ ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ.

Τοὺς πρώτους τρομεροὺς αἰῶνες μετὰ τὴν τουρκικὴ κατάκτηση ἀκολούθησε ἡ ἀνασύνταξη τῶν ἐλληνικῶν πληθυσμῶν. Μὲ τὸν εὐρωπαϊκὸ Διαφωτισμὸ, τὴν Συνθήκη τοῦ Κιουτσούκ Καϊναρτζῆ καὶ μὲ τίς προσπάθειες τοῦ σούφι Σελίμ τοῦ Γ' καὶ τοῦ Μαχμούτ τοῦ Β' γιὰ ἐκσυγχρονισμό τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ἐμφανίζονται οἱ συνθήκες πού ἐπιτρέπουν τὴν δημιουργία μίας ρωμαϊκῆς ἐμπορευματικῆς τάξης καὶ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐλληνικῆς ἐμπορικῆς ναυτιλίας. Παράλληλα, οἱ δημογραφικὲς συνθήκες στό

Αἰγαῖο καὶ τὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα βοηθοῦν τὴν μετανάστευση ἐλληνικῶν πληθυσμῶν πρὸς τὴν Μικρὰ Ἀσία καὶ τὴν Θράκη. Οἱ αὐτόχθονες κοινότητες τῶν Ρωμηῶν πληθαίνουν καὶ νέες κοινότητες δημιουργοῦνται. Ὅμάδες πληθυσμῶν ἀπὸ τὸ Σαμάκοβο τῆς Βόρειας Θράκης (1714), ἀπὸ τὰ Μαντεμοχώρια τῆς Χαλκιδικῆς, ἀπὸ τὴν περιφέρεια τῶν Ἰωαννίνων καὶ τὴν ὑπόλοιπη Ἠπειρο καὶ τὴν Μακεδονία μετακινοῦνται πρὸς τὴν πόλη τῆς Ξάνθης.

Πρέπει νὰ ἐξηγήσουμε ὅτι ἀναφερόμαστε σέ Ἑλληνας καὶ Ρωμηούς, παρ' ὅλο πού εἶναι ὀνομασίες ταυτόσημες. Εἶναι, ὅμως, ἀπαραίτητες γιὰ νὰ δηλώσουν ἱστορικὲς καὶ γεωγραφικὲς πραγματικότητες. Ἡ διάκρισή τους διασπᾷ τὴν συνέχεια τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας. Τὸ Ἑλληνικὸ Ἔθνος εἶναι πολυώνυμο, ὡς ἀποτέλεσμα μακράωνης ἱστορικῆς πορείας καὶ μεγάλου πολιτισμικοῦ δυναμισμοῦ.

Οἱ ἄπιστοι «τζιμμῆδες», ὑπήκοοι μὲ περιορισμένα δικαιώματα, ἀνέρχονται μὲ τὴν βοήθεια τῆς συνθήκης τοῦ Κιουτσούκ Καϊναρτζῆ (1774) καὶ τῆς ὀθωμανικῆς μεταρρύθμισης τοῦ «Τανζιμάτ» (1839) καὶ γίνονται σημαντικὸ τμῆμα τῆς ἀστικῆς τάξης τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Εἶναι οἱ Ρωμηοὶ τῆς «καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς», ὀργανωμένοι σέ κοινότητες, πολιτικά ὑποταγμένες, ἀλλὰ οἰκονομικά κυρίαρχες καὶ πολιτιστικά ἀνεξάρτητες. Τίς ἐλληνικὲς κοινότητες ὁδηγεῖ ἡ συναίσθηση ἑνὸς ἔθνους οἰκουμενικοῦ, μὲ συνείδηση τοῦ ἱστορικοῦ του χρέους.

Οἱ ἐλληνικὲς κοινότητες κατὰ τὴν ὕστερη

Ἡ ρωμαϊκὴ κυρίως μικροαστικὴ συνοικία Καβάκι καὶ ἀριστερὰ πάνω ἡ συνοικία Ἀχρίαν Μαχαλά, ὅπου κατοικοῦν μουσουλμάνοι Πομάκοι. Διακρίνονται δύο ἀπὸ τὰ μοναστήρια. Ὅλες οἱ κατοικίες ἔχουν ἐλεύθερη θέα πρὸς τὴν πεδιάδα (περὶ τὸ 1900).

Τουρκοκρατία αποτελούν σπουδαίο, αλλά άγνωστο επίτευγμα. Η μακραίωνη πολιτική παράδοση του Έλληνισμού συνδυάζεται με την εκκλησιαστική ευχαριστιακή σύναξη μέσα στην εμπειρία του κοινοτικού συστήματος. Η αυτοδιοίκηση των κοινοτήτων είναι ένα λαμπρό φαινόμενο υπεύθυνης κοινωνικής δημοκρατίας, άμεσης συμμετοχής, αλληλεγγύης, φιλανθρωπίας, επαγγελματικής συντεχνιακής οργάνωσης και συνειδησης της αξίας της παιδείας. Πρόκειται ουσιαστικά για ένα επιτυχές πολιτικό σύστημα, που εξασφαλίζει την λειτουργία της συμμετοχικής δημοκρατίας, της κοινωνικής δικαιοσύνης, την κυριαρχία του ανθρώπινου προσώπου και διασφαλίζει τον σεβασμό προς τό φυσικό περιβάλλον.

Οι ρωμαϊκές κοινότητες επωφελούνται από τις σχετικές ελευθερίες, που επιτρέπουν οι όθωμανικές μεταρρυθμίσεις, και επιτυγχάνουν ουσιαστικά να αυτοδιοικούνται. Στην Ξάνθη, η Δημογεροντία φροντίζει τά σχολεία, διαχειρίζεται τά έσοδα των εκκλησιών και των μοναστηριών, όπως και την κοινοτική περιουσία, κανονίζει με ψηφοφορία προβλήματα και διαφωνίες, ενώ επιβάλλει σωφρονιστικές ποινές. Στην πραγματικότητα, η Δημογεροντία διοικεί, διαχειρίζεται και τιμωρεί. Οι ίδιοι οι Δημογέροντες εκλέγονται με γενική συνέλευση των Ρωμηών της πόλης.

Ο ελληνικός κοινοτισμός εκδηλώνεται με

τήν συνεχή μέριμνα προς την εκκλησία, την συντεχνιακή οργάνωση, την φιλανθρωπία και την μέριμνα για την παιδεία. Στην Ξάνθη, οι κοινότητες φροντίζουν για την ίδρυση σχολείων, που πρόθυμα ενισχύουν οι πλούσιοι έμποροι του καπνού. Διατηρείται και λειτουργεί ακόμη σήμερα τό σχολείο στό προαύλιο της εκκλησίας του Αγίου Βλασίου, ενώ ή Έλληνική Σχολή, τό Παρθεναγωγείο Ματσίνη και τό Νηπιαγωγείο Σταλίου βρίσκονται μαζί με τό μητροπολιτικό μέγαρο δίπλα στον μητροπολιτικό ναό του Τιμίου Προδρόμου.

Με την ενδυνάμωση της ελληνικής έθνικης συνείδησης κατά τον 19ο αιώνα, ή μέριμνα για την παιδεία πραγματοποιείται από τους συλλόγους.

Η ιστορία των εκπαιδευτικών συλλόγων της Θράκης αρχίζει με την ίδρυση του «Έλληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως», τό 1861, που άμέσως ανέπτυξε λαμπρή δράση. Γρήγορα, παρόμοιοι σύλλογοι ιδρύθηκαν σε όλη την Θράκη και ιδίως στην Ανατολική Θράκη, όπου υπήρχαν συμπαγείς και άκμαϊοι ελληνικοί πληθυσμοί («Θρακικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Ραιδεστού» 1871, «Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Άδριανουπόλεως» 1872). Στην Ξάνθη, μετά τά παλιά «Ταμεία του Έλέους», τον «Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο» και την «Έταιρεία των

Η Ματσίνειος σχολή μετά τό 1920. Κτίστηκε γύρω στό 1870, μετά από δωρεά του μεγάλου ευεργέτη της πόλης της Ξάνθης, έμπόρου Μιχαήλ Μεταξά Ματσίνη, «πρός φωτισμόν και εκπαίδευσιν άπάσης της νεολαίας Ξάνθης».

Ξένων», ιδρύεται τό 1900 ό «Μουσικογυμναστικός Σύλλογος Ὁρφεύς».

Οί τάσεις αὐτές ἐνισχύονται ἀπό τούς ἐθνικιστικούς ἀνταγωνισμούς πού ἐπικρατοῦν στήν Βαλκανική πρίν, καί κυρίως μετά, τό 1878. Ἡ βουλγαρική ἐθνικιστική ἀφύπνιση, μαζί μέ τήν ἀπειλή τοῦ πανσλαβισμού, τῆς προσχώρησης στή Βουλγαρική Ἐξαρχία, καί ἡ ἀπειλούμενη ἐθνική ταυτότητα τῶν Ρωμηῶν ὀδηγοῦν τούς Ρωμηούς ἀστούς τῆς Κωνσταντινούπολης σέ ἀνάληψη δράσης.

Οί σκοποί τῶν συλλόγων ἦταν κυρίως ἐκπαιδευτικοί καί ἀπέβλεπαν πρωτίστως στήν μόρφωση τῆς νεολαίας καί δευτερευόντως τῶν ἐνηλίκων, φιλοδοξῶντας στήν ἀνάδειξη καί τόνωση τῆς ἐλληνικῆς ἐθνικῆς ταυτότητας. Ἦταν μία ἔκφραση τῆς ἀνόδου τῆς ἐλληνικῆς ἐθνικῆς ιδέας. Στήν ἴδρυση καί τήν λειτουργία τῶν συλλόγων πρωτοστατοῦσαν οἱ ἀστοί ἔμποροι καί βιοτέχνες, μέ θαυμαστό ζῆλο καί λαχτάρα γιά τή μόρφωση τῆς νεολαίας. Ἡ δράση αὐτή ικανοποιεῖ τό ἐθνικό τους αἶσθημα καί τούς προσδίδει κοινωνική αἴγλη.

Οἱ συντεχνίες τῶν Ρωμηῶν κινητοποιοῦνται καί προσφέρουν ἀφιλοκερδῆ ἀτομική ἐργασία. Οἱ κτίστες καί οἱ μάστοροι ἐργάζονται ἀμισθί γιά τήν ἀνέγερση σχολικῶν κτηρίων καί μεγάρων γιά τούς συλλόγους, ἐνῶ οἱ πλούσιοι ἔμποροι ἀνταγωνίζονται σέ δωρεές. Ἡ αὐταπάρνηση καί ἡ αὐθυπέμβαση, πού ἐμπνέει ἡ κοινοτική συνείδηση, ὀδηγοῦν τούς πλούσιους σέ εὐεργεσίες. Μεγάλος εὐεργέτης τῆς Ξάνθης εἶναι ὁ ἔμπορος Μιχαήλ Μεταξᾶς Ματσίνης (σχολεῖο), ἐνῶ ἄλλοι εὐεργέτες τῆς πόλης εἶναι οἱ πλούσιοι καπνέμποροι Παναγιώτης Στάλιος (νηπιαγωγεῖο), Ἀθανάσιος Κουγιουμτζόγλου, Θεόδωρος Ζαλάχας (νηπιαγωγεῖο) καί Χατζή-Σταῦρος Χακίμογλου (σχολεῖο).

Εἶναι μία εἰκόνα ἐθνικῆς ἀναγέννησης καί ἀλυτρωτικῆς συνείδησης. Οἱ Ἕλληνες εἶναι περήφανοι γιά τούς συλλόγους τους καί ἡ δράση τους εἶναι στά μάτια τους μία ἀπόδειξη τῆς ἰδιαιτερότητας τοῦ πολιτισμοῦ καί τῆς ἱστορίας τους.

Ἡ ἀφύπνιση καί ἐνδυνάμωση τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας τῶν ρωμαϊκῶν πληθυσμῶν τῆς Ὄθωμανικῆς Ἀυτοκρατορίας ἀκολουθεῖ παράλληλο δρόμο μέ τήν ἀνάπτυξη τῶν ἐθνικισμῶν στή Δυτική Εὐρώπη, ἀλλά ἔχει διαφορετικό περιεχόμενο. Μέσα στά σκοτάδια πού τούς ἀπειλοῦν καί τούς περιβάλλουν, λάμπουν καί ἀκτινοβολοῦν γιά τούς Ρωμηούς οἱ ἐλληνικοί αἰῶνες. Τήν ἦττα, τήν ταπείνωση καί τήν ἀμάθεια ἀκολουθοῦν ἡ αὐτοσυνείδηση καί ἡ ἀναγέννηση. Μέσα στήν

Τό Νηπιαγωγεῖο Στάλιου, κτισμένο τό 1881 σέ ὕψος νεοαναγεννησιακό.

λαμπρότητα τῆς ἐκκλησίας, τῆς ἱερατικῆς γλώσσας καί τοῦ βυζαντινοῦ τυπικοῦ, ἐπιμένει σταθερά τό αὐτοκρατορικό παρελθόν, ἡ νοσταλγία τῆς μεγάλης Ρωμανίας καί τῆς ἀνωτερότητας της, πού ὑπόσχεται τήν βέβαιη ἀνόρθωση μέσα ἀπό τήν κατάπτωση καί τήν ὑποταγή.

Ὅπως φαίνονται σήμερα, οἱ σύλλογοι ἦταν μία ἀποφασιστική προσπάθεια γιά τήν αὐτογνωσία καί πιστοποίηση τῆς ἐθνικῆς καί τῆς πολιτισμικῆς ταυτότητας τοῦ ἐλληνικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ὄθωμανικῆς Ἀυτοκρατορίας, μέ προοπτική τίς μεγάλες καί δραματικές ἀνακατατάξεις τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰῶνα.

Μορφές τοῦ δομημένου περιβάλλοντος στήν πόλη τῆς Ξάνθης

Ἡ πολυμορφία τοῦ δομημένου περιβάλλοντος στήν πόλη τῆς Ξάνθης εἶναι ἓνα θαυμαστό δείγμα τῆς ἐξωστρέφειας καί τῆς συνέχειας τοῦ Ἑλ-

ληνισμού, του πολυπολιτισμικού χαρακτήρα της ύστερης Όθωμανικής αυτοκρατορίας, αλλά και του Levant, όπως αποκαλούσαν οι Δυτικοί Ευρωπαίοι τό φολκλόρ της Ανατολής. Τό περιβάλλον της Ξάνθης δίνει τήν εικόνα της αναγκαστικής συμβίωσης της υπερφυλετικής, υπερεθνικής πολιτισμικής ενότητας της Ρωμανίας (Βυζαντινής αυτοκρατορίας) μέ τούς κατακτητές ασιάτες Όθωμανούς Τούρκους.

Άπό τήν χαρακτηριστική μορφή της κατοικίας τών χρόνων της Τουρκοκρατίας, τά πέτρινα διοικητικά όθωμανικά κτήρια, μέ τόν νεοκλασσικό χαρακτήρα (μειονοτικό γυμνάσιο, κτήριο διοίκησης στήν πλατεία [δέν υπάρχει πιά]), τό ισλαμικό κιουλιγιέ, κοινωνικο-θρησκευτικό κέντρο (μέ τέμενος μέ περίτεχνες διακοσμήσεις σέ ύφος όθωμανικού μπαρόκ, μεντρεσέ, λουτρό, ιμαρέτ και παζάρι), τά τυπικά χάνια της Ανατολής (πού ξεπερνούν τά πενήντα) μέ φούρνο, καταστήματα και πυρήνα αγοράς και τά κονάκια τών μουσουλμάνων μπέηδων (κονάκι του Σεφκέτ Μπέη, κονάκι του Τζαβίτ μπέη, κονάκι στήν όδό Μάρκου Μπότσαρη 46), βρισκόμαστε στίς γεροκτισμένες πέτρινες κατοικίες, εκκλησίες και καταστήματα, τά κτισμένα από τίς περιπλανώμε-

νες ομάδες τών μαστόρων της Ήπειρου, οι όποιοι αφήνουν τά χαρακτηριστικά κουβαρίτικα σύμβολά τους (όδος Όρφέως, όδος Άντίκα, όδος Έλ. Βενιζέλου, μητροπολιτικός ναός) και, τέλος, στά έντυπωσιακά άρχοντικά τών πλούσιων εμπόρων του καπνού (μαχαλαδες, Άγίου Βλασίου και Άγίου Γεωργίου).

Στήν Παλιά Πόλη, πού συγκροτούν οι ρωμαίικοι μαχαλαδες, ή μίμηση τών βορειοθρακιώτικων προτύπων αναμειγνύεται μέ λαϊκές κατοικίες, κονάκια κατά τήν παράδοση της Μακεδονία και της Ήπειρου (δημοτική πινακοθήκη, όδος Όρφέως), επιβλητικά κτήρια μέ όθωμανικό νεοκλασσικό χαρακτήρα (καπναποθήκη όθωμανικού μονοπωλίου καπνού, κτισμένη το 1890, μέγαρο στήν πλατεία Ματσίνη) και τέλος νεοκλασσικά κτήρια, τά όποια όμως διαθέτουν ανατολίτικα σαχισιά (τό βυζαντινό σωλάριο). Τό βυζαντινο-όθωμανικό ξύλινο σπίτι, μέ τόν μεγαλοαστικό φραγκολεβαντίτικο στόμφο, δέν συναντάται στήν Ξάνθη.

Η νοσταλγία της Δυτικής Ευρώπης και ό θαυμασμός για τήν μεγάλη αστική παράδοση τών Δυτικών, πού αισθάνονται οι έμποροι του καπνού, οι όποιοι ταξιδεύουν εκεί, αποτυπώνεται στόν πα-

Η εκκλησία του Άγίου Βλασίου και τό κοινοτικό σχολείο μέσα σέ περίβολο, ό όποιος περιλαμβάνει και κοινοτικό κτήριο και κατοικία του ιερωμένου.

Λαϊκή κατοικία σε βορειοθρακικά πρότυπα, στην συνοικία της Μητρόπολης. Χαρακτηριστικό είναι το κυλινδρικό κεντρικό σαχνισί.

ράδοξο εκλεκτικιστικό χαρακτήρα και την διάθεση μίμησης των μεγάρων και των κτισμάτων που θυμίζουν την ιταλική αναγέννηση (Μέγαρο Στάλιου και Νηπιαγωγείο Στάλιου, άμφότερα κτισμένα τό 1881), τόν γερμανικό ακαδημαϊκό ρομαντισμό (ζωγραφικός διάκοσμος από Βαυαρό καλλιτέχνη στά μέγαρο Κουγιουμτζόγλου [περί τό 1880], άρχοντικό Δημ. Χασιρτζόγλου στην οδό Έλ. Βενιζέλου), τά άγγλικά μεσοαστικά και μεγαλοαστικά πλίνθινα σπίτια (κατοικίες Μιχάλογλου και άρχοντικά Κουγιουμτζόγλου, 1880), τόν ρωμανικό χαρακτήρα (άρχοντικό Όρφανίδη νυν Δημαρχείο, άρχοντικό Κουγιουμτζόγλου-Καλούδη στή γωνία Αντίκα-Όρφέως, 1877), τόν νεοκλασικισμό του νέου έλληνικού κράτους (Μητροπολιτικό μέγαρο κτισμένο τό 1897, μέγαρο Σαρκούτσου, κτισμένο έπίσης τό 1897, πολλές κατοικίες), τίς κλιμακωτές απολήξεις των τοίχων, κατά τόν όλλανδικό και τόν βορειογερμανικό τρόπο (καπνομάγαζα, καταστήματα στην πλατεία), τούς γοθτικούς πύργους (κινηματοθέα-

τρο «Ήλύσια»), τήν κεντροευρωπαϊκή art deco (μέγαρο στην θέση του Θεάτρου «Απόλλων»), τήν γαλλική μικροαστική πολυκατοικία (κτίσματα στην Άνω και Κάτω Χαράδρα) και πολλά άλλα.

Όλα αυτά φύρδην μίγδην, ύπερταξικά και άταξικά, ανάμεσα σε κατοικίες μέ ρωμαϊκό, όθωμανικό ή λαϊκό χαρακτήρα.

Όσο για τίς σιδεριές στις πόρτες, στά παράθυρα και τίς μάντρες· αυτές κρατούν ταπεινά τόν ρόλο των στολιδιών (τά βυζαντινά κοσμίδια), πού μέ τήν φιλοπαίγμονα διάθεσή τους ξεπερνούν τό χαρακτηριστικό και δίνουν τή βεβαιότητα του ιδιαίτερου και του άποκλειστικού.

Έτσι, συναντάμε παντού σιδεριές μέ τήν τυπική μορφή τής Κωνσταντινούπολης (λόγγες και έλικες) και πάμπολλες άλλες μορφές, όπως π.χ. τίς ίδιες κωνσταντινουπολίτικες σι-

δεριές σε περίπλοκες παραλλαγές (μητροπολιτικό μέγαρο), σιδεριές μέ ύφος art nouveau σε λαϊκά σπίτια (οδός Έλ. Βενιζέλου), σιδεριές ύφους art deco σε νεοκλασικίζοντα σπίτια (οδός Έλ. Βενιζέλου), περίπλοκες σιδεριές μέ βαριές διακοσμήσεις μάλλον γαλλικής έμπνευσης (παλιά σχολή Ματσίνη, μέγαρο Καραμπέτση) και πολλά άλλα.

Τό ύφος και ό χαρακτήρας είναι εδώ πολυπολιτισμικά και αντιπροσωπεύουν μεγάλη ποικιλία και ευρύτατο φάσμα. Ούτε ή εκλεκτικιστική άστική Άδριανούπολη ούτε ή δυτικότεροτη άστική Καβάλα ούτε ή άστική όθωμανική Ραιδεστός, μέ τίς ξύλινες κατοικίες και τίς βυζαντινές παραδόσεις, ούτε τό ίδιο τό κοσμοπολίτικο Πέραν τής Κωνσταντινούπολης μπορούν νά παραλληλισθούν μέ αυτό πού συναντάμε εδώ.

Μόνον ή παλιά άστική Θεσσαλονίκη, ή όποία μέ τόν βαλκανικό, δυτικίζοντα και ταυτόχρονα ανατολίζοντα χαρακτήρα της, πού ένσαρκώνει, ίσως καλύτερα από όπουδήποτε άλλου στην καθ' ήμας Άνατολή, τήν αντίληψη του Levant, δια-

θέτει κάτι παρόμοιο με τό ποικιλόμορφο τῆς δόμησης τῆς Ξάνθης.

Ἡ πολεοδομική μορφή τοῦ χώρου τῆς Ξάνθης ὀργανώνεται σέ γειτονιές (μαχαλαῶδες), κατά τίς ὀθωμανικές ἀντιλήψεις καί τόν διαχωρισμό τῶν κατακτημένων λαῶν σέ θρησκευτικά ἔθνη (millet). Ἔτσι οἱ Ρωμηοί, πού κυριαρχοῦν καί συγκροτοῦν τόν κεντρικό πυρήνα τῆς πόλης, κατοικοῦν σέ μαχαλαῶδες γύρω ἀπό τοὺς ὕστερους μεταβυζαντινοὺς ναοὺς, τοῦ Τιμίου Προδρόμου (Μητρόπολη, 1839), τῶν Ταξιαρχῶν Καβακίου (1749), τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (1836), τοῦ Ἁγίου Βλασίου (1825), τοῦ Ἀκάθιστου Ὑμνου (1860) καί τοῦ Σαμακοβίου (1712). Οἱ μουσουλμάνοι τουρκικῆς καταγωγῆς κατοικοῦν βόρεια καί δυτικά τοῦ Ἁγίου Βλασίου καί τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καί οἱ ὀρεσίθιοι μουσουλμάνοι Πομάκοι βόρεια τῆς μητρόπολης καί γύρω ἀπό τό τέμενος Ἀχρίαν. Τέλος, τά βιοτεχνικά καί τά βιομηχανικά κτήρια, οἱ καπναποθήκες καί τά καπνομάγαζα, κτισμένα μετά τό 1860, βρίσκονται στό νότιο κατώτερο καί πεδινό τμήμα τῆς πόλης. Ὁ

διαχωρισμός τῆς κατοικίας πρὸς τίς βιομηχανικές δραστηριότητες εἶναι πλήρης.

Ἄλλα τά σπίτια ἔχουν θέα πρὸς τήν πεδιάδα καί ἐλεύθερο ὄριζοντα, κατά παλαιότητα πολεοδομική πρακτική τῶν Βυζαντινῶν, πού υἱοθέτησαν καί οἱ Ὀθωμανοὶ Τούρκοι: μπορούσες νά κτίσεις ὅπως ἤθελες, ἀρκεῖ νά μὴν ἐμπόδιζες τήν θέα τῶν γειτόνων. Ἄλλωστε, σέ Νεαρά τοῦ Ἰουστινιανοῦ σχετική μέ τήν πολεοδομία, ὀρίζεται σαφῶς ὅτι ἡ πόλη πρέπει νά κτίζεται ἔτσι ὥστε νά δημιουργεῖ τέρψη στοὺς κατοίκους τῆς. Οἱ μακράινες παραδόσεις τοῦ Ἑλληνισμοῦ, οἱ σχετικές μέ τόν δημόσιο χώρο καί τήν ἐξωστρεφή ἐλληνική διάθεση, συνεχίζονται καί στήν Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία καί μεταφέρονται στοὺς Ὀθωμανοὺς Τούρκους, οἱ ὁποῖοι, παρά τήν ἀσιατική ἐσωστρέφειά τους, ἀνοικοδομοῦν τήν Ἀδριανούπολη καί ἀργότερα τήν Κωνσταντινούπολη, ὡς βασιλικές πόλεις, μέ βάση τόν δημόσιο χώρο.

Πολλές γειτονιές τῆς Ξάνθης εἶναι ἀμφιθεατρικά κτισμένες σέ πλαγιές, ὥστε νά εἶναι εὐκόλλη ἡ δόμηση πού ἐπιτρέπει τήν θέα. Τήν ἴδια προτίμηση συναντᾶμε σέ πόλεις τῆς Μακεδονίας καί τῆς Θράκης, ὅπως στήν Καστοριά, στή Θεσσαλονίκη, στήν Καβάλα, στή Παιδεστό, στήν Πάνορμο, στήν Κωνσταντινούπολη καί στοὺς οἰκισμοὺς τοῦ Βοσπόρου. Ἀκόμη καί στίς ἐπίπεδες περιοχές τῆς Ξάνθης, εἶναι δυνατὴ ἡ θέα πρὸς τήν πεδιάδα ἢ τό βουνό, ὅπως π.χ. στά ἀρχοντικά Κουγιουμπζόγλου, ὅπου τά μπαλκόνια χαρίζουν ὄψεις τοῦ βουνοῦ μέ τά μοναστήρια ἢ στό ἀρχοντικό Στάλιου (ὁδός Ἑλ. Βενιζέλου, νῦν Ἐρυθρὸς Σταυρὸς), ὅπου ἀπό τόν ὄροφο ἐπιτρέπεται πανοραμικὴ θέα τοῦ κάμπου μέχρι τήν θάλασσα.

Ὡς ἓναν βαθμό, ἡ πόλη ἀποτελεῖ ἓνα πρότυπο. Πρότυπο ἐκσυγχρονισμοῦ καί πόλο ἐλξης γιὰ πληθυσμούς μέ διαφορετικὲς ἐθνικὲς καταβολές. Ἔχουμε ἴσως ἐδῶ ἓνα παράδειγμα οἰκουμενικότητας, χαρακτηριστικῆς

Τό μέγαρο Μεταξᾶ στήν συνοικία τῶν καπνεμπόρων, κτισμένο τό 1900 σέ νεοκλασσικό ὕφος. Τό κτήριο εἶναι γεμᾶτο ἀπό ζωγραφικὲς διακοσμῆσεις.

των ελληνικών κοινοτήτων κατά την ύστερη Τουρκοκρατία.

Έδω θά πρέπει νά ἐξηγήσουμε ὅτι ἡ οἰκουμενικότητα εἶναι μία ἀντίληψη πού προβάλλει ἕναν συγκεκριμένο πολιτισμό, τόν ὁποῖο προτείνει μέ ἐπιτυχία ὡς παγκόσμιο πρότυπο, χωρίς ὅμως ἐπιβολή καί κατάκτηση. Ἡ οἰκουμενικότητα εἶναι ἀσύμβατη πρὸς τήν κυριαρχία καί δέν ἀποτελεῖ πολιτική ἰδεολογία. Μέ τήν οἰκουμενικότητα δέν ἐπιδιώκεται ἡ πολιτική ἐνσωμάτωση λαῶν καί χωρῶν, ἀλλά ἡ δημιουργία συνόλων μέ ὑπερφυλετική, ὑπερεθνική, πολιτισμική ἐνότητα. Ὡς τέτοια σύνολα μπορούμε νά χαρακτηρίσουμε τίς ἐλληνικές μητροπόλεις καί ἀποικίες στήν Μεσόγειο καί τόν Εὐξεινο Πόντο κατά τήν ἀρχαιότητα, τόν μέγα Ἑλληνιστικό κόσμο, τήν Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία καί τίς ἐλληνικές κοινότητες κατά τήν Τουρκοκρατία.

Μορφές τοῦ ἀνθρώπινου περιβάλλοντος στήν πόλη τῆς Ξάνθης

Ἡ πολυμορφία τοῦ δομημένου περιβάλλοντος στήν πόλη τῆς Ξάνθης εἶναι, βέβαια, μία ἀντανάκλαση τῆς ἀνθρώπινης πολυμορφίας.

Παρά τήν παρουσία μιᾶς βιομηχανικῆς, βιοτεχνικῆς καί ἐμπορευματικῆς ἀστικῆς τάξης, ὁ βαλκανικός λαϊκός χαρακτήρας κυριαρχεῖ στήν πόλη.

Στήν περιφέρεια τῆς πόλης κατοικοῦν οἱ δεμένοι μέ τήν γῆ, ἐσωστρεφεῖς καί ὑπομονετικοί τουρκογενεῖς μουσουλμάνοι, πολλοί ἀπ' αὐτούς ἀπόγονοι τῶν Τουρκομάνων Κονιάρηδων καί τῶν Γιουρούκων, πού μετά τόν 14ο αἰῶνα οἱ κατακτητές Ὄθωμανοί Τοῦρκοι φρόντισαν νά ἐγκαταστήσουν στήν πεδιάδα τῆς Ξάνθης. Ποῦ καί ποῦ, ἐμφανίζεται κάποιος γνήσιος νέγρος, ἀπό αὐτούς πού ἐγκατέστησαν στήν πεδιάδα οἱ τσιφλικᾶδες μπέηδες, φέροντάς τους ἀπό τήν Ἄνω

Τό μέγαρο Καλούδη, στήν συνοικία Μητροπόλεως, κτισμένο τό 1880 σέ ἐκλεκτικιστικό ὕφος μέ ρωμανικό χαρακτήρα.

Αἴγυπτο. Στά βόρεια ὑψώματα τῆς περιφέρειας τῆς πόλης, κατοικοῦν οἱ αὐστηροί, ἐργατικοί Πομάκοι, ἀπόγονοι γηγενῶν ὀρεσίβιων Θρακῶν, τῶν ὁποίων ἡ γλῶσσα καί ἡ ταυτότητα βρίσκονται σέ συνεχῆ ἀπειλή. Στήν νότια περιφέρεια βρίσκονται οἱ φτωχοί καί ὀλιγαρχεῖς Ἀθίγγανοι. Στήν νέα συνοικία τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων κατοικοῦν λίγοι σλαβόφωνοι ὀπαδοί τῆς Βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας καί δυτικά ὑπάρχει μία κοινότητα Ἑβραίων. Τέλος, στίς κεντρικές συνοικίες, κατοικοῦν οἱ ἔμποροι, μικρέμποροι, βιοτέχνες, μαστόροι καί ἐργάτες πού εἶναι Ἕλληνες, αὐτόχθονες ἢ ἐπιήλυδες, ἀπό πολλά μέρη τῆς Ἑλλάδας καί κυρίως ἀπό τήν Ἠπειρο καί τή Μακεδονία.

Οἱ παλιοί αὐτόχθονες Ρωμηοί Ξανθιώτες μιλοῦν ἰδιωματικά μέ θυμόσοφο λαϊκό τρόπο. Στά παζάρια, τά μικρομάγαζα καί τά ἐργαστήρια, βρίσκονται τά προϊόντα μιᾶς προβιομηχανικῆς ἐποχῆς, ἀπό τά τοπικά ὑφαντά καί τήν τοπική κουζίνα, μέχρι τά χρηστικά κεραμικά ἀντικείμενα μέ τόν τοπικό χαρακτήρα. Στούς δρόμους πηγαινοέρχονται κάρα κατάγραφα μέ λαϊκῆς ἢ λό-

Τό μέγαρο Χρησιτόδη, στην συνοικία του Ἀκαθίστου Ὑμνου, σέ ὕφος νεοκλασσικό κατά ἀπομίμηση τοῦ νεοκλασικισμοῦ τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου.

γιας ρομαντικής ἔμπνευσης διακοσμήσεις καί ἀπεικονίσεις.

Δίπλα στόν λαϊκό χαρακτήρα πού δίνουν οἱ χιλιάδες ἐργάτες τοῦ καπνοῦ καί οἱ μικροεπαγγελματίες, ἡ παρουσία μιᾶς ἐκλεπτυσμένης ἀστικής τάξης εἶναι ἐμφανής. Οἱ ἀστοί προσθέτουν στίς κεντρικές συνοικίες τῆς πόλης τόν χαρακτήρα ἐνός ὑβριδίου τῆς κεντροευρωπαϊκῆς belle époque καί τῆς ἐλληνικῆς Ἀνατολῆς, μέ ἓνα πνεῦμα ἐξωστρεφές καί κοινωνικό. Οἱ ἐνδυμασίες τῶν ἀστών προέρχονται ἀπό τήν Κεντρική Εὐρώπη ἢ τό Πέραν, τό ὁποῖο ἀποτελεῖ τό πρότυπο μίμησης καί τήν μόνιμη ἀναφορά τους. Μέσα στό σπίτι καί τά μέγαρά τους, ἐπιπλα καί διακοσμήσεις μέ προέλευση ἢ ἔμπνευση ἀπό τήν Δυτική Εὐρώπη δίνουν κῦρος καί κατοχυρώνουν τό ἀστικό τους περιβάλλον.

Μέ τήν βοήθεια τῆς κοινοτικῆς παράδοσης καί τῆς κοινοτικῆς πρακτικῆς, δημιουργοῦνται τέτοιες ἀντιλήψεις, ὥστε ἡ Ἐάνθη ἀποκτᾶ μεγάλους δημόσιους χώρους, ὅταν ἀποξηραίνεται ἡ

δεύτερη κοίτη τοῦ ποταμοῦ Κόσσιθου μετά τό 1912.

Τό ἐξωστρεφές καί κοινωνικό πνεῦμα ἐμφανίζεται ἐπίσης στήν ἀντίληψη τῆς καθημερινῆς διασκέδασης καί κοινωνικῆς ἐξόδου, πού χαρακτηρίζει τούς Ἐανθιώτες. Ἡ Ἐάνθη εἶναι γεμάτη ἀπό κέντρα διασκέδασης, καφενεῖα, λέσχες καί κοινωνικές ἐκδηλώσεις.

Μετά τήν ἀσύλληπτης ἔκτασης, τρομερῆ Μικρασιατικῆ Καταστροφή, ἡ Ἐάνθη γίνεται καί πάλι ἓνα καταφύγιο: καταφύγιο τώρα πολλῶν χιλιάδων προσφύγων τῆς πάλαι ἐλληνικῆς Ἀνατολῆς καί μία πραγματικῆ προσφυγούπολη. Οἱ πρόσφυγες προέρχονται ἀπό ὅλες τίς περιοχές τῆς Ἀνατολῆς, κυρίως ὅμως προέρχονται ἀπό τήν Ἀνατολική Θράκη. Οἱ πρόσφυγες φτάνουν λίγα χρόνια μετά τήν καταστροφή νά ἀποτελοῦν τόν μισό πληθυσμό τῆς Ἐάνθης, ὁ ὁποῖος ἔχει ὑπερτριπλασιαστεῖ. Μαζί μέ τούς πρόσφυγες τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης καί τῆς Ἀνατολῆς, ὑπάρχουν καί οἱ πρόσφυγες τῆς Βόρειας Θράκης, Ἀρμένιοι καί λίγοι Κιρκάσιοι, πού πολέμησαν μαζί μέ τούς Ἕλληνας στόν Μικρασιατικό Πόλεμο. Ὅπως κατά τήν κρίσιμη ἐποχῆ τῆς κατάκτησης ἀπό τούς Ὄθωμανούς Τούρκους, ἔτσι καί μετά τό 1922, στήν Ἐάνθη συγκεντρώθηκαν οἱ φυγάδες τῆς νίκης τοῦ τουρκικοῦ ἐθνικισμοῦ καί τῆς ἐπιστροφῆς τῶν Τούρκων στήν Εὐρώπη: ἀφοῦ, πρὸς στιγμὴν, ἡ εὐθραυστη ἀγγλοελληνική συνεργασία εἶχε ἀπωθήσει τούς Τούρκους στήν Ἀσία.

Ἡ σύγχρονη πόλη τῆς Ἐάνθης

Μετά τίς περιπέτειες καί τά πάθη τῆς χώρας κατά τήν δεκαετία τοῦ '40, τό νέο ἐλληνικό κράτος ἐντάσσεται στήν περιφέρεια τοῦ δυτικοευρωπαϊκοῦ οικονομικοῦ καί πολιτικοῦ συστήματος, γιά νά συμμετάσχει πλήρως σέ αὐτό ὡς δυτικό πλέον κράτος στό τέλη τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Ἡ οικονομική ἀπογείωση τῆς χώρας συνεπάγεται καί τήν μείωση τῶν ἀγροτικῶν πληθυσμῶν, μέ τήν μετανάστευση τῶν ἀγροτῶν στό ἐξωτερικό καί στίς πόλεις καί μέ τήν συνακόλουθη ἐρήμωση τῶν ὄρεινῶν περιοχῶν.

Οἱ μεταβολές αὐτές ἀποτελοῦν καί τήν ἀφορμή γιά τήν μεταβολή τῆς κοινωνικῆς σύνθεσης τοῦ πληθυσμοῦ τῆς πόλης. Χιλιάδες Ἕλληνας κάτοικοι ἀναγκάζονται νά ἐγκαταλείψουν τήν πόλη κατά τήν Βουλγαρικῆ Κατοχή, τό 1941-44. Οἱ παλιοὶ αὐτόχθονες ἔμποροι μεταναστεύουν σέ μεγαλύτερα ἀστικά κέντρα καί νέοι μικροα-

στικοί ή υπό αστικοποίηση πληθυσμοί συγκεντρώνονται σ' αυτήν.

Μέ την καθυστέρηση της οικονομικής ανάπτυξης στην περιοχή της Θράκης και τον ευτελισμό της τιμής του καπνού, ή ανοικοδόμηση των δεκατιών του '50 και '60, που χαρακτηρίζει την υπόλοιπη Ελλάδα, καθυστερεί στην Ξάνθη για μετά τό 1970. Η οικονομική καθυστέρηση σημαίνει και την διατήρηση του οικισμού της Παλιάς Ξάνθης, ο οποίος κατά την δεκαετία του '70 κηρύσσεται διατηρητέος. Η πόλη αποφεύγει έτσι, σέ μεγάλο βαθμό, την καταστροφή του δομημένου περιβάλλοντος και του χαρακτήρα της και ίσως σήμερα αποτελεί τό πληρέστερο δείγμα παραδοσιακού οικισμού στην Θράκη και στην Βόρειο Ελλάδα.

Στίς έκτός του διατηρητέου παλαιού οικισμού περιοχές της πόλης λαμβάνει πρόσφατα χώρα μία ριζική ανοικοδόμηση. Παρά την σχετική αδυναμία της νά προσεγγίσει τά καταναλωτικά πρότυπα, ή πόλη τείνει νά γίνει λειτουργική και απρόσωπη, σύμφωνα μέ τά πρότυπα της Αθήνας. Τό δομημένο περιβάλλον χάνει τίς χαρακτηριστικές μορφές και γίνεται ένα κακέκτυπο του διεθνοποιημένου συρμού. Τό παλιό εμπορικό, βιοτεχνικό και βιομηχανικό κέντρο σχεδόν εξαφανίζεται και ό χώρος παίρνει τόν χαρακτήρα του μή-τόπου⁴.

Οι έλληνικές πόλεις

Ο έλληνικός φυσικός χώρος χαρακτηρίζεται από μία έντονη ιδιομορφία και μία μοναδική ποικιλομορφία. Αυτό εκτείνεται και στό ανθρώπινο περιβάλλον. Στίς έλληνικές πόλεις συναντάμε χαρακτηριστικές ιδιομορφίες μέ εξατομικευμένο χαρακτήρα.

Στήν συναρπαστική ανάλυση του φαινομένου της πόλης, πού παραθέτει ό θεωρητικός των πολιτισμών Όσβαλντ Σπένγκλερ, διατυπώνεται ή αντίληψη ότι: «έκεينو πού διακρίνει μία πόλη από ένα χωριό δέν είναι τό μέγεθος ή ό πλούτος, αλλά ή παρουσία μιās ψυχής...»⁵. Αυτή ακριβώς ή ιδιαιτερότητα χαρακτηρίζει διαχρονικά τίς έλληνικές πόλεις. Τέτοιες ιδιαιτερότητες είναι πολιτισμικά φαινόμενα και αποτελούν έγγύηση συνέχειας και επιβίωσης του συγκεκριμένου πολιτισμού, πού πραγματώνεται και υπάρχει μέ τόν τρόπο αυτόν.

Στό όνομα ενός αναγκαίου, πλύν άλλοτριωτικού εκσυγχρονισμού, κάτω από την κυριαρχία της λήθης και στά πλαίσια της καθολικής νεοελ-

Συγκρότημα καταστημάτων και χάνι στην όδό Καραολή.

ληνικής κρίσης, ύφίστανται σήμερα οι έλληνικές πόλεις ριζικές μεταμορφώσεις, τέτοιες πού θά καθορίσουν τή ζωή των Έλλήνων για πολλά χρόνια.

Είναι μία χωρίς εξήγηση και νόημα πορεία, κατά την όποία επιβεβαιώνεται ό θρίαμβος της ανάγκης πάνω στην αισθητική, της ενημέρωσης πάνω στην παιδεία, της παγκοσμιοτητας πάνω στην ιδιαιτερότητα, του εκσυγχρονισμού πάνω στην παράδοση.

Γιατί, τίς τελευταίες δεκαετίες, είναι ραγδαία ή άλλοτριωση των μορφών, των πρακτικών και των εκδηλώσεων της έλληνικής ζωής, ενώ φαίνεται νά περιθωριοποιούνται και νά υποβαθμίζονται σταθερά οι πολιτισμικές μας ιδιαιτερότητες. Είμαστε μάρτυρες αυτού πού ό Άρνολντ Τόυνμπυ χαρακτηρίζει: «σάν την πίο μακροχρόνια επίδραση ενός πολιτισμού πάνω σ' έναν άλλο πολιτισμό»: ⁶ της επιβολής του δυτικού ευρωπαϊκού πολιτισμού πάνω στόν έλληνικό κόσμο και τίς έλληνικές παραδόσεις. Αυτό είναι τό πλαίσιο της κρίσης ταυτότητας στην Ελλάδα.

Η νεοελληνική κρίση ταυτότητας εκδηλώνεται στό δομημένο περιβάλλον μέ την επικράτηση της ανάγκης πάνω στην αισθητική, την άκρατη εμπορευματοποίηση του χώρου, την κυριαρχία του προτύπου της μεγαλόπολης και τή δημιουργία του αστικού εφιάλτη της Αθήνας. Ο αστικός εφιάλτης φαίνεται νά κυνηγά πάντα τούς Έλληνες. Στην μεγαλόπολη πραγματοποιείται μέ απόλυτους τρόπους ή καταστροφή της ιδιαιτερότητας και ή λήθη του παρελθόντος.

Έργοστάσιο καπνού και κτήριο διοίκησης με κατοικία του καπνεμπόρου, στην βιομηχανική περιοχή του καπνού. Χαρακτηριστικές είναι οι απολήξεις της στέγης του εργοστασίου και ο νεοκλασικός χαρακτήρας του κτηρίου.

Η εξαφάνιση της ιδιαιτερότητας ως πολιτισμικής έκφρασης μεταμορφώνει τόν χώρο σε αστική έρημο, όπου τό χαρακτηριστικό και τό ιδιόμορφο δέν υπάρχουν πιά, αφού έχουν αντικατασταθεί από τίς χωρίς χαρακτήρα μορφές ενός παγκοσμιοποιημένου συρμού.

Αν και ή συλλογιστική αυτή μās οδηγεί πολύ μακριά, είναι απαραίτητη για νά προσεγγίσουμε κάποια κατανόηση τής κατάστασής μας.

Ειδικώτερα, μās ενδιαφέρει εδώ ή έννοια του χώρου, ό όποιος κατά τήν «σύγχρονη» κοσμοαντίληψη νοείται ως όμοιογενής, άόριστος και άφηρημένος, σε αντίδιαστολή με τήν «παραδοσιακή» αντίληψη, κατά τήν όποία ό χώρος είναι άρρηκτα δεμένος με τήν έμπειρία και συγκεκριμένος, άρα χώρος πού άφορά τό ύποκείμενο. Πρόκειται για διαφορετικές πολιτισμικές αντιλήψεις και οι χαρακτηρισμοί «σύγχρονος» ή «παραδοσιακός» δημιουργούν σύγχυση.

Έξάλλου, κατά τόν Μάρτιν Χαϊντεγγερ, «ή έλλειψη πατρίδας γίνεται ένα παγκόσμιο πεπρωμένο»⁷. Πράγμα πού πρέπει νά συνδέεται με τήν άλλοτρίωση του ύποκειμένου, στην όποία οδηγεί

ή «σύγχρονη» αντίληψη του άφηρημένου χώρου, σε αντίθεση προς τήν οικείωση πού έπιτρέπει ή αίσθηση του «παραδοσιακού» έμπειρικού χώρου. Πάλι κατά τόν Μάρτιν Χαϊντεγγερ, «ή αποξένωση του ανθρώπου έχει τίς ρίζες της στό γεγονός ότι ό σύγχρονος άνθρωπος δέν έχει πατρίδα.»⁸ Η αποξένωση του ανθρώπου δέν έχει χαρακτήρα ιδεολογικό, αλλά είναι πρόβλημα μεταφυσικής τάξης και ύπαρξιακής έμπειρίας.

Ό Β.Σ. Νάιπουλ, ως σκεπτόμενος ταξιδευτής του Τρίτου Κόσμου, τοποθετεί τήν σημασία του χώρου και τής έσωτερικεύσής του στην ιερότητά του και εξαίρει τή σημασία των ιερών τοποθεσιών του και των ιερών προσκυνημάτων για τήν άποφυγή τής αποξένωσης του ύποκειμένου και τήν οικείωση του χώρου⁹.

Στά πλαίσια αυτά, περιβάλλοντα περιφερειακά, άγνοημένα και περιφρονημένα, όπως αυτό τής Ξάνθης, πλήν δικά μας, είναι δυνατό νά μās θυμίσουν αντιλήψεις και καταστάσεις οι όποιες έχουν σημασία για μās, αλλά και νά μās αποκαλύψουν τρόπους βίου, όπως τήν οικουμενικότητα τής έλληνικής ζωής.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Χρύσα Χ. Μελκίδη: «Παρατηρήσεις πάνω στον πολεοδομικό χάρτη του παλιού οικισμού της Ξάνθης», *Θρακικά Χρονικά*, Τεύχος 43, Ξάνθη 1994.
 2. Σταυράτο: Όριο της μεγάλης εξωτερικής περιμέτρου ενός οικισμού, όπου χαράσσεται ή, κατά κάποιο τρόπο, υπάρχει το σημείο του σταυρού. Ο χώρος της περιμέτρου του οικισμού καθαγιάζεται και προστατεύεται με τά σταυράτα. Βλ. Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, *Λαογραφικά μελετήματα*, ΕΛΙΑ, Αθήνα, 1988, σσ. 30-34.
 3. Γεωργίου Βογιατζή, *Η πρώτη οθωμανοκρατία στη Θράκη*, Ήρόδοτος, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 364.
 4. Marc Augé, *Non-Places. Introduction to the*

Anthropology of Supermodernity, Verso, London 1995.
 5. Spengler Oswald, *Der Undergang des Abendlandes, 1918-1922* (Αγγλική μετάφραση: «The Decline of the West», A. Knopf, New York, 1926-1928, τομ. Β, κεφ. 4).
 6. Άρνολντ Τβύνμπυ, *Οι Έλληνες και οι κληρονομίες τους*, Καρδαμίτσα, 1992.
 7. Μ. Χάιντέγγερ: *Έπιστολή για τον ανθρωπισμό*, Ροές, Αθήνα 1987, σ. 111.
 8. V.S. Naipul, *Beyond Belief. Islamic excursions among the converted peoples*, Little, Brown and Co, London 1998.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Άλτσιζόγλου Φαίδων, *Οί γιακάδες και ο κάμπος της Ξάνθης*, Άγροτική Τράπεζα, Αθήνα 1941.
 Βακαλόπουλος Κωνσταντίνος, *Θράκη*, Άδελφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1990.
 Γεδεών Ι. Μανουήλ, *Χειρόγραφα εν Ξάνθη*, Έκκλησιαστική Άλήθεια, τόμος Ι, Κωνσταντινούπολη.
 Γεωργαντζής Π.Α., *Συμβολή εις τήν ιστορία της Ξάνθης*, Ξάνθη 1976.
 Γεωργαντζής Π.Α., «Τά χάνια της Ξάνθης και ή συμβολή τους στη διαμόρφωση της πόλης», *Θρακικά Χρονικά*, τεύχος 38, Ξάνθη 1983.
 Δωροβίνης Βασίλης, «Η μοναδικότητα του χώρου της Ξάνθης», *Άρχαιολογία*, τεύχος 13, Αθήνα 1984.
 Έξάρχου Θωμάς, *Ξάνθη, ματιά στό χτές της πόλης μέσα από φωτογραφίες*, ΠΑΚΕΘΡΑ, Ξάνθη 1997.
 Έξάρχου Θωμάς, *Καπναποθήκη του Όθωμανικού μονοπωλίου (regle) στην Ξάνθη*, ΠΑΚΕΘΡΑ, Ξάνθη 1999.
 Έξάρχου Θωμάς, *Ξάνθη, καπνοβιομήχανοι 1918-1978*, ΠΑΚΕΘΡΑ, Ξάνθη 1999.
 Έξάρχου Θωμάς, *Δέκα πέντε μήνες μιὰς πόλης*, ΠΑΚΕΘΡΑ, Ξάνθη 1999.
 Ζαρκάδα Χριστίνα, «Τά χάνια της Ξάνθης», *Θρακικά Χρονικά*, τεύχος 37, Ξάνθη 1982.
 Ζεγκίνης Ευστράτιος, *Ό Μπεκτασισμός στη Δυτική Θράκη*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1983.
 Ίωαννίδης Στέφανος, *Βαρταλαμίδι, μέ κείμενα για τον πολιτισμό της Ξάνθης*, Δήμος Ξάνθης, Ξάνθη 1994.
 Ίωαννίδης Στέφανος, *Ξάνθη 1870-1910. Εικόνες και μαρτυρίες από τήν ιστορία της*, Έκδόσεις Χ. Καμπουρίδη, Ξάνθη 1978.
 Ίωαννίδης Στέφανος, «Ξάνθη, περίοδοι άκμης κατά τά

τελευταία εκατό χρόνια», *Άρχαιολογία*, τεύχος 13, Αθήνα 1984.
 Ίωαννίδης Στέφανος, «Ένας επαγγελματικός οδηγός του 1910-1941», *Θρακικά Χρονικά*, τεύχος 32, Ξάνθη 1975-1976.
 Ίωαννίδης Στέφανος, «Κανονισμός της Έλληνικής Όρθόδοξης Κοινότητας Ξάνθης», *Θρακικά Χρονικά*, τεύχος 40, Ξάνθη 1985.
 Κοψίδης Ράλλης, «Περί Ξάνθης», *Ζυγός*, τεύχος 8, Αθήνα 1974.
 Κυριακίδης Στίλπων, *Η Δυτική Θράκη και οί Βούλγαροι*, Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, Αθήνα 1919.
 Κυριακίδης Στίλπων, *Περί τήν ιστορίαν της Θράκης*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη, 1960.
 Μελκίδη Χ. Χρύσα, «Παρατηρήσεις πάνω στον πολεοδομικό χάρτη του παραδοσιακού οικισμού της Ξάνθης», *Θρακικά Χρονικά*, τεύχος 43, Ξάνθη 1994.
 Μελκίδη Χ. Χρύσα, «Κοινωνικές ανακατατάξεις και επιπτώσεις στην πολεοδομική εξέλιξη της Ξάνθης κατά τήν Όθωμανική περίοδο», *Θρακικά Χρονικά*, τεύχος 38, Ξάνθη 1983.
 Πάντος Π.Α., «Ιστορική τοπογραφία του Νομού Ξάνθης», *Θρακικά Χρονικά*, τεύχος 32, 34, Ξάνθη 1975-1976, 1978.
 Ρουκούνης Γιάνης, Μάρω Γιαννοπούλου, «Οί καπναποθήκες της Ξάνθης», *Θρακικά Χρονικά*, τεύχος 45, Ξάνθη 1991.
 Ψάλτης Στ. Ρ., *Η Θράκη και ή δύναμις του εν αυτῇ ελληνικού στοιχείου*. Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, Αθήνα 1919.

Ὁ Νικόλαος Σπηλιάδης (1785-1867) μεταξύ Φωτισμοῦ καί Διαφωτισμοῦ*

Παναγιώτης Φ. Χριστόπουλος

Ἡ παλινδρομος κίνησις τοῦ πολιτισμοῦ

Ὁ Διαφωτισμός θά μπορούσε ἴσως νά ἐνταχθεῖ, κατά κάποια σχηματική θεώρηση, μέσα στό ἱστορικό φαινόμενο τῆς παλινδρόμου πολιτισμικῆς κινήσεως μεταξύ τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς καί τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης. Ὁ ἀρχαιοελληνικός ἀποικισμός, γιά νά μὴν πᾶμε παλαιότερα, μετέφερε τήν ἑλληνική σκέψη στήν Δύση καί σ' ὄλο τόν κύκλο τοῦ μεσογειακοῦ χώρου, χωρίς νά ἀγνοήσει τόν κόσμο τοῦ Εὐξείνου Πόντου. Διά τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ὁ ἑλληνικός πολιτισμός ἐπεξετάθη μέχρι τήν Ἄπω Ἀνατολή καί ἡ ἑλληνική ἔγινε ἡ *lingua franca*, ἡ διεθνῆς γλῶσσα τῆς ἐποχῆς. Ἡ Ρώμη στηρίχθηκε πολιτιστικῶς στήν ἴδια παράδοση. Ὅταν τό δυτικό τμήμα τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας κατελύθη ἀπό τίς βαρβαρικές ἐπιδρομές, ἡ Νέα Ρώμη κράτησε τήν πνευματική παρακαταθήκη τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος γιά μιᾶ ἀκόμη χιλιετία, ἐνῶ ἡ Παλαιά βυθιζόταν στά μεσαιωνικά ἑρέβη. Σήμερα δέν εἶναι εὐκόλα πιστευτό ὅτι ἡ ἑλληνική δέν ἀκούσταν πλέον ἐπί αἰῶνες καί ἀγνοήθηκε ἐντελῶς στήν Δύση. Γνωστή ἡ κοινή τότε ῥήσις στήν Δυτική Εὐρώπη, ἐπί τῆς θέας ἑλληνικοῦ κειμένου: *Non legundo; Graeca sunt*. Ἡ ἔκφραση αὐτή χρησιμοποιεῖται ἀκόμη μεταξύ τῶν ἀγγλοφώνων, ὅταν πρόκειται γιά κάτι ἀκατάληπτο: *It's Greek to me*. Ὅταν, ἀδιαφορία, ἐγκληματικῆ καί ἀγνωμόνῳ συνεργία καί τῆς Δύσεως, πλησίαζε καί ἐπῆλθε ἐν τέλει ἡ Ἄλωσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἡ κλασσική γραμματεία ἄρχισε νά φωτίζει, νά διαποτίζει καί πάλι τήν Ἐσπερία διά τῆς μελέτης ναμάτων τῶν ἑλληνικῶν γραπτῶν μνημείων καί διά τῆς διδασκαλίας τῶν Ἑλλήνων μυστῶν τῆς ἀρχαίας σοφίας, στήν ὁποία εἶχαν πλέον προστεθεῖ καί τά πατερικά κείμενα. Ἡ νεώτερη αὐτή γονιμοποίηση τοῦ δυτι-

κοῦ κόσμου, πού χαρακτηρίσθηκε ὡς ἀναγέννησις τῶν γραμμάτων καί τῶν τεχνῶν, δημιουργήθηκε, σὺν τῷ χρόνῳ, τῆς νέας φωτισμένης Εὐρώπης, ἐνῶ ὁ ἑλληνικός χώρος ἐτέθη, κατά τό πλεῖστον, ὑπό τό πέλημα τοῦ Τούρκου. Ἡ ἀντίστροφη αὐτῆ ἐφιαλτικῆ κίνηση ἐπιστροφῆς τῆς βαρβαρότητος, ὅπως τήν ἐκτιμᾷ εὐστοχα ὁ Χρῆστος Μαλεβίτσης τό 1996, θά μπορούσε νά γίνει καί γιά τίς προηγηθεῖσες, ὅπως αὐτῆ τῆς Τουρκοκρατίας: «...ζοῦμε τήν ἐπιστροφή τοῦ ἀπωθημένου. Δέν ὑπάρχει τρομακτικώτερο ἀγγελμα ἀπό αὐτό. Οἱ αὐστηρές πειθαρχίες τῆς θρησκείας, τῆς φιλοσοφίας, τῆς ἠθικῆς καί τῶν κοινωνικῶν ἀναγκασμῶν ἔδωσαν τίς δαίμονικες δυνάμεις καί τίς ἔριξαν στά τάρταρα τοῦ ἀσυνειδήτου. Τώρα οἱ δυνάμεις αὐτές λύθηκαν καί ἐπιστρέφουν, γιά νά ἐκδικηθοῦν. Ἐπιστρέφουν ὡς βία, ὡς ἀνομία, ὡς ἀμοραλισμός, ὡς ἀνεμπόδιστη ἀπόλαυση τοῦ κόσμου, ὡς κατὰληψη καί καταστροφή τοῦ κεκτημένου, ὡς ἴλιγγος ἀπαιδευσίας. Ὡς νέος βαρβαρισμός. Τό φῶς εἶχε ἀπωθήσει τό σκότος. Τώρα τό σκότος ἀπωθεῖ τό φῶς»¹.

Τό κίνημα τοῦ Διαφωτισμοῦ

Αὐτή ἡ φωτισμένη Εὐρώπη ἐπιστρέφει στόν ἑλληνικό χώρο, κατά τόν 18ο αἰῶνα κυρίως, ὡς Διαφωτισμός. Ὑπ' αὐτόν τόν ὄρο νοεῖται ἡ τάσις τῶν διανοουμένων, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ἐπιζητοῦν νά θέσουν κατά μέρος ὄλες τίς διδασκαλίες πού στηρίζονται στήν δογματική αὐθεντία καί τήν παράδοση, καί νά ἐπιλύσουν, μέ τήν λογική σκέψη, ὄχι μόνο τά πρακτικά προβλήματα τῆς ζωῆς, ἀλλά καί ὄλα τά θεωρητικά προβλήματα τῆς διανοήσεως. Αὐτήν τήν τάσις ἀκριβῶς κατά τήν ἀρχαιότητα καλλιέργησαν οἱ σοφιστές κυρίως².

* Ἀνακοίνωση στό ἐπιστημονικό συνέδριο: Ἀπό τόν εὐρωπαϊκό διαφωτισμό στόν ἐπτανησιακό ριζοσπαστισμό καί στό Ἑλληνικό Κράτος. Ἡ Ἐπτάνησος ὡς χώρα μετακένωσης τοῦ διαφωτισμοῦ στό Ἑλληνικό Κράτος, πρὶν καί μετά τήν Ἐνωσι. [Κεφαλλονιά (Ληξούρι, Ἀργοστόλι, Κουρκουμελάτα), 20-22 Μαΐου 2003].

Κατά τὰ νεώτερα χρόνια, τὸ κίνημα τοῦ Διαφωτισμοῦ ἀρχίζει ἀφ' ἑνὸς μὲ τὴν δυτικὴ θρησκευτικὴ μεταρρύθμιση καὶ ἀφ' ἑτέρου μὲ τὸν φιλοσοφικὸ ἐμπειρισμὸ τῶν Ἀγγλων John Locke (1632-1704) καὶ David Hume (1711-76). Ἀπὸ τὴν Ἀγγλία ὁ διαφωτισμὸς πέρασε στὴν Γαλλία, ὅπου γιὰ πολιτικούς λόγους κατέστη ριζοσπαστικώτερο κίνημα, μὲ κύριο ἐκπρόσωπό του τὸν Voltaire (1694-1778), γιὰ νὰ τραπεῖ μὲ τοὺς ἐγκυκλοπαιδιστὲς La Mettrie (1709-51) καὶ Holbach (1723-89) πρὸς τὸν ἀντικληρισμὸ, τὸν ὕλισμὸ καὶ τὴν ἀθεΐα. Στὴν Γερμανία ὁ διαφωτισμὸς ἐκπροσωπεῖται μὲ τοὺς Leibniz (1646-1716), τὸν Lessing (1729-81) καὶ τὸν Kant (1724-1804), ὁ ὁποῖος ὠρίσε τὸν διαφωτισμὸ ὡς «ἐξὸδο τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν ἀνωριμότητα, πού ὀφείλεται πάντως σέ δική του ὑπαιτιότητα». Κατ' αὐτὸν ὁ ἀνθρώπος χρειάζεται νὰ τολμήσει νὰ σκεφθεῖ ἐλεύθερα. Στὴν Ἰταλία, τὸ κέντρο τοῦ Ρωμαιοκαθολικισμοῦ, ὁ διαφωτισμὸς ἔχει τὴν μορφή ἀντικληρικῆς κινήσεως καὶ ὄχι φιλοσοφικοῦ συστήματος.

Οἱ διαφωτιστὲς πίστευαν ἐν γένει καὶ κατὰ τρόπον ἀποκλειστικόν στὴν δύναμη τοῦ λογικοῦ, ἀλλὰ εἶχαν παραμελήσει τὴν καλλιέργεια τοῦ συναισθήματος καὶ τῆς βουλήσεως. Ἡ κίνηση συνήνητρε, ὅπως ἦταν φυσικὸ, μεγάλη ἀντίδραση καὶ ἦταν ὁ Rousseau καὶ ὁ Kant, πού, μολονότι προήρχοντο ἀπὸ τὰ σπλάγγνα τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἀνεγνώρισαν πρῶτοι τὸ προβάδισμα στὸ συναίσθημα τοῦ ἀνθρωπισμοῦ καὶ στὴν ἀγαθὴ καὶ ἀπολύτως ἠθικὴ βούληση καὶ ὄχι στὸν θεωρητικὸ λόγο.

Ἡ κορύφωση ἐξαπλώσεως τοῦ Διαφωτισμοῦ, διεθνῶς καὶ στὸν Ἑλληνικὸ Χῶρο, ἐπῆλθε μὲ τὴν ἐκρηξὴ τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως, λόγω τῶν φιλελευθέρων πολιτικῶν συνθημάτων της. Καὶ μόνον ἡ δημοσίευση τῆς Διακηρύξεως τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου καὶ τοῦ Πολίτη (20-26 Αὐγούστου 1789), ἔφτανε γιὰ νὰ ἀναρριπίσει τὰ ὄνειρα καὶ τίς ἐλπίδες τῶν ὑπὸ ἐπονείδιστον ζυγὸν λαῶν³.

Ἡ πολιτικὴ διάρθρωση τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς

Σύμφωνα μὲ τὸ πολιτειακὸ σύστημα τῶν Ὀθωμανῶν, οἱ ἐπιμέρους θρησκευτικὲς ὁμαδοποιήσεις, δηλαδὴ οἱ θρησκείες, ἦταν οἱ συνδετικοὶ ἴστοι τῶν κατακτηθέντων καὶ ὁ διαφορισμὸς μεταξὺ των. Ἀκριβῶς τὰ τέσσερα τυπικῶς ἰσότημα «ἔθνη» Μιλλιέτ (τῶν Μωαμεθανῶν, τῶν

Ἀρμενίων, τῶν Τσιφούτηδων = Ἑβραίων καὶ τῶν Ῥωμαίων = Ὀρθοδόξων, πού ἦταν καὶ τὸ πολυπληθέστερο) εἶχαν ὡς πυραμίδα τὸν κυρίαρχο Σουλτάνο καὶ τοὺς προκαθημένους τῶν «ἔθνικων» μιλλιέτ, ὑπευθύνους διὰ τὸ ὑπῆκοον. Μολονότι στὴν πραγματικότητά κάθε Μωαμεθανός εἶχε προνομιοῦχο θέση μέσα στὸ κρατικὸ αὐτὸ πολυεθνικὸ μόρφωμα, οἱ ἐπικεφαλῆς τῶν θρησκευτικῶν ὁμάδων, στὴν περίπτωσή μας δὲ ὁ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, εἶχαν ἐθναρχικὲς (= πολιτικὲς) ἀρμοδιότητες, ἐξουσίες, ἀλλὰ καὶ εὐθύνες ἐναντι τοῦ Σουλτάνου.

Τὸ πλέγμα τῶν πατριαρχικῶν ἀρχῶν τῆς Ὀρθοδοξίας ὑπῆρξε πυκνότερο καὶ πληρέστερο ἀπὸ τίς ὀθωμανικὲς ἀρχές, αὐτὲς καθ' ἑαυτές. Μὲ βάση αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ διοικητικὸ σύστημα, ἡ Ἐκκλησία, ὡς ὄργανισμὸς, στήριξε παντοιοτρόπως καὶ ἔσωσε τὸν Ἑλληνισμὸ καὶ τὴν Ῥωμηροσύνη. Τὸν στήριξε πνευματικῶς, διετήρησε, κατὰ τὸ δυνατόν, κάποιον ἐκπαιδευτικὸ σύστημα, καλλιέργησε καὶ κράτησε ζωντανή τὴν γλῶσσα του καὶ μὲ τὴν λειτουργικὴ τῆς χρῆση. Τὰ ὑμνογραφικὰ, πατερικὰ, συναξαριακὰ καὶ λοιπὰ κείμενα τῆς Ὀρθοδοξίας ἀποτελοῦν κατὰ κυριολεξίαν τὴν κιβωτὸ τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης⁴. Διετήρησε, ἐξ ἄλλου, τὴν χειρόγραφη παράδοση τῶν κλασσικῶν, πατερικῶν καὶ νεωτέρων κειμένων, ἰδίως στὰ βιβλιογραφικὰ ἐργαστήρια, τὰ *scriptoria* τῶν μοναστηρίων. Τὰ ἐργαστήρια αὐτὰ ἐξακολούθησαν νὰ τροφοδοτοῦν μὲ ἑλληνικὰ κείμενα τὴν Δύση καὶ τὰ κατὰ τόπους σχολεῖα μὲ χειρόγραφα σχολικὰ βοηθήματα, πού ἐχρησιμοποιοῦντο παραλλήλως πρὸς τὰ σπανίζοντα, ἐπισης, ἔντυπα.

Ἡ Ἐπτανήσος καὶ τὸ ἐμπορικὸ δίκτυο ὡς δίαυλοι μετακενώσεως

Ὁ ἀντίκτυπος τοῦ Διαφωτισμοῦ ἔφτανε στίς ἐλληνικὲς χώρες, ἀκολουθώντας διάφορες πορείες. Ἡ πιὸ εὐκόλη γεωγραφικῶς ἦταν ἐκεῖνη τῆς Ἐπτανήσου καὶ τῶν ἄλλων βενετοκρατούμενων περιοχῶν τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς.

Τὸ νησιωτικὸ συγκρότημα τῆς Ἐπτανήσου⁵ δὲν παρουσιάζει καθ' ἑαυτὸ καμμιὰ γεωγραφικὴ ἐνότητα. Ἡ μακραιωνη ὁμως κυριαρχία δυτικῶν κυριάρχων ἐπ' αὐτῶν, κατὰ τὸ πλεῖστον τῶν Βενετῶν, τὰ ἀπῆλλαξε ἀφ' ἑνὸς ἀπὸ τὸν τουρκικὸ ζυγὸ καὶ ἀφ' ἑτέρου διεμόρφωσε σ' αὐτὰ ἕναν ἰδιότυπο πολιτιστικὸ χαρακτήρα, χωρὶς νὰ ἀλλοιωθεῖ ὁ ἐθνικὸς τους προσανατολισμὸς. Ἡ συνεχῆς ἐπικοινωνία καὶ διακίνηση τῶν πληθυσμῶν

μεταξύ τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος καί τῶν νησιῶν ἐνίσχυε τόν ἐθνικό τους χαρακτήρα, ἐκφραζόμενον κυρίως διά τῆς Ὁρθοδοξίας, ἡ ὁποία δέν ἐπαψε ποτέ νά ἐπικοινωνεῖ καί νά ἐξαρτᾶται πνευματικῶς ἀπό τό Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως. Ἀπό τό ἄλλο μέρος, ἡ πίεση τῶν ρωμαιοκαθολικῶν δέν μπορούσε νά εἶναι ἐξουθενωτική, ὅπως σέ ἄλλες περιοχές, λόγω τῆς ἀντιθέσεως καί τῆς ψυχρότητος τῆς Γαλιηνοτάτης πρὸς τήν Ἁγία Ἐδρα. Οἱ Βενετοί διεκήρυσσαν πάντοτε ὅτι «siamo prima Veneziani e poi Cristiani» («εἴμαστε πρῶτα Βενετοί καί κατόπιν Χριστιανοί»), φράση πού ἀποδίδεται στόν πολύν Paolo Sarpi (1552-1623)⁶.

Οἱ Ἑπτάνησοι, ὅπως καί Ἕλληνες ἐξ ἄλλων περιοχῶν, ξεκινώντας κι ἐκεῖνοι μέ πρῶτο σταθμό τά Ἴονια νησιά, εἶχαν πρόσβαση γιά ἀνώτερες σπουδές στό παλαίφατο καί ἀπαλλαγμένο ἀπό τίς πιέσεις τῆς Ἱερᾶς Ἐξετάσεως πανεπιστήμιο τῆς Πάδοβας, καθὼς καί σέ ἄλλα πανεπιστήμια τῆς Βορείου Ἰταλίας κι ἀπό κεῖ σέ ἄλλες χῶρες τῆς Εὐρώπης. Ἡ Βενετία καί ἡ ἀνήκουσα στή δικαιοδοσία τῆς Πάδοβα εἶχαν καταστῆ σπουδαία κέντρα τῆς ἀνθρωπιστικῆς παιδείας καί τοῦ νεοαριστοτελισμοῦ, τῆς φιλοσοφίας γενικώτερα καί τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, λόγω τῆς ἐκεῖ ἐκδόσεως τῶν πρωτοτύπων κειμένων ἀπό τόν κύκλο τοῦ Ἄλδου Μανουτίου. Ἐπιστρέφοντας στήν πατρίδα τους, οἱ Ἕλληνες σπουδαστές καί δυτικοθρεμμένοι ἐπιστήμονες πλέον μετέφεραν ὅ,τι νέο ἀπό τήν κίνηση τῶν ιδεῶν ἀνά τόν Κόσμο.

Πρῶτος μεταξύ αὐτῶν ὁ Ἀθηναῖος Θεόφιλος Κορυδαλλεύς (1570-1646), ἓνας ἐλεύθερος στοχαστής, πού ἀπέριπτε τόν μεσαιωνικό σχολαστικισμό καί ἀποσυνέδεε τήν φιλοσοφία ἀπό τήν θεολογία. Ἡ ἐπιρροή τῆς διδασκαλίας του ὑπῆρξε τεράστια στήν Χερσόνησο τοῦ Αἴμου⁷. Μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι, πράγματι, ὁ εὐκολώτερος ἢ τουλάχιστον ὁ πλέον ἐμφανῆς δρόμος μετακενώσεως τῆς εὐρωπαϊκῆς πνευματικῆς κινήσεως καί, στήν περίπτωσή μας, τοῦ Διαφωτισμοῦ, πρὸς τόν κόσμο τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς ἦταν ἡ Ἑπτάνησος.

Δέν πρέπει νά παραγνωρίζεται ὡστόσο καί τό δίκτυο τῶν ἀνά τίς εὐρωπαϊκές χῶρες ζωτικωτάτων ἑλληνικῶν παροικιῶν, μέ πρώτη ἐκεῖνη τῆς Βενετίας, πού διατηροῦσαν σημαντικά κύτταρα παιδείας, τά ὁποῖα ἦταν ἐξαιρετικά εὐαίσθητα στίς νέες ιδέες, καθὼς, μάλιστα, αὐτές οἱ ιδέες ἐδειχναν νά εὐνοοῦν τά πατριωτικά τους ὄνειρα. Χερσαῖες καί θαλάσσιες ὁδοί ἔνωσαν αὐ-

τές τίς παροικίες μέ τήν πατρίδα, ἐνῶ ὁ ἑλληνικός ἐμπορικός στόλος διέσχισε τούς ὠκεανούς. Μαζί μέ τίςπραμάτειες ἀναρριπίζονταν καί διασταυρώνονταν οἱ φιλελεύθερες ιδέες.

Τέλος, ἓνας ἐξίσου σπουδαῖος πυλώνας, κάθετος αὐτός, εἰσδοχῆς τοῦ διαφωτιστικοῦ ρεύματος στίς ἑλληνικές χῶρες ἦταν καί οἱ παραδουνάβιες ἡγεμονίες μέ τούς Φαναριώτες φωτισμένους ἡγεμόνες· ἀπό κεῖ οἱ νέες ιδέες κατέβαιναν καί κατέκλυζαν ὅλη τήν Χερσόνησο τοῦ Αἴμου, τά μικρασιατικά κέντρα καί τήν Κωνσταντινούπολη.

Πρέπει νά σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι στήν Ἑπτάνησο ἀνεπτύχθη καί μιὰ δευτέρη ὑστερογενῆς, συγγενῆς καί ἀπότοκος τρόπον τινά τοῦ Διαφωτισμοῦ, σημαντική πολιτική, ἐθνικο-ἀπελευθερωτική, κοινωνική καί ἀστικο-δημοκρατική κίνηση, ἐμπνεόμενη ἀπό τήν ἀρχή τῶν ἐθνοτήτων καί τά δημοκρατικά ἰδανικά τῶν γαλλικῶν ἐπαναστάσεων 1789 καί 1848, ὁ λεγόμενος Ἑπτάνησιος Ριζοσπαστισμός (1848-1864)⁸.

Ἐ ἀντίκτυπος τοῦ Διαφωτισμοῦ καί ὁ Φωτισμός τῶν Ἑλλήνων

Ἡ συναλληλία τῆς πολιτικῆς καί πνευματικῆς διακονίας, βασιλείας καί ἱερωσύνης, κατά τά κρατοῦντα στή Ρωμανία, εἶχε ἐπιβιώσει στά πλαίσια τῶν ἐνοριῶν-κοινοτήτων τῆς Τουρκοκρατίας, πλαίσια πού περιέκλειαν ὅλη τήν ζωή τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας, μέ ἐπίκεντρο τόν ναό, μέσα στόν ὁποῖο γίνονταν καί οἱ πολιτικῆς φύσεως συνάξεις. Ὑπῆρχε, λοιπόν, μιὰ ἐσωτερική ἰσορροπία, καί μιὰ ἀντιδιαστολή πρὸς τήν «ἐξωτερική» πολιτεία — τόν κατακτητή δηλαδή. Ἡ διατάραξη αὐτῆς τῆς ἰσορροπίας μπορούσε νά προκληθεῖ ἀπό ὑπερβάσεις ἑνός ἐκ τῶν δύο μερῶν, ἀλλά μπορούσε νά ὀφείλεται, ἰδίως ἀπό τά μέσα τοῦ 18ου αἰῶνα καί ἐξῆς, καί «στήν εἰσβολή δυτικῶν ἀντιλήψεων (σημ. συγγραφέα: τοῦ Διαφωτισμοῦ) καί ὑπονόμευση τῆς συναλληλίας ἀπό τούς φορεῖς τοῦ πολιτειακοῦ καί (προπάντων) ἀντικληρικοῦ διαφωτιστικοῦ πνεύματος»⁹.

Ἡ ἀντιπαράθεση, λοιπόν, ἦταν ἀναπόφευκτη μέ τό νέο κίνημα, τό νέο ξεκίνημα, πού κάλυπτε μέν, ὡς σύλληψη, ὅλο τό πλέγμα τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, ἀλλά ἦταν κυρίως πνευματικό, κοινωνικό καί πολιτικό. Κατ' ἐξοχήν πολιτικό φαινόμενο, πού ἄλλαξε σταδιακά τήν φυσιογνωμία καί τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Ἡ ἀντιπαράθεση αὐτή δέν ἦρθε κατά τρόπο χειμαρρῶδη, ὥστε νά παρασύ-

ρει διά μιᾶς τά πάντα καί νά γεμίσει τό πεδίο μέ ἐρείπια, ἀπό τήν μιά στιγμή ὡς τήν ἄλλη. Ἦταν μακροχρόνια διεργασία καί διείσδυση, μιά διαμάχη παλαιῶν καί νεωτέρων διανοουμένων, σέ μιά προσπάθεια προσαρμογῆς πρὸς τά πορίσματα τῆς ἐπιστήμης, πρὸς ἕναν ὀρθολογισμό, γιά τήν ἀπελευθέρωση τῆς ἀνθρωπίνης σκέψεως ἀπό τά σκοτάδια τῆς πλάνης, τῶν προκαταλήψεων καί τῆς ἀγνοίας. Ἔτσι μπορέσαμε νά φθάσουμε μιά μέρα στήν διαπίστωση τοῦ Βενιαμίν τοῦ Λεσβίου ὅτι «καί τό ἡμέτερον γένος εἶχεν ἤδη ταχθεῖ εἰς τήν σειράν τῶν βαινόντων πρὸς τήν γνῶσιν τῶν ὄντων, καί ἀφ' ἑαυτῶν ἀποξυόντων τήν ἀγραμματίαν»¹⁰.

Στήν δική μας περίπτωση, στήν πάλι αὐτή τῶν ιδεῶν, δέν ὑπῆρξε πράγματι ἀντικληρικό, ἐχθρικό πρὸς τήν Ἐκκλησία καί ἀθεϊστικό πνεῦμα, ὅπως συνέβη στήν Γαλλία καί ἄλλοῦ. Γιά μᾶς ἡ Ὁρθοδοξία περιέκλειε ὅ,τι πολυτιμώτερο καί σημαντικώτερο εἶχαμε ὡς πνευματική κληρονομία καί ὡς ἀνθρώπινη στελέχωση. «Ἄν ἀπό τόν λαόν ἔβγαινε κανένας προκομμένος, ἔξυπνος», ἔλεγε μετά τήν Ἐπανάσταση ὁ Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, «τόν ἔπαιρνε τό πετραχήλι,

ἢ ὁ προεστός διά γραμματικόν του, ἢ τόν προσκαλοῦσε εἰς τήν Εὐρώπην ὁ θεῖος του, ὁ ἀδερφός του ὁ ἔμπορος, καί πάντα ὁ λαός ἐλιάνευε, διάφοροι ἀπό διάφορες τάξεις, εἴτε ἀπό στενοχώρια ἢ δοξομανίαν ἐτούρκειαν καί τό ἔθνος ἐφύραινε»¹¹. Τό πετραχήλι, λοιπόν, πρῶτα-πρῶτα, ὁ δάσκαλος, πού ταυτιζόταν τίς περισσότερες φορές μέ τόν κληρικό, καί ὁ ἔμπορος ἔδωσαν καί τούς πιό σημαντικούς φωτιστές τοῦ Ἔθνους (μέ κορυφαῖες προσωπικότητες κληρικούς, ὅπως ὁ Θεόφιλος Κορυδαλεύς, ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις¹², ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης κ.ἄ.) κι ἔτσι ἡ μετακένωση καί ἡ σταδιακή μεταβολή ἐγίνε κατά τρόπο σχεδόν ὁμαλό, μέσα σέ πνεῦμα συγκερασμοῦ, ὅπου ὁ φωτισμός,¹³ κατὰ τίς ἐπενέργειές του καί τίς λειτουργίες του, συνάπτεται μέ τόν Λόγο του Θεοῦ.

Ἐπομένως, θά μπορούσαμε ἴσως νά χρησιμοποιοῦμε τόν ὄρο Φωτισμός, ὅταν κάνουμε λόγο γιά τήν μετακένωση τῆς ὀρθολογικῆς εὐρωπαϊκῆς κινήσεως στόν ἐλληνικό χώρο. Μιᾶς ιδιοτυπίας, θά ἔλεγα, προκειμένου γιά τήν Χερσόνησο τοῦ Αἴμου καί τήν καθ' ἡμᾶς Ἄνατολή.

Ἡ ἀντίδραση τῆς Ἐκκλησίας σ' αὐτήν τήν

κίνηση έχει υπερτονισθεί ύστερογενώς, αλλά τό ζήτημα δέν μπορεί νά συζητηθεῖ ἐδῶ. Ἄν, ὡστόσο, ἐξετασθεῖ τό πρόβλημα, χωρίς προκατάληψη καί μέ κάποια ιδιαίτερη προσοχή, θά καταλήξουμε μᾶλλον στό συμπέρασμα ὅτι ἐκ μέρους τῆς ἐθναρχούσης Ἐκκλησίας ὑπῆρξε ἀπέραντη ἀνοχή, ἐνῶ οἱ λίγες περιπτώσεις καταδικαστικῶν ἀποφάσεων ἐκ μέρους τῆς ἦταν πρόσκαιρο ἀποτέλεσμα προσωπικῆς ἐμπαθείας ὀρισμένων, πού δέν εἶχαν συνέχεια, ἤ πολιτικῆς σκοπιμότητος, γιά νά διασκεδασθεῖ κάποιο ζήτημα ἐναντι τῶν κρατούντων, χωρίς ἄλλη συνέπεια, ἀφοῦ οἱ θιγόμενοι καί οἱ λαμβάνοντες γνώσιν ἐγνώριζαν πολύ καλά τήν ἔννοια τῆς ἐνεργείας¹⁴.

Ἰδού ἡ «ἀπολογία» τῆς Ὁρθοδοξίας, διά στόματος Μανουήλ Γεδεών: «...ἡ Ἐκκλησία τοῦ ἰη' αἰῶνος, εἴ ποτε κατήλθεν εἰς ἀνάγκην νά κατακρίνη διδασκαλίαν ἐπιστημονικήν νεωτερίζουσαν, ἐπραξε τοῦτο ὅποτε ἤθελε πεισθῆ, μετ' ἐξέτασιν ὑπό φιλοσόφων δοκίμων ἤ τοιούτων νομιζομένων γενομένην, ὅτι προσβάλλονται τά δόγματα αὐτῆς, ἔχουσα δέ πεποιθήσιν εἰς τήν ἀκεραιότητα καί τήν ἀμεροληψίαν τῶν εἰδημόνων καί δοκίμων δῆθεν φιλοσόφων τούτων, οὐδέποτε ἐνόμισε δυνατὸν νά πιστεύσῃ καί τούτους ὡς ἀνθρώπους ὑπό παθῶν παραφερομένους, ὡς ἐν τῷ δρᾶματι τῷ κατὰ τόν Ἀνθρακίτην. Ἐπτόουν ὅμως αὐτήν καί αἱ ἀρχαί τῆς γαλλικῆς ἐπαναστάσεως, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τά τελευταῖα ἔτη τῆς παρελθούσης ἑκατονταετηρίδος καί ἐφρόδιζον τοὺς διοικοῦντας τά πράγματα τοῦ Γένους... οὐδέποτε ἔπταιεν ἡ Ἐκκλησία, ἀλλ' ἡμάρτανον οἱ καιροί...»¹⁵

Νικόλαος Σπηλιάδης, λόγιος τοῦ φωτισμοῦ

Ἡ περίπτωση τοῦ Νικολάου Σπηλιάδη (Τριπολιτσά 1785 - Ναύπλιον 1867) εἶναι χαρακτηριστική ἐνός λογίου ἐμπόρου, πού ἔζησε στήν Κωνσταντινούπολη καί τήν Ὁδησσό, ἦταν ἀφοσιωμένος στό ἰδεολογικό σύστημα τῆς Ὁρθοδοξίας, ἀλλά ἐπωφελήθηκε καί ἀπό τά νεώτερα πνευματικά ρεύματα τοῦ Διαφωτισμοῦ, διά τῆς γαλλικῆς καί δευτερογενῶς τῆς ἰταλικῆς του παιδείας, καλλιέργησε δέ τά γράμματα μέσα σ' αὐτό τό πλαίσιο, γιά ἐθνικοαπελευθερωτικούς σκοπούς στό πολιτικό πεδίο.

Ὁ Σπηλιάδης, ἀπωτέρας καταγωγῆς ἀπό τήν Ἀνδρίτσαινα, ἔμαθε τά πρῶτα γράμματα στήν γενέτειρά του καί στό Ἄργος, ὑπό τόν μοναχόν καί φιλικόν ἀργότερα Ἡσαΐαν Καλλαράν,

δέν φαίνεται δέ νά ἔτυχε περαιτέρω συστηματικῆς παιδείας. Ἦταν, καθ' ὅσον γνωρίζουμε, αὐτοδίδακτος. Μολονότι τοῦ προσεφέρθη θέση γραμματέως παρά τῷ πασᾶ τοῦ Μωρέως, δέν τήν ἐδέχθη. Εἰκοσαετῆς περίπου (1805), ἐγκατεστάθη στήν Κωνσταντινούπολη, ὅπου εἰργάσθη ὡς στέλεχος ἐλληνικῶν ἐμπορικῶν ἐπιχειρήσεων καί μετὰ πενταετίαν (1810) μετεκινήθη στήν Ὁδησσό. Ἐκεῖ μὴθθηκε στήν Φιλική Ἐταιρεία. Κατά τά μέσα τοῦ 1819 ἐπέστρεψε στήν Κωνσταντινούπολη καί ἐν συνεχείᾳ κατέβηκε στήν ἐπαναστατημένη Ἑλλάδα, ὅπου κατέλαβε διαδοχικῶς σημαντικές πολιτικές θέσεις, μέχρι τῆς θέσεως τοῦ Γραμματέως τῆς Ἐπικρατείας, ἰσοτίμου πρὸς τήν τοῦ Πρωθυπουργοῦ, ἐπί Καποδιστρίου.

Διετέλεσε, λοιπόν, Ἀρχιγραμματεὺς τῆς Πελοποννησιακῆς Γερουσίας, καθὼς καί ὄλων τῶν κατὰ τήν ἐπαναστατική περίοδο ἐθνικῶν συνελεύσεων, μέ σπουδαία συμβολή στήν κατάρτιση τῶν ἀντιστοίχων συνταγματικῶν κειμένων, Γενικός Γραμματεὺς τοῦ Ὑπουργείου Ἐπιθεωρητοῦ τῶν Στρατευμάτων Ἀλεξάνδρου Βλαχοπούλου, ἀναπληρωτῆς τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως τοῦ Ἐκτελεστικοῦ (δηλαδή τοῦ ἐπέχοντος θέσης πρωθυπουργοῦ τῆς Κυβερνήσεως) Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου, ἀναπληρωτῆς τοῦ Ὑπουργοῦ Πολέμου, Γενικός Γραμματεὺς τοῦ Γενικοῦ Ἐπιθεωρητοῦ τῶν Στρατευμάτων Ἀλεξάνδρου Βλαχοπούλου, προσωρινός Γραμματεὺς τῆς Τριμελοῦς Ἐπιτροπῆς Διευθύνσεως καί Οἰκονομίας τοῦ Γενικοῦ Στρατοπέδου τῆς Πελοποννήσου, παραστάτης (βουλευτῆς) τῆς ἐπαρχίας Τριπολιτσᾶς, πρόεδρος πενταμελοῦς ἐπιτροπῆς γιά τήν σύνταξη προχείρου συλλογῆς τῶν ἀναγκαιοτέρων πολιτικῶν νόμων, μέλος (καί Ἀρχιγραμματεὺς) τῆς Γ' Ἐθνοσυνελεύσεως, ἡ ὁποία ἐξέλεξε τόν Ἰωάννη Καποδίστρια ὡς Κυβερνήτη, μέλος τοῦ ἐπί Καποδιστρίου 27μελοῦς νομοθετικοῦ συμβουλευτικοῦ ὄργανου, τοῦ Πανελληνίου, ὡς Ἀ' Γραμματεὺς τοῦ Τμήματος τῆς Οἰκονομίας, μέλος τριμελοῦς δευτεροβαθμίου Ἀντιθαλασσίου Δικαστηρίου κ.ἄ. Τέλος διετέλεσε Γραμματεὺς τῆς Ἐπικρατείας, τήν περίοδο 1829-32.

Ὁ Σπηλιάδης, πολὺγλωσσος καί μέ σπάνια μόρφωση, ὅπως ἀποκαλύπτεται ἀπὸ ὅσα ἔγραψε καί ὅσα ἔπραξε, μᾶς ἄφησε σπουδαῖο συγγραφικό ἔργο, τό σημαντικώτερο καί μεγαλύτερο μέρος τοῦ ὁποίου εἶναι τά λεγόμενα Ἀπομνημονεύματα διά νά χρησιμεύσωσιν εἰς τήν νέαν ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος, ἐκ τῶν ὁποίων δημοσιεύθηκαν ἀπὸ τόν ἴδιο τρεῖς τόμοι (1851-57). Τό ὑπόλοιπο, πού συγκροτεῖ, μαζί μέ τό εὑρετήριο, ἄλλους τρεῖς

τόμους, οι οποίοι αφορούν κυρίως τήν ἐργώδη καποδιστριακή περίοδο, ἔμεινε ἀνέκδοτο. Ὁ τίτλος, πού ἐτέθη ἀπό μετριοφροσύνη τοῦ συγγραφέως του, δέν ἀνταποκρίνεται πρὸς τήν ὑφή καί τό περιεχόμενο τῆς συγγραφῆς. Δέν ἔχουμε μπροστά μας ἀπλῶς καί μόνον ἓνα βοήθημα γιά τόν μέλλοντα ἱστορικό. Οὔτε τήν σπουδαία, ἔστω, προσωπική μαρτυρία σημαίνοντος ἀπομνημονευματογράφου, πού ἐκθέτει ὅσα ἔζησε, ὅσα ὑπέπεσαν στήν ἀντίληψή του. *Πρόκειται, πράγματι, περί συνθετικοῦ ἱστορικοῦ ἔργου, σπανίας ἀντικειμενικότητος, καί σχολαστικῶς τεκμηριωμένου, πού καλύπτει ὅλον τόν ἑλληνικό χῶρο καί τόν διεθνή καθ' ὅσον ἀφορᾷ τήν Ἑλλάδα, κατά τήν περίοδο 1820-43, συντεθημένου μέ μεθοδικότητα συγχρόνου μας σχεδόν λογίου καί ἐπιστήμονος ἱστορικοῦ. Ἀξιόπιστος, λεπτολόγος καί σαφής, ἔδωσε τήν πλέον ἐκτενή ἐξιστόρηση τῶν γεγονότων ἀπό πολιτικῆς σκοπιᾶς, στηριζόμενος στό σύνολο τοῦ ἀρχαίου ὕλικου, πού εἶχε στήν διάθεσή του ἐξ ὀλοκλήρου καί τό παραθέτει ἀποσπασματικῶς, ὡς ἀδιάφειστο στοιχεῖο τεκμηριώσεως τῶν γραφομένων. Ὡς γνωστόν, τό Δοκίμιον ἱστορίας τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ Ἰωάννου Φιλήμονος παρέμεινε ἡμιτελές, ἐνῶ ὁ Σπυρίδων Τρικούπης παρουσίασε συντομώτερη, λογοτεχνίζουσα καί ρέουσα ἱστορική σύνθεση, χωρίς, ὡστόσο, τήν ἀνάλυση καί τήν ἐξαντλητική τεκμηρίωση τοῦ Σπηλιάδη. Αὐτόπτης τῶν γεγονότων ὁ Σπηλιάδης, στηρίζεται καί στίς προσωπικές μαρτυρίες τῶν συγχρόνων του. Ὡς ὁ πιό στενός δέ συνεργάτης τοῦ Καποδίστρια, ἦταν καί ὁ πιό ἀρμόδιος νά ἐκφράσει τοὺς μύχιους πόθους καί τά ὄνειρα, καθῶς καί τήν ἀνύστακτη καί υπεράνθρωπη προσπάθεια τοῦ ἀγίου καί μάρτυρος τῆς πολιτικῆς μας νά οἰκοδομήσει κράτος καί νά διευρύνει τά ὄριά του. Τά ἱστορικά αὐτά κείμενά του εἶναι κυριολεκτικῶς συγκλονιστικά καί ἔχουν ἰδιαιτέραν βαρύτητα.*

Ἡ συμβολή τοῦ Σπηλιάδη στόν φωτισμό τοῦ Γένους

Ἐδῶ θά γίνει βραχύς λόγος μόνο γιά δύο σημαντικά του δημοσιεύματα, πού ἐντάσσονται μέσα στόν κύκλο ἐκείνων τοῦ Φωτισμοῦ. Πρόκειται γιά μεταφράσεις σπουδαίων ἐπικαίρων ἔργων ἀπό τά γαλλικά, συνοδευομένων ἀπό λίαν ὑψηλοῦ ἐπιπέδου, γλαφυρώτατα καί ἀποπνέοντα ὅλον τόν ἔνθερμο ἐνθουσιασμό καί πατριωτικό παλμό τοῦ ἰδίου προλεγόμενα καί σχόλια, πού ἀπαρτίζουν τρεῖς τόμους:

I. «*Τά Μυστικοσυμβούλια καί οἱ λαοί ἀπό τά 1814 μέχρι σήμερα, παρά τοῦ Κυρίου Μπινιῶν. Τρίτη ἔκδοσις ἀναθεωρηθεῖσα, ἐπιδιορθωθεῖσα καί αὐξηθεῖσα Ἐν Παρισίοις κατά μῆνα Ἀπρίλιον [sic!] 1823. - Μεταφρασθέν ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ ὁμοῦ μέ τό περί τῆς Ἑλλάδος ὑπόμνημα τοῦ Κυρίου Σχιατωβριάν, παρά τοῦ Ν. Σπηλιάδου. Καί ἐκδοθέν κατά μῆνα Φεβρουάριον 1826, φιλοτίμῳ δαπάνῃ τῶν φιλομούσων συνδρομητῶν, τῶν ὁποίων τά ὀνόματα κατεχωρίσθησαν εἰς τό τέλος τοῦ βιβλίου. (25 ἐκ., σελ. ιε' + 260 + 7 ἄ.ἄ.)*»

«*[Les Cabinets et les peuples depuis 1815 jusqu' à la fin de 1822, par M. Bignon. Deuxième édition, revue et corrigée. À Paris, Chez Béchet Ainé, Libraire-Éditeur, Quai des Augustins, No 55. Rouen, Même maison, rue Grand-Pont, No 73. Janvier 1823 (20 ἐκ., σελ. 472)]*», κατά τή 6' ἔκδοσή του.]

Ὁ Louis-Pierre-Edouard Bignon (1771-1841), πολιτικός καί ἱστορικός, ὑπῆρξε σημαντική προσωπικότης τῆς ἐποχῆς του. Ἀπό τό 1797 ὑπῆρέτησε ὡς διπλωμάτης (Ἐλβετία, Βερολίνο, Κάσσελ, Βαρσοβία). Μετά τήν μάχη τῆς Ἰένας, ὁ Ναπολέων τοῦ ἐνεπιστεύθη τήν πολιτική καί οἰκονομική διοίκηση τῶν κατακτηθεισῶν περιοχῶν Πρωσίας καί Αὐστρίας (1806-09), ὅπου ἐπέδειξε ἐξαιρετικές ικανότητες. Μέλος τῆς Βουλῆς τῶν ἀντιπροσώπων, ἐν συνεχείᾳ, διετέλεσε ὑφυπουργός καί ὑπουργός τῶν Ἐξωτερικῶν καί ὑπ' αὐτήν τήν ἰδιότητα ὑπέγραψε τήν 3ην Ἰουλίου 1815 τήν συνθήκη μέ τήν ὁποία παρεδόθη τό Παρίσι στούς Συμμάχους, νικητάς τοῦ Βατερλώ. Διετέλεσε βουλευτής καί Γερουσιαστής κατόπιν καί διεκρίθη ὄχι μόνον ὡς διπλωμάτης καί ρήτωρ, ἀλλά καί ὡς συγγραφεύς. Τό κύριο ἔργο του, ἐκτός ἀπό τό ἐξεταζόμενο, εἶναι ἡ *Ἱστορία τῆς Γαλλίας ἀπό τήν 18η τοῦ μηνός Μπρυμαίρ μέχρι τό 1812* [Παρίσι 1829-38, 10 τόμοι]. Ἀκόμη, *Συγκριτική ἔκθεσις τῆς οἰκονομικῆς, στρατιωτικῆς, πολιτικῆς καί ἠθικῆς καταστάσεως τῆς Γαλλίας καί τῶν κυριωτέρων δυνάμεων τῆς Εὐρώπης* [1814], *Περί τοῦ συνεδρίου τοῦ Τροππάου* κτλ. [1821] κ.ἄ. Ἦταν πραγματικός φιλέλληνας καί δέχθηκε εὐμενῶς τόν ἰατρό Πέτρο Ἡπίτη (1795-1861), ὁ ὁποῖος ἐστάλη τό 1820 στήν Εὐρώπη ἀπό τόν Ἀλέξανδρο Ὑψηλάντη, γιά νά ἐργασθεῖ πρὸς διάδοσιν τῶν φιλελληνικῶν ἰδεῶν, καί ἀπέδειξε τά φιλελληνικά του αἰσθήματα, γράφοντας, κηρύττοντας καί προτρέποντάς τοὺς συμπατριῶτες του νά βοηθήσουν τόν ἑλληνικό ἀγῶνα¹⁶. Μετεῖχε, ἐξάλ-

λου, τῶν συζητήσεων τῆς γαλλικῆς Βουλῆς τῶν Ἀντιπροσώπων περὶ τῶν ἐλληνικῶν πραγμάτων¹⁷.

Τὸ βιβλίο αὐτό, ἐξαιρετικά ἐπίκαιρο τὴν ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἐξεδόθη, ἔχω τὴν ἐντύπωση ὅτι πέρασε μᾶλλον ἀπαρατήρητο ἀπὸ τὴν ἱστοριογραφία μας. Πρόκειται γιὰ ἓνα ἔργο, τὸ πιὸ σημαντικό μέρος τοῦ ὁποίου ἀφορᾷ ἀποκλειστικῶς τὸν Ἑλληνισμό, πού εἶναι καὶ τὸ ἐπίκεντρο τοῦ ἐνδιαφέροντός του, λόγῳ τῆς Ἐπαναστάσεως, ἡ ὁποία οὐσιαστικῶς ἀνέτρεψε στήν πράξη τὴν τότε νέα τάξη πραγμάτων, θεμέλιο τῶν δογμάτων τῆς Ἱερᾶς Συμμαχίας.

Τὸ Προίμιον, γραμμένο ἀπὸ τὸν μεταφραστή, εἶναι ἓνα ἐνθουσιαστικό γλαφυρότατο δοκίμιο γιὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν ἐλευθερία: «Ἑλλάς γλυκυτάτη καὶ πρᾶγμα καὶ ὄνομα, ἥτις στολίζει τὴν ἱστορίαν καὶ ἐκθαμβεῖς διὰ τῶν ἀρετῶν σου ὄλην τὴν Οἰκουμένην, καὶ ἅπαντας τοὺς αἰῶνας, ἀγωνιζομένη καὶ αὐθις ἐνδόξως ὑπὲρ τῆς φιλτάτης ἐλευθερίας, διὰ τὴν ὁποίαν ἀνέκαθεν ποτίζεις τὸ ἱερόν σου ἔδαφος μέ τὰ πολύτιμά σου αἵματα, μέ τὰ καρδιοστάλακτά σου δάκρυα καὶ μέ τοὺς ἀκαταπαύστους σου ἰδρῶτας, ἔχεις ὑπέρμαχον τῶν ἀπαραγράπτων δικαίων σου τὸν πεφωτισμένον κόσμον...»

Ἄπ' αὐτόν τὸν κόσμο προέρχεται καὶ ὁ Μπινιών, ὁ ὁποῖος «περιγράφων τὰ τῆς Ἁγίας Συμμαχίας, ὑπερασπίζεται τοῦ ἀνθρώπου τὰ δίκαια, καὶ ἐξιστορῶν ἐν συνόψει τὰς ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας συμφορὰς σου, τέως ἐπικαλεῖται τὸν ἰσχυρόν βραχίονα τῆς πολιτισμένης Εὐρώπης πρὸς βοήθειάν σου καὶ ἀποκαθίσταται ἄξιος τῆς εὐγνωμοσύνης σου...»

Δέν χάνει τὴν εὐκαιρία ὁ Σπηλιάδης νὰ ὑπογραμμίσει ὅτι «ἡ ἐλευθερία προϋποτίθησι νόμους δικαίους καὶ θεμελιωμένους ἐπάνω εἰς τὸν ὀρθὸν λόγον... Πρέπει νὰ κινηθοῦμε ἀπὸ τὸν ὀρθὸν λόγον ὀδηγούμενοι... ὀρθῶς συλλογιζόμενοι... [πρὸς τοῦτο καθένας μας] πρέπει νὰ φωτισθῇ... ὅσοι ἐλαμπρύνθησαν, εὐεργετήσαντες τὰ ἔθνη των, ἦσαν πεφωτισμένοι... Ἡ ἐλευθερία ἀπαιτεῖ νὰ ἐπιμεληθῶμεν τὴν δημοσίαν ἀνατροφὴν καὶ νὰ φωτισθῶμεν... Ἡ Ἑλλάς ἐλευθέρα... ἀπαιτεῖ πολλά φῶτα... οἱ ἄρχοντες... ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ πολλά μαθήματα· καὶ μάλιστα ἀπὸ τὸ ὑψηλότατον καὶ δυσκολώτατον μάθημα τῆς πολιτικῆς. Εἰς ἓνα λόγον οἱ τοιοῦτοι ὀφείλουν νὰ εἶναι φιλόσοφοι· διότι τότε θ' ἀποκατασταθοῦν τὰ ἔθνη εὐδαίμονα, ὅταν βασιλεύσωσι φιλόσοφοι, καὶ φιλοσοφήσωσι βασιλεῖς...»¹⁸

Τὸ βιβλίο ἐξετάζει, εἶναι ἀλήθεια μέ ἰδιαίτε-

ρη ἐνάργεια, τὴν εὐρωπαϊκὴ πολιτικὴ ἀπὸ τὴν Συνθήκη τῆς 26 Σεπτεμβρίου 1815, δηλαδή τὴν συνθήκη μεταξύ Ρωσίας, Αὐστρίας καὶ Πρωσίας, πού ἴδρυσε τὴν Ἱερὰ Συμμαχία¹⁹, μέχρι τὸ Συνέδριο τῆς Βερόνας (20 Ὀκτωβρίου-14 Δεκεμβρίου 1822). Τὰ κεφάλαια Β' καὶ Γ' (σσ. 10-99) πραγματεύονται τὰ περὶ τῆς Ἱερᾶς Συμμαχίας. Τὰ Δ', Ε', Στ' καὶ ἓνα ἀκόμη ἀνευ ἀριθμῆσεως (σσ. 99-166, 210-224) ἀφοροῦν ἐξ ὁλοκλήρου τὴν Ἑλλάδα: «Περίληψις τῶν δυστυχιῶν τῆς πρό ἑξ αἰῶνων», «Περί τῆς καταστάσεως τῆς Ἑλλάδος πρὶν τῆς παρούσης Ἐπαναστάσεως», «Περί τῆς Ρωσίας, ὡς πρὸς τὴν Ἑλλάδα» καὶ «Ἑλλάς καὶ Τουρκία».

Ἐντυπωσιάζει, ἀκόμα καὶ τὸν σημερινὸ ἀναγνώστη, ἡ ἐνημέρωση τοῦ συγγραφέως ἐπὶ τοῦ ἐλληνικοῦ ζητήματος, ἡ ἀμεροληψία του, καθὼς καὶ οἱ θέσεις του ἐπὶ ἱστορικῶν θεμάτων καὶ τῆς πραγματικῆς καταστάσεως τῶν συγχρόνων του Ἑλλήνων.

Ἀνθολογῶ μερικὰ ἀποσπάσματα, γιὰ νὰ δώσω μιὰ ἀμυδρὴ εἰκόνα τῶν θέσεων τοῦ συγγραφέως.

Τὸ καθεστῶς τῆς Ἱερᾶς Συμμαχίας κάλυπτε καὶ τοὺς Τούρκους. «Ὅθεν [κατὰ τοὺς λειτουργοὺς τῆς Συμμαχίας] οἱ ὑπήκοοι τῆς Τουρκίας Ἑλληγες... ὀφείλουν νὰ περιμένουν τὰς ὠφελίμους ἢ ἀναγκαίας μεταβολάς, ἀπὸ τὴν ἐλευθέραν θέλησιν καὶ τὴν πεφωτισμένην καὶ περισκεμένην προτροπὴν τῶν ἡγεμόνων, τοὺς ὁποῖους (ὡς πρὸς τὸ ἐλληνικὸν ἔθνος) ὁ Θεός [!] ἀπεκατέστησεν ἐγγυητάς τῆς ἐξουσίας... ἡ Ἑλλάς... κατὰ... τρόπους ἐγκληματικούς κινουμένη ἐπροξένησεν εἰς τὴν ἀνατολικὴν Εὐρώπην μεγάλας ταραχάς· ἐπομένως οἱ Ἑλληγες, ἐπειδὴ δέν προσμένουν τὴν ἀναγέννησιν αὐτῶν ἀπὸ τὴν ἐλευθέραν θέλησιν τοῦ Σουλτάνου, εἶναι ἀποστάται. Οἱ δυστυχεῖς Ἑλληγες, ἐξακολουθεῖ ὁ Μπινιών, τοὺς ὁποῖους οἱ Τούρκοι δέν μεταχειρίζονται κἄν ὡς ὑπηκόους, ἤδη τετρακοσίου χρόνους, ἀλλ' ὡς αἰχμαλώτους τοῦ πολέμου, στοχαζόμενοι ὅτι ὡς νικηταί εἶναι πάντοτε κύριοι νὰ τοὺς θανατώσουν, ὡς ἂν ἦσαν εἰς τὸ πεδῖον τῆς μάχης, εἶναι ἀποστάται, διότι δέν ἀφιερῶν εἰς τὴν ἀβέβαιον τύχην τῆς πεφωτισμένης καὶ περισκεμένης προτροπῆς τοῦ ὕψους του, τὰς ὠφελίμους ἢ ἀναγκαίας μεταβολάς, ὅσας ἀπαιτεῖ ἡ ἐλευθερία των κατάστασις! Ἐπειδὴ δέ οἱ Ὀθωμανοί..., ὅσον ὑπάρχουν εἰς τὸν κόσμον, θά εἶναι ἀναλλοιώτως οἱ ἴδιοι, ἔνεκα τῶν θρησκευτικῶν καὶ πολιτικῶν αὐτῶν ἀρχῶν, οἱ Ἑλληγες ἔπρεπε νὰ ὑποφέρουν ἀγογγυστί καλλίτερα, ὥστε νὰ

πληρωθοῦν αἰώνων ἀνακυκλίσεις, παρά νά ἐπισύρουν καθ' ἑαυτῶν τ' ἀναθέματα τῆς Ἁγίας Συμμαχίας, ἐπανιστάμενοι κατά τῆς τουρκικῆς δυνάμεως, ἡ ὁποία κηρύττεται παρ' αὐτῆς νόμιμος!

» Ἄλλ' ὅσον ἂν εἶναι δυνατός ὁ βραχίων τῶν βασιλέων ἐμπορεῖ μὲν νά βιάσῃ τό διάφραγμα [σημ. συγγραφέα: τά σύνορα] τῶν ἐπικρατειῶν, καί νά ταπεινώσῃ τά πλέον ἐνεργητικά καί ὑπερήφανα ἔθνη, ὅμως δέν δύναται νά ὑποτάξῃ τόν αἰώνιον ὀρθόν λόγον εἰς τά μάταια σοφίσματά των»²⁰.

Ἔσ δούμε ὀρισμένα ἀκόμη ἐνδιαφέροντα ἀποσπάσματα: «Ἡ αἰχμαλωσία τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους δέν ἀρχίζει ἀπό τήν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως παρά τῶν Ὀθωμανῶν. Ἡ Ἑλλάς εἶναι ἤδη ἐκτός τοῦ νόμου τῶν ἐθνῶν ἐξακοσίους χρόνους καί ἐπέκεινα... ἡ Εὐρώπη ὀφείλει ν' ἀποζημιώσῃ τήν Ἑλλάδα δι' ὅσα κακά τῆς ἐπροξένησεν εἰς τοὺς τελευταίους ἐξακοσίους χρόνους, διότι οἱ ἀληθεῖς ὀλετήρες τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους εἶναι οἱ σταυροφόροι καί ὄχι οἱ Μουσουλμάνοι»²¹.

«...ἐν καιρῷ πολέμου ἡ Βενετία ἐθεώρει καί μετεχειρίζετο τοὺς Ἑλληνας ὡς ὑπηκόους Ὀθωμανούς»²².

«Τό συντελεστικώτερον τῆς ἀπελευθέρωσης τῶν Ἑλλήνων ὑπῆρξεν ἡ ἀνάπτυξις τοῦ θαλασσοῦ ἐμπορίου των»²³.

«Τρία πράγματα ἱερά φωνάζουν μεγάλως ὑπέρ τῶν Ἑλλήνων: Ἡ δυστυχία των δηλαδὴ, ὁ πατριωτισμός των, καί ἡ πρὸς τήν χριστιανικήν πίστιν ἀγάπη των»²⁴.

«Ἄγγλος τις ἐπαρατήρησεν ὅτι οἱ συγγραφεῖς μας [σημ. συγγραφέα: οἱ συμπατριῶτες του Γάλλοι συγγραφεῖς], ἕνεκα τῶν παλαιῶν μας σχέσεων μὲ τοὺς Τούρκους, ἐπροσπάθησαν ν' ἀμαυρώσουν τήν ὑπόληψιν τῶν Ἑλλήνων»²⁵.

«...ἂν εἰς τήν Εὐρώπῃν μας ἡ θρησκεία καί ἡ πατρίς δέν ἦσαν πάντοτε ἡνωμένα, εἰς τήν Ἑλλάδα ἡ πατρίς καί ἡ θρησκεία εἶναι ἓν καί τό αὐτό»²⁶.

Σέ ἓνα σημεῖο ἀναφέρεται στοὺς Νεομάρτυρες καί στὸν ἀπαγχονισμό Γρηγορίου τοῦ Ε': «Ὅσοι θανατωθοῦν ἀπὸ τόν δῆμιον, ἢ ἀποθάνουν ἀπὸ τὰς βασάνους, δέν ἀποστεροῦνται τῆς θρησκευτικῆς συμπαθείας· οἱ Ἑλληνες συνάγουν μὲ σεβασμὸν τά πολῦτιμα λείψανά των, καί οἱ ἄξιοι τοῦ λειτουργήματος αὐτῶν ἱερεῖς ἀμιλλῶνται συναλλήλως νά τά θάψουν εἰς τὰς ἐκκλησίας των.

»Εἰς τήν Κωνσταντινούπολιν ἔδωσεν ὠραῖον παράδειγμα τῆς διὰ τήν πίστιν καρτεροψυχίας ὁ Πατριάρχης τῶν Ἑλλήνων, ὅστις παρεδόθη εἰς ἄτιμον ἀγχόνῃν εἰς τό προαύλιον τοῦ ναοῦ, ὅπου

ἱερούργησε τήν ἰδίαν ἡμέραν τῆς ἁγίας τοῦ Χριστοῦ ἀναστάσεως. Φρίσσει πᾶσα ψυχὴ χριστιανικὴ φανταζομένη τὰς τελευταίας στιγμὰς τοῦ ὀδοηκονταετοῦς τούτου μάρτυρος, ἀπολλυμένου ἀδόξως, καί τό σεβάσμιον σῶμα του, κρεμάμενον τρεῖς ἡμέρας ὡς τῶν καταδίκων, καί συρόμενον ἀπὸ τοὺς μοχθηροτέρους τῶν Ἰουδαίων αἰσχυντηρῶς εἰς τήν θάλασσαν, ὁμοῦ μὲ τά σῶματα τριῶν ἀρχιερέων καί ὀκτώ ἱερέων, κατασφαγέντων εἰς τόν αὐτὸν καιρὸν.

» Ἡ θάλασσα δέν ἐκατάπιε τό ἀξιοσέβαστον λείψανον, τό ὁποῖον τήν ἐπρόσφερον ἡ ἀνομία, καί εὐλαβεῖς ζηλωταὶ τῆς πίστεως, καταφρονοῦντες πάντα κίνδυνον (καί ὡς πρὸς τοὺς Ἑλληνας, ὁ κίνδυνος εἶναι θάνατος), τό εὔρον εἰς τά κύματα, καί τό μετεκόμισαν εἰς χριστιανικὸν ἔδαφος, εἰς τήν Ὀδησσόν, ὅπου οἱ εὐσεβεῖς Χριστιανοὶ τό ὑπεδέχθησαν μὲ σεβασμὸν καί ὑπόκλισιν»²⁷.

Ἄλλοῦ μνημονεύει περιστατικὸ τοῦ 1769: «Ὅποια καταστροφὰ καί ἐρείπια! Ἐκεῖ φαίνεται ὑψηλὰ εἰς τήν κορυφὴν ἐνός βράχου ὁ σταυρός, καί διεγείρει τήν ἐνθύμησιν τοῦ ἐνθουσιασμοῦ τῆς μητρικῆς στοργῆς καί τῆς ἐλευθερίας. Ἐν ᾧ κατέβαινον εἰς τὸν Μωρέα οἱ Ἄλβανοὶ κατὰ τὸν πόλεμον τῶν 1769, νέα τις Ἀρκάς, φέρουσα εἰς τὰς χεῖρας τό βρέφος αὐτῆς, φεύγει ἀπὸ τό πυρπολούμενον χωρίον τῆς, καί ἐλαυνομένη ἀπὸ τοὺς ληστές, καταντᾷ ἐπὶ τινος κρημνοῦ, ὅπου ἴσταται, κλίνει τό γόνυ, θεωρεῖ τὸν οὐρανόν, καί ρίπτεται εἰς τό βάραθρον, Δόξα, αἰωνία τιμὴ εἰς τήν ὠραιότητα καί εἰς τήν ἀθωότητα, προτιμῶσα τὸν θάνατον, ἢ τήν ἀτιμίαν καί τήν σκλαβίαν! Δέν ἐπερίγραψα τό ἑκατοστημόριον τῶν ὅσα ἡρωϊκὰ κατορθώματα ἔχω πρὸ ὀφθαλμῶν»²⁸.

«Θεωροῦν τοὺς Ἑλληνας ἀποστάτας· καί ἴσως λέγουν κατὰ τὸν Σύλλαν: “ἄθλιοι τινες τιμωροῦνται”. ὁ δὲ ἅγιος θρόνος [σημ. συγγραφέα: ὁ Πάπας] σιωπᾷ»²⁹.

«Ὁ εὐλαβέστερος τῶν εὐγενῶν μας... ἀποβλέπει τὰς λαμπράς μὲν ἀλλ' ἄλλοκότους ιδέας καί τὰ παθητικὰ ἐπιγράμματα τοῦ Πετράρχου»³⁰.

Διερωτῶμαι μήπως ἐδῶ ὁ Μπινιὸν ὑπαινίσσεται ὅσα ἔγραψε ὁ μέγας ἀνθρωπιστής Francesco Petrarca (1304-74) τὸν Μάρτιο τοῦ 1354, ὅταν οἱ Τούρκοι κατέλαβαν τήν Καλλιπόλη καί ἐζητήθη ἐπικουρία ἀπὸ τῆ Δύση γιὰ τήν ἀντιμετώπισή τους: «Οἱ Τούρκοι εἶναι βέβαια ἐχθροί. Ἀλλὰ οἱ Ἑλληνες εἶναι αἰρετικοὶ καί γι' αὐτὸ χειρότεροι ἀπὸ τοὺς ἐχθρούς. Ἐπομένως εἶναι προτιμώτερον νά κατέχουν ἐκεῖνα τὰ ἐδάφη

οί Τούρκοι, παρά νά τά ἐλευθερώσωμεν διά τούς "Ἑλληνας»³¹.

«Τέλος πάντων», ἐξακολουθεῖ ὁ Μπινιῶν, «ἡμεῖς... φροντίζομεν πλείοτερον ὑπέρ τῶν Ἑλλήνων, ὑψοῦντες τήν φωνήν πρός βοήθειάν των... περιοριζόμεθα εἰς τό νά προσφέρομεν εἰς τούς πόδας τῶν βασιλέων ταπεινάς εὐχάς καί εὐλαβεῖς ἰκεσίας... τά πάντα ἀλλάξαν, ἐκτός τῆς τουρκικῆς βαρβαρότητος καί τῆς ἐλληνικῆς ἀθλιότητος. Καί ὁ μέν σημερινός Ὀθωμανός εἶν' ὁ αὐτός, οἷος ἦτον ἀφ' ἧς ὥρας ἐπάτησε τῆς Εὐρώπης τό ἐδαφος. Ὁ δ' Ἑλληνας εἶναι πάντοτε σκλάβος, καθό πάντοτε Χριστιανός· καί ἀναντιβῆρῆτως διότι εἶναι πάντοτε Χριστιανός. Ἀπεφάσισαν, λοιπόν, οἱ ἀναλλοιωτόφρονες νά ἐπισφραγίσουν καί νά νομιμοποιήσουν τήν σκλαβίαν ἐνός χριστιανικοῦ ἔθνους; Τάχα ὅσοι δέν ἀπαρνοῦνται τόν Χριστόν, ἀλλά διαμένουν πιστοί εἰς τήν θρησκείαν αὐτῶν, πρέπει νά λάβουν τήν ἀμετάτρεπτον, ἀναλλοίωτον καί αἰδίων δυστυχίαν προνόμιον, καί νά ζήσουν εἰς αἰῶνα τόν ἅπαντα σκλάβοι τῶν Τούρκων; Ἐκ τῶν εἰρημένων γίνονται κατάδηλα τά πράγματα τῆς Ἑλλάδος»³².

Ὁ ἀγαθῆς μνήμης Μπινιῶν καταγράφει μέ λίγες γραμμές τίς τάσεις τῆς τότε εὐρωπαϊκῆς πολιτικῆς, πού ἦταν διατεθειμένη ἐχθρικῶς ἐναντι τῶν Ἑλλήνων, ἀλλά καί τῶν πλέον στοιχειωδῶν ἀνθρωπιστικῶν αἰσθημάτων:

«Ἡ μέν Ἀγγλία εἶναι κατά τοῦτο ἐπονεϊδιστος· πολλῶ μᾶλλον ὅμως ἡ Αὐστρία· διότι ἐκάτεραι θεωροῦν τόν ἄλεθρον τῶν Ἑλλήνων ὡς κωλυτικόν τοῦ... μέλλοντος τῆς Ῥωσσίας, ἦτις... ἐμπορεῖ νά τούς μεταχειρισθῆ εἴτε κατ' αὐτῶν τῶν ἰδίων Δυνάμεων [σημ. συγγραφέα: δηλαδή τῆς Ἀγγλίας καί τῆς Αὐστρίας], ἢ μόνον κατά τοῦ Ὀθωμανικοῦ Κράτους... περιορίζουν τό λογικόν τοῦ ἀνθρώπου... τό ὑποθέτουν ἀνίκανον... νά συμβιβάσῃ τά πράγματα, ὥστε, ἀπελευθερωθέντων τῶν Ἑλλήνων, νά ὠφεληθοῦν ὄχι μόνον οἱ Ῥῶσσοι, ἀλλά καί ὅλαι αἱ ἄλλαι Δυνάμεις... νομίζοντες οἱ βασιλεῖς ὅτι θέλει εὐρου δύσκολίας εἰς τό νά ὀργανίσουν τήν ἀνεξαρτησίαν τῆς Ἑλλάδος, ἔχουν τάχα δίκαιον νά τήν ἐγκαταλείψουν εἰς αἰωνίαν δουλείαν;

»...ναί, μέν, ὁ τύπος τῆς ὑπό τῶν Ἀγγλων ὑπερασπιζομένης Ἐπτανήσου ἀποδοκιμάζεται ἀπό τούς Φιέλληνας, διότι κάθε ὑπερασπιστής, ὅταν εἶναι μόνος, ἀφεύκτως ἀποβαίνει δεσπότης· καί μάλιστα δεσπότης σκληρός καί φορτικός. Ἀλλά... διά νά χαλινώσουν τήν Ῥωσσικὴν φιλοδοξίαν, [εἶναι] ἀπόλυτος ἀνάγκη νά ἐνθαρρύνουν τήν ἀγγλικήν; Ἡ δέ κοινωνική τῶν Ἑλλήνων

ὑπαρξίς; Δέν εἶναι τρόπος νά τεθῆ ὑπό τήν κοινήν ἐγγύτησιν τῶν μεγάλων Δυνάμεων; Ὄχι! Ἐπέπρωτο, βέβαια, νά ἐνωθοῦν τά πλέον ἀντιθετα καί πλέον ἐναντία ἀλλήλοις συμφέροντα, διά νά συνομώσουν ἐναντίον αὐτοῦ τοῦ δυστυχοῦς ἔθνους, καί συνάμα φίλοι καί ἐχθροί ἐσυμφώνησαν διά νά τό ἀφανίσουν! Τά δέ Μυστικοσυμβούλια [σημ. συγγραφέα: οἱ Κυβερνήσεις] τῆς Εὐρώπης μεταχειρίζονται ὀλόκληρον τήν Ἑλλάδα, ὅπως ἐμεταχειρίσθησαν ἐσχάτως μίαν Ἑλληνίδα εἰς Ἀραψ καί εἰς Τούρκος, οἱ ὁποῖοι, ἐξ ἀντιζηλίας, τήν ἐφόνευσαν, διά νά μὴ τήν ἀποκτήσῃ κανεὶς ἐκ τῶν δύο. Ἡ Αὐστρία καί ἡ Ἀγγλία λέγουν τρόπον τινά πρός τούς Ἑλληνας: "Σεῖς πρέπει νά χαθῆτε, διότι, ἂν ἀποκατασταθῆτε ὡς ἔθνος, ἡ Ῥωσσία θά σᾶς συμπαραλάβει βοηθούς κατὰ φυσικόν λόγον, εἴτε ὡς συμμάχους, εἴτε ὡς ὑπηκόους. Ἄρα τό ν' ἀναλάβετε τήν πολιτικὴν σας ὑπαρξίν, δι' ἡμᾶς θέλει εἶσθαι ὀλέθριον· ἄρα ἀνάγκη ν' ἀποθάνετε ἀπό τήν μάχαιραν, ἢ νά καταστήπεσθε ὑπό τήν μᾶστιγα τῶν Ὀθωμανῶν. Τό συμφέρον μας ἀπαιτεῖ νά μείνετε ἐκτός τοῦ νόμου τῶν ἐθνῶν· καί δέν μᾶς μέλλει ἂν τυραννησθε εἰς τήν σκλαβίαν, μήτε φροντίζομεν νά μάθωμεν ἂν ζῆτε ἢ ἂν ἀπεθάνατε!"

» Ἀλλά, τί κάμνει ἡ Ῥωσσία; Ἐν ᾧ ἔχει διά συνθηκῶν τό δικαίωμα νά ὑπερασπισθῆ τούς Ἑλληνας, καί νά ἐκπληρώσῃ χρέος φιλανθρωπίας, ὡς ἂν ἦτο κωφή, δέν αἰσθάνεται τάς φωνάς τῆς ἀνθρωπότητος, καί δέν θέλει νά σεβαστοποιήσῃ τά δίκαιά της· ἄρα οἱ Ἑλληνες, ἂν δέν ἔσωζον ἑαυτοὺς ἀφ' ἑαυτῶν, ἐχάνοντο σύνωρα ἀπό τούς παρωργισμένους Ὀθωμανούς, πρὶν ἢ φθάσει εἰς βοήθειάν των ἡ Ῥωσσία, ἦτις ἀγνοεῖ κατὰ ποίας ἀρχάς κανονίζει τήν διαγωγὴν της, καί ὑπερβαίνουσα κατὰ τό ἀνώμαλον τήν Ἀγγλίαν καί τήν Αὐστρίαν, διά νά ἀποδείξῃ μετριοφροσύνην, παραιτεῖται ἀπό τά νομιμώτατα δίκαιά της, καί λογαριάζει τούς ὅσους σταλαγμούς αἵματος ἤθελε χύσει, ἂν τά ζητήσῃ διά τῶν ὄπλων ἀπό τούς Τούρκους.

»Τοιοῦτοτρόπως διακηρύττει δῆθεν εἰς τά ἄλλας δυνάμεις: "Σεῖς μέν ὑπολαμβάνετε ὅτι ἔχω φιλοδόξους σκοπούς κατὰ τοῦ Ὀθωμανικοῦ Κράτους, καί ἴσως μέ κατηγορεῖτε ὅτι ὑπεκίνησα τήν ἐπανάστασιν τῶν Ἑλλήνων, διά νά ἐπιτύχω τοῦ ποθομένου. Ἀλλ' ἐγὼ θά σᾶς ὑποχρεώσω νά γνωρίσετε ὅτι μέ ἀδικεῖτε· διά τοῦτο καταλιμπάνω τό ἐλληνικόν ἔθνος, μ' ὄλον ὅτι εἶχον τό δικαίωμα, καί διά συνθηκῶν, καί κατὰ λόγον φιλανθρωπίας, καί κατὰ λόγον εὐγνωμοσύνης, δι' ὅσα καλὰ ἔπαθον ἄλλοτε παρ' αὐτοῦ, καί καθό

ὁμόθησκόν μου, νά τό υπερασπισθῶ. Προκρίνω δέ κάλλιον νά τό ἐξολοθρεύσουν ἐξ ὀλοκλήρου οἱ Τοῦρκοι, παρά νά τό βοηθήσω, καί νά σās δώσω δικαίως αἰτίαν ὑποψίας”.

»Ὦ, θαυμασία εὐαισθησία! Ὦ, παράξενος φιlanθρωπία, ἥτις ἀγαπῶσα τ’ ὄνομα τῆς εἰρήνης, ἐπιτρέπει νά χυθῆ ἀπειράκις πλειότερον αἷμα, ἀφ’ ὅσον ἤθελε χύσει ὁ φονικώτερος πόλεμος! Τοιουτοτρόπως ἡ Ῥωσσία ἐλπίζει νά δώσει μέγα τι ἀφιλοκερδείας παράδειγμα»³³.

Τέτοιο παράδειγμα δέν ἐπρόκειτο βεβαίως νά δώσει ἡ Ῥωσσία. Ὁ τσάρος Ἀλέξανδρος ὁ Α΄, πού εἶχε τήν πρωτοβουλία συστάσεως τῆς Ἱερᾶς Συμμαχίας, ἤθελε, πράγματι, νά μή φανεῖ ὅτι πρῶτος παραβαίνει τίς ἀρχές της. Εἶναι δέ χαρακτηριστικό τό τί φρονούσε ὁ διάδοχος τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Α΄ τσάρος Νικόλαος ὁ Α΄ (1825-55) τριάντα χρόνια ἀργότερα, ἀκριβῶς τό 1853, ὅταν, λίγο πρὶν ἐκραγεῖ ὁ Κριμαϊκός πόλεμος (1853-54), προδικάζοντας ὡς ἐπικείμενη τήν διάλυση τῆς Ὄθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, προσπαθοῦσε νά συμφωνήσει μέ τήν Ἀγγλία γιά τή διανομή τῶν ἐδαφῶν της. Ἀπέβλεπε, μεταξύ ἄλλων, στήν ἀνεξαρτησία τῆς Βλαχίας, τῆς Μολδαβίας, τῆς Σερβίας καί τῆς Βουλγαρίας, προσφέροντας στήν Ἀγγλία τήν Αἴγυπτο καί τήν Κρήτη [!]. Ὡς πρὸς ἡμᾶς, ὁ Τσάρος δήλωνε ἀπεριφρόστως ὅτι: «...δέν θέλω ἐπιτρέψει ποτέ οὔτε ἀπόπειραν ἀνοικοδομήσεως Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, οὔτε τοιαύτην ἔκτασιν τῆς Ἑλλάδος, ἥτις νά καταστήσῃ αὐτήν ἰσχυρόν κράτος»³⁴.

Υπάρχει ἐδῶ καί μία ἀναφορά στά λεηλατηθέντα ἀπό τόν Ἄγγλο τυχοδιώκτη λόρδο Elgin γλυπτά τοῦ Παρθενῶνος: «...ἂν τά μεγάλα μνημεῖα τῆς ἀρχαιότητος ἔκαμαν ζωηροτάτην ἐντύπωσιν εἰς τήν πεζικοτάτην φαντασίαν τοῦ Λόρδ Λονδονδερῆ, καίτοι οὐδεμίαν ὀφείλοντος χάριν εἰς τήν Ἑλλάδα, δέν πρέπει νά προμαντεύσῃ [τις] αἰσιώτερα περί τοῦ νέου ὑπουργοῦ...»³⁵ Πρόκειται γιά τόν μισέλληνα Ἴρλανδό Ἐρρίκο Ροβέρτο Στιούαρτ, ὑποκόμητα τοῦ Castreagh, μαρκήσιο τοῦ Londonderry (1769-1822), πού εἶχε τραγικό τέλος. Τόν διεδέχθη, ὅμως, ὁ πράγματι φιλέλληνας Γεώργιος Canning.

Ὅλο τό βιβλίον τοῦ Μπινιῶν εἶναι ὀξύτατα καταδικαστικό γιά τίς μεγάλες Δυνάμεις, ὡς πρὸς τήν πολιτική τους ἔναντι τῶν Ἑλλήνων. Τοποθετεῖ δέ τό θέμα καί στό θρησκευτικό πεδίο, τονίζοντας ὅτι «...οἱ δυτικοὶ χριστιανοὶ θά κατηγορηθοῦν ἀπό τήν ἱστορίαν δικαίως, ὅτι τῶ ὄντι ἐχρημάτισαν οἱ δῆμιοι τῶν ἀνατολικῶν χριστιανῶν»³⁶.

Τό σπουδαῖο αὐτό βιβλίον, πού κυκλοφόρησε σέ μιά τόσο δύσκολη καμπή τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας, κλείνει μέ τήν μετάφραση τοῦ γνωστοῦ περὶ τῆς Ἑλλάδος ὑπομνήματος τοῦ Chateaubriand, νομίζω δέ ὅτι ἦταν, γιά τήν ἐποχή του, σπουδαῖο πολιτικό ὄπλο ὑπέρ τῶν ἐλληνικῶν δικαίων, διδακτικό καί γιά τίς μεταγενέστερες τύχες τῆς πατρίδος μας.

Ἔσπευσε ὁ Σπηλιάδης νά στείλει ἀντίτυπο τῆς μεταφράσεώς του στόν Κοραῆ, ἐνημερώνοντάς τον καί γιά τό ἐπόμενο βιβλίον πού μετέφραζε, γιά τό ὁποῖο θά γίνει περαιτέρω λόγος. «...ἀλλ’ ἐπειδή», γράφει, «οἱ πλειότεροι ἐκ τῶν ὄσων ἐγεύσαντο παιδείας ὅπως οὖν, ἔχουν κοινόν διδάσκαλον τόν σοφόν Κοραῆν, ἐπειδή δέ ἐκ τούτων εἶμαι καί ἐγώ, ὅστις ἀπό τά 1805 εἶμαι ὁ ἐνθουσιαστής τῶν ἀρετῶν σας, ζητῶ περί τούτου συμβουλήν καί βοήθειαν ἀπό τά φῶτα σας, διά νά ἐμπορέσω νά ἐκπληρώσω τό ἱερόν πρὸς τήν πατρίδα χρέος μου...» Ὁ Κοραῆς ἀπήντησε τήν 2 Ὀκτωβρίου 1826, ὅτι ἔλαβε τό βιβλίον καί πρόφτασε νά διαβάσει τό προλογικό κείμενο τοῦ Σπηλιάδη, ἀπό τό ὁποῖο συνεπέρανε ὅτι πρέπει νά εἶναι καλή ἡ μετάφραση. Τό βιβλίον τό δάνεισε ὁ Κοραῆς σέ κάποιον ἐπισκέπτη του καί ἐν συνεχείᾳ ἀλλάξε πολλὰ χέρια. Περίμενε δέ ὁ Κοραῆς νά τοῦ ἐπιστραφεῖ κάποια στιγμή, γιά νά τό διαβάσει καί ἐκεῖνος³⁷.

Ἐνῶ τυπωνόταν ἡ μετάφραση τοῦ βιβλίου τοῦ Μπινιῶν, ὁ Σπηλιάδης ἔγραψε στήν τριμελή Ἐπιτροπήν Ἀγῶνος τῆς Ζακύνθου³⁸, παρακαλώντας νά τόν ἐφοδιάσουν μέ τά Γαλλικά Λεξικά τῆς Ἀκαδημίας καί «ἐν σῶμα τοῦ συγγραμματος τοῦ Jouy... Ἄν μέ τά στείλετε μέ κάμνεντε μεγάλην εὐεργεσίαν», ἐπιλέγει³⁹. Προφανῶς, οἱ ἐν Ζακύνθῳ ἀνταπεκρίθησαν στήν παράκλησή του κι ἔτσι ἀκολούθησε ἡ μετάφραση τοῦ ἐπομένου βιβλίου, ἦτοι:

II. «Ἡ Ἠθική ἐφαρμοσθεῖσα εἰς τήν πολιτικήν διά νά χρησιμεύσῃ εἰς τās παρατηρήσεις ἀπάνω εἰς τά ἦθη τῶν Γάλλων κατὰ τόν 18 αἰῶνα. Παρά τοῦ Ε. Ζιούη, μέλους τοῦ πρὸς τελείωσιν τεχνῶν καί ἐπιστημῶν καταστήματος. Δευτέρα ἔκδοσις ἐν Παρισίοις. “Ἡ ἀδικία πολιτικῆ εἶναι ἡ μήτηρ ὄλων τῶν ἀδικιῶν καί παρανομιῶν τῶν ἀνθρώπων”. Πολύβιος. Τόμος πρῶτος [καί δεύτερος] 1822 - Μεταφρασθέν ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ παρά τοῦ Ν. Σπηλιάδου. Καί ἐκδοθέν - Κατὰ τό ἀνωκῆ (21 ἐκ., σελ. 16’ + 270 + 254 + 16 ἄ.ἄ.)».

[«La morale appliquée a la politique, pour

servire d' introduction aux observations sur les mœurs françaises au dix-neuvième siècle; par E. Jouy, membre de l' Institut. Seconde Edition, ornée du portrait de l' auteur. "La politique injuste est mère de toutes les injustices et de tous les crimes des hommes". Polybe. Tome Premier [et Sd.]. À Paris, Chez Pillet Ainé, Imprimeur-Libraire, Édit. De la Collection des Mœurs françaises, rue Christine, No 5. 1822 (17,2 έκ., σελ. I. Xlviii+319, II. 439 + ἄ.ἄ.)».]

Ὁ Victor Joseph Étienne, ὁ ἐπιλεγόμενος Jouy (1764-1846), κατὰ τὴν νεότητά του ὑπῆρξε ὡς στρατιωτικὸς στὶς γαλλικὲς ἀποικίες Γουιάνας καὶ Ἰνδιῶν, ἐπέστρεψε στὴν Γαλλία μετὰ τὴν Ἐπανάσταση, ὅπου ἐνετάγη στὸ στρατὸ τοῦ βορρᾶ καὶ ἐξελίχθηκε στὴν ἱεραρχία. Καταστάς, ὅμως, ὑποπτος ὡς βασιλόφρων, κατέφυγε στὴν Ἑλβετία. Ἀργότερα ἐπέστρεψε καὶ δραστηριοποιήθηκε πολιτικῶς καὶ αὐτὴ τὴν φορά συνελήφθη. Ἀπὸ τὸ 1797 ἀφιέρωθηκε στὴν λογοτεχνία καὶ ὑπῆρξε ἀρκετὰ γόνιμος. Μεταξὺ ἄλλων ἐξέδωσε τὴν σειρά *Ἐρημίτες/Hermites L' Hermite en province: Observations sur le mœurs et les usages français au commencement du dix-neuvième siècle* (1813-18), πού ἐξεδόθη ἀργότερα σὲ δευτέρη ἐκδοση, ὑπὸ τὸν ἀνωτέρω τίτλο (*La morale appliquée a la politique...*). Ἐγραψε ἐπίσης θεατρικὰ ἔργα, λιμπρέτα γιὰ ὄπερες καὶ τραγωδίες. Τὸ 1815 ἐξελέγη ἀκαδημαϊκός. Κατὰ τὴν Παλινόρθωση, πολιτεύθηκε μὲ τὸ φιλελεύθερο κόμμα. Μετὰ τὸ 1830, διετέλεσε γιὰ μερικὲς μέρες Δήμαρχος Παρισίων καὶ κατόπιν διευθυντὴς στὸ Μουσεῖο τοῦ Λούβρου⁴⁰.

Ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἓνα ἐμπεριστατωμένο διαχρονικὸ σύγγραμμα, πού καλύπτει ὅλες σχεδὸν τίς κοινωνικὲς δραστηριότητες. Δίνω ἐδῶ τὸ διάγραμμα τῶν περιεχομένων:

BIBLION Α' Περὶ τῆς ἠθικῆς ἐν γένει (Ἀρχὴ καὶ ἀνάγκη τῆς ἠθικῆς - Ἡ ἠθικὴ εἶναι ἀληθὴς ἐπιστήμη - Καθολικότης τῆς ἠθικῆς - Ἐνωσις τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς θρησκείας - Ἀντικείμενον καὶ τέλος τῆς ἠθικῆς).

BIBLION Β' Ἡ θρησκεία ἐξεταζομένη κατὰ τὴν ἠθικὴν (Προηγούμενα παρατηρήσεις - Περὶ θεοῦ - Περὶ θρησκείων - Περὶ τοῦ δόγματος - Περὶ θαυμάτων - Περὶ τῶν θυσιῶν - Περὶ προσφορῶν καὶ περὶ προσευχῆς - Περὶ ἀνεξιθρησκείας - Ἡ θρησκεία θεωρουμένη ὡς ὄργανον πολιτικόν - Περὶ τῶν προνομίων, ὅσα παρεισήχθησαν εἰς τὴν θρησκείαν - Περὶ τοῦ ἱερατείου - Περὶ τῶν ἠθῶν καὶ περὶ τῆς διαγωγῆς

τοῦ κλήρου - Περὶ τῆς ὑπερηφανίας - Ἀξιώματα καὶ ἔργα τῶν ἱερέων - Περὶ τῆς ἀγαμίας).

BIBLION Γ' Περὶ τῆς κοινωνικῆς καταστάσεως, θεωρουμένης κατὰ τὴν ἠθικὴν (Σκόπιμον τέλος τῆς πολιτικῆς κοινωνίας - Περὶ τῆς αὐτονομικῆς ἐλευθερίας - Περὶ τῆς πολιτικῆς ἰσότητος - Περὶ τῶν αὐτογνωμόνων καὶ δεσποτικῶν πολιτειῶν - Περὶ τυραννίας - Ζωὴ καὶ τέλος τῶν τυράννων - Περὶ τῆς δημοκρατίας - Περὶ τῆς συνταγματικῆς μοναρχίας).

BIBLION Δ' Ἡ πολιτικὴ θεωρουμένη ἠθικῶς (Τί ἐστὶ πολιτικὴ - Ἀξιώματα ἀντιθετικὰ τῶν πλέον περιφῆμων πολιτικῶν διδασκάλων).

BIBLION Ε' Περὶ τῆς ἠθικῆς τῶν δημοσίων προσώπων (Ἐνότης τῆς ἠθικῆς, ἣτις εἶναι ἡ αὐτὴ δι' ὅλους τοὺς ἀνθρώπους καὶ εἰς ὅλους τοὺς καιροὺς - Περὶ τῆς ἠθικῆς τῶν βασιλέων ἢ τῶν ἐθνάρχων - Περὶ τῆς ἠθικῆς τῶν λειτουργῶν - Καθήκοντα τῶν λειτουργῶν ὀλίγοι λειτουργοὶ ἐνάρετοι - Περὶ τῶν ἀξίων ἢ τῶν ἀνευ ἠθικῆς λειτουργῶν - Ἐγχειρίδιον τῶν λειτουργῶν - Ὑπεύθυνον τῶν λειτουργῶν).

BIBLION ΣΤ' Περὶ τῆς ἠθικῆς θεωρουμένης κατὰ τὸ δημόσιον δίκαιον, ἣτοι κατὰ τὴν διπλωματίαν (Περὶ τοῦ δημοσίου δικαίου - Περὶ τοῦ κατ' ἀλλήλων τῶν ἐθνῶν μίσους - Περὶ τῆς ἠθικῆς τοῦ μυστικοσυμβουλίου, ὡς πρὸς τὰς πράξεις τῆς διπλωματίας - Σχέσεις ἀφορῶσαι τὴν διπλωματίαν - Διαπραγματεύσεις, συνθήκαι καὶ ἐγγυήσεις πολιτικαί - Περὶ πράξεων τινῶν τῆς εὐρωπαϊκῆς διπλωματίας - Περὶ διαπραγματεύσεων).

BIBLION Ζ' Περὶ τοῦ πολέμου, ἠθικῶς θεωρουμένου (Γενικοὶ στοχασμοὶ - Αἷτια τοῦ πολέμου - Δίκαιον τοῦ πολέμου ἢ τοῦ ἰσχυροτέρου - Περὶ πολέμου ἐπιθετικοῦ - Περὶ τινῶν ἀξιομάτων τοῦ πολέμου - Περὶ τῶν νόμων τοῦ πολέμου - Περὶ τοῦ πολεμικοῦ πνεύματος - Στρατεύματα βοηθητικὰ ἢ συμμαχικὰ - Περὶ στρατευμάτων μισθωτῶν - Περὶ τοῦ ἀμυντικοῦ πολέμου καὶ περὶ τῶν ἐθνικῶν στρατευμάτων - Περὶ τῶν στραταρχῶν καὶ τῶν στρατηγῶν - Περὶ πειθαρχίας - Περὶ διακηρύξεως τοῦ πολέμου - Περὶ τοῦ ἐμφυλίου πολέμου καὶ περὶ τῶν πολεμούντων τὴν πατρίδα τῶν).

BIBLION Η' Ἐφαρμογὴ τῆς ἠθικῆς εἰς τὴν ἐσωτερικὴν πολιτικὴν (Γενικοὶ στοχασμοὶ - Διαίρεσις τῶν πολιτῶν εἰς διαφόρους κλάσεις - Αἱ κυβερνήσεις ἐχρήσαντο τὴν διαίρεσιν καὶ τὸ πρὸς ἀλλήλους τῶν ὑπηκόων μῖσος διὰ

νά στηρίζουν τήν ἐξουσίαν των - Περί τῶν μυστικῶν τρόπων τῆς κυβερνήσεως - Περί ὄρκων καί ὑποσχέσεων - Περί τοῦ ἡγεμόνος).

BIBLION Θ' Περί τῶν νόμων (Περί τῶν νόμων ἐν γένει - Περί τῆς συντάξεως καί τοῦ ὕφους τῶν νόμων - Νόμοι ἐξαιρετικοί ἢ νόμοι ὀργῆς - Νόμοι ἐγκλημάτων καθοσιώσεως - Ἀντίφασις τῶν νόμων - Ποίους τρόπους μεταχειρίζεται ὁ τύραννος διά νά φθειρῇ τούς νόμους - Περί ἀποκαλύψεως καί μή ἀποκαλύψεως τῶν ἐγκλημάτων - Περί κολαστηρίων - Περί τῶν βασάνων καί περὶ τοῦ ἐγκρύφου - Ἐπικήρυξις χρημάτων - Περί ποινῶν ἀνεπανορθῶτων - Ἀναβολή θανάτου καί δικαίωμα χάριτος - Περί ἀμνηστίας - Περί δικαιοσύνης ἢ περὶ τοῦ δικαίου καί τοῦ ἀδίκου - Δικαιοσύνης περιβόητα παραδείγματα - Οἱ Βέδαι ἢ ἡ φυσική δικαιοσύνη).

BIBLION Γ' Περί δικαιοσύνης (Περί τῆς δυνάμεως τῶν δικαστῶν - Περί τῶν δικαστηρίων - Περί δικαστῶν - Περί τῶν ἡθῶν τοῦ δικαστοῦ - Περί ἐνόρκων δικαστῶν - Περί τῶν διεστραμμένων ἢ διεφθαρμένων δικαστῶν - Περί συνομοσιῶν καί ὑποπιθεμένων ἐγκλημάτων - Περί τῶν καταδοτῶν καί τῶν μαρτύρων - Ἀνταμοιβαί διδόμεναι εἰς τούς καταδότας - Περί κατηγορίας καί περὶ καταδίκης - Περί διερμηνεύσεως τῶν νόμων - Ἡ ἀπόφασις ἐγίνεν ἢ κρίσις ἐτελείωσεν - Περί τῆς ἀστυνομίας, θεωρουμένης ὡς βοηθητικῆς εἰς τήν δικαιοσύνην).

BIBLION ΙΑ' Περί τῆς ἠθικῆς ὡς πρὸς τὰ καθεστῶτα καί τὰ δημόσια καταστήματα (Γενικοί στοχασμοί - Περί ἐπαιτῶν - Τί ποιητέον διά νά λείψουν οἱ ἐπαῖται - Καταστήματα δανείου· κεφάλαια χρημάτων φιλανθρωπικὰ - Περί σκιραφείων [σημ. συγγραφέα: κυβευτηρίων, τόπων τυχερῶν παιγνιδίων] - Παίγμα τῶν ἀνταλλαγμάτων [σημ. συγγραφέα: τῶν χρηματιστηρίων] - Περί νοσοκομείων - Περί τῶν φυλακῶν - Περί τῶν φυλακωμένων - Περί κατεργοφυλακῶν καί περὶ κατεργαρῶν - Περί πορνοστασιῶν).

BIBLION ΙΒ' Περί τῆς ἠθικῆς καθ' ὅσον ἀποβλέπει τούς φόρους καί τήν χρῆσιν τῶν δημοσίων χρημάτων (Γενικοί στοχασμοί - Ὑποκείμενον καί μέτρον τῶν φόρων - Εἴσπραξις τῶν φόρων - Περί ἐράνου χρημάτων - Περί φόρων ἐναντίων τῆς ἠθικῆς· τό κληρωτήριον [σημ. συγγραφέα: λαχεῖον] - Περί τῆς χρήσεως τῶν δημοσίων χρημάτων - Περί πολιτικῆς χρηστότητος - Περί χρεωκοπιῶν - Κιβδηλία νομισμάτων).

BIBLION ΙΓ' Περί τῆς ἠθικῆς καθ'

ὅσον ἀποβλέπει τήν φιλολογοίαν, τήν φιλοσοφίαν καί τήν πολιτικὴν εὐγλωττίαν (Ἀποτελέσματα ἠθικὰ τῆς εὐρέσεως τῆς τυπογραφίας - Περί τῆς φιλολογίας ἐν γένει - Ἠθικὰ καί φιλοσοφικὰ ἀγαθὰ, ἀπὸ τήν πρόοδον τῶν φώτων ἐκπηγάσαντα - Ἐνεστῶσα κατάστασις τῆς φιλολογίας ἠθικῶς θεωρουμένης - Περί τῆς παρουσίας καταστάσεως τῆς φιλολογίας ἠθικῶς θεωρουμένης, ὡς πρὸς τὸν ἐπ' αἰῶνα - Δραματικὴ φιλολογία - Περί πολιτικῶν ῥητόρων - Περί λογοκρισίας - Περί τοῦ Βολταίρου καί τῆς ἐπιρροῆς του).

BIBLION ΙΔ' Περί τῆς ἠθικῆς καθ' ὅσον ἀποβλέπει τήν ἀγωγὴν καί ἐκπαίδευσιν τοῦ δημοσίου (Σχέσις μεταξύ ἠθικῆς καί ἀνατροφῆς - Περί τῶν διδασκάλων - Περί τῆς δημοσίου ἐκπαιδεύσεως - Ἀντίφασις εἰς τήν ἀνατροφὴν τῶν παιδῶν - Ἀντίφασις εἰς τήν ἀνατροφὴν τῶν σχολείων - Ἀκολουθία τῆς διδομένης ἀνατροφῆς εἰς τὰ σχολεῖα, καί μάλιστα εἰς τὸ πανδιδακτήριον - Ἀντίφασις εἰς τήν εἰς τὸν κόσμον ἀνατροφὴν - Συνέπειαι καί συμπερασμοί).

BIBLION ΙΕ' Ἠθικὴ κατάστασις τῶν διαφόρων κλάσεων τῆς κοινωνίας (Αἷτια γενικὰ τῶν πολιτικῶν μεταβολῶν - Ἦθη πρὸ τῆς μεταβολῆς - Ποῖα ἦθη ἐκυρίευσον εἰς τήν Γαλλίαν, ὅτε ἤρχισεν ἡ μεταβολή - Μετάβασις ἀπὸ τὰ παλαιὰ ἦθη εἰς τὰ νέα - Αἷτια τῶν ἀλλοιώσεων τῶν γενομένων εἰς τὰ ἦθη ἔνεκα τῆς μεταβολῆς - Περί τῆς τιμῆς καί περὶ τῶν τιμῶν - Περί μονομαχίας - Περί αὐτοχειρίας - Ἦθη νέα).

BIBLION ΙΣΤ' Ἐπιρροή τῶν γυναικῶν εἰς τὰ ἦθη καί εἰς τήν εὐδαιμονίαν τῶν ἐθνῶν (Ἡ τυραννία διαφθείρει τὰ ἦθη καί ἡ ἐλευθερία τὰ φυλάττει ἀπὸ τῆς διαφθοράς - Σωφροσύνη τῶν γυναικῶν - Περί τῆς ἐπιρροῆς τῶν γυναικῶν εἰς τήν πολιτικὴν ὑπαρξιν καί εἰς τὰ ἦθη τῶν ἐθνῶν - Ἡ δύναμις τῶν γυναικῶν εἶναι θεμελιωμένη ἐπάνω εἰς τὰ ἦθη τῶν - Δαιμόνιον τῶν Γαλλίδων - Περί τῶν γυναικῶν ἐν καιρῶ τῶν ἵπποτῶν - Περί τῶν γυναικῶν ἐν καιρῶ τῶν ἐμφυλίων πολέμων καί τῶν πολιτικῶν ταραχῶν - Διαφορὰ ἠθικὴ τῶν δύο γενῶν - Ἐπιρροή τῶν γυναικῶν εἰς τήν τύχην τῶν μεγάλων ἀνθρώπων - Περί τῶν Γαλλίδων).

Καί μόνον ἡ ἀνάγνωσις τῶν ἐπὶ μέρους τίτλων τῶν κεφαλαίων τοῦ βιβλίου καθιστᾷ ἐκδηλοτὸν χαρακτῆρα του, ὡς ἔργου ποῦ ἀνήκει στὸν κύκλο τοῦ γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ καί μάλιστα στὶς καλύτερες στιγμῆς του. Ὁ συγγραφεὺς, γέννημα τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως, δημο-

κρατικός, αντιμοναρχικός, αντικληρικός, αντίθετος προς τις κοινωνικές και φυλετικές διακρίσεις, άντλει, κυρίως, από τους κλασσικούς Έλληνες και Λατίνους, αλλά και από τους διαφωτιστές και έγκυκλοπαιδιστές, μεταξύ των οποίων, οι Pascal, Leibniz, Bacon, Voltaire, Montesquieu, Montaigne, Rousseau, Racine, Guizot, Molière κ.ά.⁴¹

Ένα πολύ σημαντικό δοκίμιο του μεταφραστή [:Πρός τους Έλληνες] προλογίζει τό βιβλίο. Έκει ό Σπηλιάδης δίνει όλο τον πατριωτικό παλμό της εποχής του: όλα τά όράματα των μεγάλων στιγμών που ζούσε:

«Οί απόγονοι του Άριστειδου και του Σωκράτους, καταπνιγόμενοι εις τό άχανές πέλαγος των αίμάτων, των δακρύων, των στεναγμών, των θλίψεων, των αγωνιών, των όδυνών και των φρικτών έλαττωμάτων του δεσποτισμού, μή έχοντες πατρίδα, μή έχοντες δίκαια πολίτου, δίκαια τιμής, ιδιοκτησίας και ζωής, πενθηφορούντες, μέ καρδιοστάλακτα κλαύματα τό έδαφος της έλευθερίας ποτίζοντες, αλλά και μέ τό μητρικό γάλα τό πρόσ του Τούρκου άσπονδον μίσος θηλάζοντες, εύρον πάντοτε την παρηγορίαν των εις την αγάπην του Χριστού, υπέφερον καρτεροψύχως τον πικρόν ζυγόν, και απέθνησκον μάρτυρες της πίστewς: ώστε δέν ήδυνήθη ό τύραννος νά υποδουλώση και τό ανεξάρτητον των φρονημάτων του Έλληνας, και νά εξαλείψει όλα τά ευγενή αισθήματα από την καρδίαν του. Άπεδείχθη δέ τρανώς εις τον κόσμον τό σταθερόν, τό γενναϊόν, τό ύψηλόφρον, τό φιλότιμον και τό έμβριθές του έλληνικού χαρακτήρος του»⁴².

Τό πρώτο ζητούμενο κατά τον Σπηλιάδη ειναί πάντοτε τά φώτα:

«...άν από την άμάθειαν πηγάζουν αί δυστυχίαι του ανθρώπου, από την παιδείαν και τά φώτα γεννώνται αί ευτυχίαι του: καθ' ότι τά φώτα φυλάττουν τά δίκαια της έλευθερίας και ίσονομίας του, και τά φώτα τον χορηγοϋσιν όλα τά αγαθά, τά όποια τον έχάρισεν ό Θεός, και τά όποια τον αφήρπασαν οι τύρανοι πάντοτε»⁴³.

«Άνευ των φώτων δέν βελτιούται ποτέ ή τύχη των έθνών: άνευ των φώτων ουδ' αποκτάται ευκόλως, ουδέ φυλάσσεται ποτέ ή έλευθερία»⁴⁴.

«Τό εμπόριον, ή εις την άλλοτρίαν μετοίκησης των προς άποφυγήν της δουλείας ξενιτευομένων, ή μέ τά φωτισμένα έθνη συγκοινωνία των, τά φώτα και αί γνώσεις, τά όποια απέκτησαν εις την Ευρώπην τινές εξ αυτών, αί συμβουλαί του σοφου Κοραή, εγέννησαν την ιδέαν και την ανάγκην του φωτισμού»⁴⁵.

«Ηυδόκησεν ό Θεός, και οι κάτοικοι των Άθηνών και της Σπάρτης δέν ονομάζονται πλέον Ρωμαίοι: ονομάζονται Έλληνες: και ως Χριστιανοί, δέν ειναί πλέον δούλοι του Τούρκου. Ως καλοί Χριστιανοί ενεκαρτέρησαν άνδρείως εις την θρησκείαν των, και εις την θρησκείαν των οφείλουν τον έθνικόν σύνδεσμον, τά ήθη, τά έθιμα, τον χαρακτήρα και την ωραϊαν γλώσσαν των: άλλ' εις μόνα τά φώτα οφείλουν την έλευθεραν πατρίδα των: διότι... ή άμάθεια αφαιρεί την γνώσιν της έλευθερίας και όλων των καλών»⁴⁶.

Δέν παραλείπει ό Σπηλιάδης νά στηλιτεύσει, παρά ταύτα, και τους αναξίους κληρικούς: «...πί έμελλε ν' αποκατασταθῆ, άν εις τον ζόφον της άμαθείας... έφρόνει ότι... ειναί καταδικασμένος από την φύσιν ν' άδικηται και νά τυραννηται; Μή γάρ και αυτοί της θρησκείας οι άμαθείς ύπουργοί [σημ. συγγραφέα: λειτουργοί] δέν τον έλεγαν ότι τυραννείται διά τάς άμαρτίας του;»⁴⁷.

Καιρός, όμως, νά τονισθῆ και ό παράγων του όρθου λόγου: «Τά φώτα, μόνα τά φώτα χειραγωγοϋσι τον άθροπον εις τον όρθόν λόγον και εις την αλήθειαν... εμπνέουν εις τά έθνη τον ίερόν προς την έλευθερίαν και την ίσονομίαν έρωτα: τά φώτα άνήψαν τον υπέρ της πίστewς και της πατρίδος ευγενή ένθουσιασμόν εις τά καρδίας των Έλλήνων»⁴⁸.

Άς δοϋμε, εξάλλου, σέ ποιους απευθύνεται τό βιβλίο: «Η άνάγνωσις του τοιούτου συγγράμματος ειναί αναγκαία και εις τον άρχοντα και εις τον άρχόμενον, και εις τον εκκλησιαστικόν και εις τον λαϊκόν, και εις τον δημόσιον άνθρωπον και εις τον ιδιώτην, και εις τους άνδρας και εις τάς γυναίκας: ναι, και εις τάς γυναίκας: διότι και αυταί, φωτιζόμεναι ως έλεύθεραι πολίτιδες, κατασταίνουν τους πολίτας έναρέτους και συνεργοϋν εις τον σκοπόν της πολιτικής κοινωνίας, εις την ευδαιμονίαν του ανθρώπου: ειναί αναγκαία και ωφέλιμος εις όλους έν γενει τους ανθρώπους, εις όλα τά έθνη και εις όλους τους καιρούς»⁴⁹.

Πρέπει, νομίζω, νά γίνουν και μερικές επισημάνσεις και σ' αυτό καθ' έαυτό τό σώμα του βιβλίου, από τό όποιο άνθολογώ μερικά αποσπάσματα:

«Η καθολική ήθική», γράφει ό Ζιούι, «ύπάρχει εις τον κόσμον: έχει δέ τον θρόνον της εις την συνειδησιν του ανθρώπου: άρα και διά των αυτών νόμων διιθύνει και τά άτομα και τάς πολιτείας... ό Άριστοτέλης εις την πολιτικήν του αποδείχνει αναγκαϊαν την δικαιοσύνην. Ο Πλάτων και ό Θωμάς Μόρος [σημ. συγγραφέα: Thomas Moore, 1779-1852] έθεμελίωσαν χιμαι-

ρικός πολιτείας ἐπάνω εἰς τὴν βάσιν τοῦ ὀρθοῦ λόγου ἀπολύτως, παραβλέψαντες διόλου τὰ ἀντικείμενα εἰς τὸν ὀρθὸν λόγον πάθη τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ Σωκράτης ἐδίδαξε τὴν σοφίαν καὶ τὴν ἀρετὴν εἰς τοὺς λαοὺς καὶ εἰς τοὺς ἀρχηγούς των· εἶναι δ' ἀναμφίβολον ὅτι οἱ παλαιοί, οἵτινες ἀπέθνησκον εἰς τὰς Θερμοπύλας, καὶ ἤγειρον ἀδριάντας εἰς τὸν δίκαιον Ἀριστείδην, ἐτίμων τὴν δικαιοσύνην καὶ τὴν ἠθικὴν ὡς ἀρετὰς δημοσίας»⁵⁰.

«Πᾶσα πολιτικὴ, ἥτις δὲν εἶναι θεμελιωμένη ἐπάνω εἰς τὴν ἠθικὴν, εἶναι ψευδὴς καὶ ἀπατηλὴ ἐπιστήμη. Αὕτη ἡ αἰωνία καὶ ἀναλλοίωτος ἀλήθεια εἶν' ἀξιάκουστος καὶ ἀξιοσπούδαστος· ὅθεν ἀνάγκη πᾶσα νὰ τὴν μάθουν ὅλα τὰ ἔθνη καὶ ὅλοι οἱ ἡγεμόνες, διότι δι' αὐτῆς θὰ πληρωθῇ ἡ παλαιὰ προφητεία..., ὅτ' ἡ φιλοσοφία θ' ἀναβῆ μίαν ἡμέραν ἐπὶ τὸν θρόνον τοῦ Κόσμου»⁵¹.

Ἄξυτατους χαρακτηρισμοὺς μεταχειρίζεται ὁ συγγραφεὺς κατὰ τοῦ Πάπα τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν, καὶ ἰδιαίτερος κατὰ τῶν Ἰησοῦιτῶν. Οἱ χαρακτηρισμοὶ αὐτοὶ δὲν φαίνεται νὰ ἐνοχλοῦν τὸν μεταφραστὴ, καθ' ὅσον ἀφοροῦν τὴν Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία. Αἰσθάνεται ὅμως τὴν ἀνάγκη νὰ ἐκφράσει εὐθέως καὶ κατηγορηματικῶς τὴ γνώμη του γιὰ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴ Ρωμαιοκαθολικὴ. Γράφει, λοιπόν, σὲ μιά μακρὰ ὑποσημείωση ὁ Σπηλιάδης:

«Ἀφ' οὗτο ὑπέπεσεν ὁ Ἕλληνας εἰς τὴν δουλείαν, εὗρεν εἰς τοὺς ὑπουργοὺς τῆς ἀγίας τοῦ Χριστοῦ θρησκείας ὅλας τὰς ἐξ αὐτῆς παρηγορίας· ὑπέφερε διὰ τοῦτο μὲ ἀπαράμιλλον καρτερίαν τὰ πάνδεια· ἐγένετο σχεδὸν καθ' ἡμέραν μάρτυς τῆς πίστεως, καὶ ἀπεκδεχόμενος τὴν ἐξ ὕψους βοήθειαν ἀπέθνησκε Χριστιανός. Οἱ Ἕλληνας ἱερεῖς εἶναι πατέρες οἰκογενειῶν, ἔχουσι τὰς πρεσβυτέρας των, τὰ παιδιὰ των· ἔχουν ἀνεωγμένην τὴν καρδίαν εἰς τὰ γλυκύτατα τῆς φιλανθρωπίας αἰσθήματα· εἶναι χρηστοὶ πολῖται. Ἱερεῖς καὶ ἱερομόναχοι ἦσαν οἱ πλείότεροι τῶν διδασκάλων τῆς ἑλληνικῆς, ὅσοι ἐφώτιζον μὲ ἀμυδράς τινὰς λάμπεις τὸν ζοφώδη ὀρίζοντα τῆς δεσποζομένης Ἑλλάδος· ἱερεῖς ἐδίδασκον τὰ κοινὰ λεγόμενα γράμματα τὴν νεολαίαν μας εἰς τὰς πόλεις, τὰς κωμοπόλεις καὶ εἰς τὰ χωρία. Εἰς τὴν θρησκείαν μας καὶ εἰς τὸ ἱερατεῖον μας χρεωστοῦμεν τὴν γλῶσσαν μας καὶ τὰ ἦθη μας. Ὁ ἀθάνατος μάρτυς τῆς ἐλευθερίας, ὁ ὄντως ἅγιος πατριάρχης Γρηγόριος, εἰς ὅλην του τὴν ζωὴν ἐχρημάτισε τύπος τῆς ἠθικῆς· ἐσφράγισε δὲ τὸ στάδιον τῆς ἀμέμπτου ζωῆς του μὲ τὸν ἐνδοξό-

τατον τῶν θανάτων. Ὁ ἄδικος τούτου θάνατος καὶ τῶν λοιπῶν ἁγίων ἀρχιερέων καὶ ἱερέων μας δὲν συνετέλεσεν ὀλίγον εἰς τὸν περὶ τῆς πίστεως καὶ τῆς πατρίδος ἀγῶνα μας. Τοιοῦτον ἐνδοξόν καὶ ἡρωϊκὸν θάνατον ἀπεφάσισαν ν' ἀποθάνουν ὅλοι οἱ κατὰ τὴν Ἑλλάδα ἀρχιερεῖς, ἱερεῖς καὶ μοναχοί, οἵτινες ὑψωσαν τὸν σταυρόν, καὶ συμπολεμοῦντες μὲ τὸ λογικὸν ποίμνιον, μὲ τοὺς πολυπαθεῖς Ἕλληνας, τὸν ἀσεβέστατον, τὸν αἰμοβόρον λύκον, ἐδέοντο τοῦ ὑψίστου νὰ λυπηθῇ τὸ πλάσμα του, νὰ τὸ ἐλευθερώσῃ ἀπὸ τῆς θεοστυγοῦς δουλείας τὰ ἐπονείδιστα ἀποτελέσματα· καὶ ἐν ᾧ ἐπροτρέποντο τὸν Χριστιανὸν εἰς πόλεμον μάχου ὑπὲρ πίστεως καὶ ὑπὲρ πατρίδος φωνάζοντες, τὸν ἐδίδον ἐν ταυτῷ φιλανθρωπίας καὶ εὐσεβείας παραδείγματα. Τὸ ἱερατεῖον μας, ἄξιον τῆς θείας καὶ ὑψηλῆς ὑπουργείας του, ἤδη περιορίζεται εἰς τὰ πνευματικά, καὶ δὲν εἶν' ἀμφιβολία ὅτι, κηρύττον τὴν ἠθικὴν τοῦ ἱεροῦ εὐαγγελίου, τὴν ἰσονομίαν, τὸν πατριωτισμόν, θὰ διδάξει μὲ τὸν τρόπον του τὴν ἀρετὴν, διὰ νὰ πλάσῃ χρηστοὺς πολίτας, ὅ ἐστι καλοὺς Χριστιανούς, ἀγαπώντας τὸν Θεόν ἐξ ὅλης τῆς καρδίας των, ἐξ ὅλης τῆς ψυχῆς των καὶ ἐξ ὅλης τῆς διανοίας των, καὶ τοὺς πλησίον των ὡς ἑαυτοὺς [λογίζοντες], ἀποστρεφόμενον πᾶσαν δεισιδαιμονίαν καὶ θεοβλάβειαν. Τὸ ἱερατεῖον μας, ἀπολαῶν τῶν ἐκ τῆς ἐλευθέρας πατρίδος του ἀγαθῶν, καὶ φωτιζόμενον ἐπαξίως τοῦ αἰῶνος τῆς φιλοσοφίας, ἐκπληροῦν δὲ τὰ κοινωφελῆ καὶ ἔντιμα χρέη τοῦ ἡμεναίου καὶ τῆς πατρότητος, θὰ συντελέσῃ μεγάλως εἰς τὴν εὐδαιμονίαν τῆς Ἑλλάδος»⁵².

Ὁ διαπρεπὴς Γάλλος ἀκαδημαϊκὸς δὲν παραλείπει νὰ ἀναφερθεῖ καὶ στὴν τραγικὴ κατάσταση τῶν Ἑλλήνων: «Τὰ μυστικοσυμβούλια ἐπιστέλλουσι διαγγέλματα, αἱ σύγκλητοι ἐπιστέλλου ἀναφοράς, καὶ ἀπαιτοῦν νὰ ἐκπληρωθῶσιν αἱ ὑπὲρ τῶν Ἀφρικανῶν συνθήκαι· ἀλλὰ πρό διακοσίων πενήντα χρόνων ἡ Ἑλλάς, κολυμῶσα εἰς τὰ αἵματα καὶ πεπηρωμένη, ἀγωνιᾷ ὑπὸ τὴν ῥομφαίαν τῶν Ἀγαρηνῶν, καὶ πρό διακοσίων πενήντα χρόνων, τὰ μυστικοσυμβούλια τῶν ἡγεμόνων, οἱ πολιτικοὶ ῥήτορες, οὔτε κλαίουσιν, οὔτε θρηνοῦν διὰ τοιαύτ' ἀξιοθρήνητα δυστυχήματα· οἱ χριστιανοὶ ἡγεμόνες, ἔνοπλοι ὄντες, θεωροῦσι τὸν ἀγῶνα τῶν Ἑλλήνων, καθὼς ἄλλοτε οἱ Ῥωμαῖοι ἐθεώρουν ἐπὶ τοῦ ἀμφιθεάτρου τοὺς ἀγῶνας τῶν ἀθλητῶν, ἀνευφημοῦντες τοὺς ὅσ' ἤξευρον ν' ἀποθάνουν καλῶς, καὶ ἴσως μέλλει νὰ παρουσιασθῶσιν εἰς τὰ πεδία τῆς μάχης, ἔνθα οἱ Ἕλληνας ἐξολοθρεύονται, μόνον καὶ μόνον διὰ νὰ θάψουν τὰ σώματα αὐτῶν·

ἅπαντες δέ οἱ διπλωμάται εὐσπλαχνίζονται καί λαμβάνουσιν οἶκτον διά τόν Κάφρον καί τόν Ὀτεντότον, ἀπειλουμένους νά ὑποδουλωθοῦν, ἀλλά δέν οἰκτεροῦσιν παντελῶς τόν Ἰλλυριόν καί τόν Σαρμάτην, κατατυραννουμένους ὑπό τάς ἀλύσεις τῆς δουλείας· καί ἐν ᾧ αἰσθάνονται ὄλην τήν φιλανθρωπίαν διά τούς εἰδωλολάτραις, ἀναισθητοῦσιν ὡς πρός τούς προσκυνοῦντας τόν ἀληθῆ Θεόν· καί οὕτως ἐγκαταλιμπάνουν εἰς τήν ὀλεσί(μ)βροτον λύσσαν τῶν Σκυθῶν, τούς ἀπογόνους ἐκείνων, οἵτινες ἦσαν οἱ πολῖται τοῦ Ἄργους, τῶν Θηβῶν, τῆς Σπάρτης, τῆς Κορίνθου καί τῶν Ἀθηνῶν. Ἀλλά τί λέγω; Διάφοροι κάλαμοι, ἄν ὄχι μισθωτοί, τοῦλάχιστον κινούμενοι ἀπό τήν πολιτικήν, ὑπερασπίζονται ἀκαταπαύστως τήν ῥομφαίαν καί τήν νομιμότητα τῶν διαδόχων τοῦ Ὀμέρη.

» Ἡ θρησκεία καί ἡ φιλανθρωπία φωνάζουν πρός τούς ἡγεμόνας τῆς Εὐρώπης: Δράμετε, δράμετε εἰς βοήθειαν τῶν Ἑλλήνων, ἐκ τῶν ὁποίων κατασφάζονται, ὄχι μόνον ὅσοι ἔνοπλοι, ἀλλά καί τά πλέον ἀνεπιβλαβῆ πλάσματα, δηλαδή οἱ γέροντες, αἱ γυναῖκες, τά νήπια, τά ὁποῖα καταμελίζονται διά τῆς ῥομφαίας, ἡ κατασυντρίβονται ὑπό τήν κατεδαφιζομένην στέγην τοῦ οἴκου των... Ὑπομονή, ἀπεκρίθησαν ἄλλοτε βάρβαροι διπλωμάται: ἄν θέλωμεν νά φυλάξωμεν αὐτάς τάς ἐπαρχίας ἀφ' οὗ τάς κατακτήσωμεν, πρέπει νά περιμένωμεν, ὥστε νά καταντήσουν ἀνίκανοι νά ἀντισταθοῦν· πρὶν ἢ ἐπιτρέψωμεν νά ἀναγεννηθῆ ἀπό τόν στακτόν τῆς ἡ Ἑλλάς, πρέπει νά ὑπομείνωμεν διά νά καταντήσῃ τόσον ἀδύνατος, ὥστε νά μήν ἡμπορέσῃ νά ἐμποδίσῃ τό πλήρωμα τῶν μελλόντων σκοπῶν τῆς φιλοδοξίας μας... ἀλλ' ἐν τοσοῦτῳ αἱ πόλεις κατακλύζονται ἀπό τά αἵματα τῶν ἐγκατοίκων· αἱ φλόγες ἀφανίζουσι τάς καλύβας αὐτῶν· εἰς δέ τά δάση καί εἰς τά σπήλαια, εἰς τά καταφύγια δηλαδὴ τῶν θηρίων, δέν εὐρίσκουν ἀσφαλές ἄσυλον οἱ Ἀνατολικοὶ Χριστιανοί· δράμετε, ὦ σεῖς, οἱ ὁποῖοι δύνασθε νά τούς σώσετε· Ὑπομονή, ὑπομονή, λέγουν ἄλλοι διπλωμάται: πρέπει νά μάθωμεν, πρῶτον, ποῖον μερίδιον θά λάβωμεν ἀπό τήν κόνιν τῶν πυρπολουμένων τούτων ἐπαρχιῶν... ὑπομονή, ὑπομονή, λέγουν τότε οἱ περὶ τάς ὄχθας τοῦ Ταμησοῦ [σημ. συγγραφέα: Τάμεση/Thames] ἔμποροι· οἱ Ἕλληνες οὗτοι μετήρχοντο ὅπως οὖν ὀλίγον ἐμπόριον· πρέπει, λοιπόν, νά κατακαῶσι τά πλοῖα των, καί ἡ ἑλληνική σημαία ν' ἀφανισθῆ· εἰς δέ τό Αἰγαῖον καί Ἴόνιον πέλαγος νά μή περιπλέουν ἄλλα, εἰμὴ βρεταννικά πλοῖα... οἱ μὲν Ἕλληνες εἶναι πτωχοί, οἱ δέ Τοῦρκοι ἔχουν ἀκό-

μη ὀλίγα χρήματα· τάχα, δέν κερδίζομεν τίποτε μαχόμενοι ὑπὲρ τοῦ Μωάμεθ καί κατὰ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ; Τοιοῦτοι αἰσχροὶ ἐπιλογισμοί, τοιαῦτα ποταπά αἷτια, τάχα εἰς τόν πεφωτισμένον αἰῶνα μας, δέν φαίνονται κατὰ πολλὰ ἐναντία τῆς φύσεως»⁵³.

Δέν εἶναι δυνατόν νά ἐξαντληθῆ ἐδῶ ἡ θεματογραφία τοῦ σπουδαίου αὐτοῦ βιβλίου, ὅπου καθρεφτίζεται ἡ πολιτική καί κοινωνική ὄψη τοῦ τότε κόσμου καί εὐρίσκει κανεῖς παρόμοιες ἐν πολλοῖς εἰκόνες τῆς σημερινῆς πολιτικῆς πρακτικῆς, καταστάσεις πού εἶναι ἀπτόκεες τῶν τότε ἀντιλήψεων καί τάσεων τῶν πολιτικῶν καί τῶν κοινωνικῶν φορέων.

Καταδικάζεται, πλήν ἄλλων, ἡ δουλεία «...αἰωνία ἀρχὴ τῆς ἠθικῆς... ὅτι ὁ ἄνθρωπος δέν εἶναι δίκαιον νά εἶναι ἀνδράποδον ἄλλου ἀνθρώπου, καί ὅτι τό ἐμπόριον τῶν μαύρων εἶναι ἄτιμον»⁵⁴.

Ἄλλου καταδικάζεται πολεμικὴ ἐνέργεια, πού σκιαγραφεῖ προφητικῶς γεγονότα τῶν ἡμερῶν μας. «...“Δέν κάμνομεν τόν πόλεμον πρός τό Ἔθνος, τό ὁποῖον τιμῶμεν καί ἀγαπῶμεν, ἀλλά τόν κάμνομεν πρός ἓνα καί μόνον ἄνθρωπον, κατὰ τοῦ ὁποῖου ἠνώθημεν, καί ἀγωνιζόμεθα μόνον καί μόνον διά νά τόν ῥίψωμεν ἀπό τόν θρόνον”. Τά λόγια αὐτά εἶναι σαφῆ· εἶναι ἱερά· ἐρρέθησαν παρά τῶν βασιλέων ἐνώπιον τοῦ οὐρανοῦ καί τῆς Εὐρώπης· ἀλλ' ὁ ἀποτρόπαιος καί φοβερός ἐχθρός, κατὰ τοῦ ὁποῖου ἠνώθητε, ἤδη ἔπεσεν· εὐρίσκεται εἰς τάς χεῖράς σας καί κάμνει ὅ,τι θέλετε· μ' ὄλον τοῦτο σεῖς ἤδη κατερημοῖτε τό ὁποῖον ὁ ἐχθρός σας ἐγκατέλιπε διά παντός ἔδαφος· ἤδη ὀλέθριοι χεῖμαρροι διαχύνονται, κατὰ προσταγὴν σας, ἐπάνω εἰς τήν ἐπιφάνειαν τῆς ὁποίας ὑπεσχέθητε νά σεβασθῆτε γῆς, καί ἀφανίζουσι τούς κατοίκους τῆς, εἰς τούς ὁποῖους ἐνόρκως ὑπεσχέθητε προστασίαν καί ἀσφάλειαν· ἤδη καθαρπάζετε βιαίως ἀπό τό Ἔθνος, πρός τό ὁποῖον δέν κάμνετε τόν πόλεμον, πλοῖα, ὅπλα, θησαυροῦς, μνημεῖα καί σπανιότητες τῆς βιομηχανίας καί τῶν τεχνῶν... ἡ ἠθικὴ καί ἡ δικαιοσύνη δέν ἔχουσι χώραν εἰς τά συμφέροντα τῶν ἐθνῶν...»⁵⁵.

Ἄλλου γίνεται φοβερός λόγος περὶ τῶν πανταχοῦ καί πάντοτε παρόντων Ἰεφεριῶν. Πρὸκειται γιὰ τούς Ἰαβέρηδες/Jefferies, πού μᾶς εἶναι γνωστοί ἀπό τόν Οὐγκῶ⁵⁶.

Ὑπό τόν τίτλον «Ἠθικά καί φιλοσοφικά ἀγαθὰ ἀπό τήν πρόοδον τῶν φώτων ἐκπηγάσαντα», ἐκθειάζει ἐν ἐκτάσει τά ἀγαθὰ τῆς παιδείας... «Ἡ παιδεία συντείνει πολὺ εἰς τήν βελ-

τίωσιν τῶν ἠθῶν καί τοῦ ἰδιώτου καί τοῦ δημοσίου ἀνθρώπου, καί τῶν λαῶν καί τῶν μοναρχῶν· διότι τό φυσικόν φῶς ἀποσκοδάζει τό σκότος, τό δέ φῶς τοῦ πνεύματος ἀποσοβεῖ τήν ἀπάτην... Ἡ σπουδή τῆς φιλοσοφίας... Ἡ ἐπιστήμη... ἡ σοφία... ἡ φιλολογία...»⁵⁷

Ἡ γλοιώδης συμπεριφορά πρὸς τοὺς ἐκάστοτε ἰσχυροὺς δέν ξέφυγε ἀπὸ τήν ρομφαία τοῦ Ζιού: «Ἡ κολακεία ἠτίμασε κατὰ πολὺν καιρόν τήν φιλολογία· ...ταμπακιεροδρομεῖς, δακτυλιοδρομεῖς... θυμιατηριοφόροι τοῦ προθαλάμου...»⁵⁸, «ἡ ὑπερβολή τῶν ἐπαίνων [ὑπερβαίνει] τοὺς ὅρους τοῦ γελοίου· δέν ἐλπίζεται... νά λάβουν τιμήν πλέον οἱ φιλολογικοὶ ἐπαῖται. [!]

Τέλος, ὁ συγγραφεὺς στηλιτεύει τίς ἀντιφάσεις πού παρατηροῦνται στὰ σχολεῖα, κατὰ τήν διδασκαλία· ἀντιφάσεις μεταξὺ τῶν διδασκάλων καί τῶν κλασσικῶν βιβλίων:

«Οἱ διδάσκαλοι φωνάζουν ἀκαταπαύστως· πίστις, ὑποταγή τυφλή!

»καί τὰ βιβλία λέγουν· ὀρθός λόγος, ἀμφιβολία, ἔρευνα!

»Οἱ διδάσκαλοι... λέγουσιν... οἱ ἀρχόμενοι ἔγιναν διὰ τοὺς ἄρχοντας· ἐνῶ τὰ βιβλία τῶν φιλοσόφων, ὄντα ἤχοι τῆς καθολικῆς ἠθικῆς, ἀποκρίνονται... οἱ ἄρχοντες, ὑφ' οἰονδήποτε ὄνομα καί ἂν ἄρχουν, ἔγιναν διὰ τοὺς ἀρχομένους, εἴτε πολλοὺς, εἴτε ὀλίγους...

»Πείθεσθε μόνον εἰς τοὺς ἡγεμόνας, λέγουν οἱ διδάσκαλοι:

»Πείθεσθε εἰς τοὺς νόμους, λέγουν τὰ βιβλία.

»Πράξατε κατὰ τὰ θελήματα ἑνός μόνου ἀνθρώπου, φωνάζουν οἱ πρῶτοι. Πράξατε κατὰ τοὺς γενικούς κανόνες, κηρύττουν τὰ δεύτερα.

»Βλέπων τήν καθημερούσιον ταύτην ἀμφισβήτησιν, τί θά κάμει ὁ μαθητής; Κατ' ἀρχάς θά ἐνδοιάσει, ἀλλ' ἔπειτα θά προστρέξει εἰς τήν κριτικήν τοῦ νοός του δύναμιν»⁶⁰.

Καί ἐπιλέγει ὁ Ζιού: «Ὁ αἰὼν καί ὁ τόπος εἰς τόν ὁποῖον ζῶ, γράφει ὁ λόρδ Μπυρών, εἶναι ὁ αἰὼν καί ὁ τόπος τῆς ὑποκρισίας, ὃ ἐστὶ τοῦ ὑπερτάτου βαθμοῦ τῆς ἀνθρωπίνης διαφθορᾶς [!]

»Οἱ ἄνθρωποι, ὅσοι ἀγωνίζονται τόν ἱερόν ἀγῶνα τῆς δικαιοσύνης καί τῆς ἐλευθερίας, δέν στοχάζονται παντελῶς οὔτε τοὺς καιροὺς οὔτε τοὺς τόπους· ἐμπεριλαμβάνουσι μέ τὰ βλέμματά των τό διάστημα καί τήν διαμονήν· διαπερῶσιν ἐν ταύτῳ τήν ἀπειρίαν τῶν θαλασσῶν καί τήν ἀπειρίαν τοῦ χρόνου· βλέπουν πέραν τοῦ Ὀκεανοῦ τήν νέαν Ἀμερικὴν ἐλευθέραν καί ὑποκειμένην εἰς μόνον τόν ζυγόν τῶν νόμων· βλέπουν πέ-

ραν τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος τήν Εὐρώπην ἐλευθερουμένην ὑπὸ τῆς Ἀμερικῆς, καί βλέπουν εἰς μακροτέρους αἰῶνας ὀλόκληρον τό ἀνθρώπινον εἶδος ἀπολαμβάνον τήν φυσικήν του ἀξίαν, διὰ τῆς ἱερᾶς συμμαχίας τῶν Ἀμερικανῶν καί τῶν Εὐρωπαίων...»⁶²

«...ἤδη παρήλθεν ὁ καιρὸς τῆς ἀπάτης, καί κανέν ἄλλο πρᾶγμα δέν θέλει μείνει ὄρθιον, εἰμὴ μόνον ἐκεῖνο, τό ὁποῖον εἶναι θεμελιωμένον εἰς τήν δικαιοσύνην καί εἰς τόν ὀρθόν λόγον.

»Ἄς ἐνθυμηθῶμεν ὅτι πρὸ ἑνός αἰῶνος οἱ πλέον εὐτολμοὶ ἄνθρωποι μόλις ἀπετόλμων νά διακοινώσουν τὰ παράπονά των ἐναντίον τῆς ἱερᾶς ἐξετάσεως καί τῶν πυρῶν τῆς, ἐναντίον τῶν βασάνων· καί ὅτι μετὰ παρέλευσιν καιροῦ ἡ Εὐρώπη κατήργησεν ἀλληλοδιαδόχως καί τήν δουλείαν τῶν ἄσπρων, καί τήν δουλείαν τῶν μαύρων, καί τὰς βασάνους, καί τὰς δημεύσεις, καί τό ἀργυρώνητον τῶν ἀξιωματῶν, καί τήν δικαιοματικήν εὐγένειαν, καί τὰ κατ' ἀθῶων βασιλικά διατάγματα... τὰ ἤθη καθαρίζονται, καθ' ὅσον ἡ κοινωνία καθίσταται ἐλευθέρα...»⁶³

Ὁ ὄνειροπόλος συγγραφεὺς ἐλπίζει, ἐν τέλει, ὅτι τὰ ἐπιτεύματα στὸν χῶρο τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, κατὰ τήν ἐποχὴ του, προδικάζουν καί τὴ βαθμιαία συγκρότηση μιᾶς ἰδεώδους πανανθρώπινης κοινωνίας, καί καλεῖ σέ συστράτευση ὅλα τὰ ὑγιῆ στοιχεῖα, ὥστε νά ἐπιταχυνθεῖ κατὰ τό δυνατόν αὐτὴ ἡ ἐξέλιξη:

«Τοσαῦται νίκαι, τὰς ὁποίας ἐνίκησαν εἰς διάστημα ἑνός αἰῶνος, ἡ φιλοσοφία εἰς τὰ φῶτα, καταπολεμοῦντα τὰς προλήψεις, τήν δεισιδαιμονίαν καί τήν βαρβαρότητα τῶν παλαιῶν καιρῶν, εἶναι προοίμια νέων νικῶν μεγαλυτέρων καί ἐντελεστέρων...

»Τεχνῖται, συγγραφεῖς, ρήτορες, ὅλοι ἐσεῖς, ὅσοι ἔχετε ἐπιρροήν εἰς τήν ψυχὴν τῶν ἀδελφῶν σας, σεῖς, τῶν ὁποίων ἡ φαντασία καί ὁ νοῦς κοινοποιοῦνται εἰς τὰ πλήθη τῶν ἀνθρώπων διὰ τινος ἠλεκτρισμοῦ, καί τοὺς μεταδίδουν τὰ φρονήματά σας, διδάσκαλοι τῆς ῥητορικῆς, τῆς ποιητικῆς καί τῆς ζωγραφικῆς, ἀφοσιώσατε τοὺς παννυχίους κόπους σας καί τὰ προτερήματά σας εἰς τό νά μεταδώσετε εἰς ὅλας τὰς καρδίας, καί νά ἐντυπώσετε εἰς ὅλα τὰ πνεύματα τόν ἔρωτα πρὸς αὐτάς τὰς ὑψηλὰς ἀληθείας· συναγωνίσθητε, γλύψατε εἰς τὰ μάρμαρα, ζωγραφίσατε εἰς τὰ πανία, καί δημοσιεύσατε πανταχοῦ τὰς ἐναρέτους πράξεις καί τὰς εἰκόνας τῶν εὐεργετῶν τῆς ἀνθρωπότητος!

»Ποιηταί, ψάλλετε τὰς... ἀλγηδόνας τοῦ

πτωχοῦ, τὴν εὐθαρσίαν τοῦ ἥρωος πολίτου, τὸν εἰρηνικὸν θάνατον τοῦ ἐναρέτου ἀνθρώπου.

» Ῥήτορες, σεῖς ὁμιλεῖτε πλέον ἀμέσως· κεραυνοβολήσατε τὸν ἐν ἰσχύι κακοῦργον καὶ τὴν καθιερωμένην πλάνην· ὑπερασπίσθητε τὰ δίκαια τοῦ ἀνθρωπεύου εἶδους· μὴ χαρίζεσθε εἰς κανένα, ἐνῶ πρόκειται λόγος νὰ στερεώσετε τὴν λατρείαν τῆς δικαιοσύνης, τῆς ἠθικῆς καὶ τῶν νόμων...

» Πολιτικοὶ συγγραφεῖς, ἐφημεριδογράφοι ὄλων τῶν μερῶν τοῦ κόσμου, γίνεσθε ἀνώτεροι τῶν ἐθνικῶν προλήψεων, εἴτ' οὖν τῶν παλαιῶν γεννημάτων τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς πλάνης, αἱ ὁποῖαι διήρσαν τὰ ἔθνη κατὰ πολὺν καιρὸν, σεῖς εἴσθε διωρισμένοι νὰ ὑπερασπισθῆτε ὅλα τὰ δίκαια, δημοσιεύοντες ὅλας τὰς ἀδικίας· μὴ κρύπτετε μηδεμίαν βίαν, μηδεμίαν κατάχρησιν τῶν δυνατῶν· ἐγκαλέσατε ὅλα τὰ ἐγκλήματα· ἐκφωνήσατε τὰ ὀνόματα ὄλων τῶν ἐνόχων...

» Τέλος πάντων, παγκόσμιος συμφωνία ὄλων τῶν φωνῶν καὶ ὄλων τῶν καλάμων, ἃς ἀκουσθεῖ ἀπὸ περάτων ἕως περάτων τῆς Οἰκουμένης, λέγουσαι: Αἶνος καὶ τιμὴ εἰς τὴν ἀρετὴν, εἰς ὅποιανδήποτε κατάστασιν καὶ ἂν εὐρίσκειται· ὄνειδος καὶ δυστυχία εἰς τὴν κακίαν, ὅποιονδήποτε καὶ ἂν εἶναι τὸ ὄνομα καὶ ὁ βαθμὸς τοῦ ἐγκληματίου»⁶⁴.

Ἐφ' ὅσον ὁ πολιτισμικὸς συγχρονισμὸς καὶ ἡ ἀνανέωση, τὴν ἐποχὴ αὐτὴ, γίνεται, κατὰ μέγα μέρος, σύμφωνα μὲ τίς πεποιοθήσεις καὶ τοῦ Κοραῆ, μὲ τὴν ἀνάμνηση καὶ τὴν μετακένωση, διὰ τῆς μεταφράσεως σημαντικῶν ξένων ἔργων⁶⁵, τὰ ὁποῖα μ' αὐτὸν τὸν τρόπο καθίστανται τμήμα τῆς παιδείας τοῦ λαοῦ, στὴν γλῶσσα τοῦ ὁποῖου μεταγλωττίζονται, ὁ Σπηλιάδης πλούτισε τὴν πολιτισμικὴ φαρέτρα τοῦ Ἑλληνισμοῦ μὲ δύο λίαν σημαντικὰ ἔργα. Ἐπεδίωξε καὶ ἐκεῖνος νὰ φωτίσει τὸ Γένος, ἐν τῷ μέτρῳ τοῦ δυνατοῦ. Ἀργότερα θὰ προχωρήσει καὶ στὴν βαρυσήμαντη προσωπικὴ του ἱστορικὴ σύνθεση, τῶν λεγομένων Ἀπομνημονευμάτων, γιὰ τὰ ὁποῖα ἔγινε ἤδη λόγος.

Ἡ συνάντηση τοῦ Σπηλιάδη μὲ τὸν Καποδίστρια

Στὸ Ναύπλιο τῶν ἐπαναστατικῶν χρόνων, ὁ Σπηλιάδης θὰ συναντηθεῖ μὲ τὸν Καποδίστρια. Βρίσκει δὲ τὴν εὐκαιρία, στὸ εἰσαγωγικὸ του δοκίμιο, νὰ ἐπαινέσει τίς προσπάθειες τοῦ Κυβερνήτη, μεταξύ ἄλλων, καὶ γιὰ τὴν παιδεία, γράφοντας: «Ὁ πατὴρ τῆς πατρίδος, ὅστις ἐφυλάχθη ἀπὸ τὸν Θεὸν διὰ τὴν καλὴν τύχην τοῦ ἐλ-

ληνικοῦ Ἔθνους, ἐξορίσας τὴν ἀναρχίαν, τὴν διαίρεσιν, τὴν ἀνομίαν καὶ τὴν ἀδικίαν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, καὶ ἀποδείξας ὅτι τὸ χριστιανικὸν τοῦτο Ἔθνος εἶναι εὐσεβές, ἀγαθόν, τίμιον, φιλόκαλον, φιλόνομον, ἐνάρετον, καὶ ὄχι τοιοῦτον, οἷον ἐσυκοφαντήθη παρὰ τῶν ἐχθρῶν του, φρονῶν δὲ ὅτι τὰ μὲν φῶτα γεννῶσι καὶ διατηροῦσι τὴν ἐλευθερίαν, ἀλλὰ καὶ χωρὶς τῆς ἐλευθερίας σβέννυνται, ἢ δ' ἐλευθερία ζωογονεῖ καὶ διασπείρει πανταχοῦ τὰ φῶτα, ἀλλὰ καὶ χωρὶς τῶν φώτων δὲν τελεσφορεῖ, ἐν ᾧ θεραπεύει τὴν πείναν, περιβάλλει τὴν γύμνωσιν τοῦ διὰ τὴν πίστιν καὶ τὴν πατρίδα καὶ αὐτῶν τῶν ὧν οὐκ ἄνευ ἀποροῦντος Ἑλληνοσ μέ τὰ βασιλικά τῶν μοναρχῶν βοηθήματα, καὶ καταγίνεται νὰ ἐξασφαλίσῃ τὰ δίκαια τῆς πατρίδος, φροντίζει ἐν ταυτῇ καὶ νὰ διαχύσῃ τὸν φωτισμὸν εἰς αὐτήν, καὶ ἤδη προσκαλεῖ τὰς Μούσας εἰς τὴν πρώτην ἐστίαν των, προθυμούμενος ν' ἀνεγείρῃ τὸν θρόνον τῆς Φιλοσοφίας εἰς τὴν κλασσικὴν γῆν. Ἄς προθυμηθῶμεν καὶ ἡμεῖς νὰ φωτισθῶμεν, καὶ κατὰ μίμησιν τῶν ὅσα βλέπομεν παραδείγματα, ἃς συντελέσωμεν τὸ κατὰ δύναμιν ἕκαστος εἰς τὸν κοινόν φωτισμὸν, διὰ ν' ἀποφύγωμεν τὰ ὀλέθρια τῆς ἀμαθείας ἀποτελέσματα, καὶ νὰ φυλάξωμεν τὰ ἱερά καὶ ἀναπαλλοτρίωτα δίκαιά μας»⁶⁶.

Ἰππῆξαν, ὁ Καποδίστριας καὶ ὁ Σπηλιάδης, ὁπαδοὶ τοῦ συγκερασμοῦ. Ὁ Καποδίστριας ἦταν πολὺπλευρος καὶ ἀπὸ πλευρᾶς ψυχοσυνθέσεως καὶ συμπεριφορᾶς· ἕνας ἄνθρωπος ὁπαδὸς τῆς μεσότητος. Ἐκτός βέβαια ἂν εἶχε νὰ κάνει μέθεματα ἀρχῶν καὶ δικαίου. Ἐκεῖ ἦταν ἀσυμβίβαστος, ἀπεγκτος. Στὰ Ἐπτάνησα ἀντιμετώπισε τὴν ὀξύτατη διαμάχη μεταξύ τῶν εὐγενῶν καὶ τῆς ἀστικῆς τάξεως, ἢ ὁποῖα στηριζόταν στίς λαϊκῆς μᾶζες. Δὲν δίστασε νὰ κάνει παραχωρήσεις στοὺς ποπολάρους, μέσα σὲ ἕνα πνεῦμα κατανόησεως καὶ συμβιβασμοῦ, πού διεῖπε καὶ τὴ μεταγενέστερη δραστηριότητά του. Ἡ κίνησις τοῦ Διαφωτισμοῦ δὲν φαίνεται νὰ τὸν ἄφησε ἀδιάφορο κατὰ τὰ φοιτητικὰ του χρόνια στὴν Ἰταλία, ὅπου εἶχε πολλοὺς ὁπαδοὺς. Ἀνάμεσα στὰ ἀγαπημένα του βιβλία ἦταν τὰ ἠθικοφιλοσοφικά *Δοκίμια (Essais)* τοῦ Montaigne καὶ *Τὸ πνεῦμα τῶν Νόμων (L'esprit des lois)* τοῦ Montesquieu⁶⁷. Ἀπὸ τοὺς διαφωτιστὲς ἴσως ἀντλεῖ τὴν βαθειὰ του πίστη στὴ δύναμη τοῦ πνεύματος, στὴν καλλιέργεια καὶ στὴν ἠθικὴ διαπαιδαγώγησις τῶν ἀνθρώπων, ὡς προϋπόθεσις γιὰ ἕναν κοινωνικὸ μετασχηματισμὸν. Ὁ Montesquieu ἴσως τοῦ κληροδότησε τὸ συμβιβαστικὸ πνεῦμα πού τὸν κατεῖχε. Δὲν πρέπει, ὅμως, νὰ παραβλέ-

πει κανείς και την Ὁρθοδοξία, πού τόν εἶχε διαποτίσει, ὡς οἰκογενειακόν καταθύμιον. Μερικοί τόν θεωροῦσαν ὡς φιλόσοφο, μᾶλλον, παρά ὡς κρατικό παράγοντα.

Ἡ συνάντηση μέ τόν Καποδίστρια σφράγισε ἀνεξίτηλα τήν ζωή τοῦ Σπηλιάδη καί ἔκτοτε συνεβάδισαν οἱ δύο, ἀχώριστοι μέχρι θανάτου⁶⁸. Μέχρι τοῦ τραγικοῦ θανάτου τοῦ Κυβερνήτη, πού ἂν δέν ὀφείλεται ἐξ ὀλοκλήρου στήν προσήλωσή του στήν Ὁρθοδοξία, ὡς πίστη τοῦ Ἔθνους⁶⁹, τουλάχιστον ἦταν κι αὐτός ἕνας σημαντικός παράγων, πού ὁδήγησε στό δρᾶμα τῆς καταστροφικῆς γιά τό Ἔθνος συγκλονιστικῆς

δολοφονίας του. Ὁ Σπηλιάδης ἔγραψε, πάντως, μετά λόγου γνώσεως, ὅτι ἐδολοφονήθη ἀπό τούς ξένους, διά χειρῶν Ἑλλήνων⁷⁰.

Κατόπιν ἔζησε γράφοντας πολύτιμα κείμενα γιά τήν ἐθνική ἱστορία, μέ τή νοερή σκιά τοῦ ἁγίου τῆς πολιτικῆς μας δίπλα του. Ἐνός ἁγίου, πού ἐργαζόταν γιά ἕναν κόσμον, καμωμένο ἀπό ὄντα τόσο τέλεια ὅσο καί ὁ ἴδιος, κατά τόν Ρῶσο συνυπουργό του Nesselrode⁷¹.

Ὁ Καποδίστριας καί ὁ Σπηλιάδης, ὁπαδοί τῆς μεσότητος καί ἐργάτες τοῦ φωτισμοῦ τῶν Ἑλλήνων, ὑπῆρξαν πρῶτα ἀπ' ὅλα δύο ἠθικές προσωπικότητες.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Χρήστου Μαλεβίτση, Ὁ φωτισμός τοῦ Ἀνθρώπου. Δοκίμια τῆς αἰχμῆς. Οἱ Ἐκδόσεις τῶν Φίλων, Ἀθήνα 1996, σ. 7.

2. Albin Lesky, Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας. Μετάφρ. Ἀγ.Γ.Τσοπανάκη, 6' ἔκδ., Θεσσαλονίκη 1972, σ. 486 κ.ἑξ. Πρβλ. Βασ. Α. Κύρκου, Ἀρχαῖος Ἑλληνικός Διαφωτισμός καί Σοφιστική, Ἀθήνα 1992.

3. Βλ. προχείρως, Δ. Γ. Ἀποστολοπούλου, «Ἡ Γαλλική Ἐπανάσταση στήν Τουρκοκρατούμενη Ἑλληνική Κοινωνία, Ἀντιδράσεις στά 1789», ἐν: Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τομέας Γαλλικῆς Λογοτεχνίας. Πρακτικά Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου. Ἡ Γαλλική Ἐπανάσταση στήν Ἑλλάδα καί στήν Γαλλία: γράμματα-τέχνες-ἱστορία. Θεσσαλονίκη 1989, σσ. 331-356. Δ. Ἀνωγιάτη-Πελέ, «Σύντομη ματιά στήν Γαλλική Ἐπανάσταση καί στήν διάδοση τῶν ἀρχῶν τῆς στόν Ἑλληνικό Χῶρον». Στόν ἴδιο τόμον, σσ. 309-327. Ἀκόμη, Σταύρου Καμαρούδη, «Γαλλική Ἐπανάσταση καί Ἐπτάνησα: Ἐπιδράσεις στήν λογοτεχνία καί γλῶσσα», ἔ.ἂ., σσ. 235-247. Τέλος, Μανώλη Μαρκάκη, «Ἡ Γαλλική Ἐπανάσταση: Τό χάρισμα καί ἡ καιρικότητά», ἔ.ἂ., σσ. 177-184.

4. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι τό ἀξιοθαύμαστο μέγα λεξικόν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, πού συνέταξαν λογάδες τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς, τοῦ ὁποίου ἡ ἔκδοσις ἀπό τό Πατριαρχικό Τυπογραφεῖο Φαναρίου διεκόπη λόγω τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, τιτλοφορεῖται ἀκριβῶς Κιβωτός τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσας [Τόμος Α', 1819].

5. Ὁ γεωγραφικός αὐτός ὅρος εἶναι συμβατικός. Τά κατοικούμενα νησιά τῆς Ἐπτανήσου κατά τό 1940 ἦταν 31, ἐνῶ τό 1991 εἶχαν μειωθεῖ σέ 17, καί ὁ συνολικός πληθυσμός, κατά τίς ἀντίστοιχες ἡμερομηνίες, ἦταν 258.804 καί 196.825 ψυχές. Βλ. Γεωργίου Κ. Γιαγκάκη, Νησιολόγιο τῶν κατοικουμένων ἑλληνικῶν νησιῶν 1940-1991. Ἡ πληθυσμιακή ἀφαίμαξη καί ἡ σποραδική ἀνάκαμψή, ἡ συνεχιζόμενη ἐρήμωση ἐθνικῶς κρισίμων χώρων, Ἀγκίστρι τοῦ Σαρωνικοῦ 1995, σ. 23. Τό σύνολο τῶν νησιῶν ἐδαφῶν τῆς Ἐπτανήσου εἶναι 1.032, δηλ. 949 τῶν νομῶν Κερκύρας, Κεφαλληνίας, Ζακύνθου καί Λευκάδος καί 83 τῶν πολυνησιῶν Κυθῆρων καί Ἀντικυθήρων. Ἐ.ἂ., σ. 68. Πρβλ. Τοῦ αὐτοῦ, Τά περίοπτα πολύνησα τῶν Κυθῆρων καί τῶν Ἀντικυθήρων (ὁ χώρος - ἡ

πληθυσμιακή ἀποφύλιση - ἡ ρύπανση), Τῆνος 1994. Στά νησιά αὐτά ἀνήκε ἄλλοτε καί ἡ Σάσων. Βλ. Γεωργίου Κ. Γιαγκάκη, Ἡ περίπτωση τῆς νήσου Σάσωνος, τό ἀρχιπέλαγος τῶν Διαποντίων (Ὁθωνῶν) καί οἱ ζῶνες θαλασσίας κυριαρχίας τῆς Ἑλλάδος στό Στενό τοῦ Ὀτράντο, Τῆνος 1997. Τοῦ αὐτοῦ, Τά ἀρχαῖα πολύνησα τῆς Νοτιοδυτικῆς Ἑλλάδος (Στροφάδες-Οἰνοῦσες τοῦ Ἰονίου), Σαλαμίς 2000.

6. Περὶ τοῦ ὁποίου βλ. Η. Jedin, *Enciclopedia Cattolica*, 10 (1953) 1928-1929. Πρβλ. Aldo Stella, *Chiesa e Stato nelle relazioni dei nunzi pontifici a Venezia. Ricerche sul giurisdizionalismo veneziano dal xvi al xviii secolo*. Città del Vaticano. Biblioteca Apostolica Vaticana, 1964 [= Studi e Testi, 239], σσ. 71-72. Παναγιώτου Φ. Χριστοπούλου, «Τό βιβλίον “Ἡ Ἀλήθεια Κριτής” καί ἡ τυχοδιωκτική δράσις τοῦ συγγραφέα του Leandro Lombardi στόν Ἑλληνικό Χῶρον. Συμβολή στήν ἐκκλησιαστική καί πολιτική ἱστορία τῶν μέσων τοῦ 19' αἰῶνα». Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν, 4, 1984, σ. 45 καί 54.

7. Περὶ αὐτοῦ εἶναι πάντοτε θεμελιῶδες τό βιβλίον τοῦ Cl. Tsourkas, *Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. La vie et l'oeuvre de Théophile Corydallée*, Bucarest 1948. Ὁ Θεόφιλος/Θεοδόσιος Κορυδαλλεύς, ἕνας πρωτοπόρος τοῦ φωτισμοῦ τῶν Ἑλλήνων καί ὄχι μόνον, ἀντιμετώπισε τήν δυσπιστία, τήν αὐστηρή κριτική καί τήν πολεμική ἀρκετῶν, γιά τίς ἀντιλήψεις καί τή διδασκαλία του. Κατά τόν ἐπίσκοπον Λιτζᾶς καί Ἀγράφων Νεκτάριον «πολιτικῶν πραγμάτων ἄπειρος ἦν, εἰ καί θεωρητικῆς φιλοσοφίας εἰς ἄκρον ὑπῆρχεν ἐληλακῶς... ὁ δέ μαθητής του Εὐγένιος [σημ. συγγραφέα: Γιαννούλης ὁ Αἰτωλός] περὶ τοῦτου ἔλεγεν ὅτι οὐκ ὀρθοποδῶν ἦν ὄλωσ πρός τήν ἀλήθειαν· εἰ γάρ καί μὴ ἀμφοτέραις ταῖς ἰγνύαις, ἀλλά γοῦν θάτερα τούτων ἐχώλαινε... οὐ γάρ θεολογεῖν αὐτῷ πρόσκειται, ἀλλά φιλοσοφεῖν». Βλ. Παναγιώτου Ἀραβαντινοῦ, *Βιογραφική συλλογή λογίων τῆς Τουρκοκρατίας*. Ἐπιμ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἰωάννινα 1960, σ. 47. Καί ὁ Ζαβίρας (Νέα Ἑλλάς, σσ. 312-314), ἀντιστοίχως, σημειώνει ὅτι «ὁ πολὺς ἐν τοῖς φιλοσοφικοῖς οὗτος ἀνὴρ ἐχώλαινε ἀμφοτέραις ταῖς ἰγνύαις ἐν τοῖς θεολογικοῖς... ἀλλ' ἐν τοῖς φιλοσοφικοῖς μεγάλως ὠφελείας πρόξενος ἐγένετο τῷ Γένει ἡμῶν». Ὁ Δοσίθεος Ἱεροσολύμων, ἐξ ἄλλου (Περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις

πατριαρχευσάντων, σσ. 1171-1172), αποφαίνεται ότι «διάσκειν τήν φιλοσοφίαν, λάθρα ἔσπευδε σπείρειν ἐν μέν τῇ φιλοσοφίᾳ τόν ἀθεϊσμόν, ἐν δὲ τῇ θεολογίᾳ τόν καλβινισμόν!» Ἄλλὰ καί οἱ παπικοί δέν εἶχαν καλύτερα λόγια γι' αὐτόν. Ὁ Ζακύνθιος οὐνίτης ἱερέυς Ἰωάννης Βαμβάκιος ἔγραψε ὅτι «τῆς ἀσεβείας ὁ πέπων, ὁ ἐκ τῶν τελμάτων τῶν αἰρέσεων φύς Θεόφιλος ὁ Κορυθαλλεύς ἐποίει πολύ τό δηλητήριον τό ἰσθόλον τῆς ἀσεβείας ἐξεμῶν τῇ Ζακύνθῳ καί εἶχετο τῆς τοῦ Ἐφέσου [σημ. συγγραφέα: Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ] μανίας». Βλ. Τσιτσέλη, *Κεφαλληνιακά Σύμμεικτα*, Α' σσ. 49-51. Παρά ταῦτα τό Πατριαρχεῖο, διαστέλλοντας τίς δύο ἰδιότητες, τόν φιλόσοφο ἀπό τόν διδάσκαλο καί θεολόγο, τόν χειροτόνησε μητροπολίτη Ναυπάκτου καί Ἄρτης. Πρβλ. Π.Φ. Χριστοπούλου, «Θεοδόσιος ὁ Κορυθαλλεύς», *ΘΗΕ* 6 (1965) 171-173 καί Π. Μ. Κιτρομηλίδη, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οἱ πολιτικές καί κοινωνικές ἰδέες*. Μετάφρ. Στέλλας Νικολοῦδη, Ἀθήνα 1996, σ. 28 κ.ἑξ.

8. Περὶ τοῦ ὁποῖου βλ. Γιώργου Γ. Ἀλισανδράτου, *Ὁ Ἑπτανησιακός Ριζοσπαστισμός (1848-1864) καί ἡ σχέση του με τὴς γαλλικές ἐπαναστάσεις τοῦ 1789 καί 1848 καί τὸ ἰταλικό Risorgimento*. Ἀνάτυπο ἀπὸ τὰ *Πρακτικά Β' Συνεδρίου Ἑπτανησιακοῦ Πολιτισμοῦ* (Λευκάδα 3-8 Σεπτεμβρίου 1984) τῆς Ἑταιρείας Λευκαδικῶν Μελετῶν, μέ θέμα: *Πολιτισμικές ἐπαφές στὰ Ἑπτάνησα καί ἀναμεταδόσεις στὸν ὑπόλοιπο Ἑλλαδικό Χῶρο, 16ος-20ός αἰ.*, Ἀθήνα 1991.

9. Πρωτοπρ. Γεωργίου Δ. Μεταλληνῶ, *Ἐκκλησία καί Πολιτεία στὴν Ὁρθόδοξη Παράδοση*. Ἀθήνα 1997, σ. 36.

10. Νίκου Κ. Ψημμένου, «Τό στοιχεῖο τῆς ἀντιπαράθεσης ὡς κύριο γνώρισμα τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ». Στό *Νεοελληνικός Διαφωτισμός* (ἀπόπειρα μιᾶς νέας ἐρευνητικῆς συγκομιδῆς). Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου. Κοζάνη 8-10 Νοεμβρίου 1996. Κοζάνη 1999, σ. 425 κ.ἑξ. Ἐκεῖ καί τό παράθεμα τοῦ Βενιαμίν.

11. Ντίνου Κονόμου, *Ὁ Γεώργιος Τερτσέτης καί τὰ εὐρισκόμενα ἔργα του*. Ἐκδόση Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων, Ἀθήνα 1984, σ. 397.

12. «Ἡ σύνθετη προσωπικότητα τοῦ Βούλγαρη [καί ὄχι μόνον] ἔχει τήν δύναμη νά μή θυσιάσει τίποτε ἀπὸ τήν πνευματικότητα τοῦ Βυζαντίου, στὴν σύγχρονη φιλοσοφική σκέψη. Μέσα στὴν ψυχὴ του ζοῦν καί τὰ δύο, τό ἓνα παράλληλα στό ἄλλο», κατὰ τόν καθηγητὴ Βασίλειο Τατάκη. Βλ. Σοφίας Ν. Τακουρλή, «Ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης καί ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης στὴν θεώρηση τοῦ Β.Ν.Τατάκη». Στό *Νεοελληνικός Διαφωτισμός* ἔ.α., Κοζάνη 1996, σ. 413 κ.ἑξ., ἐκεῖ καί τό παράθεμα τοῦ Τατάκη. Αὐτὴ ὅμως ἦταν καί ἡ συμβουλή τοῦ Κοραῖ: «Διὰ τὴν ἀγάπην τῆς πατρίδος! Φίλοι συμπατριῶται! πιστεύσατε ταύτην τὴν ἀλήθειαν, ὅτι ἡ μετάδοσις τῶν ἐπιστημῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἀν' ἀκολουθήσετε τὴν καλὴν μέθοδον, εἶναι ἀληθινὴ μετακένωσις ἀπὸ τὰ κοφίνια τῶν ἀλλογενῶν εἰς τὰ κοφίνια τῶν Ἑλλήνων καί κατ' ἄλλο δέν διαφέρει πλὴν ὅτι γεμίζομεν ταῦτα, χωρὶς νὰ εὐκαιρώσωμεν [σημ. συγγραφέα: ἀδειάσουμε] ἐκεῖνα». Καί ἄλλου: «Προθυμήθητε νὰ μετακένώσετε οἱ κοσμικοὶ εἰς τὰς πατρίδας, οἱ Ἀρχιερεῖς εἰς τὰς ἐπαρχίας τὴν παιδείαν τῆς φωτισμένης Εὐρώπης. Διὰ νὰ εὐκολύνετε τὴν μετακένωσιν, ἀνάγκη νὰ πλουτίσετε τὰς πόλεις μέ βιβλιοθήκας, τὰ σχολεῖα μέ διδασκάλους φωτισμένους ἐξ ἰδίας σας δαπάνης». Βλ. Βασιλείου Στ. Καραγεώργου, *Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῖς καί ἡ*

Εὐρώπη, Ἀθήνα 1984, σσ. 48-49. Πρβλ., ὅμως, καί Πασχ. Μ. Κιτρομηλίδη, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ἀθήνα 1996, σ. 435 κ.ἑξ.

13. Γιὰ τοὺς ὅρους φῶς καί φωτισμός, βλ. Γρηγόρη Καραφύλλη, «Ἡ ἔννοια τοῦ φωτός καί τοῦ φωτισμοῦ στὴ φιλοσοφία τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ», *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ἔ.α., Κοζάνη 1996, σ. 207 κ.ἑξ.

14. Στόν χῶρο τῆς συστηματικῆς ἐρευνας τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, τοῦ *Φωτισμοῦ τοῦ Γένους*, ἔχουν ἤδη γίνει σημαντικά βήματα, καί εὐρίσκονται ἐν ἐξελίξει κάποια προγράμματα. Βλ. Γιάννη Καρᾶ, «Ἡ μελέτη τῆς ὕλης κατὰ τὴν περίοδο τῆς Νεοελληνικῆς Ἀναγέννησης — ἔκφραση ἑνὸς νέου ἐπιστημονικοῦ πνεύματος». Στό *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ἔ.α., Κοζάνη 1996, σσ. 181-205 (καί αὐτοτελὴς εὐρύτερη μελέτη τοῦ ἰδίου). Παν. Δ. Μιχαηλάρη, «Τό Λεξικό τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ». Στόν ἴδιο τόμο, σσ. 299-306. Παναγιώτη Νούτσου, «Νεοελληνικός Διαφωτισμός: Ἡ δυναμικὴ τοῦ γνωσιοθεωρητικοῦ ἐνδιαφέροντος. Σχεδιάγραμμα ἑνὸς ἐρευνητικοῦ προγράμματος», ἔ.α., σσ. 319-30. Δημήτρη Γ. Ἀποστολόπουλου, «Ἐργαλεῖα γιὰ τὴν ἔρευνα τοῦ Διαφωτισμοῦ στὰ Ἴονια Νησιά». Πρακτικά Στ' Διεθνοῦς Πανιόνιου Συνεδρίου (Ζάκυνθος, 23-27 Σεπτεμβρίου 1997), Τόμος Πρῶτος, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 465-70.

Ἐχομε, ἐξάλλου, στὴν διάθεσή μας καί τὰ ἐξῆς βοηθήματα: Δ. Γ. Ἀποστολοπούλου, Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκου, Ρωξάνης Ἀργυροπούλου κ.ἄ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός: Βιβλιογραφία 1945-1995*. Ἀθήνα 1998. Larry Wolff, *Ὁ Διαφωτισμός καί ὁ Ὁρθόδοξος Κόσμος: Δυτικὴς ἀπόψεις γιὰ τὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία στὴν Ἀνατολικὴ Εὐρώπη*. Μετάφρ. Μαρίνα-Χριστίνα Χατζηγιάννου. Ἀθήνα 2001. Theodor Wiesegrad Adorno, *Διαλεκτικὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ: Φιλοσοφικά ἀποσπάσματα*. Μετάφρ. Λευτέρη Ἀναγνώστου, Ἀθήνα 1996. Thomas Hankins, *Ἐπιστῆμη καί διαφωτισμός*, Μετάφρ. Γ. Γκουνταρούλη, Ἡράκλειο Κρήτης 1998. Ἡ μελέτη τοῦ φαινομένου οφείλει πάρα πολλὰ στόν Κ.Θ. Δημαρᾶ. Τὰ παλαιότερα δημοσιεύματά του: *Ὁ Ἑλληνικός Διαφωτισμός* (Ἀνάτυπο ἀπὸ τόν τόμο Γ' τῆς Μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαίδειας), Ἀθήνα 1964 καί C. Th. Dimaras, *La Grèce au temps des Lumières*. Genève, Librairie Droz, 1969. Τὰ ἐπακολουθήσαντα στὴ μνημονευθεῖσα βιβλιογραφία. Τό πιό συνθετικό ἔργο ἀπὸ τὰ νεώτερα εἶναι ἐκεῖνο τοῦ Π.Μ.Κιτρομηλίδη, *Tradition, Enlightenment and Revolution*, Harvard University 1978. Ἑλληνικὴ μετάφραση Στέλλας Νικολοῦδη, ὑπὸ τόν τίτλο *Νεοελληνικός Διαφωτισμός: οἱ πολιτικές καί κοινωνικές ἰδέες*. Μορφωτικό Ἴδρυμα Ἑθνικῆς Τραπεζῆς, Ἀθήνα 1996.

15. Μανουὴλ Γεδεών, *Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ Γένους κατὰ τὸν 18' αἰῶνα*, ἐπιμ. Ἄλκης Ἀγγέλου - Φίλιππος Ἡλιοῦ, Ἀθήνα 1976, σ. 113.

16. *Grand dictionnaire universel du dix siècle*. Paris, Larousse, τόμ.Π (1866), σ. 728.

17. Ν. Σπηλιᾶδου, *Ἀπομνημονεύματα*, τόμος Δ', τχ. α', ἐκδ. Π.Φ. Χριστοπούλου, Ἀθήνα 1971, σ. 71.

18. Ἐπὶ τοῦ θέματος βλ. W. Jaeger, *Παιδεία*, μτφ. Γεωργ. Βερροῖου, Τόμος Γ', Ἀθήνα 1974, σ. 35 κ.ἑξ.

19. Εἰσηγητῆς τῆς ἰδέας ἦταν ὁ πῶρος Ἀλέξανδρος ὁ Α' καί θεωρεῖται βέβαιον ὅτι τοῦ τὴν ἐπέβουσε ἡ Γερμανίδα μυστικίστρια ἀπὸ τῆ Λεπτονία φαινήν Βαρβάρα Ἰουλιανὴ Krüdener (1764-1824) δέν φαίνεται ὅμως ὅτι ἡ ἴδια συνέταξε καί τό κείμενο τῆς Συμμαχίας. Βλ. C. M.

τοι, οί ὄντως μεγάλοι βασιλεῖς κατασυντρίβουν τήν αἰμοσταγή μάχαιραν τῆς βαρβαρότητος, καί ἀπαλλάττουν ἀπό τόν θάνατον τ' ἄθῳα πλάσματα τοῦ Θεοῦ· οἱ κραταιοί στόλοι καταπυρπολοῦσιν εἰς Νεόκαστρον τοὺς στόλους τοῦ Μωάμεθ, καί τό ἐλληνικόν Ἔθνος εὐγνωμονοῦν εἰς αἰῶνα τόν ἅπαντα, παρακαλεῖ τόν βασιλέα τῶν ὄλων εἰς τάς ἐκκλησίας του: Πολυχρονίους ποιῆσαι Κύριος ὁ Θεός τοὺς θεοσεβεστάτους καί φιλογρίστους βασιλεῖς καί προστάτας τῆς Ἑλλάδος, Γεώργιον τῆς Μεγάλης Βρεταννίας, Νικόλαον πασῶν τῶν Ῥωσσιῶν καί Κάρολον τῆς Γαλλίας τόν χριστιανικώτατον! Κύριε φύλαττε αὐτούς εἰς πολλά ἔτη!»

54. Ζιούι, Ἡ Ἠθική, Α', σ. 105.

55. Ἐ.ἄ., Α', σσ. 164-65.

56. Ἐ.ἄ., Β', σσ. 75-76, Π. 133-37 τοῦ πρωτοτύπου.

57. Ἐ.ἄ., Β', σσ. 145-47.

58. Ὁ Σπηλιᾶδης παρατηρεῖ ἐδῶ: «Οὕτως σχολιάζει ὁ συγγραφεύς ἐκείνους τῶν λογιωτάτων ὅσοι κολακεύουν μέ ἀφιερωτικὰς ἐπιστολάς καί στιγουργήματα τοὺς μεγιστάνας, διά νά ἀπολαύσουν ταμπακιέρας καί δακτυλίδια, καί ὅσοι ὑπάγουν συνεχῶς εἰς τοὺς μεγάλους καί περιμένουν ἔξω τοῦ θαλάμου των». [!!!]

59. Ἐ.ἄ., Β', σ. 150.

60. Ἐ.ἄ., Β', σσ. 173-74.

61. Ἐ.ἄ., Β', σ. 234. Τί θά ἔλεγε, ἄραγε, ἂν ζοῦσε στίς μέρες μας;

62. Αὕτη δέν εἶναι μία πρόρρηση τῆς λεγομένης παγκοσμιοτήτος;

63. Ἐ.ἄ., Β', σ. 234-236. Οἱ ὑπογραμμίσεις δικές μου.

64. Ἐ.ἄ., Β', σ. 237-239.

65. Πρὸβλ. καί Καταρτζῆν: «...νά κάμουμε λεξικά βωμαῖκα σέ κάθε ἐπιστήμη καί τέχνη, νά συγγράψουμε ἢ νά μεταφράσουμε τῆς ἐπιστήμης καί τέχνης...» Τό παράθεμα ἀπό τόν Π. Νοῦτσον, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ἔ.ἄ.

66. Ζιούι, Ἡ Ἠθική, Α', σ. ι' - ια'

67. G. Aps, «Ὁ Ἰωάννης Καποδίστριας στήν Ῥωσία», *Βαλκανική Βιβλιογραφία*, τόμος IV-1975, Παράρτημα, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 309.

68. Παναγιώτου Φ. Χριστοπούλου, «Σπηλιᾶδης καί Καποδίστριας». *Πρακτικά Α' Συνεδρίου Ἀργολικῶν Σπουδῶν*, Ἀθήναι 1979, σ. 253 κ.ἑξ.

69. Πρωτοπρ. Γεωργίου Δ. Μεταλληνοῦ, *Ἐκκλησία καί Πολιτεία στήν Ὀρθόδοξη Παράδοση*, Ἀθήνα 1997, σ. 39.

70. Παναγιώτου Φ. Χριστοπούλου, «Ἡ δολοφονία τοῦ Κυβερνήτη». *Ἡ Καθημερινή-Ἑπτὰ Ἡμέρες* 26 Μαρτίου 1995, σ. 17 κ.ἑξ.

71. Παναγιώτου Φ. Χριστοπούλου, «Ἡ δολοφονία τοῦ Κυβερνήτη», ἔ.ἄ., σ. 17.

Δημοκρατία και κοινοβουλευτισμός

Δύο διαφορετικά πολιτεύματα

Ἀλέξανδρος Κόντος

«Ὁ ἄνθρωπος φύσει πολιτικὸν ζῶον»
(Ἀριστ. Πολιτικά Α, 1253a 2-3)

Λίγα εισαγωγικά

Γενικά πιστεύεται πώς τό πολίτευμα πού ἐπικρατεῖ στόν πιό ἀναπτυγμένο κόσμον εἶναι ἡ Δημοκρατία. Ἔτσι τουλάχιστον διακηρύσσεται στά Συντάγματα τῶν χωρῶν τοῦ ἀναπτυγμένου κόσμου κι ἴσως καί σέ ἄλλα. Αὐτό συμβαίνει γιατί ὑπάρχει σύγχυση ἀνάμεσα στήν Δημοκρατία καί τόν Κοινοβουλευτισμό. Ὅμως ἡ Δημοκρατία καί ὁ Κοινοβουλευτισμός εἶναι δύο πολύ διαφορετικά πολιτεύματα, μέ κάποιες, ἐπιφανειακές κυρίως, ὁμοιότητες.

Ὅλη ἡ Ἱστορία τῆς Ἀνθρωπότητας δέν εἶναι παρά ἓνα ἀέναος καί, πολύ συχνά, αἱματηρός ἀγώνας γιά τήν ἐξουσία. Ὁ ἀγώνας γιά τήν ἐξουσία ἔχει διττή μορφή. Ἡ κύρια μορφή του ἀγώνα γιά τήν ἐξουσία εἶναι ἡ διαμάχη ἀνάμεσα στά διάφορα κράτη ἢ συνασπισμούς κρατῶν γιά τήν ἐξάπλωση τῆς ἐξουσίας τους. Παραλλαγές αὐτῆς τῆς μορφῆς εἶναι ὁ ἀγώνας γιά τήν ἐξουσία μέσα στό ἴδιο κράτος, μέσα στό ἴδιο κόμμα, στήν ἴδια παράταξη, στήν ἴδια θρησκευτική ομάδα. Κάποια στιγμή, ὅταν ἐμφανίστηκε ἡ Δημοκρατία, ὁ ἀγώνας γιά τήν ἐξουσία πῆρε μιὰ δεύτερη μορφή. Συνασπίστηκαν ἡ Ὀλιγαρχία μέ τή Μοναρχία κατά τῆς Δημοκρατίας. Ὅταν ἡ Δημοκρατία χάθηκε ὀριστικά καί ἀμετάκλητα τό 338 π.Χ., στήν μάχη τῆς Χαιρώνειας, ὁ ἀγώνας γιά τήν ἐξουσία συνεχίστηκε καί συνεχίζεται μέχρι σήμερα στήν πρώτη, τήν πιό συνήθη, μορφή του.

Κι ἐδῶ, ἀπό τήν ἀρχή, θά πρέπει νά γίνουν κάποιες διασαφηνίσεις, γιά ν' ἀποφευχθοῦν κάποιες περιπλοκές. Θά πρέπει κατ' ἀρχήν νά πούμε πώς, σύμφωνα μέ τήν ἀρχαία ἐλληνική πολιτική σκέψη, τά πολιτεύματα διακρίνονται σέ δημοκρατικά καί μή δημοκρατικά. Ἡ βασική τους διαφορά εἶναι τό ὅτι στά δημοκρατικά οἱ πολίτες

δέν χωρίζονται σέ ἄρχοντες καί ἀρχόμενους, ἐνῶ στά μή δημοκρατικά ὑπάρχει διαχωρισμός τῶν πολιτῶν σέ ἄρχοντες καί ἀρχόμενους. Λέει ὁ Ἀριστοτέλης (Πολιτικά, Α, 1252a 15-16): «κατά μέρος ἄρχων καί ἀρχόμενος, πολιτικόν» («τό νά ὑπάρχει μέ σειρά, μέ περιτροπή, ἄρχοντας καί ἀρχόμενος εἶναι χαρακτηριστικό πολιτικό»). Καί ἄλλου: «Ἐλευθερίας ἐν τό ἐν μέρει ἄρχειν καί ἄρχεσθαι» («Ἐνα χαρακτηριστικό τῆς ἐλευθερίας εἶναι τό νά ἄρχει καί νά ἄρχεται κανεῖς μέ τήν σειρά του»). (Ἀριστοτέλους, Πολιτικά Ζ, 1317b 2-3).

Πιό συγκεκριμένα:

Καί στήν Δημοκρατία ὑπάρχουν βέβαια ἄρχοντες καί ἀρχόμενοι. Αὐτό ἄλλωστε εἶναι ἐμφανές καί ἀπό τά δύο ἀποσπάσματα τοῦ Ἀριστοτέλη, πού μόλις ἀναφέρθηκαν. Μέ τήν διασάφηση ὅμως ὅτι στήν Δημοκρατία ὅλοι οἱ πολίτες ἀποτελοῦν μία ἐνιαία ομάδα, τόν Δῆμον, καί ὅλοι ἐναλλάσσονται στά πολιτειακά ἀξιώματα, μέ θητεία ἐνιαύσια συνήθως καί μή ἐπαναλήψιμη. Δηλαδή στήν Δημοκρατία ὅλοι οἱ πολίτες περνᾶνε ἀπό ὅλα σχεδόν τά ἀξιώματα, κανεῖς δέν τά ἀσκεῖ περισσότερο ἀπό τούς ἄλλους καί, κατά κανόνα, κανεῖς δέν ἀσκεῖ τό ἴδιο ἀξίωμα [ἀρχή] στήν διοικητικο-ἐκτελεστική λειτουργία τῆς ἐξουσίας. Αὐτό σημαίνουν στά ἀρχαία οἱ ἐκφράσεις «κατά μέρος» καί «ἐν μέρει». Κληρώθηκες, ἦρθε ἡ σειρά σου ν' ἀσκήσεις κάποιο ἀξίωμα; Τό ἀσκεῖς καί τελειώσεις, δέν τό ξαναπαίρνεις. Δέν ἐπαγγελματοποιεῖσαι σέ κανένα ἀξίωμα. Ἴσως τήν ἐπόμενη χρονιά κληρωθεῖς σέ ἄλλο. Οὔτε αὐτό ὅμως θά σημαίνει ὅτι εἰσάγεται μέ ἄλλον τρόπο ὁ θεσμός τοῦ ἐπαγγελματισμοῦ στήν ἄσκηση τῆς ἐξουσίας. Καί ὑπάρχει κι αὐτό ἀκόμα στή Δημοκρατία: Ὅσοι ἀναλάβουν κάποιο ἀξίωμα, λιγώτερο ἢ περισσότερο σημαντικό, λογοδοτοῦν.

Κατά τόν Ἀριστοτέλη, κύριο γνώρισμα τῆς Δημοκρατίας, ἡ εἰδοποιός διαφορά τῆς, εἶναι τό ὅτι ἀναδείχνει τούς ἄρχοντες μέ κλήρωση ἢ ἐκλογή εἶναι ἡ εἰδοποιός διαφορά τῆς Ὀλιγαρχίας.

χίας. Λέει χαρακτηριστικά ο μεγάλος Σταγειρίτης: «Λέγω δ' οἷον δοκεῖ δημοκρατικόν μὲν τὸ κληρωτάς εἶναι τὰς ἀρχάς, τὸ δ' αἰρετάς ὀλιγαρχικόν...» (Πολιτικά, Δ, 1294b 8-9). Ἡ κλήρωση δὲν ἐπιτρέπει τὴν διάκριση τῶν πολιτῶν σὲ ἄρχοντες καὶ ἀρχόμενους. Νά σημειωθεῖ πῶς στήν Ἀθήνα, πού εἶχε 7.000 περίπου ἄρχοντες (δικαστές, διοικητές, βουλευτές, διοικητικούς ὑπαλλήλους), οἱ 6.805 ἦσαν κληρωτοὶ ἢ ποσοστό κάτι περισσότερο ἀπὸ 97%.

Ἄλλο σπουδαῖο γνώρισμα τῆς Δημοκρατίας εἶναι ἡ τριττὴ διάκριση τῶν λειτουργιῶν τῆς ἐξουσίας (νομοθετική, δικαστική, διοικητικο-ἐκτελεστική).

Πληροφορίες γιὰ τὴν Δημοκρατία ἔχουμε κυρίως στήν Ἀθηναίων Πολιτεία, τὴν Ρητορική καὶ τὰ Πολιτικά τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ εὐκαιριακά καὶ σὲ ἄλλα ἀρχαῖα ἑλληνικά κείμενα. Ὅ,τι ἄλλο κι ἂν ἔχει γραφεῖ ἢ γράφεται καὶ θά γραφεῖ ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους γιὰ τὴν Δημοκρατία δὲν ἀξίζει παρά μόνο τὸ βάρος του σὲ χαρτί, ἂν δὲν ἀναφέρει τὴν εἰδοποιὸ διαφορά τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος, τὴν κλήρωση. Νά σημειώσουμε ἀκόμη πῶς ἡ Δημοκρατία εἶναι μία καὶ μοναδική καὶ χωρὶς ἐπίθετα. Ὅποιος ἐπιχειρεῖ νά προσάψει κάποιον ἐπιθετικὸ προσδιορισμὸ στήν Δημοκρατία σημαίνει πῶς δὲν ἔχει ὑπ' ὄψιν του τὰ βασικά ἔργα πού πραγματεύονται τὴν Δημοκρατία καὶ οὐσιαστικά δὲν ξέρεي τί εἶναι ἡ Δημοκρατία.

Ἡ Δημοκρατία προέρχεται, ὅπως θά δοῦμε πῶς κάτω, ἀπὸ τὴν μεῖξη τῆς ἀρχέγονης Γυναικοκρατίας μὲ τὴν Πατριαρχία, πού τὴν διαδέχθηκε. Γιὰ διάφορες συγκυρίες, γιὰ τίς ὁποῖες θά μιλήσουμε ἀργότερα, ἡ μεῖξη αὐτὴ συντελέστηκε μόνο στοὺς Ἑλλήνες. Στοὺς ἄλλους λαοὺς καὶ πολιτισμοὺς παρόμοιες συγκυρίες δὲ συνέβησαν καὶ τέτοια πολιτικὴ μεῖξη δὲν πραγματοποιήθηκε. Ἔτσι Δημοκρατία ἔχουμε, κατὰ κανόνα, μόνο στήν Ἑλλάδα καὶ τίς πόλεις-κράτη, πού ἦταν ἀποικίες της. Κι ὄχι παντοῦ στήν Ἑλλάδα κι οὔτε σὲ ὅλες τίς ἀποικίες της.

Οἱ πληροφορίες πού ἔχουμε κάνουν νύξεις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς Δημοκρατίας στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἀπὸ τὸ 3.000 π.Χ. (Πολιόχνη Λήμνου). Ἀπὸ τοὺς χρόνους τοῦ Θησέα (1230-1200 π.Χ.) ἢ παράδοση μᾶς παρέχει πῶς πολλές καὶ πῶς συγκεκριμένες πληροφορίες γιὰ τὴν Δημοκρατία. Ἡ ἀκμὴ της ἦταν τὸν 5ο καὶ τὸν 4ο αἰ. π.Χ. ἰδιαίτερα στήν Ἀθήνα, ἀλλὰ καὶ γενικώτερα σ' ὅλο τὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Ἡ Δημοκρατία ὅμως χάθηκε καὶ γιὰ τὴν Ἑλλάδα τὸ 338 π.Χ. (Μάχη τῆς Χαιρώνειας). Ἀπὸ τότε δὲν ἀναβίωσε ποτέ πιά.

Στὰ μὴ δημοκρατικά πολιτεύματα οἱ πολῖτες χωρίζονται σὲ δύο ἀνισοπληθεῖς ομάδες: μία μικρὴ, τοὺς ἄρχοντες, καὶ μία μεγάλη, τοὺς ἀρχόμενους. Τὰ πολιτειακά ἀξιώματα καὶ ἄλλες ἀξιοζήλευτες θέσεις εἶναι στήν ἐμβέλεια μόνο τῆς μικρῆς ομάδας· τὰ μέλη της εἶναι σχεδὸν μόνιμα καὶ οὐσιαστικά ἀνεύθυνα, γιατί στήν πράξη ποτέ δὲ λογοδοτοῦν. Πολὺ σπάνια μέλη τῆς μεγάλης ομάδας περνοῦν στὴ μικρὴ. Ἐνα τέτοιο μὴ δημοκρατικὸ πολίτευμα εἶναι καὶ ὁ Κοινοβουλευτισμός.

Τὸν Κοινοβουλευτισμὸ τὸν κατασκεύασαν οἱ Βρεταννοί. Καὶ τὸν κατασκεύασαν στήν προσπάθειά τους νά περιορίσουν τὴν ἀγγλικὴ μοναρχία. Οἱ Βρεταννοὶ ὅμως μιμήθηκαν τὸ αὐτοκρατορικὸ πολίτευμα τῶν Ρωμαίων καὶ τῶν Βυζαντινῶν καὶ τὴν Δημοκρατία τὴν μιμήθηκαν ἐπιφανειακά. Κυρίως σφετερίστηκαν τὸ ὄνομά της, γιατί πάντα ἔδινε ἐλπίδες στοὺς ἀνθρώπους.

Οἱ Βρεταννοὶ ἄρχισαν νά κατασκευάζουν τὸ πολίτευμα τοῦ Κοινοβουλευτισμοῦ μὲ συμβατικὴ ἡμερομηνία γέννησής του τὴν 15ῃ Ἰουνίου 1215, ὅταν οἱ Ἄγγλοι εὐγενεῖς, οἱ λόρδοι (lord=κύριος, ἀγγλ.), ὑποχρέωσαν τὸν βασιλιά Ἰωάννη τὸν Ἀκτῆμονα νά παραχωρήσει Σύνταγμα (Magna Charta libertatum). Τελικὴ του ἐδραίωση στήν Βρεταννία μπορεῖ νά θεωρηθεῖ τὸ ἔτος 1918, ὅποτε δόθηκε ψῆφος καὶ στίς γυναῖκες. Θ' ἀναφέρουμε ὅμως καὶ κάποιες ἄλλες ἐνδιάμεσες χρονολογίες, πού θεωρήθηκαν σταθμοὶ στήν πορεία πρὸς τὸν Κοινοβουλευτισμὸ καὶ τὸν περιορισμὸ τῆς μοναρχίας.

- 13ος αἰ. Magnum Concilium. Ἀρχὴ τῆς Βουλῆς τῶν Λόρδων.
- 1295. The Great and Model Parliament. Ἀρχὴ τῆς Βουλῆς τῶν Κοινοτήτων.
- 1297. Charta confirmationis.
- 14ος αἰ. Communitas Communitatum. Ἰδρυση τῆς Βουλῆς τῶν Κοινοτήτων.
- 1628. Petitions of Rights.
- 1640-1660. Oliver Cromwell. Long Parliament.
- 1689. Bill of Rights.
- 18ος αἰ. Καθιέρωση τοῦ ἀντιπροσωπευτικοῦ συστήματος.
- 1832. Reform Bill (Διεύρυνση τοῦ δικαιώματος τῆς ψήφου. Κατάργηση τῆς δουλείας).
- 1900. Ἰδρυση τοῦ Ἐργατικοῦ Κόμματος.
- 1918. Ψῆφος καὶ στίς γυναῖκες.

Νά ποῦμε ἐπίσης πῶς τὸ βρεταννικὸ σύστημα ψευδοδανείστηκε καὶ τὴν τριττὴ διάκριση τῶν

λειτουργιών της εξουσίας: ο πρώτος μετά την Αναγέννηση φιλόσοφος που μίλησε γι' αυτήν ήταν ο Άγγλος Τζόν Λόκ (John Locke, 1632-1704).

Σταθμοί στην πορεία προς τον Κοινοβουλευτισμό στάθηκαν και οι βασικές χρονολογίες της ιστορίας των Ηνωμένων Πολιτειών.

- 1776. Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας.
- 1787. Σύνταγμα των Ηνωμένων Πολιτειών.
- 1860-64. Πόλεμος Βορείων και Νοτίων. Κατάργηση της δουλείας: οι Άφρο-αμερικανοί εξισώνονται με τους Λευκούς. Μόνο στά χαρτιά βέβαια, αφού και στίς μέρες μας ακόμα συμβαίνουν γεγονότα με σαφή ρατσιστική χροιά σέ βάρος των Μαύρων.

Η Γαλλική Έπανάσταση βαδίζει πάνω στα βρετανικά κοινοβουλευτικά πρότυπα. Οι Γάλλοι όμως προτιμάνε το άβασίλευτο ρωμαϊκό πολίτευμα, του οποίου και τό όνομα μεταχειρίζονται: Ρεπούμπλικα (République, από τό λατινικό res publica=πράγμα δημόσιο).

Άπό τούς Γάλλους πρώτος μιλάει γιά τήν τριττή διάκριση ό Μοντεσκέ (Charles Montesquieu, 1689-1755). Ούτε όμως ό Γάλλος φιλόσοφος ούτε ό Άγγλος ανέφεραν τόν Άριστοτέλη, στά Πολιτικά του οποίου βρήκαν τήν τριττή διάκριση τών λειτουργιών της εξουσίας.

Ν' αναφέρουμε και τίς κυριώτερες χρονολογίες της Γαλλικής Έπανάστασης, τίς σχετικές μέ τόν Κοινοβουλευτισμό.

- 1789. Διακήρυξη τών Δικαιωμάτων του Άνθρώπου και του Πολίτη.
- 1791. Σύνταγμα της 3ης Σεπτεμβρίου.
- 1791. Ψήφισμα της 12ης Σεπτεμβρίου.
- 1793. Σύνταγμα της 29ης Ιουνίου.
- 1795. Σύνταγμα της 22ας Αυγούστου (5 fructidor An II) (Οί χρονολογίες είναι παρμένες από τό έργο του Ά. Σβώλου, Σύνταγμα-δικόν Δίκαιον, τ. Δ', σσ. 9-27, όπου και σχετική πλούσια βιβλιογραφία).

Η Γαλλική Έπανάσταση και ό γαλλικός Κοινοβουλευτισμός, μέ τό σύνθημα έλευθερία — ισότητα — αδελφότητα, δίνουν τήν έντύπωση πώς ακολουθοϋν πιστότερα τή Δημοκρατία, αλλά στην πραγματικότητα δέν ξεφεύγουν από τόν ρωμαϊκό κρατισμό. Και ή Εϋρώπη, ακόμη και ή Ελλάδα, μιμήθηκαν τήν Γαλλική Έπανάσταση και εγκατέστησαν τόν Κοινοβουλευτισμό και τό

Ρωμαϊκό Δίκαιο κι όχι τήν Δημοκρατία και τό Άττικό Δίκαιο.

Μπορούμε βέβαια νά πούμε πώς ό Κοινοβουλευτισμός ενισχύθηκε πολύ, κατά τήν Αναγέννηση, κάτω από τό νέο κύμα άνηθησης της έλληνικής σκέψης, καθώς επίσης και από τίς Άγγλικές Έπαναστάσεις, τόν Διαφωτισμό, τήν Άμερικανική και τήν Γαλλική Έπανάσταση. Όμως ή Άνθρωπότητα δέν έχει μπορέσει ακόμη νά αποκαταστήσει τήν Δημοκρατία στη σύγχρονη εποχή. Τόν μονάρχη τόν έχει αντικαταστήσει μέ τίς γνωστές έκλογικές διαδικασίες, τό αξίωμα του πρωθυπουργού ή του προέδρου. Τά αξιώματα αυτά δέν έχουν τίς απόλυτες εξουσίες του μονάρχη και ελέγχονται από τήν Βουλή, όμως παρ' όλ' αυτά οι εξουσίες τους είναι μεγάλες και ή αρχή τους μοιάζει μέ παραλλαγμένη μοναρχία.

Όστόσο, ό Κοινοβουλευτισμός είναι άπύρροια του όστικου κύματος της Δημοκρατίας, μιμείται τήν Δημοκρατία, σφετερίζεται βέβαια τό όνομά της, αλλά και είναι τό λιγώτερο άπομακρυσμένο από τήν Δημοκρατία πολίτευμα. Αυτό τό τελευταίο τόν κάνει νά είναι τό καλύτερο από τά υπάρχοντα πολιτεύματα. Όμως Δημοκρατία δέν είναι. Ό Κοινοβουλευτισμός είναι κι αυτός μία όλιγαρχική πολιτειακή παραλλαγή. Στόν Κοινοβουλευτισμό εξακολουθεί νά υπάρχει ό άένανος άγώνας γιά τήν εξουσία, όπως γενικά σέ κάθε όλιγαρχικό πολίτευμα, σύμφωνα και μέ τόν Άριστοτέλη (Πολ. Ε, 1302a 9-11).

Άς δούμε όμως πρώτα ποιές είναι οι ήθικές, πολιτικές, οικονομικές και πολεοδομικές αρχές της Δημοκρατίας, άς ρίξουμε και μία γρήγορη ματιά στό επίπεδο της εγκληματικότητας που υπάρχει στην Δημοκρατία κι έπειτα άς αναλογιστούμε τίς αντιστοιχίες που υπάρχουν στόν Κοινοβουλευτισμό, γιά νά μπορέσουμε νά συγκρίνουμε και νά κατανοήσουμε καλύτερα και τά δύο πολιτεύματα. Τόν Κοινοβουλευτισμό λίγο πολύ τόν γνωρίζουμε, μία και σ' αυτόν ζούμε. Άς αρχίσουμε λοιπόν από τή Δημοκρατία. Έτσι θά διαπιστώσουμε τίς διαφορές άνάμεσα στα δύο πολιτεύματα.

Οί ήθικές, πολιτικές, οικονομικές και πολεοδομικές αρχές της Δημοκρατίας

Οί ήθικές, πολιτικές, οικονομικές και πολεοδομικές αρχές της Δημοκρατίας συμπεραίνονται βασικά από τ' ακόλουθα αρχαία κείμενα: α) τόν Όρκο τών Άθηναίων Πολιτών, β) τήν Άθη-

ναίων Πολιτεία του Ἀριστοτέλη, γ) τὰ Πολιτικά του Ἀριστοτέλη, καί δ) τὴν Ρητορική του Ἀριστοτέλη.

ΗΘΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ

Ἡ γενική ἠθική ἀρχή πού καθορίζει τό ὄλο τῶν πολιτῶν στήν Δημοκρατία εἶναι ἡ Λαϊκή Κυριαρχία. Ἀπό αὐτήν ἀπορρέουν ἡ ἐλευθερία, ἡ ἰσότητα καί ἡ πραότητα — ἀδελφσύνη καί τό ὅτι ἡ πόλη λειτουργεῖ σάν μιά μεγάλη οἰκογένεια. Ἀπό ὅλα αὐτά ἀπορρέουν καί συγκεκριμενοποιῶνται οἱ ἀκόλουθες ἐπί μέρους ἠθικές ἀρχές:

Ἀρχή πρώτη. Ἡ ἰσονομία. (Παθητική ἰσονομία: οἱ νόμοι ἰσχύουν τό ἴδιο γιά ὅλους. Ἐνεργητική ἰσονομία: οἱ νόμοι γίνονται ὡς πρός τὴν πρότασή τους ἀπό ὁποιοδήποτε πολίτη καί ψηφίζονται ἀπό τούς πολίτες).

Ἀρχή δεύτερη. Ἡ ἰσηγορία. Καθένας μπορεῖ νά πάρει τόν λόγο στίς Ἐκκλησίες. Ἡ σειρά τῶν ὁμιλητῶν ὀρίζεται μέ κλήρωση.

Ἀρχή τρίτη. Τό δικαίωμα στήν διαφορά.

Ἀρχή τέταρτη. Ἀνυπαρξία ἱεραρχίας μόνιμης καί τυποποιημένης. Οἱ πολίτες δέ χωρίζονται σέ ἄρχοντες καί ἀρχόμενους. Δέν ὑπάρχει ἐπαγγελματισμός στίς λειτουργίες τῆς ἐξουσίας, οὔτε ἐπαγγελματίες βουλευτές οὔτε ἐπαγγελματίες δικαστές.

Ἀρχή πέμπτη. Ἀνυπαρξία αὐθεντικοῦ προτύπου. Δέν ὑπάρχουν «Ἱερά Βιβλία».

Ἀρχή ἕκτη. Ἡ εὐημερία τοῦ συνόλου τῶν πολιτῶν εἶναι πάνω ἀπό τὴν εὐημερία τῶν λίγων.

Ἀρχή ἕβδομη. Ἡ οἰκονομική αὐτάρκεια θεωρεῖται ἀκρογωνιαίος λίθος τῆς εὐημερίας τοῦ συνόλου τῶν πολιτῶν.

Ἀρχή ὄγδοη. Ἡ γνώση παρέχεται δωρεάν σ' ὅλους, ἀνεξάρτητα ἀπό φύλο ἢ φυλή. Γενικά δέν ἐμπορευματοποιεῖται, παρά τὴν ὑπαρξή τῶν σοφιστῶν. Τό θέατρο εἶναι δωρεάν γιά ὅλους, πολίτες καί μὴ πολίτες, ἄνδρες καί γυναῖκες.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ: Ὁ Ἀρχαῖος Ἑλληνικός Πολιτισμός εἶναι ἕνας καθαρά λαϊκός πολιτισμός φτιαγμένος ἀπό τόν Δῆμο-Λαό καί προορισμένος γιά τόν Δῆμο-Λαό. Ἡ Δημοκρατία στηρίζεται στόν Μέσο Ἄνθρωπο, ὁ ὁποῖος εἶναι τό 98% τουλάχιστον τοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ κλήρωση, ὁ κύριος τρόπος ἀνάδειξης τῶν ἀρχόντων στήν Δημοκρατία, τόν Μέσο Ἄνθρωπο ἀξιοποιεῖ καί ἀναδείχνει. Δέν ὑπάρχει οὐσιαστικά κανένα εἶδος Μυστικισμοῦ καί τό ἐνδεχόμενο χαρισματικό ἄτομο ἔχει περισσότερο καθήκοντα, ἀλλά τὰ ἴδια, ὄχι περισσότερα, δικαιώματα.

ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ

Ἡ γενική πολιτική ἀρχή εἶναι ὅτι ὁ Δῆμος, ὁ Λαός, τό σύνολο τῶν πολιτῶν, ὅταν συνέρχεται στήν Ἐκκλησία τοῦ Δήμου, εἶναι τό ἀνώτατο καί αὐτοτελές πολιτειακό ὄργανο. Ὁ Δῆμος εἶναι ἡ μοναδική ομάδα-πηγή ἐξουσίας. Δέν ὑπάρχουν κόμματα ἢ σωματεία ἢ ἄλλες ὁργανώσεις. Ἡ ἐξουσία τοῦ Δήμου ἐξασφαλίζεται μέ τὴν κλήρωση. Δέν ὑπάρχουν ταμπού, ὅλα, κάθε θεσμός, εἶναι δυνατὸν νά συζητηθοῦν καί ν' ἀμφισβητηθοῦν στήν Ἐκκλησία τοῦ Δήμου. Ὅλα ἐκτός ἀπό τὴν κλήρωση. Ἀπό ὅλα αὐτά ἀπορρέουν καί συγκεκριμενοποιῶνται οἱ ἀκόλουθες ἐπί μέρους πολιτικές ἀρχές:

Ἀρχή πρώτη. Κύριος τρόπος γιά τὴν ἀνάδειξη τῶν ἀρχῶν εἶναι ἡ κλήρωση. Ἡ κλήρωση θεωρεῖται δημοκρατικός τρόπος ἀνάδειξης τῶν ἀρχόντων, ἐνῶ ἡ ἐκλογή θεωρεῖται ὀλιγαρχικός τρόπος ἀνάδειξης τῶν ἀρχῶν (Ἀριστ. Πολ. Δ, 1294b 7-9). Τὰ κληρωτά ἀξιώματα εἶναι συντριπτικά πολυαριθμότερα ἀπό τὰ αἰρετά. Στὴν ἀρχαία Ἀθήνα ἡ ἀναλογία εἶναι: 99,14% κληρωτά ἀξιώματα, 0,75% αἰρετά ἀξιώματα καί 0,09% μέ διορισμό. Ἡ ἀναλογία αὐτὴ ἀφοροῦσε βέβαια τούς πολίτες. Στὰ κληρωτά ἀξιώματα λογαριάζονται καί οἱ ἀνώτατοι δικαστές, πού εἶναι πάντα κληρωτοί καί μὴ ἐπαγγελματίες στήν Δημοκρατία.

Ἀρχή δεύτερη. Ἀνεξαρτησία καί πλήρης διάκριση τῶν τριῶν λειτουργιῶν τῆς ἐξουσίας. Δέν ἐπιτρέπεται ἡ διθεσία — δυαρχία στήν ἴδια ἢ διαφορετική λειτουργία τῆς ἐξουσίας. Βέβαια κάθε πολίτης πού ἔχει κληρωθεῖ δικαστής ἢ διοικητικός δέν παύει νά συμμετέχει στήν ψήφιση ἢ πρόταση νόμων καί γενικώτερα ἀποφάσεων στίς Ἐκκλησίες τοῦ Δήμου: συμμετέχει κανονικά στήν Νομοθετική κι ἂν ἀκόμη ἀσκεῖ κάποιο ἀξίωμα στίς ἄλλες δύο, μιά καί εἶναι πάντα πολίτης.

Ἀρχή τρίτη. Ἰσότητα στήν διαχείριση τῆς ἐξουσίας. Ἡ ἄσκηση τῆς ἐξουσίας εἶναι τιμὴ, δικαίωμα καί καθῆκον κάθε πολίτη, καθὼς ἐπίσης καί σχολεῖο γιά κάθε πολίτη. Κάθε πολίτης ἔχει τὰ ἴδια δικαιώματα (καί καθήκοντα) στήν διαχείριση τῆς ἐξουσίας· κανένας δέν τὴν νέμεται περισσότερο ἀπό τούς ἄλλους καί αὐτό ἀνεξάρτητα ἀπό ἐκπαίδευση ἢ ἄλλη ἐνδεχόμενη διαφορά. Οἱ θητείες εἶναι κατὰ κανόνα ἐνιαυτοί: στίς διοικητικο-ἐκτελεστικές μάλιστα θέσεις εἶναι καί μὴ ἐπαναλήψιμες, γιά νά εἶναι δυνατό νά περάσουν ἀπό αὐτές ὅσο τό δυνατόν περισσότεροι πολίτες.

Στά δικαστήρια, επειδή είναι πολυμελῆ, επιτρέπεται ἡ ἐπανακληρώση. Δέν υπάρχουν ἐπαγγελματίες δικαστές ἢ διοικητικοί ὑπάλληλοι.

Ἀρχή τέταρτη. Τά πολιτειακά ὄργανα εἶναι κατὰ κανόνα πολυπρόσωπα. Κάθε πολιτειακό ὄργανο πολυαριθμότερο εἶναι ἀρμοδιότερο (ἔχει δηλαδή μεγαλύτερη πολιτική ἰσχύ) ἀπό ἄλλο ὀλιγαριθμότερο. Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Δήμου εἶναι τό ἀνώτατο πολιτειακό ὄργανο, ἀκολουθοῦν τά πολυπρόσωπα δικαστήρια (ἡ Ἡλιαία στήν ἀρχαία Ἀθήνα), ἡ Βουλή καί ἔπειτα ὅλα τ' ἄλλα, ἀνάλογα μέ τό πλῆθος τῶν προσώπων πού ἔχουν. Τελευταῖος ἔρχεται σέ οὐσιαστική πολιτική ἰσχύ ὁ Ἐπιστάτης τῶν πρυτάνεων στήν ἀρχαία Ἀθήνα (Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας), επειδή ἀκριβῶς εἶναι μονοπρόσωπο πολιτειακό ὄργανο.

Ἀρχή πέμπτη. Ὅσο περισσότερες ἀρμοδιότητες ἔχει κάποιο πολιτειακό ὄργανο κι ὅσο πῶ ὀλιγοπρόσωπο εἶναι, τόσο ἡ θητεία του εἶναι πῶ ὀλιγοχρόνια. Τά δύο ἄκρα αὐτῆς τῆς πολιτικῆς ἀρχῆς εἶναι α) ὁ πολίτης πού εἶναι ἰσόβιος, γιατί ἡ μόνη του δύναμη εἶναι ἡ ψῆφος του καί ἡ δυνατότητα νά κληρώνεται ἢ νά ψηφίζεται σέ ὅλα τά ἀξιώματα καί β) ὁ Ἐπιστάτης τῶν Πρυτάνεων στήν ἀρχαία Ἀθήνα (Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας), πού ἡ θητεία του εἶναι μονοήμερη, ἀκριβῶς γιατί εἶναι φορτωμένος μέ πλῆθος ἀρμοδιότητες.

Ἀρχή ἕκτη. Ὅσοι ἀσκήσαν κάποιο ἐκτελεστικό-διοικητικό λειτούργημα εὐθνοδοτοῦν σέ πολυπρόσωπο κληρωτό σῶμα. Ὅλες οἱ ἀποφάσεις ὑπόκεινται σέ ἔφεση στήν Ἡλιαία, ἡ ὁποία εἶναι τό ἀνώτατο δικαστήριο καί δικάζει εἴτε πρωτόδικα εἴτε κατ' ἔφεση. Τίς ἀποφάσεις τῆς Ἡλιαίας μόνον ἡ Ἐκκλησία τοῦ Δήμου μπορεῖ νά τίς ἀκυρώσει.

Ἀρχή ἕβδομη. Οἱ μικροδιαφορές λύνονται ἀπό κληρωτούς (κληρωτούς καί ἐνιαύσιους φυσικά) δικαστές ἢ μέ διαιτησία. Οἱ διαιτητές κληρώνονται κι αὐτοί κάθε χρόνο ἀνάμεσα σέ ὄσους ἔχουν κλείσει τά 60. Κάθε ἀπόφαση τῶν κληρωτῶν δικαστῶν καί τῶν διαιτητῶν δύναται νά δικασθεῖ καί κατ' ἔφεση, ἂν τό θελήσει ἕνας ἀπό τούς δύο διάδικους.

Ἀρχή ὄγδοη. Τά κληρωτά ἀξιώματα τῆς ἐκτελεστικο-διοικητικῆς δέν ξαναασκοῦνται ἀπό τό ἴδιο πρόσωπο· ἐξαιρεῖται ἡ βουλευτεία (βουλευτηλίκι). Στή βουλευτεία εἶναι δυνατόν νά ξανακληρωθεῖ κανεῖς γιά μιὰ χρονιά ἀκόμη, ἀλλά μόνον μέ τόν ὄρο πώς ὅλοι οἱ πολίτες τήν ἔχουν ἀσκήσει. Τρίτη χρονιά δέν κληρώνεται κανεῖς ποτέ οὔτε στή βουλευτεία. Τά αἰρετά ἀξιώματα εἶ-

ναι ἐλάχιστα: οἱ 10 στρατηγοί καί κάποιοι ἄλλοι ἀξιωματοῦχοι. Ἀπό αὐτούς μόνον οἱ στρατηγοί εἶχαν πολιτική δύναμη. Οἱ 10 στρατηγοί, επειδή ἀκριβῶς εἶναι αἰρετοί, βρίσκονται πάντα κάτω ἀπό τόν διαρκῆ καί ἐξονυχιστικό ἔλεγχο τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Δήμου καί εἶναι ἀνακλητοί.

Ἀρχή ἔνατη. Ἡ εὐθὴνη εἶναι ἀτομική γιά κάθε τι καλό ἢ κακό. Κάθε πολίτης ἔχει δικαίωμα καί καθῆκον νά μὴν ἐπιτρέψει τήν καταπάτηση τῶν δημοκρατικῶν ἀρχῶν.

Ἀρχή δέκατη. Δέν ὑπῆρχε περίπτωση νά περιοριστοῦν τά πολιτικά δικαιώματα λόγω κατάστασης πολιορκίας. Ὁ θεσμός τῆς «κατάστασης πολιορκίας» εἶναι ἀγνωστος γιά τό Ἑλληνικό Δίκαιο.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ: Ὅρισμός τῆς ἐλευθερίας: «Ἐπιπέσεις μέν οὖν τῆς δημοκρατικῆς πολιτείας ἐλευθερία... Ἐλευθερίας δέ ἐν μέν τό ἐν μέρει ἄρχειν καί ἄρχεσθαι... ἐν δέ τό ζῆν ὡς βούλεται τις...» («Προϋπόθεση τῆς δημοκρατικῆς πολιτείας εἶναι ἡ ἐλευθερία... Καί ἕνα χαρακτηριστικό τῆς ἐλευθερίας εἶναι τό νά ἄρχει καί νά ἄρχεται κανεῖς μέ τήν σειρά του... καί ἄλλο ἕνα τό νά ζεῖ ὅπως θέλει...») (Ἀριστ. Πολ. Ζ, 1317a 40-1317b 12). Ἄρα ἐλεύθερος εἶναι μόνον ἐκεῖνος πού συμμετέχει στήν ἐναλλαγή γιά τήν διαχείριση τῆς ἐξουσίας καί φυσικά ὁ ἐλεύθερος ἄνθρωπος ζεῖ ὅπως θέλει, χωρίς νά λογοδοτεῖ σέ κανέναν, ἀλλά — αὐτό εἶναι αὐτονόητο — πάντα μέσα στό νομικό πλαίσιο τῆς πόλης. Πρόκειται γιά τόν μόνον μὴ ταυτολογικό ὄρισμό τῆς ἐλευθερίας. Σάν συμπέρασμα τῆς τέταρτης καί τῆς ἕκτης πολιτικῆς ἀρχῆς βγαίνει τό ὅτι ἡ ἱεραρχία τῶν τριῶν λειτουργιῶν τῆς ἐξουσίας στήν Δημοκρατία εἶναι: α) Νομοθετική, β) Δικαστική, γ) Ἐκτελεστικο-Διοικητική.

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ

Ἡ γενική οικονομική ἀρχή εἶναι ὅτι τό συνολικό εἰσόδημα τῆς πόλης, τό ὁποῖο βέβαια προέρχεται κυρίως ἀπό τήν φορολόγηση τῶν πλούσιων πολιτῶν, διανέμεται στίς πενέστερες τάξεις τῶν πολιτῶν, μέσῳ τῶν λειτουργιῶν καί τῆς ἀπασχόλησης στό δημόσιο ὄσων ἀπό τούς πολίτες τό ἐπιθυμοῦν. Ἐτσι ἐπιδιώκεται — καί πετυχαίνεται σέ μεγάλο βαθμό — ἡ αὐτάρκεια. Ἀπό αὐτήν τήν γενική ἀρχή ἀπορρέουν καί συγκεκριμενοποιοῦνται οἱ ἀκόλουθες ἐπί μέρους οικονομικές ἀρχές:

Ἀρχή πρώτη. Οἱ ἀσθενέστερες οικονομικές τάξεις εἶναι ἀφορολόγητες. Οἱ πῶ εὐρωστες οικονομικές τάξεις ἐπωμίζονται μέ τακτική καί

έκτακτη φορολόγηση τὰ κρατικά οικονομικά βά-
ρη και τήν ευημερία τῆς πόλης.

Ἀρχή δευτέρα. Ἡ φορολογία εἶναι βασικά
ἀμεση. Ἡ ἔμμεση εἶναι σπάνια και ἐφαρμόζεται
μόνο σέ εἶδη πολυτελείας και ποτέ σέ εἶδη πρώ-
της ἀνάγκης.

Ἀρχή τρίτη. Οἱ τιμές τῶν εἰδῶν πρώτης
ἀνάγκης ὑπόκεινται σέ αὐστηρή διατίμηση.

Ἀρχή τέταρτη. Οἱ τιμές τῶν εἰδῶν πολυτε-
λείας ἐλέγχονται κι αὐτές και δέν εἶναι δυνατόν
νά ξεπεράσουν κάποιο ἀνώτατο ὄριο προσιτό και
σέ ἀσθενέστερα βαλάντια.

Ἀρχή πέμπτη. Οἱ ἐξαγωγές γενικά ἀπαγο-
ρεύονται, ἂν δέν ἔχουν ἱκανοποιηθεῖ οἱ ἀνάγκες
τῶν πολιτῶν.

Ἀρχή ἕκτη. Ἀπαγορεύεται ἡ ἐπίδειξη πλούτου.

Ἀρχή ἕβδομη. Δέν ὑπάρχει ποτέ προσωπο-
κράτηση γιά ἰδιωτικά χρέη. Γιά χρέη πρὸς τό
δημόσιο ὑπάρχει προσωποκράτηση ἀλλά μόνον σέ
εἰδικές περιπτώσεις.

ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ

Ἡ *πρώτη* και κύρια *πολεοδομική ἀρχή* τῆς
Δημοκρατίας εἶναι ἡ *μικρή οἰκιστική μονάδα*, ἡ
μικρή πόλη. *Δεύτερη ἀρχή* εἶναι ὁ *Πολυκεντρι-
σμός*.

Οἱ ἠθικές, πολιτικές, οικονομικές και πολεοδομικές ἀρχές τοῦ Κοινοβουλευτισμοῦ

Οἱ ἠθικές, πολιτικές, οικονομικές και πολεο-
δομικές ἀρχές συμπεραίνονται βασικά ἀπό τὰ
σύγχρονα Συντάγματα και τοὺς νόμους.

ΗΘΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ

Ὅπως ἤδη ἔχουμε πεῖ, ὁ Κοινοβουλευτισμός
μιμεῖται τήν Δημοκρατία και σφετερίζεται τό
ὄνομά της. Ἔτσι, ἡ *γενική ἠθική ἀρχή* πού κα-
θορίζει τό ὄλο ἦθος τῶν πολιτῶν στήν Δημοκρα-
τία, ἡ *Λαϊκή Κυριαρχία*, ὑπάρχει και στόν Κοι-
νοβουλευτισμό· ἀλλά μόνο θεωρητικά, τυπικά:
στά χαρτιά. Ἀπό αὐτήν ἀπορρέουν, πάλι μόνο
τυπικά, ἡ *ἐλευθερία*, ἡ *ισότητα* και *ἀρκετά ἡ ἐ-
πιείκεια*. Ἀπό αὐτές τίς ἀρχές ἀπορρέουν και
συγκεκριμενοποιῶνται οἱ ἀκόλουθες *ἐπί μέρους*
ἠθικές ἀρχές:

Ἀρχή πρώτη. (*Παθητική ἰσονομία μονάχα*:
οἱ νόμοι ἰσχύουν τό ἴδιο γιά ὅλους.)

Ἀρχή δευτέρα. Ἡ ἰσηγορία.

Ἀρχή τρίτη. Τό δικαίωμα στήν διαφορά.

Ἀρχή τέταρτη. Ὑπαρξη ἱεραρχίας μόνιμης

και τυποποιημένης. Οἱ πολίτες χωρίζονται σέ *ἄρ-
χοντες* και *ἀρχόμενους*.

Ἀρχή πέμπτη. Ὑπαρξη πολλῶν αὐθεντικῶν
προτύπων. Ὑπάρχουν πολλά «Ἱερά βιβλία».

Ἀρχή ἕκτη. Ἡ ευημερία τῶν λίγων εἶναι
πάνω ἀπό τήν ευημερία τοῦ συνόλου τῶν πο-
λιτῶν.

Ἀρχή ἕβδομη. Ἡ οικονομική ἀλληλεξάρτη-
ση θεωρεῖται *ἀκρογωνιαίος λίθος* τῆς ευημερίας
αὐτῶν τῶν λίγων, οἱ ὁποῖοι καρπώνονται τό με-
γάλο μέρος τῆς κοινῆς ευημερίας.

Ἀρχή ὄγδοη. Ἡ γνώση ἐμπορευματοποιεῖ-
ται και ἀπευθύνεται κυρίως στοὺς λίγους.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ: Ὁ Κοινοβουλευτισμός
«παράγει ἄμετρο πλῆθος *χαρισματικούς*» ἀνθρώ-
πους. Ἡ ἐκλογή και ὁ διορισμός αὐτόν τόν ρόλο
παίζουν: νά κατασκευάζουν *χαρισματικούς*.
Καλλιεργεῖται και ὑπάρχει ἕνας *ἄκρατος Μυστι-
κισμός* γιά τήν ἐξουσία. Οἱ «*χαρισματικοί*» εἶναι
«*πίο ἴσοι*» ἀπό τοὺς ἄλλους πολίτες και γεύον-
ται περισσότερο τήν ἐξουσία. Ὅλες οἱ ἠθικές ἀρ-
χές τοῦ Κοινοβουλευτισμοῦ εἶναι κατά μίμηση
τῆς Δημοκρατίας και λειτουργοῦν μόνο στά χαρ-
τιά. Ἔτσι οἱ πλουσιότεροι πολίτες μποροῦν νά
παρέμβουν στήν διαμόρφωση τῶν νόμων και νά
παίρνουν τόν λόγο σχεδόν ὅποτε τό θελήσουν. Ἄν
μάλιστα διαθέτουν και δικό τους ΜΜΕ...

ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ

Ἡ *γενική πολιτική ἀρχή* εἶναι ὅτι ὁ *Λαός*,
τό σύνολο τῶν πολιτῶν, εἶναι τό ἀνώτατο πολι-
τειακό ὄργανο. Αὐτό θεωρητικά, τυπικά *μονάχα*.
Πρῶτα γιατί στόν *Κοινοβουλευτισμό* ὁ *Κυρίαρχος*
Λαός λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν μόνον ὅταν ψηφίζει, κι
ἔπειτα γιατί στόν *Κοινοβουλευτισμό* ὑπάρχει πλη-
θώρα κομμάτων, σωματείων και ἄλλων *ὁμάδων-
πηγῶν ἐξουσίας*. Ἰδιαιτέρο *ἄρθρο* στά *Συντάγμα-
τα* προστατεύει τό δικαίωμα τοῦ *συνεταιρίζεσθαι*.
Αὐτές οἱ *ὁμάδες-πηγές ἐξουσίας* εἶναι οἱ *συνιστώ-
σες*, πού ἀποτελοῦν τήν *συνισταμένη* τῆς *κεν-
τρικῆς ἐξουσίας*. Δηλαδή, ἐνῶ στήν *Δημοκρατία*
μοναδική πηγὴ *ἐξουσίας* εἶναι ὁ *Ἄθμος-Λαός*, στόν
Κοινοβουλευτισμό ὁ *Λαός* ὡς πηγὴ *ἐξουσίας* πα-
ρακάμπτεται μέσῳ τῶν *πολυπληθῶν ὁμάδων-
πηγῶν ἐξουσίας*. Οἱ *ὁμάδες* αὐτές *ἐξασφαλίζουν*
τήν *ἐξουσία* τους μέ τήν *ἐκλογή*. Και βέβαια στήν
πράξη ἀνώτατο πολιτειακό ὄργανο εἶναι ὁ *Πρόε-
δρος* τῆς «*Δημοκρατίας*» στήν *Προεδρική* «*Δη-
μοκρατία*» και ὁ *Πρωθυπουργός* στήν *Προεδρευό-
μενη* «*Δημοκρατία*». Ἀπό ὅλα αὐτά ἀπορρέουν
και συγκεκριμενοποιῶνται οἱ ἀκόλουθες *ἐπί μέ-
ρους πολιτικές ἀρχές*:

Ἀρχή πρώτη. Κύριος τρόπος γιά τήν ἀνάδειξη τῶν ἀνώτατων καί πολλῶν ἀνώτερων ἀρχῶν εἶναι ἡ ἐκλογή. Συνηθίζεται ὅμως καί ὁ διορισμός. Ἐπειδὴ ἀκριβῶς οἱ ἄρχοντες εἶναι αἵρετοί ἐπιτρέπεται ἡ ἐπανεκλογή.

Ἀρχή δευτέρα. Φαινομενική διάκριση τῶν τριῶν λειτουργιῶν τῆς ἐξουσίας. Ἐπιτρέπεται ἡ διθεσία-δουαρχία στήν διοικητικο-ἐκτελεστική λειτουργία τῆς ἐξουσίας.

Ἀρχή τρίτη. Τά πολιτειακά ὄργανα εἶναι, κατὰ κανόνα, μονοπρόσωπα καί δέν λογοδοτοῦν ποτέ.

Ἀρχή τέταρτη. Ἐπαγγελματοποίηση στήν ἄσκηση τῆς ἐξουσίας, εἰδικά στήν δικαστική λειτουργία.

Ἀρχή πέμπτη. Οἰκογενειοποίηση στήν ἄσκηση τῆς ἐξουσίας (νομενκλατούρα).

Ἀρχή ἕκτη. Ἡ εὐθύνη εἶναι ἀτομική. Κάθε πολίτης ἔχει δικαίωμα καί καθήκον νά μὴν ἐπιτρέψει τήν καταπάτηση τῶν δημοκρατικῶν ἀρχῶν.

Ἀρχή ἕβδομη. Ὑπάρχει ὁ θεσμός τῆς «κατάστασης πολιορκίας». Ὁ θεσμός τῆς «κατάστασης πολιορκίας», ἡ Συνταγματική Δικτατορία, εἶναι ρωμαϊκός (Salus populi suprema lex esto: Ἡ σωτηρία τοῦ λαοῦ νά εἶναι ὁ ὕψιστος νόμος) καί ὑπάρχει στά σύγχρονα συντάγματα. Στό Ἑλληνικό Σύνταγμα τοῦ 75/86 ἡ Συνταγματική Δικτατορία θεσπίζεται μέ τό ἄρθρο 48.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΗ: Γενική παρατήρηση εἶναι ἡ ἀκόλουθη: ἐνῶ στήν Δημοκρατία ἡ ἐξουσία βρίσκεται στά χέρια ὅλων τῶν πολιτῶν ὀργανωμένων στήν μοναδική ομάδα-πηγή ἐξουσίας, τόν Δῆμο-Λαό, στόν Κοινοβουλευτισμό ὁ Δῆμος-Λαός προσπάθησε καί μέ βίαια μέσα στό παρελθόν καί προσπαθεῖ μέ μέσα πιό εἰρηνικά καί νόμιμα στήν σύγχρονη ἐποχή νά φτάσει τήν Δημοκρατία καί ν' ἀποσπάσει ἀπό τήν κεντρική ἐξουσία τά κανονικά του δικαιώματα καί ν' ἀποκατασταθεῖ σ' αὐτά. Αὐτό ἄλλωστε σημαίνει καί ὁ ὅρος *δημοκρατικά δικαιώματα*. Θά τόν ἀφήσουν ἄραγε νά τό καταφέρει αὐτό; Σάν ἀπότοκο τῶν πολιτικῶν ἀρχῶν τοῦ Κοινοβουλευτισμοῦ ἔρχεται ἡ ἀκόλουθη ἱεράρχηση τῶν λειτουργιῶν τῆς ἐξουσίας: α) Διοικητικο-Ἐκτελεστική, β) Νομοθετική, γ) Δικαστική.

Ἄν λέγαμε πῶς στόν Κοινοβουλευτισμό ἡ Διοικητικο-Ἐκτελεστική «καπελώνει» τίς δύο ἄλλες λειτουργίες, δέν θά πέφαμε ἕξω.

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ

Ἡ γενική οικονομική ἀρχή εἶναι ὅτι ὁ καθένας ἐπιδιώκει μέ κάθε μέσο τόν πλουτισμό του,

μέσα σ' ἓνα πνεῦμα ὑποθετικῆς ἐλευθερίας. Ἄπ' ὅλα αὐτά ἀπορρέουν καί συγκεκριμενοποιοῦνται οἱ ἀκόλουθες ἐπιμέρους οικονομικές ἀρχές:

Ἀρχή πρώτη. Οἱ ἀσθενέστερες οικονομικές τάξεις ἐπωμίζονται τό μεγαλύτερο μέρος τῶν κρατικῶν βαρῶν.

Ἀρχή δευτέρα. Ἡ φορολογία εἶναι κυρίως ἔμμεση.

Ἀρχή τρίτη. Ὑπάρχει προσωποκράτηση γιά χρέη.

ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ

Ἡ κύρια *πολεοδομική ἀρχή* τοῦ Κοινοβουλευτισμοῦ εἶναι ἡ *ἀναρχή δόμηση*, ἡ ὁποία καταλήγει ἡ στήν ἀβίωτη μικρή οἰκιστική μονάδα τῶν *μικροχωριῶν* ἡ στήν ἐπίσης ἀβίωτη τεράστια μονάδα τῶν *γιγαντιαίων τερατοπόλεων*. Ἰσχύει κυρίως ὁ *Συγκεντρωτισμός* καί ὁ *Ἵδροκεφαλισμός* τῆς πρωτεύουσας, πού τείνουν νά καταλήξουν, στίς καλλύτερες περιπτώσεις, στήν *Ἀποκέντρωση*.

Ἐπίλογος

Τό γεγονός ὅτι δέν εἶναι καί τόσο ἀπλό σήμερα νά περάσουμε ἀπό τόν Κοινοβουλευτισμό ἢ ἀπό ὁποιαδήποτε ἄλλη σύγχρονη ὀλιγαρχική πολιτειακή παραλλαγή στήν Δημοκρατία δέν μᾶς δικαιολογεῖ νά σφετεριζόμαστε τό ὄνομα τῆς Δημοκρατίας καί νά ὀνομάζουμε Δημοκρατία τόν Κοινοβουλευτισμό καί τ' ἄλλα σύγχρονα πολιτεύματα, πού εἶναι ὅλα τους — δέν πειράζει πού τό ἐπαναλαμβάνουμε — ὀλιγαρχικές πολιτειακές παραλλαγές.

Ὁ Κοινοβουλευτισμός δέν εἶναι Δημοκρατία. Ἡ Ρεπούμπλικα δέν εἶναι Δημοκρατία. Ὁ Κοινοβουλευτισμός καί κάθε ἄλλο μὴ δημοκρατικό πολίτευμα δέν εἶναι σέ θέση νά λύσουν τά προβλήματα τῆς Ἀνθρωπότητας. Γιατί βέβαια τό κύριο πολιτικό πρόβλημα τῆς Ἀνθρωπότητας εἶναι ἡ διάκριση τῶν πολιτῶν σέ ἄρχοντες καί ἀρχόμενους. Δηλαδή σέ μιᾶ μικρή μερίδα πολιτῶν πού ἔχει πλήρη πολιτικά δικαιώματα, πού ἀσχεῖ τήν ἐξουσία καί στήν μεγάλη πλειονότητα τῶν πολιτῶν πού ἡ μικρή μερίδα τήν βαυκαλίζει ὅτι ἔχει πολιτικά δικαιώματα μέ τό νά τήν καλεῖ κάθε τόσο νά ψηφίζει πρόσωπα πού συχνά δέν τήν ἐκφράζουν, χωρίς ἡ ἴδια νά ἔχει μερτικό στήν ἐξουσία.

Σήμερα ζοῦμε στό πολιτικό σύστημα πού βασίζεται στόν ὀλιγαρχικό θεσμό τῆς ἐκλογῆς καί τοῦ διαχωρισμοῦ τῶν ἀνθρώπων σέ ἄρχοντες καί

αρχόμενους. Καί σ' αὐτήν τήν διάκριση θρίσκειται ἡ ρίζα τοῦ κάθε κακοῦ. Ἡ Δημοκρατία εἶναι τό μόνο μέσο γιά νά καταργηθεῖ σταδιακά κι ἀναίμακτα αὐτή ἡ καθόλου ἀθώα διάκριση καί νά ζήσουμε μέ πνεῦμα συνδιαλλαγῆς καί ὁμοφροσύνης, χωρίς κίνητρα γιά ἀντικοινωνική συμπεριφορά, μέ μειωμένη — ἴσως μηδενική — ἐγκληματικότητα. Ἡ Δημοκρατία βασίζεται στήν κλήρωση τῶν ἀρχῶν καί τήν κατάργηση τοῦ διαχωρισμοῦ τῶν ἀνθρώπων σέ ἄρχοντες καί ἀρχόμενους. Ἡ Ἀνθρωπότητα, μόνον ἂν περάσει εἰρηνικά καί βαθμιαία ἀπό τόν Κοινοβουλευτισμό στή Δημοκρατία, θά μπορέσει νά λύσει τά προβλήματά της, θά μπορέσουμε νά δοῦμε καλύτερες μέρες.

Κι ἄς μήν τό ξεχνᾶμε. Ἔχει ξανασυμβεῖ καί στούς Ἀραβες καί κατὰ τήν Ἀναγέννηση καί στούς Εὐρωπαίους.

Τό Παρελθόν τῆς Ἑλλάδος εἶναι τό Μέλλον τῆς Ἀνθρωπότητας.

α) Πρώτες προτάσεις γιά τό πέρασμα ἀπό τόν Κοινοβουλευτισμό στήν Δημοκρατία

1. Νά διδάσκεται ἡ Ἀθηναίων Πολιτεία καί τά Πολιτικά τοῦ Ἀριστοτέλη καί οἱ μαθητές στά

σχολεῖα νά βγάζουν τοὺς ἐκπροσώπους τοὺς, στίς μαθητικές κοινότητες, μέ κλήρωση. Νά διδάσκονται καί ν' ἀναλύονται ἡ Ἀθηναίων Πολιτεία καί τά Πολιτικά τοῦ Ἀριστοτέλη καί στίς φιλοσοφικές σχολές ὄλων τῶν πανεπιστημίων τῆς χώρας. Νά προταθεῖ ἡ κλήρωση καί στίς φοιτητικές ἐκλογές. 2. Νά ἐπεκταθοῦν οἱ ἀρμοδιότητες τῶν μικτῶν δικαστηρίων καί στίς πολιτικές δίκες. 3. Τά μικτά δικαστήρια ν' ἀποκτήσουν μεγαλύτερο ἀριθμό λαϊκῶν (κληρωτῶν) δικαστῶν. 4. Νά γίνει ἡ θητεία τῶν βουλευτῶν γιά μία καί μόνο βουλευτική περίοδο κι ἔπειτα νά γυρίζει καθένας στήν ἐργασία του, στό ἐπάγγελμά του, χωρίς νά στοιχειοθετεῖται συνταξιακό δικαίωμα. Εἶναι ἄδικο, ἄνισο καί ἀντίκειται στό ἄρθρο 4 τοῦ Ἑλληνικοῦ Συντάγματος οἱ περισσότεροι πολίτες νά συνταξιοδοτοῦνται μετά ἀπό 30 καί 35 χρόνια ἐργασίας καί κάποιον νά συνταξιοδοτοῦνται μέ 3-4 χρόνια ἐργασίας. 5. Οἱ πόλεις νά εἶναι μικρές καί ἰσοπληθεῖς. 6. Νά γίνουν πειραματικές πόλεις τῶν 25.000 κατοίκων. Αὐτό βέβαια δέν εἶναι καί τόσο εὐκολο ἀπό οικονομική ἀποψη.

Νά καταλάβουμε πῶς ἡ ἀνισότητα ἀρχίζει ἀπό τήν ἄνιση μεταχείριση σέ βάρος τοῦ γυναικείου φύλου, γιά τήν ὁποία δέ φταῖνε μόνο οἱ ἄνδρες, ἀλλά καί οἱ ἴδιες οἱ γυναῖκες, οἱ ὁποῖες πρέπει νά καταβάλουν ὅτι πρέπει νά καταβάλουν κάθε προσπάθεια ν' ἀφήσουν τήν κουζίνα καί νά βγοῦν στήν δημόσια ζωή.

Ἔτσι προτείνονται ἀκόμη τ' ἀκόλουθα:

7. Σ' ὅλα τά κέντρα ἀποφάσεων, εἰδικά στήν βουλή καί τά δικαστήρια, νά ὑπάρχουν 50% ἄνδρες καί 50% γυναῖκες. 8. Νά ἐνθαρρύνονται τά μεικτά ἀπό ἀποψῆς φυλῆς ἢ θρησκείας ζευγῆ. 9. Νά γενικευθεῖ ὁ πολιτικός γάμος. Ὁ πολιτικός γάμος θά βοηθήσει νά διαιωνίζονται τά παιδιά μέσα στίς οικογένειες τῶν θρησκευόμενων τήν διαφορά τῆς θρησκείας καί ἐπομένως τήν διαιώνιση τῆς ἀνοχῆς γιά τόν ἄλλο, τόν διαφορετικό. Δέν θά πρέπει ὁ γάμος νά γίνεται αἰτία γιά κάποια γυναικῆ ἢ γιά κάποιον ἄνδρα νά ἀπεμπολήσει τήν θρησκεία του ἀπό ἐπιθυμία νά παντρευτεῖ. Ὁ πολιτικός

γάμος σέβεται κάθε θρησκεία. Πόλη υπάρχει και ή πόλη είναι πάνω απ' όλα. Ο γάμος είναι πολιτική πράξη: οι νιόπαντροι αποκτούν κοινωνικά δικαιώματα, τά όποια μόνον ή πόλη έχει τήν αρμοδιότητα νά τά παρέχει. 10. Μέχρι νά ἐνηλικιωθούν τά αγόρια νά παίρνουν τό επώνυμο και τό θρήσκευμα τής μητέρας τους και τά κορίτσια τό επώνυμο και τό θρήσκευμα του πατέρα τους. Μετά τήν ἐνηλικίωσή του φυσικά καθέννας/καθεμιά θά έχει τό δικαίωμα νά καθορίζει μόνος/η του/της τά προσωπικά του/της δεδομένα. 11. Τόσο ό πολιτικός γάμος όσο και ή κατά φύλο προσανατολισμένη επιλογή επωνύμου και θρησκείας αλλά και τά μεικτά ζευγάρια νά ενισχύονται οικονομικά από τόν ΟΗΕ.

Η οικονομική ενίσχυση τών μεικτών γάμων από τήν μεριά του ΟΗΕ θά κοστίζει πολύ λιγώτερο από κάθε άλλη ειρηνευτική προσπάθεια και διαδικασία πού μετέρχεται ό Όργανισμός. Όπως για χάρη τής ειρήνης πρέπει νά θεωρούμε σταθερά και αμετακίνητα τά τωρινά σύνορα τών κρατών, έτσι θά πρέπει νά θεωρούμε αμετάβλητα και τά σύνορα τών θρησκείων και νά αφήσουμε ελεύθερη τήν θρησκευτική επιλογή κάθε ατόμου. Αυτό είναι ανεξιθρησκεία. Η παγκοσμιοποίηση νά γίνει, αλλά μέ τήν κοινωνικο-πολιτική εξίσωση τών φύλων και τήν ανάμειξη τών φυλών, τών θρησκείων, τών πολιτισμών.

Κατ' ουσίαν οι άνθρωπινες φυλές δέν είναι παρά μόνο τρεις: α) ή Καυκασία ή Λευκή, β) ή Άφρικανική ή Μαύρη και γ) ή Άσιατική ή Κίτρινη. Σ' αυτήν περιλαμβάνονται και οι Άμερικανοί Ινδιάνοι. Όλοι οι άνθρωποι ή ανήκουν σέ κάποια από αυτές τίς τρεις φυλές ή είναι μιγάδες από αυτές τίς φυλές. Και οι τρεις ανθρώπινες φυλές κατάγονται από κάποιον κοινό πρόγονο, όπως άλλωστε και όλες οι φυλές τών πιθήκων. Οι απόψεις για ελληνική φυλή, για αραβική φυλή, για έβραϊκή φυλή ή για όποιαδήποτε άλλη φυλή είναι αντεπιστημονικές και ρατσιστικής απόκλισης. Υπάρχει βέβαια πληθώρα λαών, εθνοτήτων και πολιτισμών, οι διαφορές τους όμως είναι επίκτητες, πολιτιστικές και μή κληρονομικές. Τό DNA διακρίνει βέβαια άτομο από άτομο αλλά όχι λαό από λαό, ούτε έθνος από έθνος ούτε ακόμη φυλή από φυλή, εννοώντας βέβαια τίς τρεις απαριθμημένες, λευκή, μαύρη, κίτρινη. Έτσι τουλάχιστον υποστηρίζει ή σύγχρονη Βιολογία.

Κατά τόν Άρη Πουλιανό, μπορούμε νά βρούμε τά ίδια περίπου μέτρα στα κρανία τών ανθρώπων κάποιας περιοχής, αυτές όμως οι μετρήσεις

δέν διαφοροποιούν πνευματικά τούς ανθρώπους κι ούτε πολλαπλασιάζουν τίς τρεις ανθρώπινες φυλές.

Και κάτι ακόμα. Η καθαρότητα τής ράτσας μπορεί νά είναι καλή και επιθυμητή για τά αλλογα και τά σκυλιά, πού πολλοί τά θέλουν καθαρόαιμα. Άν και σ' αυτά ακόμα τά ζώα οι μιγάδες, τά «μπαστάρδικα», είναι έξυπνότερα. Στόν άνθρωπο πάντως, ή μείξη τών φυλών, όλοι ξέρουμε πώς αποτρέπει τόν εκφυλισμό και έχει συχνά και έξωτικά κι όμορφα αποτελέσματα.

Η παγκόσμια ειρήνη και ασφάλεια θά εδραιωθούν, ή τρομοκρατία θά καταπολεμηθεί και θά αποθαρρύνονται ή εγκληματικότητα και γενικά κάθε αντικοινωνική ενέργεια και δραστηριότητα, τότε και μόνον τότε αν γίνουν αποδεκτές ή πολυπολιτισμικότητα, ή πολυθρησκευτικότητα, ή διαφορετικότητα. Και αυτό είναι δυνατόν μόνον μέ τήν εκσυγχρονισμένη αναβίωση τής δημοκρατίας.

β) Άρχές για τόν εκδημοκρατισμό τών κομμάτων και άλλων όργανώσεων

Ένα κόμμα ή μία όργάνωση, για νά είναι δημοκρατικά, πρέπει νά εφαρμόζουν τήν αρχή τής διάκρισης τών λειτουργιών τής εξουσίας στό καταστατικό τους. Δέν είναι δυνατόν νά λένε ότι αγωνίζονται για τόν εκδημοκρατισμό του Κράτους, χωρίς οι ίδιες, όργανώσεις και κόμματα, νά εφαρμόζουν τίς δημοκρατικές αρχές στα ίδια τους τά καταστατικά.

γ) Ειδικά για τήν εκλογή βουλευτών

Πρίν από κάθε εκλογή τά κόμματα, για νά θεωρηθούν πώς εργάζονται μέ προοπτική τόν πραγματικό εκδημοκρατισμό τους, εκλέγουν δεκαπλάσιο αριθμό βουλευτήσιμων μελών τους και από αυτούς κληρώνονται στην αρχή κάθε χρόνου τής βουλευτικής περιόδου οι βουλευτές τους, μέ θητεία πάντα ενιαύσια.

Παράδειγμα: Άς υποθέσουμε πώς υπάρχουν πέντε κόμματα κοινοβουλευτικά:

	Ποσοστό προηγ. εκλ.	Αριθμός βουλευτών	Αριθμός βουλευτήσιμων
A	30%	90	900
B	25%	75	750
Γ	20%	60	600
Δ	15%	45	450
E	10%	30	300
ΣΥΝ.	100%	300	3000

Κάθε κόμμα θά κληρώνει κάθε χρόνο τούς βουλευτές πού τού αναλογούν, σύμφωνα μέ τά ποσοστά τών νέων εκλογών. Όσοι κληρωθούν, κάνουν τήν ενιαύσια θητεία τους, επιστρέφουν στίς επαγγελματικές τους ασχολίες καί δέν ξαναεκλέγονται βουλευτήσιμοι, παρά μόνο αν δέν υπάρχουν άλλα μέλη τού κόμματος πού θά ήθελαν νά εκλεγούν βουλευτήσιμοι.

Οί βουλευτήσιμοι αντιπροσωπεύουν τούς νομούς τής χώρας.

Τό πειθαρχικό κάθε κόμματος βγαίνει μέ κλήρωση ανάμεσα στά μέλη τού κόμματος πού θά ήθελαν νά συμμετάσχουν.

δ) Ειδικά για τήν εκλογή τού αρχηγού κάποιου κόμματος καί τών προέδρων τών διαφόρων σωματείων.

Κατ' εξαίρεση ό αρχηγός κάθε κόμματος καί ό πρόεδρος άλλων οργανώσεων, σωματείων, συλλόγων κλπ. δύναται νά είναι αίρετός καί επαναλήψιμος, αν έτσι τό αποφασίσει ή αντίστοιχη Έκκλησία τού κόμματος, τής οργανώσης, τού σωματείου, τού συλλόγου κλπ. Όλες οί θητείες είναι ενιαύσιες. Όλα τά άλλα στελέχη είναι κληρωτά ανάμεσα sé δεκαπλάσιο αριθμό μελών πού διεκδικούν τήν θέση.

ε) Δημοκρατία είναι ή κλήρωση

Θά επιμείνουμε λίγο περισσότερο στόν θεσμό τής κλήρωσης. Καί πρέπει νά μιλήσουμε γι' αυτόν, γιατί αυτός ό θεσμός θεμελιώνει καί διατηρεί τήν δημοκρατία, γιατί αυτός είναι τελείως άγνωστος καί αυτός είναι τό καινούργιο πού ρίχνουμε στόν σύγχρονη πολιτική σκέψη.

Άς επισημάνουμε πρώτα για όσους δέν τό ξέρουν καί νά τό θυμήσουμε σ' όσους τό έχουν διαβάσει, ότι στόν αρχαία Αθήνα υπήρχαν πάνω από 6.850 άρχοντες, από τούς όποιους 51 μόνο ήσαν αίρετοί κι από αυτούς μόνο δέκα, οί δέκα στρατηγοί, είχαν καί πολιτικές άρμοδιότητες. Υπήρχαν ακόμη 106 διορισμένοι, από τούς όποιους μόνον έξι είχαν πολιτικές άρμοδιότητες. Δηλαδή τό 98% τών αρχόντων-υπαλλήλων στόν αρχαία Αθήνα ήσαν κληρωτοί. Από τούς 6.850, οί 765 ανήκαν στόν διοικητικο-εκτελεστική λειτουργία τής εξουσίας καί είχαν θητεία ενιαύσια. Κανείς πολίτης δέν είχε δικαίωμα νά ξανακληρωθεί στό ίδιο αξίωμα τής διοικητικο-εκτελεστικής λειτουργίας, εκτός αν είχαν περάσει από αυτό όλοι οί πολίτες κι άρχιζε δεύτερος

γύρος· ήταν βέβαια επιτρεπτό νά κληρωθεί sé κάποιο άλλο. Οί υπόλοιποι άρχοντες ήταν πολίτες κληρωμένοι δικαστές. Στήν δικαστική εξουσία, κάθε πολίτης είχε τήν δυνατότητα νά ξανακληρωθεί άπειρες φορές τίς επόμενες χρονιές. Δέν υπήρχε επαγγελματίας ούτε πολιτικός ούτε δικαστής ούτε άλλος μόνιμος διοικητικός λειτουργός. Στήν νομοθετική λειτουργία ανήκαν ισόβια όλοι οί πολίτες.

Νά πούμε ακόμη πώς οί αξιωματούχοι τής διοικητικο-εκτελεστικής είχαν πολύ περιορισμένες πρωτοβουλίες. Η αποφασιστική άρμοδιότητα ασκούνταν από τήν νομοθετική, τήν Έκκλησία τού Δήμου. Όταν ή Έκκλησία τού Δήμου αποφάσισε νά γίνει ό Παρθενώνας καί τ' άλλα έργα στόν Αττική, γύρω στό 440 π.Χ., κανείς δέν θά μπορούσε νά τά ματαιώσει εκτός από τήν ίδια. Κανένας νέος κληρωτός ύπουργός τής εποχής δέν μπορούσε ν' αλλάξει κάποιο νομοθέτημα. Όλα περνούσαν από τήν Έκκλησία τού Δήμου. Κι αυτό εκμηδένιζε τήν ενδεχόμενη ανικανότητα τού όποιου κληρωτού άρχοντα.

Κι έπειτα τά πολιτειακά όργανα στόν δημοκρατία ήταν πάντα πολυπρόσωπα. Έτσι ή ενδεχόμενη αδυναμία κάποιου άμβλυνόταν κι εξουδετερωνόταν από τούς άλλους συνάρχοντες. Τό γεγονός άλλωστε πώς κάθε άρχοντας ήταν κληρωτός, τόν έκανε νά δίνει τόν καλύτερο έαυτό σ' όποιο αξίωμα είχε κληρωθεί καί νά ψηφίζει μόνο κατά συνείδηση. Δέν είχε ανάγκη νά ύπακούσει sé κανέναν άλλο εκτός από τή συνείδησή του καί δέν είχε νά σκεφθεί παρά μόνο τήν λογοδοσία στό τέλος τής θητείας του, πού θά τήν ασκούσαν δέκα κληρωτοί συμπολίτες του. Τήν επόμενη χρονιά είχε πολλές πιθανότητες νά κληρωθεί sé κάποιο άλλο αξίωμα ή ύπηρεσία τής πόλης· δέ θά έμεινε χωρίς δουλειά: τά αξιώματα τής πόλης ήταν γύρω στό 7.000, αλλά από τό δημόσιο ταμείο τρέφονταν συνολικά πάνω από 20.000 πολίτες, άπασχολημένοι sé διάφορες δημόσιες ύπηρεσίες (Άριστ. Αθην. Πολ., 24, 3). Η κλήρωση πάλι έγγυόταν τήν ανεξαρτησία τών δικαστών. Οί ανώτατοι κληρωτοί δικαστές, ή Ηλιαία, ήταν πραγματικά ανεξάρτητοι από τή διοικητικο-εκτελεστική. Τήν έλεγχαν μάλιστα, γιατί στό τέλος τής θητείας του, όπως είπαμε, κάθε άρχοντας λογοδοτούσε καί sé περίπτωση καταδίκης του, είχε δικαίωμα για έφεση στόν Ηλιαία.

Η κλήρωση, ή σύντομη θητεία, ή έναλλαγή στό αξίωμα καί ή εϋθυνοσία (λογοδοσία) κα-

θιστοῦσαν τὴν διαφθορά πολὺ δύσκολη σέ κάθε τομέα.

Ἡ δημοκρατία καί ἡ κλήρωση δοκιμάστηκαν καί ἀπέδωσαν. Ὁ Ἑλληνικός Πολιτισμός ὀφείλεται στήν δημοκρατία, δηλαδή, σέ τελευταία ἀνάλυση, στήν κλήρωση. Δηλαδή χωρίς τὴν κλήρωση οὔτε φιλοσοφία οὔτε ἐπιστήμη οὔτε τέχνη τέτοια θά εἶχαν ὑπάρξει. Οὔτε Θαλῆς Μιλήσιος οὔτε Θουκιδίδης οὔτε Εὐριπίδης κι ὅλη ἡ γνωστή κι ἀναρίθμητη σειρά τῶν Ἑλλήνων στοχαστῶν, καλλιτεχνῶν, πολιτικῶν. Οἱ Ἕλληνες δέ διαφέρανε ἀπό τούς ἄλλους λαούς παρά μόνο στό πολίτευμα.

Ἡ δημοκρατία ἔνωσε τούς πολίτες. Σέ κάθε

ἑλληνική πόλη, ἡ κοινωνία, καί ἰδιαίτερα ὅπου κυριαρχοῦσε ἡ δημοκρατία, δηλαδή ἡ κλήρωση, δέν ἦταν ἀνταγωνιστική ἀλλά συναγωνιστική. Κάθε πόλη λειτουργοῦσε σά σύνολο. Ὅλοι θεωροῦνταν ἄξιοι γιά τό 98% τῶν ἀξιωματῶν καί εἶχαν, φαίνεται, κατανοήσει πῶς οἱ ἐκλογές καί οἱ διαγωνισμοί δέν ἔχουν στόχο νά ἐπιλεγοῦν οἱ καλύτεροι, οἱ ἀξιότεροι, οἱ καταλληλότεροι, ἀλλά ἔχουν στόχο νά πείσουν τὴν πλειονότητα τῶν πολιτῶν πῶς εἶναι ἄτομα μέ περιορισμένες ἰκανότητες κι ὅτι οἱ ἐκλεγμένοι εἶναι καί ἐκλεκτοί, χαρισματικοί.

Γιά τὴν κλήρωση θά μπορούσαμε νά συνεχίσουμε ἐπὶ μακρόν. Θά σταματήσουμε ὅμως ἐδῶ καί θά ἐπανέλθουμε γρήγορα.

Οἱ γνωσιολογικές προϋποθέσεις τῆς ρητορικῆς τέχνης καί ἡ φιλοσοφία τοῦ Πρωταγόρα τοῦ Ἀβδηρίτη

Χρῆστος Παΐζης

Πρίν κάνουμε ὁποιαδήποτε προσπάθεια νά ἐντοπίσουμε τίς γνωσιολογικές προϋποθέσεις τῆς Ρητορικῆς, θά πρέπει ἀρχικά νά διευκρινίσουμε τόν ὄρο «Ρητορική». Συστηματικά μέ τήν ρητορική, ἀπό φιλοσοφική σκοπιά, εἶχαν ἀσχοληθεῖ στήν ἀρχαιότητα ὁ Πλάτων — ὁ μέγας τῆς πολέμιος — καί ὁ Ἀριστοτέλης, πού ἔγραψε μάλιστα καί εἰδικό ἔργο γι' αὐτήν. Ὁ κλασσικός ὀρισμός τῆς ρητορικῆς, πού ἀναφέρεται ἀπό τόν Πλάτωνα στόν διάλογό του *Γοργίας*, τήν ὀρίζει ὡς «πειθοῦς δημιουργό» (σύμφωνα μέ κάποιες ἐκδοχές — Τσεκουράκης — ὁ ὀρισμός αὐτός τῆς ρητορικῆς θά πρέπει ν' ἀναφερόταν στό χαμένο ἔργο τοῦ Γοργία *Τέχνη*). Γύρω, μάλιστα, ἀπό τόν ὀρισμό αὐτόν ὁ Πλάτων ἀναπτύσσει τήν πολεμική του ἐναντίον τῆς ρητορικῆς. Στόν διάλογο αὐτόν ὁ Γοργίας παρουσιάζεται νά παραδέχεται πώς ἡ ρητορική δέν ἀσχολεῖται μέ παντός εἶδους λόγους («οὐκ ἄρα περί πάντας δέ τούς λόγους ἡ ρητορική ἐστίν»), ἀλλά μπορεῖ νά κάνει δυνατούς στό λέγειν ὄσους ἀσχολοῦνται μ' αὐτήν καί τήν μαθαίνουν («ἀλλά μήν λέγειν γε ποιεῖ δυνατούς», *Γοργίας*, 449 E). Στόν προαναφερθέντα διάλογο ὁ Πλάτων παρουσιάζει τόν Γοργία νά ὀδηγεῖται σέ ἀντιφάσεις, κάτι πού μᾶς κάνει νά εἴμαστε ὑπεροβικά καχύποπτοι γιά τό κατά πόσον ἡ εἰκόνα τοῦ Γοργία πού μᾶς παρουσιάζει ὁ Πλάτων ἀνταποκρίνεται στήν πραγματικότητα (βλ. *Γοργίας*, 449 E καί 461 A). Στόν ἴδιο διάλογο ὁ Πλάτων, μέ τό στόμα τοῦ Σωκράτη πάντα, χαρακτηρίζει τήν ρητορική ὡς «μόριον κολακείας» (446 a), τήν τοποθετεῖ στό ἴδιο ἐπίπεδο μέ τήν κομμωτική καί τήν μαγειρική καί τήν ἀντιπαραθέτει στήν Νομοθετική καί τήν Δικαιοσύνη.

Στόν μεταγενέστερο διάλογό του *Φαῖδρος*, ὁ Πλάτων, παρ' ὄλο πού ἐξακολουθεῖ νά ἀσκεῖ δριμύτατη κριτική στήν ρητορική, ἔχει ὅμως πύο χαμηλωμένο τόν τόνο του, εἶναι περισσότερο διαλλακτικός. Ἐντοπίζει τίς θετικές προσφορές τῆς ρητορικῆς Τέχνης (261 b — 274 a, *Φαῖ-*

δρος) καί, ὅπως παρατηρεῖ καί ὁ Θεοδωρακόπουλος (σελ. 248), ζητᾶ νά «συγχωνεύσει» τήν ρητορική μέ τήν διαλεκτική καί τήν Φιλοσοφία: ὁ Πλάτων στόν διάλογο αὐτόν ἀπαιτεῖ ἀπό τόν ρήτορα ὅ,τι ἀπό τόν φιλόσοφο: «εἰ μὲν σοι ὑπάρχει φύσει ρητορικῶ εἶναι, ἔσει ρήτωρ ἐλλόγιμος, προσλαβὼν ἐπιστήμην τε καί μελέτην» (*Φαῖδρος*, 269d).

Ὁ Ἀριστοτέλης στήν «ρητορική» του ὀρίζει τήν ρητορική ὡς τήν ἱκανότητα ἀνεύρεσης, σέ κάθε ζήτημα, τῶν ἐπιχειρημάτων πού εἶναι δυνατό νά πιστευθοῦν σχετικά (A 1355, 33): «ἔστω δὴ ρητορική περί ἕκαστον τοῦ θεωρῆσαι τό ἐνδεχόμενον πιθανόν»: τήν θεωρεῖ συγγενική μέ τήν διαλεκτική («ἀντίστροφος τῇ Διαλεκτικῇ»). Ἔργο τῆς ρητορικῆς, κατὰ τόν Ἀριστοτέλη, εἶναι ὁ χειρισμός ζητημάτων πού συζητοῦνται χωρίς νά ἐπιδέχονται μία τεχνητή λύση καί ἀπευθύνεται σέ ἀκροατήριο πού ἔχει συντεθεῖ μέ τέτοιο τρόπο, ὥστε νά μήν μπορεῖ νά βλέπει τήν κατάσταση μέσα ἀπό πολλές σκέψεις, οὔτε νά παρακολουθεῖ σειρά μακρῶν συλλογισμῶν. Ὑποστηρίζει πώς συζητοῦνται μόνον ἐκεῖνα τά θέματα πού φαίνεται ὅτι εἶναι δυνατόν νά ἔχουν δύο ἀντίθετες λύσεις, γιὰτί κανεῖς δέν συζητᾶ γιά πράγματα πού εἶναι ἀδύνατον νά ἦταν, νά εἶναι ἢ νά γίνον διαφορετικά, γιὰτί στήν περίπτωση αὐτή κανεῖς δέν μπορεῖ νά πει τίποτα («Ἔστιν δέ τό ἔργον αὐτῆς περί τε τοιούτων περί ὧν βουλευόμεθα καί τέχνας μή ἔχομεν, καί ἐν τοῖς τοιούτοις ἀκροαταῖς οἱ οὐ δύνανται διά πολλῶν συνορᾶν οὐδέ λογίζεσθαι πόρρωθεν. Βουλευόμεθα δέ περί τῶν φαινομένων ἐνδέχεσθαι ἀμφοτέρως ἔχειν· περί γάρ τῶν ἀδυνάτων ἄλλων ἢ γένεσθαι ἢ ἔσεσθαι ἢ ἔχειν οὐδέεις βούλεται οὕτως ὑπολαμβάνων· οὐδέν γάρ πλέον», A 1357a 40-46). Ὁ ἴδιος πάλι, στό ἴδιο του ἔργο, ἐπικρίνει τήν χρήση τῶν φαινομενικῶν ἐνθυμημάτων, λέγοντας πώς ὄλη αὐτή ἡ τέχνη δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ μία ψευτιά: ὄχι ἀλήθεια ἀλλά ἀληθοφάνεια (B 1401a-1402a). Ἄρα δηλαδή δέν κρατᾶ μία ὄλο-

κληρωτικά απορριπτική στάση απέναντι στην ρητορική, αλλά δέχεται την αναγκαιότητά της, ως μεθόδου για την εξέταση μηνυμάτων, για τὰ ὅποια χωρᾶ ἀμφισβήτηση.

Στηρίζει ὅλη τὴν ἀξία τῆς ρητορικῆς μεθόδου στὸ εἰκός, στὸ γεγονός πὼς μπορεῖ νὰ εἰκάζει, νὰ πιθανολογεῖ καὶ (Ἀναστασίου, *Δευκαλίων*, σ. 340) νὰ προτείνει τίς πιὸ εὐλογες λύσεις.

Ὁ Ἀριστοτέλης πάλι δέχεται πὼς οἱ ρητορικοὶ λόγοι εἶναι τριῶν εἰδῶν: δικανικοί, πολιτικοί, πανηγυρικοί: οἱ δικανικοὶ ἔχουν ὡς σκοπὸ νὰ παροτρύνουν ἢ ν' ἀποτρέψουν τὸ ἴδιο ἀκριβῶς καὶ οἱ πολιτικοί. Οἱ πανηγυρικοὶ τέλος ἔχουν ὡς σκοπὸ νὰ ἐπαινέσουν ἢ νὰ ψέξουν.

Ἀνακεφαλαίωση: καὶ ὁ Πλάτων τοῦ *Γοργία* καὶ ὁ Πλάτων τοῦ *Φαῖδρου* καὶ ὁ Ἀριστοτέλης συμφωνοῦν πὼς ἡ ρητορική εἶναι «πειθούς δημιουργός».

Διαφορές: Πλάτων *Γοργία*: ὀλοκληρωτικὴ ἀπόρριψη.

Πλάτων *Φαῖδρου*: «ὑπέρτης» τῆς διαλεκτικῆς.

Ἀριστοτέλης: χρήσιμος, ὅταν δέν μπορούμε νὰ ἔχουμε ἀποδείξεις, ἀλλὰ θὰ πρέπει νὰ κάνουμε εἰκασίες. Ἀκριβῶς ἡ ρητορική βοηθᾶ τότε νὰ βροῦμε τὰ πιὸ εὐλογα ἐπιχειρήματα. Ἡ ρητορική, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, δικαιώνεται μόνον ὡς ἀναζητητῆς τῆς ἀλήθειας καὶ ὡς μέσον ἐκλαίκευσης. Τὴν θεωρεῖ χρήσιμη τὴν ρητορική, γιατί, ὅπως ἀναφέρει (1355 α), ἀκόμα καὶ ἂν εἴμαστε κάτοχοι τῆς πλέον ἀκριβοῦς ἐπιστήμης, δέν θὰ μπορούσαμε νὰ πείσουμε τοὺς ἀνθρώπους μὲ τὴν βοήθεια τῆς ἴδιας τῆς ἐπιστήμης, γιατί ἡ ἐπιστημονικὴ ὁμιλία εἶναι διδασκαλία καὶ μὲ τὴν διδασκαλία δέν μπορεῖ νὰ πείσει κάποιος τὰ πλήθη. Μποροῦμε νὰ πείθουμε μόνον ὅταν κάνουμε χρήση κοινῶν τόπων, κάτι πού διεξοδικὰ τὸ ἔχει κάνει ὁ Ἀριστοτέλης στὰ *Τοπικά*. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀρνείται τὴν χρήση τῆς ρητορικῆς γιὰ ὑποστήριξη τῶν «φαύλων», δέχεται ὅμως «ἔτι δέ ταναντία δεῖ δύνασθαι πείθειν», ὥστε ὅταν κάποιος χρησιμοποιεῖ ἐπιχειρήματα μὲ διαστροφή τοῦ λόγου, νὰ μπορούμε νὰ τὰ ἀνατρέψουμε («αὐτοῖς λύειν ἔχωμεν»).

Ὁ ἴδιος πάλι ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ ντροπὴ νὰ μὴν μπορεῖ νὰ ὑπερασπιστεῖ τὸν ἑαυτό του κάποιος μὲ τοὺς λόγους. Ἡ ἐκτίμηση τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὸ ἔργο τῆς ρητορικῆς φαίνεται στὸ ἀπόσπασμα Α 1376 α 17 τῆς *Ρητορικῆς*: «πιστώματα δέ περὶ μαρτυριῶν μάρτυρας μὲν μοί ἔχοντι, ὅτι ἐκ τῶν εἰκότων δεῖ κρίνειν». Ὁ Ἀριστοτέλης φτάνει στὸ σημεῖο νὰ θεωρεῖ τίς «ἐν-

τεχνες πίστεις» (εἰκός) ἀνώτερες ἀπὸ τίς ἄτεχνες πίστεις (μιὰ καὶ ὁ μάρτυρας μπορεῖ νὰ ἐξαγοραστεῖ ἢ νὰ ψευδομαρτυρήσει).

Ὁ Ἀναστασίου παρατηρεῖ πὼς ἡ πιθανολόγηση μπορεῖ νὰ διαδραματίσει καταλυτικὸ ρόλο, ὅταν τὰ ἐμπειρικά δεδομένα καὶ τὰ ἀποδεικτικά στοιχεῖα εἶναι ἀνεπαρκῆ.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω γίνεται φανερό πὼς ἡ ρητορική ἔχει ὡς ἀποστολή της νὰ πείθει: νὰ πείθει α) γενικά, γιὰ ὁ,τιδήποτε (ἀκραία ἀποψη), ἢ β) νὰ πείθει ἐκεῖ πού δέν μπορεῖ νὰ δεიχθεῖ ἀντικειμενικά ἡ ἀλήθεια.

Στὴν πρώτη ἐκδοχὴ τῆς ρητορικῆς, ἡ ρητορική εἶναι μιὰ δραστηριότητα πού χρησιμοποιώντας ἐπιτήδεια τὸν λόγο μπορεῖ νὰ προκαλεῖ τὴν πειθῶ: στὴν δεύτερη, μιὰ διαδικασία μὲ τὴν ὅποια μπορούμε ν' ἀνιχνεύσουμε τίς πιθανώτερες ἐκδοχές καὶ, τελικά, νὰ πείθουμε γιὰ τὴν πιὸ εὐλογη.

Στὴν πρώτη περίπτωσι, ἡ ρητορική προϋποθέτει ἕναν λόγο-μάγο, πού μπορεῖ νὰ δημιουργεῖ πειθῶ, στὴν δεύτερη ἕναν λόγο-ἀνιχνευτῆ, ἕναν λόγο πού, ἐντοπίζοντας τὸ περισσότερο πιθανό, πείθει τελικά γι' αὐτό. [Μὲ τὴν δεύτερὴ τῆς ὀνομασία, ἡ ρητορική φαίνεται νὰ στηρίζεται σὲ μιὰ τροπικὴ (model) λογική, ἂν θελήσουμε νὰ χρησιμοποιήσουμε νεώτερους ὄρους]. Καὶ στὶς δύο, βέβαια, περιπτώσεις, καθοριστικὸς εἶναι ὁ ρόλος τῆς συν-κίνησης, τοῦ συναισθήματος, τῆς ἐπίδρασης τοῦ ρήτορα στὸν ἀκροατῆ («*movere*» καὶ «*docere*»). Ρητορική 1356 α [καὶ δὲ ἔν τῷ τὸν ἀκροατὴν διαθεῖναι πως].

Γιὰ νὰ μπορεῖ ὅμως ἡ ρητορική νὰ εἶναι «πειθούς δημιουργός», θὰ πρέπει νὰ προϋποθέτει τὰ ἑξῆς:

α) Ὁ Λόγος καθ' ἑαυτὸς ὡς λόγος, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ περιεχόμενό του, μπορεῖ νὰ ἐπιδράσει καθοριστικά στὴν συγκινησιακὴ κατάσταση τοῦ ἀκροατῆ, ἂν ὁ ρήτορας ξέρει, θέλει καὶ μπορεῖ νὰ τὸν χρησιμοποιήσει κατάλληλα.

β) Γιὰ νὰ μπορεῖ ὁ λόγος νὰ δρᾷ καθοριστικά, ἔπεται πὼς δέν μπορεῖ ν' ἀναιρεθεῖ. Γιατί τὸ μόνον πού θὰ μπορούσε ν' ἀναιρέσει αὐτὸν τὸν λόγο-δυναστή, θὰ ἦταν ἕνας λόγος-φορέας τῆς ἀλήθειας, ἕνας δηλαδή λόγος «συμφώνου μὲ τὰ πράγματα». Ἄρα, ἡ ρητορική προϋποθέτει πὼς λόγος τέτοιος δέν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει, γιατί:

i. ἢ δέν ὑπάρχει τίποτα, ὥστε ὁ λόγος νὰ τὸ κομίσει:

ii. ἢ ὑπάρχει ἀλλὰ δέν γνωρίζεται:

iii. ἢ γνωρίζεται ἀλλὰ δέν μπορεῖ νὰ μεταδοθεῖ:

iv. ἢ ὁ κάθε ἕνας ἀντιλαμβάνεται μέ τόν δικό του τρόπο τήν πραγματικότητα, ἄρα αὐτό πού λέμε ἀντικειμενική ἀλήθεια δέν εἶναι ποτέ δυνατό νά γνωσθεῖ. Ὑπάρχει μόνο σχετική ὑποκειμενική ἀλήθεια.

Φυσικά, οἱ τέσσερις παραπάνω προτάσεις φέρνουν στόν νοῦ ὄρους μεταγενέστερους, πού στήν τεχνική ὀρολογία γιά τήν φιλοσοφία ἀκοῦν στό ὄνομα «ὄντολογικός μηδενισμός», «γνωσιολογικός σχετικισμός», «σολιψισμός», «ἀγνωστικισμός», «ὑποκειμενισμός».

Τά παραπάνω ὅμως ὑπάρχουν στά κείμενα τῶν Σοφιστῶν;

Ἦς ἀρούμε, λοιπόν, τόν Πρωταγόρα.

Ὁ Πρωταγόρας γεννήθηκε περί τό 500 π.Χ. στά Ἄβδηρα τῆς Θράκης, τήν πατρίδα τοῦ Δημοκρίτου· δύο φορές ἐπισκέφθηκε τήν Ἀθήνα, τήν δεύτερη φορά γύρω στά 432 π.Χ. Εἶχε συντάξει κώδικα νόμων γιά τήν πόλη τῶν Θουρίων γύρω στά 444-43 π.Χ. Μιά παράδοση τόν θέλει νά διώκεται γιά ἀσέβεια, ἀλλά δέν εἶναι ἀκριβής· ἡ δεύτερη ἐπίσκεψή του στήν Ἀθήνα περιγράφεται στόν Πρωταγόρα τοῦ Πλάτωνος καί οἱ θεωρίες του ἐξετάζονται ἀπό τόν ἴδιο φιλόσοφο στόν Θεαίτητο (στόν Πρωταγόρα διακρίνεται μία κάποια σατυρική διάθεση, πού ὅμως δέν ὑπάρχει στόν Θεαίτητο). Ὁ Russell ἀναφέρει πώς ἕνας ἀπό τούς τρεῖς ἰδρυτές τοῦ πραγματισμοῦ στήν νεώτερη φιλοσοφία, ὁ Schiller F.G.S., συνήθιζε νά λέει πώς ἦταν μαθητής τοῦ Πρωταγόρα, γιατί τόν θεωροῦσε «πρόγονο» τοῦ πραγματισμοῦ· πράγματι, ὁ πραγματισμός, ὑποστηρίζοντας μέ τό στόμα τοῦ ἰδρυτῆ του James (Ἀμερικανοῦ φιλοσόφου) πώς «ἀληθινό εἶναι τό χρήσιμο», βρίσκεται ἀρκετά κοντά μέ τόν Πρωταγόρα πού, ὅπως τουλάχιστον παρουσιάζεται στόν πλατωνικό Θεαίτητο, φαίνεται νά δέχεται πώς μία ἀποψη μπορεῖ νά εἶναι καλύτερη ἀπό μία ἄλλη, χωρίς ἀναγκαστικά νά εἶναι ἡ ἀληθέστερη.

Ὁ Πρωταγόρας, ἐπειδὴ ἀκριβῶς δυσπιστοῦσε στήν ἀντικειμενική ἀλήθεια, δεχόταν ὡς κριτή τήν πλειοψηφία· ἀπ' αὐτήν τήν ἀποψη μπορεῖ νά θεωρηθεῖ πώς ἀνήκει στήν κατηγορία ἐκείνη τῶν φιλοσόφων πού θεμελιώνουν θεωρητικά τήν Δημοκρατία, γιατί ἐκεῖ ἀκριβῶς βρίσκεται ἡ φιλοσοφική βάση τῆς Δημοκρατίας: πώς δέν ὑπάρχει ἀντικειμενική ἀλήθεια ἢ, ἔστω, πώς κανεῖς δέν τήν μονοπωλεῖ, γι' αὐτό καί μόνο κριτήριο ἀλήθειας ἢ ὄχι εἶναι ἡ γνώμη τῶν πολλῶν. Ὁ Πρωταγόρας, δεχόμενος τήν «θέληση τῶν πολλῶν» (volonté de tout), σαφῶς καί θά βρισκόταν στό ἀντίπαλο στρατόπεδο ἀπ' αὐτό τῶν

ὀπαδῶν τῆς ρουσωϊκῆς volonté generale (γενική θέληση)· οἱ ὀπαδοί τῆς δεύτερης ἀποψης, δεχόμενοι πώς ἡ «γενική θέληση» δέν ταυτίζεται μέ τήν «θέληση τῶν πολλῶν», χωρίς ἴσως νά τό καταλαβαίνουν περνοῦν στό στρατόπεδο τῶν ἀρνητῶν τῆς Δημοκρατίας, πού, ἐπαναλαμβάνουμε, ἔχει πάντα μία «πλουραλιστική» ἢ ἀγνωστικιστική θέση γιά τήν ἀλήθεια, θέση πού εἶχε καί ὁ Πρωταγόρας. Ὁ Πρωταγόρας, βέβαια, ὅπως καί ὅλοι οἱ Σοφιστές, ἐπαιρνε χρήματα γιά τήν διδασκαλία του, κάτι πού ἐξόργιζε τόν Πλάτωνα· ἀλλά, ὅπως εὐστοχα παρατηρεῖ ὁ Russell, «φαίνεται πώς ὁ Πλάτων εἶχε πλοῦσια οἰκονομικά μέσα στήν διάθεσή του καί δέν ἦταν σέ θέση ν' ἀντιληφθεῖ τίς ἀνάγκες ἐκείνων πού δέν εἶχαν τήν δική του καλή τύχη» (Russell, τόμ. Α', σ. 155).

Ἦς δοῦμε ὅμως πῶς πολύ τίς φιλοσοφικές του θέσεις, πού μποροῦν νά θεωρηθοῦν ὡς θέσεις θεμελιωτικές τῆς Ρητορικῆς:

α) Σημεῖο, βέβαια, ἀφετηρίας εἶναι ἡ περιφημη ρήση του «πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος» («γιά ὅλα τά πράγματα μέτρο εἶναι ὁ ἄνθρωπος»), πού παραδίδεται ἀκριβῶς ἔτσι καί ἀπό τόν Πλάτωνα καί ἀπό τόν Σέξτο τόν Ἐμπειρικό ἀλλά καί τόν Ἀριστοτέλη.

Εἶναι γνωστά, βέβαια, τά προβλήματα πού συνοδεύονται μέ τήν παραπάνω ρήση: ἂν ὁ «ἄνθρωπος» εἶναι γενική ἢ ὄχι ἔννοια, ἂν τά «χρήματα» εἶναι ὅλα τά πράγματα ἢ μόνον οἱ «ποιότητες» (π.χ. ἦχος, χρῶμα, γεύση κ.ἄ.). Ἦν δεχτοῦμε πώς ὁ «ἄνθρωπος» εἶναι εἰδική ἔννοια, τότε ἔννοεῖ πώς γιά κάθε κρίση, γιά κάθε ἀντίληψη τῆς πραγματικότητας, «μέτρο» εἶναι ὁ κάθε ἄνθρωπος χωριστά· ἂν δηλαδή κάτι γιά μένα εἶναι μαῦρο, γιά σένα μπορεῖ νά εἶναι ἄσπρο. Καταλαβαίνουμε πώς ἔτσι ἔχουμε ἕναν ἀπόλυτο ὑποκειμενισμό, πώς ἔτσι δέν μπορεῖ νά θεμελιωθεῖ καμμιά ἐπιστήμη, γι' αὐτό καί ὁ Πλάτων, ἐραστής τῆς ἀπόλυτης καί ἀντικειμενικῆς ἀλήθειας, τόν πολέμησε. Ἦν πάλι δεχτοῦμε πώς ὁ ὄρος «ἄνθρωπος» εἶναι γενική ἔννοια, τότε ἔννοεῖ πώς μόνον ὁ ἄνθρωπος, ὡς εἶδος, μπορεῖ νά κρίνει τά πράγματα καί εἶναι ἀδιάφορο πώς εἶναι αὐτά ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτόν. Ἦν δηλαδή κάτι ἢ πλειοψηφία τό βλέπει κίτρινο, θά θεωρηθεῖ ἢ πρόταση «αὐτό εἶναι κίτρινο» ὡς ἀληθές, ἀνεξάρτητα ἂν αὐτό, ὡς καθ' αὐτό, «Ding an sich», «πρᾶγμα καθ' ἑαυτό», εἶναι κατά βάθος μπλε, ἄσπρο ἢ ἄχρωμο.

Μέ τήν δεύτερη ἐρμηνεία, ὁ Πρωταγόρας γίνεται προάγγελος τῆς θεωρίας τοῦ common sense

(«κοινού νοῦ») τοῦ G.E. Moore καὶ θεμελιωτῆς ἑνὸς ριζικοῦ ἀνθρωπισμοῦ, ἐνῶ μὲ τὴν πρώτη ἑρμηνεία ἕνας ἀκραῖος σολιψιστής, πρόδρομος τοῦ Max Stirner. Ποιά, ὅμως, ἀπὸ τίς δύο ἑρμηνεῖες εἶναι ἡ σωστή, ποιά δηλαδὴ εἶχε κατὰ νοῦ τοῦ ὁ Πρωταγόρας; Ὁ Πλάτωνας σαφῶς καὶ τὸν θεωρεῖ μὲ τὴν πρώτη ἑρμηνεία· ἡ Θεμέλη ὑποστηρίζει πῶς «ἂν ὁ Πρωταγόρειος “ἄνθρωπος” ἦταν γενικὴ ἔννοια, γιὰ ποιὸ λόγο ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης θά εἶχαν ἀντιρρήσεις; Πιστεύουμε ὅμως πῶς καὶ τότε θά ὑπῆρχαν ἀντιρρήσεις, γιατί μπορεῖ καὶ ὅλο τὸ ἀνθρώπινο εἶδος νά βρίσκεται σέ πλάνη. Σαφῶς ὅμως θά εἶχαν λιγώτερες μὲ τὴν δευτέρη ἐκδοχὴ τοῦ ὅρου «ἄνθρωπος».

Ἄς πᾶμε ὅμως στὸν ὅρο «χρήματα»: ἂν ἐννοεῖ ὅλα τὰ πράγματα, τότε σημαίνει πῶς ὁ καθένας ἔχει τὴν ἀλήθειά του, πῶς τελικά, ἐνῶ κάτι εἶναι «κουτί», ἐμεῖς τὸ θεωροῦμε ὡς «ποτή-

ρι»: ἄρα ἀκραῖος καὶ πάλι σολιψισμός, ὁ κόσμος μόνο «παράσταση» τοῦ ὑποκειμένου· ἂν ἐννοεῖ ποιότητες, σαφῶς τότε μιά μορφή κριτικοῦ ρεαλισμοῦ (ἢ ἰδεαλισμοῦ ἂν προτιμᾶτε: εἶναι τὸ ἴδιο), σύμφωνα μὲ τὸν ὅποιο οἱ δευτερεύουσες ποιότητες δὲν ὑπάρχουν ἀντικειμενικά, ἀλλὰ εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ τρόπου πού συνειδητοποιοῦνται οἱ ποσοτικές διαφορές. Ὅποια λοιπὸν ἑρμηνεία καὶ ἂν δώσουμε στὴν πῖο πάνω φράση τοῦ Πρωταγόρα, ἕνα εἶναι σίγουρο: ὁ ὑποκειμενισμός καὶ ἡ σχετικοκρατία. Καὶ ἀφοῦ ὑποκειμενικοποιεῖται καὶ σχετικοποιεῖται ἡ γνώση, τότε «δύο λόγους εἶναι περὶ παντός πράγματος ἀντικειμένους ἀλλήλοις». Ὁ δρόμος γιὰ τὴν ρητορικὴ εἶναι «ἀνοιχτός», μιᾶς καὶ «μέτρον» εἶναι ὁ ἄνθρωπος καί, βέβαια, τόσο πῖο καλὸ «μέτρον» εἶναι, ὅσο πῖο καλὰ χειρίζεται τὸν «λόγο-δυναστή», κατὰ τὸν Γοργία, καὶ μπορεῖ νά πείθει.

6) Ἡ παραπάνω ὅμως θέση τοῦ Πρωταγό-

ρα έχει τις ρίζες της στην φιλοσοφία του άναου γίνεσθαι του Ήρακλείτου και στην άποψη πως υπάρχουν δύο κινήσεις, μία αντικειμενική, ή κίνηση των πραγμάτων, και μία «παθητική» ή υποκειμενική, ή κίνηση της υποκειμενικής αίσθησης. Αυτό που κάθε άτομο συλλαμβάνει μέσα από την πράξη των δύο κινήσεων είναι τελείως υποκειμενικό, γι' αυτό και δεν μπορεί να υπάρξει αντικειμενική αλήθεια. Ο Πρωταγόρας λοιπόν:

1. δεχόμενος την συνεχή μεταβολή,
2. πως γνώση είναι «συνάντηση» υποκειμενικής και αντικειμενικής κίνησης,
3. πως ή «συνάντηση» αυτή λόγω της πρότασης 1 ποτέ δεν είναι ίδια,
4. πως σε κάθε υποκείμενο άλλιως λειτουργεί αυτή ή «συνάντηση»,

φτάνει στο συμπέρασμα πως αντικειμενική γνώση δεν υπάρχει. Η άρνηση της σταθερής ταυτότητας και ή αισθησιοκρατία του τόν ώθησαν στον υποκειμενισμό και την αισθησιοκρατία: κι αυτές με τή σειρά τους έγιναν θεμέλιο της ρητορικής, των «δισσών» και «καταβαλλόντων» λόγων.

γ) Όμως, στον Πρωταγόρα, εκτός από υπο-

κειμενισμό και σχετικοκρατία υπάρχει και άγνωστικισμός, που φαίνεται στο άλλο περίφημο απόσπασμά του: «Περί μόν θεών ουκ έχω ειδέναι, ουδ' ως εισίν, ουδ' ως ουκ εισίν». Έδω ο Πρωταγόρας ουτε δέχεται ουτε αρνείται την ύπαρξη Θεών, άπλά δηλώνει πως δεν γνωρίζει αν υπάρχουν ή όχι, γιατί τό έρώτημα απαιτεί υπέρβαση της εμπειρίας, γι' αυτό «σωπαίνει», όπως στον αιώνα μας θά κάνει ο Ludwig Wittgenstein, που θά κλείσει τον *Traktatus* του με τον περίφημο έβδομο άφορισμό: «Wovon man nicht sprechen kann, darüber muss man schweigen» («Γι' αυτά που δεν μπορούμε να μιλάμε, πρέπει να σωπαίνουμε»).

Άρα, άφου δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αντικειμενικά, τότε αν κατέχουμε τον λόγο-μάγο, μπορούμε να πείθουμε: ή ρητορική πιά πετάγεται από τό κεφάλι του σχετικισμού, του υποκειμενισμού και του άγνωστικισμού, όπως ή Άθηνά από τό κεφάλι του Δία και τότε, πραγματικά, όπως εϋστοχα γράφει και ο Εϋ. Μουτσόπουλος, «ό Λόγος κινδυνεύει» (βλ. *Η προσωκρατική διανόησης*) και εμφανίζονται ο Σωκράτης και ο Πλάτων να τόν «σώσουν».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Θεμέλη — Άλατζόγλου Κ., Γνωσιολογικές άπόψεις των Σοφιστών, *Φιλοσοφία*, τ. 10-11, Άθήνα.
 Άναστασίου, Γ., «Η πιθανολόγηση ως μέθοδος άποδείξεως στον Γοργία», στο *Άρχαία Σοφιστική*, εκδ. Καρδαμίτσα (έκδοση «Ε.Φ.Ε»).

Μουτσοπούλου Εϋ., *Η προσωκρατική διανόησης*, εκδ. Γρηγόρης, Άθήνα.

Russell B., *Ίστορία της Δυτικής Φιλοσοφίας*, μτφ. Χουρμούζου Αιμ., εκδ. Ί.Δ. Άρσενίδης και Σία, Άθήνα, τομ. Α΄. Θεοδωρακόπουλος, Φαίδρος.

Κείμενα άρχαίων ελλήνων φιλοσόφων: α) Άριστοτέλης, *Ρητορική*, β) Πλάτωνος, *Γοργίας*, *Φαίδρος*, *Θεαίτητος*, *Πρωταγόρας* γ) Γοργία, *Περί του μή όντος και περί φύσεως*, *Ελένης εγκώμιον*, *Παλαμήδους Άπολογία*.

Ἡ οἰκονομική φιλοσοφία τῶν Νεοπυθαγορείων

Χρῆστος Π. Μπαλόγλου

Γενικά

Ἡ πληροφορία πού παραδίδει ὁ Ἰάμβλιχος στὸν βίο τῶν Πυθαγορείων, ὅτι ἀνάμεσα στοὺς μαθητές τοῦ Πυθαγόρα ὑπῆρχαν ὀρισμένοι «οἵπερ ἐκαλοῦντο πολιτικοί, οἰκονομικοί τινες καὶ νομοθετικοί ὄντες»¹, ἐπιβεβαιώνεται στὰ ἔργα τῶν Νεοπυθαγορείων Βρύσωνος², Καλλικρατίδου³, Περικτιόνης⁴ καὶ Φίντυος⁵, καθὼς καὶ στὰ ἔργα πολιτικῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἰπποδάμου⁶, Σθενίδα καὶ Διωτογένους⁷. Ἡ χρονολόγηση τῶν κειμένων τῶν Νεοπυθαγορείων εἶναι ἀβέβαιη, εἰκάζεται ὅτι ἐγράφησαν ἀνάμεσα στὸν τρίτο αἰῶνα π.Χ. καὶ στὸν τρίτο μ.Χ. αἰῶνα⁸. Ὅσον ἀφορᾷ τὰ οἰκονομικά κείμενα, αὐτὰ τοποθετοῦνται ἀνάμεσα στὸν πρῶτο αἰῶνα π.Χ.⁹ καὶ στὸν πρῶτο αἰῶνα μ.Χ.¹⁰ Δέν πρέπει νά μείνει ἀσχολίαστη μία ἐπιστολογραφία γυναικῶν φιλοσόφων πού ἀναφέρονται στὴν οἰκιακὴ οἰκονομία¹¹.

Ὁ Οἰκονομικός τοῦ Βρύσωνος¹²

Ὁ Βρύσων συνέγραψε ἔργο μὲ τίτλο *Οἰκονομικός*: ἀπόσπασμα τοῦ ἔργου διασώζεται σὸ

Ἀνθολόγιο τοῦ Ἰω. Στοβαίου¹³ καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο τμήματα¹⁴.

Στὸ πρῶτο τμήμα διερευνᾷ ὁ Βρύσων τὴν ἀλληλεξάρτηση τῶν διαφορῶν τεχνῶν. Ἀφορμὴ γιὰ τὴν πραγμάτευση τοῦ θέματος αὐτοῦ, τοῦ δίνει ἡ διαπίστωση ὅτι «τ' ἀνθρώπινα πράγματα συνδέονται μεταξύ τους ὅπως οἱ κρίκοι μιᾶς ἀλυσίδας. Ἐκεῖνοι δηλαδὴ ἐξαρτῶνται ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλον καὶ [...] τὰ πράγματα τοῦ βίου, ὅποια θελήσεις νά πάρεις, θά διαπιστώσεις ὅτι καὶ τ' ἄλλα ἀκολουθοῦν τὸ ἓνα τὸ ἄλλο μὲ μία ἀναγκαιότητα». Ἀνάλογα συμβαίνει καὶ μὲ τίς τέχνες: «γεωργία, τεκτονικά, χαλκευτικά, μεταλλευτικά, ὑφαντικά, οἰκοδομικά»¹⁵. Ὁ Βρύσων προσομοιάζει στὴν ἀνάλυση τῶν τεχνῶν μὲ τὸν Ξενοφῶντα, τὸν Ἀριστοτέλη, ἀλλὰ καὶ τὸν συγγραφέα τῶν *Οἰκονομικῶν* ὅπως μὲ ἔμφαση ἀποδεικνύει ὁ πίνακας 1.

Στὸ δεύτερο τμήμα διερευνᾷ ὁ συγγραφέας τὸ ἀντικείμενο τῆς οἰκονομικῆς, ἡ ὁποία ἀσχολεῖται μὲ τὰ μέλη τοῦ Οἴκου καὶ τίς σχέσεις τους. Ὁ Ξενοφῶν στὸν *Οἰκονομικό*, ὁ Ἀριστοτέλης στὰ *Πολιτικά* καὶ ὁ συγγραφέας τοῦ πρῶ-

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. Ἡ διάκριση τῶν Τεχνῶν.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. Ἡ διάκριση τῶν Τεχνῶν.	
Βρύσωνος, <i>Οἰκονομικός</i> Stob. V 28, p. 680, 13-681, 2 αὐτίκα γάρ εἰ τὰ κατὰ γεωργίαν τίς [...] δεῖ τεκτονικάν; εἰ τεκτονικάν δεῖ δὴ χαλκευτικάν· εἰ χαλκευτικάν, δεῖ δὴ μεταλλευτικάν [...] τοιγαροῦν ὑφαντικὰς καὶ οἰκοδομικὰς ἐστὶ χρεῖα.	Ξενοφῶντος, <i>Οἰκονομ.</i> I 1-4 [...] ἡ χαλκευτικὴ καὶ τεκτονικὴ; [...] ὁ μὲν γάρ τεκτονικὴ ἐπιστάμενος [...] ὡσπερ καὶ οἰκοδομοῦνται [...]
<i>Οἰκονομικῶν</i> A II 1343a 26-27 Κατὰ φύσιν δὲ γεωργικὴ προτέρα καὶ δεύτεραι ὅσαι ἀπὸ τῆς γῆς, οἷον μεταλλευτικὴ καὶ εἴ τις ἄλλη τοιαύτη.	Ἀριστοτέλους, <i>Πολιτικά</i> A11, 1258 b17, 31-32 εἶτα περὶ γεωργίας [...] οἷον ὑλοτομία τε καὶ πᾶσα μεταλλευτικὴ

του βιβλίου τῶν *Οἰκονομικῶν* ἀναλύουν τίς τρεῖς σχέσεις τοῦ Οἴκου: γαμική, τεκνοποιητική, δεσποτική.

Στό διασωθέν ἀπόσπασμα τοῦ *Οἰκονομικοῦ* τοῦ Βρύσωνος ἀναλύεται μόνο ἡ δεσποτική τέχνη. Δέν λαμβάνει χώρα καμμιά ἀναφορά στίς ἄλλες δύο σχέσεις, τή γαμική καί τή τεκνοποιητική. Δέν μπορούμε ὅμως νά ἀποκλείσουμε ὅτι ὁ συγγραφέας θά εἶχε ὑπ' ὄψιν του καί τά τρία εἰδη σχέσεων τοῦ Οἴκου, ἄλλωστε καί ὁ τίτλος μόνον τοῦ ἔργου μᾶς ὁδηγεῖ νά ὑποστηρίζουμε κάτι τέτοιο.

Ἡ ἀποψη τοῦ Βρύσωνος «δοῦλος δὴ πᾶς ὀνομαίνεται τριχῶς»¹⁶ διευρύνει τήν τοποθέτηση τοῦ Ἀριστοτέλους «διχῶς γάρ λέγεται τό δουλεύειν καί ὁ δοῦλος»¹⁷. Ἐκτός ἀπό τόν «δοῦλον κατὰ νόμον» καί τόν «φύσει δοῦλον» ἢ «δοῦλον κατὰ φύσιν» πού ἀναφέρει ὁ Ἀριστοτέλης¹⁸ καί ἀποδέχεται ὁ Βρύσων ὑπάρχει «ὁ τῶν παθῶν δοῦλος»¹⁹. «Ὁ ἄνθρωπος αὐτός», γράφει ὁ Βρύσων²⁰, «δέν εἶναι ἀπλῶς δοῦλος οὔτε δοῦλος ἐκ φύσεως, ἀλλά δοῦλος τῶν παθῶν καί καταχρηστικά δοῦλος καί μᾶλλον εἶναι ἕνας ἄνθρωπος μοχθηρός παρά δοῦλος ἐκ φύσεως». Πρόκειται γιά μία νέα ἀποψη πού εἰσάγεται στήν περί δουλείας ἀποψη.

Τό ἔργο τοῦ Βρύσωνος εἶχε μιά μοναδική ἀποδοχή στήν ἰσλαμική σκέψη. Εἶναι ἐνδεικτικό ὅτι τό ἔργο μεταφράσθηκε στήν ἀραβική²¹ καί ἀπό τήν ἀραβική αὐτή μετάφραση ἔχουμε σημαντικές πληροφορίες ἀπό τίς ὁποῖες εἴμαστε σέ θέση ν' ἀνασυνθέσουμε τή σκέψη του.

Στό ἀραβικό κείμενο ὑπογραμμίζεται ἡ ἀναγκαιότητα ὑπάρξεως ὄλων τῶν ἐπαγγελματῶν στήν πόλη καί ἐπαινεῖται ἡ παραμονή κάθε πολίτου στήν παραγωγική τάξη του²².

Ἰδιαίτερος ἐνδιαφέροντα εἶναι ὅσα διασώζονται στό ἀραβικό κείμενο γιά τόν ρόλο τοῦ χρήματος. Ὁ Βρύσων αἰτιολογεῖ τήν ἐμφάνιση τοῦ χρήματος γιά λόγους ἐμπορικούς²³.

Τό ἔργο τοῦ Βρύσωνος ὑπῆρξε τό πρότυπο γιά τή συγγραφή ἀναλόγων πραγματειῶν ἀπό μουσουλμάνους συγγραφείς. Πραγματικά, μιά πληθώρα σημαντικῶν μουσουλμάνων συγγραφέων, ὅπως ὁ al-Farabi (873-950), Ibn Sina (980-1037), Al Ghazali (1058-1111), Tusi (1204-74), Dawwani (1427-1501), χρησιμοποίησαν τό κείμενο τοῦ *Οἰκονομικοῦ*, ὅπως ἔδειξαν ὁ Plessner²⁴ καί ὁ Essid²⁵. Ὅπως ἐμφαντικά ἀναφέρει ὁ Essid, τό κείμενο τοῦ Βρύσωνος θεμελίωσε τήν ἰσλαμική οἰκονομική σκέψη πού ἀσχολήθηκε μέ τά οἰκονομικά τοῦ Οἴκου²⁶.

Ἡ οἰκονομική σκέψη τοῦ Καλλικρατίδα

Μοναδική πηγή πληροφοριῶν γιά τόν συγγραφέα καί τό ἔργο του εἶναι τό Ἀνθολόγιο τοῦ Στοβαίου. Ὁ Στοβαῖος τόν χαρακτηρίζει «Λάκωνα». Τ' ἀποσπάσματα πού μᾶς διασώζει ὁ Στοβαῖος εἶναι γραμμένα στή δωρική διάλεκτο καί τό ἔργο του ἀπηχεῖ ἀπόψεις τῆς περιπατητικῆς, πυθαγόρειας, στωϊκῆς καί πλατωνικῆς φιλοσοφίας, χαρακτηριστικό ἄλλωστε γνώρισμα τῶν ἔργων τῶν Νεοπυθαγορείων²⁷.

Ἀναλυτική διερεύνηση τοῦ «Οἴκου» πραγματοποιεῖται ἀπό τόν Καλλικρατίδα στά διασωθέντα ἀποσπάσματα τοῦ ἔργου του «περί οἴκων εὐδαιμονίας»²⁸.

Ὁ Καλλικρατίδας δέχεται ὅτι ἡ εὐδοκίμηση τοῦ «οἴκου» δέν θά εἶναι ποτέ δυνατή χωρίς τήν ὑπαρξη ὁμονοίας καί πνεύματος συνεργασίας ἀνάμεσα στό μέλη του. Βασικός στόχος τοῦ Καλλικρατίδα εἶναι ἡ ἀνάλυση τῶν προϋποθέσεων ἐκείνων πού εἶναι δυνατόν νά ὁδηγήσουν τόν «Οἶκο» σέ εὐδαιμονία. Γιά τόν λόγο αὐτό προβαίνει σέ μιά ἱεραρχημένη ἀξιολόγηση τῶν θεμάτων πού πραγματεύεται.

Τά μέρη τοῦ «Οἴκου»

Ὁ Καλλικρατίδας παραμένει στήν παράδοση τοῦ Ξενοφῶντος, Ἀριστοτέλους καί τοῦ συγγραφέα τῶν *Οἰκονομικῶν*²⁹ ἀποδέχεται τά δύο μέρη πού συστήνουν τόν Οἶκο, τόν «ἄνθρωπον» καί τήν «κτῆσιν»³⁰. Ἰδιαίτερη ὁμοιότητα παρατηρεῖται ἀνάμεσα στό πρῶτο βιβλίο τῶν *Οἰκονομικῶν* καί στή διατύπωση τοῦ Καλλικρατίδα, ὅπως ἀνάγλυφα παρουσιάζει ὁ Πίνακας 2.

Ἡ ἔννοια τῆς «κτάσεως»

Ἡ «κτᾶσις» διακρίνεται σέ «ἀναγκαῖα» καί «ἐλευθέρια»³¹. Μέ τόν πρῶτο ὄρο ἐννοοῦνται ὅλα ἐκεῖνα τ' ἀγαθὰ πού ἐξυπηρετοῦν τίς ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ «ἐλευθέρια» εἶναι αὐτή πού ἐπιτρέπει στόν ἄνθρωπο τήν εὐπρέπεια καί ἐξασφαλίζει ἕνα τέτοιο ἐπίπεδο ζωῆς, ὥστε νά μήν ἔχει τήν ἀνάγκη τῶν ἄλλων.

Ἡ διάκριση τῶν σχέσεων στόν «Οἶκο»

Τόσο ὁ Ξενοφῶν καί ὁ Ἀριστοτέλης, ὅσο καί ὁ συγγραφέας τῶν *Οἰκονομικῶν* ἀναφέρονται σέ τρεῖς σχέσεις στόν «Οἶκο»: γαμική — ἡ σχέση ἀνάμεσα στοὺς συζύγους —, τεκνοποιητική — σχέση τοῦ πατέρα πρὸς τά τέκνα — καί δεσποτική — ὁ κύριος-δεσπότης πρὸς τόν οἰκιακό δούλο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2: Τά μέρη του Οἴκου

<p><i>Οικονομικῶν</i> A 1343a18</p> <p>μέρη δέ οἰκίας ἀνθρωπός τε καί κτῆσιν ἐστίν.</p>	<p>Καλλικρατίδου, <i>Περί οἴκων εὐδαιμονίας</i> Stob. IV 28, 16 p. 681, 14-15.</p> <p>τῶν δέ μερέων αὐτῶν δύο πράτα καί μέγιστα ἀνθρωπος καί κτᾶσις.</p>
---	--

Ὁ Καλλικρατίδας ἀναγνωρίζει τρεῖς ἀρχές: τήν δεσποτική, τήν ἐπιστατική καί τήν πολιτική³². Ἡ δεσποτική εἶναι ἡ ἀρχή πού ἀσκεῖ ὁ κύριος στούς δούλους. Ἡ πολιτική συνίσταται στήν ἐξυπηρέτηση κοινῶν συμφερόντων ἀρχόντων καί ἐφαρμόζεται στίς σχέσεις τῶν δύο συζύγων. Ἡ ἐπιστατική «ἀσκεῖται γιά τό καλό τῶν ἀρχομένων, ὄχι τῆς ἴδιας τῆς ἐξουσίας»³³. Ἡ θέση αὐτή εἶναι δηλωτική τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ συγγραφέας ἀναγνωρίζει τίς σχέσεις πατέρα-τέκνων. Μέ τόν τρόπο αὐτό προκύπτει τό ἀκόλουθο σχῆμα:

ΠΙΝΑΚΑΣ 3:

Σχέσεις τῶν μελῶν τοῦ «Οἴκου»

Δεσποτική	κύριος πρὸς δούλο
Ἐπιστατική	πατέρας πρὸς τά παιδιά
Πολιτική	ἄνδρας πρὸς τή γυναῖκα

Ἐπίτευξη τῆς εὐδαιμονίας

Ἡ εὐδαιμονία στόν Οἶκο εἶναι τότε καί μόνον ἐφικτή, ὅταν ὑπάρχει ἄρμονία στίς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων τοῦ «Οἴκου».

Ἐνδιαφέρον προξενεῖ ἡ ἀποψη τοῦ συγγραφέα ὅτι ἡ ὀργάνωση ὀλοκλήρου τοῦ κόσμου εἶναι ὁμοίωμα τῆς ὀργανώσεως τοῦ «Οἴκου» καί τῆς «Πόλεως»³⁴. «Τό θεῖο κυβερνᾷ τήν φύση», γράφει ὁ Καλλικρατίδας³⁵, «χωρίς νά ἀποβλέπει στό συμφέρον τῆς δημιουργίας οὔτε στό δικό του συμφέρον ἀποκλειστικά, ἀλλά στό κοινό συμφέρον». Καί γι' αὐτό ἡ δημιουργία προσαγορεύεται «κόσμος», ἀπό τήν ἄρμονία, πού νοεῖται ὡς οὐράνια ζῶσα ὑπαρξη, ἀφθαρτη, πού ἀποτελεῖ τήν πρώτη ἀρχή καί αἰτία τῆς ἄρμονικῆς διαρθρώσεως τοῦ σύμπαντος».

Ἡ ἀποψη αὐτή τοῦ συγγραφέα, πού δέν ἀπαντᾷ στούς Ἀριστοτέλη, Ξενοφῶντα καί στά *Οἰκονομικά* εἶναι ἀπότοκη τῆς ἐποχῆς πού ζεῖ. Ὁ βασιλέας, μέ τόν «θεϊκό μανδύα» πού περιβάλλεται, ἀποτελεῖ τήν ἐγγύηση γιά τήν ὑπαρ-

ξη ἄρμονίας στό βασίλειό του, τό ὁποῖο ἐνέχει τή θέση τοῦ σύμπαντος.

Ἡ Οἰκογένεια κατά τή Φίντυ

Στά διασωθέντα ἀποσπάσματα τοῦ ἔργου *Περί γυναικός σωφροσύνας*³⁶ τῆς νεοπυθαγορείας φιλοσόφου Φίντυος, παρουσιάζεται ἡ κοινωνιοπλαστική πρόβαση τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ὡς κάτι φυσικό, δηλαδή ὄχι αὐθαίρετο, ἀλλά ὑπαγορευμένο ἀπό τήν φύση τοῦ ἀνθρώπου καί τοῦ κόσμου, ἀναγκαῖο γιά τήν συντήρηση καί τήν εὐδαιμονία τοῦ ἀνθρώπου στόν κόσμο.

Ἡ βασική διανθρώπινη σχέση, δηλαδή τοῦ ἀνδρα πρὸς τήν γυναῖκα, εἶναι κατά τή Φίντυ διπλή, ἀπότοκη τῆς ἑτεροφυλίας καί δικαιομένη, σέ προοπτική μετα-βιολογική, τῆς γεννήσεως.

Ἐξαιρεται ἡ ἰσοτιμία τῆς γυναῖκας πρὸς τόν ἀνδρα, καθῶς συνανήκουν στήν οἰκογένεια μέ λειτουργική ἀλληλοσυμπλήρωσή τους. Δέν γίνεται κανείς ὑπαινιγμός γιά κατωτερότητα κατά φύσιν τῶν γυναικῶν, προορισμένων πρὸς ὑποταγή στόν ἀνδρα³⁷.

Ἡ οἰκογένεια, ἡ θεμελιωμένη στήν ἀμοιβαῖότητα παροχῶν καί ὑπηρεσιῶν, καί ἄρα στήν ἰσότητα καί στόν ἀλληλοσεβασμό τῶν συζύγων, ἐνέχει ἐκτός ἀπό τήν πρακτική τῆς χρησιμότητας καί σύνδρομο συναίσθημα εὐφροσύνης. Μάλιστα καί ἀποκτᾷ τό εὐφρόσυνο αὐτό συναίσθημα ἔντονο ἠθικό χρώμα, ὅταν οἱ σύζυγοι εἶναι προσωπικότητες ἠθικά στερεές.

Ἡ ὑπαρξη ἄρμονίας καί ἡ ἐμπέδωση τῆς δικαιοσύνης στόν Οἶκο προϋποθέτει τόν καταμερισμό τῶν ἔργων. Μέ σαφήνεια ὀρίζονται οἱ διαφορετικές ἀσχολίες τοῦ ἀνδρα καί διαχωρίζονται ἀπ' ἐκεῖνες τῆς συζύγου: «ἴδια μὲν ἀνδρός τά στραταγῆν καί πολιτεύεσθαι καί δαμαγορέν, ἴδια δέ γυναικός τό οἰκουρέν καί ἔνδον μένεν καί ἐκδέχεσθαι καί θεραπεύειν τόν ἀνδρα»³⁸.

Ὅρίζει ὡς σημαντική καί ἀκρογωνιαῖο λίθο τῆς οἰκογενειακῆς εὐτυχίας τή συζυγική πίστη.

Ὅριζει τέλος μέ κάθε σαφήνεια τά χαρακτηρηστικά γνωρίσματα, τά όποία πρέπει νά πληροῖ και νά κατέχει μία γυναίκα, ή όποία εἶναι αγαθή: α) όσιότης και ευσέβεια, β) κόσμια σωματική διάπλαση, γ) νά μήν εξέρχεται από τήν οἰκία, δ) νά μήν εἶναι δεκτική σέ εξωσυζυγικές σχέσεις και ε) νά εἶναι ευλαβής πρὸς τόν Θεό³⁹. Ἡ Φίντυς προσδίδει ιδιαίτερη σημασία στά χαρακτηρηστικά αὐτά γνωρίσματα, τά όποία αναλύει διεξοδικά⁴⁰.

Ἡ οἰκογένεια κατά τήν Περικτιόνη

Ἀνάλογες απόψεις για τόν οἶκο και τήν οἰκογένεια διατυπώνει και ή ἄλλη νεοπυθαγορεία φιλόσοφος Περικτιόνη στό ἔργο της *Περί γυναικός ἁρμονίας*⁴¹.

Διάχυτη εἶναι ή γνώμη στά κείμενα της νεοπυθαγορείου αὐτῆς φιλοσόφου ότι ή οἰκογένεια ἀπαρτίζεται από τόν ἄνδρα, τήν γυναίκα του και τά παιδιά τους, ἄλλά και από δούλους και τά κτήματα, τήν «κτῆσιν» κατά τήν ἀριστοτέλεια παράδοση⁴². Προβάλλεται ό ἀρχικός διανθρώπινος δεσμός, ή πρώτη ἔτσι κοινωνία, ότι ὑπαγορεύεται ως ἀναγκαία στους ἀνθρώπους από τήν ἴδια τή φύση τους. Ἐκτός όμως από τή λειτουργική αὐτή σχέση πού παρουσιάζεται ως ἀναγκαία μεταξύ ἑτεροφύλων μόνον ἀνθρώπων και ως συνυφασμένη μέ τήν ἑτεροφυλία τους και τίς από αὐτήν ἀπότοκες τάσεις τους, προστίθεται ως τελεολογική ἐξήγησή της ή τεχνοποιία.

Πρωταρχικός σκοπός ἀναγνωρίζεται ή ἁρμο-

νία και ή συνεπακόλουθη ευδαιμονία τοῦ οἴκου. Και για τόν λόγο αὐτόν καθορίζεται ή ἠθική συμπεριφορά τῶν τέκνων πρὸς τούς γονεῖς⁴³, ἄλλά και ή θέση τῆς γυναίκας στόν οἶκο.

Τονίζεται ό ισότιμος διανθρώπινος δεσμός ἀνάμεσα στόν ἄνδρα και τήν γυναίκα και ἐξαιρεται ότι ή οἰκογένεια, ή όποία εἶναι θεμελιωμένη στην ἀμοιβαίότητα παροχῶν και ὑπηρεσιῶν, και ἄρα στην ισότητα και στόν ἀλληλοσεβασμό τῶν συζύγων, ἐνέχει ἐκτός από τήν πρακτική της χρησιμότητα και σύνδρομο συναίσθημα ευφροσύνης. Για τόν λόγο αὐτόν δέν εἶναι χωρίς σημασία νά ὑπογραμμισθεῖ ότι ή Περικτιόνη κάνει ἐκτενή ἀναφορά στην ἠθική συμπεριφορά τῆς γυναίκας⁴⁴.

Ἰδιαίτερη προσοχή ἀποδίδει στην ἐνδουμασία της, ή όποία δέν πρέπει νά προκαλεῖ ούτε νά εἶναι πολύ πλούσια. Ὅφειλε νά εἶναι ἐνδεδυμένη σύμφωνα μέ τίς προδιαγραφές τοῦ σώματός της⁴⁵. Ἡ φρόνιμη γυναίκα δέν ἀπαιτεῖται νά ἔχει και ἄλλες ιδιότητες, ὅπως πλοῦτο, καταγωγή, εἶτε φιλία ἐνδόξων και βασιλικῶν ἀνδρῶν⁴⁶. Ἡ τήρηση τοῦ νόμου και ή ἀπουσία τῆς ζηλοτυπίας και τοῦ φθόνου ἀποτελοῦν τήν πραγματική ἐγγύηση για τήν ἁρμονία και καλή, συνετή διαχείριση τοῦ οἴκου, ἄλλά και για τήν προαγωγή του⁴⁷.

Τό οἰκονομικό στοιχείο στην πολιτική φιλοσοφία τῶν Νεοπυθαγορείων

Ἐξεχριστό ἐνδιαφέρον προκαλοῦν για τόν ἐρευνητή τῆς πυθαγορείου φιλοσοφίας και τῆς

έλληνοιστικῆς ἐποχῆς γενικώτερα τ' ἀποσπάσματα τῶν ἔργων τριῶν πυθαγορείων φιλοσόφων, τοῦ Διωτογένους⁴⁸, Σθενίδα⁴⁹ καί Ἐκφάντου⁵⁰. Μοναδική πηγή πληροφοριῶν ἀποτελεῖ ὁ Ἴω. Σποβαΐος. Τό ἐνδιαφέρον γιά τούς τρεῖς αὐτούς φιλοσόφους γεννήθηκε ἀρχικά τό 1922 μέ τό ἔργο τοῦ Α. Delatte⁵¹, ἀνάξωπυρώθηκε ὁμως μέ τό δημοσίευμα τοῦ Goodenough⁵², ὁ ὁποῖος ἐνέταξε τά ἔργα στήν ἑλληνοιστική φιλοσοφία τοῦ 1ου π.Χ. αἰῶνα⁵³. Πραγματικά, οἱ ἀπόψεις γιά τή χρονολόγηση τοῦ ἔργου δίστανται. Ὁ Delatte, τόν ὁποῖο ἀκολουθεῖ καί ὁ Barker⁵⁴, ὑποστηρίζει ὅτι τά ἔργα συνεγράφησαν κατά τόν πρῶτο-δεύτερο μ.Χ. αἰῶνα, ἐνῶ ὁ Goodenough⁵⁵ θεωρεῖ ὅτι ἐντάσσονται οἱ πραγματείες αὐτές στή σχετική φιλολογία τήν «ἡγεμονικῶν κατόπτρων» (Speculum principii, mirror for princes, Fürstenspiegel)⁵⁶ καί κατά συνέπεια ἐγράφησαν κατά τόν 2ο-1ο π.Χ. αἰῶνα.

Τά διασωθέντα ἀποσπάσματα τῶν πραγματειῶν δέν παρουσιάζουν σημαντικό ἐνδιαφέρον γιά τόν οικονομολόγο, οὔτε ἔχουν οικονομικές δοξασίες.

Διωτογένης

Ὁ Διωτογένης προβάλλει στήν *Περί οἰσιότητος* πραγματεία τήν ἀξία νόμων τέτοιων πού θά δημιουργοῦν ἦθος στούς πολιτευομένους⁵⁷. Ἀπότοκη τῆς θέσεως αὐτῆς εἶναι ἡ διαπαιδαγώγηση τῶν νέων καί εἰδικώτερα ἡ ἀνεύρεση τῶν πλέον ἀρίστων διδασκάλων⁵⁸. Δυστυχῶς, ὅπως ἐπισημαίνει, οἱ ἄνθρωποι παραμελοῦν τήν ἀρχή αὐτή. «Καί οἱ μέν ἄνθρωποι δείχνουν μεγάλη φροντίδα γιά τ' ἀμπέλια τους», γράφει χαρακτηριστικά ὁ Διωτογένης⁵⁹, «πῶς δηλαδή πρέπει νά κλαδεύθουν καί πῶς νά ἐπιτηροῦνται, τά ἦθη ὁμως τῶν ἀνθρώπων, αὐτά τά παραμελοῦν καί ἀδιαφοροῦν τελείως».

Στήν *Περί βασιλείας* πραγματεία του, πού διασώζεται σέ δύο ἀποσπάσματα⁶⁰, ἀσχολεῖται ἐκτενῶς μέ τίς ιδιότητες καί τά γνωρίσματα τοῦ βασιλέα. Ὁ βασιλέας εἶναι «νόμος ἐμφυγος»⁶¹, μία ἀποψη πού υἱοθετεῖ ὁ Θεμιστιος⁶², καί γιά τόν λόγο αὐτόν «ὁ δικαιοτάτος καί νομιμώτατος»⁶³. Ἀποκλειστικά του ἔργα εἶναι ἡ διοίκηση τοῦ στρατοῦ, ἡ ἀπονομή τῆς δικαιοσύνης καί ἡ λατρεία τῶν θεῶν⁶⁴. Ὡς βασικές προϋποθέσεις πού πρέπει νά πληροῖ ἕνας πολίτης γιά νά γίνει βασιλέας εἶναι ἡ ὑπαρξη ἀρετῆς καί ἀνδραγαθίας καί ὄχι πλοῦτου εἴτε ἡδονῆς. Ὁ πλοῦτος, ἐπισημαίνει ὁ Διωτογένης, ὀφείλει νά μετριάζεται ὡς τό σημεῖο ἐκεῖνο, ὥστε «νά μπορεῖ νά εὐεργετῆ

τούς φίλους του, νά στηρίζει ὅσους ἔχουν ἀνάγκη καί νά ἀμύνεται δικαίως ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν»⁶⁵.

Δέχεται τή θεϊκή προέλευση τοῦ βασιλέα καί ὑπογραμμίζει ὅτι τή «σχέση πού ἔχει ἡ πόλη πρὸς τόν κόσμον, τήν ἴδια σχέση ἔχει ὁ βασιλεύς πρὸς τόν Θεό»⁶⁶.

Σθενίδα ὁ Λοκρός

Τήν θεϊκή διάσταση τοῦ βασιλέα ἀποδέχεται καί ὁ νεοπυθαγόρειος Σθενίδα ὁ Λοκρός στό διασωθέν ἀπόσπασμα τοῦ ἔργου του *Περί βασιλείας*⁶⁷. Ὁ βασιλέας ὀφείλει νά εἶναι «διδάσκαλος τε τῶν καλῶν πάντων καί νομοθέτας»⁶⁸.

Ἐκφάντος⁶⁹

Σ' ἐπαινο τῆς βασιλείας προβαίνει στήν ὁμοτιτλη πραγματεία του ὁ Ἐκφάντος. Ἀπό τήν πραγματεία αὐτή διασώζονται τρία ἀποσπάσματα⁷⁰.

Ἡ βασιλεία ἀποτελεῖ ἕναν θεσμό γνήσιο καί ἀδιάφθορο, ὁ δέ βασιλέας ἀποτελεῖ τόν τελειότατο ἄνθρωπο στή γῆ, ἀφοῦ ἀποτελεῖ τό πρότυπο τοῦ Θεοῦ ἐπί τῆς γῆς⁷¹. Γιά τόν λόγο αὐτόν πρέπει νά εἶναι ἐνάρετος καί ν' ἀσκεῖ δικαιοσύνη, προϋπόθεση γιά τήν ἐπίτευξη ἁρμονίας καί ἑλλειψη στάσεων στήν κοινωνία τῶν πολιτῶν.

Ἀποδέχεται ὁ Ἐκφάντος ὡς δεδομένο ἀπό τή φύση τή φιλία⁷², δηλαδή τήν ἀμοιβαία συναισθηματική ἔλξη καί θετική βιοτική σχέση ἀνδρῶν καί γυναικῶν, πού ἱκανοποιοῦν τήν αὐτάρκεια τῶν πολιτῶν. Ἀναγνωρίζει ὡς καλύτερο τρόπο διοικήσεως τῶν πόλεων τήν πειθῶ⁷³ καί καταδικάζει τήν ἀκολασία, ἡ ὁποία «εἶναι μητέρα τῆς ἀλαζονείας, ἀπό τήν ὁποία πηγάζουν τά περισσότερα κακά μεταξύ τῶν ἀνθρώπων»⁷⁴. Ἐξαιρεται ἡ αὐτάρκεια, γιατί δέν μπορεῖ νά γεννήσει ποτέ τήν πολυτέλεια, οὔτε τ' ἄλλα κακά πού πηγάζουν ἀπ' αὐτήν⁷⁵.

Ἰππόδαμος⁷⁶

Στό ἀνθολόγιο τοῦ Ἴω. Σποβαΐου διασώζονται τ' ἀποσπάσματα δύο ἔργων τοῦ νεοπυθαγορείου Ἰπποδάμου μέ τίτλο *Περί εὐδαιμονίας*⁷⁷ καί *Περί πολιτείας*⁷⁸. Ἔχει δειχθεῖ⁷⁹ ὅτι ὁ συγγραφέας αὐτός δέν ἔχει καμμιά σχέση μέ τόν Ἰππόδαμο πού ἀναφέρει ὁ Ἀριστοτέλης⁸⁰.

Κατά τή διερεύνηση τῶν μερῶν πού ἀποτελοῦν τήν πολιτεία, ὁ Ἰππόδαμος ἐκκινεῖ ἀπό τήν ἀρχή ὅτι ἡ πολιτική κοινωνία συναρμολογεῖται ἀπό τρία πράγματα, ἀπό λόγους, ἀπό διατήρηση τῶν συνηθειῶν καί ἀπό νόμους⁸¹. Καί ἡ παρου-

σία και ταυτόχρονη ισχύς και των τριών αυτών παραγόντων αποτελούν την ἐγγύηση για τὴν ὀρθή και χρηστή διοίκηση τῆς πολιτείας.

Γιὰ τὴν ἀνάπτυξη, τελείωση και εὐδαιμονία τοῦ ἀτόμου ὡς κοινωνικοῦ ὄντος πού ταυτίζεται μέ τὴν ὑπαρξή τῆς «ἀρίστης» πολιτείας, ὁ Ἰππόδαμος προτείνει συγκεκριμένη ὀργάνωση τῆς πολιτείας.

Α) Πρόκριση μεικτοῦ τύπου πολιτεύματος, ὡς καλυτέρου και ἀσφαλέστερου πολιτεύματος, τό ὁποῖο θά ἔχει στοιχεῖα και ἀπό τά τρία ὀρθά πολιτεύματα, ἀριστοκρατία, βασιλεία, δημοκρατία⁸². Μέ τόν τρόπο αὐτόν ὁ Ἰππόδαμος ἀκολουθεῖ τὴν παράδοση τοῦ Δικαιάρχου⁸³.

Β) Καταμερισμός τῆς ἐργασίας ἀναλόγως τῶν φυσικῶν προδιαθέσεων και κλίσεων κάθε ἀτόμου. Σέ κάθε ἄτομο πρέπει νά δοθεῖ ἡ εὐκαιρία νά ἐνεργεῖ σύμφωνα μέ τίς φυσικές του προδιαθέσεις και ἰκανότητες, μέσα στό κοινωνικοπολιτικό σύστημα. Κάθε ἄνθρωπος εἶναι προικισμένος μέ ἰδιαίτερες ἰκανότητες και ιδιότητες, σύμφωνα μέ τίς ὁποῖες θά πρέπει νά ἐνταχθεῖ μέσα στήν κοινωνικοπολιτική ἱεραρχία. Ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας προβάλλεται ὡς ὑλοποίηση τῆς δικαιοσύνης. Ἡ ἐπιτυχής ἐφαρμογή του θά συντελέσει τόσο στή βελτίωση τῆς πολιτείας ὅσο και στήν ἐπίτευξη τῆς εὐδαιμονίας.

Γ) Ἀπόρροια τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας εἶναι ἡ διάκριση τοῦ πληθυσμοῦ σέ τρεῖς μοῖρες, ὅπως γράφει ὁ Ἰππόδαμος. Πρόκειται γιὰ τό «βουλευτικόν πλάθος»⁸⁴, «τῶν ἀρετὰ κυβερνῶντων τά κοινά»⁸⁵, τό ὁποῖον διακρίνεται σέ «πρόεδρον», «ἀρχοντικόν» και «κοινοβουλευτικόν»⁸⁶, τό «ἐπίκουρον»⁸⁷, «τῶν δυνάμει»⁸⁸, τό ὁποῖο διακρίνεται σέ «ἀρχοντικόν», «προμαχατικόν» και «ἀγέλαϊον και στρατιωτι-

κόν»⁸⁹, τό ὁποῖον ἀσχολεῖται μέ τὴν ἀμυντική θωράκιση και ἐσωτερική ἀσφάλεια τῆς πολιτείας, και τέλος τό «βάνουσον»⁹⁰, «τῶν ἐκπλαρώσει και χορηγία τῶν ἀναγκαίων»⁹¹, τό ὁποῖο διακρίνεται σέ «γεωπόνον», «τεχνατικόν» και «μεταβλατικόν και ἐμπορικόν»⁹². Ἡ τρίτη μοῖρα ἀπαρτίζεται ἀπ' ὅλους ἐκείνους, πού ἀσχολοῦνται στόν πρωτογενῆ και δευτερογενῆ τομέα τῆς οἰκονομίας. Ἡ μοῖρα αὐτή ἀποτελεῖ τό πολυπληθέστερο, σημαντικώτερο και ἀναγκαιότερο τμήμα τοῦ πληθυσμοῦ, γιατί ἀπό τά μέλη τῆς μοῖρας αὐτῆς ἐξαρτᾶται ἡ αὐτοδύναμη ἀνάπτυξη τῆς οἰκονομίας και αὔξηση τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος τῆς πολιτείας.

Ἡ διάκριση τῶν πολιτῶν στίς τρεῖς μοῖρες ἐπιτρέπει τὴν ἀρμονική λειτουργία τῆς πολιτείας.

Δ) Διεξαγωγή ἐμπορίου. Ὁ Ἰππόδαμος ὀρίζει μέ σαφήνεια τίς δραστηριότητες κάθε μοῖρας. Εἰδικότερα τό «μεταβλατικόν και ἐμπορικόν» τμήμα τοῦ «βανούσου», ἀσχολεῖται μέ τό ἐμπόριο, τό ἐσωτερικό και τό διεθνές ἐμπόριο, τά τυχόν πλεονάσματα ἐξάγονται, «τό δέ μεταβλατικόν και ἐμπορικόν, ὃ τά μὲν ἐν τά πόλει περιουσιάζονται ἐπὶ τάν ξέναν διάγεται, τά δέ ἀπό τὰς ξένας ἐς τάν πόλιν»⁹³.

Δ) Ἀπαγορεύεται ἡ ἀπασχόληση τῶν μελῶν τοῦ «βουλευτικοῦ» και τοῦ «ἐπικούρου» μέ τίς παραγωγικές δραστηριότητες, ὅπως γεωργία και ἐμπόριο⁹⁴. Περαιτέρω, ἀξιολογεῖται ἱεραρχικά κάθε μοῖρα: τό «βουλευτικόν» χαρακτηρίζεται «ἀριστον», τό «βάνουσον», ὡς τό «χειρῆιον», ἐνῶ ἐνδιάμεσα βρίσκεται τό «ἐπίκουρον»⁹⁵. Μέ τὴν ἀξιολόγηση κάθε μοῖρας ἀναγνωρίζεται ἡ ὑπεροχή τῆς ἐνασχολήσεως μέ τὴ λήψη πολιτικῶν ἀποφάσεων, ἐνῶ ἀπαξιώνεται ἡ χειρωνακτική ἐργασία.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ἰαμβλίχου, *Περὶ τοῦ πυθαγορείου βίου* (de vita pythagorica) 17,72. Πρβ. 35, 249: «ἀλλ' ὅμως ἐπεκράτει μέχρι τινός ἡ τῶν Πυθαγορείων καλοκαγαθία και ἡ τῶν αὐτῶν βούλησις, ὥστε ὑπ' ἐκείνων οἰκονομεῖσθαι βούλεσθαι τά περὶ τὰς πολιτείας».

2. Πρβ. Ἰαμβλίχου, ἔ.ἀ., 23,104. Βρύσσωνος, *Οἰκονομικός*, σέ Stob. V. 28,15 p. 680,7-681,14.

3. Καλλικρατίδα, *Περὶ οἰκῶν εὐδαιμονίας*, σέ Stob. IV 28,16 p.681,15-688,8.

4. Περικτιόνης, *Περὶ γυναικῶν ἀρμονίας*, σέ Stob. IV 25,50 p. 631,4-632,9.

5. Φίντυος, *Περὶ γυναικῶν σωφροσύνας*, σέ Stob. IV 23,61 και 61^α, p. 588, 17-593,11.

6. Ἰπποδάμου, *Περὶ εὐδαιμονίας*, σέ Stob. IV 39,26 p. 908,9-914,12=94-97 Thes. Και ἰδίου, *Περὶ πολιτείας*, σέ Stob. IV 34,71 p. 846-848 97,18-102,20 Thes.

7. Γιὰ τούς δύο αὐτούς συγγραφείς, πρβ. E. Barker, *From Alexander to Constantine. Passages and Documents illustrating the History of Social and Political Ideas 336 B.C. — A.D. 337*, Oxford 1956, σσ. 361-73.

8. Γιὰ τό θέμα αὐτό βλ. C. Natali «Oikonomia in Hellenistic Political Thought», σέ A. Laks and M. Schofield, ἐπιμ., *From Justice and Generosity*, Cambridge Univ. Press, Cambridge (UK) 1995, σσ. 95-128, ἐδῶ σ. 113.

9. A.A. Trever, *A History of Greek Economic Thought*, Diss, Chicago 1916, [ἀνατ. Porcupine Press, Philadelphia 1975], σ. 125, σημ. 5.

10. Fr. Wilhelm «Die Oeconomica der Neopythagoreer Bryson, Kallidratidas, Periktione, Phintys», *Rheinisches Museum* 70 (1915) 161-233, ἐδῶ σσ. 161-62. M. Plessner, *Der OIKONOMIKOS der Neopy-*

thagoreers Bryson und sein Einfluss auf die islamische Wissenschaft, C. Winter, Heidelberg. 1928, σ.7.

11. A. Städele, *Die Briefe des Pythagoras und der Pythagoreer*, Meisenheim a. Glan 1980. Debra Nails, «The Pythagorean women Philosophers. Ethics of the household», K. Boudouris, ed., *Ionian Philosophy*. Athens 1989 [International Association for Greek Philosophy], σσ. 291-297.

12. Για τις οικονομικές αντιλήψεις του Βρύσωνος είχαμε ασχοληθεί σε παλαιότερα δημοσιεύματά μας. Πρβ. Φιλόδημος, *Περί οικονομίας*. Απόδοση Εϋ. Μανιάτη — Πρόλογος και Σχόλια Χ. Μπαλόγλου, Έλεούθερη Σκέψις, Άθήνα 1994, σσ. 65-67. Χ. Μπαλόγλου, *Η οικονομική σκέψη των Αρχαίων Ελλήνων*, Θεσ/νίκη 1995, σσ. 455-57, Βραβείον Ακαδημίας Άθηνων. C. Baloglou and A. Constantinidis «The treatise “Oeconomicus” of the Neopythagorean Bryson and its influence on Arab-Islamic Economic Thought», *Journal of Oriental and African Studies* 8 (1996) 46-55.

13. Stob. IV 28,15 pp. 680,7-681,14 = 56,14-57,10 Thesl.

14. Stob. IV 28,15 p. 680,8-681,3 και p. 681,4-14.

15. Stob. IV 28,15 p. 680,13-681,2.

16. Stob. IV 28,15 p. 681,4.

17. Άριστοτέλους *Πολιτικά* Α 6, 1255 a4-5.

18. Άριστοτέλους *Πολιτικά* Α 6, 1255 a5: «Δούλος κατά νόμον». Βλ. και Α 4, 1254 a15, 1254 b19, Γ 6, 1278 b33: «Φύσει δούλος ἢ δούλος κατά φύσιν».

19. Stob. IV 28,15 p. 681,8.

20. Stob IV 28,15 p. 681, 7-9.

21. M. Plessner, *Der OIKONOMIKOS des Neupythagoreers...*, ἐ.ά. Πρβ. τή βιβλιοπαρουσίαση του Μ. Bouyges, *Gnomon* 7 (1931) 256-60.

22. M. Plessner, ἐ.ά., σσ. 216,12-217,14.

23. M. Plessner, ἐ.ά., σσ. 218-19 C. Baloglou and A. Constantinidis «The treatise “Oeconomicus” of Bryson...» ἐ.ά., σσ. 50-51.

24. M. Plessner, ἐ.ά., σσ. 29-30.

25. Y. Essid «Islamic Economic Thought», S. Todd Lowry, επιμ., *Pre-Classical Economic Thought. From the Greeks to the Scottish Enlightenment*. Kluwer Acad. Publ., Boston 1987, 77-102, ἐδῶ σσ. 84-85.

26. Y. Essid «Greek economic thought in the Islamic milieu, Bryson and Dimashqi», S. Todd Lowry, επιμ., *Perspectives on the History of Economic Thought*, τόμ. VII, καθώς και *Perspectives on the Administrative Tradition. From Antiquity to the twentieth century*. Worcester 1992, σσ. 39-44. Βλ. και του ίδιου *A Critique of the origins of Islamic Economic Thought*, E.J. Brill, Leiden — New York — Köln, 1995 [Islamic History and civilization, Studies and Texts 11], σσ. 179-230, ὅπου ἐκτίθεται μέ τίτλο «Tabdir al — Manzil Household Administration» ἡ ἐπίδραση του Βρύσωνος. Πρβ. τίς βιβλιοκριτικές των S. Todd Lowry, σέ *History of Political Economy* 28(4) 1996, σσ. 707-9. M. Tomass, σέ *European Journal of the History of Economic Thought* 3 (1) 1996, σσ. 149-52 και C. Baloglou σέ *Journal of Oriental and African Studies* XI (2000-2002) [δημ. 2003] 238-242. Τό ἔργο του Βρύσωνος ἀναλύεται μέ σύντομους χαρακτηρισμούς ἀπό τόν R. Laurenti, *Studi sull' Economico attribuito ad Aristotele*, Milano Marzorati, 1968 και ἀπό

τόν Α. Κανελλόπουλο. *Σύγχρονες οικονομικές σκέψεις των Αρχαίων Ελλήνων*, τόμ. Α, Α. Λιβάνης, Άθήνα 1996, σ. 342.

27. K. Praechter «Kallikratidas (Nr.2)», *RE* X. 2 (1919), στ. 1642-43, ἐδῶ στ. 1643.

28. Stob. IV 22^d 101, pp. 534,10-536,5=103,1-18 Thesl.. Stob. IV 28,16-19, pp. 681,15-688,8=103,19-107,11 Thesl.

29. Φιλόδημος, *Περί οικονομίας*, ἐ.ά., σ. 67. Χ. Μπαλόγλου, *Η οικονομική σκέψη*, σσ. 457-58.

30. Stob. IV 28,16 p. 681,14-15.

31. Stob. IV 28,16 p.

32. Stob. IV 28,17 p. 684,17-18: «Προσέτι πρακτικά και θεωρητικά ἡ ἐξουσία εἶναι ἄλλη “δεσποτική” ἄλλη “ἐπιστατική” και ἄλλη “πολιτική”» (Απόδοση Χρ. Θεοδωράτου).

33. Stob. IV 28,17 p. 685, 1-2.

34. Stob. IV 28,17 P. 685, 12-13: «Και ὁ οἶκος και ἡ πόλη, τηρουμένων των ἀναλογιῶν, ἀποτελοῦν μίμηση τῆς ὀργανώσεως του κόσμου» (Απόδοση Χρ. Θεοδωράτου).

35. Stob. IV 28,17 p. 685, 13-19.

36. Stob. IV 23,61 και IV 61^a pp. 588,17-593,11=151,17-154,11 Thesl.

37. Stob. IV 23,61 p. 587, 5-6.

38. Stob. IV 23,61 P. 587, 8-11.

39. Stob. IV 23,61 p. 587, 3-17.

40. Stob. IV 23,61^a, pp., 588,17-593,11.

41. Stob. IV 25, 50, pp. 631,4-632,9=145,7-146,22 Thesl. Και Stob. IV 28,19 pp. 688,9-693,9=142,16-145,6 Thesl.

42. Stob. «Γιατί τότε δέν θά ὠφελήσει μόνο τόν ἄνδρα της, ἀλλά και τά παιδιά της και τούς συγγενείς και τούς δούλους και ὅλο τό σπίτι στό ὁποῖο συμπεριλαμβάνονται και κτήματα και φίλοι συμπολίτες και ξένοι» (Απόδοση Χρ. Θεοδωράτου).

43. Stob. IV 25,50.

44. Stob. IV 28,19.

45. Stob. IV 28,19 p. 688, 24-26.

46. Stob. IV 28,19 p. 688, 35-37.

47. Stob. IV 28,19 p. 693.

48. Διωτογένους, *Περί ὁσιότητος*, σέ Stob. IV 43,95 και IV 43,130. Διωτογένους, *Περί βασιλείας*, σέ Stob. IV 48,61 και 62.

49. Σθενίδα Λοκροῦ, *Περί βασιλείας*, σέ Stob. IV 48, 63.

50. Ἐκφάντου, *Περί βασιλείας*, σέ Stob. IV 48, 64, 65, 66.

51. A. Delatte, *Essai sur la politique pythagoricienne*, Champion, Paris 1922 (Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l' Université de Liege, Fasc. XXIX).

52. E. Goodenough, «The political philosophy of Hellenistic Kingship», *Yale Classical Studies*, 1 (1928) 55-102, ἐδῶ σσ. 64-91. Ὁ Goodenough ἀκολουθεῖ στήν χρονολόγηση τόν W. Theiler, «Rezension: A. Delatte, Essai sur la politique Pythagoricienne Paris 1922», *Gnomon* 2 (1926) 147-56, ἐδῶ σσ. 150-54, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐντάξει τίς πραγματείες αὐτές στήν ἐλληνιστική πολιτική φιλοσοφία.

53. A. Delatte, *Essai sur la politique...* ἐ.ά. Τά ἔργα μετέφρασε στή Γαλλική ὁ S. L. Delatte, *Les traites de*

la royauté d' Ecpante, Diotogène et Sthenidas. Liege 1942.

54. E. Barker, *From Alexander to Constantine. Passages and Documents illustrating the History of Social and Political Ideas* 336 B.C. - A.D. 337. Clarendon Press, Oxford 1956, σ.361. Ὁ συγγραφέας μετέφρασε ἀποσπάσματα τοῦ Διωτογένους *Περὶ βασιλείας* (σσ. 363-67) καὶ τοῦ Ἐκφάντου (σσ. 367-72) στὴν ἀγγλική.

55. Ὁ E. Goodenough ἀνεγνώρισε τὴ σημασία τῶν πραγματειῶν καὶ τῶν τριῶν νεοπυθαγορείων φιλοσόφων καὶ διερεύνησε τίς ἐπιδράσεις τῶν χαλδαϊκῶν, ἀσσυριακῶν καὶ περσικῶν φιλοσόφων στὸν Ἐκφάντο.

56. Γιά τὸ θέμα αὐτὸ βλ. P. Hadot «Fürstenspiegel», *Reallexikon für Antike und Christentum* VIII (1972), σσ. 555-632, ἐδῶ σσ. 589-92.

57. Stob. IV 43,95.

58. Stob. IV 43,95.

59. Stob. IV 43,95 (Ἀπόδοση E. Λιακάκου).

60. Stob. IV 48,61, καὶ 62.

61. Stob. IV 48,61 p. 25.

62. Θεμιστίου, Ὑπατικός εἰς τὸν αὐτοκράτορα Ἰοβιανὸν 64b. Τοῦ Ἰδίου, Χριστήριος τῷ αὐτοκράτορι ὑπὲρ τῆς εἰρήνης καὶ τῆς ὑπατείας τοῦ στρατηγοῦ Σατορνίνου 212d. Τοῦ Ἰδίου, Ἐπὶ τῇ φιλανθρωπῶν τοῦ αὐτοκράτορος Θεοδοσίου 228a. Πρβ. A. Steinwenter, «NOMOS EMΨΥΧΟΣ Zur Geschichte einer politischen Theorie», *Anzeiger der Akademie der Wissenschaften in Wien, phil-hist. Klasse.* 83 (1946) 250-268. G.J.D. Aalders, «Nomos Empsychos», *Politeia und Res publica. Palingenesia IV*, ἐκδ. ὑπὸ P. Steinmetz. Wiesbaden 1969, σσ. 315-329.

63. Stob. IV 48,61 p., 26-27.

64. Stob. IV 48,61.

65. Stob. IV 48,62 (Ἀπόδοση Χρ. Θεοδωράτου).

66. Stob. IV 48,61 (Ἀπόδοση Χρ. Θεοδωράτου).

67. Stob. IV 48,63.

68. Stob. IV 48,63.

69. Ὁ Ἐκφάντος ὁ Πυθαγόρειος ἦταν σύγχρονος τοῦ Ἀρχύτα τοῦ Ταραντίνου. Τὸ ἔργο του ἦταν γραμμένο στὴν ἀττική διάλεκτο. Τὰ διασωθέντα ἀποσπάσματα «περὶ βασιλείας» εἶναι γραμμένα στὴ δωρική, καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ χαρακτηρίζεται (Ψευδο)Ἐκφάντος. Πρβ. E.R. Goodenough, «The political philosophy...», ἐ.ἀ., σ. 75.

70. Stob. IV 48,64-66.

71. Stob. IV 48,64.

72. Stob. IV 48,64.

73. Stob. IV 48,65.

74. Stob. IV 48,66 (Ἀπόδοση Χρ. Θεοδωράτου).

75. Stob. IV 48,66.

76. Τὸ τμήμα αὐτὸ εἶχε παρουσιασθεῖ στὸ *II. Annual*

Conference of the European Society for the History of Economic Thought. (Bologna, 27 February — 1. March 1998) μὲ τὸν τίτλο «The politico-economic ideas of Hippodamus the Neopythagorean». Ἀπὸ τῆ θέση αὐτὴ ἐπιθυμῶ νὰ ἐκφράσω τίς εὐχαριστίες μου στὸν καθηγητὴ G. Giorgini (Universita di Bologna) γιὰ τίς κριτικές του παρατηρήσεις. Δημοσιεύθηκε μὲ τὸν τίτλο «The politeia of Hippodamus the Neopythagoreau: A contribution to Hellenistic Economic Thought», *Journal of Neoplatonic Studies* VIII (2001) N. 1.

77. Stob. IV 39,26 p. 908, 9-914,12=94-97 Thes.

78. Stob. IV 34,71 p. 846-848=97,19-102,20 Thes.

79. Πρβ. Italo Lana, «I frammenti del pseudo-Ippodamo Pitagorico» *Rivista di Filosofia* XL (III) (1949) 315-31, ἐδῶ σσ. 315-17. H. Thesleff, *The Pythagorean Texts of the Hellenistic Period.* Abo 1965, σ. 97. E. Schütrumpf, *Aristoteles. Politik Bücher II-III. Übersetzt und erläutert von E. Schütrumpf.* Berlin, Akademie Verlag, 1991, σ. 263.

80. Ἀριστοτέλους *Πολιτικά* B 8, 1267 b22-1269 a28. Στὸ ἔργο μας, *Ἡ οικονομικὴ σκέψη τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων.* Θεσσαλονίκη 1995, σ. 201, ὑποστηρίξαμε, ἐσφαλμένα, ὅτι ὁ νεοπυθαγόρειος Ἴπποδάμος ταυτίζεται μὲ τὸν Ἴπποδάμο τὸν Μιλήσιο. Πρβ. τὴ βιβλιοκρισία τῆς Παρασκευῆς Γκιολῆ, *Πλάτων* 47 (1995) [1996], σ. 232. Τὴν ἴδια ἀποψη, δυστυχῶς ἐσφαλμένη, ἀναφέρει καὶ ὁ Ἀ. Κανελλόπουλος, *Σύγχρονες οικονομικὲς σκέψεις τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων.* Λιβάνης, Ἀθήνα, 1996, σσ. 399-400.

81. Ἴπποδάμου, *Περὶ πολιτείας*, 99, 22-25 Thes.

82. Ἴπποδάμου, *Περὶ πολιτείας*, 102, 14-20 Thes.

83. Δικαίρχου, *Τριπολιτικός*, σέ F. Wehrli, *Die Schule des Aristoteles. — Texte und Kommentar.* Schwabe & Co, Basel — Stuttgart 1967², 28-29, Fr. 67-72. Πρβ. G.J.D. Aalders, *Die Theorie der gemischten Verfassung im Altertum.* Amsterdam: A. Hakker, 1968, σσ. 20-21.

84. H. Thesleff, *The Pythagorean Texts...*, ἐ.ἀ., σ. 98,15.

85. H. Thesleff, ἐ.ἀ., σσ. 98, 13-14.

86. H. Thesleff, ἐ.ἀ., σ. 98,25.

87. H. Thesleff, ἐ.ἀ., σ. 98,16.

88. H. Thesleff, ἐ.ἀ., σ. 98,14.

89. H. Thesleff, ἐ.ἀ., σσ. 99, 5-6.

90. H. Thesleff, ἐ.ἀ., σ. 98,16.

91. H. Thesleff, ἐ.ἀ., σσ. 98, 14-15.

92. H. Thesleff, ἐ.ἀ., σσ. 99, 12-15.

93. H. Thesleff, ἐ.ἀ., σσ. 99, 13-15.

94. H. Thesleff, ἐ.ἀ., σσ. 98, 16-17.

95. H. Thesleff, ἐ.ἀ., σσ. 98, 18-19.

Πολιτισμικές διαστρωματώσεις καί προβλήματα διαχείρισης ιδεολογιών

Δημήτριος Πουλάκος

Οί ομοιότητες και αναλογίες ανάμεσα στις ιδεολογίες και τά αντίστοιχα πολιτιστικά ευρωασιατικά υποστρώματα μαρτυρούν την ύπαρξη ορισμένων κοινών στοιχείων στους τρεις αρχαίους πολιτισμούς, τόν Ινδικό, τόν Ιρανικό και τόν Ευρωπαϊκό. Υπάρχουν ομόλογες συλλογικές παραστάσεις, ψυχολογικές και κοσμοθεωρητικές βάσεις, πού προϋποθέτουν έναιο τρόπο σκέψης, ομόρρυθμες νοοτροπίες, θεσμούς, δομές και νομικο-θεολογικές όρολογίες. Είμαι βέβαιο ότι Ινδοϊρανικοί λαοί, πού μιλούσαν πρωτοσανσκριτικά ιδιώματα, ήλθαν σέ επαφή μέ αρχαίους μεσογειακούς πολιτισμούς. Άλλά αν και είναι ιστορικά αποδεδειγμένη ή ύπαρξη Ινδοευρωπαϊκών χαρακτηριστικών των λαών αυτών σέ διάφορους σταθμούς τους, κατά μήκος τής πορείας τους στήν περιοχή τής Ανατολίας, όπως στήν περίπτωση των Μιτάνι, των Άκκάδων και των Χουριτών, δέν μπορούμε ακόμη νά αποκαταστήσουμε τήν εθνική τους ταυτότητα. Μία νεώτερη εκδοχή αποδίδει τήν συνάφεια αυτή στήν ύπαρξη ενός γλωσσικού κοινού μεσολιθικού «Νοστρακικού» επιπέδου¹.

Η στιχουργική των Βεδικών ύμνων τής Άβέστα, τής αιολικής όμηρικης και λυρικής ποίησης και των επικών Ιρλανδικών ασμάτων έχει όμοιοδη σημεία. Όρισμένες αίνετικές και λατρευτικές εκφράσεις παρέχουν τήν εντύπωση μίας πιθανής λειτουργικής και ήρωϊκής αντιστοιχίας, λεκτικά ιδιώματα συγγενή φαίνεται νά αποσπάρθηκαν από τόν ίδιο γλωσσικό κορμό. Σέ διάφορες εξέλικτικές στιγμές και ενῶ τά δύο άκρα του Ευρωασιατικού ιδεολογικού συνεχούς, τό Ινδοϊρανικό και τό Κελτικό, εμφανίζονται περισσότερο συντηρητικά, ή κεντρική έλληνική, σλαβική και Γερμανική ομάδα είναι ριζοσπαστικώτερη και πιό ανανεωτική. Βέβαια, ύπάρχει απόσταση ανάμεσα στό γεγονός ότι τό αρχαϊκό Ιρλανδικό και τό Ινδικό δίκαιο έχουν ανταποκρίσεις (πράγμα πού ό Γ. Ντυμεζίλ χαρακτηρίζει μεγάλη τύχη) και στήν θεωρία του Γ. Ντεβότο,

γιά τήν ύπαρξη στήν περιοχή αυτή ενός κεντρικού πολιτιστικού πυρήνα, πού έγινε πιό συλλογικός και λαϊκός μετά τήν υποχώρηση των δυναμικώτερων στοιχείων, τής στρατιωτικής και Ιερατικής άριστοκρατίας. Όπωςδήποτε, όμως, ό ρυθμός επέκτασης τής όμοιογενούς αυτής Ινδοευρωπαϊκής κοινωνίας προϋποθέτει μεγάλη κοινωνική και πολιτιστική συνοχή, τήν ύπαρξη αξιόλογης γιά τήν εποχή τής τεχνολογικής επίδοσης και ίσως μερικά κλιματολογικά ή δημογραφικά σύνδρομα, πού θά πρέπει νά έρευνηθούν. Η συγκρισιμότητα δέν πρέπει νά περιορίζεται σέ όνόματα ή μορφές, αλλά σέ μεθοδεύσεις και σέ είδη και ρυθμούς έκφρασης, όπως τό έπος, ή ιστοριογραφία και τό άφηγηματικό ύφος².

Πέρασαν πεντακόσια περίπου χρόνια άφ' ότου διαπιστώθηκε ή γλωσσική σχέση μεταξύ των τριών αυτών Ιρανοϊνδοευρωπαϊκών (ό όρος είναι συμβατικός) κέντρων και πνήντα άφ' ότου αποδείχθηκε, από τήν συγκριτική ιστορία, ή ταυτόσημη σχέση τους, κυρίως στό θρησκευολογικό πεδίο. Οί μετέπειτα όμως και, κυρίως, οί σύγχρονες πολιτικές αντιλήψεις, αντί νά συγκλίνουν προς τήν πολιτιστική τους ταύτιση, άκολουθούν άποκλίνουσες γραμμές διαφοροποίησης.

Η κατάρρευση τής Σοβιετικής Ένωσης και ή Βορειοατλαντική προσπάθεια νά καλύψει τό Ευρωασιατικό ήπειρωτικό κενό πού προέκυψε, φέρνει στήν επικαιρότητα τό πρόβλημα τής ανασύνδεσης των επιφανειακά έτερογενών περιφερειακών τμημάτων του Ευρωασιατικού χώρου. Ό συγχρονισμός των ιστορικών γεγονότων σέ τρεις πόλους του χώρου αυτού, τήν Ευρώπη, τήν Ινδία και τό Ιράν, κατέδειξε τήν έξάρτησή τους από ένα κεντρικό σημείο τής ανατολικής Ευρώπης, όπου φαίνεται ότι διαμορφώθηκε τό πρότυπο τής ενότητας αυτής και φέρνει στήν επικαιρότητα έρωτήματα σχετικά μέ τά αίτια και τίς επιπτώσεις τής συγχρονικής τους διασύνδεσης. Η αρχαία θεωρία τής Ευρωπαϊκής καταγωγής των πληθυσμών τής Κεντρικής Άσίας, των Το-

καρίων, πού ἦταν νεστοριανοί μονοφυσίτες Χριστιανοί, ἐρμήνευε τήν ὁμόκεντρη διάδοση τῶν πολιτιστικῶν δεδομένων. Αὐτή ἡ θεωρία στηρίζεται στά σανσκριτικά ἰσόγλωσσα, φορεῖς μιᾶς κοινῆς ἀντίληψης γιά τήν ζωή πού βασιζόταν σέ μιᾶ ιδιαίτερη καί ὁμοειδή θρησκευτική ἀποψη. Αὐτή ἡ ἀποψη ἀντιμετώπισε τίς ἰδιόμορφες συνθήκες μέ κατάλληλους τρόπους προσαρμογῆς καί κυρίως μέ μιᾶ μέθοδο τριαδικῆς διάκρισης τῶν πολιτιστικῶν ἐννοιῶν. Ἔτσι καί οἱ τρεῖς αὐτές κοινωνίες ἔχουν τόν ἴδιο τρόπο σκέψης, πού διακρίνει τόν κόσμον σέ α) θρησκευτικοπολιτικές, β) στρατιωτικοδυναμικές καί γ) οἰκονομικοπαραγωγικές λειτουργίες. Διαπιστώθηκαν κατά τά τελευταῖα χρόνια τόσο στενές ἰδεολογικές καί διαρθρωτικές ὁμοιότητες ἀνάμεσα σέ φιλοσοφικά, ἱερά καί ποιητικά κείμενα, ὅπως ἡ πλατωνική Πολιτεία, οἱ Βέδες, οἱ Οὐπανισάντ, ἡ Ἀβέστα, τά ἔπη, οἱ σάγκες καί οἱ μυθολογίες τῶν ἰνδοευρωπαϊκῶν πολιτισμῶν, ὥστε δέν εἶναι πιά δυνατή ἡ διαφοροποίηση τῆς ἀντιμετώπισής τους.

Ἡ πρωτοεθνοτική σύνθεση τῶν ἀρχαίων κεντροασιατικῶν πληθυσμῶν ἰνδοευρωπαϊκῆς προέλευσης ἀποτελεῖται, ἀπό τήν ἀποψη τῆς σύγχρονης ἐθνολογικῆς τους ταυτότητας, ἀπό φυλές «Κούρδων». Οἱ ἀρχαῖες αὐτές φυλές ἐξαιρουμένον νά κατοικοῦν στά ἐδάφη τῶν ἀρχαίων Μήδων καί νά ἔχουν, στήν πλειοψηφία τους καί παρά τόν ἀναγκαστικό προσυλητισμό τους στόν ἰσλαμισμό, μιᾶ παρεμφερῆ μέ τόν ζωροαστρισμό λαϊκή θρησκευτική λατρεία, τήν αἵρεση τῶν «πιστῶν τῆς Ἀλήθειας»³. Ὁ ἐντοπισμός τοῦ κούρδικοῦ στοιχείου γύρω ἀπό τήν περιοχὴ τῶν ἀρχαίων Μήδων τό ταυτίζει ἔτσι μέ αὐτούς καί ἡ νευραλγική τους γεωγραφική θέση ἀνάμεσα στίς πέντε θάλασσες, τήν Κασπία, τή Μεσόγειο, τόν Εὐξείνιο, τήν Ἐρυθρά καί τόν Περσικό, συνηγορεῖ μέ τήν ἀποψη ὅτι οἱ πρόγονοι τῶν Κούρδων ἦταν συνιδρυτές τοῦ Περσικοῦ Κράτους, τό ὁποῖο ἀντιμετώπισε πρωτοῖστορικά μέ ἐπιτυχία τό πρόβλημα τῆς ἐπικοινωνίας τῆς Ἄπω, Κεντρικῆς καί Πρόσω Ἀσίας μέ τή Μέση καί Ἐγγύς Ἀνατολή. Ὁ ρόλος αὐτός περιεπλάκη, λόγω τῆς σύζευξης τῶν Μήδων μέ τούς Πέρσες σέ μιᾶ ἀσταθῆ, λόγω τῆς ἀμεσης γειτνίασης μέ τήν στέππα, ἀμφιταλαντευόμενη σχέση μεταξύ τριαδικοῦ ζωροαστρισμοῦ καί δυαδικοῦ μανιχαΐσμου καί τῆς ἐμπλοκῆς τῆς Περσικῆς αὐτοκρατορίας μέ σημιτικούς πληθυσμούς (πού ἀπέληξε, μέ τήν ἀραβική ἀντεπίθεση καί τόν ἐν συνεχείᾳ προσυλητισμό της στόν σχιΐτισμό, ἰνδοευρωπαϊκό μετασχηματισμό τοῦ ἀραβικοῦ ἰσλαμισμού). Οἱ ἀρ-

χαῖοι Ἕλληνες ἔκαναν προφανῶς διάκριση ἀνάμεσα στά μηδικά καί περσικά στοιχεῖα τῆς γειτονικῆς τους μεγάλῆς αὐτοκρατορίας, διότι ἐνῶ ὁ Δίσχυλος ὀνομάζει τούς Πέρσες ὁμόαιμους καί οἱ Θεσσαλοί κατά τούς Ἕλληνες ἱστορικούς «ἐμῆδιζαν», οἱ Ἑλληνιστικές αὐτοκρατορίες καί ἡ διάδοχός τους Βυζαντινὴ προσπαθοῦσε ἀναποτελεσματικά, ἐπί μιᾶ χιλιετία, νά τούς ἀφομοιώσει.

Τό νεστοριανό ἢ τοκαριανό μονοφυσιτικό ἐγχείρημα τῆς κάλυψης τοῦ κενοῦ μεταξύ Εὐρώπης καί Ἄπω Ἀνατολῆς στηρίχθηκε στό πολιτιστικό ὑπόβαθρο τῆς ἰνδοευρωπαϊκῆς ἐνότητας τοῦ ἰρانيκοῦ καί ἰνδικοῦ κόσμου μέ τόν εὐρωπαϊκό. Τό ἐγχείρημα αὐτό κατέρρευσε ἐξ αἰτίας τῆς διάσπασης τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας σέ Δυτικὴ καί Ἀνατολικὴ καί τῶν περισπασμῶν πού προκαλοῦσε ἡ Δύση στό ἀνατολικό τμήμα τῆς Αὐτοκρατορίας, οἱ ὁποῖοι παρεμπόδισαν τήν ἀποτελεσματικὴ ὑποστήριξη, ἀπό τήν τελευταία αὐτή, τῆς πρωτομεσογειακῆς προσπάθειας τοῦ χριστιανισμοῦ πρὸς ἀποκατάσταση τῆς ἐνότητας τῆς κοινῆς εὐρωπαϊκῆς, ἰρانيκῆς καί ἰνδικῆς πολιτιστικῆς κληρονομίας. Ἡ περικύκλωση τοῦ ἑλληνορθόδοξου κέντρου τοῦ ἰνδοευρωπαϊκοῦ κόσμου ἀπό τήν δυτικὴ Εὐρώπη, τό Ἰσλάμ καί τούς Τούρκους, διέσπασε στήν ἀρχικὴ της φάση τήν κοινοπραξία τῶν Ἑλλήνων μέ τούς σλάβους συμμάχους. Οἱ Σλαῦοι, μέ τό δόγμα τῆς Ἁγίας Τριάδας, προσπάθησαν νά ἀνανεώσουν τήν ἰκανότητα ἀντίστασης τῆς ἰνδοευρωπαϊκῆς τριλιειτουργικότητας στόν ἰσλαμισμό, πού ἀπειλοῦσε ἐξίσου καί τόν ἰνδικό κόσμο. Τό Ἰσλάμ πῆρε τότε τήν μορφή ἐνός «δυαδικοῦ» (ἀφοῦ ἐστερεῖτο Ἐκκλησίας) σουννιτικοῦ διαδρόμου. Διαγράφηκε ἔτσι πιὸ καθαρά ἡ πραγματικὴ ἔννοια τοῦ διλήμματος τῆς μακεδονικῆς, ρωμαϊκῆς καί βυζαντινῆς στρατηγικῆς, γιά τόν ἂν ἡ ἀποκατάσταση τῆς ἰνδοευρωπαϊκῆς ἐνότητας ἔπρεπε νά ἀρχίσει ἀπό τήν Ἀνατολή ἢ ἀπό τήν Δύση, ἀπό τήν Γαλατία μέ τόν Ἀτλαντικό ὡς φυσικό σύνορο ἢ ἀπό τήν Περσία καί τήν Ἰνδία. Ὅπως καί στοὺς Ρώσους, 1.500 χρόνια ἀργότερα, ἡ στρατηγικὴ αὐτὴ ἀγνόησε ὅτι ἡ κατάκτηση τῆς Ἀσίας δέν ἦταν δυνατὴ χωρὶς νά ὀλοκληρωθεῖ, μέ τήν Κίνα, μέχρι τόν Εἰρηνικό. Ὁ ἐξισλαμισμός τῶν Τούρκων προκειμένου νά ἀπαλλαγοῦν ἀπό τούς Μογγόλους καί ἡ κατάκτηση ἀπὸ αὐτούς τῆς Ἰνδίας, τῆς Περσίας καί τῆς Ἀνατολίας βρίσκονται στήν ρίζα τοῦ σημερινοῦ ἀδιεξόδου τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, πού πρέπει νά ἐπιλέξει ἀνάμεσα στήν ἀφομοίωσή του ἀπὸ τήν ἀναβίωση προἰνδοευρωπαϊκῶν ἰδεολογικῶν ὑποστρωμάτων,

πού ήδη επικρατούν σέ ορισμένες δυτικές και βόρειες παρυφές του, και σέ μιά νέα επέκταση τής ισλαμικής απειλής, όπως εκείνη μεταξύ του 7ου αιώνα στή Γαλλία και του 15ου αιώνα στή Γερμανία. Έτσι ο σύγχρονος κίνδυνος περικύκλωσης τής Ευρώπης είναι ίσως μεγαλύτερος από κάθε προηγούμενη φορά.

Κατά τά τελευταία χρόνια, ο κύκλος τών ιστορικών γεγονότων διευρύνθηκε. Μέ οριζόντιες συγκριτικές τομές αποκαλύφθηκε ή λειτουργική σχέση ανάμεσα στόν ευρωπαϊκό, ιρανικό και ινδικό κόσμο, ή έκταση τής πολιτισμικής τους ένότητας και τά όρια τής ιδεολογικής σχέσης τους μέ άλλους ευρωασιατικούς πολιτισμούς, μέ τούς όποιους συνδέεται μέ κοινά υποστρώματα. Η σύγκριση τών αναβιώσεων τών διαφόρων πολιτιστικών διαστρωματώσεων παρέχει νέα στοιχεία στήν έρευνα και κυρίως διευκρινίζει τήν ανάγκη κατανόησης τής πολιτικής διαλεκτικής διεργασίας πού τίς διαμόρφωσε. Οί παλαιότερες μέθοδοι έρευνας του ίνδοευρωπαϊκού και κυρίως του ενδιάμεσου, συνδετικού κεντροασιατικού χώρου, πού αποτελεί τό ευρωασιατικό γεωγραφικό κέντρο, έχουν εμπειρικό χαρακτήρα. Μετά τήν διαπίστωση, πού παραμένει ισχυρή, του αρχικού κτηνοτροφικού χαρακτήρα του πληθυσμού του, επιχειρείται ή διάγνωση τών αιτιών τών κατά καιρούς επεκτατικών του εξάρσεων, μιά από τίς όποιες είναι ή ίνδοευρωπαϊκή του μορφή, πού σήμερα αμφισβητείται, συμπαρασύροντας όλο τό οικοδόμημα τής πολιτιστικής τής ένότητας, πράγμα πού κάνει αμφίβολη και τήν ανασύστασή της.

Πώς όμως διαδόθηκε, μέσα σέ μερικές χιλιετίες, ή ίνδοευρωπαϊκή σανσκριτική γλώσσα και ο πολιτισμός, σέ τρία κύματα πρός Άνατολή και Δύση, στήν Ευρώπη, τό Ίράν και τήν Ίνδία;

Ξέρουμε α) ότι ή ίνδοευρωπαϊκή ιδεολογία ήταν μιά κοσμοθεωρία δράσης και μεγιστοποίησης τής ανθρώπινης προσπάθειας· β) ότι ήταν τριλειτουργική οργάνωση, πού συνεπάγεται πρακτική αποτελεσματικότητα και θεωρητική προσαρμοστικότητα· γ) ότι ο αρχικός λαός-φορέας ήταν αρχικά γεωργο-κτηνοτροφικός, μέ περιοδική, προβλεπτή μεταναστευτικότητα, σέ αντίθεση μέ τό «Νοστρατικό» υπόστρωμα, πού ήταν κυνηγετικό και συλλεκτικό· δ) ότι κατά συνεκδοχή διέθετε παραγωγικά περιθώρια δημογραφικής αύξησης· ε) ότι ή πατριαρχική του οργάνωση, σέ σύνθεση μέ τά μητριαρχικά του υποστρώματα, του εξασφάλιζε δυναμισμό και ανα-

πτυξιακότητα· στ) ότι διέθετε, στόν οικονομικό και στρατιωτικό τομέα, τό άρμα και τό άλλογο, πού περιβεβλημένο μέ ιερότητα εξασφάλιζε τεχνολογικά και στρατιωτικά πλεονεκτήματα· ζ) ότι διέθετε γλωσσικό όργανο ευρύτερης επικοινωνιακής έμβέλειας· η) ότι ή τριλειτουργική διοικητική αποτελεσματικότητα επέτρεπε τήν καλύτερη χρησιμοποίηση τών «μειονοτήτων» ως τέταρτης έφεδρείας (τέταρτη «λειτουργία» τών σκλάβων, παρίων κλπ., οργανωμένων σέ ιδιαίτερες φυλές, σέ κάστες «γενικής χρήσης»).

Στά δεδομένα αυτά μπορεί νά προσθέσει κανείς διάφορα άλλα, μεταξύ τών όποιων: 1. Η έποχιακή κινητικότητα του κτηνοτροφικού πληθυσμού τής κεντροασιατικής στέππας συντελείται σέ μιά ακτίνα 500 περίπου χλμ. τόν χρόνο, μέ 10-20 βοοειδή ή 20-30 πρόβατα ανά οικογένεια. Αυτό δίνει μιά ιδέα τής μεγάλης επιφάνειας πού απαιτείται για τήν επιβίωση αρχικά μιάς ήμινομαδικής ίνδοευρωπαϊκής φυλής. 2. Οί αύξησεις πληθυσμού επιφέρουν αντίστοιχη ανάγκη αύξησης τής κατανάλωσης κτηνοτροφών, οί όποιες έμπορικά μπορεί νά προέρχονται μόνον από τρεις μεγάλες αγροτικές οικονομίες τής έποχής, τήν ρωμαϊκή στήν Ευρώπη, τήν κινεζική στήν Άσία και τήν Μεσοποταμία στήν Μέση Άνατολή. 3. Έξαιρέσει τής ανταλλαγής, πού απαιτεί αυτή ή δεδομένη οργάνωση και κινητικότητα, ή εξασφάλιση ως λείας πολέμου τών απαραίτητων ποσοτήτων απαιτεί τόν μετασχηματισμό τών φυλών σέ όρδες, πού είναι όμοσπονδίες φυλών μέ τήν απαιτούμενη για κάθε συγκεκριμένο έγχείρημα χρονική διάρκεια. Αυτό είναι μιά πρώτη ένδειξη τών κινήτρων για τήν ακτίνα ανάπτυξης τών κτηνοτροφικών πληθυσμών και για τήν κατεύθυνση τής επεκτατικής τους δράσης. Οί όρδες αυτές ήταν πολυεθνικές, κύριος όμως πόλος έλξης του μετακινούμενου πληθυσμού ήταν ή στρατιωτική, δηλαδή ή δεύτερη ίνδοευρωπαϊκή λειτουργία. 4. Η χρονική και έδαφική σταθεροποίηση τής φυλής απαιτούσε τήν όμοιογενοποίησή της. Οί εθνότητες διαμορφώνονται και ανασυντίθενται. 5. Στο παραπάνω υπόδειγμα, ο όγκος και ή ταχύτητα τών συμβολικών επικοινωνιών και ή κυκλοφορία τών ιδεών πρέπει νά είναι μεγάλη, διότι κοινωνίες του είδους αυτού έχουν ύψηλότερο συντελεστή κινδύνου από τίς αγροτικές. Γι' αυτό θεωρείται ότι στήν όρδή υπερισχύουν οί κεντρομόλες δυνάμεις, ενώ στίς αγροτικές οί κεντρόφυγες και ή παραπληρωματικότητα μέ τίς αγροτικές κοινωνίες έχει συγκεντρωτική και συσσωρευτική επίδραση.

Τό εμπόριο τῆς Μεσοποταμίας ἔφθανε, κατά τήν προϊστορική ἐποχή, μέχρι τήν Ἰνδία καί οἱ παραποτάμιες καί θαλάσσιες ἐπικοινωνίες ἀκολούθησαν τίς γραμμές ἀνάπτυξης τοῦ Ἰνδοευρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ μέχρι τόν Δούναβη-Ρήνο, μέ τάσεις ἀλληλεπίδρασης⁴. 6. Ἡ διγλωσσία καί πολυγλωσσία δέν παρεμπόδιζαν τήν γλωσσική ὑπεροχή τῆς στρατιωτικῆς λειτουργίας, ἐπέτρεπαν ὅμως τά ἀνοίγματα πρὸς τήν διαμόρφωση τῆς πρώτης λειτουργίας καί ἰδιαίτερα τοῦ ἱερατείου, διευκολύνοντας τήν ἀποτελεσματική ἐνταξή ξένων πληθυσμῶν στά Ἰνδοευρωπαϊκά σχήματα καί δημιουργώντας ὑψηλή ἐπεκτατική φόρτιση, πρὸς ἀντιμετώπιση πολλαπλῶν ἀπειλῶν, ξηρασίας, λιμῶν, κτηνοτροφικῶν κινδύνων. Ἡ διαμόρφωση ἐθνοθεολογικῶν συμβολικῶν δογμάτων, ὅπως ἡ θέωση, ἡ σάρκωση, ἡ ἀθανασία, καθώς καί ἡ ἀρχή τῆς ἐδαφικότητας, λειτουργοῦσαν ἐπίσης σάν κίνητρα ἢ ἀναστολές μέ δημογραφικές ἐπιπτώσεις⁶.

Πραγματικά, γιά τήν κατάκτηση τῆς Σιβηρίας, τῆς Αὐστραλίας καί τοῦ Καναδά, καί μάλιστα ὑπό δυσμενέστερες συνθήκες, ἀπαιτήθηκε ὁ ἴδιος χρόνος μέ τήν «ἀμερικανική ὀλοκλήρωση» ἀπό ὠκεανό σέ ὠκεανό, ἐνῶ ἡ Ἰνδοευρωπαϊκή πολιτισμική ἐξάπλωση ἀπαιτήσε τριακονταπλάσιο χρόνο. Ὁ «ὑπερανθρώπινος» πρωτάνθρωπος τοῦ Ζαρατούστρα ἐξειδικεύθηκε μέ ὑπόδειγμα τόν προμηθεϊκό ἥρωα καί τόν βραχμᾶνο μυστικιστή, ἐνῶ τό μετανθρώπινο ἰδεῶδες, ἂν ποτέ πραγματοποιηθεῖ, δέν προβλέπεται νά διαφοροποιηθεῖ.

Ἡ τριλειτουργική ἰδεολογία

Μέχρι τά μέσα τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ἡ μελέτη τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ εἶχε ὡς ἐπίκεντρο μιά εὐρωπαϊκή ἰδεολογία ἡ ὁποία, στό μέτρο πού ἀκολουθοῦσε κλασσικά πρότυπα, ἦταν ἑλληνοκεντρική. Μετά τό τέλος τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου, ὁ εὐρωπαϊκός πολιτισμός πῆρε περισσότερο τεχνική μορφή καί ἔγινε ἐκεῖνο πού ὁ Ἄλφρεντ Βέμπερ ὀνομάζει *Civilization*, σέ ἀντίθεση μέ τήν *Kultur*, ὅρο πού ἀναφέρεται στήν ἀνθρωπιστική μόρφωση καί παιδεία. Οἱ κλασσικές σπουδές περιορίστηκαν καί ἡ εὐρωπαϊκή ἡπειρος διχοτομήθηκε σέ μιά οικονομικά ἀνεπτυγμένη δυτική ἀτλαντική περιοχή καί στό ἀνατολικό τμήμα τῆς, πού θεωρήθηκε μέρος ἑνός εὐρασιατικῶν κύκλου πολιτισμῶν⁶.

Ταυτόχρονα, παρατηρήθηκε μιά τάση ἀμφισβήτησης τοῦ κύρους τῶν ἰδεολογιῶν, οἱ ὁποῖες θεωρήθηκαν, ἀπό τούς Μανχάιμ καί Λούκατς, ἀπλά ἰδεολογήματα. Ἄλλοι πάλι ὑποστήριζαν ὅτι οἱ ἰδεολογίες εἶχαν τελειώσει μαζί μέ τήν Ἱστορία.

Ὅπως δὴποτε, ἡ ἰδεολογία ἐξακολουθεῖ νά ἐπιβιώνει, μέ τήν ἐννοια τῆς ἀντίληψης γιά τόν κόσμον καί τήν ζωή. Στήν περίπτωση τῶν εὐρασιατικῶν πληθυσμῶν, ἡ κοσμοαντίληψη αὐτή εἶναι ὁμοιογενής καί τριλειτουργική. Κατατάσσει, κυρίως γιά λόγους ἐπιβίωσης τῆς κοινότητας καί ἀποτελεσματικώτερης διαχείρισης τῆς ἐξουσίας, τίς ἐννοίες καί τά ἀντικείμενα σέ τρεῖς κατηγορίες: σ' αὐτά πού ἀναφέρονται σέ μιά κυρίαρχη πολιτικοθηρησκευτική ἀρχή, σ' αὐτά πού ὑπάγονται σέ μιά ἡγετική στρατιωτική δύναμη καί σέ ὅσα ἔχουν σχέση μέ τίς παραγωγικές δραστηριότητες τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ κοινωνική ἰδεολογία εἶναι ἀντανάκλαση τῆς θεολογικῆς τριλειτουργικότητας, τῆς διάκρισης: α) πολιτικοθηρησκευτικῆς, β) στρατιωτικῆς καί γ) παραγωγικῆς σκέψης, ἡ ὁποία, στήν Ἰνδοευρωπαϊκή θερησκευτική κοσμοθεωρία, ἔχει ἐπίκεντρο τήν θεότητα. Στήν Βεδική Ἰνδία, τριλειτουργικοί θεοί ἡγοῦνται τῶν τριῶν λειτουργιῶν: ὁ Μίτρα-Βαρούνα ἐξουσιάζει, ὁ Ἴντρα-Ἄνι, Βισνοῦ, πολεμᾷ καί οἱ Νασάτια-Ἄσβιν παράγουν, θεραπεύουν καί ἀναπαράγουν. Ἀνάλογες τριλειτουργικότητες ὑπάρχουν στό Ἰράν, τήν Ἑλλάδα, τήν Ἰταλία, Γαλατία, Γερμανία καί Σκανδιναβία. Ἡ σοφία, ἡ δύναμη καί ἡ οἰκονομία ἦταν τά βασικά κριτήρια τῆς ἐννοιολογικῆς συγκρότησης τοῦ Ἰνδοευρωπαϊκοῦ αὐτοῦ πολιτισμοῦ⁷. Ἀνάλογες ἀνθρωπολογικές προεκτάσεις δίνει ἡ *Πολιτεία* τοῦ Πλάτωνα (580 δ), ὅπου γίνεται λόγος γιά τήν ψυχική ἀρχή τῆς γνώ-

σης, του μένους και μιας τρίτης, με διάφορες εκδηλώσεις αναπαραγωγικής δομής.

Η θεωρητική τυποποίηση του ινδοευρωπαϊκού τριλειτουργικού σχήματος θά είχε έννοιολογικά ως εξής: με την λειτουργία διατυπωμένη με τό γράμμα Λ και την κάθε μία από τις τρεις κατηγορίες της με τον αριθμό 1, 2, 3, ή πρώτη λειτουργία της εξουσίας, που εκφράζει την ευσέβεια, έπιστήμη και ευφυΐα θά είναι Λ1, ή δέ δεύτερη, της πολεμικής τέχνης, θά είναι Λ2 και ή τρίτη, της οικονομίας και ανάπτυξης του κοινωνικού σώματος, Λ3. Αυτές οι τρεις απαραίτητες για την κοινωνική ισορροπία ιδιότητες συμπληρώνονται, εκ των άνω προς τά κάτω, από δύο οντότητες, που τις ενσαρκώνουν με τον τρόπο τους. Στην κορυφή είναι ο Βασιλιάς, ο χαρισματικός άνδρας, για την πρώτη (άλλά όταν έχει στρατιωτική εξουσία άνήκει και στην δεύτερη) ή είναι μία θεά, που μπορεί να προσέρχεται και από την τρίτη λειτουργία, αλλά που μπορεί να λειτουργεί και στά τρία επίπεδα-λειτουργίες. Αυτά τά τρία δομικά στοιχεία αποτελούν ένα σύστημα. Μεταξύ του Λ1 και Λ2 υπάρχει αντινομία αλλά και κατ' ανάγκη αλληλεγγύη. Παράλληλα, μία κάθετη διχοτόμηση χωρίζει σε δύο όμολογες όψεις καθένα από τά τρία επίπεδα. Μία όψη καθορίζεται ανάλογα με τά μέσα δράσης και μετράται ανάλογα με την έντασή της (εκφράζεται με ρ, δηλαδή 1ρ, 2ρ και 3ρ), ενώ ή άλλη, αντίθετα, διαταρακτική και υπέρμετρη, είναι ή π (1π, 2π, 3π). Έτσι, ή εξουσία της πρώτης λειτουργίας τότε είναι καλοπροαίρετη, νομοθετική και ευσεβής (κατά Μ. Βέμπερ χαρισματική) και τότε τρομερή, τραγική, τυραννική και παραβαίνει τούς κανόνες. Η ίδια έννοιολογική αποτύπωση γίνεται και με την στρατιωτική δύναμη, ή οποία τότε είναι ιπποτική και στρατηγική και τότε βίαιη και κτηνώδης. Τό ρ της παραγωγικής λειτουργίας τότε αναφέρεται στην οικονομία και τά έργα της ειρήνης και τότε έχει διαταρακτικό ρόλο, με την έρωτική και καταναλωτική κατάχρηση. Τό αποτέλεσμα είναι ότι όρισμένες συγγένειες φυσικές υπάρχουν ανάμεσα σε μερικές λειτουργίες, λαμβανόμενες στό σύνολό τους, και μερικές όψεις μιας άλλης λειτουργίας. Από την άγνωση των αρχαίων κειμένων προκύπτει ότι οι υπερβολικές πλευρές του Λ1 έχουν περισσότερη σχέση και συνάφεια με τό Λ2, ενώ ή κανονισμένη όψη έχει περισσότερη με τό Λ3, πράγμα που εκφράζεται ως εξής:

1π	Λ2
1ρ	Λ3

Από μία σειρά λογικές συνεκδοχές του τύπου αυτού διατυπώθηκε τό συμπέρασμα ότι «οι όψεις μιας λειτουργίας έχουν την τάση να αντίθενται μεταξύ τους όπως οι άλλες δύο λειτουργίες»⁸, έρμηνευόμενων με τον τρόπο αυτό των όλισθημάτων μεταξύ των λειτουργιών, τά οποία ό Γ. Ντυμεζίλ αποδίδει σε ιδεολογικούς προσανατολισμούς που προσιδιάζουν σ' έναν συγκεκριμένο πολιτισμό, σε μία μετατόπιση του ιδεολογικού πεδίου. Δέν φαίνεται πάντως ότι τό παραπάνω λογικό σχήμα αποδίδει με ακρίβεια όλες τις πραγματικές κοινωνικές καταστάσεις.

Τό δυαδικό υπόστρωμα της τριαδικότητας στον προϊνδοευρωπαϊκό ευρωασιατικό χώρο. Οι δυαδικές αντιθετικές έννοιες προσιδιάζουν στους προέλληνες και στην ίωνική προσωκρατική σκέψη

Της διαμόρφωσης, στον ευρωασιατικό χώρο, της τριλειτουργικότητας ως έναίου, χαρακτηριστικού τρόπου νοηματικής και κοινωνικής έκφρασης της ινδοευρωπαϊκής ιδεολογίας, προηγήθηκε μία αρχαϊκή περίοδος διχοτόμησης της πραγματικότητας σε γενικές δυαδικές αντιθετικές έννοιες, με ισχύ καθολική ως προς την δομή του ανθρώπινου πνεύματος. Ο δυϊσμός ως φιλοσοφία χρονολογείται από τον 18ο αιώνα. Όσαν έννοια, όμως, ή δυαδική περίοδος μανιχαϊκών εναλλακτικών επιλογών άνήκει σε παλαιότερα πολιτιστικά επίπεδα και συμβιώνει με την ινδοευρωπαϊκή τριλειτουργική ιδεολογία ως πολιτιστικό της υπόστρωμα⁹.

Η σημερινή διαίρεση του ευρασιατικού χώρου σε δυτικό και ανατολικό πολιτιστικό κύκλο δέν είναι, κατά συνέπεια, σύμφωνη με την τριλειτουργική αντίληψη, που τον εντάσσει σε μία έναια ινδοευρωπαϊκή ιδεολογική περιοχή, αλλά με την προηγούμενη δυαδική θεώρηση της ζωής και με την άνοδο μιας προϊστορικής, παλαιοευρωασιατικής υποδομής, που αναβιώνει κυρίως σε περιπτώσεις μεγάλων πληθυσμιακών και κοινωνικών αντιπαραθέσεων. Ο δυϊσμός επιβιώνει στον τριαδικό ινδοευρωπαϊκό πολιτισμό ως «παρετιανό» κατάλοιπο και αναφέρεται σε δίδυμα εναλλακτικά συμβολικά νοήματα, όπως ή ήθική αντιπαραθεση του καλού με τό κακό, ή γνωστική σύγκρουση του εγώ με την έτερότητα, ή επιλογή μεταξύ ήμέρας και νύχτας ή ουρανού και γης, ή διάσπαση της θεότητας σε άγαθούς δαί-

μονες του φωτός και σκότιους αποτροπαϊκούς διαβόλους. Το δυαδικό υπόστρωμα λαμβάνει έπισης την μορφή διδύμων μυθικών αντιθέσεων, όπως της Δίκης με την Ύβρι, του Κράτους με την Βία, της Υγείας με την Άθανασία, της Άλήθειας με τό Ψεύδος και άλλων αντιτιθέμενων αρχετυπικών αξιών, που διατηρούνται σε αλληλεξάρτηση με την τριαδικότητα. Στο μέτρο που οι δυαδικές προσεγγίσεις προϋπήρχαν της τριλειτουργικής δημιουργείται, κάτω από την υποστρωματική τους πίεση, μία σύνθεση από τριαδικά και δυαδικά πρότυπα. Στίς παρεκκλίσεις των τριαδικών καταχωρούνται τά δυαδικά υπολλείμματα.

Η διαμόρφωση της τριλειτουργικότητας

Η συνάντηση, κατά μήκος της κεντρικής γεωγραφικής γραμμής του δυαδικού προϊνδοευρωπαϊκού ευρωασιατικού κόσμου, των νομαδικών και στρατιωτικών λαών με τους δυτικούς, πρωτοευρωπαϊκούς από την μία μεριά και τους ανατολικούς, πρωτοϊνδικούς και πρωτοϊρανικούς αγροτικούς πληθυσμούς από την άλλη, καθώς και η ανάγκη της ρύθμισης των νέων σχέσεων που δημιουργήθηκαν από την συνάντηση αυτή, συνέβαλαν στην δημιουργία της τρίτης, έπειτα από την στρατιωτική και παραγωγική κατηγορία, επιδιδαιτητικής πολιτικοϊερατικής ήγερσίας. Η ήγερσία αυτή νομιμοποιούσε ιδεολογικά, στο όνομα νέων θρησκευτικών αρχών, την ίδρυση μιας ινδοευρωπαϊκής τριλειτουργικής πολιτιστικής κοινότητας. Με την παραπληρωματική συνύπαρξη των τριών κατηγοριών προέκυψε μία νέα πολιτιστική ένότητα, αποτελούμενη, όπως είπαμε, από τις τρεις βασικές δυνάμεις, την κληρική και πολιτική έξουσία, ως πρώτη λειτουργία, τους στρατιωτικούς σχηματισμούς, που είχαν επιθετική και άμυντική αποστολή, ως δεύτερη λειτουργία και την παραγωγική, κυρίως αγροτική ή κτηνοτροφική λαϊκή βάση, ως τρίτη λειτουργία. Αυτές οι τρεις λειτουργίες αποτέλεσαν κυρίως διαρθρωτικές υποδιαίρεσεις και σύμβολα της ιδεολογικής οργάνωσης της ινδοευρωπαϊκής κοινωνίας και, σε διάφορο βαθμό, των πολιτισμών των λαών που ήλθαν σε έπαφή μαζί της. Από αυτήν προήλθε ένα είδος πρωτοεθνοτικής σύνθεσης, κυρίως στο επίπεδο της γλώσσας, που ήταν ή σανσκριτική, στην οποία βασίσθηκε βαθμιαία τό νέο ιδιαίτον κοινό χαρακτηριστικό, ή τριλειτουργική Ίνδοευρωπαϊκή κοσμοθεώρηση¹⁰.

Άλλά ό τριλειτουργικός αυτός συμβολισμός

δέν είχε μόνον σημειολογική και έπικοινωνιακή σημασία και δέν ήταν, όπως θά υποστήριζε ό Λέβυ-Σπρώς προκειμένου περί των πρωτόγονων ινδοαμερικανικών και των βιολογικών δυαδικών δομών¹¹, μία άσυνείδητη συλλογική και προ-κοινωνική μορφοποίηση από τό ανθρώπινο πνεύμα, σύμφωνα με τους νόμους των φυσικών αντιθέσεων και ανεξάρτητα από τόπο και χρόνο. Η τριλειτουργική μέθοδος ανάλυσης ήταν ταυτόχρονα και διαδικασία συστηματικής πολιτιστικής και ιδεολογικής οργάνωσης και διαχείρισης, με δεδομένο συστηματικό πνεύμα, που λειτουργεί έκτοτε κάτω από όρισμένες ιστορικές συνθήκες. Οι τρεις ινδικές κάστες, των βραχμάνων, των πολεμιστών-ξατρίγια και των χωρικών-βασίγια (που διασπάστηκαν μεταγενέστερα σε πολλές έκατοντάδες έσωτερικών υποδιαίρεσεων που έξυπηρετούσαν την πολιτική των ξένων κατακτητών), οι Ramnes, Luceres, Titienses στην Ρώμη ή οι «ίτσοι» ή ευπατρίδες, οι «περίοικοι» ή δημιουργοί και οι «θήτες» ή «είλωτες», ή κελτική διαίρεση σε δρυίδες, ίππεις και άπελεύθερους, ή γερμανική σε ευγενείς, έλεύθερους χωρικούς-στρατιώτες και δούλους, ή ινδική και ιρανική σε μάγους-ιερείς, πολεμιστές και χωρικούς, ή κατανομή των δυτικών μεσαιωνικών κοινωνιών σε oratores, bellatores και laboratores είναι όργανικές κατηγορίες, δομικά και θεσμικά απαραίτητες για την όμαλή μετεξέλιξη των αντίστοιχων κοινωνικών συνόλων. Οι ταξινομήσεις αυτές χρησίμευαν στην αποκατάσταση της τριλειτουργικότητας που ένίσχυε την κοινωνική συνοχή, ώστε να αντιμετωπίζονται ευκολότερα οι νέες έξωτερικές επιβουλές. Ό ανταγωνισμός και ή αντιμετώπιση, άλλωστε, τάξεων παραπληρωματικών δέν μπορεί να απολήξει παρά σε πολιτική συμφωνία¹².

Η τριλειτουργικότητα, λοιπόν, ισχύει κυρίως σαν εικόνα της ιδέας που οι ινδοευρωπαίοι είχαν για τον έαυτό τους. Αυτό δέν σημαίνει απαραίτητα ότι όλοι αυτοί οι πληθυσμοί ήταν πραγματικά χωρισμένοι σε τρεις λειτουργικές τάξεις. Από την σπανιότητα όμως στοιχείων για την ύπαρξη διαμορφωμένης σε κράτος έθνότητας, συμπεραίνουμε ότι οι πληθυσμοί αυτοί ήταν κινητοί και μεταναστεύοντες¹³. Οι ίδιες αυτές διακρίσεις συνέβαλαν, με την σειρά τους, στην διαμόρφωση και τον μετασχηματισμό του τριαδικού τρόπου σκέψης που συνδυάστηκε ή υποκατέστησε, στην ιστορία του πνεύματος, πολλές από τις αρχετυπικές δυαδικές έννοιολογικές αντιθέσεις.

Παρά την επιφυλακτικότητα του Γ. Ντυμε-

ζιλ αναφορικά με τις κοινωνικές εφαρμογές του βασικού θεολογήματος της αρχαίας ινδοευρωπαϊκής θρησκείας, την οποία αυτός έβλεπε περισσότερο ως τρόπο νοηματικής κατάταξης του αντίστοιχου πολιτισμού, ο Β. Σερζάν και οι περισσότεροι από τους επιστήμονες που δέχονται την βασική αυτή κοινωνιολογική αρχή, πέρα από την σημασία της ως συστήματος σκέψης, επανέρχονται στις πρώτες διατυπώσεις της θεωρίας και στα κοινωνιολογικά της πλαίσια. Ο πολλαπλασιασμός των σχετικών περιπτώσεων σε ποικίλους τομείς, οι φιλοσοφικές και επιστημονικές εφαρμογές της και η ιστορική της πραγματικότητα, όχι τόσο περιορισμένη όσο φαινόταν στην αρχή, ξεπέρασε την θεολογική εφαρμογή. Σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις προέκυπτε ότι όταν στο Ίράν μιλούσαν για τό κακό, αναφέρονταν σε λαούς της στέππας, ξένους και ανυπότακτους. Ένω στην Ίνδια ο βραχμανισμός αντιδιαστέλλεται από τους αυτόχθονες, τους οποίους καταπολεμά και καταδικάζει, συμπεριλαμβάνοντας, ενίοτε, και τους «φιλάργυρους» ινδοευρωπαίους. Ακόμη και στην περίπτωση των Γερμανών, Σκανδιναβών και Ρωμαίων, οι δύο πρώτες λειτουργίες στρέφονται έναντιον της τρίτης, ή οποία παρουσιάζεται όχι σαν υποταγμένη έπειτα από ήττα αλλά σαν μία τάξη στην οποία μετά τον πόλεμο ή την κοινωνική σύγκρουση προσφέρεται μία κατώτερη κοινωνική θέση. Έτσι και οι Δωριείς και Ίωνες, καθώς και οι Ίρανοί, δέν δημιουργούν μέν κάστες, όπως οι Ίνδοί, αλλά χαρακτηρίζουν περιφραστικά τις λειτουργίες (οι Πέρσες ονομάζουν τους πολεμιστές «αυτοί που κυκλοφορούν σε άρμα») ή τις χωρίζουν σε τρεις φυλές ή, όπως στην περίπτωση των Ίώνων. Στην Κρήτη, προϋπόθεση της Έλευθερίας είναι ή συμμόρφωση στην τριλειτουργική αρχή, ή πολιτική όμόνοια, ή πολεμική ανδρεία και ή κατάδικη της πολυτέλειας.

Δέν είναι εύκολο, κατά συνέπεια, να περιορίσουμε την τριλειτουργικότητα στο δομικό μόνο επίπεδο. Κατά την υπόθεση του Β. Σερζάν, στους πρωτοϊνδοευρωπαίους υπήρχαν ήδη ιερείς, όπως υπήρχαν και παραγωγοί, ενίοτε μέ πολεμικά καθήκοντα. Μέ τον πλουραλισμό των νεολιθικών οικογενειών, μέ την σταθεροποίηση της ατομικής ιδιοκτησίας στην γή και τά ζώα και μέ την δημιουργία αποθεμάτων, ή λεηλασία προσέκυψε ως πολεμικός θεσμός και ή συμμετοχή στη λεία ενίσχυσε την θέση του βασιλιά, που μπόρεσε, κατά τά ιρλανδικά και ινδικά κείμενα, να εξαγοράσει την υποστήριξη των ιερέων, των ύμνωδών και

λοιπών «κληρικῶν». Σχετικά μέ την προέλευση των πολεμιστών, δέν μπορεί κανείς να αποφανθεί χωρίς κίνδυνο αναχρονισμών. Οι Λουπέρκιοι, Τσέλερες, Άργοναυτες, Γίγαντες, Όρχομένιοι Φλέγκες, οι ιστορικοί Χάριοι, Θεσπιάδες, Παρθένιοι και άλλες ομάδες και εταιρείες, μάς παρέχουν ενδείξεις. Ο Γ. Ντιμπύ αναφέρει ότι στον 12ο μ.Χ. αιώνα, όταν οι εισβολές σταμάτησαν, οι στρατολογήσεις γίνονταν από περιθωριακούς νέους, που ή οικονομία δέν μπορούσε να απορροφήσει. Τέτοια «υποαπασχολούμενα» στελέχη πλαισίωναν τις έσωτερικές κυρίως σταυροφορίες. Η ένσταση είναι ότι για να έχει κανείς άρμα και όπλισμό, κατά την πέμπτη π.Χ. χιλιετηρίδα, έπρεπε να έχει προνόμια στηριζόμενα στον πλούτο. Μέ τον βασίλιά να διαθέτει οικονομική άν όχι ακόμη πολιτική εξουσία, μέ τους πλούσιους ή περιθωριακούς να είναι πολεμιστές, μέ τους ιερείς ειδικευμένους στην προφορική παράδοση, αφού απέφευγαν την γραφή ακόμη και κατά την μυκηναϊκή εποχή (έδω μπορεί να παρατηρήσει κανείς ότι εάν ή ιερογλυφική γραφή ήταν εύκατα, ακόμη περισσότερο εύκατα ήταν ή ανυπαρξία της), μπορεί να μέν έχουμε πάλη των τάξεων, αλλά έχουμε συννοχές και εντάσεις, καθώς και την ανάπτυξη μιας μεγάλης επιθετικής ικανότητας του συστήματος. Αλλά και τά κείμενα, μέ την παραδοσιακή τους σύνταξη και αναμετάδοση, όπως ή Ίλιάδα και τά λοιπά ινδοευρωπαϊκά έπη, μαρτυρούν, συνιστούν μονοπώλιο παιδείας, πληροφόρησης αλλά και παραπληροφόρησης, σάτυρας, ανταγωνισμού και παραπειστικότητας. Τά έχθρικά πτολίεθρα καταστρέφονται, άν και αναγνωρίζεται ότι είναι ιερά. Σ' αυτό τό σημείο αρχίζει ή τριλειτουργικότητα, δηλαδή ή ιδεολογική διαχείριση των

κοινωνικῶν συγκρούσεων καὶ προβλημάτων, προσφέροντας μιά μέθοδο ἀνάλυσης τῶν ἐγκοσμίων. Δέν στηρίζεται σέ ομάδες ἀλλά σέ ἀφηρημένες ἀρχές. Οἱ συγκρούσεις ἀποδίδονται στήν φύση καὶ τήν δύναμη τῶν πραγμάτων, εἶναι παρεπόμενες καὶ ἡ ἐναρμόνισή τους ἐξαρτᾶται ἀπό τήν θέληση τῶν θεῶν. Αὐτὴ εἶναι ἡ γλώσσα τῆς ἰνδοευρωπαϊκῆς ἰδεολογίας. Ἐκεῖνοι πού ἔχουν σφέρον ἀπό τήν ἀπρόσκοπτη πορεία τῆς κοινωνίας ἦσαν οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ φιλόσοφοι, πού ἐξιδανικεύουν τήν κοινωνικότητα καὶ τόν ρόλο τους γιά τήν ἀναπαραγωγή της σέ μιά διανοητική σύνθεση¹⁴.

Ἀλληλεξάρτηση διύσμου-τριλειτουργικότητας

Στήν συγκριτική ἱστορική σχολή τοῦ Γ. Ντυμεζιλ, πού πρῶτος διατύπωσε τοὺς κανόνες τῆς τριλειτουργικῆς διάκρισης καὶ διαχείρισης τοῦ συστήματος τῆς ἰνδοευρωπαϊκῆς, εὐρωασιατικῆς ἰδεολογίας, ἐπικρατεῖ ἡ ἄποψη ὅτι ἡ τριλειτουργικότητα αὐτὴ εἶναι πρῶτιστα ἰδεατὴ καὶ ὑπάρχει κυρίως ὡς τρόπος νοηματικῆς ὀργάνωσης τῆς κοινωνίας, ὡς μέθοδος σύλληψης καὶ ταξινομήσεως τῆς πραγματικότητας, ὡς συμβολικὴ θεσμοποιητικὴ μεθόδευση τῆς κατάταξης ἱστορικῶν γεγονότων, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται ὅμως ἡ ἐννοιολογικὴ ἀφαίρεση νὰ ἀποτελεῖ πρότυπο ὀργάνωσης τῆς κοινωνίας ἢ καὶ ἐπακόλουθο ἄλλων ἱστορικῶν γεγονότων.

Κατὰ μίαν ἐκδοχὴ, ἡ προέτρουσικὴ μυθολογία τῆς Ρώμης χρησιμοποιήθηκε, κυρίως ἀπὸ τοὺς Βιργίλιο, Ὀβίδιο, Τίτο Λίβιο καὶ τήν αὐτοκρατορικὴ γραμματεία τοῦ Αὐγούστου, γιά τήν ἐκ τῶν ὑστέρων φιλολογικὴ τεκμηρίωση μιᾶς ψευδοἱστορικῆς νομιμοποίησης καὶ ἐπικύρωσης τῶν ἰδρυτικῶν πολέμων τῆς πόλης αὐτῆς, πού εἶχε ἀνάγκη ἐπιβεβαίωσης ἀπέναντι στοὺς αὐτόχθονες πληθυσμούς καὶ μιᾶς σταθεροποίησης ἐπάνω σέ ἔννοιες καὶ θεσμούς πού προῆλθαν ἀπὸ τήν «ἰνδοευρωπαϊκὴ» συγχώνευση, ἐξουσιαστικὴ ἢ μὴ, λαῶν μέ ἐνιαῖες πολιτικοθηρησκευτικὲς, στρατιωτικὲς καὶ παραγωγικὲς λειτουργίες.

Σύμφωνα μέ τό σχῆμα ἐναλλαγῆς δυαδικότητας καὶ τριαδικότητας, ἡ προέτρουσικὴ ἰδρυση τῆς Ρώμης εἶχε ἀρχικά μορφή δυαδική μὲν, διότι ἰδρυτὲς ἦσαν οἱ Ρωμαῖοι μέ τοὺς Λατίνους, μέ ἰνδοευρωπαϊκὰ ὅμως ρωμαϊκὰ χαρακτηριστικά λόγω τῆς ρωμαϊκῆς ἀντιστοιχίας πρὸς τήν τριαδικὴ ἰνδικὴ μυθολογία¹⁵. Διατηρήθηκε ἔτσι καὶ κατὰ τήν περίοδο τῆς δημοκρατίας, κατὰ τήν ὁποία ὅμως ἀναβίωσαν δυαδικὰ στοιχεῖα, λόγω

τῆς συμφωνίας, τότε, Πληβείων-Πατρικίων, πού ἀρχικά ἀνήκαν σέ διαφορετικὲς ἐθνότητες, στοὺς Ρωμαίους καὶ Σαβίνους. Ὁ δυαδισμὸς τῆς δημοκρατικῆς περιόδου ἐξήχθη ἀπὸ τὸν Ἰούλιο Καίσαρα καὶ στήν Γαλατία, ἐκτοπίζοντας τήν τριαδικότητα δρυΐδων-ἰππέων-ἀπελευθερωτῶν, μέχρις ὅτου ἡ τελευταία αὐτὴ ἀποκαταστάθηκε κατὰ τὸν γαλλικὸ Μεσαίωνα, κάτω ἀπὸ τὴν θεσμικὴν ἐπίδραση τῶν τριαδικῶν ἀγγλικῶν, ἰρλανδικῶν καὶ βησιγοθικῶν εἰσβολῶν. Ἔτσι, τὸν ἀρχικὸ προἰνδοευρωπαϊκὸ ὑποστρωματικὸ διύσμο τῆς ἰδρυσης τῆς Ρώμης ἀπὸ τοὺς συμβιδασθέντες Ρωμαίους-Λατίνους, διαδέχθηκε ἡ αὐτοκρατορικὴ, ἐκ τῶν ὑστέρων τριαδικὴ ἐρμηνεία τῆς ἐτρουσικῆς μεσοβασιλείας, πού ἀποτελέσει τεχνιτὸ ἰδεολογικὸ ἐποικοδόμημα. Κατὰ τήν περίοδο τῆς ρωμαϊκῆς δημοκρατίας, τό δυαδικὸ ὑπόστρωμα ἀναβιώνει μέ τήν μορφή ἀντιδικίας Πατρικίων-Πληβείων, πού τερματίζεται ὀριστικὰ μέ τὴν Αὐτοκρατορία, ἡ ὁποία λειτούργησε μέ τριαδικὲς ἐξουσιαστικὲς ἀρχές¹⁶. Ἡ τριαδικότητα ἀντικαθίσταται στίς ἀρχές τοῦ Μεσαίωνα ἀπὸ τὴν ἀντιδικία τοῦ Πάπα τῆς Ρώμης μέ τὸν Γερμανὸ Αὐτοκράτορα. Μετὰ τό 1000 μ.Χ. ἡ τριαδικότητα ἐπανέρχεται μέ νέες ὀνομασίες¹⁷, σχεδόν ταυτόχρονα μέ τὴν ὑποκατάσταση τῶν Ἰταλῶν μέ γερμανικῆς καταγωγῆς Πάπες. Ἡ ἀνακύκλωση αὐτὴ ἐρμηνεύεται πολιτικά σέ διαδοχικὲς φάσεις ὡς α) ἀνάγκη δυαδικῆς συνύπαρξης Ρωμαίων-Λατίνων, β) τριαδικῆς Ρωμαίων-Ἐτρουσικῶν, γ) δυαδικῆς συμφωνίας Σαβίνων Πληβείων μέ Ρωμαίους Πατρικίους, δ) τριαδικῆς ἀφομοίωσης Ἰταλιωτῶν μέ Ρωμαίους, ε) ἀφομοίωσης τῶν αὐτοχθόνων Ἰταλιωτῶν μέ τοὺς τριαδικούς Ρωμαίους, στ) σύγκρουσης τῶν τριαδικῶν καθολικῶν Ρωμαίων μέ τοὺς δυαδικούς ἀρείους Γερμανοὺς βαρβάρους καὶ η) τερματισμοῦ τῶν ἐξωτερικῶν αἰρετικῶν ἐπιδρομῶν μέ σταθεροποίηση τῆς ἱερατικῆς τριλειτουργικότητας τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, πού διεξάγει ἡ ἴδια «τριαδικὲς» σταυροφορίες ἐναντίον τῶν δυαδικῶν ἰσλαμικῶν καὶ χριστιανικῶν «αἱρέσεων».

Πηγές τῆς θεωρίας — ἐπιστημονικά προηγούμενα, ἄλλοι τρόποι πιθανῆς ἐπέκτασης

Μαρτυρίες γιά τὴν τριλειτουργικότητα ὑπάρχουν σέ ὅλα τὰ ἀρχαῖα θρησκευτικὰ ἰνδοϊρανικά καὶ εὐρωπαϊκὰ κείμενα καὶ στίς μεγάλες κοινωνιολογικὲς θεωρίες. Στοὺς Ἡρόδοτο, Πλάτωνα,

Ἄριστοτέλη, Αἰσχύλο, Ἡσίοδο, Πυθαγόρα, Πίνδαρο καί Ἄριστοφάνη, ἀπό τούς προσωκρατικούς καί τόν Σωκράτη μέχρι τούς αὐτοκρατορικούς χρονικογράφους, τούς τριαδικούς Συνοδικούς καί δογματικούς θεολόγους τοῦ Μεσαίωνα, ἀπό τούς σύγχρονους κοινωνιολόγους Ντυρκάϊμ καί Μώς μέχρι τούς Ρ. Μέρτον καί Τ. Πάρσονς, συγγραφείς, ἱστορικοί καί ἐπιστήμονες ἀναφέρονται ἄμεσα ἢ ἔμμεσα στήν ἀρχή τῆς ταξινόμησης τῶν κοινωνικῶν φαινομένων σέ τριλειτουργικές κατηγορίες. Τά κριτήρια κατάταξης σέ ἱστορικές καί ἐννοιολογικές διαστρωματώσεις, τά ἐξουσιαστικά καί ἱερατικά (πολιτικοθηρησκευτική ἡγεσία), τά πολεμικά καί ἀριστοκρατικά (στρατιωτική δύναμη) καί τά εἰσοδηματικά (οἰκονομική παραγωγή καί ἐπιβίωση) ὑπάρχουν διαχρονικά τόσο στήν σημερινή πολιτειακή διάσταση τῶν «νομοκατεστημένων τάξεων» ὅσο καί στίς κληρικές, ἀριστοκρατικές καί λαϊκές διακρίσεις τοῦ Tiers Etat, τῆς Γαλλικῆς καί Ἀγγλικῆς δημοκρατικῆς ἐπανάστασης, ἐπικρατοῦν δέ σέ ὅλον τόν ἰνδοευρωπαϊκό χῶρο, ὅπου κοινά εἶναι τά αἷτια πού τά διαμόρφωσαν.

Ἡ ἐπέκταση τῆς τριλειτουργικότητας, ἀπό τό ἀρχικό γεωγραφικό σημεῖο τοῦ μετασχηματισμοῦ τῆς πρὸς τό ἐπίκεντρο τοῦ εὐρωασιατικοῦ χῶρου, βόρεια ἢ βορειοανατολικά τῶν Βαλκανίων, ἀπ' ὅπου ἡ πρωτοεθνότητα αὐτῆ ἐπεκτάθηκε δυτικά πρὸς τήν ὑπόλοιπη Εὐρώπη καί ἀνατολικά πρὸς τόν ἰνδικό καί ἱρανικό χῶρο, δέν πραγματοποιήθηκε μόνον μέ κατακτήσεις καί διαδικασίες πειθαναγκασμοῦ ἢ οἰκονομικοῦ ἐξαναγκασμοῦ. Πραγματοποιήθηκε καί μέ εἰρηνικές διεισδύσεις καί μεταναστεύσεις πληθυσμῶν, μέ ἄδηλες πολιτιστικές ἀφομοιωτικές σχέσεις ὁσμωσης καί συγχρωτισμοῦ, μέ ἐμπορικές ἀνταλλαγές-πότλατς καί ἐναλλαγές ἐνδογαμίας καί ἐξωγαμίας, συγκρητισμοῦ καί μίμησης, μέ μεταβολή τῶν δημοσιογραφικῶν παραμέτρων, μέ ἀλλαγὴ τῶν συντελεστῶν πληθυσμιακῆς ἀναπαραγωγῆς καί μέ μετασχηματισμό τῶν ἐπικοινωνιακῶν καί τεχνολογικῶν δεδομένων, πού ἐπεκτάθηκαν ἀνάλογα μέ τίς ἀλληλεπιδράσεις τῶν ἰδιομορφιῶν καί τῶν μορφολογικῶν γεωγραφικῶν ἀντιστάσεων.

Οἱ στρατιωτικοί τρόποι διάδοσης τοῦ ἰνδοευρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ προϋποθέτουν τήν ὑπαρξὴ μιᾶς πρωτοεθνικῆς γλωσσικῆς καί ἰδεολογικῆς ἐνότητας ἐνός πληθυσμοῦ μέ κτηνοτροφικὴ ἀπασχόληση, ἀπὸ τήν ἀναγκαστικὴ κινήτικότητα τῆς ὁποίας ἀπορρέει ὁ ἐπεκτατικὸς καί ἐπιθετικὸς χαρακτήρας τῆς ὀργάνωσής τῆς. Ὁ γεω-

γραφικὸς χῶρος ὅπου διεξάγεται ἡ ἐπέκταση καί ἡ ἐπικοινωνία ἔχει ἐπίσης ἰδιαίτερη σημασία καί στήν περίπτωση τῆς πιθανώτερης ἐξάπλωσης ἀπὸ τὴν κεντροανατολικὴ Εὐρώπη πρὸς τὰ ὑψίπεδα τοῦ Ἰράν. Μέσω τῆς μετέπειτα ἀγγλικῆς Βορειοδυτικῆς Παραμεθόριας Ἐπαρχίας, πρὸς τὴν Ἰνδία, οἱ φυλές τῶν ἰνδοευρωπαϊκῶν πολεμιστῶν-κτηνοτρόφων θά ἔχουν νὰ διασχίσουν μιὰ περιοχὴ στέππας κατάλληλης γιὰ τὴν ἐπιβίωση τοῦ εἶδους τῆς οἰκονομίας τους. Ἀναγνωρίζει κανεὶς, κατὰ μῆκος τῆς διαδρομῆς αὐτῆς, πέντε περίπου πολιτιστικὲς διαδοχές, κατὰ τὴν τελευταία τριχίλιετία: 1. Ἐναν πρωτόγονο ὀρίζοντα τῶν πρώτων αἰώνων τῆς τρίτης χιλιετίας, ὁ ὁποῖος ἔχει ἀναλογίες μέ ἐκείνους τῆς Κεντρικῆς Ἀσίας, χωρὶς νὰ παρουσιάζει συγγένεια μέ ἐκείνους τῆς Βόρειας Ἰνδίας. 2. Μιὰ προσέγγιση πρὸς τούς πολιτισμούς τῆς Χάραππα καί τοῦ Ἰνδοῦ ποταμοῦ, χρονολογούμενη στό δεύτερο ἥμισυ τῆς τρίτης χιλιετίας, μέ ἀγγεῖα καί δασικὲς ἐκμεταλλεύσεις πού παρουσιάζουν συγγένεια μέ τούς πολιτισμούς αὐτούς. 3. Μεταβολὲς πολιτιστικῆς καί πιθανῶς ἐθνικῆς, κατὰ τίς ἀρχές τῆς δεύτερης χιλιετίας, μέ ἀναλογίες μέ ἐκεῖνες τοῦ Κασμίρ, ἐνδεχόμενα ὀφειλόμενες στήν ἀφίξη περιφερειακῶν ὀρεινῶν πληθυσμῶν ἢ σέ τοπικούς πληθυσμούς πού ἔμειναν ξένοι πρὸς τόν ἀποικισμό ἀπὸ τούς κατοίκους τῶν πολιτισμῶν τοῦ Ἰνδοῦ. 4. Γύρω στό 1700 π.Χ., νέος μορφωτικὸς ὀρίζοντας σέ ὀρισμένες ἀξονικὲς κοιλάδες προσπέλασης, τὴν Σβάτ καί τίς κοιλάδες γύρω ἀπὸ αὐτὴν, μέ μαῦρα καί φαῖα ἀγγεῖα καί κτηνοτροφικὲς ἐκμεταλλεύσεις καί τοποθέτησή τους σέ τάφους. 5. Μεταξὺ 1400 καί 800 π.Χ., ἀνανέωση πιθανῶν ἐθνικῶν ἐπιδράσεων, πιθανότατα συνοδευόμενες ἀπὸ μεταναστεύσεις ἀπὸ τό Ἰρανικὸ ὀροπέδιο. Ὑποκατάσταση τῆς ταφῆς μέ καύση τῶν νεκρῶν, πληθυσμῶν μὴ μογγολικῶν, συνδεομένων μέ πρωτομεσογειακὰ ἀνθρωπολογικὰ πρότυπα. Ἰρανικὴ ἀγγειοπλαστικὴ. Ἀνεύρεση, πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ Τατζικιστάν, χαρακτηριστικῶν παραδουνάβιων πολιτιστικῶν στοιχείων, πού ἐπεκτείνονται μέχρι τόν κάτω Βόλγα καί ἄλλων, κεντροανατολικοευρωπαϊκῶν, πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς Κεντρικῆς Ἀσίας, ἀνερχομένων μέχρι τό 2000 π.Χ.

Ἡ γεωγραφικὴ καί ἀρχαιολογικὴ αὐτὴ εἰκόνα κάνει πιθανὴ μιὰ πληθυσμιακὴ μετακίνηση ἀπὸ Δύση πρὸς Ἀνατολή, χωρὶς νὰ ἀποκλείονται καί μεταναστεύσεις μέ ἀντίθετη φορά. Ἀπὸ γλωσσικὴ ὁμως ἀποψη, δέν προκύπτει καθόλου διακίνηση λαῶν πού μιλοῦν μιὰ μόνη γλῶσσα καί

προτείνεται ή πιθανή υπόθεση ότι πρόκειται περι δίγλωσσων ή πολύγλωσσων πληθυσμών. Είναι μάλιστα δυνατό, ή διγλωσσία νά αφορά και πληθυσμούς μή ινδοευρωπαϊκούς, αφού γνωρίζουμε πλέον ότι στην περιοχή αυτή οι ούραλοαλταϊκές γλώσσες ήλθαν σέ στενή επαφή μέ τον ινδοευρωπαϊκό κόσμο. Η πολυγλωσσία, εξάλλου, στον ινδοευρωπαϊκό χώρο αποδεικνύεται και ιστορικά, οδηγώντας αναγκαστικά στό συμπέρασμα τής πολυεθνικής πρόσμιξης και κατά συνεκδοχή τής σύνθεσης και αποσύνθεσης των εθνικών συνόλων και φυλών. Ο σχηματισμός των όρδων από όμοσπονδοποίηση φυλών προς επίτευξη ορισμένων αντικειμενικών σκοπών, μέσα στον χώρο αυτόν, ανταποκρινόταν στην περιοδικότητα τής επιδίωξης και στην τυπολογία των στρατιωτικών σχηματισμών, πού είναι χαρακτηριστικοί τής ινδοευρωπαϊκής τριλειτουργικότητας (αν και ίδιοι σχηματισμοί, αναφερόμενοι μόνο στην δεύτερη, τήν πολεμική, από τίς τρεις λειτουργίες, απαντώνται και στά τουρκο-μογγολικά φύλα και σέ όλες τίς όρδες τής Κεντρικής Ασίας μέχρι τήν Άπω Ανατολή).

Τριλειτουργικότητα και όμολογες θεότητες

Η τριλειτουργικότητα ήταν ο κύριος διαρθρωτικός άξονας στην σκέψη των Ινδοευρωπαϊών και αντικατοπτριζόταν στά ιερά τους βιβλία, όπως ή Άβέστα και οι Βέδες, στά ινδικά, ιρανικά, κελτικά και σκανδιναβικά έπη, όπως και στην λειτουργία των θεοτήτων τους, οι κυριώτερες από τίς οποίες είχαν τριλειουργικές ιδιότητες. Έτσι, οι τριλειουργικοί θεοί στό ινδικό πάνθεον είναι ή Μίτρα και ο Βαρούνα για

τήν πρώτη λειτουργία, ο Ίντρα για τή δεύτερη και οι δίδυμοι Σβίν μέ τήν μεγάλη θεά των υδάτων Σαρασβάτι για τήν τρίτη. Στο ιρανικό πάνθεον οι Θεοί είναι, αντίστοιχα, πάλι οι Μίτρα-Βαρούνα, ο Ίντρα και για τήν τρίτη λειτουργία διάφορες άλλες θεότητες. Ιδιαίτερα όμως κατά τήν ζωροαστρική περίοδο, τό ιρανικό πάνθεον έγινε μέν μονοθεϊκό, μέ τον Άχούρα Μάζντα, όμως ή ομάδα των Άρχαγγέλων, των «Άγίων Άθανάτων», πού τον πλαισίωσε, είχε καθαρά τριλειουργική δομή, μέ τήν «Καλή Σκέψη» νά ανήκει στον Μίτρα, τήν «Άλήθεια» στον Βαρούνα και τό «Ίμπέριουμ» στον Ίντρα¹⁸. Στους Λατίνους, ή τριάδα των θεών είναι οι Δίας, Άρης και Κουϊρινός, ενώ στον βιλλανοβιανό λαό της Ουμβρίας, από τήν όποία πέρασαν οι Ρωμαίοι πριν κατέλθουν στην Ρώμη, ο Κουϊρινός αλλάζει σέ Βοφιονούς, θεότητα του πληθυσμού, πού αφορά, ως παράγων ποσότητας, τήν τρίτη λειτουργία. Στο γερμανικό πάνθεο τής σκανδιναβικής αρχαίας Ουψάλα, οι όμολογες θεότητες είναι οι Όντιν, Θόρ και Φρέυρ. Στο βαλτικό πάνθεον, οι τρεις λειτουργικοί θεοί είναι οι Στρίμπογ, Περούν και Βόλος. Στους Κέλτες οι τριλειουργικές θεότητες είναι εκείνες πού κατά τους Ρωμαίους αντιστοιχούν στον Έρμη, Άρη και Όγνιο και στον Απόλλωνα μέ τή Μινέρβα-Μπρίγκιτ. Στο αρμενικό πάνθεον, πάλι, από τίς τρεις θεότητες ή μία είναι ή ιρανική θεά Άνάχιτα (Φρόνηση), ο ινδός Φαηάγν (Θάρρος) και ο επίσης ιρανός Άχούρα Μάζντα (Έξουσία)¹⁹. Η περίπτωση του ελληνικού πανθέου, πού υπάγεται στον τριλειουργικό κανόνα αλλά μέ πολλές ιδιομορφίες, αναλύεται.

Τό προϊνδοευρωπαϊκό θρησκευτικό υπόστρωμα

Η έννοια του υποστρώματος χρησιμοποιείται κυρίως στις περιπτώσεις πού μία γλώσσα χρησιμοποιεί λέξεις, γραμματικούς και συντακτικούς κανόνες και τρόπους προφοράς από μία άλλη γλώσσα πού ο ίδιος πληθυσμός μιλούσε πριν υιοθετήσει τήν γλώσσα αυτή. Η ανθρωπολογία, ή θρησκευσιολογία και ή προϊστορία έντοπίζουν τά γλωσσικά υποστρώματα, τά όποια ανήκουν σέ προϊνδοευρωπαϊκές διαλέκτους και εξηγούν πώς είναι δυνατόν σ' αυτές νά ανήκουν λέξεις τονιζόμενες στην λήγουσα, όπως στά γαλλικά, στην πρώτη συλλαβή, όπως στά γερμανικά, ή στην παραλήγουσα, όπως στά πολωνικά, ή νά έχουν μουσικό τονισμό, όπως οι σκανδιναβικές γλώσ-

σες, ή μετακινούμενο, όπως οι σλαβικές, δεδομένου ότι είναι αδιανόητο ότι η αρχική ινδοευρωπαϊκή γλώσσα δεν διέθετε τέτοια ποικιλία τονισμών και δεν μπορούσε η αρχική ομοιομορφία να διαφοροποιηθεί μεταγενέστερα. Ήξάλλου, η διαπίστωση ότι η άμπελος και η ελαία είναι μόνον ελληνικές λέξεις που υιοθετήθηκαν αργότερα από την λατινική, κελτική ή γερμανική, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι ινδοευρωπαίοι δεν γνώριζαν τα φυτά αυτά. Ένω η ύπαρξη λέξεων για τα οικιακά ζώα μαρτυρεί ότι η αγροτική ζωή τους ήταν εν μέρει γνωστή, η ακρίβεια των τεχνικών όρων που χρησιμοποιούσαν μαρτυρεί επιδόσεις που δεν συνοδεύονταν από ανάλογες ικανότητες αφηρημένης σκέψης, πράγμα που μαρτυρεί έμμονή στον συνδυασμό της σκέψης με την πράξη. Κατά συνέπεια, ο ελληνικός κόσμος ασφαλώς δεν πήρε την έννοιολογική του δεξιοτέχνα από τους ινδοευρωπαίους και αυτό ισχύει και προκειμένου περί της κελτικής φαντασιακότητας ή της σλαβικής συναισθηματικότητας, που οφείλονται σε αντίστοιχες υποστρωματικές ιδιομορφίες. Αυτό σημαίνει ότι οι ινδοευρωπαίοι δεν υπερεπέρουν σε έγγενή ιδιοφυΐα των ιδιοτήτων της νομιμοφροσύνης, της αιδούς και της τάξης, στην προσήλωσή στην τιμή και την ήθική²⁰.

Έπειτα από πολλές αμφισβητήσεις, η παλαιά θεωρία του Μπανχόφεν για την ύπαρξη μητριαρχικού υποστρώματος στα περισσότερα μέρη του κόσμου έγινε στις γενικές γραμμές της δεκτική και η έρμηνεία της Μαρία Τζίμπουτας για τον αρχαίο, προϊνδοευρωπαϊκό πολιτισμό πήρε όριστική μορφή και επιβεβαιώθηκε από τις αρχαιολογικές, ιστορικές, θρησκευσιολογικές και λαογραφικές πηγές. Έφαρμογές της θεωρίας χωρίζουν σήμερα την Εύρώπη σε τρεις επάλληλες διαστρωματώσεις, την προϊνδοευρωπαϊκή, την προχριστιανική και την χριστιανική, ή κάθε μία από τις οποίες είναι σύνθεση, διασταύρωση και σε αλληλεπίδραση με τις προηγούμενες, διατηρώντας κοινά χαρακτηριστικά. Στην περιοχή της Βαλτικής, της οποίας ο εξινδοευρωπαϊσμός έγινε νωρίτερα και ο εκχριστιανισμός αργότερα, υπάγεται ο ένιατος μεταξύ Βερολίνου, Μόσχας και Θράκης πολιτιστικός προχριστιανικός χώρος, που όμως διχοτομήθηκε με τό Drang Nach Osten του Τευτονικού Τάγματος, χωρίς να λάβουν να εξαφανισθούν οι ιδιαίτερες ομοιότητες και αναλογίες ανάμεσα στα αποχωρισμένα βαλτικά και βαλκανικά τμήματα. Έτσι, στο πρώτο προϊνδοευρωπαϊκό, παλαιοευρωπαϊκό μητριαρχικό υπόστρωμα υπάρχει αντιστοιχία ανάμεσα στις

τυπικές για τό προϊνδοευρωπαϊκό πάνθεον θεές της γονιμότητας, της δυστυχίας, της υγείας και του θανάτου, δυαδικές αλλά και τριαδικές — όπως στην Ελλάδα οι Χάριτες, οι Έρινύες, οι Άρπιες, οι Νύμφες, οι Σειρήνες, οι Μοΐρες, ή Έκάτη, ή Μέδουσα και η αποτροπαϊκή Γοργώ, ή ινδική Κάλλι — και στους πάρεδρους θεούς της προελληνικής και βαλτικής μυθολογίας, που ονομάζεται ήδη υπερβόρεια, πράγμα που εξηγεί ότι θεότητες που στην Ελλάδα θεωρούντο υπερβόρειες, δεν ήταν ινδοευρωπαϊκές, όπως νομιζόταν από την προέλευσή τους. Σε περιπτώσεις, όπως η Σεμέλη, μητέρα του Διονύσου, τά ονόματα περιείχαν τά ίδια, ή δε λαογραφική τους επιβίωση διατηρείται. Η Λάϊμα, θεά αγελάδα (ή Βούπις Ήρα), ο τοτεμικός κούκος (ή γλαυκώπις Άθήνη) και θεότητα της Έστίας, της ύφανσης όπως η ελληνική Άργάνη, ο οικόσιτος όφις, ιερός στην Βοσνία, την Θράκη, στην Κρήτη, αλλά και στην Άκρόπολη και τά Άσκληπιεία, ο θυσιαστικός κόκορας, ο Χάροντας, με αναλογίες αναγεννόμενου Άδωνίδος και Λυδινού, οι λειτουργίες του ψωμιού και των κορυφών των όρέων, αντιστοιχούν σε λατρείες που, μαζί με τον Δίονυσο, θεό των εκστασιαζόμενων γυναικών, επιβίωσαν μαζί με τις θεότητες της ινδοευρωπαϊκής διαστρωμάτωσης, που διαμορφώθηκε κατά τά τελευταία 5-7.000 χρόνια. Όρισμένες από τις τελευταίες αυτές συνυπάρχουν με την περίοδο του εκχριστιανισμού, που στην Βαλτική άριθμεί λιγώτερος από πέντε αιώνας. Έτσι, θεότητες κατ' έξοχήν ινδοευρωπαϊκές, όπως ο Δίας, θεός του φωτός και του κεραυνού, πολεμιστής αλλά και προστάτης, όπως ο Μίτρα, των συμβατικών υποχρεώσεων, προστάτης της λειτουργίας του ιερατείου, διασώζονται στην Εύρώπη σαν στρατευόμενοι Άγιοι Γιώργηδες της άνοιξης και Άη Γιάννηδες με τις φωτιές του καλοκαιριού, ένω οι Διός κούροι, οι δίδυμοι Διόσκουροι, είναι οι συνηθισμένοι τριλειτουργικοί θεοί της γονιμότητας του πρωτοϊνδοευρωπαϊκού πάνθεου, στην Λεττονία και Λιθουανία, όπως στην Ελλάδα, την Ρώμη και την Ίνδια, σύροντας με τά άλογά τους την κόρη του ήλιου, και η ροδοδάκτυλη Ήώ, ή ινδική και ιταλική αύγη «άούρσα ή άουρόρα», αποτελεί ιδιαίτερη βαλτική λατρεία, που συνδυάζει συμβιβαστικά την προϊνδοευρωπαϊκή νύχτα με την ινδοευρωπαϊκή ήμέρα. Ο Ήφαιστος-Καλεβέλις και ο πολεμιστής Περκούνας έχουν τους όμολόγους τους στους Κέλτες, Σκανδιναβούς, Σλάβους και σε όλες τις ινδοευρωπαϊκές μυθολογίες²¹.

Ἡ διχοτόμηση τῶν τριλειτουργικῶν Θεῶν πιθανό κατάλοιπο δυαδικοῦ ὑποστρώματος

Εἶναι πραγματικά ἀξιοσημείωτο, ὅμως, ὅτι σημαντικές τριαδικές θεότητες εἶναι, μέ τήν σειρά τους, ἡ κάθε μιά χωριστά, δισυπόστατες. Ἔτσι, ἕκαστη ἀσκεῖ τήν λειτουργία της διαφορετικά, σάν ἰδιαίτερη θεότητα. Ὁ Μίθρα, τῆς πρώτης λειτουργίας στήν Ἰνδία, ἔχει ἀρμοδιότητα μόνον προκειμένου περί τῆς νομικά συμβατικής ἐξουσίας, ἐνῶ τήν ἀπολυταρχική, μαγική καί χαρισματική ἐξουσία ἀσκεῖ ὁ Βαρούνα-Οὐρανός. Στήν δεύτερη λειτουργία, ὁ μέν Ἰντρα ἀσκεῖ τήν βίαιη στρατιωτική ἐξουσία, ὅπως ἐκείνη τήν ὁποία οἱ Ἄρειοι χρησιμοποίησαν γιά νά εἰσβάλουν στήν Ἰνδία, ἡ στρατιωτική ὅμως τεχνική, ὅταν ἀσκεῖται ὄχι βίαια ἀλλά μέ σεβασμό ὀρισμένων κανόνων ἱπποσύνης, ἀσκεῖται ἀπό ἄλλες θεότητες. Διπλές ἐπίσης εἶναι οἱ θεότητες ἐκείνες πού ἀσχολοῦνται μέ τόν παραγωγικό τομέα, ἀνάλογα μέ τήν μορφή τῆς παραγωγῆς, πού μπορεῖ νά ἀναφέρεται στά ἀγαθά ἢ στήν υἰγεία, τή γεννητικότητα ἢ τήν ἀναπαραγωγή. Ἀνάλογο διπλασιασμό τῆς ἀρμόδιας θεότητας γιά κάθε λειτουργία ἔχουμε σέ ὅλα τά ἰνδοευρωπαϊκά πάνθεα καί ἡ διάκριση αὐτή μπορεῖ νά ἀνήκει σέ γενικώτερο, παλαιότερο, δυαδικό ὀργανωτικό σύστημα. Ἐδῶ ἄς σημειωθεῖ ὅτι στό Ἑλληνικό πάνθεον, ὅπου ὑπάρχει ἡ τάση νά εἶναι οἱ τριλειτουργικές θεότητες γυναῖκες, ἡ δεύτερη λειτουργία ἀσκεῖται, ἀνάλογα μέ τό περιεχόμενό της, ἀπό τήν Ἀθηνᾶ, προκειμένου περί στρατηγικής, καί ἀπό τόν Ἄρη ἢ Ἡρακλῆ, προκειμένου περί τῆς ὤμης βίας (δεδομένου ὅτι οἱ Ἴωνες καί οἱ Δωριεῖς ἔχουν διαφορετική ἀντίληψη περί στρατιωτικῆς λειτουργίας, πού διεξάγεται ἀπό διαφορετικές κατηγορίες τοῦ πληθυσμοῦ τους), ἐνῶ τῆς τρίτης λειτουργίας θεότητες εἶναι ἡ Δήμητρα ἢ ἡ Ἀφροδίτη (ἀνάλογα μέ τήν παραγωγή ἢ ἀναπαραγωγή). Τῆς πρώτης λειτουργίας προΐστανται, ἀντίστοιχα, μέ τήν χαρισματική ἢ μή μορφή της, ὁ Δίας ἢ ἡ Ἥρα.

Ἡ δυαδικότητα τῶν βασικῶν θεοτήτων ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι, στήν θρησκεία πολλῶν ἰνδοευρωπαϊκῶν λαῶν, γίνεται διάκριση ἀνάμεσα σέ πρωταρχικές καί ἱστορικές θεότητες, στήν Ἰνδία μεταξύ Ἀσούρα καί Ντέβα, στήν Ἑλλάδα μεταξύ Τιτάνων καί Ὀλυμπίων θεῶν, μέ τήν ἐννοια ὅτι οἱ πρότοι συνδέονται μέ τό χάος καί τήν ἀταξία, ἐνῶ οἱ ἄλλοι μέ τήν τάξη μιᾶς πραγματικότητας τήν ὁποία γνωρίζουμε. Ἔτσι, ὁ Δίας Πατήρ εἶναι Ἀσούρα καί κατά συνέπεια

θεός χωρίς ἡλικία, πρωτογενής σέ ἓνα σύμπαν πού ἀκόμη δέν εἶναι κόσμος καί κατά συνέπεια μπορεῖ νά δημιουργήσει θεούς. Ἔτσι καί ὁ Ἰντρα, ὅταν καταστρέφει τόν πρωτογενῆ Οὐρανό. Ἀντίθετα, στήν ἑλληνική μυθολογία, ὁ Δίας διαφέρει ἀπό τόν Δία Πατέρα (Γιούπιτερ), πού σπάνια ἐμφανίζεται μόνος, ἀλλά συντροφευμένος ἀπό τήν ἀντίθεσή του, τήν θεά Γῆ, σάν Πατέρας Οὐρανός, πού γεννᾷ τόν Δία. Ὅχι μόνο στήν Ἰνδία ἀλλά καί στό βαλτικό καί σλαβικό πάνθεον ὁ Οὐρανός, προϊστορική ἀρχέγονη θεότητα, προηγείται τῆς ἐπίφοβης θεότητας Πέρκονς-Περούν, πού, ὅπως καί ὁ ἑλληνικός Δίας, εἶναι ὀπλισμένος μέ τόν κεραυνό.

Ἡ ἀλληλεπίδραση τῶν ἀρχαϊκῶν δυαδικῶν μέ τούς τριαδικούς τρόπους σκέψης καί κοινωνικῆς λειτουργίας ἔχει πιθανότατα μεταβατικό χαρακτήρα καί δημιούργησε ἐπίσης νέους συνδυασμούς στήν συνύπαρξη τῶν ἡγετικῶν καί ἐξουσιαστικῶν λειτουργιῶν μέ τίς παραγωγικές. Ἡ ἐπιδαιτητική, πολιτικοθρησκευτική λειτουργία, μέ τήν διαχείριση τῆς ἐννοιας τῆς ἱερότητας, ἐξυπηρετοῦσε τήν ἄρση τῶν συγκρούσεων ἀνάμεσα στίς ἄλλες δύο λειτουργίες, καθώς καί μεταξύ τῶν δυαδικῶν ὑποστρωμάτων καί τῆς νέας, τριλειτουργικῆς διάρθρωσης.

Ἡ τριλειτουργική ἀποκατάσταση τῆς εὐρωασιατικῆς ἐνότητας

Ὅταν, κατά τόν τελευταῖο αἰῶνα, ἡ συγκριτική δομική ἔρευνα ἀντικατέστησε τήν παραδοσιακή ἐξελικτική ἱστορική προσέγγιση, πού στηριζόταν στήν ἀντιπαράθεση τῆς εὐρωπαϊκῆς, δυναμικῆς, οἰκονομικῆς νοοτροπίας μέ τόν ἀσιατικό τρόπο ὀργάνωσης τῆς παραγωγῆς, διαστέλλοντας τόν δυτικό πολιτισμό ἀπό τήν ἀνατολική δεσποτεία, τό ἰδεολογικά διασπασμένο εὐρωασιατικό continuum ἀποκαταστάθηκε στήν τριλειτουργική του ἐνότητα. Ἡ τελευταία μεγάλη προσπάθεια διάσπασης τῆς ἀρχικῆς, ἐνιαίας εὐρωασιατικῆς ἰδεολογικῆς ταυτότητας σέ ἀλληλοσυγκρουόμενες σφαῖρες πολιτιστικῆς ἐπιρροῆς ἀνασχευάσθηκε καί ἀποδείχθηκε ἔτσι ὁ τεχνητός χαρακτήρας τῆς διάκρισης τῆς Ἀνατολῆς ἀπό τή Δύση. Ἡ διαίρεση τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ σέ δυτικό-ἀτλαντικό καί σέ ἀνατολικο-ἐλληνορθόδοξο, πού συνεπάγεται τόν γεωστρατηγικό ὑποβιβασμό ἐνός τμήματος τῆς εὐρασιατικῆς ἡπείρου σέ βορειοατλαντικό προγεφύρωμα καί τῆς νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης, μέχρι τόν Βόρειο Εἰρηνικό, σέ περιστρεφόμενο ἐπίπεδο καί συνδε-

τικό κρῖκο τῶν ἰσλαμικῶν, κινεζικῶν καί ἀφρικανικῶν πολιτισμικῶν κύκλων, ἀπομόνωσε τήν εὐρωπαϊκὴ ἤπειρο ἀπὸ τίς κοινές μέ τήν Ἀσία κοινωνικές ὑποδομές πού ὑπῆρχαν μέχρι τήν ἐποχὴ πού τό Ἰσλάμ ὑποκατέστησε τίς ἰνδοευρωπαϊκές, ἑλληνιστικές καί χριστιανικές προφυλακές στήν Κεντρικὴ Ἀσία. Ἀντίθετα, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τίς πρόσφατες ἐπιστημονικές ἀναλύσεις τῆς τριαδικῆς ἰδεολογίας, ὁ χῶρος ἀπὸ τήν Ἰνδία καί τό Ἰράν μέχρι τήν Ἰρλανδία καί τήν Ἰσπανία ἀποτελεῖ ὀργανικὴ ἰνδοευρωπαϊκὴ καί ἰνδοϊρανικὴ πολιτιστικὴ ἐνότητα ταυτόσημων βασικῶν θεσμῶν, δομῶν καί ὀργανωτικῶν κατηγοριῶν σκέψης, μέ συναφεῖς ἐπὶ μέρους ὑποπολιτισμούς, ἀνάλογους καί ἀντίστοιχους μέ τίς ὑποδιαίρέσεις τῆς κοινῆς γλωσσικῆς σανσκριτικῆς καταβολῆς.

Οἱ ὁμοιότητες, λοιπόν, αὐτές, πού μέχρι τώρα ἀποδίδαμε σέ γλωσσικές μόνον διαστρωματώσεις ἐκατέρωθεν μιᾶς μεθοριακῆς γραμμῆς μετωπικῆς συνάντησης καί ἀναδιάταξης τῶν νομαδικῶν μέ τοὺς ἀγροτικούς πληθυσμούς, ἀποτελοῦν μιὰ ἔννοια γεωπολιτικὰ εὐρύτερη, πού περιλαμβάνει τίς ἴδιες τριμερεῖς θεσμικές καί δομικές λειτουργίες, τόσο στίς κατηγορίες ὀργάνωσης τῆς σκέψης ὅσο καί στοὺς κοινωνικούς καί πολιτικούς σχηματισμούς. Ἡ τριλειτουργικότητα αὐτὴ, πού συνιστᾷ τήν ὁμοιογένεια καί ἰδιομορφία τοῦ ἰνδοευρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ἀναφέρεται, ὅπως εἶπαμε, σέ κριτήρια διάταξης τοῦ κόσμου σέ τρεῖς βασικές τάξεις (πού εἶναι οἱ παραγωγοὶ τῶν οικονομικῶν ἀγαθῶν, ὡς λαϊκὴ βάση, ἢ στρατιωτικοπολιτικὴ ἀριστοκρατία, ὡς ἡγετικὸς παράγων καί τό ἐκκλησιαστικὸ ἱερατεῖο, πού στό ὄνομα θρησκευτικῶν ἀξιολογήσεων ρυθμίζει καί διαχειρίζεται, ὡς ὑπέρτατη ἐξουσία, νομιμοποιημένα ἀπὸ τό θεῖο, τίς σχέσεις ἀνάμεσα στίς δύο ἄλλες κατηγορίες).

Ἡ τριλειτουργικότητα στήν ἱστορικὴ πραγματικότητα

Στήν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα, οἱ Δωριεῖς διακρίνονταν σέ τρεῖς φυλές, οἱ δύο ἀπὸ τίς ὁποῖες, οἱ περίοικοι καί οἱ εἰλωτες, ὄφειλαν τήν κατάστασή τους σέ πολεμικὴ κυρίως ἐπέκταση. Ἀντιθέτως οἱ Ἴωνες εἶχαν καί μιὰ τέταρτη, προἰνδοευρωπαϊκὴ, τάξη «ἀπόκληρων» καί «παριῶν», βίαια κατακτηθέντων πληθυσμῶν, πού δέν εἶχαν δικαιώματα. Ἡ ὑπαρξὴ τριῶν ἢ τεσσάρων φυλῶν, ἀνάλογα μέ τήν εἰρηνικὴ ἢ μὴ διαδικασίαν ἐπέκτασης τῶν ἰνδοευρωπαϊκῶν, παρατηροῦν-

ται καί σέ ἄλλους λαούς, ἑλληνικῆς, ἰταλικῆς, κελτικῆς, γερμανικῆς, σλαβικῆς, σκυθικῆς ἢ ἱρανικῆς καταγωγῆς. Τυπικὴ ἦταν ἡ περίπτωση, κατὰ τόν Ἡρόδοτο, τῆς κάστας τῶν Μάγων, ἱερατεῖου πού ἀκριβῶς ἀνήκε σέ ξεχωριστὴ φυλὴ. Ἀντίθετη διαδικασία ἔχουμε (καί θά ἐπανέλθουμε προκειμένου περὶ τῆς μετατροπῆς τῶν θεῶν σέ ἥρωες καί ἀντίστροφα) στήν περίπτωση τῶν «Ἀθανάτων», σωματοφυλάκων τοῦ Πέρση Ἀυτοκράτορα.

Ἦχι μόνον τό γνῶρισμα τῆς τριλειτουργικότητας ἐξασθενοῦσε, ὅσο περισσότερο ἀπομακρύνονταν κανεὶς ἀπὸ τὰ ὄρια τοῦ ἰνδογερμανικοῦ πολιτισμοῦ (στὸν ἰσλαμικὸ κόσμον ἐπικρατοῦν δυαδικὰ κοινωνικά χαρακτηριστικά μέ ὑποτυπώδη τήν τρίτη, ἐκκλησιαστικὴ ὀργάνωση πού διασώθηκε χάρις στὸν ἀντιστρατιωτικὸ χαρακτήρα τοῦ ζωροαστρισμοῦ, διευκολύνοντας τήν διατήρηση τοῦ τριλειτουργικοῦ χαρακτήρα τῆς σχιῆτικῆς αἵρεσης), ἀλλὰ καί μέσα στὸν ἴδιο τὸν χριστιανικὸν κόσμον, ὅπου μετατρέπεται στό θεολογικὸ δόγμα τῆς Ἀγίας Τριάδος, ὑπάρχουν κοινωνίες, ὅπως τῶν Διαμαρτυρομένων, ὅπου τό ἱερατεῖο ἔχει ἀτροφῆσει ἀπὸ τήν ὑπερανάπτυξη τῆς στρατιωτικῆς (Γιουὴγκερς) καί τῆς παραγωγικῆς λειτουργίας (ἐπαναστάσεις τῶν χωρικῶν), μέ ἀποτέλεσμα νά περιορισθοῦν, ὅπως καί στήν περίπτωση τῶν μουσουλμάνων σουνιτῶν, οἱ ἐκκλησιαστικὲς δικαιοδοσίες, πού ἐξασθένησαν σέ ὄφελος τῶν στρατιωτικῶν. Ἄλλωστε οἱ Γερμανοὶ δυαδικοί, ἀρειανοὶ αἵρετικοί, κατὰ τὸν ἐκχριστιανισμό τους, ποτέ δέν εἶχαν ἰσχυρὴ ἱερατικὴ τάξη²². Ὁ περιορισμὸς ἢ ἡ διόγκωση τῆς δεύτερης λειτουργίας καί οἱ αὐξομειώσεις τῆς ἐπιρροῆς τοῦ ἱερατεῖου ἐνισχύουν τὰ δυαδικὰ στοιχεῖα, ἐπιδρῶν στήν λειτουργικότητα τῶν δημοκρατικῶν θεσμῶν καί εὐθύνονται γιὰ τήν ἐνίσχυση τῶν αὐταρχικῶν γνωρισμάτων τῶν милитарιστικῶν καθεστώτων, ὅταν βέβαια ἡ δυαδικότητα αὐτὴ δέν ὀφείλεται σέ ἀναβίωση τῶν προἰνδοευρωπαϊκῶν πολιτισμικῶν ὑποστρωμάτων. Χωρὶς νά ὑπάρχει δεδομένη σχέση ἀνάμεσα σέ ἐθνικὴ συνείδηση καί ἰνδοευρωπαϊκὴ ἰδεολογία (πού εἶναι θέμα περισσότερο σύνθετο, ἀφοῦ συνδέεται μέ τήν ἐδαφικότητα ἀφ' ἑνός καί τήν «φαντασιακὴ θέσμιση τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας» ἀφ' ἑτέρου) διαπιστώνουμε ὅτι ἀπαραίτητα συστατικὰ τοῦ ἐθνισμοῦ εἶναι, τουλάχιστον ἀπὸ τὸν 13ο αἰῶνα ἀλλὰ καί παλαιότερα, ἡ παρουσία τῆς ἡγετικῆς τάξης καί τῆς δικαιοδοτικῆς συμβολῆς τῆς Ἐκκλησίας ἢ τοῦ ἱερατεῖου. Τυπικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τῆς σερβικῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας τοῦ 13ου αἰῶ-

να, όταν ή αφαίρεση όρισμένων εκκλησιαστικών περιοχών από την βασιλεύουσα Δυναστεία είχε επιπτώσεις στον βαθμό αναγνώρισης της τελευταίας αυτής από την Έκκλησία²³. Μέχρι τώρα, τά δύο αυτά συστήματα κοινωνικής διαστρωμάτωσης, τό δυαδικό, προϊνδοευρωπαϊκό, και τό τριλειτουργικό, τυπικά ίνδοευρωπαϊκό, αντιμετώπιζονταν ανεξάρτητα. Ήν και εκλεισαν πεντακόσια χρόνια από την ανακάλυψη της συγγένειας των σανσκριτογενών γλωσσών, πού καλύπτουν τον χώρο από την Ινδική ύποήπειρο και την Ιρανική περιοχή μέχρι την Εύρώπη, πενήντα μόνο χρόνια πέρασαν από τότε πού αποδείχθηκε, από τον Γ. Ντυμεζιλ, ή στενή έννοιολογική σχέση και ή κοινή ιστορική προέλευση των σημερινών «νομοκατεστημένων» ευρωπαϊκών τάξεων μέ την Ινδική διαστρωμάτωση σε κάστες. Ήν όμως, σήμερα, ή καταγωγή και ή χρονική διαδοχή των δύο αυτών μορφών διαστρωμάτωσης θεωρείται ιστορικά και αρχαιολογικά δεδομένη, μέ έντοπισμό των εξελικτικών τους ιδιομορφιών και αποκατάσταση της πολιτιστικής και ιδεολογικής ενότητας του ευρωασιατικού χώρου (πού από τό 1903 έχει επιστημονικά νομιμοποιηθεί ως έξωπολιτική έννοια, θεωρούμενος σήμερα από τό υπό διαμόρφωση αμερικανικό δόγμα της παγκοσμιοποίησης ως καθοριστικής στρατηγικής σημασίας για την εξάπλωση του δόγματος της «παγκοσμιοτήτας»), δέν συμβαίνει τό ίδιο μέ τίς διαδικασίες διαμόρφωσης της τριλειτουργικής διαστρωμάτωσης και τον σχηματισμό των δύο προτύπων, πριν και μετά την τελευταία πενταχίλιετία²⁴.

Κοινωνιολογικές σχολές και ή θεωρία του Γ. Ντυμεζιλ

Η θεωρία για την ύπαρξη ενιαίας τριλειτουργικής δομής του ίνδοευρωπαϊκού ιδεολογικού χώρου στηρίζεται μεθοδολογικά στις μεγάλες κοινωνιολογικές σχολές του 20ού αιώνα. Οί ρίζες της ύπάρχουν στον Μώς και τον Ντυρκάιμ, πού πρώτοι διαπίστωσαν την σημασία του λειτουργικού παράγοντα στό κοινωνικό φαινόμενο. Ή σκέψη των Πάρσονς-Μέρτον ακολούθησε την τροχιά αυτή, διακρίνοντας τέσσερις διαρθρωτικούς τομείς της κοινωνικής δραστηριότητας, πού αντιστοιχοϋν στις πρώτες τρεις λειτουργίες και περιλαμβάνουν ένδεχομένως, όπως και ο Γ. Ντυμεζιλ δέχεται για όρισμένες περιπτώσεις, και μίαν τέταρτη λειτουργία. Ο τομέας της πολιτικής έξουσίας περιγράφεται, από τον Πάρσονς,

ώς λειτουργία πραγματοποίησης των συλλογικών σκοπών, ο στρατιωτικός τομέας περιγράφεται ως λειτουργία της ένσωμάτωσης, στην κοινωνική συλλογικότητα, των μελών και των μονάδων της και ο οικονομικός τομέας ως λειτουργία προσαρμογής στό περιβάλλον, ένψ παρατίθεται και μιά τέταρτη λειτουργία, των «λανθανόντων» πληθυσμών. Αυτοί στην θεωρία της ίνδοευρωπαϊκής ιδεολογίας, αναφέρονται ως κάστα των εκτός κοινωνίας, βίαια κατακτηθέντων λαών, οί όποιοι είναι, κατά περίπτωση, ή κάστα των παριών, δούλων και ειλώτων. Όπως προκύπτει και από τά συγκεκριμένα ιστορικά παραδείγματα, τά όρια μεταξύ των καστών ή και των λειτουργιών είναι ελαστικά. Ήτσι, οί «περιοικοί» τεχνίτες στην Σπάρτη, οί δημιουργοί, είναι ένας προγενέστερα κατακτημένος ή συνθηκολογήσας λαός των Άχαιών. Αυτή ή κατηγορία παρουσιάζει όρισμένες αντιστοιχίες μέ την αίρεση των αλεβιτών, μίας τριλειτουργικής και συνδικαλιστικής μειονότητας της Άνατολίας πού ύπάρχει μεταξύ των δυαδικών σουνιτικών πληθυσμών της Τουρκίας και πού δημιουργήθηκε μέ διαδικασίες αναβίωσης ύποστρωμάτων ανάλογες και συγγενείς μέ εκείνες μέ τίς όποιες, κάτω από την πίεση του δυαδικού αραβικού ίσλαμισμού, μετασχηματίστηκε και αναγνωρίστηκε συμβατικά ο περσικός ζωροαστρισμός στην τριλειτουργική αίρεση των σχιτών, των κιζιλμπάσηδων της Άνατολίας.

Ο Γ. Ντυμεζιλ, τότε καθηγητής στό Πανεπιστήμιο της Κωνσταντινούπολης, διαφώνησε μέ την θεωρία του Κεμάλ για την προέλευση του αϊγυπτιακού, συμμεριακού και ελληνικού πολιτισμού από τον τουρκικό, από τον όποιο πρόωρα αποσπάσθηκαν όταν αυτός αναπτυσσόταν στην Κεντρική Άσία. Τότε όρισμένοι τουρκικοί κύκλοι, μέ τον θεωρούμενο ως ελληνικής καταγωγής ύπουργό των Ήξωτερικών Φ. Κιοπρουλού, τον κουρδικής καταγωγής πρίγκηπα Ζορλού, ύπουργό των Ήξωτερικών και έν συνέχεια απαγχονισθέντα, μαζί μέ τον πρωθυπουργό της ίδιας Κυβέρνησης Ά. Μεντερές, πού διαφωνούσαν μέ την άποψη αυτή, κάλεσαν στην Τουρκία, για μιά σειρά διαλέξεων, έν άγνοία του Κεμάλ, τον Γάλλο καθηγητή Meillet, πού ύπεστήριζε την αντίθετη έκδοχή, ότι δηλαδή δέν είναι ή τουρκική αλλά οί διάλεκτοι της Άνατολίας εκείνες πού άνήκουν στην ίνδοευρωπαϊκή οικογένεια. Άπό τότε χρονολογείται, κατά τον Γ. Ντυμεζιλ, τό σχίσμα εκείνο στην τουρκική πολιτική, πού μέ τό γνωστό έργο του Όζάλ προσανατολίστηκε επίσης προς την άποψη ότι δέν είναι ή

τουρκική γλώσσα αλλά τό ἐγγώριο πολιτιστικό ὑπόστρωμα τῆς προτουρκικῆς Ἀνατολίας ἐκεῖνο πού προσομοιάζει στά ἰνδογερμανικά πρότυπα²⁵. Ὁ Γ. Ντυμεζιλ διευκρινίζει ὅτι ἀκριβῶς ὅπως στήν ἀρχαία Ἑλλάδα, πού διαιρεῖτο σέ πολλά διαμερίσματα, ἡ ἴδια θρησκεία ἔπαιρνε διαφορετικές μορφές (ἐνῶ τά ἑλληνικά φύλα, πού θεωροῦντο συγγενικά, ἐπέμεναν στήν ἀνεξαρτησία τους), ἔτσι καί στίς ἰνδοευρωπαϊκές κοινωνίες, χωρίς νά ὑπάρχει πολιτική ἐνότητα, κάθε ομάδα ἐξατομικευόταν περισσότερο, βάζοντας στό κοινό πολιτιστικό ἀγαθό τήν ἰδιαίτερη σφραγίδα τῆς. Φθάνουμε ἔτσι στό παράδοξο φαινόμενο τῆς ἐγκατάλειψης, ἀπό ὀρισμένους ἰνδοευρωπαϊκούς λαούς, τῆς κοινωνικῆς τριλειτουργικότητας, ἐνῶ διατηροῦν τήν ἰνδοευρωπαϊκή ἰδεολογία. Αὐτό κατά τήν στιγμή πού γείτονές τους, μή ἰνδοευρωπαῖοι, σφετερίζονται τούς ἐθνικούς τους μύθους, ἀπορρίπτοντας ὅμως τήν ἰδεολογία. Τό ἴδιο καί στήν Ρώμη, καί ὡς ἓνα σημεῖο στήν Ἑλλάδα, ἡ τριλειτουργικότητα παρέμεινε σέ λανθάνουσα καί ὑποσυνειδητή κατάσταση, ἐνῶ ἀναβίωσαν προηγούμενα δυαδικά ὑποστρώματα, ὅπως ἡ ἀντίθεση τῶν πληθείων μέ τούς πατρικίους. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι, ἐνῶ μετά τήν κατάληψη τῆς Γαλατίας οἱ Ρωμαῖοι ἐξήγαγαν ἐκεῖ τόν διῦσμό πληθείων-πατρικίων, παραμερίζοντας τήν προηγούμενη κελτική τριαδικότητα δρυϊδῶν, ἰππέων, ἀπελευθέρων, ἀντίθετα κατά τόν Μεσαίωνα, ἡ τριλειτουργικότητα ἐπέστρεψε στή Γαλατία, κυρίως λόγω τῆς ἐπίδρασης τῶν Ἰρλανδῶν, τῶν Ἀγγλῶν καί τῶν Βησιγόθων, τῶν δύο τελευταίων αὐτῶν, μέχρι τήν Μεταρρύθμιση, βασικά τριλειτουργικῶν.

Ἡ στρατιωτική λειτουργία στούς ἰνδοευρωπαϊκούς λαούς

Ἡ στρατιωτική λειτουργία εἶναι ἰδιαίτερα ἀνεπτυγμένη στίς κοινωνίες ὅπου ἡ τρίτη, παραγωγική λειτουργία ἔχει κτηνοτροφικό, ἡμινομαδικό χαρακτήρα καί βρίσκεται, κατά συνέπεια, σέ καθεστώς μόνιμης στράτευσης. Ὁ πολεμιστής παρουσιάζει συμπτώματα δυσπροσαρμογῆς στήν κοινωνική πραγματικότητα, ἀπέναντι στήν ὁποία τρέφει ἀντιφατικά αἰσθήματα ἀγάπης-μίσους, ἀνάλογα μέ τόν ρόλο ἀμυνας καί προστασίας πού διαδραματίζει στό ἐσωτερικό τῆς ἢ τῆς ἐπιθετικότητας στίς περιπτώσεις ἐπεκτατικοῦ πολέμου. Οἱ ἑταῖροι, τά κομιτᾶτα, ἀπό τήν λατινική ὀνομασία τοῦ «ἐταῖρος», εἶναι ομάδες ἔκνομης δράσης, ἀνεξάρτητης ἀπό τούς κανόνες

καί θεσμούς τῆς φυλῆς, πού ἀποκομίζουν λεία σέ ἐπιχειρήσεις ἀρπαγῆς. Στήν Ἰνδία, οἱ Κουρού-Βραχμάνοι ἔκαναν θυσίες κάθαρσης τήν παραμονή ἐπιχειρήσεων τοῦ εἶδους αὐτοῦ καί ἀνάλογες τελετές γίνονται καί στίς ἀνάλογες σύγχρονες ἀποστολές. Τά ἄτακτα σώματα ὄχι μόνον εἶναι ἀνεξάρτητα, ἀλλά συνηθέστερα ἀποκρῦσσονται ἀπό τά κράτη ἀπό τά ὁποῖα προέρχονται. Σέ ὀρισμένες κοινωνίες, ὅπως τό Ἰράν, οἱ συμμορίες αὐτές ἐνεργοῦν κάτω ἀπό συνθηκῆς ἔκστασης, νάρκωσης ἢ μανίας. Ἡ Ἀβέστα ἀναφέρει περιπτώσεις λύκων-πολεμιστῶν καί τά τοτεμικά ζῶα ἀποτελοῦσαν στρατιωτικά σύμβολα ἢ μασκώτ, ἀπό τήν ἀρχαιότητα μέχρι σήμερα. Στίς γερμανικές ομάδες, ἡ ἱεραρχία ἦταν ὑποτυπώδης καί ὁ ἀρχηγός ἦταν πρῶτος μεταξύ ἴσων, ἐνῶ, σέ ὀρισμένες ομάδες κρούσης, τούς «λεμούριους», ἡ περιβολή ἦταν μαύρη καί τά σώματα βαμμένα. Τόσο στά ἰνδικά κείμενα ὅσο καί στίς σημερινές στρατοκρατικές κοινωνίες, ἡ γεωργία, τό ἐμπόριο, τά ἐπαγγέλματα καί οἱ τέχνες θεωροῦνται ἀσυμβίβαστα μέ τίς πολεμικές ἀσχολίες. Στήν ἔννοια τοῦ «μαύρου κυνηγοῦ», πού συναντοῦμε καί στίς δωρικές νεανικές ἀγέλες καί τά κρυπτεῖα, ἡ ἀμφίση παίξει ρόλο καί πρέπει νά ἐξυπηρετεῖ σκοπούς κατατρομοκράτησης τοῦ ἐχθροῦ, παρουσιάζοντας τόν πολεμιστή σάν φάντασμα ἢ τέρας. Ἐνεργώντας κάτω ἀπό μιά μορφή ἔκστασης πού οἱ ἀρχαῖοι Ἑλληνες ὀνόμαζαν μένος, ὁ ἥρωας δεκαπλασιάζει τήν φυσική του δύναμη. Περιπτώσεις σύγχρονες ἔχουμε καί ὅταν ὁ πολεμιστής ἐμφανίζεται σάν «Μπερσερκίρ», δηλαδή ντυμένος μέ δέρμα ἀρκούδας, τό ὁποῖο δέν θά ἀποβάλλει παρά μετά τό τέλος τοῦ πολέμου ἢ ὅταν «τάξει» τόν ἑαυτό του μέ ὑποσχέσεις ἀγνότητος, τάματα τά ὁποῖα θά ἐπιφέρουν τόν θάνατο ἐάν τά παραβεῖ κανείς. Ὁ ὄντιν εἶναι ὁ Γερμανός θεός τῶν Μπερσερκίρ καί ὁ ὁμολογός του Βόταν, ὁ «μαῦρος κυνηγός», «ὀδηγεῖ τό φανταστικό κυνήγι, μυθικό κατάλοιπο τῶν τελετουργικῶν μεταμφιέσεων τῶν μυστικῶν ἀδελφοτήτων τῶν νέων πολεμιστῶν», θεσμός πού ἐγγίζει ἀνιμιστικά ὑποστρώματα ἀπό τά ὁποῖα ἀντλήσαν στοιχεῖα καί οἱ στρατευόμενες κάστες, οἱ χριστιανικές καί ἰσλαμικές μυστικές ἱεραποστολικές ἐταιρεῖες. Πρόκληση μεταφυσικοῦ τρόμου ἐπικαλεῖται καί ὁ Ἰούλιος Καίσαρας, ἀναφερόμενος στίς ομάδες τῶν δρυϊδῶν, πού μέ πυρσούς ἐπιχειροῦσαν νά ἐκφοβίσουν, μέ ἢ χωρίς ἐπιτυχία, τούς Ρωμαίους λεγεωνάριους. Τελετές μύησης τῶν νέων σέ τεχνική ἄτακτου πολέμου τῶν Καρδάκων, ἐταιρειῶν τῆς ἱρανικῆς παράδοσης, ἀνά-

λογων μέ τούς Καθύλους, Δακτύλους καί Κορύβαντες, αντίστοιχες τελετές μύησης πού ὁ Πλάτων ἀναφέρει στίς περιγραφές του γιά τήν δωρική προσπάθεια ἐλέγχου τῆς Κρήτης, εἶναι ἔθιμα μέ τά ὅποια ἡ δωρική μειοψηφία ἀντιμετώπιζε τούς αὐτόχθονες Ἑτεοκρήτες καί Ἑτεοαρκάδες ἢ τούς ἐν συνεχείᾳ κατακτηθέντες Ἀχαιοούς, ἐνῶ οἱ Ἀθηναῖοι, οἱ Ἴωνες καί οἱ Μακεδόνες, ἐπιφορτισμένοι μέ τό πρόβλημα τῶν ἀναφομοιώτων πληθυσμῶν τῆς Θράκης καί τῆς Ἀνατολίας, ἐνίσχυσαν τήν συνείδηση τῆς «ὀμαιμης» καταγωγῆς τους μέ τούς ὁμολόγους ἰνδογερμανικούς λαούς τῆς Περσικῆς Αὐτοκρατορίας. Γιά τήν συνείδηση αὐτή μαρτυρεῖ ὄχι μόνον ἡ φράση τοῦ Αἰσχύλου γιά τήν κοινή καταγωγή μέ τούς Πέρσες, ἀλλά ἔμμεσα καί ἡ πολιτική τῆς ἰσοπολιτείας μέ αὐτούς πού ἀκολούθησε ὁ Ἀλέξανδρος, καθώς καί ἡ πικρία του γιά τή μὴ ἀποδοχή τῆς ἡγεσίας του ἀπό τούς Λακεδαιμονίους. Οἱ πολεμικές ἰνδικές θεότητες τῶν Μαρούτ εἶναι πιθανόν νά ἔδωσαν τό ὄνομά τους καί στόν στρατιωτικό λαό τῶν Μαράθων, πού τό ὄνομά τους συνηγεῖ ἴσως χαρακτηριστικά μέ τόν ἐλληνικό Μααραθῶνα.

Οἱ Ἡρωες καί Γίγαντες, στήν ἐλληνική μυθολογία, εἶναι σύνθετες μορφές. Τό ὑπέρτερο ἀνθρωπολογικά ἀνάστημά τους θά μπορούσε νά ἐξηγηθεῖ, ὅπως καί σήμερα, ἀπό τήν ἐπιλεκτική συμμετοχή τῶν εὐρωστώτερων στά δύσκολα στρατιωτικά ἔργα. Ἀνάμεσα στίς διαφορές, μεταξύ τους, εἶναι ὅτι ὁ Ἡρωας παρέχει προστασία ἐνῶ ὁ Γίγαντας δέν παρέχει. Ἡ ἀνήθικη ὕβρις συνδυάζεται μέ ἀπάνθρωπες καί ἀντικοινωνικές συμπεριφορές καί ἀγριότητες. Σέ ἀντίθεση μέ τούς Ἡρωες, οἱ Γίγαντες εἶναι ὁμάδες ἀνώνυμες, ἐχθρικές πρὸς τήν κειμένη τάξη, τήν ὁποία ἐκπροσωπεῖ ὁ Δίας, ἐξωκοινωνικῆς καί ἀνομης γέννησης — ὅπως συμβαίνει ἄλλωστε καί μέ πολλούς ἀπό τούς Ἡρωες μέ τούς ὁποίους ὁμοιάζουν πολλές φορές ὡς πρὸς τίς σχεδόν ὑπερφυσικές διαστάσεις, χωρίς ἄλλα τερατόμορφα χαρακτηριστικά.

Ἐκτός, πάντως, ἀπό τούς οικονομικούς λόγους, ἡ ἀντικοινωνικότητά τους ὀφείλεται καί σέ διάφορα αἴτια κοινωνικῆς περιθωριοποίησης. Οἱ Γίγαντομαχίες, ἐξάλλου, διάφορες ἀπό τίς Τιτανομαχίες, ἔχουν ἐνίοτε ἱστορική ἐκβαση, ἡ δέ νίκη τους ἐπὶ τῶν Γιγάντων εἶναι ἐκείνη πού θεωρεῖται ὅτι σταθεροποιεῖ τόν θεσμό τῆς Πόλης τῶν Ὀλυμπίων, τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ ἰδρυτική φάση. Κατά μία ἐκδοχή, ὁ ἀγῶνας τῶν ἡρώων μέ τούς γίγαντες συμβολίζει ἀγῶνες διεκδίκησης τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου ἀπό τούς αὐτόχθονες πληθυ-

σμούς. Ἡ ἰδρυτική ἐρμηνεία ὅμως τοῦ κοσμογονικοῦ αὐτοῦ μυθολογήματος ἀμφισβητεῖται, μέ τό ἐπιχείρημα ὅτι ἡ γένεση τῆς πόλης δέν εἶναι δυνατόν νά πραγματοποιεῖται ἔπειτα ἀπό μιά νίκη ἐπάνω στίς δυνάμεις τῆς Γῆς, ἡ ὁποία εἶναι ἡ μητέρα τῶν Γιγάντων. Κατά τόν Βίαν, μᾶλλον οἱ Γίγαντες θά ἔπρεπε νά εἶναι οἱ πολεμοχαρεῖς συμμορίες τῆς εἰσβολῆς, ἂν καί ἀπό μεταγενέστερα παραδείγματα γνωρίζουμε ὅτι οἱ αὐτόχθονες πρέπει ἀσφαλῶς νά ἔχουν διαπράξει ἐποποιεῖς ἀντίστασης, οἱ ὁποῖες ἀπλῶς δέν ἔχουν περιγραφεῖ ἀπό ἐκείνους πού ἦταν τελικά οἱ νικητές. Ἀλλά καί αὐτή ἡ περίπτωση ἔχει ἀσφαλῶς τίς ἐξαιρέσεις τῆς, μιά ἀπό τίς ὁποῖες εἶναι ἡ ἦττα του «ἱεροῦ πτολιέθρου» τῆς Τροίας, στήν ὁποία ἀσφαλῶς βρίσκεται ὄχι μόνον ὁ διφορούμενος ἱστορικός χαρακτήρας τῆς Ἰλιάδος ἀλλά καί ἡ ἐγγενῆς ἀνθελληνικότητα τῶν Ρωμαίων, μέ τήν Αἰνειάδα, κείμενο ἀλληλεγγύης μέ τούς ἠττημένους, ὀμαιμούς, πελασγικούς καί προελληνικούς πολιτισμούς, ἀπό τό Ἰλιό καί τήν Δαρδανία, μέχρι τούς ἰλλυρικούς λαούς τῶν δύο ἀκτῶν τῆς Ἀδριατικῆς.

Στούς ἰνδοευρωπαϊκούς πληθυσμούς, ἡ δεύτερη στρατιωτική λειτουργία δέν εἶναι μόνον μέσο ἀμυνας καί προστασίας τῆς ἐλευθερίας καί ἀνεξαρτησίας ἀλλά καί ἀνακατανομῆς τοῦ εἰσοδήματος, ὄχι μόνον ἐξω ἀπό τήν φυλή ἀλλά καί στό ἐσωτερικό τῆς, πρᾶγμα πού ἐξηγεῖ τήν τελική χειραφέτηση τῆς στρατιωτικῆς ὁμάδας ἀπό κάθε νομιμοφροσύνη ἀπέναντι τῆς φυλῆς, μέχρι σημείου νά ἐπεκτείνεται ἡ ἐξουσία τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς στρατιωτικῆς ὁμάδας εἰς βάρος τοῦ νομοθέτη ἢ χαρισματοῦ καί θαυματουργοῦ ἡγέτη τῆς πρώτης λειτουργίας. Ἡ ἐκτροπή τῆς στρατιωτικῆς λειτουργίας σέ ἐπιχειρήσεις ἀνακατανομῆς τοῦ πλοῦτου παίρνει, στήν περίπτωση τῆς πειρατείας, μιά τέτοια διάσταση, ὥστε ὀλόκληρες ἐθνότητες, στήν Ἀνατολική καί Νότια Μεσόγειο, εἰδικεύονται στήν πειρατεία, εἰδικευση-πρόκληση, πού προκαλεῖ τήν ἀντισυσπείρωση ἄλλων ἐθνοτήτων. Οἱ Κάρες, Λύκες καί Κίλικες πειρατές ἔδωσαν λόγο ὑπαρξῆς στήν Ρωμαϊκή Αὐτοκρατορία καί οἱ τρομοκρατικές ἐπιχειρήσεις καί οἱ ἀποβάσεις λεηλασίας τοῦ Ἰσλάμ, κατά τόν Μεσαίωνα μέχρι σήμερα, ἔδωσαν ἠθικά ἐπιχειρήματα στίς Σπαυροφορίες καί σέ ἱμπεριαλισμούς, ὅπως συνέβη μέ τήν Ἰσπανία τοῦ Φιλίππου Β' καί τήν ἐπανεπιβεβαίωση τῆς Ἀτλαντικῆς συμμαχίας, μετά τήν κατάρρευση τῆς Σοβιετικῆς Ἐνωσης. (Ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ὄχι μόνον οἱ Λύκες, οἱ Δάκες, οἱ Ρωμαῖοι καί οἱ Γερ-

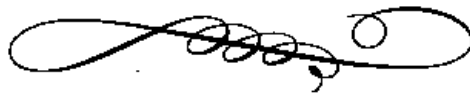
μανοί αλλά και οί Λουκάνοι — προφανώς Λυκά-
νοι — πρέπει νά εἶχαν σχέσεις μέ τό ζῶο αὐτό,
τό ὁποῖο ἀπεικονίζαν στά νομίσματά τους.)

Οἱ μυστικές ἐταιρεῖες στήν Κίνα ἐπετέλεσαν
τήν ἄμυνα τῶν Χάν κατά τῶν Μαντσού καί τά
μυστικά τάγματα καί ἀδελφότητες τῶν στρα-
τευομένων μουσουλμάνων καί χριστιανῶν ὑπῆρ-
ξαν ὄργανα διάδοσης, ἄμυνας καί ἐπίθεσης τῶν
ἀντίπαλων αὐτῶν ἰδεολογιῶν. Κατά μία ὄχι
ἀπαραίτητα ἐκζητημένη ἐκδοχή, ἀνάλογα μέ τίς
ἐταιρεῖες μύησης τῶν Ἑλλήνων στήν Κρήτη μέ
σκοπό τήν ἀφομοίωση τῶν μινωϊκῶν, αὐτόχθο-
νων πληθυσμῶν, οἱ πυθαγόρειες ἀδελφότητες
ἀπέβλεπαν στήν Ἰταλία στήν διεκδίκηση τῆς
ἀρχῆς ἀπό τοῦς πλειοψηφοῦντες αὐτόχθονες
καί, ἴσως, ἡ περίφημη μυστική ἐταιρεία τοῦ

Ἄλκιβιάδη, στήν ὑπόθεση τῶν Ἑρμείων κε-
φαλῶν, νά μήν εἶναι ἄσχετη μέ τό πρόβλημα τῆς
ἀντιμετώπισης τῶν «πελασγικῶν» πιέσεων,
στήν κυρίως ἢ στήν Μεγάλη Ἑλλάδα, ὅπου ἐπι-
κρατοῦσαν (κατά τήν VII Ἐπιστολή) ἀνησυχίες
ὡς πρός τόν κίνδυνο ἐκ τῆς σύμπραξης τῶν
Ἰταλιωτῶν καί Ρωμαίων, ἀπό τόν βορρᾶ.
Ἐκτός ἀπό τόν Πλάτωνα, συγγραφέα τῆς VII
Ἐπιστολῆς, ὁ Ἄλκιβιάδης εἶχε ἐπισημάνει τήν
κρίσιμη, μεταξύ βορρᾶ καί νότου, θέση τῆς Σι-
κελίας, ἐπισημαίνοντας ὅτι ἡ ἐκεῖ ἐκστρατεία
τῶν Ἀθηναίων ἀπέβλεπε στήν ἀντιμετώπιση
τῆς Καρχηδόνας, τήν πειρατική δράση τῆς
ὁποίας οἱ Ἑλληνες εἶχαν ἀντιμετωπίσει ἀπό τόν
καιρό τῶν ναυτικῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ Ὀδυσσεά
στήν περιοχή.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. P. Ross, *Les langues du monde*, σ. 28.
2. Jean Loicq, «Indoeuropeens», *Dictionnaire des Religions*, σσ. 778-795.
3. Βλ. σχετικό ἄρθρο μου στήν *Νέα Κοινωνιολογία* ἀρ. 9, μέ τίτλο «Ἀνατολία καί Ἀζερμπαϊτζάν».
4. F. Crevatin, *Ricerche di Antichità Intoeuropee*, σσ. 78-79.
5. Ἔ.ἄ., σ. 80.
6. S. Huntington, *Le Choc des Civilizations*, 2000.
7. J. Jaudry, *Les Indo-Europeens*, 1981, σσ. 21, 30, 39.
8. Π. Σμίθ καί Δ. Σπέρμπερ.
9. Βλ. C. Rammoux, *La Nuit et les Enfant de la Nuit*, σσ. 63-231.
10. F. Desbordes, *Le comparatisme de G. Dumezil, Une Introduction*, σσ. 67.
11. Βλ. τό ἔργο του *Τό ὠμό καί τό ψημένο*.
12. Βλ. Crevatin, ἔ.ἄ., σ. 14.
13. Βλ. ἔ.ἄ., σ. 4.
14. Βλ. Β. Σερζάν, *Οἱ Ἰνδοευρωπαῖοι*, σσ. 382-386.
15. Flamen, Mars, Quirinus.
16. Καίσαρας-Ποντίφηξ, Σύγκλητος καί ἵππεις.
17. Oratores, bellatores, laboratores, G. Duby, *Les trois Ordres ou l'Immaginaire de la Féodalité et J. Le Goff, Les Trois Fonctions Indo-Europeens*, AESC, 1979.
18. Βλ. ἔ.ἄ., σ. 81.
19. Βλ. ἔ.ἄ., σσ. 83 καί 84.
20. J. Ries, «Les Caractéristiques Générales», *L'Homme indo-europeen et le Sacré*, σσ. 17-30.
21. Marija Gimbutas, «L'Homo Religiosus balte et sa rencontre avec le Sacré», *L'Homme indo-europeen et le Sacré*, σσ. 239-73.
22. D. Dubuisson, *Structure Sociale et Structure Idéologique, L'apport de G. Dumezil*. Ἐπίσης *Dictionnaire des Religions*, «Les Indoeuropeens». Ὡσαύτως «Les Mages», J. Haudry, σ. 58.
23. Bosko Bojovic, «L'Idéologie de l'Etat Serbe du XIII au XV Siècle», *Septième Congrès International d'Etudes du Sud-Est Européen, Rapports, Rapports*, Athenes 1944, σσ. 249-71.
24. Haudry, ἔ.ἄ., σσ. 121-25.
25. Βλ. συνέντευξη G. Dumezil πρός τοῦς J. Bonnet καί D. Pralon, στό G. Dumezil, *Pour un Temps*, 1985.

Ὁ κοινωνικός και πολιτικός ρόλος της διαφήμισης

Κωνσταντῖνος Προκάκης

Τί είναι ἡ διαφήμιση

Ὁ ὀρισμός ἐννοιῶν, τῶν ὁποίων τό περιεχόμενο θεωρεῖται ἐν πολλοῖς αὐτονόητο λόγω τῆς καθημερινῆς χρήσεώς τους ἀπό τήν πλειονότητα τῶν ἀνθρώπων, δέν εἶναι πάντοτε εὐκόλη υπόθεση. Ὅ,τι φαντάζει προφανές και ἀπλό ἐνδέχεται νά κρύβει ἀθέατες πτυχές τῆς πραγματικότητος και νά ἐκφράζει σύνθετες και πολύπλοκες διαδράσεις στοιχείων, τά ὁποῖα ἐντάσσονται σέ εὐρύτερα συστημικά σύνολα.

Ἡ ἔννοια τῆς διαφήμισης δέν ξεφεύγει ἀπό τόν ἀνωτέρω κανόνα. Ὅλοι ὁμιλοῦν γι' αὐτήν φυσικῶ τῶ τρόπῳ και ὡς νά ὑφίσταται μιά σιωπηρῶς ἐκφραζομένη καθολική συναίνεση περί τό περιεχόμενό της. Τοῦτο εἶναι ἀπολύτως δικαιολογημένο, καθ' ὅσον ἡ διαφήμιση ἀποτελεῖ πλέον ἀναπόσπαστο μέρος τοῦ καθημερινοῦ κοινωνικοῦ, οἰκονομικοῦ και πολιτικοῦ βίου τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου και κατά συνέπεια προσλαμβάνει ἐμπειρικό και βιώσιμο χαρακτήρα. Τό προφανές, ὅμως, τοῦ περιεχομένου της καταρρέει αὐτοστιγμει, ἐάν κάποιος κληθεῖ νά διατυπώσει τόν ὀρισμό της. Αὐτομάτως, ἡ ἀποκωδικοποίηση τοῦ ὄρου καθίσταται δυσχερῆς λόγω τῆς πολυπλοκότητος τῶν σχέσεων, τίς ὁποῖες ἐκφράζει.

Παρά ταῦτα σέ μία ἐποχή, ὅπου ὁ ὀρθολογισμός και ἡ ἐξέλιξη τῶν ἐπιστημῶν ἐπαγγέρονται τήν ἀνεύρεση ἱκανοποιητικῶν ἀπαντήσεων σέ κάθε πρόβλημα, δέν ἦταν δυνατόν νά μήν καταβληθῶν προσπάθειες ἐπιστημονικοῦ προσδιορισμοῦ τοῦ περιεχομένου μιᾶς τόσοσ οἰκείας και ταυτοχρόνως τόσοσ ἀπόμακρης ἐννοίας, ἡ ὁποία εἶναι στενά συνυφασμένη μέ τόν σύγχρονο τρόπο ζωῆς. Ἄλλωστε, θά μπορούσε κανείς βασίμως νά ἰσχυριστεῖ ὅτι ἡ διαφήμιση εἶναι προϊόν ὀρθολογικῶν και ἐπιστημονικῶν διεργασιῶν, οἱ ὁποῖες ἐντάσσονται στίς εὐρύτερες διαδικασίες ὀργανώσεως, λειτουργίας, διαφυλάξεως και ἀναπαραγωγῆς τοῦ βιομηχανικοῦ και μεταβιομηχανικοῦ καπιταλισμοῦ. Ὡς ἐκ τούτου ἡ προσπάθεια γιά ἐπιστη-

μονική ἀνάλυση τῆς διαφήμισης καθώς και γιά ἐπιστημονικό προσδιορισμό τοῦ περιεχομένου της εἶναι ἐγγενῆς, ὑπό τήν ἔννοια ὅτι αὐτή ὡς προϊόν τῶν ὡς ἄνω διεργασιῶν ἀποκτᾶ περιεχόμενο δι' αὐτῶν. Ἐτσι, στά πλαίσια ἐπιστημονικῶν ἀναλύσεων ἔχουν διατυπωθεῖ διάφοροι ὀρισμοί, οἱ ὁποῖοι ἄλλοτε συγκλίνουν και ἄλλοτε ἀποκλίνουν μεταξύ τους, ἔχοντας ὅμως πάντοτε ὡς κοινό παρονομαστή τήν λειτουργία τῆς ἀγορᾶς.

Κατά τόν Gillian Dyer «διαφήμιση σημαίνει νά τραβάς τήν προσοχή σέ κάτι, νά γνωστοποιεῖς κάτι σέ κάποιον ἢ νά τόν πληροφορεῖς γι' αὐτό... Ὅταν θέλουμε νά ποῦμε ἢ νά πουλήσουμε κάτι, μπαίνουμε στόν πειρασμό νά τραβήξουμε τήν προσοχή στήν ἀναγγελία μας, ὑπερβάλλοντας τά γεγονότα ἢ προσφεύγοντας στά αἰσθήματα τῶν ἄλλων»¹.

Συμφώνως πρός τό Βρεταννικό Ἰνστιτούτο Διαφημιστῶν, διαφήμιση εἶναι «ἡ παρουσίαση τοῦ πειστικώτερου δυνατοῦ μηνύματος πώλησης στίς σωστές προοπτικές γιά τό προϊόν ἢ τήν ὑπηρεσία μέ τό μικρότερο δυνατό κόστος»².

Ὁ Frank Jefkins ὀρίζει τή διαφήμιση ὡς «τό μέσον πού κάνει κάτι γνωστό, ὡστε νά μπορεῖ νά πωληθεῖ» και ἐν τέλει υἰοθετεῖ τήν θέση τοῦ Βρεταννικοῦ Ἰνστιτούτου Διαφημιστῶν³.

Ὁ Θαλῆς Κουτούπης ὑποστηρίζει ὅτι «διαφήμιση εἶναι ἡ πρωτότυπη δημιουργία μηνυμάτων, πού ἀναφέρονται σέ προϊόντα ἢ ἐμπορικές ὑπηρεσίες και ἡ δημοσίευσή τους, μέ τήν ἀγορά χώρου ἢ και χρόνου στά μέσα ἐπικοινωνίας, μέ τελικό στόχο τήν παρακίνηση τῶν ἀποδεκτῶν αὐτῶν τῶν μηνυμάτων νά ἀγοράσουν τά διαφημιζόμενα προϊόντα-ὑπηρεσίες»⁴.

Τέλος, συμφώνως πρός τήν Ἀμερικανική Ἐταιρεία Μάρκετινγκ, ὡς διαφήμιση ὀρίζεται «κάθε ἀπρόσωπη μορφή παρουσίας και προώθησης ἰδεῶν, ἀγαθῶν ἢ ὑπηρεσιῶν, μέ πληρωμή ἀπό ἀναγνωρισμένο ἐγγυητή ἢ ἀνάδοχο». Τόν ὀρισμό αὐτό ἐπικαλεῖται και ἀποδέχεται και ὁ Γιῶργος Ζῶτος⁵.

— Ὁ Κωνσταντῖνος Προκάκης εἶναι ὑποψήφιος διδάκτωρ τοῦ Τμήματος Διεθνῶν και Εὐρωπαϊκῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου Πειραιῶς.

Ἀπό τ' ἀνωτέρω προκύπτουν ὀρισμένα κοινῶς ἀποδεκτά στοιχεῖα, τὰ ὅποια φαίνεται νά συγκροτοῦν τήν ἔννοια τῆς διαφημίσεως. Ἔτσι, α) ἡ διαφήμιση εἶναι μήνυμα ἢ σύνολο μηνυμάτων, τὰ ὅποια ἐκπέμπονται ἀπό ἕναν ἢ περισσότερους πομπούς πρὸς ἕναν ἢ περισσότερους δέκτες, β) σκοπός τῆς διαφημίσεως εἶναι ἡ προώθηση καί πώληση ἀγαθῶν ἢ ὑπηρεσιῶν, γ) τὸ ἐκπεμπόμενον μήνυμα εἴτε ἔχει πληροφοριακὸ χαρακτήρα εἴτε ἀπευθύνεται στό ἀνθρώπινο θυμικὸ εἴτε συνδυάζει τὰ δύο προηγούμενα, προκειμένου νά πείσει τόν δέκτη ἢ τοὺς δέκτες. Τὸ στοιχεῖο, ὅμως, στό ὁποῖο δίδεται ἰδιαίτερη βαρύτητα σέ ὅλους τοὺς ὀρισμούς, καί τὸ ὁποῖο συνιστᾷ τήν εἰδοποιήσασα διαφορά τῆς διαφημίσεως ἐν σχέσει πρὸς ἄλλα εἶδη μηνυμάτων, εἶναι ὁ σκοπός τῆς, ἢτοι ἡ προώθηση καί πώληση ἀγαθῶν ἢ ὑπηρεσιῶν.

Ἐξ αὐτοῦ τοῦ λόγου εἶναι ἀδιαμφισβήτητο ὅτι ἡ διαφήμιση διαδραματίζει σημαντικὸ ρόλο στό ἐπίπεδο τῶν οικονομικῶν συναλλαγῶν καί τῆς λειτουργίας τῆς ἀγορᾶς καί προδήλως ἐπηρεάζει τήν καταναλωτικὴ συμπεριφορὰ τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ διαφήμιση εἶναι ἕνα οικονομικὸ φαινόμενο καί ὡς τέτοιο ἀντιμετωπίζεται ἀπὸ τήν πλειονότητα τῶν ἀναλυτῶν, οἱ ὅποιοι ἀσχολοῦνται μαζί της⁶. Ἡ διαπίστωση δὲ αὐτῆ εἶναι τόσο προφανής, ὥστε δύσκολα θά μπορούσε κανεὶς ν' ἀμφισβητήσῃ τήν ὀρθότητά της. Ἐκεῖνο ὅμως τὸ ὁποῖο διαφεύγει τῆς προσοχῆς τῶν ἐν λόγῳ ἀναλυτῶν εἶναι ὁ ἄδηλος κοινωνικὸς καί πολιτικὸς ρόλος τῆς διαφημίσεως. Ἡ τελευταία εἶναι κάτι περισσότερο ἀπὸ ἕνα ἀπλό οικονομικὸ φαινόμενο. Εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς πολλοὺς μηχανισμοὺς διασφαλίσεως καί ἀναπαραγωγῆς τοῦ ὑφιστάμενου κοινωνικοπολιτικοῦ συστήματος⁷.

Ὁ κοινωνικὸς καί πολιτικὸς ρόλος τῆς διαφημίσεως

Ἡ σύγχρονη οἰκονομία, στά πλαίσια τῶν μεταβιομηχανικῶν κοινωνιῶν, ὑπόκειται σ' ἕνα πλῆθος ἐξαρτήσεων, οἱ ὁποῖες ἐγγυῶνται τήν ἐλεγχόμενη λειτουργία της. Ἡ συγκέντρωση κεφαλαίου, ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἐπιστημῶν καί τῆς τεχνολογίας, καθὼς καί ἡ ἐκμηχάνιση καί ὁ αὐτοματισμὸς τῆς παραγωγῆς ἔχουν ὀδηγήσει στήν συγκρότηση ἰσχυρῶν ἰδιωτικῶν γραφειοκρατικῶν ὀργανώσεων, οἱ ὁποῖες ἐλέγχουν τὸ σύνολο τῶν δραστηριοτήτων τῆς ἀγορᾶς⁸. Εἰς ἀπάντησιν τὰ κράτη ἀναπτύσσουν παρεμβατικὴ οικονομικὴ ὀράση, προκειμένου ἀφ' ἑνὸς μὲν νά τιθασεύσουν

τήν τάση τῶν μεγάλων ἰδιωτικῶν ἐπιχειρήσεων πρὸς ἀνεξέλεγκτη ἐπέκταση, ἀφ' ἑτέρου δὲ νά τὸν ἀνταγωνισμὸ. Τοῦτο ἔχει ὡς συνέπεια τήν ἐξάπλωση τῆς δημόσιας γραφειοκρατίας. Ἔτσι, ἡ σύγχρονη κοινωνικὴ ζωὴ κυριολεκτικῶς πνίγεται ἀπὸ τήν ἐμφάνιση, ἐδραίωση καί ἀλληλεπίδραση ὀγκωδῶν ἰδιωτικῶν καί δημοσίων ὀργανώσεων, ἐνῶ κάθε μεμονωμένος ἄνθρωπος αἰσθάνεται ἐγκλωβισμένος καί ἀδύναμος νά συμμετάσχει μὲ καθοριστικὸ τρόπο σέ διαδικασίες, οἱ ὁποῖες τὸν ἀφοροῦν ἄμεσα.

Οἱ πολιτικὲς δράσεις καί ἡ συζήτηση περὶ τὰ δημόσια πράγματα προσανατολίζονται στό κυνήγι τῆς οικονομικῆς ἀναπτύξεως καί τῆς αὐξήσεως τῆς παραγωγῆς. Οἱ στόχοι — κατὰ κανόνα οἰκονομικοπολιτικοῦ χαρακτήρος — εἶναι προκαθορισμένοι καί τὸ μόνον μέλημα εἶναι ἡ ἐξεύρεση τῶν καταλληλότερων μέσων γιὰ τήν ἐπίτευξή τους. Οὐδεμία περαιτέρω οὐσιαστικὴ καί εἰς βάθος συζήτηση διεξάγεται γιὰ προβλήματα, τὰ ὅποια δὲν συναρτῶνται πρὸς τήν παραγωγικότητα, τήν οικονομικὴ ἀποτελεσματικότητα καί τήν ἀνάπτυξη τῆς τεχνολογίας.

Στό πλαίσιο αὐτὸ τίθενται στό περιθώριο οἱ παραδόσεις, οἱ ἀξίες, οἱ πολιτισμικὲς ἰδιαιτερότητες καί τὰ βιοτικὰ προβλήματα κοινωνικῶν ὁμάδων, οἱ ὁποῖες ὡς ἐκ τῆς θέσεώς τους στό σύστημα παραγωγῆς δὲν δύνανται νά ἐπηρεάσουν οὐσιωδῶς τοὺς μηχανισμοὺς λήψεως τῶν ἀποφάσεων.

Πλὴν ὅμως, γιὰ τήν εὐρυθμὴ λειτουργία τόσο τῆς ἀγορᾶς ὅσο καί τοῦ πολιτικοῦ ἐποικοδομήματος, εἶναι ἀναγκαῖα ἡ ἐκμαίευση καθολικῆς συναινέσεως ὡς πρὸς τὸν τρόπο ὀργανώσεως τῆς παραγωγῆς καί καταναλώσεως, καθὼς καί ὡς πρὸς τὸν τρόπο ἀσκήσεως τῆς ἐξουσίας. Πρὸς αὐτὴν τήν κατεύθυνση ἐπιδιώκεται ἀπὸ τίς ἰδιωτικὲς καί δημόσιες ὀργανώσεις ἡ δημιουργία μιᾶς μαζικῆς «πλασματικῆς συνειδήσεως», ἡ ὁποία θά ἐγγυᾶται τήν προσαρμοστικότητα καί παθητικότητα τοῦ κοινωνικοῦ σώματος⁹. Ἔτσι, ἐπιστρατεύονται τὰ μέσα μαζικῆς ἐνημερώσεως, τὰ ὅποια ἄλλωστε εἶναι καί τὰ ἴδια γραφειοκρατικὲς ὀργανώσεις, προκειμένου νά ἐκπεμφθοῦν πρὸς τὸ εὐρὺ κοινὸ τὰ κατάλληλα μηνύματα μὲ τέτοιον τρόπο, ὥστε νά καθίσταται βέβαιη ἡ μαζικὴ ἀναπαραγωγή προτύπων καί στερεοτύπων, πού κατατείνουν στήν νομιμοποίηση τοῦ ὑφιστάμενου οικονομικοῦ καί κοινωνικοπολιτικοῦ συστήματος. Τέτοια μηνύματα μεταξὺ ἄλλων εἶναι οἱ διαφημίσεις, μὲ τίς ὁποῖες ἐπιδιώκεται ἡ αὐξηση τῆς καταναλώσεως¹⁰.

Τό ἀποτέλεσμα τῶν ὡς ἄνω διεργασιῶν εἶναι οἱ ἄνθρωποι νά μὴν ἀναλογίζονται οὔτε νά γνωρίζουν ποιό εἶναι τό πραγματικό τους συμφέρον. Πολύ περισσότερο δέν ἔχουν τήν εὐκαιρία νά σκεφθοῦν καί ν' ἀποφασίσουν, ἐάν θά προτιμοῦσαν νά συμμετέχουν σέ ἕναν διαφορετικό τύπο παραγωγικοῦ συστήματος ἢ σέ ἕναν διαφορετικό τύπο δημοκρατίας ἢ ἀκόμη σέ ἕναν διαφορετικό τύπο κοινωνίας. Ἡ μόνη ἐπιλογή εὐρίσκεται μεταξύ τῆς κατ' ἐπίφασιν ἀνέσεως καί ἀσφαλείας, τίς ὁποῖες παρέχει ἡ προσαρμογή στίς ἐπιταγές τοῦ ἄκρατου καταναλωτισμοῦ, καί τῆς περιθωριοποιήσεως ἐν σχέσει πρὸς τήν συνολική τάξη.

Ὁ Schumpeter¹¹ ἔφθασε στό ἔπακρο αὐτῆν τήν λογική, θεωρώντας ὅτι ἡ συμπεριφορά τῶν πολιτικῶν στελεχῶν εἶναι ἀνάλογη μέ τήν συμπεριφορά τῶν ἐπιχειρηματιῶν, ὅταν οἱ τελευταῖοι ἀνταγωνίζονται γιά τήν ἐξασφάλιση πελατείας. Περαιτέρω, συμφώνως πάντοτε πρὸς τόν Schumpeter¹², οἱ πολιτικές γραφειοκρατικές ὀργανώσεις (πολιτικά κόμματα) κατὰ τήν ἐξέλιξη τοῦ πολιτικοῦ ἀνταγωνισμοῦ ἐφαρμόζουν πρακτικές παρόμοιες μέ αὐτές μιᾶς ἐπιχειρήσεως¹³. Προεξάρχων δέ εἶναι ὁ ρόλος τῆς διαφημίσεως, ἡ ὁποία κατατείνει στήν ἄσκηση ἐπιρροῆς ἐπὶ τῆς βουλήσεως τῶν ἐκλογέων. Οἱ τελευταῖοι, λόγῳ τῆς ἐλλείψεως ἐξειδικευμένων γνώσεων καί ἐμπειρίας ὡς πρὸς τήν διαχείριση τῶν δημοσίων πραγμάτων, εἶναι εὐεπίφοροι στό νά πείθονται ἀπό καλοεπεξεργασμένα διαφημιστικά μηνύματα, ἀκόμη καί ἂν αὐτά δέν ἀντέχουν στήν δοκιμασία ὀρθολογικῶν ἐπιχειρημάτων. Κατά συνέπεια, ἡ λαϊκή βούληση δέν μπορεῖ νά ἔχει οὐσιαστικό περιεχόμενο, δεδομένου ὅτι ἀποτελεῖ ἀπλῶς ἕνα κοινωνικό κατασκευάσμα χρήσιμο μόνο γιά τήν ἀνάδειξη τῶν πολιτικῶν ἡγεσιῶν, οἱ ὁποῖες ἐν συνεχείᾳ νομιμοποιοῦνται νά λαμβάνουν καί νά ἐφαρμόζουν τίς πολιτικές ἀποφάσεις τους ἐπὶ οὐσιωδῶν προβλημάτων ἐρήμην τῶν πολιτῶν¹⁴.

Ἐξ ὅλων τῶν ἀνωτέρω προκύπτει ὅτι ἡ ἀγορά καί τό κράτος, ἡ οἰκονομία καί ἡ πολιτική, οἱ ιδιωτικές καί οἱ δημόσιες ὀργανώσεις ἀλληλοδιπλέκονται καί ὅτι λειτουργοῦν χρησιμοποιοῦντας τοὺς ἴδιους μηχανισμούς ἐκμαιεύσεως τῆς συναινεσεως τοῦ κοινωνικοῦ σώματος, προκειμένου νά νομιμοποιηθοῦν. Στό ἐπίπεδο αὐτό, ἡ διαφήμιση, ὡς συνδετικός κρίκος μεταξύ αὐτῶν πού ἐπιδιώκουν τήν νομιμοποίηση καί αὐτῶν πού τήν παρέχουν παίζει σημαντικό ρόλο. Ἡ διαφήμιση δέν συμβάλλει μόνο στήν προώθηση καί κατανάλωση ἀγαθῶν ἢ ὑπηρεσιῶν. Κυρίως παράγει ἰδεολογία.

Ἡ διαφήμιση ὡς παραγωγός ἰδεολογίας

Ἡ συνειδήση κάθε ἀνθρώπου ἀποτελεῖ ἀντανάκλαση τοῦ ἀντικειμενικοῦ κόσμου καί ἐκφράζει τήν δυναμική σχέση, ἡ ὁποία ἀναπτύσσεται μεταξύ τοῦ ἀντιλαμβανομένου ὑποκειμένου καί τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας. Οἱ φιλοσοφικές, πολιτικές, πολιτισμικές, ἠθικές, αἰσθητικές καί νομικές ἀντιλήψεις τοῦ ἀτόμου εἶναι προϊόν τῶν διαδικασιῶν κοινωνικοποιήσεως καί ὡς ἐκ τούτου ἀποτελοῦν κατὰ ἕνα μεγάλο μέρος ἰδιαίτερη ἐκδήλωση τῶν ἀντιστοίχων ἀντιλήψεων τῶν κοινωνικῶν ομάδων, στίς ὁποῖες ἐντάσσεται αὐτό¹⁵. Οἱ ἐν λόγῳ κοινωνικές ἀντιλήψεις συγκροτοῦν τήν ἔννοια τῆς ἰδεολογίας¹⁶. Μέ ἄλλα λόγια, ἡ ἰδεολογία εἶναι μιᾶ μορφή κοινωνικῆς συνειδήσεως, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ σημεῖο ἀναγνωρίσεως γιά τὰ μέλη μιᾶς κοινωνικῆς ομάδος. Εἶναι ἡ συλλογική τους ταυτότητα¹⁷. Μέσω αὐτῆς ἐπιδιώκεται ἡ ἀνάπτυξη κοινῶν κωδίκων ἐπικοινωνίας, προκειμένου νά ἐπιτυγχάνεται συμφωνία ὡς πρὸς τήν δράση, ἡ ὁποία θά πρέπει νά ἀναληφθεῖ, ὅταν διακυβεύονται κοινά συμφέροντα¹⁸.

Εὐλόγως, στά πλαίσια τοῦ εὐρύτερου κοινωνικοῦ σώματος, τείνει νά ἐπικρατεῖ ἡ ἰδεολογία τῶν ἰσχυροτέρων κοινωνικῶν ομάδων ἔναντι τῆς ἰδεολογίας τῶν λιγώτερο ἰσχυρῶν. Τοῦτο συμβαίνει διότι ὅποιος διαθέτει τήν ἰσχύ, γιά νά ἐπιβάλλει τήν ἐξυπηρέτηση τοῦ συμφέροντός του, προδήλως διαθέτει τήν ἰσχύ καί γιά τήν ἐπιβολή τῆς ἰδεολογίας του¹⁹. Ἔτσι, ἡ κρατοῦσα ἰδεολογία λειτουργεῖ μέ τήν σειρά της ὡς ἀνάχωμα, τό ὁποῖο παρεμποδίζει τήν ὑπερίσχυση ἀνταγωνιστικῶν ἰδεολογιῶν. Μετατρέπεται ἀπό σημεῖο ἀναγνωρίσεως τῶν μελῶν τῶν ἰθυόντων κοινωνικῶν ομάδων σέ μηχανισμό ἀναπαραγωγῆς τῆς ἐξουσίας τους²⁰.

Στήν σύγχρονη μεταβιομηχανική κοινωνία, ἡ κρατοῦσα ἰδεολογία ταυτίζεται μέ τήν ἰδεολογία τῶν κοινωνικῶν ομάδων οἱ ὁποῖες κατέχουν τά μέσα παραγωγῆς καί ἐλέγχουν τοὺς μηχανισμούς τῆς δημόσιας καί ιδιωτικῆς ἐξουσίας. Τά πρότυπα ζωῆς καί καταναλωτικῆς συμπεριφορᾶς, τά ὁποῖα αὐτές υἱοθετοῦν, καταπνίγουν διαφορετικές στάσεις καί ἀντιλήψεις καί ὀδηγοῦν στήν δημιουργία μιᾶς κοινωνικῆς συνειδήσεως μὴ ἀνταποκρινόμενης στίς βιοτικές ἀνάγκες εὐρέων κοινωνικῶν στρωμάτων, καθ' ὃ μέτρο ἡ τελευταία δέν εἶναι ἀποτέλεσμα ἐλεύθερης ἐπιλογῆς ἐκ μέρους τῶν μελῶν τῶν μὴ κυρίαρχων κοινωνικῶν ομάδων ἀλλά ἀντιθέτως εἶναι ἀποτέλεσμα ἄλλοτε ἐξαναγκασμοῦ καί ἄλλοτε ὑποβολῆς²¹.

Ἡ διαφήμιση λειτουργεῖ ὡς παραγωγός ἰδεολογίας στό ἐπίπεδο τῆς ὑποβολῆς. Τό κείμενο, ἡ εἰκόνα, ὁ ἦχος, τά χρώματα, οἱ κινήσεις συνδυάζονται σέ ἕνα σύνολο μέ ἐνιαία μορφή καί περιεχόμενο, προκειμένου νά παραχθεῖ ἕνα μήνυμα, τό ὁποῖο θά εἶναι εὐληπτο, θά προβάλλει συγκεκριμένες ἰδέες, ἀπόψεις καί πρότυπα συμπεριφορᾶς εὐδαιμονιστικοῦ χαρακτήρος καί θά πείθει, προσφεύγοντας κυρίως στό θυμικό παρά στήν λογική τοῦ δέκτη²². Ἔτσι, μέ τήν διαφήμιση κατασκευάζονται σύμβολα ἀνταλλαγῆς, ὅπου ἡ ἀγορά συγκεκριμένων ἀγαθῶν ἢ ἡ προτίμηση συγκεκριμένων ὑπηρεσιῶν ἢ ἡ υἱοθέτηση συγκεκριμένων ἰδεῶν καί ἀπόψεων συνδέονται καί ἀνταλλάσσονται μέ συγκεκριμένες κοινωνικές ἀξίες καί ἰδίως μέ τήν ὑπόσχεση τῆς κοινωνικῆς καταξίωσης καί τῆς κατακτήσεως τῆς μεγίστης εὐτυχίας²³.

Ὁ δέκτης τοῦ διαφημιστικοῦ μηνύματος δέν εἶναι μόνον καταναλωτής ἀγαθῶν ἢ ὑπηρεσιῶν. Ἐπιπλέον εἶναι καταναλωτής κοινωνικῶν ἀξιῶν καί προτύπων, ὅπως αὐτά προβάλλονται μέσα ἀπό τήν διαφήμιση. Ἡ συνεχῆς δέ ἐπανάληψη τῶν ἰδίων ἀλλά καί παρομοίων διαφημιστικῶν μηνυμάτων, γιά τήν παραγωγή καί μετάδοση τῶν ὁποίων χρησιμοποιοῦνται κοινῶς ἀποδεκτές τεχνικές ἀπό τοὺς διαφόρους διαφημιστικούς φορεῖς, συμβάλλει στήν παγίωση τῶν προβαλλομένων προτύπων καί στήν βαθιά ἐγγράραξή τους στό ἀτομικό ἀσυνείδητο μεγάλης μάζας ἀνθρώπων²⁴.

Ἡ εἰκόνα τοῦ ἑαυτοῦ ἀντανακλάται στοὺς παραμορφωτικούς καθρέφτες τῆς διαφημιστικῆς κουλτούρας καί καταλήγει νά εἶναι κάτι ἐντελῶς διαφοροτικό ἀπό αὐτό πού οἱ πραγματικές βιοτικές ἀνάγκες μεγάλου ἀριθμοῦ ἀνθρώπων ἐπιβάλλουν²⁵. Πρόκειται γιά τό κατασκευάσμα τῆς κρατούσης ἰδεολογίας ἢ ἄλλως γιά μιὰ ἐπίπλαστη πραγματικότητα, κτισμένη πάνω στά συντρίμια τῆς πραγματικότητας. Ἡ διαφήμιση καταλύει τίς δομές τοῦ πραγματικοῦ κόσμου καί τίς ἀνασυνθέτει μέ τέτοιον τρόπο, ὥστε τό ὑποκείμενο νά ταυτίζεται μέ τίς στάσεις καί ἀντιλήψεις τῶν ἰθυνοῦσῶν κοινωνικῶν ομάδων, ἀκόμη καί ἂν δέν εἶναι ἐνταγμένο σ' αὐτές, ἀκόμη καί ἂν τά συμφέροντά του συγκρούονται μέ τά συμφέροντα τῶν τελευταίων²⁶. Μέσω τῆς διαφήμισης συγκαλύπτονται οἱ κοινωνικές διαφορές καί ὅλοι ἀποκτοῦν τήν ψευδαίσθηση ὅτι μετέχουν μιᾶς μεγάλης μεσαίας τάξεως, ἡ ὁποία ἀπολαύει ὑψηλοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου, λόγω τῆς διαρκoῦς καταναλώσεως.

Δυστυχῶς, ὅμως, πέρα ἀπό τό βασίλειο τῶν

ψευδαισθήσεων, οἱ κοινωνικές ἀνισότητες εἶναι πανταχοῦ παρούσες καί καταμαρτυροῦν τήν ἀνάγκη γιά ἀναζήτηση νέων τρόπων οἰκονομικῆς, κοινωνικῆς καί πολιτικῆς ὀργανώσεως. Ἡ διαφήμιση συσκοτίζει τήν ἐν λόγω ἀναγκαιότητα καί ἐνισχύει τήν παθητικότητα. Ἄμεση συνέπεια εἶναι ἡ ἄκριτη ἀποδοχή, σέ καθεστῶς συγχύσεως, τόσο τῶν θετικῶν ὅσο καί τῶν ἀρνητικῶν στοιχείων τοῦ ὑφισταμένου οἰκονομικοῦ καί κοινωνικοπολιτικοῦ συστήματος, ἐκ μέρους τῶν μή προνομιούχων κοινωνικῶν ομάδων²⁷.

Ἐξ ὅλων τῶν ἀνωτέρω προκύπτει ὅτι ἡ διαφήμιση δέν εἶναι ἕνα ἀπλό οἰκονομικό φαινόμενο, ὅπως φαντάζει ἐκ πρώτης ὄψεως, ἀλλά ἕνα φαινόμενο σύνθετο, τό ὁποῖο ἀσχεῖ καθοριστικές ἐπιδράσεις στήν συνείδηση τῶν μελῶν τῶν σύγχρονων κοινωνιῶν, πρὸς τήν κατεύθυνση τῆς νομιμοποιήσεως καί ἀναπαραγωγῆς τῶν κοινωνικῶν δομῶν. Καταδεικνύεται, λοιπόν, ἡ ἀνεπάρκεια τῶν κλασσικῶν ὀρισμῶν τῆς διαφήμισης, δεδομένου ὅτι αὐτοὶ δίδουν ἔμφαση στά προφανῆ χαρακτηριστικά τῆς καί ἀγνοοῦν παντελῶς τά ἀθέατα, τά ὁποῖα εἶναι καί τά πιό σημαντικά γιά τόν προσδιορισμό τοῦ ἀληθοῦς περιεχομένου τῆς. Ἔτσι, ἡ ἀναθεώρηση τῶν ἐν λόγω κλασσικῶν ὀρισμῶν καθίσταται ἀναπόφευκτη.

Ἄναθεώρηση τῶν κλασσικῶν ὀρισμῶν τῆς διαφήμισης

Ὅπως ἀνεφέρθη ἀνωτέρω, συμφώνως πρὸς τοὺς κλασσικούς ὀρισμούς τῆς διαφήμισης ἡ εἰδοποιός διαφορὰ τῆς τελευταίας ἐν σχέσει πρὸς ἄλλα εἶδη μηνυμάτων εἶναι ὁ σκοπός τῆς, ἤτοι ἡ προώθηση καί πώληση ἀγαθῶν ἢ ὑπηρεσιῶν. Ὄρισμένοι δέ συγγραφεῖς εἴτε καταφεύγουν σέ ἱστορικά ἐπιχειρήματα εἴτε ἐπικαλοῦνται τήν γνώμη καταξιωμένων συναδέλφων τους εἴτε καί τά δύο μαζί, προκειμένου νά ὑποστηρίξουν τήν ὀρθότητα τῆς ἐν λόγω θέσεως²⁸. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι, στό πλαίσιο αὐτό, τείνουν ν' ἀπορρίπτουν τήν ἔννοια τῆς πολιτικῆς διαφήμισης, ἐπειδὴ πρόκειται γιά δραστηριότητα ἡ ὁποία δέν ἀφορᾶ στήν προώθηση ἀγαθῶν ἢ ὑπηρεσιῶν²⁹. Ἡ προσπάθεια ὅμως γιά ἀποσύνδεση τῆς πολιτικῆς διαφήμισης ἀπό τήν ἐν γένει ἔννοια τῆς διαφήμισης καί ἡ σθεναρὴ ὑποστήριξη τοῦ ἀμιγῶς ἐμπορικοῦ χαρακτήρος τῆς τελευταίας συμβάλλει στήν συγκάλυψη τοῦ κοινωνικοῦ καί πολιτικοῦ ρόλου τῆς καί δέν διευκολύνει τήν ἀνεύρεση τοῦ ἀληθοῦς περιεχομένου τῆς. Εἶναι προφανές ὅτι οἱ κλασσικοὶ ὀρισμοὶ ἀδυνατοῦν νά

τεθούν εκτός του πλαισίου της κρατούσης ιδεολογίας και ν' αντιμετωπίσουν τό φαινόμενο της διαφημίσεως, όχι ως εργαστηριακό αντικείμενο τεχνικού χαρακτήρος, αλλά ως παράγοντα συνδιαμορφώσεως της σύγχρονης κοινωνίας.

Ἀναμφισβητήτως, ἡ εἰδοποιός διαφορά της διαφημίσεως ἔναντι ἄλλων μορφῶν ἐπικοινωνίας εἶναι τελολογική. Πλήν ὅμως, ὅπως ἤδη κατεδείχθη, ὁ σκοπός τοῦ διαφημιστικοῦ μηνύματος δέν περιορίζεται μόνο στήν προώθηση καί πώληση ἀγαθῶν ἢ ὑπηρεσιῶν, ἀλλά επεκτείνεται εἴτε μέ ἄμεσο εἴτε μέ ἔμμεσο τρόπο καί στήν προώθηση ἰδεῶν, στάσεων καί ἀντιλήψεων, οἱ ὁποῖες κατατείνουν στήν διασφάλιση τοῦ ὑφισταμένου κοινωνικοπολιτικοῦ συστήματος ἢ ἔστω στήν ἀμβλύνση ἐνδεχομένων ἀμφισβητήσεών του.

Ἦ' αὐτήν τήν ἔννοια, ἡ διαφήμιση εἶναι μήνυμα ἢ σύνολο μηνυμάτων, τά ὁποῖα λειτουργοῦν νομιμοποιητικῶς πρός τό ὑφιστάμενο κοι-

νωνικοπολιτικό σύστημα καί ἐκπέμπονται ἀπό ἕναν ἢ περισσότερους πομπούς πρός ἕναν ἢ περισσότερους δέκτες, μέ σκοπό νά πεισθοῦν οἱ τελευταῖοι ν' ἀποδεχθοῦν μιὰ ἰδέα ἢ ν' ἀγοράσουν ἕνα ἀγαθό ἢ μιὰ ὑπηρεσία, ὑποκείμενοι στήν κρατούσα ἰδεολογία. Ἔτσι, στά πλαίσια τοῦ ὡς ἄνω ἀναθεωρημένου ὀρισμοῦ εἶναι δυνατόν νά συμπεριληφθεῖ καί ἡ πολιτική διαφήμιση, ἡ ὁποία ἄλλωστε χρησιμοποιοῦν τίς ἴδιες τεχνικές καί ἔχει τίς ἴδιες ἐπιδράσεις στό κοινωνικό σῶμα μέ τήν ἐμπορικῆ.

Ὁ ἀναθεωρημένος ὀρισμός της διαφημίσεως εἶναι δυνατόν νά ἀποδειχθεῖ χρήσιμος στό ἐπίπεδο της ἐπιστημονικῆς ἔρευνας, δεδομένου ὅτι προσφέρει στόν ἀναλυτή εὐρύτερο πεδίο προβληματισμοῦ ἀπό αὐτό τό ὁποῖο προσφέρουν οἱ κλασσικοί ὀρισμοί. Ἡ διαφήμιση εἶναι κοινωνικό φαινόμενο καί ὡς τέτοιο πρέπει νά αντιμετωπιζέται. Δέν εἶναι ἀπλῶς μιὰ τεχνική πειθοῦς.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Gillian Dyer, *Ἡ διαφήμιση ὡς ἐπικοινωνία*, μτφ. Ἀγγελικῆς Σπυροπούλου, ἐκδόσεις Πατάκη, Ἀθήνα 1993, σ. 11.

2. Βλ. Frank Jefkins, *Διαφήμιση*, μτφ. Φωτεινῆς Μουρούση-Παναγιώτη Σταυροπούλου, ἐκδόσεις Κλειδάριθμος, Ἀθήνα 1997, σ. 16.

3. Ἔ.ἄ., σ. 26 καί 32.

4. Θαλῆς Κουτούρης, *Ἡ διαφήμιση καί τά μυστικά της*, ἐκδόσεις Γαλαῖος, Ἀθήνα 1990, σ. 24.

5. Βλ. Γιώργος Ζῶτος, *Διαφήμιση — Σχεδιασμός καί λειτουργία στά πλαίσια της ἐπιχείρησης*, Τόμος Α', ἐκδόσεις University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 17-18.

6. Βλ. Frank Jefkins, ἔ.ἄ., σ. 11 ἐπ., Θαλῆς Κουτούρης, ἔ.ἄ., σ. 44 ἐπ., Γιώργος Ζῶτος, ἔ.ἄ., σ. 15 ἐπ., καθώς καί Γιώργος Ζῶτος, *Διαφήμιση, Ἀναφορά στόν Οἰκονομικό καί Κοινωνικό Ρόλο της*, Τόμος Β', ἐκδόσεις University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 13 ἐπ.

7. Γιά τίς ἔννοιες κοινωνικό καί πολιτικό σύστημα βλ. ἀντί ἄλλων Δημήτριος Τσαούσης, *Ἡ κοινωνία τοῦ ἀνθρώπου — Εἰσαγωγή στήν κοινωνιολογία*, ἐκδόσεις Gutenberg, Ἀθήνα 1999, σ. 81-86 καί 479-81.

8. Γιά τήν ἔννοια της ὀργανώσεως βλ. ἀντί ἄλλων Προκόπης Παυλόπουλος, *Μαθήματα Διοικητικῆς Ἐπιστήμης — Τό διοικητικό φαινόμενο στό πλαίσιο της θεωρίας τῶν ὀργανώσεων*, Τεύχος 1, ἐκδόσεις Σάκκουλα, Ἀθήνα-Κομοτηνή 1983, σ. 36 ἐπ.

9. Βλ. Herbert Marcuse, *One-Dimensional Man*, Sphere, London, 1968, σ. 23 ἐπ., David Held, *Μοντέλα Δημοκρατίας*, μτφ. Μαριάννα Τζιαντζή, ἐκδόσεις Στάχυ, Ἀθήνα 1995, σ. 224 ἐπ. καί Gillian Dyer, ἔ.ἄ., σ. 92 ἐπ.

10. Βλ. Γιώργος Ζῶτος, *Διαφήμιση — Ἀναφορά...*, ἔ.ἄ., σ. 16 ἐπ.

11. βλ. Joseph Alois Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, Allen and Unwin, London 1976, σ. 282 ἐπ.

12. Ἔ.ἄ.

13. Βλ. ἐπίσης Γιώργος Ζῶτος, *Διαφήμιση — Ἀναφορά...*, ἔ.ἄ., σ. 59.

14. Ἡ ἐκπερασμένη πρόθεση τοῦ Schumpeter κατά τήν συγγραφή τοῦ ἔργου του μέ τίτλο *Capitalism, Socialism and Democracy* ἦταν ἡ ρεαλιστική ἀπόδοση τῶν χαρακτηριστικῶν της σύγχρονης δημοκρατίας. Πλήν, ὅμως, τελικῶς δέν ἀπέφυγε τήν διατύπωση συμπερασμάτων, τά ὁποῖα ὡς ἕναν βαθμό ἐμφανίζουν ὑπολανθάνοντα δεοντολογικό χαρακτήρα. Ἔτσι, θεωρεῖ ὅτι ὁ σύγχρονος παθητικός ἀνθρώπος δέν εἶναι εἰς θέσιν νά διαχειρισθεῖ ὁ ἴδιος τήν ζωή του καί ἐπομένως πρέπει νά ἀναθέσει τό ἔργο αὐτό σέ ἐξειδικευμένα ἐπαγγελματικά στελέχη. Μέ τόν τρόπο αὐτόν, ὅμως, δέν κάνει τίποτ' ἄλλο ἀπό τό νά νομιμοποιεῖ τήν κατάσταση, τήν ὁποία ἐπιχειρεῖ νά περιγράψει. Βλ. σχετικῶς David Held, ἔ.ἄ., σ. 179 ἐπ.

15. Βλ. Δημήτριος Τσαούσης, ἔ.ἄ., σ. 135 ἐπ. καί Γιώργος Ζῶτος, *Διαφήμιση — Ἀναφορά...*, ἔ.ἄ., σ. 58.

16. Ὁ Louis Althusser διακρίνει μεταξύ τῶν ἐχουσῶν ἱστορικό χαρακτήρα ἰδεολογιῶν καί της ἰδεολογίας ὡς δομικοῦ φαινομένου. Οἱ πρῶτες ἀποτελοῦν τό ἐκάστοτε ἱστορικό περιεχόμενο της τελευταίας, ἡ ὁποία ἔχει διαχρονικό χαρακτήρα βλ. Louis Althusser, «Ideology and Ideological State Apparatuses» in *Hazard Adams-Leroy Searle, Critical Theory since 1965*, (ed.), University Press of Florida, 1986.

17. Βλ. Δημήτριος Τσαούσης, ἔ.ἄ., σσ. 99-102.

18. Π.χ. γιά τήν συνάρτηση της ἰδεολογίας μέ τήν κοινωνική καί ἱστορική ἐξέλιξη της Εὐρώπης, βλ. Θόδωρος Θεωρόπουλος, *Ἰδεολογία καί Ἀντιιδεολογία*, ἐκδόσεις Καστανιώτη, Ἀθήνα 1976.

19. Βλ. Louis Althusser, ἔ.ἄ., ὁ ὁποῖος κάνει λόγο γιά μηχανισμούς φυσικῆς καί ἰδεολογικῆς ἐπιβολῆς στό πλαίσιο τοῦ νεωτερικοῦ κράτους.

20. Βλ. Θόδωρος Θεωρόπουλος, ἔ.ἄ.

21. Ὑποστηρίζεται (βλ. σχετικῶς ἀντί ἄλλων Γραφεῖο

του Πρωθυπουργού, *Η Ελλάδα στην Κοινωνία της Πληροφορίας — Στρατηγική και Δράσεις-Σχέδιο για την Κοινωνία της Πληροφορίας*, έκδοση Γραφείου του Πρωθυπουργού, Αθήνα 1999, σσ. 2 και 5-11, internet: <http://www.primeminister.gr/is2/index.htm>) ότι η μεταβιομηχανική κοινωνία ως κοινωνία της πληροφορίας και της πληροφορικής οδηγείται στην αλλαγή του συστήματος παραγωγής καθώς και του πολιτικού και πολιτισμικού συστήματος. Προς τό παρόν, όμως, η θέση αυτή δεν φαίνεται να επιβεβαιώνεται, δεδομένου ότι ούδόλως έχουν αλλάξει τα δομικά χαρακτηριστικά των συγχρόνων καπιταλιστικών κοινωνιών, ήτοι η συγκέντρωση κεφαλαίου από ισχυρότατες ιδιωτικές γραφειοκρατικές οργανώσεις (π.χ. πολυεθνικές επιχειρήσεις), ή εκμηχάνιση της παραγωγής, ή εμπιστοσύνη στην επιστήμη και την τεχνολογία, οι κοινωνικές ανισότητες και η διόγκωση των δημοσίων γραφειοκρατικών οργανώσεων. Συνεπώς, η επιβολή ή υποβολή ιδεολογίας εκ μέρους των ιθυνόντων κοινωνικών ομάδων εξακολουθεί να είναι πραγματικότητα.

22. Για τον τρόπο με τον οποίο υποβάλλουν κοινωνικά πρότυπα οι διαφημίσεις και παράγουν ιδεολογία, βλ. Judith Williamson, *Decoding Advertisements: Ideology and Meaning in Advertising*, Marion Boyars Publishers, 1994.

23. Βλ. Gillian Dyer, *ε.ά.*, σ. 133 *επ.* και Γιώργος Ζώτος, *Διαφήμιση — Αναφορά...*, *ε.ά.*, σ. 60 *επ.*

24. Το άτομικό άσυνείδητο μεγάλης μάζας ανθρώπων διαφέρει κατ' *εξοχήν* από την έννοια του συλλογικού άσυνείδητου, δεδομένου ότι τό τελευταίο αναφέρεται σε άρχε-

γονες παραστάσεις, οι οποίες έχουν έγγραφει στην συλλογική μνήμη της ανθρωπότητας. Βλ. σχετικώς Karl Jung, *Αναλυτική Ψυχολογία*, μτφ. Πηγελόπης Ίερομνήμονος, εκδόσεις Γκοβόστη, Αθήνα, άχρονολόγητο, σ. 63 *επ.*

25. Βλ. Theodor Adorno, *Minima Moralia*, μτφ. Λευτέρη Αναγνώστου, εκδόσεις Άλεξάνδρεια, Αθήνα 1990, σσ. 139-140.

26. Έφ' *όσον* ή διαφήμιση παράγει ιδεολογία και ή ιδεολογία δέν άποτελεί αυτή καθ' αυτή την πραγματικότητα, αλλά την εικόνα πού έχουν οι άνθρωποι για την πραγματικότητα και την σχέση τους με τον κόσμο, είναι σαφές ότι ή διαφήμιση άποτελεί έναν μηχανισμό, ό οποίος συμβάλλει στην κατασκευή και αναπαραγωγή των ύφισταμένων κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών σχέσεων. Για τον φαντασιακό και ταυτοχρόνως ύλιστικό χαρακτήρα της ιδεολογίας, βλ. Louis Althusser, *ε.ά.*

27. Για τούς κινδύνους, τούς όποιους ενέχει ή κριτική της κουλτούρας ως παραγωγού ψευδαισθήσεων, βλ. Theodor Adorno, *ε.ά.*, σ. 113.

28. Βλ. ενδεικτικώς Θαλής Κουτούπης, *ε.ά.*, σ. 28 *επ.*, όπου υποστηρίζεται ότι «ιστορικά, ή διαφήμιση γεννήθηκε και ύπάρχει άποκλειστικά για να συμβάλλει στην αύξηση των πωλήσεων έμπορικών άγαθών και υπηρεσιών» και ότι «όλοι οι έγκυροι και καταξιωμένοι όρισμοί της διαφήμισης αναφέρονται ρητά και άποκλειστικά μόνον σε προϊόντα».

29. Έ.ά., όπου προτείνεται αντί του όρου «πολιτική διαφήμιση» ό όρος «συνηγορική επικοινωνία».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ

Ζώτος Γιώργος, *Διαφήμιση — Σχεδιασμός και λειτουργία στά πλαίσια της επιχείρησης*, τόμος Α', εκδόσεις University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1992.

Ζώτος Γιώργος, *Διαφήμιση — Αναφορά στον οικονομικό και κοινωνικό ρόλο της*, τόμος Β', εκδόσεις University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1992.

Θοδωρόπουλος Θόδωρος, *Ίδεολογία και Άντιϊδεολογία*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1976.

Κουτούπης Θαλής, *Η διαφήμιση και τά μυστικά της*, εκδόσεις Γαλαΐος, Αθήνα 1990.

Παυλόπουλος Προκόπης, *Μαθήματα Διοικητικής Έπιστήμης — Τό διοικητικό φαινόμενο στο πλαίσιο της θεωρίας των οργανώσεων*, τεύχος 1, εκδόσεις Άντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1983.

Τσαούσης Δημήτριος, *Η Κοινωνία του ανθρώπου - Εισαγωγή στην κοινωνιολογία*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1999.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ

Adorno Theodor, *Minima Moralia*, Μτφ. Λευτέρη Αναγνώστου, εκδόσεις Άλεξάνδρεια, Αθήνα 1990.

Dyer Gillian, *Η Διαφήμιση ως επικοινωνία*, Μτφ. Άγγελικης Σπυροπούλου, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 1993.

Held David, *Μοντέλα Δημοκρατίας*, Μτφ. Μαριάνας Τζιαντζή, εκδόσεις Στάχυ, Αθήνα 1995.

Jefkins Frank, *Διαφήμιση*, Μτφ. Φωτεινής Μουρούση — Παναγιώτη Σταυρόπουλου, εκδόσεις Κλειδάριθμος, Αθήνα 1997.

Jung Karl, *Αναλυτική Ψυχολογία*, Μτφ. Πηγελόπης Ίερομνήμονος, εκδόσεις Γκοβόστη, Αθήνα, άχρονολόγητο.

ΑΓΓΛΙΚΗ

Althusser Louis, «Ideology and Ideological State Apparatuses» in Hazard Adams-Leroy Searle (ed.), *Critical Theory since 1965*, University Press of Florida, 1986.

Marcuse Herbert, *One-Dimensional Man*, Sphere, London 1968.

Schumpeter Joseph Alois, *Capitalism, Socialism and Democracy*, Allen and Unwin, London 1976.

Williamson Judith, *Decoding Advertisements: Ideology and Meaning in Advertising*, Marion Boyars Publishers, 1994.

ΆΛΛΕΣ ΠΗΓΕΣ

Γραφείο του Πρωθυπουργού, *Η Ελλάδα στην Κοινωνία της Πληροφορίας — Στρατηγική και Δράσεις-Σχέδιο για την Κοινωνία της Πληροφορίας*, έκδοση Γραφείου του Πρωθυπουργού, Αθήνα 1999, internet: <http://www.primeminister.gr/is2/index.htm>

Οικολογία και 'Αριστερά: σημεία σύγκλισης και απόκλισης και απόπειρα μιᾶς νέας σύνθεσης

Φίλιππος Νικολόπουλος

Οι σχέσεις τῆς οικολογίας μέ τήν 'Αριστερά σήμερα εἶναι πολυεπίπεδες καί πολυσήμαντες, ἄν καί πολλοί ἄνθρωποι τοῦ χώρου τῆς δεύτερης δέν χαρακτηρίζονται ἀπό τήν ἀπαιτούμενη συνειδητοποίηση αὐτῶν τῶν σχέσεων. Βέβαια, τό οικολογικό κίνημα πρός τόν χώρο τῆς 'Αριστερᾶς δέν παρουσιάζει μόνο σημεία σύγκλισης. Παρουσιάζει καί σημεία ἀπόκλισης, ἀλλ' αὐτό δέν σημαίνει ὅτι ἡ συνολική προβληματική πού ἀναπτύσσεται ἢ μπορεῖ ν' ἀναπτυχθεῖ γύρω ἀπό τά σημεία τῶν διαφορῶν τους, ὅπως τουλάχιστον ἀρχικά ἐμφανίστηκαν, δέν φέρνει τοῦς δύο χώρους καί ἀπό ἄλλη ἀτραπό πιό κοντά.

Τό ζήτημα εἶναι ν' ἀναπτυχθεῖ ἕνας ὁμιουργικός διάλογος ἀνάμεσα στοῦς δύο χώρους¹, μέ βάση τά σημερινά δεδομένα τῶν κοινωνικῶν κινήματων, τῶν ἀριστερῶν πολιτικῶν ὀργανώσεων καί βέβαια τῆς περιβαλλοντικῆς κατάστασης τοῦ πλανήτη μας. Ἕνας ὅμως διαφωτιστικός διάλογος δέν περιλαμβάνει μόνο συμφωνίες καί καταφάσεις, ἀλλά καί ἀνάδειξη σημείων διαφωνίας, διαφοροποιήσεων καί συγκρούσεων. Ὁ ἐνιαῖος ὅμως σκοπός πρέπει νά παραμένει πάντα διαυγής: ἡ 'Αριστερά πρέπει πλέον νά πορευεῖται μέ ἔντονη τήν οικολογική διάσταση στήν ἰδεολογία, τό πρόγραμμα καί τήν πρακτική τῆς, ἐνῶ τό οικολογικό κίνημα πρέπει νά συνδυάζεται μ' ἕνα εὐρύτερο πάντα σχέδιο κοινωνικῆς καί πολιτικῆς δράσης ριζοσπαστικοῦ προσανατολισμοῦ².

I

Κατ' ἀρχάς εἶναι σκόπιμο νά δώσουμε τόν ὀρισμό τῆς οικολογίας, ὅπως καί τῆς 'Αριστερᾶς, τουλάχιστον ὅπως ἐμεῖς τίς ἐννοοῦμε. Γύρω ἀπό τήν οικολογία ὑπάρχει ὄντως μιᾶ σύγχυση, γιατί ἄλλοι τήν θεωροῦν ἀδιάκριτα κοινωνικό κίνημα καί ἄλλοι ἕναν ἀδιευκρίνιστο συνδυασμό κοινωνικῆς πρότασης, κοινωνικοῦ κινήματος καί ἐπιστημονικῶν στοιχείων, πού ἀναφέρονται στό

φυσικό καί ἀνθρωπογενές περιβάλλον. Στά παραπάνω, ὑπάρχουν στοιχεῖα ἀλήθειας, ἀλλά ἀπαιτοῦνται σαφῶς περισσότερες διευκρινίσεις.

Ἡ οικολογία ἀποτελεῖ κλάδο τῶν βιολογικῶν ἐπιστημῶν καί ὁ ὅρος στήν κυριολεκτική του ἔννοια ἐκεῖ παραπέμπει. Εἶναι ὁ κλάδος πού ἀσχολεῖται μέ τήν ἀλληλοεπίδραση τῶν ζώντων ὀργανισμῶν (ὅποιοι καί ἄν εἶναι αὐτοί: ἐννοοῦμε ἀπό μικρόβια μέχρι καί τόν ἴδιο τόν ἄνθρωπο) πρός τό περιβάλλον τους ἢ διαφορετικά μέ τίς περιβαλλοντικές προϋποθέσεις τῆς ὑπαρξῆς τῶν ζώντων ὀργανισμῶν καί τίς ἀλληλεξαρτήσεις τῶν μεταβολῶν τοῦ ἐπιπέδου τῶν προϋποθέσεων μέ τίς μεταβολές στό ἐπίπεδο τῆς ὑπαρξῆς αὐτῶν τῶν τελευταίων³.

Μέσα στόν εὐρύτερο αὐτόν κλάδο ἀναπτύχθηκε καί ὁ κλάδος τῆς οικολογίας τοῦ ἀνθρώπου, πού πῆρε, ὅπως ἦταν φυσικό, τήν θέση τῆς μέσα στόν χώρο τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν, ἀφοῦ ὁ ἄνθρωπος εἶναι κοινωνικό καί πολιτισμικό ὄν καί ἡ ἀλληλεπίδρασή του πρός τό περιβάλλον περνάει ἀναγκαστικά μέσα ἀπό κοινωνικές δομές καί διαδικασίες, μέσα ἀπό ἀξιακά συστήματα, διαμορφωμένα ἀπ' αὐτόν τόν ἴδιο καί τελικά μέσα ἀπό ἐκτεταμένες παρεμβάσεις τοῦ ἴδιου στό φυσικό περιβάλλον⁴. Ἡ οικολογία τοῦ ἀνθρώπου μπορεῖ νά ἔχει ὡς σημεῖο ἀναφορᾶς τῆς τήν ἀλληλεπίδραση τῆς ἀνθρώπινης κοινότητος πρός τό φυσικό καί γεωγραφικό περιβάλλον⁵ (κλίμα, ἔδαφος, γλωρίδα, πανίδα) ἢ πρός τό ἴδιο τό ἀνθρωπογενές (ἀστικά κέντρα, χώροι ἀνθρωπογενεῖς καί κλειστοί, στοῦς ὁποίους ἀπεφάσισε νά ζήσει ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος) ἢ πρός τό ἐν μέρει ἀνθρωπογενές (ἀγροτικές περιφέρειες) περιβάλλον ἢ τέλος πρός τά παραπάνω «περιβάλλοντα» σέ συνδυασμό. Ὁ ἄνθρωπος, λόγω τῆς κυριαρχίας του πάνω στόν πλανήτη, ἔχει τέτοια ἐπεκτατικότητα καί παρεμβατικότητα, πού εὐκόλα δέν μπορεῖς νά διαχωρίσεις τίς ἀλληλεπιδράσεις τοῦ μέ τό φυσικό περιβάλλον, ἀπό ἐκεῖνες μέ τό τεχνητό (κατασκευασμένο ἀπ' αὐτόν τόν ἴδιο) περιβάλλον.

Στό πλαίσιο πάλι τής οικολογίας του ανθρώπου, έχει αναπτυχθεί ειδικότερα ή κοινωνική και πολιτική οικολογία⁶, που κατ' έξοχήν ενδιαφέρει τό μέρος τών κοινωνικών επιστημών, που εστιάζουν όχι άπλως στην λεγόμενη «κοινωνική μορφολογία», που προσεγγίζεται περιγραφικά, αλλά στην αναλυτική τής ίδιας τής λειτουργίας τής κοινωνίας.

Η κοινωνική οικολογία έχει ως αντικείμενο τήν αλληλεπίδραση (κυρίως στην έσωτερική δυναμική της) κοινωνικών δομών και διαδικασιών (συμπεριλαμβανομένης και τής κουλτούρας) προς τό περιβάλλον, φυσικό και ανθρωπογενές. Άν ή έστίαση πέσει περισσότερο προς τίς πολιτικές δομές και διαδικασίες, τότε όμιλούμε περισσότερο για πολιτική οικολογία. Δέν θά ήταν ύπερβολή νά πούμε — μέ τήν επιφύλαξη πάντα ότι δέν όμιλούμε για επί μέρους εξειδικεύσεις — ότι ή κοινωνική οικολογία άποτελεί γενικά χώρο τομής τών κοινωνικών επιστημών (μέ τίς επί μέρους αναλύσεις της, κοινωνιολογικές, οικονομικές, πολιτικές, κ.λπ.) μέ τήν οικολογία ως βιολογική επιστήμη και γενικότερα μέ τίς επιστήμες του περιβάλλοντος.

Πέρα άπ' αυτό τό γνωστικό αντικείμενο, ή κοινωνική οικολογία θά μπορούσε νά θεωρηθεί ότι επιπλέον ασχολείται μέ τήν ιστορία και άνάλυση τών πάσης φύσεως κοινωνικών κινητοποιήσεων ενάντια sé όλες εκείνες τίς ανθρωπίνες αποφάσεις — και τούς μηχανισμούς που τίς στηρίζουν — που προκαλούν διαταραχές τών οικοσυστημάτων και βλάπτουν τήν ποιότητα ζωής. Στό μέτρο αυτό, ύπάρχει επέκταση του γνωστικού της αντικειμένου στον τομέα τών κοινωνικών κινήματων, μέ έστίαση σ' αυτό που καλείται οικολογικό κίνημα (ιστορία, πολιτικοκοινωνιολογική του άνάλυση).

Τέλος, ένα τρίτο σημείο τής συνολικής σκόπευσης τής κοινωνικής οικολογίας θά μπορούσαμε νά πούμε ότι είναι τά σχέδια μιās μελλοντικής οικολογικής κοινωνίας, από πλευρά επιστημονική και όχι ιδεολογικοπρογραμματική ταυτισμένη μέ τήν α' ή β' οικολογική οργάνωση. Σέ αυτό τό σημείο έννοούμε άνάλυση τών επί μέρους οικολογικών σχεδίων (ποικίλων οργάνωσης, κομμάτων, φορέων, κ.λπ.) για τό μέλλον ή επί μέρους προγραμματιζόμενων παρεμβάσεων οικο-κοινωνικού περιεχομένου, μέ βάση επιστημονικά δεδομένα και όχι μέ προϋπόθεση τήν ιδεολογική — άξιακή ταύτιση μέ κάποιο άπ' αυτά.

Τά όσα παραπάνω εκθέσαμε αναφέρονται στην οικολογία ως επιστημονικό κλάδο στις βιο-

λογικές και κοινωνικές επιστήμες, κλάδο αρκετά σφαιρικό (global), που κατ' έξοχήν χαρακτηρίζεται από διεπιστημονικότητα.

Άπό τήν άλλη, ύπάρχει τό οικολογικό κίνημα⁷, που ως κοινωνικό κίνημα διαρκώς άντλεί γνώσεις και κατευθυντήριες γραμμές — μέ βάση επιστημονικά δεδομένα — από τήν επιστήμη τής οικολογίας, χωρίς όμως έννοιολογικά και όντολογικά νά ταυτίζονται. Έτσι, όταν πολλοί χαρακτηρίζονται «οικολόγοι» σ' επίπεδο κινήματος, έννοείται ότι είναι μέλη ή στελέχη του οικολογικού κινήματος ή επί μέρους μαχητικών οργάνωσης ή φορέων. Βέβαια αυτό δέν σημαίνει ότι αναγκαστικά είναι και «οικολόγοι» ως ειδικοί επιστήμονες του τομέα τών βιολογικών ή κοινωνικών επιστημών. Και αντίστροφα: Οι ειδικοί επιστήμονες τών παραπάνω κλάδων δέν είναι όπωσδήποτε μέλη ή στελέχη οικολογικών οργάνωσης μέ συγκεκριμένη κοινωνικοπολιτική δράση, ανεξάρτητα από τό ότι μπορεί νά προσφέρουν τίς γνώσεις τους sé αυτές. Σέ άλλες πάλι περιπτώσεις, οι δύο ξεχωριστές ιδιότητες (δηλαδή του επιστήμονα και του αγωνιστή) συμπίπτουν, μέ αποτέλεσμα ή έμβέλεια του αγωνιζόμενου προσώπου ή συλλογικού φορέα δράσης νά αυξάνεται. Σέ καμμιά περίπτωση όμως αυτή ή σύμπτωση δέν μπορεί νά προεξοφληθεί, πράγμα που πρέπει νά μάς κάνει επιφυλακτικούς στά λεγόμενα όρισμένων συμμετεχόντων στο οικολογικό κίνημα, που δηλώνουν άδιάκριτα «οικολόγοι» (ιδιαίτερα σχετικά μέ άπόψεις τους που είναι έντονα «συναισθηματικά» φορτισμένες, δέν διακρίνονται ούτε για ίχνος ρεαλιστικής προσέγγισης όσον άφορά τά ζητήματα ανάπτυξης, ρέπουν προς μή τεκμηριωμένη «καταστροφολογία» και παρουσιάζουν μιá μονομερή προσήλωση στην οικολογική όπτική).

Η σύγχρονη Άριστερά κυρίως σχετίζεται αγωνιστικά μέ τό οικολογικό κίνημα, και βέβαια όφείλει νά κρατά πάντα άνοιχτό διάυλο επικοινωνίας μέ τήν επιστήμη τής οικολογίας στο σύνολό της. Γιατί φυσικά αυτοί οι δύο πόλοι (κίνημα και επιστήμη) δέν μπορούν παρά νά θεωρηθούν μόνιμα αλληλοσχετιζόμενοι και αλληλοεπηρεαζόμενοι, χαρακτηριζόμενοι από μιá κατάσταση διαρκών «άνταλλαγών» σ' επίπεδο γνώσεων και εμπειριών. Γενικότερα, ή σύγχρονη Άριστερά είναι άδιανόητο νά μήν άντλεί γνώσεις και μήν αναπροσανατολίζει τίς αναλύσεις της μέ βάση τά έρευνητικά συμπεράσματα νέων επιστημονικών κλάδων ή, ακόμη ευρύτερα, μέ βάση τίς πρόσφατες εξέλιξεις όλων τών επιστημών και ιδιαίτερα

βέβαια τῶν κοινωνικῶν. Τό συνολικό κοινωνικό σχέδιο τῆς Ἀριστερᾶς δέν μπορεῖ παρά διαρκῶς νά ἐπαναδιαμορφώνεται ὅσον ἀφορᾷ ἐπί μέρους πτυχές του, τακτικές του καί σκοπεύσεις του ἀνάλογα μέ τά δεδομένα ἐνός διαρκῶς ἐξελισσόμενου κοινωνικοῦ καί ἐπιστημονικοῦ περιβάλλοντος. Ἔτσι μόνο διατηρεῖ τούς διαλεκτικούς του ὀρίζοντες καί δέν βυθίζεται στή δογματική ἀποστέωση.

Στό σημεῖο, μάλιστα, αὐτό ἀπαιτοῦνται ὀρισμένες διευκρινίσεις. Κατά τήν ἀποψή μου, ἡ Ἀριστερά, στήν εὐρύτερη ἔννοιά της, δέν εἶναι ἀποκλειστικά ἡ μαρξιστική Ἀριστερά, ἡ Ἀριστερά δηλαδή πού καθορίζεται ἀποκλειστικά ἀπό τήν μαρξιστική θεωρία καί ἰδεολογία. Μέ τήν εὐρύτερη ἔννοιά της περιλαμβάνει ἐκεῖνο τό κοινωνικοπολιτικό κίνημα καί ἐκεῖνο τό δυναμικό τμήμα τοῦ συνολικοῦ πολιτικοῦ φάσματος, πού ἀμφισβητεῖ τίς δομές τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας καί τῆς ἐκμετάλλευσης ἀνθρώπου ἀπό ἀνθρώπο καί ἐπιδιώκει νά τίς ἀνατρέψει ἤ, τουλάχιστον, νά τίς μεταρρυθμίσει. Ἡ ἐπιδίωξη τῶν ὁποίων ἀλλαγῶν σκοπεύουν στήν διαμόρφωση μιᾶς ἄλλης κοινωνίας, ὅπου τό κοινωνικό συμφέρον θά προηγῆται πάντα τοῦ ἀτομικοῦ, ὅπου ἡ ὁποιαδήποτε ἰδιωτική οἰκονομική πρωτοβουλία θά περιορίζεται θεσμικά ἀπό τήν ἀρχή τῆς μή ἐκμετάλλευσης ἀνθρώπου ἀπό ἀνθρώπο καί ὅπου ἡ κοινωνικοποίηση τῶν μέσων παραγωγῆς καί ἡ κατάργηση τῆς μισθωτῆς ἐργασίας θά θεωροῦνται βασικοί μακροπρόθεσμοι σκοποί.

Κατά τήν γνώμη μας, ἡ διευρυμένη ἔννοια τῆς Ἀριστερᾶς δέν προσδιορίζεται θεωρητικά ἀπό ἀποδοχή αὐστηρῶν νομοτελειακῶν προκαθορισμῶν, ἀλλά κατανοεῖται ὡς τμήμα τοῦ πολιτικοῦ φάσματος, πού σέ τελευταία ἀνάλυση ἔχει μιᾶ σειρά ἀπό ἄλλες ἀξιακές ἐπιλογές συγκριτικά μέ τό φιλελεύθερο ἢ συντηρητικό τμήμα αὐτοῦ τοῦ φάσματος, ἐπιλογές πού στηρίζονται ἀπό κοινωνικές δυνάμεις ἀλλαγῆς στό πλαίσιο διακριτῶν κοινωνικῶν τάσεων.

Σ' αὐτή τήν Ἀριστερά, ἐνῶ ὁ μαρξισμός στό σύνολό του εἶναι μιᾶ μεγάλη παρακαταθήκη, δέν ὑπάρχει ταύτιση μέ τό σύνολο τῆς σκέψης τοῦ Μάρξ καί ἰδιαίτερα μ' ἐκεῖνα τά σημεῖα πού κατέληξαν στίς αὐστηρές προδιαγραφές κοινωνικῶν σταδίων (blue prints) καί εἶχαν υἱοθετηθεῖ ἀπό τά καθεστώτα τοῦ λεγόμενου «ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ». Ἀπό τόν Μάρξ κρατοῦμε περισσότερο τήν διαλεκτική του μέθοδο, τήν ἐπαναστατικότητά του καί τό ὄραμα μιᾶς κοινωνίας χωρίς ἐκμετάλλευση καί καταναγκασμό⁸.

II

Ἄς ἐπιστημάνουμε στήν συνέχεια τά πιό βασικά σημεῖα σύγκλισης τῆς Ἀριστερᾶς μέ τό οικολογικό κίνημα.

1. Ἀμφότερα τά κινήματα γεννήθηκαν καί ἰσχυροποιήθηκαν μέσα στίς συνθήκες τῆς βιομηχανικῆς-καπιταλιστικῆς κοινωνίας, ὅπως τήν γνώρισε ὁ δυτικός κόσμος ἀπό τόν 19ο αἰῶνα καί μετά, καί ὅπως ἀργότερα ἐπεκτάθηκε καί σέ ἄλλες περιοχές τοῦ πλανήτη. Τό οικολογικό ἰδιαίτερα κίνημα ἐνεργοποιήθηκε στό στάδιο τῆς ὕστερης καπιταλιστικῆς κοινωνίας κι ἐνῶ ἤδη τό κίνημα τῆς Ἀριστερᾶς εἶχε ἐμπειρίες δεκαετιῶν καί εἶχε γευτεῖ ὄχι μόνον ἐπιτυχίες ἀλλά καί ἀρκετές ἀποτυχίες στήν συνολική δυναμική του. Γι' αὐτό κι ὀρισμένοι φονταμενταλιστές οἰκολόγοι πίστεψαν ὅτι τό κίνημά τους ἔπρεπε νά ἀποσυνδεθεῖ ἀπό τήν Ἀριστερά καί αὐτόνομα νά προχωρήσει στίς δικές του γραμμές συγκεντρώνοντας αὐτό, ὡς νέος χῶρος, ὅλους τούς προοδευτικούς πολίτες, πού ἀμφισβητοῦν τίς δομές τοῦ παλιοῦ καθεστώτος.

Μ' αὐτή τήν τελευταία θέση ἐμεῖς διαφωνοῦμε. Εἶναι χαρακτηριστικό κάθε νέου κινήματος, μέ βάση τό δικό του σημεῖο ἀναφορᾶς, νά θέλει νά ἀναγάγει τό σύνολο τῶν κοινωνικῶν προβλημάτων καί τῶν δυνατοτήτων ἐπίλυσής τους στήν δική του προβληματική καί ὀπτική. Κάτι τέτοιο ὅμως χαρακτηρίζεται ἀπό μονομέρεια. Ἡ Ἀριστερά, στήν διευρυμένη ἔννοιά της, ὅπως παραπάνω τήν θέσαμε, εἶναι σέ θέση νά ἀφομοιώνει τίς τοποθετήσεις καί τίς ἀναλύσεις ἐπί μέρους κοινωνικῶν κινήματων καί νά ἐκδηλώνει τό συνολικό κοινωνικό της σχέδιο πάνω σαφῶς σέ πιό πλατειά βάση. Τά ἐπί μέρους κοινωνικά κινήματα δέν ἀκυρώνουν τήν ἀνάγκη ὑπαρξῆς τῆς Ἀριστερᾶς, ἀλλά ἐπιβάλλουν καθήκοντα διαρκοῦς ἐμπλουτισμοῦ, ἀναστοχασμοῦ καί ἀνανέωσης τῆς Ἀριστερᾶς.

Ἡ Ἀριστερά εἶναι τό «μπροστά» τῆς κοινωνίας κι αὐτό σημαίνει ὅτι πρέπει νά παρακολουθεῖ τήν κοινωνική δυναμική σέ ὅλες τίς σύγχρονες ἐκφάνσεις της, ἀξιοποιώντας τά νέα «ἐπιστημονικά ἐργαλεῖα», τίς νέες ἐπιστημονικές ἀναλύσεις καί τά διδάγματα καί τίς ἐμπειρίες τῶν νέων κινήματων.

2. Ἀμφότερα τά κινήματα γεννήθηκαν μέν μέσα σέ συνθήκες βιομηχανικῆς-καπιταλιστικῆς κοινωνίας, ἀλλά ἐναντιώθηκαν στίς πολλαπλές ἐπιπτώσεις αὐτῶν τῶν συνθηκῶν στό κοινωνικό καί περιβαλλοντικό ἐπίπεδο (τό κοινωνικό καί πε-

ριβαλλοντικό πρόβλημα πού προέκυψε από τόν επεκτεινόμενο τρόπο τής καπιταλιστικής παραγωγής). Σχετικά μέ τό κίνημα τής Άριστερᾶς, παλιότερα συνηθίζαμε νά λέμε πύ εύκολα ότι ή γέννησή του όφειλόταν σέ δομικά χαρακτηριστικά του ύπάρχοντος συστήματος, πού άργά ή γρήγορα άρχιζε νά κλυδωνίζεται από αντίφάσεις, άκριβώς γιατί συλλαμβάναμε τήν εξελικτική πορεία τής ανθρωπότητας ανυσματικά, κατά στάδια. Τό προηγούμενο στάδιο δημιούργησε τις συνθήκες κάτω από τις όποιες διαμορφώνονταν νομοτελειακά εκείνες οί δυνάμεις, πού όδηγούσαν στό επόμενο στάδιο τής εξέλιξης⁹.

Οί οικολογικές κινητοποιήσεις και τά αιτήματά τους έχουν τήν δική τους ιστορικότητα και δέν χωρούν εύκολα σέ εξηγήσεις νομοτελειακού εξελικτικού τύπου. Δέν θά ήταν ύπερβολή αν λέγαμε ότι ή όλη τους άρχική προβληματική άκουμπά και σέ κάποιο είδος ύπαρξιστικής θεώρησης¹⁰: προστασία τής ζωής και των ισορροπιών πού περιλαμβάνει, άσχετα από κάθε αισιόδοξη πεποίθηση περί εξελικτικών κοινωνικών σταδίων. Ίσα-Ίσα, τό μέλλον τής ανθρωπότητας συλλαμβάνεται άπαισιόδοξα, αν δέν περιοριστεί σοβαρά ό ρυθμός ανάπτυξης των βιομηχανικών κοινωνιών¹¹.

Βέβαια, ύπάρχουν και σύγχρονες μαρξιστικές

αντιλήψεις, σύμφωνα μέ τις όποιες ή κοινωνική άλλαγή, προς τήν κατεύθυνση τής σοσιαλιστικής κοινωνίας, δέν γίνεται άκριβώς πάνω στην βάση ενός γενικευτικού και άδήριτου ιστορικοκοινωνικού νόμου, αλλά πραγματοποιείται ως καρπός άγώνων συγκεκριμένων κοινωνικών δυνάμεων, ως αποτέλεσμα ανθρωπινων επιλογών και αναμετρήσεων ταξικού περιεχομένου. Αύτή είναι ή άποψη και του καθηγητή Εύτύχη Μπιτσάκη, πού ύπογραμμίζει εξαιρετικά τήν σημασία των συλλογικών φορέων δράσης και άποφεύγει τήν άποδοχή μιās δήτην αναπότρεπτης ριζικής κοινωνικής μεταβολής, όφειλομένης άπλώς σέ δομικούς κοινωνικούς προκαθορισμούς¹².

Άμφότερα τά κινήματα εναντιώθηκαν σοβαρά στό πνεύμα εκμετάλλευσης ανθρώπων και φυσικών πόρων. Αύτό είναι αναμφισβήτητο κοινό τους σημείο, ένα σημείο όπου κατ' έξοχήν οί δύο δυναμικές συναντιούνται και τείνουν νά ανατρέψουν τους μηχανισμούς εκμετάλλευσης. Τό οικολογικό κίνημα έχει προβληματιστεί άρκετά επί τής όρθολογικής διάστασης τής όργάνωσης αυτών των μηχανισμών, σέ σημείο πού έχει φθάσει νά άρνηθεί τήν καθολικότητα τής χρησιμότητας του όρθολογισμού. Η έμβάθυνσή του στό τεράστιο πρόβλημα τής όρθολογικής εκμετάλλευσης τό έχει κάνει νά φθάσει πέρα από τις συ-

νησισμένες ταξικές τοποθετήσεις επί του ζητήματος. Θεωρεί ότι η ακατάπαυστη ανταγωνιστικότητα ανθρώπου και φύσης σε πολλαπλά επίπεδα, οργανωμένη από πλευράς του πρώτου με διαρκώς αναβαθμιζόμενη ορθολογικότητα, οδηγεί αναπόφευκτα σε μηχανισμούς εκμετάλλευσης ανθρώπινων συνόλων και εκτεταμένης ποσότητας φυσικών πόρων, όπως και σε ταξικές ιεραρχίες και ανταγωνισμούς¹³.

Σύμφωνα όμως με τις θέσεις της Άριστερας, η ανάπτυξη της ορθολογικής βάσης του καπιταλισμού δεν πρέπει να καταλήγει ακριβώς στην άρνηση του ορθολογισμού γενικά, αλλά στην επισήμανση ότι υπάρχουν «γνώσεις μέν εργαλειακού τύπου», που μπορούν να χρησιμοποιούνται από τον καπιταλισμό απερίοριστα για την αναπαραγωγή του, αλλά υπάρχει και ένα είδος ορθολογικής κριτικής κοινωνικής σκέψης, που τείνει να αποκαλύψει τις άξεπραστες αντινομίες του καπιταλιστικού κινήματος και να δυναμιτίσει την διατήρηση και αναπαραγωγή του (κριτικές θέσεις κυρίως της Σχολής της Φρανκφούρτης¹⁴). Είναι αλήθεια ότι οι K. Marx και Fr. Engels αποτέλεσαν, ήδη από τον 19ο αιώνα, ιδρυτές μιας ολόκληρης σχολής κριτικής θεώρησης των κοινωνικών πραγμάτων, που συνδύασε αποτελεσματικά την εμβάθυνση στα ιστορικά γεγονότα και καταστάσεις με την σκληρή ορθολογική ανάλυση, που κυριολεκτικά ανατρέπει το «παραδεδομένο» και αποκαλύπτει την κρυμμένη πραγματικότητα των άξεπραστων κοινωνικών αντιφάσεων¹⁵ (βέβαια τό πώς θά «προσλάβεις», πώς θά ερμηνεύσεις τά μαρξικά κείμενα αποτελεί πάντα ένα ζήτημα προς συζήτηση).

Μ' άλλα λόγια, τό οικολογικό κίνημα παρουσίασε πιο έντονη επιφυλακτικότητα στην αποδοχή της ορθολογικής οργάνωσης της σύγχρονης κοινωνίας (κυρίως οι πιο ριζοσπαστικές και φονταμενταλιστικές εκδοχές του κινήματος) και γενικότερα στό φαινόμενο της εκλογίκευσης σε σχέση με την Άριστερά. Η τελευταία, πάντα κατέθετε προτάσεις και σχέδια αλλαγών πάνω σε ορθολογική βάση, όπως και σε ορθολογική βάση διαμόρφωνε την ιστορική της θεώρηση (ανάλυσεις των οικονομικών συστημάτων κατά ιστορικά στάδια, νομοτελειακοί προσδιορισμοί, μή αρχική σύνδεσή της με ιστορικές εμβασύνσεις της παράδοσης του Dilthey). Απλώς έκανε ορισμένες διακρίσεις, σε σχέση με τον τρόπο χρησιμοποίησης του ορθολογικού στοιχείου.

3) Άμφότερα τά κινήματα πίστεψαν στην ανάγκη προβολής ενός νέου κοινωνικού οράματος.

Η σχεδιαζόμενη μελλοντική κοινωνία θά έπρεπε να διακρίνεται από πνεύμα περισσότερης συνεργασιμότητας και συλλειτουργίας (μεταξύ ανθρώπου και φύσης και μεταξύ των ίδιων των ανθρώπων) και λιγώτερης ανταγωνιστικότητας. Τό καπιταλιστικό σύστημα και γενικότερα η ταξική κοινωνία θεωρήθηκαν έξ όρισμού κοινωνικοί όροι αντίθετοι προς την ανάπτυξη ενός τέτοιου πνεύματος. Η διαφορά όμως ήταν ότι η Άριστερά αντιμετώπιζε την άρση αυτών των όρων ως κάτι αναγκαίο και αναπόφευκτο, πού ουσιαστικά προέκυπτε μέσα από τις συγκρούσεις και τις αντινομίες προηγούμενων κοινωνικών σταδίων. Δεν διατεινόταν ότι πρότεινε (τουλάχιστον μετά τον λεγόμενο ούτοπικό σοσιαλισμό) ένα νέο κοινωνικό ιδεώδες, αλλά ότι αναδείκνυε και ανέλυε επιστημονικά εκείνες τις κρυμμένες κοινωνικές πραγματικότητες, ή δυναμική των οποίων οδηγούσε σχεδόν αναγκαστικά προς τον σοσιαλισμό¹⁶.

Τό οικολογικό κίνημα αναφέρεται πολύ λιγώτερο σε ιστορικές τάσεις ή νόμους, πού οδηγούν σε ανατροπές, και πολύ περισσότερο ενδιαφέρεται για την παρούσα συνειδητοποίηση της κοινωνικής και οικολογικής κρίσης και την ανάλογη παρεμβατική δράση ενεργών πολιτών και συλλογικών φορέων. Για τό οικολογικό κίνημα, ή Ιστορία διαμορφώνεται «τώρα», με ενεργά συνειδητά υποκείμενα και όχι με δυνάμεις που μπορούν να διαμορφώνουν καταστάσεις με βάση υποτιθέμενους νόμους.

Για να είμαστε δίκαιοι, πρέπει να πούμε ότι ο K. Marx, ήδη από τά πρώτα του γραπτά κείμενα (αναφερόμαστε κυρίως στα *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*), είχε αναπτύξει μία βαθειά προβληματική γύρω από την σχέση ενότητας ανθρώπου και φυσικής πραγματικότητας, ακριβώς γιατί ήταν αποφασισμένος να ξεφύγει από τις ιδεαλιστικές παγίδες μιας αφηρημένης και καθολικής σύλληψης του «άνθρώπινου» έξω από τις φυσικές του όρίζουσες και την συγκεκριμένη ιστορικότητα των κοινωνικών του σχέσεων¹⁷ (ως προς αυτό τό σημείο την κριτική του την έστρεψε κυρίως προς τον Hegel, πού ένδιαφερόταν πρώτιστα για την πορεία του «αυτοσυνειδητοποιημένου πνεύματος» και όχι για τον άνθρωπο ως φυσική ύπαρξη)¹⁸. Ο Marx επιμένει στην ενότητα του «άνθρώπινου» με τό «φυσικό» και θέλει να συλλαμβάνει αυτή την ενότητα πάνω σε βάσεις αντικειμενικές¹⁹. Αυτό τό διαπιστώνουμε σε πολλά σημεία του συνολικού του έργου.

Ἀκόμη καί στό *Κεφάλαιο*, ὅταν γίνεται ἡ διάκριση «ἄξιας χρήσης» καί «ἀνταλλακτικῆς ἀξίας» ἑνός ἐμπορεύματος, ἡ ἐκκίνηση πραγματοποιεῖται ἀπό τό φυσικό περιεχόμενο ἑνός πράγματος-ἐμπορεύματος, πού διαθέτει ὀρισμένες ιδιότητες, μέ τίς ὁποῖες ικανοποιῦνται ἀνθρώπινες ἀνάγκες²⁰. Ἀνεξάρτητα ἀπό τήν παραγωγή ἀξίας μέσω τῆς ἐργασίας, ὑπάρχουν οἱ ἴδιες οἱ φυσικές ιδιότητες ἑνός πράγματος-ἐμπορεύματος, πού τοῦ προσδίδουν τήν «ἄξια χρήσης», πού σέ μιά κοινωνία ταξικῆ καί ἀλλοτριωμένη οὐσιαστικά ὑποχωρεῖ μπροστά στήν προβολή καί ἐπιβολή τῆς «ἀνταλλακτικῆς ἀξίας» ὡς μέτρου κυρίαρχου σέ ὅλη τήν διαδικασία παραγωγῆς κέρδους.

Ἐπίσης καί ἡ ἐπισήμανση ὅτι ἡ πρώτη διαμόρφωση μιᾶς ταξικῆς κοινωνίας ξεκινᾷ μέ τόν διαχωρισμό τῆς πνευματικῆς ἀπό τήν χειρωνακτικῆ ἐργασία καί τήν ἀντίθεση χωριοῦ καί πόλης²¹ ὑπονοεῖ τήν γέννηση ἑνός προβλήματος, ὕστερα ἀπό τήν διάσπαση μιᾶς ἀρχικῆς ἐνότητας, στήν ὁποία ἡ χειρωνακτικῆ ἐργασία καί ὁ κόσμος τοῦ χωριοῦ (συνακόλουθα μιά πραγματικότητα κοντά στίς φυσικές ὀρίζουσες τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς) δέν ὑποτιμῶντο, ἀλλά εἶχαν μιά ισότιμη ἀξία μέ ἄλλες ἀνθρώπινες δραστηριότητες καί δημιουργίες. Γιά τόν Marx, πολύ σωστά ἐπισημαίνει ὁ Εὐθύμιος Παπαδημητρίου, «ἡ κοινωνία διαμεσολαβεῖται μέσω τῆς φύσης καί τό σύνολο τῆς φύσης διαμεσολαβεῖται κοινωνικά»²².

Για νά ἐπανέλθουμε στά *Οἰκονομικά καί Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, ὁ νεαρός Marx ἐξ ἀρχῆς πίστεψε σέ «ἕναν πραγματικό καθολικό ἄνθρωπο, πού πατᾷ στέρεα στή γῆ καί ἀναπνέει ὅλες τίς δυνάμεις τῆς φύσης»²³. Κι αὐτός ὁ ἄνθρωπος ἔχει «μιά δραστηριότητα ἀντικειμενική», μιά καί ἀποτελεῖ μιά «ἀντικειμενική φυσική ὑπαρξή» (ἀντιστοιχία καί μέ τήν 1η θέση γιά τόν Φόϋερμπαχ). Ἀκριβῶς αὐτή ἡ ἀναζήτηση ἐνότητας μεταξύ «ἀντικειμενικῆς φυσικῆς ὑπαρξῆς» καί «ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς πού συγκροτεῖται μέσα ἀπό τήν ἱστορία» ἀποτελεῖ μιά πολύτιμη θεμελιακή βάση γιά τήν ἀνάπτυξη μιᾶς κοινωνικῆς ὀργάνωσης καί μιᾶς παραγωγικῆς διαδικασίας, πού ξέρουν καλά νά σέβονται τήν φύση «ὡς τό ἀνόργανο σῶμα τοῦ ἀνθρώπου»²⁴.

Ἱστορία, ἐργασία, φύση «ὡς τό ἀνόργανο σῶμα τοῦ ἀνθρώπου» γιά τόν Marx ἦταν συνδεδεμένα, πρᾶγμα πού ἀποδεικνύει πόσο συνθετική ἦταν ἡ σκέψη του. Μέσω τῆς ἐργασίας ἐξανθρωπίζεται σταδιακά ἡ φύση, κι αὐτός ὁ ἐξανθρωπισμός στέκεται ισότιμος μέ τόν νατουραλισμό τοῦ

ἴδιου τοῦ ἀνθρώπου²⁵. Μάλιστα μέσα ἀπό τήν συνάντηση αὐτοῦ τοῦ ἐξανθρωπισμοῦ καί τοῦ νατουραλισμοῦ, πού σαφῶς «τούς διαχωρίζει ἀπό τόν ὕλισμό καί τόν ἰδεαλισμό», ὅπως τούς ἤξερε, ὁ Marx βλέπει μιά δυνατότητα ἐνοποίησης τῶν παραπάνω, μέσω τῆς ὑπέρβασῆς τους²⁶.

Ἀντίστοιχες θέσεις ἐνότητας ἀνθρώπου καί φύσης ἐκφράζει στό ἔργο του ὁ Fr. Engels. Ἀναπτύσσει ιδιαίτερα ἐπιχειρήματα σύμφωνα μέ τά ὁποία τήν διαλεκτική δυναμική δέν τήν συναντοῦμε ἀποκλειστικά στό ἱστορικο-κοινωνικό πεδίο, ἀλλά καί στήν ἴδια τήν φυσική πραγματικότητα, μέρος τῆς ὁποίας εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος²⁷.

Κάτω ἀπό αὐτό τό πρίσμα, λοιπόν, νομίζουμε ὅτι οἱ Marx καί Engels, ἄσχετα ἂν μέ τά δεδομένα τῆς ἐποχῆς τους δέν μπόρεσαν νά προβληματισθοῦν γιά τίς ἀρνητικές περιβαλλοντικές συνέπειες μιᾶς ἀδιάκοπης ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων σέ πλανητικό ἐπίπεδο, μπόρουν νά θεωρηθοῦν στοχαστές, πού ἡ φιλοσοφική, ἐπιστημονική καί κοινωνιολογική τους σκέψη περιέχει πλούσιο προδρομικό στοιχεῖο γιά τόν μεταγενέστερο ἔντονο ἐπιστημονικό προβληματισμό γύρω ἀπό τήν οἰκολογική κρίση, πού δημιουργήσε ὁ βιομηχανικός πολιτισμός. Μέ σημεῖο ἀναφορᾶς μιά πιά σύνθετη φιλοσοφική καί κοινωνιολογική στήριξη τοῦ σύγχρονου οἰκολογικοῦ κινήματος, ἡ σκέψη τους σαφῶς καί ἔχει μιά οἰκολογική διάσταση.

4) Ἀμφότερα τά κινήματα, κατά κάποιον τρόπο, συμφωνοῦν ὅτι ὀρισμένες κοινωνικές δυνάμεις καί κρίσιμα προβλήματα εἶναι ἀξιοποιήσιμα ὡς οἰονεῖ «ἱστορικά ἐργαλεῖα», μέ σκοπό τή δημιουργία ἑνός νέου κοινωνικοῦ καθεστώτος. Αὐτές οἱ δυνάμεις περικλείουν τό ἱστορικό καί πολιτικό ὑποκείμενο, πού ὑποτίθεται ὅτι ὁρᾷ ἐπαναστατικά (στήν στενώτερη ἢ εὐρύτερη ἔννοια τοῦ ὅρου) καί συνειδητά παρεμβαίνει γιά ν' ἀλλάξει τήν κοινωνία, πού παράγει ἐκμετάλλευση καί καταστρεπτικές περιβαλλοντικές πιέσεις.

Γιά τήν Ἀριστερά, αὐτές οἱ δυνάμεις ἦσαν κυρίως ἡ ἐργατικῆ τάξη καί τά ριζοσπαστικοποιημένα μικροαστικά καί ἀγροτικά στρώματα. Γιά τό οἰκολογικό κίνημα οἱ ταξικοί περιορισμοί δέν ὑφίστανται καί τό κύριο ἐνδιαφέρον πέφτει σέ ὅλους τούς ἐνεργούς πολίτες, πού βρίσκονται σέ οἰκολογική ἀφύπνιση. Φυσικά, πέφτει περισσότερο ἐνδιαφέρον στά νέα κοινωνικά κινήματα (κίνημα τῶν ἀτομικῶν δικαιωμάτων, φεμινιστικό κίνημα, εἰρηνιστικό κίνημα, ἀντιπυρηνικό κίνημα κ.λπ.), ἀκριβῶς γιατί ἐκεῖ διαμορφώνεται μιά ἄλ-

λη αντίληψη για τήν σχέση εξουσίας και πολιτική, παραγωγικής διαδικασίας και φύσης και πολιτικής απέναντι στην κοινωνία.

III

Γιά νά κατανοηθεῖ ὅμως σωστά ἡ συνολική δυναμική τῶν σχέσεων Ἀριστερᾶς καί οἰκολογικοῦ κινήματος, θά πρέπει νά ἐπισημάνουμε καί ὀρισμένα σημεῖα μεταξύ τους διαφορῶν, ἄν δεχθούμε βέβαια ὅτι πράγματι μποροῦν ν' ἀνευρεθοῦν καί διαφορές.

1) Ἡ Ἀριστερά συνήθιζε πάντα νά ὀριοθετεῖ τίς κοινωνικές δυνάμεις πού τήν στήριζαν. Ἡ ταξική τους βάση ἀποτελεῖτο κυρίως ἀπό τά ἐργατικοαγροτικά στρώματα καί κατά δεύτερο λόγο ἀπό τά ριζοσπαστικοποιημένα μικρομεσαῖα στρώματα. Πάντα ἐπέμενε στόν ταξικό χαρακτήρα τῶν δυνάμεων πού τήν στήριζαν, συνδέοντας αὐτόν τόν χαρακτήρα μέ δομικά χαρακτηριστικά τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος, στό ὁποῖο ἐγενῆτο καί ἔτεινε στήν συνέχεια νά τό ἀνατρέψει.

Ἡ κοινωνική βάση τοῦ οἰκολογικοῦ κινήματος μπορεῖ νά θεωρηθεῖ σαφῶς πιό διευρυμένη ἢ

ἀκριβέστερα τό τελευταῖο ἐπιδιώκει τήν διεύρυσή της χωρίς νά ἐπιμένει σ' ἕναν συγκεκριμένο ταξικό χαρακτήρα τῆς βάσης του ἢ νά νομίζει ὅτι αὐτή σχεδόν «νομοτελειακά» εἶναι ὀριοθετημένη. Δέν ἀρνεῖται ὅτι τά συνειδητοποιημένα καί διαποτισμένα μέ νέες ἀντιλήψεις ἐργατικοαγροτικά στρώματα μποροῦν νά συνταχθοῦν στίς τάξεις του, ἀπό τήν στιγμή πού θά συσχετίσουν τήν ἐκμετάλλευση καί τήν ἀδικία πού ἐλλοχεύει στό καπιταλιστικό σύστημα μέ τήν ἀνεπανάληπτη καί ἀνεξέλεγκτη καταστροφή πού αὐτό προκαλεῖ στούς φυσικούς πόρους τοῦ πλανήτη καί στήν διατάραξη τῆς γενικώτερης οἰκολογικῆς ἰσορροπίας. Προχωρεῖ ὅμως πέρα ἀπό τίς παραδοσιακά χρωματισμένες ταξικές θέσεις καί θεωρεῖ ὅτι ἡ κοινωνική του βάση μπορεῖ νά ἔχει διαταξικό χαρακτήρα, ἀπό τήν στιγμή πού λάβουν χώρα οἱ κατάλληλες συνειδητοποιήσεις. Κάθε ἐνεργοποιημένος πολίτης, ἀνεξάρτητα σέ ποιά τάξη ἀνήκει, πού συνειδητά ἀρνεῖται τήν παραγωγική καί «συσσωρευτική» φρενίτιδα τοῦ συστήματος καί ἀντιτίθεται στίς καταστάσεις ἀνισορροπίας, πού αὐτή προκαλεῖ, μεταξύ ἀνθρώπου καί φύσης, μπορεῖ νά ἐνταχθεῖ σέ αὐτό. Ἡ παραπάνω ἀρνηση καί ἀντίθεση, ἀπό ἕνα σημεῖο καί μετά ἀπο-

κτᾶ ἓναν ὑπερταξικό χαρακτήρα, ὅπως καὶ ὑπερταξικά μπορεῖ νά προσδιοριστεῖ ἡ δράση ἑνός οἰκολόγου διανοητῆ καὶ ἀγωνιστῆ πού κινεῖται πάνω σέ αὐτούς τούς ἄξονες.

Τό οἰκολογικό κίνημα ἐνδιαφέρεται — καὶ καλά κάνει καὶ ἐνδιαφέρεται — γιά τήν συνειδησιακή «μετα-ματεριαλιστική» ἐπανάσταση τῶν πολιτῶν καὶ δέν «φυλακίζει» τήν διαφοροποίηση καὶ «οἰκολογική» στροφή τους σέ αὐστηρές ταξικές ὀριοθετήσεις καὶ νομοτελειακούς προσδιορισμούς, πού στηρίζονται σέ δομικά χαρακτηριστικά τοῦ συστήματος. Μπορεῖ νά δεῖ τούς ἀντιτιθέμενους πολίτες ὡς σύνολο, πού διαφοροποιεῖται περισσότερο ἀπό τήν συνειδητοποίηση τῆς βασικῆς ἀντίθεσης ἀνθρώπου καὶ φύσης παρά ἀπό τήν συνειδητοποίηση τῆς ταξικῆς του θέσης. Καί τό σύνολο αὐτό μπορεῖ νά συγκροτηθεῖ ἀπό ἀνθρώπους ἀπό ὅλες τίς τάξεις, μέ σκέψη καὶ δράση πού θά κατατείνουν στήν ἀπόκτηση μιᾶς νέας ποιότητας ζωῆς, πού θά περνάει μέσα ἀπό ἓναν σεβασμό τῆς φύσης καὶ μέσα ἀπό μιᾶ μέριμνα γιά τίς περιβαλλοντικές προϋποθέσεις τῆς ὑπαρξῆς μας.

Ἐνδιαφέρεται λοιπόν γιά στροφή σκέψης, στάσης μέσα στήν ζωὴ καὶ καθημερινῆς δράσης, ἀνεξάρτητα ἀπό τίς παραδοσιακές ταξικές ἀναλύσεις. Ἔτσι φαίνεται νά δίνει ἐξίσου τουλάχιστον σημασία στόν σκεπτόμενο φορέα δράσης, πού ἔγκαιρα ἀντιλαμβάνεται καὶ ἀντιδρᾶ, παράλληλα μέ τὰ ἀντικειμενικά δομικά χαρακτηριστικά τοῦ συστήματος. Κατ' ἀκολουθία, ἡ διαπαιδαγώγηση τῶν ἀτόμων ἀπό τούς ἐπίσημους καὶ ἀνεπίσημους φορεῖς κοινωνικοποίησης παρουσιάζει ἰδιαίτερη σημασία, ἀνεξάρτητα ἀπό κοινωνικούς μηχανισμούς ἑτεροπροσδιορισμοῦ τῆς συμπεριφορᾶς τους. Ἡ περιβαλλοντική ἐκπαίδευση²⁸ καὶ ἡ συστηματική προώθηση ἀξιῶν πού συνδέονται μέ τήν οἰκολογική προστασία (προώθηση πού δέν γίνεται ἀναγκαστικά μέσα ἀπό τούς ἐπίσημους ἐκπαιδευτικούς μηχανισμούς) μποροῦν καὶ πρέπει νά ἀποτελέσουν λειτουργίες καὶ διαδικασίες πού συμβάλλουν στήν βελτίωση τῆς ποιότητας ζωῆς καὶ τήν ἀπόκτηση μιᾶς ἄλλης βιωματικῆς αἰσθητικῆς, διαφορετικῆς ἀπό ἐκείνη πού ἀναπτύχθηκε στίς κοινωνίες τοῦ βιομηχανισμοῦ καὶ τοῦ καταναλωτισμοῦ.

2) Σε σύνδεση μέ τὰ παραπάνω, ἡ Ἀριστερά ἀντιμετώπιζε τό ζήτημα τῆς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς ὡς ζήτημα κυρίως ἀλλαγῆς τοῦ τρόπου παραγωγῆς, ὡς ζήτημα δηλαδή πού εἶχε νά κάνει μέ τίς οικονομικές ὑποδομές τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος. Βέβαια, οἱ ἀνανεωτικοί θεωρητικοί

νεομαρξιστικῶν σχολῶν ὑποστήριζαν τήν ἰσότιμη σχεδόν βαρύτητα τῆς ἀλλαγῆς σέ ἐπίπεδο ἐποικοδομήματος καὶ ἰδεολογίας (π.χ. ἡ γκραμισιανή ἔννοια τοῦ «ἱστορικοκοινωνικοῦ μπλόκ»), ἀλλά δέχονταν πάντα ὡς βασική ἀντίθεση τήν ἀντίθεση ἐργασίας καὶ κεφαλαίου.

Τό οἰκολογικό κίνημα θέτει τό ζήτημα τῆς ἀλλαγῆς σέ ἄλλη βάση, στήν βάση κυρίως τῆς ἀντίθεσης ἀνθρώπου καὶ φύσης, πού θεωρεῖ καὶ σημαντικώτερη. Ἄπαιτεῖ, λοιπόν, μιᾶ καθολικώτερη ἀλλαγὴ, πού δέν τήν συναρτᾶ ἀποκλειστικά μέ τόν τρόπο παραγωγῆς καὶ τήν διαμόρφωση μιᾶς νέας ἀριστερῆς πολιτικῆς ἰδεολογίας. Ἐπιμένει περισσότερο στήν ἀλλαγὴ μιᾶς ὁλόκληρης ἀντίληψης γύρω ἀπό τήν σχέση ἀνθρώπου, παραγωγικῆς διαδικασίας καὶ φύσης²⁹. Ἡ ἀνταγωνιστικότητα ἀνθρώπου καὶ φύσης, μέ δυσμενεῖς συνέπειες στό περιβάλλον καὶ τήν οἰκολογική ἀλυσίδα, πρέπει νά δώσει τήν θέση τῆς σέ μιᾶ σχέση πιό συνεργατική, μιᾶ σχέση συλλειτουργίας. Οἱ οἰκολογικές καταστροφές, ὡς πρὸς τὰ βαθύτερα αἰτιά τους, δέν ἀνάγονται ἀπλῶς στήν ταξικότητα τῆς κοινωνίας καὶ τούς μηχανισμούς καταπίεσης, πού εἶναι συνδεδεμένοι μαζί τῆς. Ἀνάγονται περισσότερο στήν ἀντίθεση ἀνθρώπου καὶ φύσης, στήν τάση κυριαρχίας τοῦ πρώτου πρὸς τήν δεύτερη, πού ἔχει σαφεῖς ὑπαρξιακές καὶ ψυχολογικές διαστάσεις καὶ δέν εἶναι εὐκόλο ν' ἀναλυθεῖ μόνο μέ οικονομικούς ὅρους³⁰.

Πίσω ἀπ' αὐτὴν τήν τάση κυριαρχίας κρύβεται ὁ ἴδιος ὁ φόβος — δικαιολογημένος ἄλλωστε — τοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντι στίς δυνάμεις τῆς φύσης, πού κάποτε ἀπέναντί του εἶχαν ἀπόλυτο πλεονέκτημα. Ἡ ἴδια ἀκόμη παραγωγὴ πολιτισμοῦ (καὶ δέν ἐννοῶ μόνο τήν στενὴ φροῦδϊκὴ ἀντίληψη) στηρίχθηκε στό τιθάσσεμα καὶ στήν μετὰπλαση φυσικῶν ὁρμῶν καὶ πρωτογενῶν ἐνεργειακῶν ἀποθεμάτων τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητας, πρᾶγμα πού προϋποθέτει κάποιον εἶδος «ἐσωτερικῆς» ἀναμέτρησης τῆς ἀνθρώπινης βούλησης μέ τό φυσικό (ἐννοοῦμε τό «ἐνδόν» φυσικό στοιχεῖο).

Αὐτό πού πιέζει λοιπόν βλαπτικά τό περιβάλλον δέν ξεκινᾶ ἀπό μιᾶ καθαρὰ ἀνθρώπινη ὑπόθεση, τήν ταξικὴ διάρθρωση τῆς κοινωνίας, ἀλλὰ ἀπό μιᾶ διαπλοκὴ τῆς πίεσης τῆς ἴδιας τῆς φύσης ἀπέναντι στήν ἀνθρώπινη κοινότητα — πίεση πού γεννᾶ ἱεραρχικὲς καὶ λειτουργικὲς κοινωνικὲς διαφοροποιήσεις — καὶ τῶν κατ' ἀντανάκλαση ἀντιδράσεων τῆς τελευταίας μέ ὅλους τούς ποικίλους κοινωνικοὺς μετασχηματισμούς τους³¹. Ἡ προωθημένη τεχνολογία ἢ εὐρύτερα ὁ

ἐπιστημονικοτεχνολογικός πολιτισμός μπορούν νά ἐνταχθούν σέ αὐτές ἀκριβῶς τίς ἀντιδράσεις καί τούς μετασχηματισμούς τους, μπορούν νά θεωρηθούν προωθημένοι θύλακες αὐτῶν τῶν κοινωνικά καί πολιτιστικά ὑποστασιοποιημένων ἐνεργειῶν.

Ἡ ἀλλαγὴ, λοιπόν, πού ἀπαιτεῖ τό οἰκολογικό κίνημα περνάει κατ' ἀρχάς ἀπό μιά τέτοια προβληματική, γιά νά ἐστιάσει στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο μπορούν ὅλες οἱ παραπάνω ἀνθρώπινες ἀντιδράσεις νά ἰσοροπήσουν. Ἡ συμφιλίωση μέ τή φύση δέν αἶρει τήν συνειδήση τῆς ἀρχικῆς ἀντίθεσης, ἀλλά τήν ὑπέρβαση τῶν ἀνεξέλεγκτων ὑπερβολῶν τῆς. Πιό βέβαιος καί πιό ἀσφαλῆς τώρα ὁ ἄνθρωπος ἀπέναντι στίς φυσικές δυνάμεις, μπορεί νά συλλειτουργήσῃ μαζί τῆς θέτοντας ὅρια ἀντιθετικότητας καί ἀντιπαλότητας³².

Πρόκειται γιά ἕναν «ἐνήλικα» πιά ἄνθρωπο, πού δέν εἶναι ἔρμαιο ἀντιροπήσεων ἀπέναντι σέ αὐτό πού κάποτε τόν φόβιζε καί τόν καταπίεζε. Ἄλλά φυσικά τό οἰκολογικό κίνημα δέν μπορεί νά θεβαιώσει γιά τήν «ἐνηλικότητα», ἀπλῶς τήν ἀλλαγὴ πού ἀναζητᾷ τήν συνδέει μαζί τῆς, τήν συνδέει δηλαδή μέ μιά ὀλοκληρωτικά διαφορετική στάση τοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντι ὄχι ἀπλῶς στό καπιταλιστικό σύστημα ἀλλά στίς φυσικές ὀρίζουσες τῆς ὑπαρξῆς του (ὀρίζουσες «ἐνδόν» καί ὀρίζουσες ἔξω ἀπ' αὐτόν)³³.

3) Στο πλαίσιο τῆς παραπάνω συλλογιστικῆς, γίνεται πιά κατανοητό γιατί τό οἰκολογικό κίνημα, διαφωνώντας μέ ἀρχικές θέσεις τῆς Ἀριστερᾶς, δέν ἀποδέχεται ὅτι ἡ διαρκῆς ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων δέν μπορεί παρά νά ἀποφέρει τελικές θετικές ἀλλαγές στό σύνολο τῶν κοινωνικῶν σχέσεων³⁴ (ἡ βασική θέση ὅτι οἱ καπιταλιστικές παραγωγικές σχέσεις ἀλλάζουν, συμπαρασύροντας κι ὅλους τούς θεσμούς τοῦ ἐποικοδομήματος κάτω ἀπό τήν πίεση τῶν ἀναπτυσσομένων παραγωγικῶν δυνάμεων ἀμφισβητεῖται). Ἡ ἐπιδιωκόμενη ἀλλαγὴ γιά μιά οἰκολογική κοινωνία κοινωνικῆς ἀλληλεγγύης, μέ διαρκῶς μειούμενους ἐξουσιαστικούς ἀνταγωνισμούς, τίθεται σέ ἄλλη βάση, ὄχι ἀναγκαστικά μαρξιστική. Ἡ ἀνάπτυξη δέν εἶναι πανάκεια. Ἀντίθετα, πρέπει νά τεθοῦν ὅρια καί μάλιστα ὅρια πού παίρνουν τήν μορφή ὄλο καί περισσότερο αὐστηρῶν περιορισμῶν σχετικᾶ μέ τήν ἀνάλωση τῶν γήινων πόρων καί ἐκείνου τοῦ τρόπου ζωῆς πού ὀδηγεῖ στήν ἀνεξέλεγκτη ἀνάλωση τους³⁵. Ἡ ἰδέα τῆς ἀνταγωνιστικῆς κι ἐπεκτατικῆς οἰκονομίας ἀμφισβητεῖται καί μαζί ὄλοι οἱ μηχανισμοί καί οἱ δομές πού τήν στηρίζουν.

Ἀκόμη περισσότερο διατυπώνεται ἡ ἄποψη ὅτι ὀρισμένες χώρες δέν εἶναι ἀναγκαῖο νά περάσουν ἀπό τό στάδιο τῆς ἰσχυροποίησης τοῦ δευτερογενοῦς τομέα τῆς οἰκονομίας, πράγμα στό ὁποῖο ἐπέμενε ἡ ὀρθόδοξη³⁶ Ἀριστερά.

Ἡ ἀλλαγὴ μᾶλλον περνάει μέσα ἀπό τήν ἀρνηση τῆς λατρείας τῆς παραγωγῆς³⁷ — εἴτε στό καπιταλιστικό εἴτε στό σοσιαλιστικό σύστημα — καί συνακόλουθα μέσα ἀπό τήν κατάρρευση τοῦ «φετίχ» τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων. Πρόκειται γιά ἀλλαγὴ πού μπορεί καί πρέπει νά θεμελιωθεῖ καί σέ ἕνα εἶδος ὑπαρξιακῶν καί ἀνθρωπιστικῶν στηρίξεων καί συναρτᾶται μέ ὄντολογικές ἐκδοχές διαφορετικές ἀπό ἐκείνες τοῦ μαρξισμού καί τῆς ἀριστερᾶς, πού εἶναι στηριγμένη σέ αὐτόν (ἡ ἐγειρόμενη καί ἀντιστεκόμενη συνειδήση στό προσκλήνιο καί μάλιστα σέ ἐπίπεδο συλλογικοῦ ὑποκειμένου, συνειδήση πού ἐπικεντρώνεται στίς ἀξίες τῆς οἰκολογικῆς κοινωνίας, ἀνεξάρτητα ἀπό τά στάδια τῆς ἀνάπτυξης, ἀλλά καί ἀπό τήν ἴδια τήν ἰδέα τῆς ἀνάπτυξης καί τῆς ἐκβιομηχάνισης, πρὸς τήν ὁποία τώρα τοποθετεῖται μέ ἐπιφύλαξη).

Ἔτσι, δέν μᾶς ἐκπλήσσει, ὅταν διαπιστώσουμε ὅτι στά ἀρχικά του στάδια τό οἰκολογικό βρισκόταν σέ ἀντίθεση μέ τό ἐργατικό κίνημα, πού πίεζε γιά περισσότερη κρατική παρέμβαση στήν οἰκονομία, μέ σκοπό τήν ἐνδυνάμωση τῆς ἀνάπτυξης καί τήν αὔξηση τῶν θέσεων ἐργασίας. Σέ μερικούς ἀριστερούς, οἱ οἰκολόγοι ἔδιναν τήν ἐντύπωση «γραφικῶν τύπων», πού εἶχαν εὐαίσθησία στήν προστασία ὀρισμένων φυσικῶν καί ζωϊκῶν μορφῶν, ἐνῶ τό ζήτημα ἦταν νά ἐνισχυθεῖ καί νά διορθωθεῖ ἡ πορεία τῆς «ἀτμομηχανῆς τῆς ἀνάπτυξης». Ἀπό τήν ἄλλη, οἱ οἰκολόγοι θά μπορούσαν νά κριτικάρουν τήν αἰσιόδοξη θέση τοῦ Μάρξ περί «ἐξανθρωπισμοῦ τῆς φύσης καί νατουραλισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου», ὡς ὑπερβολικά «εἰδυλλιακή» γιά νά εἶναι ἀληθινή. Ἀντίθετα, μᾶλλον διακατέχονταν ἀπό μιά ὑποβόσκουσα ἀπαισιόδοξη διάθεση — αὐτή σέ ὀρισμένους κύκλους ὑφίσταται μέχρι σήμερα καί φθάνει μέχρι καταστροφολογίας — ὅτι οἱ ἀνθρωπογενεῖς πιέσεις καί ἡ διατήρηση τῶν φυσικῶν οἰκოსυστημάτων, τῶν πόρων καί τῆς ποιότητας ζωῆς ἀποτελοῦν γραμμές πού συγκρούονται μεταξύ τους ἢ τουλάχιστον δέν μπορούν νά ἑναρμονιστοῦν ποιοτικά στό πλαίσιο μιᾶς βιώσιμης ἀνάπτυξης.

4) Στο πλαίσιο τῶν παραπάνω γενικῶν θέσεων καί παραδοχῶν του, τό οἰκολογικό κίνημα ἔδωσε προτεραιότητα καί σημασία σέ ζητήματα

καί ευαίσθησιες πού είχαν παραμεριστεί ἢ δέν εἶχαν προσεχθεῖ ἀρκούντως ἀπό τήν Ἀριστερά.

Ἀπό πλευρᾶς κοινωνιολογικῆς θεωρίας, ἐνῶ ἡ κλασσική Ἀριστερά ἦταν κυρίως συνδεδεμένη μέ τήν συγκρουσιακή κατεύθυνση, ἡ οἰκολογική προβληματική ἐστίασε σέ ζητήματα ἰσορροπιῶν μέσα στό ἴδιο τό φυσικό περιβάλλον ἢ στή σχέση ἀνθρώπου καί περιβάλλοντος. Ἔτσι, κάποιες ἐκδοχές τῆς γενικώτερης λειτουργιστικῆς κατεύθυνσης τίς ἀντιμετώπισε ὄχι ἀπορριπτικά. Ἡ θεωρία τῶν συστημάτων, ἡ ἐννοια τῆς ἀνάδρασης καί τῆς ἰσορροπίας τοῦ συστήματος κάπου προσέχθηκαν μέ διαφορετικό μάτι³⁸.

Ἀκόμη, ἡ κλασσική ἀριστερά δέν εἶχε ἀρκούντως προσέξει ἢ ἀξιοποιήσει τίς δυνατότητες τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου τοῦ ἀνθρώπου, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἐπίδραση τῶν ἐξωτερικῶν κοινωνικῶν δομῶν. Γι' αὐτήν ἡ ἐξωτερική ἀλλαγὴ «μετροῦσε» περισσότερο, ἐνῶ ἡ ὑπόθεση τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου καί τῆς συνειδήσης ἀκολουθοῦσε³⁹. Στίς θεωρητικές ἐπεξεργασίες τῶν οἰκολογικῶν κύκλων ἀφήγονται σαφῶς μεγαλύτερα περιθώρια γιά τήν συμβολή τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου στήν ἄλλη ὀπτική γιά τόν κόσμο καί τήν ζωή, πού ἀρνεῖται τό πνεῦμα τοῦ βιομηχανισμοῦ καί τοῦ καταναλωτισμοῦ. Ἄν ἡ στηριγμένη σέ πεπερασμένους πόρους ἀνάπτυξη ἔχει ὅρια, ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου εἶναι ἀπεριόριστη.

Ἔτσι, ἐνῶ ἡ οἰκολογική θεώρηση ξεκινᾶ ἀπό τό ἀναμφισβήτητο γεγονός τοῦ πεπερασμένου τῶν πόρων, πράγμα δεκτικό θετικῆς — ποσοτικῆς προσέγγισης, περνάει σέ μιά μετα-ματεριαλιστική ὀπτική (δέν στέκεται μόνο στήν ἀλλαγὴ τῶν ὑλικῶν-οικονομικῶν συνθηκῶν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς), πού ὁδηγεῖ καί σέ μιά ἄλλη αἰσθητικὴ ζωῆς. Ἡ ἀριστερά, ἂν καί προσανατολίζεται σ' ἓνα ὄραμα, πού γιά πολλοὺς εἶναι οὐτοπικό — ἐνοῶ ἐκεῖνο τῆς κομμουνιστικῆς κοινωνίας —, σ' ἐπίπεδο «ἐδῶ καί τώρα» μένει μᾶλλον προσκολλημένη στήν ὑλικὴ βάση τῆς κοινωνίας καί στίς οἰκονομικές διαδικασίες, πού αὐτὴ περιλαμβάνει. Εἶναι σύνθητες νά λέμε ὅτι ἓνας κομμουνιστὴς φιλοσοφικά εἶναι ὑλιστὴς, ἐνῶ θά ἦταν ἀνακριβές νά ποῦμε ὅτι κάθε μέλος τοῦ οἰκολογικοῦ κινήματος φιλοσοφικά ἐνστερνίζεται τίς ὑλιστικές ἀπόψεις. Βέβαια, ὑλιστὴς φιλοσοφικά δέν σημαίνει, ὡς γνωστόν, καί ὑλιστὴς — στήν χυδαία ἐκδοχὴ τοῦ ὅρου — μέσα στήν καθημερινή ζωή. Ὡστόσο, οἱ θεωρητικές ἐπεξεργασίες τῆς Ἀριστερᾶς σχετικὰ μέ τὰ ζητήματα τῆς ἀλλαγῆς ἔδιναν πάντα προτεραιότητα στίς

διαφοροποιήσεις καί μεταβολές τῆς οἰκονομικῆς βάσης.

Σέ πιό εἰδικά θέματα πολιτικῶν τακτικῶν καί συμμαχιῶν μποροῦν νά βρεθοῦν ἐπίσης κάποιες διαφορές. Τό οἰκολογικὸ κίνημα — στό μεγαλύτερο μέρος τοῦ⁴⁰ — εἶναι ευαίσθητοποιημένο σέ πρακτικές μὴ βίας. Ἀρνεῖται τήν βία, γιατί ἀρνεῖται τήν ἀνταγωνιστικότητα καί τήν συγκρουσιακή σχέση μέ τόν κόσμο. Εἶναι ευαίσθητοποιημένο ἐπίσης σέ ἀναλύσεις καί μηνύματα τοῦ φεμινιστικοῦ κινήματος⁴¹, λαμβάνοντας ὑπόψη τήν ἀποψη σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὁ συγκρουσιακὸς κόσμος καί ἡ τάση τῆς ἐπεκτατικότητας συνδέονται περισσότερο μέ τίς πατριαρχικές κοινωνικές δομές.

Τό θηλυκὸ στοιχεῖο συμβολικά παραπέμπει περισσότερο σέ διαδικασίες προστασίας τῆς ζωῆς καί συντήρησης τοῦ ὑπάρχοντος. Ἐνας κόσμος στηριγμένος σέ «θηλυκές ἀξίες», ὑποστηρίζει τό φεμινιστικὸ κίνημα, θά εἶναι σαφῶς λιγώτερο συγκρουσιακὸ καί ἐπεκτατικὸς.

Ἀντίθετα, ἡ Ἀριστερά, τουλάχιστον στήν μαρξιστικὴ — λενινιστικὴ ἐκδοχὴ τῆς, ἀσπάζεται τήν τακτικὴ τῆς ἐνοπλῆς πάλης⁴², ἀφοῦ ἡ ἐπανάσταση θεωρεῖτο βίαιη ρήξη μέ τήν καθεστηκυῖα τάξη. Αὐτό τό πνεῦμα τῆς βίαιης ρήξης τροφοδοτοῦσε ἓνα ἀνάλογο ὀργανωτικὸ πνεῦμα καί μιά νοοτροπία πειθαρχίας γιά τοὺς φορεῖς τῆς συλλογικῆς δράσης (ὀργανώσεις, κόμματα, τρόποι ἀποφάσεων) πού γεννοῦσε κι ἀναπαρήγαγε σχέσεις ἐξουσίας καί ἱεραρχίας.

IV

Μέσα ἀπό τήν ἀπροκατάληπτη καί διαλεκτικὴ διερεύνηση σημείων σύγκλισης καί διαφορᾶς, ἡ Ἀριστερά καί τό οἰκολογικὸ κίνημα μποροῦν νά συμπορευθοῦν στό μέλλον μέ περισσότερη αὐτοσυνειδησία, εἰλικρίνεια καί συμπληρωματικότητα. Ἡ δυναμικὴ τῆς σύγκλισῆς τους ὁδηγεῖ σέ νέες δημιουργικὲς συνθέσεις, σ' ἐπίπεδο τόσο θεωρίας ὅσο καί πράξης. Ἡ βασικὴ ἀντίθεση κεφαλαίου καί ἐργασίας, ὡς βασικός ἀξονας ἀναλυτικῆς σκέψης κι ἀνατρεπτικοῦ προβληματισμοῦ, μπορεῖ καί ὀφείλει πλέον νά συνδυασθεῖ καί νά ἐμπλουτισθεῖ ἀπό ἐκείνη τήν προβληματικὴ, πού ξεκινᾶ ἀπό τήν ἀντίθεση ἀνθρώπου καί φύσης. Ἡ Ἀριστερά, ὅμως, πού ξεκίνησε τήν πορεία της μέ τόν πρῶτο αὐτὸν ἄξονα ἀνατρεπτικοῦ προβληματισμοῦ — ἄξονας πού ὁ σχηματισμὸς του στηρίχτηκε σέ συγκεκριμένους ἱστορικούς ὅρους — ἀποτελεῖ τό ὅλον, τό ὅλον τῆς γε-

νικῆς τάσης γιά συνειδητό μετασχηματισμό τῶν κοινωνικῶν δομῶν πού «γεννοῦν ἐκμετάλλευση ἀνθρώπου ἀπό ἀνθρώπο». Ἡ οἰκολογική προβληματική, πού ξεκινᾷ μέ τήν δεύτερη προαναφερθεῖσα ἀντίθεση ἀνθρώπου καί φύσης καί τό κίνημα πού ἀντιστοιχεῖ σ' αὐτήν, ἀποτελεῖ μιᾷ ἀκόμη ἐπί μέρους νέα διάσταση (πού ἔχει φυσικά καί αὐτή τήν ἱστορικότητά της) τῆς γενικῆς ἐν συνόλῳ τάσης.

Τό οἰκολογικό κίνημα δίκαια φιλοδοξεῖ νά μπολιάσει τό σῶμα τῆς Ἄριστερᾶς, ἔτσι πού ἡ τελευταία νά ἀνταποκριθεῖ στά αἰτήματα τῶν καιρῶν, ὅπως διαμορφώνονται πλέον μέσα σέ μιᾷ παγκοσμιοποιημένη κοινωνική καί οἰκολογική κρίση. Ἡ σύγκλιση τῶν δύο πόλων μπορεῖ νά ἐνισχύσει τήν θεωρητική κάλυψη τῆς γενικῆς τάσης γιά μεταρρύθμιση ἢ ἀνατροπή (παραπέμπω στίς σκέψεις τῆς Ρόζας Λούξεμπουργκ σχετικά μέ τό δίλημμα «μεταρρύθμιση ἢ ἐπανάσταση», πού περιέχονται στό ὁμώνυμο βιβλίο της) τῶν καπιταλιστικῶν κοινωνικῶν δομῶν, ἀξάνοντας τά ἐπιχειρήματα ἐνάντια στό πνεῦμα τῆς ἐκμετάλλευσης, τῆς ἀδιάκοπης συσσώρευσης, τῆς οἰκονομικῆς ἐπεκτατικότητας καί τοῦ ξέφρενου ἀνταγωνισμοῦ.

Παράλληλα, ἐμπλουτίζεται καί διευρύνεται ὁ συνολικός θεωρητικός προσανατολισμός τῆς Ἄριστερᾶς. Ἡ συγκρουσιακή κατεύθυνση δέν μονοπωλεῖ τό θεωρητικό πεδίο. Ἀναλύσεις καί προβληματισμοί, πού ξεκινοῦν ἀπό τήν λειτουργιστική καί ἐρμηνευτική θεωρητική κατεύθυνση, μποροῦν νά συνδυαστοῦν καί νά φανοῦν χρήσιμοι. Γιά ν' ἀλλάξω ἕνα σύστημα πρέπει κατ' ἀρχάς ν' ἀντιληφθῶ πῶς ἰσορροπεῖ καί πῶς λειτουργεῖ. Ἡ στατική διάσταση δέν ἐξοβελίζεται παντελῶς ἀπό τήν συγκρουσιακή, ἐνῶ παράλληλα κάποιες ἰσορροπίες πρέπει νά διατηροῦνται (ὡς πρός αὐτό τό ζήτημα, ἡ διαδικασία τῆς ἀνάδρασης μέ βάση τό μοντέλο εἰσροῶν-εκροῶν μπορεῖ νά ἀποδειχθεῖ ἀρκετά χρήσιμη καί ἀποτελεσματική).

Πιό συγκεκριμένα, σέ αὐτό τό σημεῖο ἐννοοῦμε ὅτι ἕνα σύστημα ἀποφάσεων, μέ βάση τό παραπάνω μοντέλο, μπορεῖ ἀνταποκριθεῖ πράγματι σέ ριζοσπαστικά αἰτήματα οἰκολογικοῦ καί κοινωνικοῦ περιεχομένου, ὕστερα ἀπό πιέσεις ἀγωνιζόμενων κοινωνικῶν δυνάμεων, χωρίς ἀναγκαστικά νά ἀνατραπεῖ τό θεσμικό ὑπόβαθρο πού τό στηρίζει. Στίς σύνθετες καί περίπλοκες καταστάσεις διασύνδεσης τοῦ «κοινωνικοῦ» μέ τό «φυσικό — περιβαλλοντικό» στοιχείο — καί σήμερα ἔχουμε ἀρκετές ἀπ' αὐτές σέ πλανητικό ἐπίπεδο — μιᾷ κάθετη ρήξη μέ τό ὑπάρχον θε-

σμικό σύστημα καί μιᾷ ἀπόπειρα ριζικῆς ἀνατροπῆς του, ἐνδεχομένως σ' ὀρισμένες περιπτώσεις νά μήν εἶναι ἐφικτή ἢ ἀκόμη καί ἂν εἶναι περιέχει σοβαροῦς κινδύνους ἀνεξέλεγκτων ἐντροπικῶν τάσεων. Ἐπομένως, δέν εἶναι μάταιο νά διερευνῶνται τρόποι κοινωνικῶν ἀλλαγῶν καί ἀλλαγῶν στίς σχέσεις κοινωνικοῦ συστήματος, παραγωγῆς καί φύσης μέσω τῶν ὑπαρχόντων θεσμῶν καί μηχανισμῶν ἀποφάσεων ἐνός δυτικοῦ δημοκρατικοῦ καθεστώτος ἢ τουλάχιστον νά ἐξαντλοῦνται τά περιθώρια μιᾶς τέτοιας ἐπιλογῆς, πού σέ τελευταία ἀνάλυση ἐγγυῶνται τήν δυνατότητα ἐνός εἰρηνικοῦ περάσματος σέ μιᾷ ἄλλῃ κατάσταση τρόπου παραγωγῆς καί σέ μιᾷ ἄλλῃ στάση ἀπέναντι στήν φύση.

Βέβαια, αὐτό τό «εἰρηνικό πέρασμα» καί ἡ ριζοσπαστική κοινωνική ἀλλαγὴ μέσω τοῦ παραπάνω μοντέλου, δέν εἶναι κάτι τό βέβαιο, δεδομένου ὅτι ὑπάρχουν ἀσφυκτικές πιέσεις τῶν ὀργανωμένων κεφαλαιοκρατικῶν συμφερόντων πρός τοὺς μηχανισμούς ἀποφάσεων τοῦ πολιτικοῦ συστήματος. Ὡστόσο, ἡ σχετική, ἔστω, αὐτονομία τοῦ πολιτικοῦ συστήματος, κάτω ἀπό τίς πιέσεις ἀνερχομένων καί ἀντιστεκομένων κοινωνικῶν δυνάμεων, δέν εἶναι ἀπίθανο, μέσα σέ συγκεκριμένες συγκυρίες, νά παίξει τόν εὐεργετικό της ρόλο, ἀναφορικά μέ τήν πραγματοποίησιν κοινωνικῶν ἀλλαγῶν. Μέ ἄλλα λόγια, σέ τελευταία ἀνάλυση, παίζεται ἕνα διαρκές «παιχνίδι» ἀνταγωνιζόμενων ἐπιρροῶν, στό πλαίσιο τοῦ ὁποίου οἱ δυνατότητες τῶν ὑπαρχόντων θεσμῶν δέν πρέπει νά ὑποτιμῶνται. Ἀπό τήν ἄλλῃ, τό ἐνδεχόμενο μιᾶς ἐπαναστατικῆς ἀνατροπῆς ἢ κατάρρευσης τοῦ ὑπάρχοντος συστήματος (ἀντιστοιχία μέ τήν θέση τῆς θεωρίας τῆς πολυπλοκότητας περί «κατάστασης τοῦ συστήματος μακρὰν ἰσορροπίας»), ὅχι ἀπλῶς δέν πρέπει νά ἀποκλείεται, ἀλλ' ἀποτελεῖ μιᾷ προοπτική γιά τήν ὁποία οἱ ριζοσπαστικές κοινωνικές δυνάμεις πρέπει πάντα νά εἶναι προετοιμασμένες, ἔχοντας ἐκσυγχρονίσει τό θεωρητικό τους ὄπλοσκάσιο καί τίς πρακτικές τους.

Πέραν τῶν ἄλλων, τό μεγάλο ζήτημα τῆς συνειδησιακῆς ἀφύπνισης καί τῆς νοηματικῆς ἐμβάθυνσης στά βήματα τῆς δράσης, ὅχι ὡς ἀντανάκλαση κάποιου οἰκονομικοῦ «εἶναι», παίρνει τήν θέση πού τοῦ ἀξίζει καί συμβάλλει σ' ἕναν ἀπεγκλωβισμό ἀπό τήν ἐμμονή τῆς νομοτελικῆς καθορισμένης γραμμῆς κι ἔτσι ἐνισχύει τήν ἐλευθερία τῆς ἐπιλογῆς καί τῆς πράξης.

Τό οἰκολογικό μπόλιασμα ἐνεργοποιεῖ τίς ριζοσπαστικές δυνάμεις τῆς ἀλλαγῆς πρός ἕνα

αποτελεσματικότερο άνοιγμα στο κοινωνικό και πολιτιστικό πεδίο. Συμβάλλει στην αναζήτηση της διεύρυνσης της ταξικής και κοινωνικής βάσης της, που είναι εκ των πραγμάτων σήμερα αναγκαία μπροστά σε μία διαρκώς αυξανόμενη πολυπλοκότητα των κοινωνικών δομών, σχέσεων και αλληλεπιδράσεων. Άρνούμενη αυτή την διεύρυνση, ή Άριστερά, που σήμερα παραμένει ομφαλοσκοπούσα, κλειστή και περιχαρακωμένη μπροστά στον κόσμο, είναι καταδικασμένη να στερηθεί κάθε σοβαρής έπιρροής.

Άν ή οικολογική κρίση είναι συναρτημένη και ως έναν βαθμό αντίστοιχη της κοινωνικής κρίσης, ή Άριστερά, που άπαντά στην πρώτη, σημαίνει ότι έχει έγκαιρα κατανοήσει τις κρίσιμες σύγχρονες διαστάσεις και προεκτάσεις της δεύτερης και σπεύδει να προτείνει και να προωθήσει ολοκληρωμένες λύσεις στα τρέχοντα προβλήματα του πλανήτη μας, που είναι συσσωρευ-

μένα από τον ρυθμό της βιομηχανικής και μεταβιομηχανικής κοινωνίας και τις άντινομίες και τά άδιέξοδα ενός παγκοσμιοποιημένου πλέον καπιταλισμού. Σκοπός της δέν θά είναι πλέον ή άλλαγή άπλως αυτού του τρόπου παραγωγής, αλλά μία αναμόρφωση της συνολικής εκείνης δομής που διαμορφώνει άυστηρές έξουσιαστικές ιεραρχίες («διευθύνοντες» και «διευθυνόμενοι», άνεξάρτητα του τρόπου παραγωγής), που μέ την σειρά τους γεννούν καταστρεπτικές πιέσεις έπί του περιβάλλοντος, προερχόμενες από την άνεξέλεγκτη έπεκτατικότητα και την άνταγωνιστικότητα της οικονομίας που πλαισιώνουν κι έπηρεάζουν.

Τέλος θά έπιδιώξει την διαμόρφωση μίας νέας σχέσης άνθρώπου και φύσης, στην όποια οι δύο πόλοι συλλαμβάνονται ως διαλεκτική ένότητα⁴³, που περιέχει μέν άντιθετικότητα αλλά παράλληλα περιλαμβάνει και στοιχειά που την ύπερβαίνουν.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Άθ. Βακαλιός, *Οικολογία και Μαρξισμός* (κείμενο έργαστηρίου), Άθήνα, 2001· Μ. Δερμιτζάκης, «Οικολογικό και Σοσιαλιστικό Κίνημα: Συγκρίσεις και Προοπτικές» στο *Τό Οικολογικό Κίνημα στην Ελλάδα*, Άθήνα, Μετά τή Βροχή, 1987, σσ. 160-172· Γ. Λεπενιώτης, «Πέρα από τον Περιβαλλοντισμό και τις Πολιτικές Θεωρίες του Πρίγκιπα», έπ. παραπ., σσ. 172-185· Μ. Μοδινός, «Η Οικολογία ως Πολιτική: Όρισμένα Θεωρητικά Ζητήματα», έπ. παραπ., σσ. 188-194· Φ. Νικολόπουλος, «Οικολογία κι Άριστερά», *Νέα Οικολογία*, Δεκέμβριος 1989 (τ. 62), σσ. 57-59· Μ. Ούωκερ «Ούτε Ρουσσώ, ούτε Ράντ: Για μία Άύση του Διλήμματος» στο Άντριου Στόμπαρτ κ.ά. *Οικολογία: Τό Όγκούμενο Δίλημμα*, Άθήνα, Έλευθερη Σκέψις, 1989, σσ. 75-96· Γ. Σχίζας, «Οικολογία και Άριστερά», στο *Το Οικολογικό Κίνημα στην Ελλάδα*, έπ. παραπ., σσ. 194-200.

2. Βλ. Ά. Γρηγορογιάννης, «Πολιτικές Διαστάσεις του Οικολογικού Κινήματος», στο *Τό Οικολογικό Κίνημα στην Ελλάδα*, έπ. παραπ., σσ. 220-226· Πιέρ Σαμουέλ, *Οικολογικό Μανιφέστο*, Άθήνα, Άνδρομέδα. Κ. Καστοριάδης και Ντανιέλ Κον-Μπεντίτ, Άπό τήν Οικολογία στην Άύτονομία, έκ. Ράππα, 1985.

3. Βλ. Χάνς Μάγκνους Έντσενσμπεργκερ, «Κριτική της Πολιτικής Οικολογίας», στο Χ. Μ. Έντσενσμπεργκερ κ.ά. *Περιβάλλον και Ποιότητα της Ζωής*, Άθήνα, Έπίκουρος, 1975, σσ. 7-8.

4. Βλ. Π. Κάντογκαν, «Άνθρώπινη Οικολογία» στο Άντριου Στόμπαρτ κ.ά., *Οικολογία: Τό Όγκούμενο Δίλημμα*, έπ. παραπ., σσ. 35-51· Ν. Timashef, *Ίστορία Κοινωνιολογικών Θεωριών*, τομ. Β', Άθήνα, Gutenberg, 1976, σσ. 42-48. Βλ. έπίσης τό γνωστό βιβλίο του Amos H. Hawley, *Human Ecology, A Theoretical Essay*, Chicago, The University of Chicago Press, 1986.

5. Βλ. The Open University, *Άνθρωποι και Περιβάλλον*, τομ. 1, Άθήνα, Π. Κουτσουμπός Α.Ε., 1987, σσ. 99-183.

6. Βλ. Μάρει Μπούκτσιν, *Τί είναι Κοινωνική Οικολογία*, Άθήνα, Βιβλιόπολις, 1992· Εύθύμης Παπαδημητρίου, «Φύση και Ήθικη» στο Μιχάλης Μοδινός, Ήλιος Εύθυμιόπουλος (έπιμ.) *Οικολογία και Έπιστημες του Περιβάλλοντος*, Άθήνα, ΔΙΠΕ, 1998, σσ. 259-271.

7. Βλ. Μιχάλης Μοδινός, Ήλιος Εύθυμιόπουλος (έπιμ.), έπ. παραπ., σσ. 201-215· Μ. Κούση, «Τοπική Περιβαλλοντική Κινητοποίηση» στο Ι. Λαμπίρη — Δημάκη *Η Κοινωνιολογία στην Ελλάδα σήμερα 1988-1996* τομ. Β', Άθήνα, Παπαζήσης, 1997, σσ. 219-228.

8. Σ' αυτήν την γενικώτερη θεώρηση και στάση θά μπορούσαμε να περιλάβουμε τις λεγόμενες κριτικές μαρξιστικές σχολές (βλ. R. G. Schwartzberg, *Πολιτική Κοινωνιολογία*, τόμ. Ι, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1984, σσ. 132-138) και τις ποικίλες νεομαρξιστικές προσεγγίσεις.

9. Κριτική σ' αυτήν την θέση βλ. στο γνωστό βιβλίο του Karl Popper, *The Poverty of Historicism*, London, Routledge and Kegan Paul, 1961, σσ. 105-162.

10. Βλ. Φ. Νικολόπουλος, «Για μία Ύπαρξιστική Θεώρηση του Οικολογικού Κινήματος», *Νέα Οικολογία*, Δεκέμβριος 1990 (τ. 74), σσ. 60-63.

11. Βλ. Χάνς Μάγκνους Έντσενσμπεργκερ, «Κριτική της Πολιτικής Οικολογίας» στο Χάνς Μάγκνους Έντσενσμπεργκερ κ.ά. *Περιβάλλον και Ποιότητα Ζωής*, έπ. παραπ., σσ. 9-57.

12. Βλ. Εύτύχης Μπιτσάκης, «Οικολογία: Μία Μαρξιστική Προσέγγιση», σελ. 46. Του ίδιου, *Τά Γονίδια του Μέλλοντος*, Άθήνα, Προσκήνιο — Άγγελος Σιδεράτος, 2001, σσ. 71, 110, 134-136· Του ίδιου, «La Nature, Corps Inorganique de l' Homme» σε Università di Palermo, Istituto Gramsci Siciliar, *Marx e le Scienze* (Convegno Internazionale, Palermo, 24-27 Ottobre 1983), σσ. 18-23.

13. Βλ. Ζάν-Μαρί Βενσάν, *Η Σχολή της Φρανκφούρτης και ή Κριτική Θεωρία*, Άθήνα, Έπίκουρος, 1977,

- σσ. 112-119· Μάξ Χορκχάιμερ και Τέοντορ Άτνόντο, *Η Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, Άθήνα, Ύφιλον βιβλία, 1986, σσ. 19-26, 106-112, 141-150· Πιέρ Σαμουέλ, *Οικολογικό Μανιφέστο*, Άθήνα, Άνδρομέδα 1977, σσ. 74-90.
14. Βλ. Μάξ Χορκχάιμερ, *Η Έκλειψη του Λόγου*, Άθήνα, Κριτική, 1987, σσ. 33-38, 115-159· Jürgen Habermas, *The Theory of Communication Action*, vol. 2 (The Critique of Functionalist Reason), Polity Press, 1987, σσ. 374-402.
15. Βλ. Κάρλ Μάρξ και Φρ. Έγγελς, *Η Γερμανική Ίδεολογία*, τόμ. 1ος, 4η έκδ., Άθήνα, έκδ. «Οικονομικής και Φιλοσοφικής Βιβλιοθήκης», σσ. 5-9.
16. Παραπέμπουμε στο γνωστό χωρίο της Γερμανικής Ίδεολογίας των Μάρξ και Έγγελς: «Ο κομμουνισμός δέν είναι για μās μιά κατάσταση πραγμάτων πού πρέπει νά εγκαθιδρυθεί, ένα ιδεώδες... Όνομάζουμε κομμουνισμό τήν πραγματική κίνηση πού καταργεί τήν σημερινή κατάσταση πραγμάτων...» (βλ. Κάρλ Μάρξ — Φρ. Έγγελς, *Η Γερμανική Ίδεολογία*, 4η έκδ., Gutenberg, σσ. 81-82).
17. Βλ. Κάρλ Μάρξ, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, Άθήνα, Γλάρος, 1975, σσ. 180-183.
18. Αὐτόθι, σσ. 168-179.
19. Αὐτόθι, σελ. 181.
20. Βλ. Κάρλ Μάρξ, *Το Κεφάλαιο*, Άθήνα, «Σύγχρονη Σκέψη», 1975, σσ. 49-50.
21. Βλ. Κ. Μάρξ και Φρ. Έγγελς, *Η Γερμανική Ίδεολογία*, ὅπ. παραπ., σσ. 62-66, 99-100.
22. Βλ. Εὐθύμης Παπαδημητρίου, *Γιά Μιά Νέα Φιλοσοφία της Φύσης*, Άθήνα, Gutenberg, 1999, σελ. 121.
23. Βλ. Κ. Μάρξ, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, ὅπ. παραπ., σελ. 181.
24. Βλ. Εὐθύμης Παπαδημητρίου, ὅπ. παραπ., σσ. 121-122· Εὐτύχης Μπιτσάκης «La Nature, Inorganique de l'Homme», ὅπ. παραπ., σσ. 1-2, 9-12, 18-23.
25. Βλ. Κ. Μάρξ, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, ὅπ. παραπ., σελ. 181.
26. Αὐτόθι, σελ. 181.
27. Βλ. Φρ. Έγγελς, *Άντι-Ντύρινγκ: ἡ Άνατροπή της Έπιστήμης ἀπό τόν κ. Όυγκεν Ντύρινγκ*, Άθήνα, έκδ. Άναγνωστίδη, χ.χ., σσ. 48-50, 211· Του ίδιου, *Η Διαλεκτική της Φύσης*, Άθήνα, έκδ. Άναγνωστίδη, χ.χ.
28. Βλ. Φίλιππος Νικολόπουλος, «Περιβαλλοντική Έκπαίδευση και Κοινωνική Συνείδηση», *Παιδαγωγικός Λόγος*, 1/1996, σσ. 33-39.
29. Βλ. Εὐθύμης Παπαδημητρίου, ὅπ. παραπ., σσ. 265-267· Εὐτύχης Μπιτσάκης, «Οικολογία: Μία Μαρξιστική Προσέγγιση», ὅπ. παραπ., σσ. 44-50.
30. Βλ. Ζάν-Μαρί Βενσάν, ὅπ. παραπ., σσ. 92-93.
31. Αὐτόθι, 92-95.
32. Βλ. Φίλιππος Νικολόπουλος, «Τό Ζήτημα της Συμφιλίωσης Άνθρώπου και Φύσης κάτω ἀπό τό Πρίσμα της Κριτικής θεώρησης της Σχολής της Φρανκφούρτης», *Δελτίο των Συνεργαζομένων Οικολογικών και Έναλλακτικών Κινήσεων και Όμάδων*, τ. 7, 1988, σσ. 41-44.
33. Βλ. Χέρμπερτ Γκρούλ, *Ένας Πλανήτης Λεηλατείται: Οικολογία και Οικονομία*, Άθήνα, ΝΟΤΟΣ, 1982, σσ. 231-347· André Gorz, *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός, Οικολογία*, Άθήνα, Έναλλακτικές Έκδόσεις, 1993, σσ. 75-86, 91-100, 122-139· H. Skolimowski, *Οικοφιλοσοφία, Καινούρια Τακτική για τήν Ζωή*, Άθήνα, Κάβλος, 1984, σσ. 68-104.
34. Βλ. Χέρμπερτ Γκρούλ, ὅπ. παραπ., σσ. 216-228· Άντρέ Γκόρτς «Η Άναπαραγωγή της Έργατικής Δύναμης: Τό Καταναλωτικό Μοντέλο», στο Χάνς Μάγκνους Έντσενσμπέργκερ κ.ά. *Περιβάλλον και Ποιότητα Ζωής*, ὅπ. παραπ., σσ. 76-81.
35. Βλ. Χέρμπερτ Γκρούλ, ὅπ. παραπ., σσ. 231-265.
36. Μιλώντας για «ρθόδοξη» ἡ «κλασσική» Άριστέρα σ' αὐτή τήν μελέτη ἐνοοῦμε κυρίως ἐκείνη τήν Άριστέρα, πού ἦταν ἡ εἶναι ἀκόμη ταυτισμένη μέ τόν λεγόμενο μαρξισμό-λενινισμό και πού σέ κάθε περίπτωση τήν ἐποχή της Σοβιετικής Ένωσης σέ γενικές γραμμές δέν ἀμφισβήτησε τήν ἐπίσημη ἰδεολογία της τελευταίας.
37. Βλ. Πιέρ Σαμουέλ, *Οικολογικό Μανιφέστο*, ὅπ. παραπ., σσ. 64-74, 102-104.
38. Βλ. Philippos Nicolopoulos, «Eco-axiology and Measurement Problems of the Social Systems Efficiency with Respect to Sustainable Development» in Elohimijl, Francisco Parra Luna, Elmar A. Stuhler (eds), *Sustainable Development: Towards Measuring the Performance of Integrated Socioeconomic and Environmental Systems*, vol. 2, Madrid, 1997· Κ. Χατζημήτρος, «Θέματα Συστημικής Οικολογίας» στο Μιχάλης Μοδινός, Ἡλίας Εὐθυμίουπος (ἐπιμ.) *Οικολογία και Έπιστήμες του Περιβάλλοντος*, ΔΠΠΕ, 1998, σσ. 137-158. Έπίσης ἀξίζει ν' ἀναφερθῆι σέ αὐτό τό σημείο τό γνωστό βιβλίο του Amos Hawley *Human Ecology* (βλ. παραπ.), διότι γίνεται χρήση της συστημικής ἐννοιολογίας και ὀρισμένων στοιχείων του λειτουργιστικοῦ τρόπου προσέγγισης των σχέσεων ἀνθρώπου και φυσικῶν οἰκοσυστημάτων.
39. Σχετικά μέ αὐτή τήν προβληματική παραπέμπουμε στο περίφημο βιβλίο του Άρθουρ Κέστλερ *Ό Κομμισάριος και ὁ Γιόγκι*.
40. Φυσικά, ὑπάρχουν και οἰκολογικές ὀργανώσεις, πού δέν ἀρνοῦνται νά χρησιμοποιήσουν βία στις συγκρούσεις τους μέ τίς δυνάμεις της καταστολής (π.χ. ὀπαδοί της λεγόμενης «Οικολογίας Βάθους» ἡ μέλη ὀργανώσεων πού πραγματοποιοῦν τά λεγόμενα «οἰκοσαμποτάζ»)
41. Βλ. *Γιά μιά Έναλλακτική Πρόταση*, Άθήνα, «Κομμούνα», 1990, σσ. 109-121, ὅπου ἡ εἰσήγηση μέ τίτλο «Τό Γυναικεῖο Κίνημα στην Έλλάδα και οἱ Προοπτικές του».
42. Βλ. Β. Ι. Λένιν «Η Προλεταριακή Έπανάσταση και ὁ Άποστάτης Κάουτσει», σέ Β. Ι. Λένιν, *Διαλεκτικά Έργα*, Άθήνα, «Γνώσεις», 1973, σσ. 21-35, 83-92.
43. Βλ. Φίλιππος Νικολόπουλος, «Τό Ζήτημα της Συμφιλίωσης Άνθρώπου και Φύσης κάτω ἀπό τό Πρίσμα της Κριτικής θεώρησης της Σχολής της Φρανκφούρτης» στο *Δελτίο των Συνεργαζομένων Οικολογικών και Έναλλακτικών Κινήσεων και Όμάδων*, τ. 7, 1988, σελ. 44.

Ἐλλειμμα δημοκρατίας, Ἐλλειμμα ἀνθρωπιᾶς

Κοινωνιολογική προσέγγιση

Γιῶργος Ἐ. Σκουλᾶς

Εἰσαγωγή

Κατά πόσο ἡ δημοκρατία ὡς μορφή πολιτεύματος ἀνταποκρίνεται στίς ἀπαιτήσεις τῆς σύγχρονης κοινωνίας καθώς κι ὁ τρόπος λειτουργίας αὐτῆς τῆς μορφῆς στους διάφορους χώρους ἐκπαίδευσης, οἰκογένειας, ἐργασίας καί πολιτικῆς, εἶναι ἀποτελεσματικός καί ὁδηγεῖ στήν κοινωνική πρόοδο ἢ ὄχι, εἶναι τό θέμα πού θά μᾶς ἀπασχολήσει παρακάτω. Εἰδικότερα, πῶς ἐφαρμόζεται ἡ δημοκρατία σέ διεθνή πλαίσια; Ἡ ποιά μορφή τῆς τελικά εἶναι ἐκεῖνη πού στήν οὐσία ἀναγνωρίζεται ὡς λειτουργική καί εἶναι γενικά ἀποδεκτή; Σέ ποῖο βαθμό τό ἔλλειμμα τῆς δημοκρατίας, ἐάν ὑπάρχει φυσικά, μπορεῖ νά ὁδηγήσει σέ ἔλλειμμα ἀνθρωπιᾶς; Συγκεκριμένα, πῶς ἡ ἀναποτελεσματική λειτουργία τῆς δημοκρατίας δύναται νά ἔχει ἀρνητικές ἐπιπτώσεις στό ἀνθρώπινο γίγνεσθαι;

Γιά νά ἀπαντηθοῦν τέτοια ἐρωτήματα, θεωρεῖται ἀναγκαῖα μιά σύντομη ἱστορική περιοδολόγηση τόσο στίς ἐποχές καί στά γεγονότα ὅσο καί στίς ἀνησυχίες καί στά ὁράματα ἐθνῶν καί λαῶν. Ἰδιαίτερα στίς ἀνησυχίες τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ, γιά ἓνα δίκαιο, ἀνθρώπινο καί ἐντιμο βίο χωρίς κοινωνικές, πολιτικές καί οικονομικές διακρίσεις. Κι' αὐτό, ἐπειδὴ ὁ λαός αὐτός ἔχει παράδοση τέτοιου εἴδους ἀναζητήσεων ἀπό τήν ἀρχαιότητα. Ὅλοι οἱ ἄνθρωποι, κατά τόν Ἀριστοτέλη, εἶναι κοινωνικά (πολιτικά) ὄντα πού, ὄχι μόνο δέν περισσεύει κανεῖς ἀλλά, ὅλοι ἔχουν τήν ἀνάγκη ὄλων καί κανένας δέν μπορεῖ νά ζήσει χωρίς τούς ἄλλους. Ἐκεῖνος πού μπορεῖ νά ζήσει μόνος εἶναι ἢ θεός ἢ κτήνος¹. Θεοί δέν μποροῦν νά γίνουν οἱ ἄνθρωποι. Γι' αὐτό τό λόγο, ἀποφεύγοντας τό δυσάρεστο ἐπίπεδο τοῦ κτήνους, ἡ ἀνάγκη γίνεται ἐπιτακτική γιά μιά ἀνθρώπινη συλλογική ζωή, ἐνάντια στόν ἀτομικισμό πού καλλιεργεῖται, ἀναπτύσσεται καί προωθείται στίς σύγχρονες ἐμπνευματικές κοινωνίες.

Τό ζήτημα λοιπόν τῆς δημοκρατίας, ἐμφανίζεται καί πάλι στό προσκήνιο γιά ἐπανεξέταση

κυρίως γιά τόν τρόπο πού κυβερνοῦνται καί διοικοῦνται οἱ λαοί. Δηλαδή, μέ πῶς τῶν τελικά οἱ κοινωνίες διευθετοῦν καλύτερα τή συλλογική ὀργάνωση καί δράση τῶν μελῶν τους στήν ἐργασία, στήν ἐκπαίδευση καί στήν πολιτική, τόσο σέ τοπικό ὅσο καί σέ ἐθνικό ἐπίπεδο ὥστε νά συμβιώνουν σέ ἓνα ὑγιές, δίκαιο καί ἀνθρώπινο περιβάλλον.

Ἱστορική Περιοδολόγηση καί ἡ Ἔννοια τῆς Δημοκρατίας

Στήν Ἑλλάδα πρὶν ἀπό μερικές δεκαετίες, λόγω ἑνός μεγάλου ἐλλείμματος τῆς δημοκρατίας πού προξένησε ἡ χούντα τῶν συνταγματαρχῶν τό 1967-1974, οἱ συζητήσεις γύρω ἀπό αὐτό τό θέμα ἦταν ὄχι μόνο ἔντονες καί διαρκεῖς ἀλλά κι ὁ πόθος μεγάλος, κυρίως στό ἐξωτερικό ὅπως Εὐρώπη, ΗΠΑ, Καναδά κ.ἄ. Αὐτό βέβαια συνέβαινε περισσότερο ἔξω, ἐπειδὴ μέσα στή χώρα οἱ πολίτες τῆς εἶχαν στερηθεῖ ἐκτός τῶν ἄλλων ἀγαθῶν τῆς δημοκρατίας καί ἐκεῖνο τῆς ἐλεύθερης ἔκφρασης. Τέτοιες συζητήσεις, συνέχισαν μετά τήν ἀποστρατικοποίηση τῆς χώρας καί τήν ἐπάνοδο στό δημοκρατικό τῆς πολιτεύμα, κυρίως γιά τόν τρόπο πού γίνεται πράξη ἡ δημοκρατία². Ἀποκορύφωμα σ' αὐτές τίς συζητήσεις, ἦταν ἡ ἀνησυχία γιά τό μεγάλο δημοκρατικό ἔλλειμμα πού διαφαινόταν τόσο στό πεδίο τῆς πολιτικῆς ὅσο καί στό χῶρο ἐργασίας, πού κάνει ὄχι μόνο ἄτομα ἀλλά θεσμούς καί συστήματα νά δυσλειτουργοῦν.

Συνέχισε λοιπόν ὁ λαός μας νά μιλάει μέ μεράκι γι' αὐτό τό ἔλλειμμα τῆς δημοκρατίας καί μετά τή δεκαετία τοῦ 1960, ἡ ὁποία ἦταν περίοδος ἀφύπνισης καί ἐξέγερσης τῆς παγκόσμιας νεολαίας. Μιά ἐποχή πού γέννησε καί καλλιέργησε σέ μεγάλο βαθμό τήν ἀμφισβήτηση καθώς καί τή δυναμική ἀπόρριψη τοῦ μύθου γιά τήν ἀπατηλή πραγματικότητα πού εἶχε διαμορφωθεῖ ἀπό τά δοκιμασμένα πλέον μοντέλα ἐξουσίας.

Όπως εκείνο του νεοφιλελευθερισμού, τής σοσιαλδημοκρατίας καθώς και του περίφημου κρατισμού στό χώρο τής Ανατολικής Ευρώπης. Η κοινωνική δομή, σέ διεθνή πλαίσια, είχε εξασθενήσει και παρέμενε χωρίς ανθεκτικότητα στους κραδασμούς των μεγάλων ανισοτήτων και αδικιών, πού ήταν τά αποτελέσματα αυτών των μορφών ανάπτυξης ενός νομικο-πολιτικού συστήματος μέ τήν κληρονομημένη φθορά δύο παγκοσμίων πολέμων. Στόν εργασιακό χώρο των προηγμένων βιομηχανικά χωρών ήδη αναζητούνταν νέοι εναλλακτικοί τρόποι απαγκίστρωσης από τή στασιμότητα. Δηλαδή, μιά αναγκαστική μετακίνηση από τό γενικό μαρασμό πού είχε διέλθει στήν κοινωνία, εφόσον ήταν απόρροια τής αλλοτρίωσης του εργαζόμενου πληθυσμού όπου ευθυνόταν εν πολλοίς ή αυταρχική άσκηση εξουσίας στους τομείς τής κοινωνικής και οικονομικής ύπαρξης.

Σταθερός λοιπόν ο λαός αυτός στήν επιδίωξη λύσης καθώς και όρθης ανταπόκρισης στίς αναδυόμενες απαιτήσεις τής εποχής, κατά τή διάρκεια τής πρώτης δεκαετίας τής μεταπολίτευσης, μέ βασικό όπλο του τό διάλογο τόν όποιο παρέχει ή δημοκρατία. Μιά δημοκρατία όμως, πού παρά τό ότι υπόσχεται πολλά για τήν ανάπτυξη του ανθρώπου κοινωνικά και πνευματικά, καθυστερεί ή ουσιαστική πραγματοποίησή της. Μιά δημοκρατία, πού ενώ εύνουχίζεται στους άστικούς αντιπροσωπευτικούς θεσμούς επειδή

τής αφαιρείται ή μιά από τίς τρεις βασικές αρχές της, εκείνη τής ισότητας, δέν ακολουθούνται οι απαιτούμενες διαδικασίες ούτε ο αναγκαίος σεβασμός στή λειτουργία της. Αυτό δέν συνέβαινε μονάχα στίς χώρες τής Δύσης αλλά και σέ εκείνες τής Ανατολής, στίς όποιες ενώ ή αρχή τής ισότητας είχε ήδη επιτευχθεί φαινομενικά, οι άλλες αρχές της όπως αυτή τής ελευθερίας και τής πλειοψηφίας καθώς κι ή ίδια ή δημοκρατία απουσίαζε. Γινόταν έπομένως λόγος, μάλιστα έντονος, για τίς αρχές τής δημοκρατίας οι όποιες όχι μόνο θά πρέπει νά φρουρούνται αλλά και νά τηρούνται μέ πλήρη σεβασμό και άφοσίωση από τους πολίτες. Παράλληλα, οι δυνατότητες και οι διαδικασίες πού κάνουν τή λειτουργία τής δημοκρατίας αποτελεσματική πρέπει νά περιφρουρούνται, ώστε νά υλοποιούνται οι αποφάσεις σέ όλους τους τομείς εφόσον παίρνονται από τους πολλούς όπως εγγυάται και υπόσχεται ή αρχή τής πλειοψηφίας.

Μέ αυτή τήν αρχή, αναμφισβήτητα, ή δημοκρατία συνδέεται μέ τήν κοινωνική πρόοδο επειδή οι αποφάσεις παίρνονται από τήν πλειοψηφία ή όποια είναι όπως τό πολύ νερό, στήν έρμηνεία του Άριστοτέλη, πού θά πάει στόν προορισμό του και όχι όπως συμβαίνει μέ τό λίγο. Κατά συνέπεια, επειδή ή πρόοδος αυτή θεωρείται άθροιση των αποτελεσμάτων τής δράσης όλων των μελών μιάς κοινωνίας κι όχι μέρους αυτής, συνδέεται εξ αντικειμένου μέ τή συνολική ανά-

πτυξη της κοινωνίας, τήν πολιτιστική της άνοδο καθώς και τήν αξιοπρέπεια των μελών της. Η προφανής σύνδεση αυτή, γίνεται κυρίως για τους λόγους ότι η ενεργός συμμετοχή που απαιτείται στη δημοκρατία, στόν καθορισμό των όρων ύπαρξης ενός συνόλου είναι ο πρωταρχικός μηχανισμός για τήν καλλιέργεια της λογικής του ανθρώπου και για τήν ήθικη γενικότερα ανάπτυξη του.

Είναι μάλλον αδύνατο νά νοηθεί ανθρώπινη αξιοπρέπεια χωρίς κοινωνική ελευθερία, δικαιοσύνη και δημοκρατική συμμετοχή τόσο στη δράση όσο και στη σκέψη. Συμμετοχή όμως, όχι όπως διδάσκει η αστική φιλελεύθερη παράδοση για τήν ψήφο των πολιτών κάθε μιά Άλφα περίοδο ώστε νά εκλέγονται οί αντιπρόσωποι, αλλά κυρίως στη σκέψη από εκείνους που απαρτίζουν τό σύνολο της κοινωνίας για τό σχεδιασμό της παραγωγής των αγαθών και της κατανομής τους. Για τήν πορεία της εκπαίδευσης ώστε νά ανταποκρίνεται στις αναδυόμενες απαιτήσεις των εποχών μέ γνώμονα τό τί συμφέρει και ωφελεί τήν ολόκληρη και τήν εξέλιξη της. Συμμετοχή στη σκέψη επίσης, τόσο για τό περιβάλλον και τόν πολιτισμό όσο και για τή θέση της χώρας γενικότερα σέ έναν κόσμο που όλο και αλλάζει. Μέ Άλλα λόγια, μιά συμμετοχή μέ απαίτηση στη σκέψη από τούς πολίτες για θέματα κι όχι εκλογή για ανάθεση της ευθύνης της σκέψης και της τελικής βούλησης σέ Άλλον.

Η σκέψη συνεπώς, περιφερόταν γύρω από τέτοια θέματα και ο πόθος όλων, μερικές γενιές μαζί, ήταν πώς νά λειτουργήσουν καλύτερα οί θεσμοί και νά δρομολογήσουν τά πράγματα ώστε νά διορθωθούν οί διάφορες ατέλειες ή ελλείμματα για μιά πιο δημοκρατική Άρα πιο δίκαιη κοινωνία. Έχοντας βέβαια, βαθιά πεποίθηση κι όχι μονάχα ελπίδα, ότι αφού θά οδηγούνταν τά πράγματα σέ μιά πραγματικά δημοκρατική κοινωνία θά ζούσαν Άνθρώπινα, όχι μονάχα οί τωρινοί Άλλά κι οί Άυριανοί πολίτες, σέ Άνα πολιτισμένο και υγιές περιβάλλον χωρίς διακρίσεις.

Η Δημοκρατία στην Σύγχρονη Έποχή

Σήμερα ωστόσο, δύο και πλέον δεκαετίες Άργότερα, αφού οί βασικές αυτές επιδιώξεις και τά όράματα δέν επιτεύχθηκαν, τό **Έλλειμμα της δημοκρατίας τό διαδέχτηκε Άνα μεγάλο Έλλειμμα Άνθρωπιάς**. Ένα Έλλειμμα όπου εκτείνεται σέ

όλες τίς σφαίρες της οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής ύπαρξης. Η ανισότητα είναι παντού τό αποτέλεσμα ενός τέτοιου ελλείμματος που δημιουργεί κυριαρχική Άν όχι βάνουση μεταχείριση των λίγων πάνω στους πολλούς και στό περιβάλλον. Παράλληλα, διαιωνίζεται Άτσι η πλειοψηφία των πολιτών σέ κατάσταση Άποδοχής της θέσης τους χωρίς ευθύνη Άπέναντι στην κοινωνία, τή στιγμή που Άδη μεταβιβάστηκε στόν εκλεγμένο αντιπρόσωπο. Δηλαδή, όταν Άπουσιάζει η ουσιαστική δημοκρατία δέν αναπτύσσεται μόνο η Άνευθυνότητα σέ κάποιον τμήμα πολιτών Άλλά Άνθοφορούν οί διάφορες φατρίες, οί Άδιαφανείς διαδικασίες και οί Άυταρχικές εξουσιαστικές δομές, οί όποιες δέν Άχουν κανένα σεβασμό στόν «Άλλο» που μπορεί νά είναι συμπολίτης, συνεργάτης, συνΆδελφος ή Άλλοεθνής. Κατά συνέπεια, τά βασικά στοιχεία τά όποια συγκροτούν μιά Άνθρώπινη οντότητα και μιά ολόκληρη όπως είναι τό **ένδιαφέρον** ως “Άγνοια” για τόν Άλλον και για τήν κοινωνία, τά όποια είναι στοιχεία συλλογικότητας και πολιτισμού, δυστυχώς εξαλείφονται.

Όστόσο, όταν αυτά τά στοιχεία τά όποια καλλιεργεί και Άνισχύει η δημοκρατία ώστε από τή μιά νά ολοκληρώνεται ο κάθε πολίτης ως Άνθρωπος μέσα στην πόλη και από τήν Άλλη νά διευρύνεται η Άφοσίωση κι ο σεβασμός του στις Άρχές του διεθνούς δικαίου για τήν Άυτοκυβέρνηση και Άυτοδιάθεση των λαών Άφαιρούνται, τή θέση τους παίρνουν Άλλα που είναι Άρηγικά. Άυτά είναι, όχι μόνο η Άδιαφορία μέ τή μορφή της Άλλοτρίωσης Άλλά και η Άχθρότητα που καλλιεργείται ενΆντια στόν Άλλον ή η Άπιθετικότητα μέ Άνα μένος κατά του Άνθρώπου. Άξίζει νά σημειωθούν Άδω οί Άπόψεις του Μάρξ, οί όποιες τέθηκαν ως βασικές υποθέσεις στην Άδραίωση της κοινωνιολογικής θεωρίας της σχολής των συγκρούσεων³, όπου Άναφέρεται μεταξύ Άλλων ότι ο Άνθρωπος γεννιέται καλός και ευΆισθητος. Τά προτερήματα όμως Άυτά μπορούν νά διοχετευτούν στά Άντίθετά τους, Άάν η Άργάνωση της κοινωνίας είναι κακοσχεδιασμένη και Άπιτρέπει τόσο τήν Άκμετάλλευση του Άνθρώπου από τόν Άνθρωπο Άλλά και τήν Άνιση Άρα και Άδίκη κατανομή πλούτου, Άξιών και μεταχείρισης των Άνθρώπων.

Τήν Άρμονική, δίκαιη και προπάντων Άνθρώπινη συμβίωση πολιτών και λαών μεταξύ τους που υποσχετεί και περιφρουρεί μέ τίς Άρχές της η δημοκρατία, τή διαδέχεται ο Άκρατος Άτομικισμός και η κυριαρχία στην Άποχή μας. Έτσι, δέν εκπλήσσει τό γεγονός που βλέπουμε νά διαπράτ-

τονται τά πιό φρικώδη ἐγκλήματα πού πηγάζουν ἀπό τήν κυριαρχία σέ βάρος τῆς ἀνθρωπότητας. Ἡ τελευταία δεκαετία ἔχει ἐκδηλες παραστάσεις γι' αὐτό.

Ἡ βαρβαρότητα τοῦ Πολέμου στόν Περσικό συνεχίστηκε ἀργότερα μέ τό ἀδυσώπητο ἐθνικιστικό μίσος στή Βοσνία, γιά νά δοθεῖ ἡ σκυτάλη μέ μεγαλύτερο μένος στό τέλος τοῦ αἰῶνα στήν περιοχή τῶν Βαλκανίων. Τό ἀδιάκοπο κυνήγι, ὡς «ξέφρενη κούρσα» ἐνάντια στό κακό, ἀποκαλῶντας το τρομοκρατία γιά τήν ὁποία φέρουν ἀκέραια τήν εὐθύνη οἱ ἴδιοι ἐκεῖνοι πού τήν ἐφηύραν, συνεχίστηκε στίς μέρες μας στήν τριτοκοσμική Ἀσία. Γιά νά συνεχιστεῖ τό ἐγκλημα ξεδιάντροπα στό Ἰράκ μέ τήν πρόφαση ὑπαρξῆς ἐπικίνδυνων πυρηνικῶν ὄπλων μαζικῆς καταστροφῆς. Τό γεγονός ὅμως ὅτι γιά τήν ἀδικία, τή λεηλασία καί γενικά τή βάναιυση μεταχείριση πού ὑφίσταται ὁ λαός τῆς Παλαιστίνης ἀπό τήν κρατική μηχανή τοῦ Ἰσραήλ δέν γίνεται πουθενά λόγος, οὔτε αὐτό ἐκπλήσσει. Ἐπίσης, τό ὅτι ἡ «μηχανή» ἐκεῖνη βρίσκει νέους συμμάχους δέν ἐκπλήσσει, παρά τήν παγκόσμια κατακραυγή πού σιγά-σιγά σωπαίνει.

Προσβάλλει ὅμως τήν ἀνθρώπινη νοσημοσύνη ἡ ἐπιβολή μιᾶς μονοδιάστατης λογικῆς ἡ ὁποία εἶναι ἡ ἀποπλάνηση τῆς κοινωνίας σέ πλανητική διάσταση. Ἡ μυθολογικοποίηση τῆς πραγματικότητας πού ἐμφανίζει τή σύγχρονη κοινωνία νά βιώνει τήν πλάνη τῆς πνευματικῆς τῆς υἱείας, δέν μπορεῖ παρά νά καταγράψει ἄλλη μία ἐποχή παράνοιας ὅπως ἐκεῖνη τοῦ παραλόγου κατά τή διάρκεια τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου καί τοῦ «ψυχροῦ πολέμου» ἀργότερα. Δέν μπορεῖ κάποιος πού εἰσβάλλει στούς καταυλισμούς τῶν Παλαιστίνιων, Σάμπρα καί Σατήλα τό 1982, ὁ ὁποῖος εὐθύνεται γιά τή μαζική καταστροφή τους, ὡς ἕνα ἀπό τά ἀποτρόπαια ἐγκλήματα τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα, νά βρίσκεται ἔξω ἀπό τά σίδερα τῶν σωφρονιστικῶν ἰδρυμάτων. Ἀπεναντίας, τό ἐγκλημα ἐπαναλαμβάνεται σήμερα καταστρέφοντας τά περισσότερα Παλαιστινιακά χωριά καί πόλεις ἐξουδετερώνοντας ὁποιοδήποτε φέρεται ἀντίσταση δίνοντάς του τό ὄνομα «τρομοκράτης». Ὁ ἴδιος δέ, ὡς ἀρχηγός κράτους, χωρίς τό στοιχειώδη δισταγμό ἢ ντροπή, περιοδεύει στήν «πολιτισμένη Εὐρώπη» καί μιλάει γιά μεθόδους εἰρήνης καί δημοκρατίας πού βρίσκονται πίσω ἀπό τήν ξιφολόγη καί τά συρματοπλέγματα.

Αὐτά εἶναι τά σημάδια τῶν καιρῶν γιά ἕναν πολιτισμό παρακμῆς. Φαινόμενα πού ἀναδύονται μόνο ὅταν ὑπάρχει ἔλλειμμα δημοκρατίας, ὅπου

βαθμιαῖα γίνεται ἔλλειμμα ἀνθρωπιᾶς μέ τόν ἀτομικισμό, τήν κυριαρχία, τόν ἄδικο, ἄγνοο καί παράλογο τρόπο πού λειτουργοῦν ἀνθρώποι καί θεσμοί στίς διάφορες κοινωνίες. Αὐτό πού ἀντικαθίσταται μέ τήν ἀφαίρεση τῆς δημοκρατίας καί τοῦ σεβασμοῦ πού ἔχει τό κάθε ἄτομο στίς ἀρχές τῆς καί στούς ἄλλους εἶναι τό ἀτομικό ἔναντι τοῦ συλλογικοῦ. Τό θράσος, ἡ βία, τό μίσος ἔναντι τῆς ἠθικῆς, τῆς εἰρήνης καί τῆς σεμνότητος. Τόσο οἱ νόμοι τῆς κοινωνίας ὅσο καί οἱ κανόνες πού διέπουν τίς δημόσιες καί ἰδιωτικές ὑπηρεσίες, ὀργανισμούς, ἐπιχειρήσεις καί ἰδρύματα δέν ἀντανακλοῦν τή συλλογικότητα καί τήν ἰσότητα τῶν μελῶν αὐτῶν τῶν συνόλων.

Ἀπλᾶ, *ἀναιροῦνται* ἀκόμη καί ἀποφάσεις διαφόρων ὀργάνων, πού μπορεῖ νά εἶναι πρωτογενεῖς μονάδες, (ὅπως π.χ. ἐκπαιδευτικές μονάδες πού εἶναι τά Τμήματα) μονάχα μέ τήν ἐντολή τῆς διοικητικῆς τῆς ἀρχῆς καί αὐτό στό ὄνομα τῆς δημοκρατίας. Λειτουργοῦν μέ τοῦ ἐνός ἀνδρός ἀρχή καί μέ ἀδιαφανεῖς διαδικασίες γιά νά μή φαίνονται οἱ ἀδικίες πού διαπράττονται. Ἐπειδή ἔχει ἤδη ὑπερισχύσει τό μερικό συμφέρον ἔναντι τοῦ γενικοῦ καί ἡ πολιτική βούληση τῆς παρίας καί ὄχι τῆς πλειοψηφίας. Τό ἀποτέλεσμα μιᾶς τέτοιας τάσης δέν εἶναι οὔτε ἡ πρόοδος τῆς κοινωνίας οὔτε ἡ πνευματική ἀνάπτυξη τῶν μελῶν, ἀλλά μιᾶ ὀπισθοδρόμηση μέ σταθερή τροχιά στόν κατήφορο. Ὄπισθοδρόμηση καί δυσκίνητη γραφειοκρατία εἶναι τά ἀποτελέσματα πού κάνουν θεσμούς καί ἀνθρώπους νά φέρονται ἀτομικά καί ἐχθρικά ὁ ἕνας στόν ἄλλον ἐπειδή τό γενικό γίνεσθαι ἔχει ἀρνητική ἐξέλιξη.

Συμπέρασμα

Τό κύριο χαρακτηριστικό τῆς σύγχρονης κοινωνίας συμπερασματικά, μέ τόν τρόπο πού ἔχει περάσει ἡ μή δημοκρατική λειτουργία τῆς, εἶναι ὅτι καταστρατηγοῦνται οἱ ἀγῶνες καί πνίγονται οἱ ἀντιστάσεις, οἱ ὁποῖες ἐμφανίζονται ὡς κριτική σκέψη, στό ἔλος τῶν διαφόρων ὁμάδων ἢ φατριῶν. Ἡ ἰδεολογία τῶν μικρῶν ἐκείνων φατριῶν ὡς τάση μερικῶν συμφερόντων ἔναντι τοῦ καθολικοῦ, ἀντικαθιστᾶ τή συλλογική ἰδέα σέ ἀτομική ἢ μερική καί τόν καθολικό νόμο, τόν κατ' ἐξοχήν κοινό γιά ὅλους, ἄρα ἀνθρώπινο, σέ ἐκεῖνον πού προστατεύει τοὺς ὀρισμένους. Μ' αὐτό τόν τρόπο, στερεῖται τό ἄτομο τήν προοδευτική του δράση πού θά μπορούσε νά εἶναι προϊόν μιᾶς δημοκρατικῆς συμμετοχῆς, αὐτόνομης σκέψης καί βούλησης καί μιᾶς ἀνάπτυξης μέσα ἀπό συλλογική δημιουργία.

Μέ τέτοια στέρηση, ο σύγχρονος άνθρωπος απολιθώνεται στον κόσμο της μοναχικότητάς του με ένα σταθερό παραγκωνισμό, μερικές φορές βίαιο, χωρίς ρόλο και λόγο στην κοινωνία που τον περιβάλλει. Σε μία κοινωνία που διανύει την εποχή της παρακμής της εφόσον δομείται πάνω σε ατομικοποιημένα, διαχωρισμένα άτομα και εμφανίζεται ανήμπορη να επιτύχει κοινά αγαθά, επειδή τά ίδια αυτά άτομα επιδιώκουν τά ιδιωτικά ατομικά τους συμφέροντα. Στο προπέτασμα όμως της σκέψης τους, στή-

θηκε ή μάσκα του ψεύδους πλάσσοντας τή ψευδή τους συνείδηση κι έτσι βιώνουν τήν πλαστή ευτυχία τους στο βασίλειο της μοναχικότητάς τους.

Τό ερώτημα πού εξ ανάγκης αναδύεται εδώ είναι, πρὸς τά πού θά οδηγήσει αὐτή ἡ **βουβή ἀπόκριση τῆς μάζας τῶν πολιτῶν** στίς ἄθλιες δημιουργούμενες συνθήκες ἀπό τίς κυριαρχικές ἐξουσίες, δανειζόμενοι τόν ὄρο τοῦ Μπρέχτ, πρὸς τήν ἀφύπνιση καί ἀντίσταση ἢ σέ περισσότερη ἀδράνεια καί ὑποτέλεια;

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά*, Translated T. A. Sinclair, (London: Penguin Books, 1962) 1253 a27-29, pp. 60-61. Βλέπε ἐπίσης, Frederick Copleston, «A History of Philosophy» v. I, (New York: Image Books, 1962) p. 93.

2. Οἱ πολιτικοὶ σχηματισμοὶ πού διαμορφώθηκαν μετὰ τή μεταπολίτευση στήν Ἑλλάδα στό χώρο τῆς ἀριστερᾶς, ὅπως ΚΚΕ ἐσ., ΚΚΕ καί ΠΑΣΟΚ ἦταν ἐκεῖνοι πού πῆραν τή σκυτάλη ἀπό τίς ἀντιδικτατορικές ὀργανώσεις Π.Α.Μ. (Πανελλήνιο Ἀντιδικτατορικό Μέτωπο) καί Π.Α.Κ. (Πανελλήνιο Ἀντιδικτατορικό Κίνημα) ἀντίστοι-

χα. Βασικό τους μέλημα ἦταν νά ἐδραιωθεῖ καί νά λειτουργήσει ἡ δημοκρατία. Ἡ βασική αἰτία τῆς δυσκινησίας ἢ δυσλειτουργικότητας τῶν θεσμῶν θεωροῦνταν ἡ ἀπουσία τῆς δημοκρατίας στά ἡγετικά κλιμάκια, εἴτε ἀπό ἀγνοια εἴτε ἀπό φόβο.

3. Cuffe E.C. Sharrock W.W. Francis D.W., *Perspectives in Sociology*, (London: Unwin Hyman, 1970) σσ. 73-78. Σκουλάς Γ., *Κοινωνικές Τάξεις καί Κράτος*, (Ἀθήνα: Ἐκδ. Παπαζήση, 1996) σελ. 281. Ἐπίσης, βλέπε Λιούις Τζών, *Ὁ Μαρξισμός τοῦ Μάρξ*, (Ἀθήνα: Ἐκδ. Μπουκουμάνη, 1975) σσ. 142-47.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἀριστοτέλης, *The Politics*, Translated by T.A. Sinclair, (London: Penguin Books, 1981).
 Archer R., *Economic Democracy*, (Oxford: Clarendon Press, 1995).
 Held David, *Models of Democracy*, (Stanford: Stanf. University Press, 1987).
 Χέλντ Ντέιβιντ, «Μοντέλα Δημοκρατίας», μετάφραση Μ. Τζιαντζή, (Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Στάχυ, 1995).
 Κουσκουβέλης Ἡλίας, *Εἰσαγωγή στήν Πολιτική Ἐπιστήμη καί τή Θεωρία τῆς Πολιτικῆς*, (Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Παπαζήση, 1997).
 Λιούις Τζών, *Ὁ Μαρξισμός τοῦ Μάρξ*, μετ. Μαστοράκη Τζένη, (Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Μπουκουμάνη, 1975).
 Λούκατς Γκέοργκ, *Ἀστική καί Σοσιαλιστική Δημοκρατία*, μετ. Τσίτσουβιτς Ἀ., (Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Κριτική, 1987).

Μελετόπουλος Μ. *Πολιτική Κοινωνιολογία*, (Ἀθήνα: Ἐκδ. Παπαζήση, 1995).
 Pateman C., *Participation and Democratic Theory*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1970).
 Σκουλάς Γ., «Ἐννοιολόγηση τῆς Θεωρίας τοῦ Γκράμσι γιά τήν Ἡγεμονία καί τό Κράτος», Ἐπιστημονικό Περιοδικό ΘΕΣΕΙΣ. Ὀκτ. 1996, τεύχος 57, σσ. 41-55.
 Σκουλάς Γ., «Σύγχρονος Πολιτισμός καί οἱ Ἐπιπτώσεις τῆς Αὐταρχικῆς Ἐξουσίας στό Ἀνθρώπινο Γίγνεσθαι», Ἐπιστημονικό Περιοδικό ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ. Ἀνοιξη 2001, Τεύχος 32, σσ. 98-109.
 Σπουρδαλάκης Μ., *Γιά τή Θεωρία καί τή Μελέτη τῶν Πολιτικῶν Κομμάτων*, (Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Ἐξάντας 1990).

Ὁ Πραγματισμός: ἓνα νέο ὄνομα γιά κάποιους παλαιούς τρόπους τοῦ σκέπτεσθαι (1907)

William James

Μετάφραση, σχόλια: Βαγγέλης Δουβαλέρης

ΠΡΩΤΗ ΔΙΑΛΕΞΗ

Τό δίλημμα τῆς νεώτερης Φιλοσοφίας

Στόν πρόλογο τῆς θαυμάσιας ἐκείνης συλλογῆς ἄρθρων του μέ τίτλο *Οἱ Αἰρετικοί*, ὁ κύριος Chesterton γράφει: «Ἐπάρχουν μερικοί — καί συγκαταλέγομαι κι ἐγώ σ' αὐτούς — οἱ ὁποῖοι θεωροῦν ὅτι ἡ πιό χρήσιμη καί σημαντική γνώση γύρω ἀπό ἓναν ἄνθρωπο εἶναι ἡ συνολική του ἀποψη γιά τόν κόσμον¹. Θεωροῦμε ὅτι εἶναι σημαντικό γιά ἓναν σπιτονοικοκύρη νά ξέρει τό εἰσόδημα τοῦ νοικάρη του, ἀλλ' ἀκόμη σημαντικώτερο νά γνωρίζει τή φιλοσοφία τοῦ νοικάρη του. Θεωροῦμε ὅτι εἶναι σημαντικό γιά ἓναν στρατηγό, ὁ ὁποῖος πρόκειται νά πολεμήσει, νά γνωρίζει τόν ἀριθμό τῶν ἐχθρικών στρατευμάτων, ἀλλ' εἶν' ἀκόμη σημαντικώτερο νά γνωρίζει τή φιλοσοφία τοῦ ἀντιπάλου του. Τό ζήτημα, νομίζουμε, δέν εἶναι κατά πόσο ἡ κοσμοθεωρία μας ἐπηρεάζει τά ἀνθρώπινα πράγματα, ἀλλά τό ἄν ὑπάρχει κάτι ἄλλο πού τά ἐπηρεάζει»².

Συμμερίζομαι τήν ἀποψη τοῦ κυρίου Chesterton. Κυρίες καί κύριοι, ξέρω πώς, ὅλοι καί ὁ καθένας σας ξεχωριστά, ἔχετε μιά φιλοσοφία: ξέρω ἐπίσης ὅτι τό σπουδαιότερο καί πλέον σημαντικό εἶναι ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖον αὐτή ἡ φιλοσοφία προσδιορίζει τήν προοπτική τοῦ καθενός στούς διάφορους τομεῖς δράσης του. Φυσικά τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά μένα. Ἐν τούτοις ὁμολογῶ ὅτι ἀρχίζω τό τολμηρό μου ἐγχείρημα μέ κάποιον φόβο. Γιατί ἡ φιλοσοφία τοῦ καθενός μας, πού τόση σπουδαιότητα ἔχει γιά μᾶς, δέν εἶναι ἓνα τεχνικό ζήτημα. Ἡ φιλοσοφία μας αὐτή εἶναι ἡ σιωπηλή — λίγο ἢ πολύ — συνείδηση γιά τό εἰλικρινές καί βαθύτερο νόημα τῆς ζωῆς. Δέν μᾶς τήν ἔδωσαν τά βιβλία, παρά ἐν μέρει εἶναι ὁ ἰδιαί-

τερός μας τρόπος νά αισθανόμαστε καί νά ἀναπαριστοῦμε τήν πίεση, τήν ὄθηση τοῦ κόσμου³. Δέν ἔχω ἀσφαλῶς τό δικαίωμα νά ὑποθέσω ὅτι κάποιος ἀνάμεσά μας μελετᾷ τόν κόσμον, ὑπό τή σχολική ἔννοια. Νά ὅμως πού ἀξιῶνω νά σᾶς κινήσω τό ἐνδιαφέρον γιά μιά φιλοσοφία, τήν ὁποία πρέπει νά σᾶς παρουσιάσω μέ μιά καθαρά τεχνική προσέγγιση! Θά ἤθελα νά σᾶς κάνω κοινωνούς μιᾶς σύγχρονης τάσης τήν ὁποῖαν ἐγώ συμμερίζομαι βαθύτατα: ὡστόσο, πρέπει νά μιλήσω σάν καθηγητής ἀπέναντι σέ σᾶς, πού δέν εἶστε μαθητές! Ὅποια κοσμοθεωρία κι ἄν συμμερίζεται ἓνας καθηγητής, πρέπει αὐτή ἐν πάσῃ περιπτώσει νά προσφέρεται γιά ἐκτενῆ ἀνάπτυξη: τί θά χρειάζόταν ἡ ἀκαδημαϊκή διάνοια ὅσον ἀφορᾷ κάποιον κόσμον πού θά μπορούσε νά ὀριστεῖ μέ δύο φράσεις; Δέν πείθουν τέτοιες εὐκολίες! Ἐδῶ, μέσα σ' αὐτήν τήν αἴθουσα, ἔχω ἀκούσει φίλους, συναδέλφους, πού θέλησαν νά ἐκλαϊκεύσουν τή φιλοσοφία: μετά ἀπό λίγο ὅμως στέρευαν, ἡ γλῶσσα τους γινόταν τεχνική καί δέν πετύχαιναν παρά ἀποτελέσματα κατά τό ἥμισυ μόνο ἐνθαρρυντικά. Ἄρα τό ἐγχείρημά μου εἶναι ὄντως παράτολμο. Ὁ ἴδιος ὁ ἰδρυτής τοῦ πραγματισμοῦ⁴ ἔδωσε ἄλλοτε στό Ἰνστιτούτο Lowell σειρά διαλέξεων ὑπό τόν ἴδιο τίτλο: οἱ διαλέξεις ἐκεῖνες ἦταν ἐκθαμβωτικές ἀστραπές μέσα σέ Κιμμέριο σκότος. Κανένας μας, εἶμαι βέβαιος, δέν ἀντελήφθη πράγματι ὅλα ὅσα μᾶς εἶπε — νά πού κι ἐγώ τώρα ἐπιχειρῶ κάτι ἀνάλογο.

Διατρέχω παρόμοιο κίνδυνο, διότι καί οἱ διαλέξεις ἐκεῖνες (τοῦ Dewey) ἄσκησαν κάποια ἔλξη — ἔφεραν ἓνα ἐκλεκτό κοινό. Καταλαμβάνεται κανείς, ἄς τό ὁμολογήσουμε, ἀπό περιέργη γοητεία ὅταν ἀκούει συζητήσεις γιά βαθυστόχαστα θέματα, ἀκόμη κι ὅταν δέν τά κατανοεῖ οὔ-

τε ὁ ἴδιος οὔτε κι ἐκεῖνοι πού τά συζητοῦν. Αἰσθάνεται κανεῖς τή φρικιάση τοῦ προβληματισμοῦ, νιώθει τήν παρουσία τῆς ἀπεραντοσύνης. Ἐξ ἀρχῆς σ' ἕνα ὁποιοδήποτε καπνιστήριο, μιά συζήτηση σχετικά μέ τήν ἐλεύθερη βούληση, μέ τήν παντογνωσία τοῦ Θεοῦ ἢ τό καλό καί τό κακό, καί θά δεῖτε ἀμέσως ὅλα τά αὐτιά νά τεντώνονται πρὸς αὐτήν. Τά συμπεράσματα τῆς φιλοσοφίας ἔχουν γιά μᾶς ζωτικό ἐνδιαφέρον πράγματι, καί τά πιά ἀλλόκοτα ἐπιχειρήματά της ἐρεθίζουν εὐχάριστα τήν ὀξύνοια καί τήν ἐφευρετικότητα πού ἐνυπάρχει στόν καθέναν μας.

Ἐπειδὴ πιστεύω ὀλόψυχα στή φιλοσοφία καί ἐπειδὴ πιστεύω ἐπίσης ὅτι χαράζει μιά νέα αὐγή γιά ὅλους ἐμᾶς τοὺς φιλοσόφους, νιώθω τήν ἀνάγκη, *per fas aut nefas*, νά σᾶς ἐνημερώσω σχετικά.

Ἡ φιλοσοφία εἶναι συγχρόνως ἡ πλέον ὑπέροχη καί ἡ πιά πεζή ἀνθρώπινη ἐνασχόληση. Ἐργάζεται μυστικά στίς μικρότερες γωνιές καί διανοίγει τοὺς πιά εὐρεῖς ὀρίζοντες. «Δέν τρέφει τόν ἀνθρώπο της», καθὼς λένε, ἀλλά μπορεῖ νά ἐμπνεύσει τήν ψυχὴ μας μέ θάρρος. Ὅσο ἀντιπαθεῖς κι ἂν εἶναι στόν ἀπλό ἀνθρώπο οἱ τρόποι της, ἡ μανία της νά θέτει τά πάντα ὑπὸ συζήτησης, οἱ σοφιστεῖες κι ἡ διαλεκτικὴ της, ὅμως κανεῖς μας δέν θά μπορούσε νά κάνει χωρίς τίς μακρινές λάμπεις, μέ τίς ὁποῖες φωτίζει τόν ὀρίζοντα τῶν ἀνθρώπινων προοπτικῶν. Αὐτές οἱ ἐκλάμπεις, τουλάχιστον, ἀλλά καί τά ἐρέβη τοῦ μυστηρίου πού τίς συνοδεύουν — αὐτὴ ἡ ἀντίθεση φωτός καί σκοταδιοῦ — προσδίδει στή φιλοσοφία ἕνα ἐνδιαφέρον, τό ὁποῖο δέν ἀγγίζει μόνο τοὺς «ἐπαγγελματίες» φιλόσοφους.

Ἡ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας εἶναι, σέ μεγάλο βαθμό, ἡ ἱστορία μιᾶς σύγκρουσης ἀνθρώπινων ἰδιοσυγκρασιῶν. Ὅσο ἄχαρη κι ἂν φανεῖ μιά τέτοια προσέγγιση σέ κάποιους ἀπὸ τοὺς συναδέλφους μου, πρέπει ἐν τούτοις, νά λάβω ὑπ' ὄψην μου τή σύγκρουση αὐτὴ γιά νά ἐξηγήσω ἀρκετὲς ἀπὸ τίς διαφορὲς πού χαρακτηρίζουν τοὺς φιλοσόφους. Ἐπὶ τό ἔργον, ὅποια κι ἂν εἶναι ἡ ἰδιοσυγκρασία του, ἕνας φιλόσοφος προσπαθεῖ νά τήν παραμερίσει. Ἡ ἰδιοσυγκρασία ἄλλωστε δέν ἀποτελεῖ μιά ἀπ' τίς κατὰ σύμβαση ἀναγνωρισμένες αἰτίες, γι' αὐτό λοιπὸν κι ὁ φιλόσοφος, γιά νά ἀποδείξει τά συμπεράσματά του, δέν προβάλλει παρά ἀπρόσωπες αἰτίες. Παρ' ὅλ' αὐτά, βαθύτερα τὸν ἐπηρεάζει ἡ ἰδιοσυγκρασία του, παρά ἡ ὅποια αὐστηρῶς ἀντικειμενικὴ βάση συλλογισμοῦ του. Τοῦ παρέχει ἄφθονες⁵ τίς ἀποδείξεις μέ τὸν ἕναν ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, ὀδηγώντας τον, ἔτσι, εἰ-

τε πρὸς μίαν αἰσθηματικώτερη ἢ πρὸς μιά ψυχρότερη θεώρηση τοῦ κόσμου, σύμφωνη ἀκριβῶς μέ τό τάδε στοιχεῖο ἢ τὴ δεῖνα ἀρχὴ τήν ὁποία ὁ ἴδιος ἀκολούθησε. Ἐμπιστεύεται τήν ἰδιοσυγκρασία του. Καθὼς λοιπὸν χρειάζεται ἕναν κόσμο πού νά τῆς ταιριάζει, θά πιστέψει ἐπομένως σέ ὁποιαδήποτε παράσταση ἑνός κόσμου τηρεῖ αὐτὴν τήν προϋπόθεση. Θεωρεῖ ὅτι οἱ ἀνθρώποι πού ἔχουν ἀντίθετο χαρακτῆρα ἀπὸ τὸν δικό του εἶναι ἀσύμμετροι πρὸς τὴ φύση τοῦ κόσμου κατὰ βάθος, τοὺς κρίνει ἀναρμόδιους, «ἐκτός θέματος», ὡς πρὸς τά φιλοσοφικά ζητήματα, ἔστω κι ἂν ἔχουν πολὺ περισσότερες σαφῶς διαλεκτικὲς ἱκανότητες ἀπὸ αὐτόν.

Στὴν ἀγορά, ὥστόσο, ὁ φιλόσοφος δέν μπορεῖ νά διεκδικήσει, βάσει τῆς ἰδιοσυγκρασίας του καί μόνο, μεγαλύτερο κύρος ἢ αὐθεντία. Ὡς ἐκ τούτου προκύπτει μιά ὀρισμένη ἀνειλικρίνεια στίς φιλοσοφικές μας συζητήσεις: δέν κάνουμε λόγο ποτέ γιά τήν πλέον ἀποφασιστικὴν βάση τῶν συλλογισμῶν μας! Εἶμαι πεπεισμένος ὅτι τά μαθήματα αὐτά θά κέρδιζαν σέ σαφήνεια, ἐάν ἀθετούσαμε τὸν κανόνα καί ἀναφερόμασταν σ' αὐτήν, κι αὐτό πρόκειται λοιπὸν νά κάνω στή συνέχεια.

Φυσικὰ μιλάω γιά ἀπόλυτα ἀξιόλογους ἀνθρώπους, μέ ἰδιοσυγκρασία ριζικὰ διαγεγραμμένη, οἱ ὁποῖοι ἔχουν βάσει τήν προσωπικὴ τους σφραγίδα στή φιλοσοφία κι ἀποτελοῦν ἀναπόσπαστο μέρος τῆς ἱστορίας της· ὁ Πλάτων, ὁ Λόκ, ὁ Ἐγγελοσ, ὁ Σπένσερ ἀποτελοῦν περιπτώσεις ἰδιοσυγκρασιακῶν στοχαστῶν. Φυσικὰ οἱ περισσότεροι δέν διαθέτουμε μιά σαφῆ διανοητικὴ ἰδιοσυγκρασία· εἴμαστε ἕνα μείγμα ἀντίθετων συστατικῶν, τό καθένα ἀπὸ τά ὁποῖα ἔχει τό μικρὸ του μερίδιο στό μείγμα αὐτό. Μόλις πού γνωρίζουμε πρὸς τά πού κλίνουν οἱ προτιμήσεις μας σχετικά μέ τά ἀφηρημένα ζητήματα. Μερικοὶ δὲ ἀπὸ μᾶς τίς ἀλλάζουν μέ τό παραμικρὸ, καί τελικὰ εἴτε ἀκολουθοῦν τὸν συρμό ἢ, πάλι, ἐνστερνίζονται τίς ἀπόψεις τοῦ πρώτου φιλοσόφου πού θά τοὺς ἐντυπωσιάσει, ὅποιος κι ἂν εἶν' αὐτός. Ἄλλ' ἐκεῖνο πού μετράει μέχρι στιγμῆς στή φιλοσοφία εἶναι αὐτό: ὅτι ἕνας ἀνθρώπος πρέπει ἀκριβῶς νά ἀντικρύζει τά πράγματα, νά τά βλέπει ἀπὸ τήν προσωπικὴ του σκοπιὰ καί νά δυσφορεῖ μέ ὁποιοδήποτε ἄλλον τρόπο θεώρησής τους. Καί δέν ὑπάρχει λόγος νά πιστεύουμε ὅτι τούτῃ ἡ ἰσχυρὰ ἰδιοσυγκρασιακὴ θεώρηση πρόκειται στό ἐξῆς νά χάσει τό βάρος της στήν ἱστορία τῶν δοξασιῶν τῆς ἀνθρωπότητος.

Ἡ διαφορὰ ἰδιοσυγκρασίας στήν ὁποία ἀναφέρομαι εἶναι σημαντικὴ τόσο γιά τὴ λογοτε-

χνία, τήν τέχνη, τήν πολιτική καί τά ἤθη, ὅσο καί γιά τή φιλοσοφία. Ἐς πᾶμε στά ἤθη: ὑπάρχουν οἱ τυπολάτρες καί οἱ ἀνέμελοι. Στήν πολιτική: οἱ αὐταρχικοί καί οἱ ἀναρχικοί. Στή λογοτεχνία, ὑπάρχουν οἱ καθαρολόγοι [οἱ καθαρευουσιάνοι], αὐτοί πού ἀρέσκονται στό ἀκαδημαϊκό ὕφος λόγου, καί οἱ ρεαλιστές. Στήν τέχνη, ὑπάρχουν οἱ κλασσικοί καί οἱ ρομαντικοί. Τίς γνωρίζετε ὅλοι αὐτές τίς ἀντιθέσεις. Λοιπόν, καί στή φιλοσοφία ἔχουμε μιά παρόμοια ἀντίθεση· πρόκειται γιά τούς λεγόμενους «ὀρθολογιστές» καί τούς «ἐμπειριστές». Οἱ μὲν ἀγαποῦν τά ὡμά γεγονότα μέ ὅλη τήν ποικιλομορφία πού τά χαρακτηρίζει, οἱ δέ λατρεύουν ἀφηρημένες καί αἰώνιες ἀρχές. Κανείς ὥστόσο δέν μπορεῖ νά ζήσει λεπτό οὔτε χωρὶς γεγονότα οὔτε χωρὶς ἀρχές. Ἄρα ἡ διαφορά αὐτή ἔγκειται προφανῶς στήν υπερθεμάτιση τοῦ ενός ἢ τοῦ ἄλλου στοιχείου· κι ὅμως, ἡ διαφορά αὐτή προκαλεῖ ἀντιπάθειες ὀξύτατου χαρακτῆρα ἀνάμεσα σ' αὐτούς πού θέτουν τό ὄλο ζήτημα σέ διαφορετική βάση. Καλό λοιπόν (καί βολικό) θά 'ναι νά μιλήσουμε γιά «ὀρθολογιστικό χαρακτῆρα» καί γιά «ἐμπειριστικό χαρακτῆρα», προκειμένου νά ἐκφράσουμε μιάν ἀντίθεση σχετικὰ μέ τό πῶς ἀντιλαμβάνονται οἱ ἄνθρωποι τόν κόσμο ἀπ' τήν προσωπική τους σκοπιά· ἡ ἀντίθεση θά γίνῃ ἔτσι ἀπλούστερη καί ξεκάθαρη.

Πιό ἀπλή καί ξεκάθαρη πάντως ἀπ' ὅ,τι εἶναι συνήθως οἱ ἄνθρωποι πού ἐπισημάναμε μέ τούς δύο παραπάνω ὅρους. Στήν ἀνθρώπινη φύση ὅλα μεταλλάσσονται κι ὅλα ἐπιδέχονται παντός εἶδους συνδυασμούς· ὥστόσο, ἐπειδὴ πρόκειται νά ὀρίσω ἀκριβέστερα τί ἐννοῶ ὅταν κάνω λόγο γιά ὀρθολογιστές καί ἐμπειριστές, προσθέτοντας στοὺς δύο αὐτοὺς τύπους μερικά ἐπισημωμένα γνωρίσματα, ὀφείλω ὀπωσδήποτε νά σᾶς προειδοποιήσω σχετικὰ μέ τήν αὐθαιρεσία τοῦ ὄλου ἐγχειρήματος. Διάλεξα τυπικούς συνδυασμούς, τοὺς ὁποίους ἡ φύση παρουσιάζει μὲν συχνά, ὄχι ὅμως καί χωρὶς παραλλαγές. Τοὺς διάλεξα μόνο καί μόνο ἐπειδὴ μοῦ δίνουν τή δυνατότητα νά ὀρίσω τόν πραγματισμό. Ἀπὸ ἱστορικῆς πλευρᾶς, συνώνυμα τῶν ὄρων «ὀρθολογισμός» καί «ἐμπειρισμός» εἶναι οἱ ὄροι «νοησιαρχία» καί «αἰσθησιαρχία». Φαίνεται, λοιπόν, ὅτι ἡ φύση συνδυάζει συχνότερα μέ τή νοησιαρχία μιάν ἰδεαλιστική καί αἰσιδόξη τάση. Οἱ ἐμπειριστές, ἀντίθετα, εἶναι συνήθως ὕλιστές, πέρα ἀπὸ τό ὅτι κι ἡ αἰσιδοξία πού πρεσβεύουν τείνει σαφῶς νά εἶναι γεμάτη περιορισμούς καί ἀβεβαιότητα. Ὁ ὀρθολογισμός εἶναι πάντοτε μονι-

στής⁶. Ξεκινᾷ ἀπὸ τό ὄλον, ἀπὸ καθολικὲς ἐννοιες, καί τή μεγαλύτερη ἀξία τήν ἀποδίδει στήν ἐνότητα τῶν πραγμάτων. Ὁ ἐμπειρισμός ξεκινᾷ ἀπὸ τὰ μέρη· γι' αὐτόν, τό ὄλον εἶν' ἓνα εἶδος συλλογῆς — ἄρα δίκιο ἔχει ν' αὐτοχαρακτηρίζεται ὡς πλουραλιστής. Ὁ ὀρθολογισμός θεωρεῖται ἐν γένει θρησκευτικώτερος ἀπὸ τόν ἐμπειρισμό — πρόκειται γιά μιά ἀποψη πού χωράει πολλή συζήτηση, γι' αὐτό ἀπλῶς τήν ἀναφέρω. Ἴσχύει ὀπωσδήποτε ἂν ἔχουμε νά κάνουμε μέ ἓνα ὀρθολογιστὴ πού ἔχει αἰσθήματα, ἢ μέ ἓναν ἐμπειριστὴ, ὁ ὁποῖος ἐναβρύνεται ὅτι εἶναι αὐστηρά πρακτικός. Στήν προκειμένη περίπτωση, ὁ ὀρθολογιστής θά ταχθεῖ ὑπὲρ τῆς λεγόμενης ἐλεύθερης βούλησης καί ὁ ἐμπειριστής θά εἶναι μοιρολάτρης — λαμβάνοντας, φυσικά, τίς παραπάνω λέξεις στήν τρέχουσα σημασία τους. Ὁ ὀρθολογιστής θά φανεῖ τέλος δογματιστής στίς διαβεβαιώσεις πού θά προσπορίσει, ἐνῶ ὁ ἐμπειριστής ἴσως φανεῖ περισσότερο σκεπτικιστής καί μέ διάθεση γιά ἐλεύθερη συζήτηση.

Θά κατατάξω σέ δύο στήλες τὰ ἐν λόγω χαρακτηριστικά. Νομίζω ὅτι θ' ἀναγνωρίσετε τοὺς δύο τύπους νοητικῶν χαρακτῆρων τοὺς ὁποίους διέκρινα· στή μία στήλη θά δώσω τόν τίτλο «ἐξευγενισμένος» καί στήν ἄλλη «βάνουσος».

Ο ΕΞΕΥΓΕΝΙΣΜΕΝΟΣ

Ὁρθολογιστής
(ὁ ὁποῖος βασίζεται
στίς ἀρχές)

Νοησιαρχικός
Ἰδεαλιστής
Αἰσιδόξος
Θρησκός
Ὁπαδός τῆς ἐλεύθερης
βούλησης
Μονιστής
Δογματιστής

Ο ΒΑΝΟΥΣΟΣ

Ἐμπειριστής
(ὁ ὁποῖος βασίζεται
στά γεγονότα)

Αἰσθησιαρχικός
Ἵλιστής
Ἀπαισιόδοξος
Ἄθρησκός
Μοιρολάτρης
Πλουραλιστής
Σκεπτικιστής

Ἐς ἀναβάλλουμε πρὸς τό παρόν τό κατά πόσο ὁ κάθε ἓνας ἀπ' τοὺς δύο αὐτοὺς τύπους κατέχει, ἢ ὄχι, μιά ἐσωτερικὴ συνοχή καί μιά τέλεια σύσταση — θ' ἀσχοληθῶ ἀναλυτικὰ μέ τό θέμα αὐτό ἀργότερα. Πρὸς τό παρόν, μᾶς ἀρκεῖ νά ὑποθέσουμε ὅτι ὑπάρχουν ἐξευγενισμένοι καί βάνουσοι, ἔτσι ὅπως τοὺς κατέγραψα παραπάνω. Ὁ καθένας σας γνωρίζει ἀναμφίβολα κάποιον χαρακτηριστικὸ δείγμα κάθε τύπου. Ξέρει ἐπίσης τί σκέφτεται τό καθένα ἀπὸ τὰ δείγματα αὐτὰ γιά τό ἄλλο. Δέν τρέφουν καί μεγάλη ἀλ-

ληλοεκτίμηση. Ὅποτε ἐνσαρκώθηκαν σέ ἄτομα ἰσχυρῆς ἰδιοσυγκρασίας, ὁ ἀνταγωνισμός τους διαμόρφωσε ὡς ἓναν βαθμό τῆ φιλοσοφική ἀτμόσφαιρα τῆς ἐκάστοτε ἐποχῆς. Τό ἴδιο συμβαίνει καί σήμερα. Οἱ «βάνουσοι» θεωροῦν τούς «ἐξευγενισμένους» συναισθηματικούς κι ἀνόητους⁷: οἱ «ἐξευγενισμένοι» μεμψιμοιροῦν ὅτι οἱ «βάνουσοι» στεροῦνται λεπτότητας, ὅτι εἶναι ἀναίσθητοι ἢ κτηνώδεις. Δηλαδή ὅ,τι ἀκριβῶς συμβαίνει ὅταν κάποιος ἐκδρομεῖς ἐκ Βοστώνης ἔρχονται σέ ἐπαφή μέ ἓνα πλήθος ἀνθρώπων τύπου Cripple Creek. Κάθε τύπος θεωρεῖ τόν ἑαυτό του ἀνώτερο ἀπό τόν ἄλλο· παρ' ὅλ' αὐτά, στή μία περίπτωση ἢ περιφρόνηση δέν ἐμποδίζει τή διασκέδαση, ἐνῶ στήν ἄλλη σκιάζεται ἀπό μία ὑποψία φόβου.

Λοιπόν, ἐπιμένω: ὡς πρός τή φιλοσοφία, λίγοι ἀπό μᾶς εἶναι ἀπλῶς καί μόνο ἄβγαλτοι Βοστωνέζοι καί λίγοι οἱ κατ' ἐξοχήν σκληρόπετσο τῶν Βραχωδῶν Ὁρέων. Οἱ περισσότεροι ποθοῦμε ὅ,τι ἄξιο ὑπάρχει καί στίς δύο πλευρές τῆς ἀφοριστικῆς γραμμῆς. Φυσικά, τά γεγονότα ἔχουν τήν ἀξία τους — δώστε μας πολλά γεγονότα. Οἱ ἀρχές ἔχουν κι αὐτές τήν ἀξία τους — δώστε μας πολλές ἀρχές. Ὑπό ἓνα ὀρισμένο πρῖσμα θεώρησης, ὁ κόσμος εἶναι ἀναμφίβολα ἐνιαῖος, ἀλλά ὑπό ἓνα ἄλλο πρῖσμα θεώρησης εἶναι ἀναμφίβολα πολλαπλός. Εἶναι ἓνας καί πολλοί ταυτόχρονα — ἄς υἱοθετήσουμε ἓνα εἶδος πλουραλιστικοῦ μονισμού. Φυσικά, δέν ὑπάρχει τίποτα πού νά μήν προσδιορίζεται ἀπό κάτι ἄλλο, παρ' ὅλ' αὐτά ἡ θέλησή μας εἶναι φυσικά ἐλεύθερη: ἡ ἀληθινή φιλοσοφία, ἄρα, συνίσταται σέ ἓνα εἶδος ἐτεραρχίας τῆς ἐλεύθερης βούλησης (free-will determinism). Τό κακό πού ἐμφανίζεται στά ἐπιμέρους εἶναι ἀναμφισβήτητο· ὅμως τό ὅλο δέν μπορεῖ νά εἶναι κακό: ἔτσι, συνδυάσαμε πρακτικό πεσσιμισμό μέ μεταφυσικό ὀπτιμισμό. Καί οὕτω καθ' ἑξῆς. Στή φιλοσοφία ὁ ἀδαῆς δέν εἶναι ποτέ ριζοσπάστης, ποτέ δέν χαράζει γεωμετρικά τό σύστημά του· ἀπλῶς κατοικεῖ προσωρινά καί ἐκ περιπτροπῆς σέ τοῦτο ἢ σέ ἐκεῖνο τό διαμέρισμα πού θά τοῦ φανεῖ κατάλληλο γιά νά ἀντιμετωπίσει τούς διάφορους πειρασμούς πού θά τόν ἐπισκεφθοῦν, καθώς θά περνοῦν οἱ ὄρες.

Ὡστόσο μερικοί ἀπό μᾶς εἶναι κάτι παραπάνω ἀπό ἀδαεῖς. Μπορεῖ δικαίως νά μᾶς ἀποκαλέσουν ἐρασιτέχνες, ἀλλά ἐνοχλούμαστε μέ τήν τόση ἀσάφεια καί διακύμανση πού ἐπικρατεῖ στίς δοξασίες μας. Δέν μποροῦμε νά ἐξακολουθήσουμε νά εἴμαστε ἐντάξει μέ τή συνειδήσή μας ὡς

σκεπτόμενοι ἄνθρωποι, ὅσο συνεχίζουμε ἀπτόητοι νά ἀναμειγνύουμε ἀσυμβίβαστα στοιχεῖα τά ὁποῖα παίρνουμε ἀπ' τή μία κι ἀπ' τήν ἄλλη πλευρά τῆς ἀφοριστικῆς γραμμῆς.

Καί τώρα ἔρχομαι στό πρῶτο σημαντικό σημεῖο πού θέλω νά ἐπισημάνω. Οὐδέποτε ὑπῆρξε παρόμοια ἔφεση πρός τόν ἐμπειρισμό ὅση παρατηρεῖται σήμερα. Θά ἔλεγε κανεῖς ὅτι τά παιδιά μας ἔχουν ἐπιστημονικό πνεῦμα σχεδόν ἐκ γενετῆς. Ἀλλά ὁ μέγας μας σεβασμός γιά τά γεγονότα δέν ἔσβησε μέσα μας κάθε θρησκευτικότητα. Ὁ ἴδιος αὐτός ὁ σεβασμός εἶναι σχεδόν θρησκευτικός. Ἡ ἐπιστημονική ἰδιοσυγκρασία μας εἶναι γεμάτη θρησκός. Ἄς πάρουμε, ἐπί παραδείγματι, ἓναν ἄνθρωπο τέτοιου τύπου· ἄς ποῦμε ὅτι εἶναι ἐρασιτέχνης στή φιλοσοφία κι ὅτι δέν ἔχει καμμία διάθεση νά κατασκευάσει, κατά τό παράδειγμα τοῦ ἀπλοῦ ἀδαῆ, ἓνα φιλοσοφικό σύστημα ἐν εἶδει ρωσικῆς σαλάτας· σέ ποιά κατάσταση θά βρισκόταν αὐτός ὁ ἄνθρωπος, ἐν ἔτει 1906; Χρειάζεται γεγονότα· χρειάζεται ἐπιστήμη· χρειάζεται ὅμως καί μία θρησκεία. Ἐ, καί ἐπειδή δέν εἶναι παρά ἓνας ἐρασιτέχνης κι ὄχι ἓνας ἀνεξάρτητος καινοτόμος, φυσικά γυρεύει ἓναν ὀδηγό ἀνάμεσα στούς εἰδικούς καί ἐπαγγελματίες τούς ὁποίους βλέπει ἤδη ἐπί τό ἔργον. Πολλοί ἀπό σᾶς — ἴσως οἱ περισσότεροι — εἶναι ἀκριβῶς ἐρασιτέχνες αὐτοῦ τοῦ εἶδους.

Ποιά εἶδη φιλοσοφίας, λοιπόν, προσφέρονται γιά ν' ἀνταποκριθοῦν στίς ἀνάγκες σας; Εἴτε μία ἐμπειρική φιλοσοφία ἢ ὁποῖα ὅμως δέν εἶναι ἐπαρκῶς θρησκευτική, εἴτε μία θρησκευτική φιλοσοφία ἢ ὁποῖα δέν εἶναι ἐπαρκῶς ἐμπειρική ὡς πρός τά σκοπούμενά σας. Ἄν στραφεῖτε πρός τήν πλευρά πού ἐκτιμᾷ περισσότερο τά γεγονότα, βρῆσθε μπροστά σ' ἓνα πρόγραμμα πού ἐφαρμόζει πλήρως τόν τρόπο ἐνέργειας καί συμπεριφορᾶς τοῦ «βάνουσου», καί στή «σύγκρουση μεταξύ ἐπιστήμης καί θρησκείας» πού βρίσκεται στό ὀξύτερο σημεῖο τῆς. Ἡ θά βρεῖτε τόν ἐκ Βραχωδῶν Ὁρέων σκληρόπετσο Haeckel⁸ μέ τόν ὑλιστικό του μονισμό, μέ τόν αἰθέρα-θεό του, ὁ ὁποῖος εἰρωνικά θά χαρακτηρίσει τό θεό σας «ἀεριῶδες σπονδυλωτό» — ἢ θά βρεῖτε τό Σπένσερ ὁ ὁποῖος ἀνάγει τήν παγκόσμια ἱστορία ἀποκλειστικά σέ μία κατανομή ὕλης καί κίνησης καί συνοδεύει εὐγενέστατα τή θρησκεία ὡς τήν ἐξοδὸ μετὰ πολλῶν ὑποκλίσεων: θρησκεία μπορεῖ ἀσφαλῶς νά ἐξακολουθήσει νά ὑπάρχει, ἀλλ' ἀπαγορεύεται στό ἐξῆς νά πατήσει τό πόδι τῆς στό ναό.

(Συνεχίζεται)

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. (Σ.τ.Μ.) Universe. Τά πλάγια είναι τοῦ μεταφραστῆ.
2. G.K. Chesterton, *Heretics*, ἔκδ. John Lane, Λονδίνο, 1909.
3. (Σ.τ.Μ.) Cosmos. Τά πλάγια εἶναι τοῦ μεταφραστῆ.
4. (Σ.τ.Μ.) Ὁ John Dewey.
5. (Σ.τ.Μ.) *It loads the evidences for him* σημαίνει καί: τοῦ νοθεύει τὰ στοιχεῖα, τίς ἐνδείξεις.
6. (Σ.τ.Μ.) *Μονισμός*: θεωρία πού ἀνάγει τόν κόσμον σέ μία οὐσία.
7. (Σ.τ.Μ.) Soft-heads: στερούμενους διανοητικῆς ρώμης.
8. (Σ.τ.Μ.) Ernest Haeckel (1834-1919). Γερμανός

καθηγητής τῆς συγκριτικῆς ἀνατομίας στό πανεπιστήμιο τῆς Ίένας, ὑπέρμαχος τοῦ φυσιοκρατικοῦ μονισμοῦ, θεωρία ἢ ὅποια — σύμφωνα μέ τό ὑπό Λούβαρη ὁμώνυμο λήμμα τῆς Μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας — ἀρνούμενη τή δυναρχία τῆς χριστιανικῆς κοσμοθεωρίας (Φύση-Πνεῦμα, Ὕλη-Ψυχή) στηρίζεται ἀποκλειστικά στίς φυσικές ἐπιστῆμες καί πρεσβεύει ὅτι Φύση καί Ἄνθρωπος, καί κατ' ἐπέκταση Θεός καί Κόσμος, εἶναι ἓνα καί τό αὐτό. Ἐξάιρει τή γνώση πού προκύπτει ἀπ' τή μηχανοκρατία, καί ἀποπειρᾶται νά ἐξηγήσει τήν ἐνότητα (τό πνεῦμα) βάσει τῆς πολλότητος. Καμμία διάκριση δέν κάνει μεταξύ τῆς ὑπό βιολογικήν ἔννοια ζωῆς καί τοῦ ἱστορικοῦ ἢ πολιτικοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων.

Ἡ γέννηση τῆς τραγικῆς σκέψης¹

Friedrich Nietzsche

Μετάφραση-σχόλια: Βαγγέλης Δουβαλέρης

Οἱ Ἕλληνες, οἱ ὅποιοι μέ τούς θεούς τους ἀποκαλύπτουν καί συνάμα ἀποκρύβουν τό μυστικό δόγμα τῆς κοσμοθεώρησής τους, καθιέρωσαν ὡς πηγὴ τῆς τέχνης τους δύο θεότητες, τόν Ἀπόλλωνα καί τόν Δίονυσο. Στὴν τέχνη, τὰ ὀνόματα αὐτὰ ἀντιπροσωπεύουν δύο ἀντίθετες τάσεις πού μολονότι σχεδόν πάντα ἀλληλοσυγκρούονταν, παρ' ὅλ' αὐτὰ συμπορεύονταν, καί μόνο μία φορά, τὴ στιγμὴ πού ἀνθίζε ἡ Ἀρχαιοελληνικὴ Βούληση, ἐμφανίστηκαν συνταιριασμένες στὴν Ἀττικὴ Τραγωδία.

Ἄλλωστε σέ δύο καταστάσεις ἐγγίζει ὁ ἄνθρωπος τὴν ἀπόλαυση τοῦ ὑπάρχειν: στό ὄνειρο καί τὴ μέθη. Ἡ ὠραία φαινομενικότητα² πού χαρακτηρίζει τόν κόσμο τῶν ὀνείρων, ἐκεῖ ὅπου κάθε ἄνθρωπος εἶναι ἐξ ὀλοκλήρου καλλιτέχνης, εἶν' ἡ μητέρα κάθε εἰκαστικῆς τέχνης³ οὐ μὴν ἀλλὰ καί ἐνός μεγάλου μέρους τῆς ποίησης, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω. Ἀπολαμβάνουμε τὴ μορφή μέ ἀμεσότητα κατανόησης — ὅλα τὰ σχήματα μᾶς μιλοῦν, δέν ὑπάρχει τίποτα τό ἀδιάφορο, τίποτα τό περιττό. Φθάνοντας στό ἀπόγειο αὐτῆς τῆς ὀνειρικῆς πραγματικότητας, ἔχουμε παρόλ' αὐτὰ τὴ διαλάμπουσα αἴσθησι τῆς φαινομενικότητάς της⁴. μονάχα ὅταν παύει ἡ αἴσθησι αὐτῆ, ἀρχίζουν τὰ παθολογικά συμπτώματα, ἐκεῖ ὅπου τό ὄνειρο δέν ἀναζωογονεῖ πιά, ἐκεῖ ὅπου παύει ἡ εὐεργετικὴ φυσικὴ του ἐπίδρασι. Ἐν τούτοις, οἱ δύο αὐτές καταστάσεις δέν περικλείουν μόνο τίς εὐχάριστες καί οἰκειές εἰκόνες πού ψάχνουμε μέσα μας μέ ὀδηγὸ ἐκείνη τὴν καθολικὴ κατανόηση· μέ τὴν ἴδια χαρὰ ἀντικρύζουμε καί τίς σοβαρές, τίς θλιβερές, τίς μελαγχολικές καί ζοφερές εἰκόνες — μόνο πού κι ἐδῶ τό πέπλο τῆς φαινομενικότητας πρέπει νά ἵπταται καί νά μὴν καλύπτει ὀλότελα τίς θεμελιώδεις μορφές τοῦ πραγματικοῦ.

Ἰπὸ ποίαν ἔννοια ὁ Ἀπόλλων ἐγινε ἐν τέλει

θεός τῆς τέχνης; Καθ' ὅσον εἶναι ὁ θεός τῶν ὀνειρικῶν παραστάσεων. Αὐτός ὁ πέρα γιὰ πέρα «Φεγγοβόλος»⁵, ὁ στὴ βαθύτερη ρίζα τοῦ θεός τοῦ ἡλίου καί τοῦ φωτός, ἔχει σά στοιχεῖο τοῦ τὴν «ὠραιότητα»⁶ καί βασιλείο τοῦ τόν ὠραῖο κόσμο τῶν ὀνείρων⁷. Ἡ ἀνώτερη ἀλήθεια, ἡ τελειότητα αὐτῶν τῶν καταστάσεων πού ἔρχονται σέ ἀντίθεση μέ τὴ μονάχα σπασματικὰ κατανοητὴ καθημερινότητα, τόν ἀνάγουν σέ θεό μάντη⁸, φανερωτὴ τῆς ἀλήθειας, μὰ καί σέ θεό καλλιτέχνη. Μὰ καί τό λεπτό ἐκεῖνο ὄριο, πού δέν πρέπει νά ὑπερβεῖ τό ὄνειρο γιὰ νά μὴν ἐπενεργήσει παθολογικά, τό ὄριο πέρα ἀπ' τό ὅποιο τό φαινομενικό⁹ δέν εἶναι ἀπλά μιά πλάνη ἀλλὰ μιά ἀπάτη, ἀκόμη κι αὐτό δέν λείπει ἀσφαλῶς ἀπό τόν βαθύτερο χαρακτῆρα τοῦ Ἀπόλλωνος, τό ὄριο τοῦ μέτρου, ἡ ἐλευθερία ἀπὸ τ' ἄγρια συναισθήματα, ἡ σοφία καί ἡ γαλήνη τοῦ θεοῦ γλύπτει. Ἡ ματιὰ του πρέπει νά εἶναι ἡλιοειδής¹⁰. ἀκόμα κι ὅταν εἶναι ὀργισμένη καί δύσθυμη, σ' αὐτόν ἔγκειται ἡ καθαρῆσι τῆς ὠραίας φαινομενικότητας.

Ἀντίθετα, ἡ διονυσιακὴ τέχνη βασίζεται στό παιχνίδι μέ τὴ μέθη, μέ τὴν ἔκστασι. Δύο εἶναι κυρίως οἱ δυνάμεις, οἱ ὁποῖες ἀνάγουν τόν ἀφελεῖ ἄνθρωπο τῆς φύσης στὴν αὐτολησμοσύνη τῆς μέθης: ἡ ὀρμὴ τῆς Ἄνοιξης, τό «ξεκινεῖστε!» ὅλης τῆς φύσης, καί τό ναρκωτικό ποτό. Οἱ ἐπενεργεῖές τους ἔχουν σάν σύμβολο τὴ μορφή τοῦ Διονύσου. Ἡ *principium individuationis* διασπᾶται μέσα σέ τοῦτες τίς δύο καταστάσεις καί τό Ἰποκειμενικό σβῆγει ὀλότελα μπρός στὴν ὀρμητικὴ δύναμη τοῦ Καθολικῆ Ἀνθρώπινου, δηλαδὴ ὅλης τῆς Φύσης συλλήβδην. Οἱ διονυσιακές γιορτές δέν σφυρηλατοῦν μόνο τόν δεσμό μεταξύ τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ συμφιλιώνουν ἐπίσης τόν ἄνθρωπο μέ τὴ φύση. Ἡ Γῆ προσφέρει τὰ δῶρα της, τὰ πιὸ ἄγρια θηρία πλησιάζουν εἰρηνικά.

Πάνθηρες και τίγρεις σέρνουν τό ανθοστόλιστο άρμα του Διονύσου. Αΐρονται όλοι οι «ταξικοί» διαχωρισμοί, πού έδραίωσαν οι δυσχέρειες και οι αυθαιρεσίες των ανθρώπων: ο δούλος είναι ελεύθερος, ο άριστοκράτης και ο ταπεινής καταγωγής ένώνονται μέσα στα ίδια βακχικά χορικά. Με όλοένα και μεγαλύτερες συντροφικές στροβιλίζεται από τόπο σε τόπο τό ευαγγέλιο της «Παγκόσμιας Άρμονίας», με τραγούδι και χορό εκφράζεται ο άνθρωπος ως μέλος μιας ανώτερης, ιδανικότερης κοινότητας, ζέχασε πιά πώς νά περπατά, πώς νά μιλάει. Άκόμη περισσότεροι: νιώθει καταμαγευμένος κι έχει πραγματικά μεταμορφωθεί σε κάτι άλλο. Τά ζωα αποκτούν μιλιάρη, ή γη προσφέρει μέλι και γάλα, κι αυτός νιώθει κάτι υπερφυσικό νά ήχει μέσα του. Νιώθει σά θεός· ό,τι ζούσε προηγουμένως μόνο στή φαντασία του, τώρα τό αισθάνεται σ' όλο του τό είναι. Τί τον νοιάζουν τώρα οι εικόνες και τ' αγάλματα; Ο άνθρωπος δέν είναι πιά καλλιτέχνης — έγινε ο ίδιος ένα καλλιτέχνημα, κινείται μέσα σε τέτοια έκσταση κι ανάταση, σάν τους θεούς πού 'βλεπε στα όνειρά του. Έδω αποκάλυπτεται ή καλλιτεχνική ισχύς όχι πλέον του ενός ανθρώπου, παρά της φύσης: έδω πλάθεται και λαξεύεται ένας ευγενέστερος άργιλος, ένα πολυτιμότερο μάρμαρο — ο άνθρωπος.

Άν ή μέθη είναι τό παιχνίδι της φύσης μέ τον άνθρωπο, ή δημιουργία του διονυσιακού καλλιτέχνη είναι τό παιχνίδι μέ τή μέθη. Άν δέν έχει βιώσει κάποιος προσωπικά αυτήν τήν κατάσταση, μπορεί μόνο κατ' αναλογία νά τήν καταλάβει: είναι σάν νά όνειρεύεσαι και ταυτόχρονα νά έχεις τήν επίγνωση ότι για όνειρο πρόκειται. Όμοια κι ο θεράπων του Διονύσου — πρέπει μέν νά βρίσκεται σε κατάσταση μέθης, αλλά συγχρόνως νά καρδοκεί ως παρατηρητής πίσω από τον έαυτό του. Γιατί ή διονυσιακή καλλιτεχνία δέν εκδηλώνεται στήν έναλλαγή φρόνησης και μέθης αλλά στήν συνύπαρξή τους.

Αυτή ή συνύπαρξη χαρακτηρίζει τό αποκορύφωμα του έλληνισμού. Αρχικά, μόνο ο Άπόλλων ήταν ο Άρχαίος Έλληνας θεός της Τέχνης, και ήταν ή δική του ή δύναμη πού συγκράτησε τον έξ Άσίας έφορμώντα Διόνυσο, μέ αποτέλεσμα νά γεννηθεί ανάμεσά τους ή όμορφότερη άδελφική σχέση και ή προαναφερθείσα συνύπαρξη. Έδω ο θαυμασμός μας για τον άπίστευτο ιδεαλισμό του αρχαιοελληνικού κόσμου φτάνει στο άπόγειό του: από μία λατρεία της φύσης, πού για τους Άσιάτες σήμαινε μία ώμότατη εξαπόλυση των κατώτερων όρμών, μία ζωή έταιρισμού

FRIEDRICH NIETZSCHE

και κτηνωδίας ή όποία για ένα όρισμένο χρονικό διάστημα διερρήγνυε όλους τους κοινωνικούς θεσμούς, από αυτή, λοιπόν, τή λατρεία γεννιέται στους Έλληνες μία γιορτή λύτρωσης.

Άπό τήν άλλη μεριά, ποτέ δέν βρέθηκε ο αρχαιοελληνικός κόσμος σε μεγαλύτερο κίνδυνο όσο κατά τή θυελλώδη άφιξη του νέου θεού. Ποτέ δέν λούστηκε από ωραιότερο φώς ή σοφία του δελφικού Άπόλλωνα. Αντιστεκόμενος στήν αρχή, τύλιγε τον ισχυρό του αντίπαλο μέ τον λεπτότερο ιστό, ώστε νά μήν μπορεί τούτος νά πάρει είδηση ότι είχε περιέλθει σε κατάσταση ήμιαιχμαλωσίας. Όταν οι ιερείς των Δελφών διέβλεψαν τή βαθιά επίδραση πού ασκούσε τούτη ή λατρεία σε διαδικασίες κοινωνικής μεταρρύθμισης, και τήν προώθησαν ευθυγραμμίζοντας τη μέ τις πολιτικο-θρησκευτικές τους επιδιώξεις· όταν ο άπολλώνειος καλλιτέχνης, μέ συνετή αυτοσυγκράτηση, διδάχθηκε από τήν επαναστατική τέχνη των βακχικών τελετουργιών· όταν, τέλος, ο Άπόλλων και ο Διόνυσος μοιράστηκαν τή δελφική λατρεία μισή-μισή κατά τή διάρκεια του έτους, τότε και οι δύο θεοί αναδείχθηκαν ταυτόχρονα νικητές και νικημένοι, και συμφιλιώθηκαν στο πεδίο της μάχης. Άν θέλει κανείς ξεκάθα-

ρα νά δεῖ πῶς κατάφερε τό ἀπολλώνειο στοιχείο νά δαμάσει τήν ὑπέρλογη ὑπερφυσικότητα τοῦ Διονύσου, ἄς θυμηθεῖ ὅτι στήν ἀρχαία μουσική τό κύριο ἦθος, τό ἡσυχαστικόν, λεγόταν καί διθυραμβικόν, πράγμα πού ἀποδεικνύει ὅτι ὁ διονυσιακός διθύραμβος, κατά τίς πρῶτες ἔντεχνες μιμήσεις του, εἶχε πρός τό ἀρχέτυπό του — τόν ὕμνο στή χαρά πού ἔψαλλε τό διονυσιακό πλήθος —, ὅπως καί οἱ ἀδέξιες ἀρχαιοελληνικές ἀπεικονίσεις τῶν Αἰγυπτίων θεοτήτων πρός τόν κόσμο τῶν Ὀλύμπιων θεῶν, ἔτσι ὅπως ἀναφαίνονται στό ὁμηρικό ἔπος. Ὅσο πιό δυναμικά μεγάλωνε τό ἀπολλώνειο πνεῦμα τῆς τέχνης, τόσο πιό ἐλεύθερα μπορούσε σιγά-σιγά νά κινεῖται καί ὁ ἀδελφοθεός Διόνυσος· τήν ἴδια ἐποχή πού ὁ πρῶτος προσέγγιζε μιάν ἐντελῆ, ἀκίνητη τρόπον τινά, ἔκφραση τοῦ Κάλλους, τήν ἐποχή τοῦ Φειδία, ὁ ἄλλος ἐρμήνευε μέσα στήν τραγωδία τά αἰνίγματα καί τούς φόβους τοῦ κόσμου καί ἐξέφραζε μέ τό τραγικό μέλος τήν ἐσώτατη σκέψη τῆς φύσης, τό γνέσιμο τῆς βούλησης μέσα καί πάνω ἀπ' ὅλα τά ὄντα.

Ἄν υποθέσουμε ὅτι ἡ μουσική εἶναι ἐπίσης ἀπολλώνεια τέχνη, τοῦτο ἰσχύει, γιά τήν ἀκριβεία, μονάχα γιά τόν ρυθμό, τοῦ ὁποίου ἡ πλαστοργός δύναμη ἀναπτύχθηκε γιά νά ἀναπαραστήσει ἀπολλώνειες καταστάσεις. Ἡ μουσική τοῦ Ἀπόλλωνα εἶναι μία ἀρχιτεκτονική ἤχων — καί μάλιστα ἀποκλειστικά ὑπαινικτικῶν ἤχων¹¹, ὅπως οἱ ἤχοι τῆς κιθάρας. Μέ προσοχή κρατάει σέ ἀπόσταση τό καθοριστικό ἀκριβῶς στοιχείο τῆς διονυσιακῆς μουσικῆς, ὅλης τῆς μουσικῆς, τῆ συνταρακτική δύναμη τοῦ ἤχου καί τόν ἀπώλυτα μοναδικό κόσμο τῆς ἁρμονίας. Ὁ Ἀρχαῖος Ἕλληνας μπορούσε ν' ἀντιλαμβάνεται τίς λεπτότατες ἀποχρώσεις τῆς, καθώς συμπεραίνουμε ἀπό τήν αὐστηρή διάκριση τῶν τρόπων τῆς μουσικῆς¹², μολοντί ἡ ἀνάγκη μιᾶς ἁρμονίας λεπτομερῶς ἐπεξεργασμένης καί πράγματι διακριτῆς ἦταν τότε κατά πολύ μικρότερη ἀπ' ὅ,τι στή νεώτερη ἐποχή. Στό ξετύλιγμά της, ἀκόμη καί στή σύντημσή της, στή λεγόμενη μελωδία, φανερόνεται ἡ βούληση μέ πλήρη ἀμεσότητα, χωρίς νά ἔχει προηγουμένως ἐνσωματωθεῖ σέ κάποιο φαινόμενο. Κάθε ἄτομο ἐπέχει ἐδῶ θέση συμβόλου, χρησιμεύει τρόπον τινά ὡς μία μεμονωμένη περίπτωση ἑνός γενικοῦ κανόνα, ὡς ἡ ἴδια ἡ βούληση τῆς παρατήρησης· ἀντίστροφα, ὡστόσο, θά ἐκθέσει ὁ διονυσιακός καλλιτέχνης τό βαθύτερο νόημα τῶν φαινομένων καθιστῶντας το ἄμεσα κατανοητό: κυριαρχῶντας πάνω ἀπ' τό χάος τῆς ἀμορφῆς ἀκόμη βούλησης, μπορεί στήν

κάθε δημιουργική του στιγμή νά πλάσει ἀπό αὐτό¹³ ἕναν καινούργιο κόσμο, μά καί τόν παλαιό, ὁ ὁποῖος ὡς ἐκείνη τῆ στιγμή ἐμφανίζοταν ὡς φαινόμενο. Ὑπό τήν τελευταία αὐτή ἔννοια, εἶναι τραγικός μουσικός.

Στή διονυσιακή μέθη, στήν ἀκάθεκτη, μαινόμενη πορεία πού διατρέχει ὅλες τίς κλίμακες τῆς ψυχῆς, ὑπό τήν ἐπήρεια τονωτικῶν ναρκωτικῶν οὐσιῶν ἢ κατὰ τήν ἀποδέσμευση τῶν ὁρμῶν τῆς Ἀνοίξεως, ἐκδηλώνεται ἡ ὑψιστή δύναμη τῆς φύσης· ἐπανενώνει τίς χωριστές ὀντότητες δίνοντάς τους τήν αἴσθηση ὅτι εἶναι ἕνα· μπροστά σ' αὐτή τήν αἴσθηση, ἡ *principium individuationis* μοιάζει — θά ἔλεγε κανεῖς — μέ μιᾶ κατάσταση διαρκοῦς ἀδυναμίας τῆς βούλησης. Ὅσο πιό ξεπεσμένη εἶναι ἡ βούληση, τόσο περισσότερο κατατέμεται τό πᾶν σέ χωριστές ὀντότητες· ὅσο πιό ἐγωιστικά κι αὐθαίρετα ἀναπτύσσεται τό ἄτομο, τόσο πιό ἀδύναμος εἶν' ὁ Ὄργανισμός, τόν ὁποῖον ὑπηρετεῖ. Σέ τούτη τήν κατάσταση ἀναφαίνεται μία αἰσθηματική ροπή τῆς βούλησης, συναισθάνεται τόν διαμελισμό τῆς καί νοσταλγεῖ τό Ἀπωλεσθέν. Μέσα στήν ὑψιστή χαρά ἀντηχεῖ ἡ κραυγή τοῦ τρόμου, οἱ νοσταλγικοί ἤχοι ἑνός θρήνου γιά μιᾶ ἀναντικατάστατη ἀπώλεια. Ἡ πληθωρική φύση γιορτάζει τά Σατουρνάλιά της καί ταυτόχρονα κηδεύει τούς νεκρούς της. Τά συναισθήματα τῶν ἱερέων ἀναμιγνύονται μέ τόν πιό θαυμαστό τρόπο, ὁ πόνος ξυπνᾷ τήν ἡδονή, ἡ ἀγαλλίαση ξεριζώνει τούς ἤχους τῆς ὀδύνης ἀπ' τό στῆθος. Ὁ «λύσιος» — ὅπως ἀποκαλεῖται — θεός ἀπολύτρωσε ὅλα τά ὄντα ἀπό τόν ἑαυτό τους, τά μεταμόρφωσε ὅλα. Ἐν τούτοις τό νά ἀποκτήσει ἡ φύση φωνή καί μιμικές κινήσεις μέσα ἀπό τό τραγούδι καί τίς χειρονομίες ἑνός πλήθους πού θά ἔφτανε σέ ἄγριο ἐνθουσιασμό μέ τέτοιο τρόπο, ἦταν κάτι ὀλότελα νέο κι ἀνήκουστο γιά τούς Ἕλληνες τῆς ὁμηρικῆς ἐποχῆς. Μέ φρίκη διέκριναν ἐδῶ τό ἀνατολικό στοιχείο, τό ὁποῖο ἔπρεπε πρῶτα νά τιθασεύσουν μέ τή δύναμη τοῦ ρυθμοῦ τους — κάτι πού ἐν τέλει κατάφεραν, ὅπως ἀκριβῶς τιθάσευσαν ἐπίσης τόν ρυθμό τῶν αἰγυπτιακῶν ναῶν. Αὐτός πού ἔριξε τό πανίσχυρο Ἐνστικτο στά δεσμά τῆς Ὠραιότητος, αὐτός πού δάμασε τά πιό ἐπικίνδυνα θηρία τῆς φύσης καί τά ἔζεψε κάτω ἀπό τόν ἴδιο ζυγό ἦταν ὁ λαός τοῦ Ἀπόλλωνος. Διονυσιακές γιορτές εἶναι ἀνιχνεύσιμες σέ ὅλους τούς λαούς· οἱ πιό ξακουστές ἦταν αὐτές τῆς Βαβυλώνας ὑπό τήν ὀνομασία Σακαῖα. Ἐκεῖ, κατὰ τή διάρκεια πενταήμερων ἐορτῶν, ἔσπαζε μέ ἀνόσιο τρόπο κάθε πολιτεια-

κός και κοινωνικός δεσμός· τό επίκεντρο τῆς ἐν λόγῳ λατρείας ἦταν ἡ σεξουαλική ἀσωτεία, ὁ ἀπεριόριστος ἑταιρισμός πού ἐκμηδένιζε κάθε ἴχνος οἰκογενειακοῦ δεσμοῦ. Στόν ἀντίποδα αὐτῆς τῆς κατάστασης βρίσκεται ἡ εἰκόνα τῶν ἀρχαιοελληνικῶν διονυσιακῶν τελετῶν, ὅπως μᾶς τήν παρουσιάζει ὁ Εὐριπίδης στίς *Βάκχες*. Πρόκειται γιά μιᾶ εἰκόνα πού ἐκπέμπει τήν ἴδια χάρη, τήν ἴδια μουσικότητα καί τή μεταμορφωτική μέθη, πού ὁ Σκόπας¹⁴ καί ὁ Πραξιτέλης ἀποτύπωσαν σέ μάρμαρο. Ἐνας ἀγγελιαφόρος διηγεῖται ὅτι εἶχε ὀδηγήσει τά κοπάδια του, μέσ στήν κάψα τοῦ μεσημεριοῦ, στίς βουνοκορφές. Ἦταν ἡ κατάλληλη στιγμή γιά νά δεῖ τό Ἄνιδωτο. Ὁ Πᾶν κοιμᾶται τώρα, ὁ οὐρανός εἶναι τό ἀκίνητο φόντο μιᾶς δόξας τώρα, ἡ μέρα ἀνθίζει τώρα. Σ' ἕνα ὄρεινό βουνοκορπί βλέπει τρεῖς συντροφικές γυναικῶν καταγῆς, σέ κόσμια στάση: ὅλες μισοκοιμοῦνταν. Ἐάφνου, ἡ μητέρα τοῦ Πενθέα ἀρχίζει τό γλέντι, ὁ ὕπνος τό βάζει στά πόδια, πηδῶν ὄρθιες ὅλες, θαῦμα εὐκοσμίας

*ὁ ὕπνος φεύγει ἀπ' τά βλέφαρα γοργά,
ἀνύπαντρα κορίτσια, νιές καί μεγαλύτερες,
πρῶτα ρίχνουν στούς ὤμους τά μαλλιά,
τακτοποιοῦν τά ἐλαφίσια τους τομάρια,
τούς λυμένους κόμπους καί μέ φίδια
τά ἔζωσαν πού μπιστικά τά μάγουλα τους γλείφαν.
Ἵσες εἶχαν πρόσφατα γεννήσει κ' εἶχαν στήθη φουσκωτά
παίρνουν ζαρκάδια καί λυκόπουλα στήν ἀγκαλιά,
τούς δίνουν ἄσπρο γάλα. Στεφάνια ἀπό κισσό,
βαλανιδιά καί σμιλακιά ἀνθισμένη ὅλες φοροῦν
καί μιᾶ τους παίρνει τό θυρό, χτυπᾶ ἕναν βράχο
κι ἀναβρῦζει ὄροσερό νερό·
μία ἄλλη τό χῶμα ἀγγίζει μέ τό ραβδί της
κι ὁ θεός βρῦση κρασιοῦ τινάζει κατά πάνω.
Κι ὅσες ἤθελαν ἀπ' τό χιονᾶτο, τό κατάλευκο ποτό,
σκάλιζαν ἐκεῖνά μέ τ' ἀχροδάχτυλα τό χῶμα
καί γάλα εὐθύς ἀνάβλυζε· μέλι γλυκό
ἔρεε ἀπ' τόν κισσόδετο θυρό,
κ' ἐσύ, ἄν τά ἔλεπες αὐτά,
τόν θεό σίγουρα θά προσκυνούσες. —¹⁵*

Τοῦτος εἶναι ἕνας κόσμος καταμαγεμένος· ἡ φύση γιορτάζει τή συμφιλίωσή της μέ τόν ἄνθρωπο. Ὁ μῦθος λέει ὅτι ὁ Ἀπόλλων ξαναένωσε τά κομμάτια τοῦ διαμελισμένου Διονύσου. Ἰδοῦ ἡ εἰκόνα τοῦ Διονύσου ὅπως τόν ἀναδημιούργησε ὁ Ἀπόλλων, ἀφοῦ τόν ἔσωσε ἀπό τόν ἀσιατικό διαμελισμό του.

★ ★ ★

Οἱ θεοί τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδας, μέσα στήν τελειότητα στήν ὁποία παρουσιάζονται στόν Ὅμηρο, δέν πρέπει ἀσφαλῶς νά ἐκληφθοῦν ὡς

γεννήματα ἔνδειας καί δυσχερειῶν. Τέτοιοι θεοί δέν ἐπινοήθηκαν ἀπό ἕνα πνεῦμα ταραγμένο ἀπό φόβο· καί ἄν ὁ Ἑλληνας πίστευε καί ὕψωνε πρὸς αὐτούς τό βλέμμα του, δέν τό ἔκανε γιά νά ἐγκαταλείψει τή ζωή. Ἀπό μέσα τους ἀναβλύζει ἡ θρησκεία τῆς ζωῆς, ὄχι τό καθῆκον, ἡ ἀσκητική ἢ ἡ πνευματικότητα. Ὅλες αὐτές οἱ μορφές ἀναπνεοῦν τόν θρίαμβο τῆς ὑπαρξῆς, μιᾶ πληθωρική ζωτικότητα συνοδεύει τή λατρεία τους. Δέν ἀπαιτοῦν· σέ αὐτές τίς μορφές θεοποιεῖται τό Ὑπάρχον, ἀδιαφόρως ἄν εἶναι «καλό» ἢ «κακό». Συγκρινόμενη μέ τή σοβαρότητα, τήν ἀγιότητα καί τήν αὐστηρότητα ἄλλων θρησκειῶν, ἡ ἀρχαιοελληνική θρησκεία κινδυνεύει νά περάσει ἀπλά καί μόνον ὡς ἕνα παιχνίδι τῆς φαντασίας — ἄν δέν λάβουμε ὑπ' ὄψιν μας, ἐννοεῖται, τήν βαθύτατη (καί συχνά παραγνωρισμένη) σοφία πού τή χαρακτηρίζει, ὑπό τό φῶς τῆς ὁποίας ὁ ἐπικούρειος χαρακτήρας τῶν θεῶν ἐμφανίζεται αἶφνης ὡς δημιουργία — καί μάλιστα ὡς ὑψιστή δημιουργία — αὐτοῦ τοῦ ἀσύγκριτου καλλιτέχνη-λαοῦ.

Σύμφωνα μέ ἕναν λαϊκό μῦθο, ὁ Μίδας κυνηγοῦσε γιά καιρό τόν Σειληνό, τόν συνοδό τοῦ Διονύσου. Ὅταν τελικά τόν ἐπίασε, γύρευε ἐπίμονα νά μάθει ἀπό αὐτόν τί εἶναι τάχα τό καλύτερο γιά τόν ἄνθρωπο καί τί τό προτιμώτερο ἀπ' ὅλα. Στήν ἀρχή ὁ Σειληνός — διηγεῖται ὁ Ἀριστοτέλης — δέν ἤθελε νά μιλήσει· τελικά, μετά ἀπό τίς πιέσεις τοῦ βασιλιᾶ, γελῶντας σαρκαστικά ξεστόμισε τέτοια λόγια: «Ἄθλια ἐφήμερα πλάσματα, τοῦ μόχθου καί τῶν βασάνων, γιατί μέ ἀναγκάζετε νά σᾶς πῶ αὐτό πού διόλου δέν ὠφελεῖ νά ξέρετε; Μέ τήν ἀγνοία τῶν συμφορῶν πιό ἀνώδυνα περνᾶ ἡ ζωή σας. Ὅποιος εἶναι ἤδη ἄνθρωπος, δέν μπορεῖ νά γίνει πιά τίποτα τό ἄριστο καί μερίδιο δέν μπορεῖ ἀπ' τό Καλύτερο νά ἔχει. Τό προτιμώτερο γιά ὅλους σας ἀνεξαιρέτως, γι' ἄντρες καί γυναῖκες, εἶναι νά μήν εἶχατε γεννηθεῖ. Ἄλλ' ἀφοῦ γεννηθήκατε¹⁶ — τό καλύτερο γιά σᾶς εἶναι: τό γρηγορότερο δυνατό νά πεθάνετε!»¹⁷.

Τήν φιλοσοφία τοῦ λαοῦ ἀποκαλύπτει στούς θνητούς ὁ αἰχμάλωτος θεός τῶν δασῶν· αὐτή εἶν' ἡ φιλοσοφία πού διαμόρφωσε τό ὑπόβαθρο τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ πανθέου. Ὁ Ἀρχαῖος Ἑλληνας γνώριζε πολύ καλά τόν φόβο καί τόν τρόμο τῆς ὑπαρξῆς, ἀλλά τόν κάλυπτε, γιά νά νά ζήσει, σάν ἕναν σταυρό κάτω ἀπό ρόδα, κατά τόν συμβολισμό τοῦ Γκαῖτε. Ὁ λαμπερός ἐκεῖνος κόσμος τοῦ Ὀλύμπου ἐπικράτησε, ἀκριβῶς διότι ἡ σκοτεινὴ ἐξουσία ἐνός παλαιότερου θεϊκοῦ κατε-

στημένου, πού σκόρπιζε τόν φόβο, πού ὄρισε τόν πρόωρο θάνατο τοῦ Ἀχιλλέα καί τόν φριχτό γάμο τοῦ Οἰδίποδα, ἔπρεπε τώρα νά κρυφτεί πίσω ἀπό τίς ἀπαστράπτουσες μορφές τοῦ Δία, τοῦ Ἀπόλλωνα, τοῦ Ἑρμῆ κ.ο.κ. Ἄν κάποιος ἀφαιροῦσε τήν καλλιτεχνική ψευδαίσθηση ἐκείνου τοῦ διάμεσου κόσμου, θά ἔπρεπε ἀναγκαστικά ν' ἀκολουθήσει τή σοφία τοῦ θεοῦ τῶν δασῶν. Ἀπό αὐτήν τήν ἀνάγκη ἡ καλλιτεχνική μεγαλοφυΐα τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων ἔπλασε τούς Ὀλύμπιους θεούς. Ὡς ἐκ τούτου, ἡ ἔννοια τῆς θεοδικίας δέν προβληματίσε ποτέ αὐτόν τόν λαό: φρόντισαν νά μήν ἀποδώσουν ποτέ στούς θεούς τήν ὑπαρξή τοῦ κόσμου καί συνεπῶς τήν εὐθύνη γιά τήν κατάστασή του. Καί οἱ θεοί ὑπέικουν στήν ἀνάγκη: σ' αὐτή τήν πεποίθηση κρύβεται μιά μοναδική σοφία. Ἡ στρατηγική πού υἰοθέτησε ἡ ἀρχαιοελληνική «βούληση» ὡς προϋπόθεση ζωῆς ἦταν νά ἀντικρύσει ὁ ἄνθρωπος τήν ὑπαρξή καθ' ἑαυτή μέσα ἀπό ἕναν μεταμορφωτικό καθρέφτη ὁ ὁποῖος θα τήν προφύλασσε ἀπό τήν θέα τῆς Μέδουσας. Γιατί μέ ποιόν ἄλλον, ἄραγε, τρόπο θά μπορούσε νά ὑπομείνει τήν ὑπαρξή ἐκεῖνος ὁ λαός μέ τήν εὐαισθησία του καί τήν ἐξαιρετική κλίση του στό πάθος¹⁸, ἄν δέν τοῦ ἀποκαλύπτονταν ἡ ἴδια τούτη ὑπαρξή περιβεβλημένη ἀπό μιά ἀνώτερη δόξα, στούς Ὀλύμπιους θεούς του! Ἡ ἴδια ἐνόρμηση πού καλεῖ τήν τέχνη μέσ στή ζωή γιά νά ὀλοκληρώσει τήν ὑπαρξή, νά γεμίσει τά κενά της καί νά κρατήσῃ τούς θνητούς ζωντανούς μέ τή γοητεία της, συντέλεσε ἐπίσης στή δημιουργία τοῦ Ὀλύμπιου ἐκείνου κόσμου, ἐνός κόσμου ὁμορφιάς, γαλήνης κι ἀπόλαυσης.

Ἰπό τήν ἐπίδραση μιᾶς τέτοιας θρησκείας, ἡ ζωή στά χρόνια τά ὀμηρικά ἦταν τό κατ' ἐξοχήν ποθούμενο: ἡ ζωή κάτω ἀπό τήν ὑπέροχη ἡλιοφάνεια¹⁹ τέτοιων θεῶν. Ὁ πόνος τῶν ὀμηρικῶν ἀνθρώπων συνίσταται στόν ἀποχωρισμό ἀπ' αὐτή τήν ὑπαρξή, καί πρό παντός στόν γρήγορο ἀποχωρισμό. Κι ἄν ἀκούγεται ποτέ θρηῆνος, τραγουδᾷ ξανά καί ξανά γιά τόν «βραχυδίο Ἀχιλλέα», τίς γρήγορες μεταβολές τῆς ἀνθρώπινης μοίρας, τό τέλος τῆς Ἐποχῆς τῶν Ἡρώων. Δέν εἶναι ἀναξιοπρεπές γιά τόν μεγαλύτερο ἥρωα νά ἐπιθυμεῖ νά κρατηθεῖ στή ζωή, ἔστω κι ὡς κοινός μεροκαματιάρης²⁰. Πουθενά δέν ἐκφράστηκε πιό ἀνοιχτά ἡ βούληση ἀπ' ὅ,τι στούς Ἀρχαίους Ἑλληνας: σ' αὐτούς, ἀκόμη κι οἱ θρηῆνοι ἀποτελοῦν ἐγκώμιό τους. Γι' αὐτό λαχταρᾷ ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος ἐκεῖνη τήν ἐποχή, στήν ὁποία θαρρεῖ πῶς ἀκούει τήν πλή-

ρη ἄρμονία ἀνάμεσα στόν ἄνθρωπο καί τή φύση. Γι' αὐτό τό «ἀρχαιοελληνικό» ἀποτελεῖ τή λέξη-κλειδί γιά ὅλους ἐκείνους πού ἀναζητοῦν λαμπρά πρότυπα γιά νά ἀποδεχτοῦν συνειδητά τή βούλησή τους.

Σ' αὐτές τίς ἀντιλήψεις, ἀπό τίς πιό εὐγενεῖς ὡς τίς πιό κοινότοπες καί πλανημένες, ὁ ἐλληνισμός ἀντιμετωπίζεται πάρα πολύ ὠμά κι ἀπλουστευμένα: θά ἔλεγε κανεῖς, πλάθεται κατ' εἰκόνα ἐθνῶν μέ χαρακτηριστά μή διαφορούμενο, τρόπον τινά μονόπλευρο (λ.χ. ὅπως οἱ Ρωμαῖοι). Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ὀφείλε κανεῖς νά ὑποψιαστῆ ὅτι σ' ἕναν λαό πού ὅ,τι ἀγγίζει τό μεταμορφώνει σέ ἔργο τέχνης, θά ὑπάρχει ἡ ἀνάγκη τῆς καλλιτεχνικῆς ψευδαίσθησης ἀκόμη καί στήν κοσμοθεώρησή του. Καί πράγματι, συναντοῦμε, ὅπως προαναφέραμε, μιά ἀσυνήθιστη ψευδαίσθηση σ' αὐτήν τήν κοσμοθεώρηση, τήν ἴδια ψευδαίσθηση πού τόσο σταθερά χρησιμοποιεῖ ἡ φύση γιά νά ἐπιτύχει τούς σκοπούς της. Μιά χίμαιρα²¹ ἀποκρύπτει τόν ἀληθινό σκοπό: ἐμεῖς ἀπλώνουμε πρὸς αὐτήν τά χέρια, καί μέσω τούτης τῆς ψευδαίσθησης ἡ φύση ἐπιτυγχάνει τόν σκοπό της. Στούς Ἀρχαίους Ἑλληνες, ἡ βούληση θέλησε νά θεᾶται τόν ἑαυτό της μεταμορφωμένο σέ ἔργο τέχνης. Ἀλλά γιά νά δοξασθεῖ ἡ ἴδια, ἔπρεπε καί τά δημιουργήματά της νά νιώθουν ἄξια νά δοξασθοῦν, ἔπρεπε νά ἀντικαθρεφτισθοῦν καί νά ἐξυψωθοῦν σέ μιάν ἀνώτερη σφαῖρα, στό ἰδεῶδες τρόπον τινά, χωρὶς ὁ ἐντελής αὐτός κόσμος τῆς ἐποπτείας νά δρᾷ ὡς προσταγή ἢ ὡς μομφή. Αὐτή ἦταν ἡ σφαῖρα τῆς ὠραιότητας — ἐκεῖ ἔβλεπαν τό εἶδωλό τους, τούς Ὀλύμπιους θεούς. Μέ τοῦτο τό ὄπλο πάλεψε ἡ ἀρχαιοελληνική βούληση ἐνάντια σ' ἕνα ἄλλο «ταλέντο», ἀντίστοιχο τοῦ καλλιτεχνικοῦ, στό ταλέντο τοῦ πάσχειν καί τῆς σοφίας πού ἀπορρέει ἀπό τό πάσχειν. Ἀπό τή μάχη αὐτή, κι ὡς μνημεῖο τῆς νίκης πού κατήγαγε ἡ βούληση, γεννήθηκε ἡ Τραγωδία.

Ἡ μέθη τοῦ πόνου²² καί τό ὁμορφοῦς ὄνειρο ἀντιστοιχοῦν σέ διαφορετικούς κόσμους θεῶν. Ἡ πρώτη, μέ τήν παντοδυναμία πού τή χαρακτηρίζει, εἰσχωρεῖ στίς ἐσώτατες σκέψεις τῆς φύσης²³, γνωρίζει τή φοβερή ὁρμή τοῦ ὑπάρχειν καί ταυτόχρονα τόν ἀκατάπαυστο θάνατο ὅλων ἐκείνων πού εἰσέρχονται στήν ὑπαρξή: οἱ θεοί πού γεννιοῦνται ἀπό αὐτή τή μέθη εἶναι καλοί καί κακοί, ὁμοιάζουν μέ τήν Τύχη, προκαλοῦν τρόπον ὅταν ἀναφαίνεται ξάφνου τό σχέδιο πού τάχα ἀκολουθοῦν, εἶναι ἀνελέητοι, ἀγνοοῦν τή χαρά τῆς ὠραιότητας. Συγγενεοῦν μέ τήν

Ἀλήθεια καί εἶναι σάν τίς Ἀφηρημένες Ἐννοιες· σπανίως καί πάρα πολύ δύσκολα ἀποτυπώνονται σέ μορφές. Ἄν τούς κοιτάξει κανείς, γίνεται πέτρα· πῶς νά ζήσει μέ δαύτους; Κάτι τέτοιο εἶναι ἀδύνατο: αὐτή εἶν' ἡ διδαχή τους.

Μά ἂν δέν εἶναι δυνατόν νά συγκαλυφθεῖ τελείως — σάν κάποιο ἔνοχο μυστικό — ὁ κόσμος αὐτῶν τῶν θεῶν, τό βλέμμα πρέπει ἀναγκαῖα νά περισπασθεῖ ἀπό τό ὑπέροχο ἐκεῖνο γέννημα τοῦ ὄνειρου πού βρίσκεται παραδίπλα: τόν κόσμο τῶν Ὀλυμπίων θεῶν. Γι' αὐτό καί ὅσο πιό ἔντονη γίνεται ἡ Ἀλήθεια ἢ τό ὅποιο σύμβολό [της], τόσο πιό λαμπερά γίνονται τά χρώματα καί ἡ αἰσθητικότητα τῶν μορφῶν τοῦ Ὀλύμπιου κόσμου. Ποτέ δέν ὑπῆρξε τόσο μεγαλειώδης ἡ μάχη μεταξύ Ἀλήθειας καί Κάλλους ὅσο κατά τήν εἰσβολή τῆς λατρείας τοῦ Διονύσου στήν Ἑλλάδα. Μέσα του ἀποκαλύφθηκε ἡ φύση καί μίλησε γιά τό μυστικό της μέ τρομακτική σαφήνεια, μέ ἦχο μουσικό, ὁ ὁποῖος ἀποδυναμώσε τήν παραπλανητική φαινομενικότητα. Ἀπό τήν Ἀσία ἀνάβρυσε τούτη ἡ πηγὴ: στήν Ἑλλάδα, ὥστόσο, ἔγινε ρεῦμα ὀλάκερο, μιά καί βρῆκε κείνο πού δέν τοῦ πρόσφερε ἡ Ἀσία: τήν μεγαλύτερη εὐαισθησία καί ικανότητα γιά πάθος²⁴ ζευγαρωμένες μέ μιά λεπτότατη σωφροσύνη καί ὀξυδέρκεια. Πῶς ἔσωσε ὁ Ἀπόλλων τόν ἑλληνισμό;

Ὁ νιόφερτος μετοίκισε στόν κόσμο τῆς ὠραίας φαινομενικότητας, στόν κόσμο τοῦ Ὀλύμπου. Τοῦ ἀποδώθηκαν πολλές ἀπ' τίς τιμές πού προσφέρονταν στίς πιό εὐυπόληπτες θεότητες, λόγου χάρη στόν Δία καί τόν Ἀπόλλωνα. Ποτέ δέν ἔγινε τέτοια φασαρία γιά ἕναν ξένο. Καί τοῦτος ἦταν ἕνας τρομακτικός ξένος — *hostis* κυριολεκτικά —, εἶχε ἀρκετή δύναμη ὥστε νά γκρεμίσει τόν οἶκο πού τόν φιλοξενούσε. Σ' ὅλες τίς σφαῖρες τῆς ζωῆς ἄρχισε μιά μεγάλη ἐπανάσταση· ὁ Διόνυσος εἰσχώρησε παντοῦ, συμπεριλαμβανομένης τῆς τέχνης.

Τό φαίνεσθαι εἶναι ἡ σφαῖρα τῆς ἀπολλώνειας τέχνης — εἶναι ὁ λελαμπρυσμένος κόσμος τοῦ ματιοῦ, τό ὁποῖο ἐπιδίδεται σέ καλλιτεχνική δημιουργία ὅταν τά βλέφαρά μας κλείνουν, στό ὄνειρο. Σ' αὐτήν τήν κατάσταση θέλει νά μᾶς μπᾶσει τό ἔπος: μέ ἀνοιχτά τά μάτια δέν πρόκειται νά δοῦμε τίποτα· στρέφουμε τό βλέμμα στίς ἐσώτατες εἰκόνες τίς ὁποῖες ὁ ραψωδός προσπαθεῖ νά μᾶς ἐμφυσησει μέσῳ νοητῶν παραστάσεων. Οἱ εἰκαστικές τέχνες ἐπενεργοῦν ἐν προκειμένῳ ἔμμεσα: μέσῳ τοῦ λαξεμένου μαρμάρου ὁ γλύπτης μᾶς ὁδηγεῖ στόν ζῶντα θεό, τόν

ὁποῖο πρῶτα ὁ ἴδιος εἶδε ὡς ὄνειρώδη ὀπτασία· ἔτσι, ἡ μορφή πού πλανᾶται [στή φαντασία] ὡς τό καθ' ἑαυτό τέλος²⁵, παρουσιάζεται τώρα καθαρά τόσο στόν γλύπτη ὅσο καί στόν θεατή, καθῶς ὁ πρῶτος προτρέπει τόν τελευταῖο ν' ἀναδημιουργήσει ἐκ τῶν ὑστέρων τήν ἀρχική ὀπτασία²⁶ μέσῳ τῆς διάμεσης μορφῆς τοῦ ἀγάλματος. Ὁ ἐποποιός, τώρα, βλέπει κι αὐτός τήν ἴδια ζῶσα μορφή καί θέλει νά τήν παρουσιάσει καί στούς ἄλλους. Δέν θέτει ὅμως κανένα ἄγαλμα ἀνάμεσα στόν ἑαυτό του καί τόν ἄνθρωπο — ἀπεναντίας, ἀφηγεῖται πῶς ἀποδεικνύει ἐκεῖνη ἡ μορφή τόν ζῶντα χαρακτήρα της, μέ κίνηση, μουσική, λόγο καί δράση, ὑποχρεώνοντάς μας νά ἀναγάγουμε ἕνα πλήθος ἀποτελεσμάτων στήν πρώτη τους αἰτία, ὠθώντας μας σέ μιά καλλιτεχνική σύνθεση. Ἐχει πετύχει τόν σκοπό του, ὅταν δοῦμε καθαρά μπροστά μας τή μορφή ἢ τό σύμπλεγμα ἢ τήν εἰκόνα· ὅταν μᾶς ἔχει μεταδώσει τήν ὄνειρώδη ἐκεῖνη κατάσταση, στά πλαίσια τῆς ὁποίας ὁ ἴδιος εἶχε ἀρχικά γεννήσει τίς ἐν λόγῳ παραστάσεις. Ἡ παρακίνηση τοῦ ἔπους γιά πλαστική δημιουργία ἀποδεικνύει πόσο ἀπόλυτα διαφέρει ἡ λυρική ποίηση ἀπό τό ἔπος, ἀφοῦ ἐκεῖνη οὐδέποτε ἀποσκοπεῖ στόν σχηματισμό εἰκόνων. Τό μόνο κοινό τους στοιχεῖο εἶναι τό ὕλικό, ἡ λέξη, γενικώτερα ἡ νοητή παράσταση. Ὅταν μιλοῦμε γιά ποίηση, δέν διαθέτουμε κάποια κατηγορία ἢ ὁποία θά συνταίριαζε μέ τήν τέχνη τῆς ἀπεικόνισης καί τῆ μουσική· ἀπλῶς συγκολλοῦμε δύο τελείως διαφορετικά καλλιτεχνικά μέσα, ἐκ τῶν ὁποίων τό ἕνα ὑποδεικνύει ἕνα μονοπάτι πού ὁδηγεῖ στήν τέχνη τῆς ἀπεικόνισης καί τό ἄλλο ἕνα μονοπάτι πρὸς τή μουσική. Καί τά δύο ὅμως εἶναι ἀπλά καί μόνο μονοπάτια πρὸς τήν καλλιτεχνική δημιουργία, ὄχι καθ' αὐτό τέχνες. Ὑπό αὐτήν τήν ἔννοια, καί ἡ ζωγραφική καί ἡ γλυπτική ἀποτελοῦν μονάχα καλλιτεχνικά μέσα· ἡ καθ' ἑαυτό τέχνη εἶναι ἡ ικανότητα δημιουργίας εἰκόνων — ἀδιάφορο ἂν πρόκειται γιά μιά ἐκ τῶν προτέρων ἢ ἐκ τῶν ὑστέρων δημιουργία. Σ' αὐτήν τήν — ἀνθρώπινη ἐν γένει — ιδιότητα βασίζεται ἡ σπουδαιότητα τῆς τέχνης γιά τόν (πνευματικό) πολιτισμό. Ὁ καλλιτέχνης — δηλαδή ὁ ἄνθρωπος πού μέ καλλιτεχνικά μέσα μᾶς εἰσάγει στόν κόσμο τῆς τέχνης — δέν μπορεί νά εἶναι συγχρόνως τό ὄργανο πού ἀπορροφᾷ ὅλη τήν καλλιτεχνική δραστηριότητα.

Ἡ λατρεία τῶν [ἐσωτερικῶν] εἰκόνων πού χαρακτηρίζει τήν ἀπολλώνεια καλλιέργεια²⁷ — λατρεία πού ἐκφραζόταν μέσα σέ κάποιον νάο,

πρός κάποιο ἄγαλμα ἢ στό ὀμηρικό ἔπος — εἶχε σάν ἀνώτερο σκοπό της τήν ἠθική ἐπιταγή γιά μέτρο, ἢ ὅποια ἔβαινε παράλληλα μέ τήν αἰσθητική ἐπιταγή τῆς ὠραιότητας. Βέβαια, μιά τέτοια ἀξίωση μπορεῖ νά τεθεῖ, μονάχα ὅπου τό μέτρο, — τό ὄριο — εἶναι ἀναγνωρίσιμο. Γιά νά μπορέσει νά κρατηθεῖ κανεῖς ἐντός τῶν ὁρίων του, πρέπει κατ' ἀρχάς νά τά γνωρίζει — ἐφ' ᾧ καί ἡ πρωταρχική ὑπόμνηση τοῦ Ἀπόλλωνα: γινῶθι σεαυτόν. Ἄλλ' ὁ μόνος καθρέφτης μέσα στόν ὁποῖο ἀντίκρυζε — παναπεῖ μπορούσε νά γνωρίσει — τόν ἑαυτό του ὁ Ἀπολλώνιος Ἕλληνας ἦταν ὁ κόσμος τῶν Ὀλύμπιων θεῶν: σ' αὐτόν, ἀναγνώριζε τήν πιό μύχια ὑπαρξή του περιβεβλημένη ἀπό τήν ὠραία φαινομενικότητα τῶν ὀνειρών. Τό μέτρο, ὑπό τόν ζυγό τοῦ ὁποῖου ἐκινουῦντο οἱ νέοι ἐκεῖνοι θεοί μέ ἀρχηγό τους τόν Δία — σέ ἀντίθεση μέ τόν γκρεμισμένο κόσμο τῶν Τιτάνων —, ἦταν ἡ ὠραιότητα: τό ὄριο ἐντός τοῦ ὁποῖου ἔπρεπε νά κρατηθεῖ ὁ Ἀρχαῖος Ἕλληνας ἦταν ἡ ὠραία φαινομενικότητα. Ὁ πιό μύχιος σκοπός ἑνός πολιτισμοῦ²⁸ στραμμένου στή φαινομενικότητα καί τό μέτρο δέν μπορεῖ νά ἔναι παρά ἡ συγκάλυψη τῆς ἀλήθειας: τό προειδοποιητικό μῆδέν ἄγαν ἀντηχοῦσε ὄχι μόνο γιά τόν ἀκούραστο ἐρευνητή πού ἦταν στήν ὑπηρεσία τῆς ἀλήθειας, ἀλλά καί γιά τόν ὑπερδύναμο Τιτάνα. Ὁ ἐλληνισμός εἶδε στό πρόσωπο τοῦ Προμηθέα πόσο ὀλέθρια ἐπενεργεῖ ἡ ὑπέρμετρη προαγωγή τῆς πνευματικῆς καλλιέργειας τόσο σέ κείνον πού τήν προάγει ὅσο καί στήν ἴδια. Ὅποιος θέλει νά θέσει σέ δοκιμασία τόν ἑαυτό του καί τή σοφία του ἐνώπιον τοῦ θεοῦ πρέπει, σύμφωνα μέ τόν Ἡσίοδο, νά ἔχει μέτρον σοφίης²⁹.

Σ' ἕναν κόσμο ἔτσι οἰκοδομημένο καί ἔντεχνα προφυλαγμένο, εἰσχώρησαν λοιπόν οἱ ἐκστατικοί ἦχοι τῆς διονυσιακῆς γιορτῆς, στούς ὁποῖους ἀποκαλύφθηκε ὄλο τό ὑπέρμετρο τῆς φύσης σέ χαρά, πόνο καί γνώση ταυτόχρονα. Ὅ,τι μέχρι ἐκείνη τή στιγμή λογιζόταν ὡς ὄριο, ὡς μέτρο, ἀποδεικνύεται στήν προκειμένη περίπτωση μιά καλλιτεχνική ψευδαίσθηση: τώρα πιά, ὡς ἀλήθεια φανερώνεται τό «ὑπέρμετρο». Πρώτη φορά βούιξε τό λαϊκό τραγούδι σ' ὄλη του τή δαιμόνια γοητεία, πλημμυρισμένο μέ τή μέθη ἑνός παντοδύναμου συναισθήματος! Τί σήμαινε, ἀπεναντίας, ὁ ψαλμωδός τοῦ Ἀπόλλωνος, μέ τούς ἀπλά καί μόνο ὑπαινικτικούς καί γεμάτους συστολή ἦχους τῆς κιθάρας³⁰ του; Τό στοιχεῖο ἐκεῖνο πού καλλιιεργεῖτο παλαιότερα σέ κλειστές ομάδες μουσικῶν καί ποιητῶν (ἐν εἶδη φρα-

τρίας) καί συγχρόνως κρατήθηκε μακριά ἀπό ὀποιαδήποτε βέβηλη ἀνάμιξη, τό στοιχεῖο ἐκεῖνο πού ἡ ἰσχὺς τοῦ ἀπολλώνιου πνεύματος τό διατήρησε σ' ἕνα ἐπίπεδο ἀπλῆς ἀρχιτεκτονικῆς — τό μουσικό στοιχεῖο —, ρίχνει ἐδῶ ὅλους τούς φραγμούς. Ἡ ρυθμική, πού παλαιότερα ἐκινεῖτο στό ἀπλό μοτίβο τοῦ ζιγκ-ζάγκ, λύνει τώρα τά μέλη της γιά τόν βακχικό χορό: ὁ ἦχος ἀκούγεται διαφορετικός, ὄχι πλέον μέ μιά φασματική λεπτότητα, παρά μέ ἑκατονταπλάσιο ὄγκο σὺν τήν συνοδεία βαθύφωνων πνευστῶν. Καί συνέβη τό πλέον μυστηριώδες: γεννιέται ἡ ἀρμονία, πού μέ τήν κίνησή της καθιστᾷ τή βούληση τῆς φύσης ἄμεσα κατανοητή. Τώρα στόν περιβάλλοντα χῶρο τοῦ Διονύσου ἀκούγονται ἦχοι, οἱ ὁποῖοι, στόν κόσμο τοῦ Ἀπόλλωνα, ἔμεναν τεχνηέντως κρυμμένοι: ὄλη ἡ λάμψη τῶν Ὀλύμπιων θεῶν γλώμιασε μπροστά στή σοφία τοῦ Σειληνοῦ. Ἡ τέχνη πού μέσ στήν ἐκστατική της μέθη εἶπε τήν ἀλήθεια ἐδίωξε τίς μουσες τῶν τεχνῶν τοῦ φαίνεσθαι. Μέσα στήν αὐτολησμοσύνη τῶν διονυσιακῶν καταστάσεων ἐξαφανίσθηκε τό ἄτομο μαζί μέ τά ὄρια καί τά μέτρα του: τό λυκόφως κάποιων θεῶν πλησίαζε...

Ποῦ ἀποσκοποῦσε ἡ βούληση — ἡ ὅποια ἐν πάση περιπτώσει εἶναι ἐνιαία — ὅταν, ἐνάντια στή δική της ἀπολλώνεια δημιουργία, ἐπέτρεπε τήν εἴσοδο τῶν διονυσιακῶν στοιχείων;

Ἀποσκοποῦσε σέ μιά νέα καί ἀνώτερη μῆχανή³¹ τῆς ὑπαρξῆς — στή γέννηση τῆς τραγικῆς σκέψης.

★ ★ ★

Ἡ διονυσιακή ἐκσταση, ἡ ὅποια καταργεῖ τά συνήθη φράγματα καί ὄρια τῆς ὑπαρξῆς, περιέχει, καθ' ὅσον διαρκεῖ, ἕνα ληθαργικό στοιχεῖο, μέσα ἀπό τό ὁποῖο ἐμβαπτίζεται ὅ,τι βιώθηκε στό παρελθόν. Αὐτό τό χάσμα τῆς λησμοσύνης χωρίζει τόν κόσμο τῆς καθημερινῆς ἀπό τόν κόσμο τῆς διονυσιακῆς πραγματικότητας. Μόλις ὅμως ἐπιστρέφει ἡ συνείδηση στήν καθημερινή αὐτή πραγματικότητα, νιώθει ἀποστροφή γιά τό ποιόν της ὡς καθ' ἑαυτό: καρπός αὐτῆς τῆς ἀποστροφῆς εἶναι μιά ἀσκητική διάθεση πού ἀρνεῖται τή βούληση. Στόν χῶρο τῆς σκέψης, τό διονυσιακό στοιχεῖο, ἐκπροσωπώντας μιά ἀνώτερη τάξη πραγμάτων, ἔρχεται ἀντιμέτωπο μέ μιά τάξη κοινοτοπίας καί ἀσχήμιας. Ὁ Ἀρχαῖος Ἕλληνας ἤθελε τώρα νά ξεφύγει ὀλοκληρωτικά ἀπό αὐτόν τόν κόσμο τῆς ἐνοχῆς καί τοῦ πεπρωμένου. Δέν γύρευε παρηγοριά σέ μιά μεταθανάτια ζωή: λαχταροῦσε κάτι ὑψηλότερο, ὑψηλό-

τερο ακόμη κι απ' τούς θεούς· ἀρνιόταν τήν ὑπαρξή καί ὄλο τόν ποικιλόχρωμο καί λαμπρό ἀντικατοπτρισμό τῶν θεῶν της. Ξυπνῶντας ἀπό τή μέθη βλέπει παντοῦ τή φρίκη καί τόν παραλογισμό τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς: τοῦ προκαλεῖ ἀηδία. Τώρα καταλαβαίνει τή σοφία τοῦ θεοῦ τῶν δασῶν.

Προσεγγίζουμε ἐδῶ τό πιό ἐπικίνδυνο ὄριο πού θά μπορούσε νά ἐπιτρέψει ἡ ἀρχαιοελληνική βούληση ἔχοντας ὡς βασική ἀρχή της τόν ἀπολλώνειο ὀπτιμισμός. Στό σημεῖο αὐτό, ἔθεσε παράυτα σέ λειτουργία τίς φυσικές ἰαματικές της δυνάμεις προκειμένου ν' ἀντιστρέψει ξανά ἐκείνη τήν ἀρνητική διάθεση. Τό μέσο πού χρησιμοποίησε ἦταν τό τραγικό καλλιτέχνημα καί ἡ τραγική σκέψη.

Αὐτό πού εἶχε σημασία πάνω ἀπ' ὅλα ἦταν ἡ μετατροπή ἐκείνων τῶν ἀπωθητικῶν σκέψεων γιά τή φρίκη καί τόν παραλογισμό τῆς ὑπαρξῆς σέ παραστάσεις χάρις στίς ὁποῖες θά μπορούσε κανεῖς νά ζήσει: οἱ παραστάσεις αὐτές συνιστοῦν τό ὑπέροχο³², νοούμενο ὡς ἔντεχνη τιθάσευση τῆς φρίκης, καί τό γελοῖο, νοούμενο ὡς ἔντεχνη ἀποφόρτιση³³ ἀπό τήν ἀηδία τοῦ παραλόγου. Τά δύο αὐτά ἀλληλένδετα στοιχεῖα ἐνώθηκαν σέ ἓνα καλλιτέχνημα, τό ὁποῖο, μιμούμενο ἔντεχνα τήν διονυσιακή κατάσταση, τήν καταστέλλει.

Τό ὑπέροχο καί τό γελοῖο προχωροῦν πέρα ἀπ' τόν κόσμο τῆς ὠραίας φαινομενικότητας, γιατί καί τά δύο αὐτά αἰσθήματα περικλείουν σαφῶς μίαν ἀντίφαση. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, οὐδόλως συμπίπτουν μέ τήν ἀλήθεια: ἀποτελοῦν ἓνα περικάλυμμα τῆς, τό ὁποῖο, μολονότι εἶναι πιό διάφανο ἀπό τήν ὠραιότητα, παραμένει ὡστόσο ἓνα κάλυμμα. Ἐπομένως, βρίσκουμε σ' αὐτές ἓναν διάμεσο κόσμο ἀνάμεσα στήν ὠραιότητα καί τήν ἀλήθεια, στόν ὁποῖο εἶναι δυνατή ἡ ἔνωση τοῦ Διονύσου μέ τόν Ἀπόλλωνα. Αὐτός ὁ κόσμος ἀποκαλύπτεται στό παιχνίδι μέ τή μέθη, ὄχι στήν ἀπόλυτη καταβρόχισή μας ἀπ' αὐτήν. Στόν ἡθοποιό ἀναγνωρίζουμε τόν διονυσιακό ἄνθρωπο, τόν ποιητή, τόν αἰοδό, τόν χορευτή τοῦ ἐνστίκτου, ἀλλ' ὡς διονυσιακό ἄνθρωπο τόν ὁποῖον παριστάνει κάποιος πάνω στή σκηνή. Ὁ ἡθοποιός προσπαθεῖ νά προσεγγίσει αὐτό τό πρότυπο εἶτε μέ τό ρίγος πού προκαλεῖ τό ὑπέροχο ἢ μέ τό τράνταγμα τοῦ γέλιου. Προχωρᾷ πέρα ἀπό τήν ὠραιότητα, καί μολαταῦτα δέν ἀναζητᾷ τήν ἀλήθεια. Ἰπταται ἀνάμεσά τους. Ἀρχικά ὁ ἡθοποιός δέν ἀντιπροσώπευε βέβαια κάποιο μεμονωμένο ἄτομο, παρίστανε τό διονυσιακό πλῆθος, τόν λαό: ἐξ οὗ καί ὁ διθυραμ-

βικός χορός. Μέσα ἀπό τό παιχνίδι μέ τή μέθη ἔπρεπε ὁ ἴδιος, καθῶς καί ὁ χορός πού τόν περιέβαλλε, ν' ἀποφορτιστεῖ, τρόπον τινά, ἀπό τή μέθη. Ἀπό τήν ὀπτική γωνία τοῦ ἀπολλώνειου κόσμου, ὁ ἔλλητισμός ἔπρεπε νά θεραπευτεῖ καί νά ἐξιλεωθεῖ. Ὁ Ἀπόλλων, ὁ κατ' ἐξοχήν θεραπευτής καί ἐξιλεωτής θεός, ἔσωσε τόν Ἕλληνα ἀπό τό φωτεινό βλέμμα τῆς ἐκστασης καί τήν ἀποστροφή τῆς ὑπαρξῆς — μέ τό καλλιτεχνικό ἔργο τῆς τραγικῆς-κωμικῆς σκέψης.

Ὁ νέος αὐτός κόσμος τῆς τέχνης — ὁ κόσμος τοῦ ὑψηλοῦ καί τοῦ γελοίου — στηριζόταν σέ μία ἄλλη θεώρηση θεῶν καί κόσμου, διαφορετική ἀπό τήν παλαιότερη, στήν ὁποία στηριζόταν ὁ κόσμος τῆς ὠραίας φαινομενικότητας. Ἡ ἀναγνώριση τῶν φρικαλεοτήτων καί τῶν παραλογοισμῶν τῆς ὑπαρξῆς, ἡ ἀταξία καί τό ἄνευ λογικοῦ εἶρμου σχέδιο — δηλαδή ἡ τεράστια ὀδύνη πού ἐπικρατεῖ γενικά σ' ὅλη τή φύση — ξεσκέπασαν τίς τόσο ἔντεχνα συγκαλυμμένες μορφές τῶν Ἐρινυῶν, τῆς Μέδουσας καί τῆς Μοίρας: οἱ θεοί τοῦ Ὀλύμπου βρέθηκαν σέ πολύ μεγάλο κίνδυνο. Σώθηκαν ἀπό τήν Τραγωδία καί τήν Κωμωδία, βουτῶντας κι αὐτοί στή θάλασσα τοῦ ὑπέροχου καί τοῦ γελοίου· ἔπαψαν νά εἶναι ἀπλά καί μόνο «ὠραῖοι», κι ἀπορρόφησαν, τρόπον τινά, τήν παλιά ἐκείνη ἱεραρχία τῶν θεῶν καί τήν ὑψηλοφροσύνη τους. Τώρα χωρίζονται σέ δύο ὁμάδες: λιγιστοί μένουν στή μέση, ἄλλοτε ὡς θεότητες τοῦ ὑπέροχου κι ἄλλοτε ὡς θεότητες τοῦ γελοίου. Πρό παντός ὁ Διόνυσος ἔλαβε τόν διπλό αὐτό χαρακτήρα.

Σέ δύο τύπους ἀνθρώπων φαίνεται μέ τόν καλύτερο τρόπο πῶς ξανάστησαν τή ζωή τους οἱ Ἕλληνες κατὰ τήν ἐποχή τῆς Τραγωδίας: στόν Αἰσχύλο καί τόν Σοφοκλή. Ὁ πρῶτος, ὡς στοχαστής, ἐντοπίζει τό ὑπέροχο στή μεγαλοπρέπεια τῆς δικαιοσύνης. Ἄνθρωπος καί θεός ἀποτελοῦν κατ' αὐτόν μίαν κοινότητα μέ στενότερους δεσμούς: τό θεῖο, ἡ δικαιοσύνη, ἡ ἠθική καί ἡ εὐτυχία εἶναι ἀπολύτως ἀλληλένδετα γι' αὐτόν. Σέ τούτη τή ζυγαριά μετρίεται κάθε ὄντότητα, Ἄνθρωπος ἢ Τιτάνας. Οἱ θεοί ἀνασυγκροτοῦνται σύμφωνα μέ αὐτόν τόν τύπο δικαιοσύνης. Ἐτσι, λ.χ., ὁ δαίμων τῆς λαϊκῆς δοξασίας³⁴ ὁ ὁποῖος τάχα τύφλωνε καί παρέσυρε τούς ἀνθρώπους σέ σφάλματα — ἀπομεινάρι τοῦ πανάρχαιου ἐκείνου κόσμου τῶν θεῶν πού ἐκθρονίστηκε ἀπ' τούς Ὀλύμπιους — διορθώνεται καί γίνεται τώρα ἓνα ἐργαλεῖο στά χέρια τοῦ δίκαιου τιμωροῦ Δία. Ἡ ἐξίσου πανάρ-

χαιη — μά και ὡσαύτως ξένη πρὸς τοὺς Ὀλύμπιους θεοὺς — δοξασία σχετικὰ μέ τήν κατάρτα πού πέφτει σ' ἓνα γένος, ἀποδύεται ὅλη τή δριμύτητά της, μιά και κατὰ τόν Αἰσχύλο καμμιὰ ἀναγκαιότητα γιά ἐγκλημα δέν ὑπάρχει γιά τό ἄτομο και ὁ κάθε ἓνας μπορεῖ ἄρα νά ξεφύγει ἀπό αὐτό τό μονοπάτι — ὅπως συμβαίνει λ.χ. μέ τόν Ὀρέστη³⁵.

Ἐνῶ ὁ Αἰσχύλος βρῖσκει τό ὑπέροχο στήν ὑψηλοφροσύνη τῆς δικαιοσύνης πού ἀπονέμουν οἱ Ὀλύμπιοι θεοί, ὁ Σοφοκλῆς τό ἐντοπίζει — κατὰ παράξενο τρόπο — στήν ὑψηλοφροσύνη πού χαρακτηρίζει τό ἀδιάγνωστο τῆς δικαιοσύνης αὐτῆς. Ἐπαναφέρει πλήρως τή λαϊκή ἀποψη. Ὅχι τό δίκαιο ἀλλά τό ἄδικο ἐνός φρικτοῦ πεπρωμένου φαίνεται σ' αὐτόν ὑπέροχο ἢ τραγική μοῦσα πού τόν ἐνέπνεε ἦταν τό πραγματικά ἄλυτο αἰνίγμα τῆς Σφίγγας — Ὑπαρξῆς. Στόν Σοφοκλῆ τό πάθος μεταμορφώνεται, νοεῖται ὡς κάτι ἐξαγνιστικό. Ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στό ἀνθρώπινο και τό θεῖο εἶναι γι' αὐτόν ἀπροσμέτρητη: ἀπαιτεῖ συνεπῶς βαθιά ἐγκαρτέρηση και παραίτηση. Ἡ κύρια ἀρετή κατ' αὐτόν εἶναι ἡ σωφροσύνη, μιά ἀρετή κυρίως ἀρνητική. Ἡ ἀνθρωπότητα τῆς Ἡρωικῆς Ἐποχῆς, τήν ὁποία ἀνέβασε ὁ Σοφοκλῆς στή σκηνή, δέν διέθετε σωφροσύνη, κι ὅμως ἦταν ἡ εὐγενέστερη ἀνθρωπότητα. Τό πεπρωμένο της φανερώνει αὐτό τό ἀπέραντο χάσμα. Σφάλμα, ἀπό τήν ἄλλη, δέν ὑφίσταται — μονάχα ἀτελής γνώση τῆς ἀξίας και τοῦ ὅριου τῶν ἀνθρώπινων πραγμάτων.

Τούτη ἡ ἀποψη εἶναι ὅπως δὴποτε βαθύτερη και πιό ἐσωτερική ἀπό τήν αἰσχυλική, προσεγγίζει σέ σημαντικό βαθμό τήν ἀλήθεια τοῦ Διονύσου κι ἐκφράζεται χωρίς πολλά πολλά σύμβολα. Κι ὅμως! Μέσ στή διονυσιακή κοσμοθεώρηση ἀναγνωρίζουμε συμπεπλεγμένη τήν ἠθική ἐπιταγή τοῦ Ἀπόλλωνος. Στόν Αἰσχύλο, ἡ ἀποστροφή διαλύεται μέσ στό ὑπέροχο δέος ἐνώπιον τῆς σοφίας πού ἐπικρατεῖ στήν παγκόσμια τάξη, καθ' ὅτι ὁ ἀνθρώπος λόγω τῆς ἀδυναμίας του μέ δυσκολία τή διακρίνει. Στόν Σοφοκλῆ, τοῦτο τό δέος μεγαλώνει ἀκόμη περισσότερο, γιατί ἡ σοφία αὐτή εἶναι ὅπως ἀνεξιχνίαστη. Πρόκειται γιά μιά διάθεση καθαρῆς εὐσέβειας, πού κανέναν ἀγῶνα δέν δίνει, ἐνῶ ἡ εὐσέβεια τοῦ Αἰσχύλου ἔχει καθῆκον νά δικαιολογεῖ συνεχῶς τή θεϊκή δικαιοσύνη κι ὡς ἐκ τούτου σταματάει πάντοτε μπροστά σέ νέα προβλήματα. Τά «ῥοια τοῦ ἀνθρώπου», πού ὁ Ἀπόλλων προστάζει νά ἐρευνήσουμε, εἶναι γιά τόν Σοφοκλῆ διαγνώσιμα, μολονότι στενότερα και πιό περιορισμένα ἀπ' ὅ,τι τά

ἐννοοῦσε ὁ Ἀπόλλων κατὰ τήν προδιονυσιακή ἐποχή. Ἡ ἀτελής γνώση τῶν ἀνθρώπων γιά τόν ἑαυτό τους εἶναι τό σοφοκλειο πρόβλημα, ἐνῶ τό αἰσχυλεῖο εἶναι ἡ ἀτελής γνώση τῶν ἀνθρώπων γιά τοὺς θεοὺς.

Ἡ εὐσέβεια — παράξενη μάσκα τῆς ζωικῆς ὀρμῆς! Ἀφοσίωση σ' ἓναν τέλειο ὄνειρόκοσμο, στόν ὁποῖον ἔχει δοθεῖ ἡ ὑψιστή ἠθική σοφία! Φυγή ἀπ' τήν ἀλήθεια, γιά νά τή λατρέψουμε τελικά ἐξ ἀποστάσεως, στά σύλληψα καθώς εἶναι κρυμμένη! Συμφιλίωση μέ τήν πραγματικότητα, ἀκριβῶς γιατί εἶναι αἰνιγματική! Παρέκκλιση ἀπό τή λύση τοῦ αἰνίγματος, γιατί ἐν πάσῃ περιπτώσει δέν εἴμαστε θεοί! Χαρούμενη βουτιά στή λάσπη, γαλήνη στή δυστυχία! Ὑπέρτατη κατάργηση τοῦ ἑαυτοῦ στήν ὑπέρτατη ἐξωτερικέυση τοῦ ἀνθρώπου! Ἡ ἐξυμνηση και ἡ μεταμόρφωση τῶν φοβήτρων και τῶν ἀποτροπιασμῶν τῆς ὑπαρξῆς τό φάρμακο πού θά μᾶς σώσει ἀπό τήν ὑπαρξή! Εὐφροσύνη ζωῆ μέσ στήν περιφρόνηση τῆς ζωῆς! Θρίαμβος τῆς βούλησης στήν ἀρνησή της!

Σέ αὐτό τό ἐπίπεδο γνώσης ὑπάρχουν μονάχα δύο ὁδοί: τοῦ ἁγίου και τοῦ τραγικοῦ καλλιτέχνη. Τό κοινό πού ἔχουν και οἱ δύο τους εἶναι ὅτι μποροῦν νά συνεχίζου νά ζοῦν παρά τή σαφῆ γνώση τῆς μηδαμινότητας τῆς ὑπαρξῆς, χωρίς νά νιώθουν κάποιο ρήγμα στήν κοσμοθεώρησή τους. Ἡ ἀποστροφή γιά τή συνέχιση τῆς ζωῆς ἐκλαμβάνεται ἐδῶ ὡς μέσο δημιουργίας, εἴτε ἐξαγνιστικῆς εἴτε καλλιτεχνικῆς. Τό ἀποτρόπαιο και τό παράλογο ἐξυψώνει, γιατί ἀπελευθερώνει ἀπό τόν φόβο και τήν ἀποστροφή, ἐπομένως γιατί μόνο φαινομενικά³⁶ εἶναι ἀποτρόπαιο ἢ παράλογο. Ἡ δύναμη τῆς μαγείας τοῦ διονυσιασμοῦ ἐπιβεβαιώνεται ἀκόμη κι ἐδῶ, στό κορυφαῖο σημεῖο αὐτῆς τῆς κοσμοθεώρησης: τό πραγματικό διαλύεται μέσ στό φαινομενικό, και πίσω του φανερώνεται ἡ ἐνοποιημένη φύση τῆς βούλησης, περιβεβλημένη πιά ἀπό τόν ἐκτυφλωτικό μανδύα³⁷ τῆς ἀλήθειας, ἀπό τή δόξα τῆς σοφίας. Ἡ ψευδαίσθηση, ἡ παραίσθηση βρῖσκεται στό ἀπόγειό της.

Καταλαβαίνουμε τώρα πιά γιατί ἡ ἴδια ἡ βούληση, ἡ ὁποία ἔριζε τόν ἀρχαιοελληνικό κόσμο στήν ἀπολλώνεια ἐκφάνσή του, συμπεριέλαβε τήν ἄλλη του ἐκφάνση, τήν διονυσιακή. Ἡ πάλι τῶν δύο αὐτῶν ἐκφάνσεων εἶχε ἓναν ἐξαιρετικό σκοπό: νά δημιουργήσει μίαν ἀνώτερη δυνατότητα ὑπαρξῆς, και μέσα σ' αὐτή νά ἐξυμνήσει — μέσ τῆς τέχνης — κάτι ἀκόμη πιό ὑψηλό. — (1870)

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ἀντίγραφο τῆς Διονυσιακῆς Κοσμοθεώρησης (συγκεκριμένα: τῶν τριῶν περίπου κεφαλαίων, μέ ἀρκετές παραλλαγές), πού ὁ Nietzsche πρόσφερε ὡς δῶρο στήν Κοζίμα Βάγκνερ τά Χριστούγεννα τοῦ 1870.

2. Schönes Schein.
3. Bildenden Kunst.
4. Schein.
5. Der Scheinende.
6. Schönheit.

7. Ἐξ προσέξει ἐδῶ ὁ ἀναγνώστης τή συγγένεια (παρηχητική ἢ ἐτυμολογική) τῶν λέξεων *Der Scheinende*, (*schönes*) *Schein*, *Schönheit*, πού συνυφαίνει ὁ Nietzsche μέ τό βαθύτερο χαρακτῆρα τοῦ Ἀπόλλωνος. Τό ἀντίστοιχο σημασιολογικό πλαίσιο «φεγγερόβολος», («ώραία» φαινομενικότητα, «ώραιότητα» δυστυχῶς δέν σώζει πάντα τήν παρηχητική χροιά. Πάντως, δεδομένης τῆς ἐτυμολογικῆς συγγένειας τῶν λέξεων «φῶς» καί «φαίνω», μεταφράσαμε φεγγερόβολος (κι ὄχι ἀκτινοβόλος), ὡραία φαινομενικότητα (κι ὄχι ὡραία ὄψη). Παρακάτω ὁ Nietzsche χαρακτῆρίζει τόν Ἀπόλλωνα *Wahrsagende Gott* (θεό μάντη). Ἐφόσον ὅμως ὁ Ἀπόλλων ἀντιπροσωπεύει «τήν ἀνώτερη ἀλήθεια καί τήν ἐντέλεια» τῆς ὄνειρικῆς κατάστασης, κι ἐφόσον τό *Wahrsagende Gott* κυριολεκτικά σημαίνει «θεός πού λέγει τήν ἀλήθεια» — γιά νά γίνει κατανοητό τό ἐτυμολογικό-παρηχητικό παιχνίδι τῶν λέξεων, προσθέσαμε τήν παράθεση «φανερωτής τῆς ἀλήθειας», θέλοντας νά μείνουμε ταυτόχρονα πιστοί στό σημασιολογικό πλαίσιο «φῶς, φαίνω, φαίνεσθαι».

8. *Wahrsagende Gott*.
9. Schein.

10. *Sonnenhaft*, λαμπρό κι ἀκτινοβόλο.

11. *In nur angedeuteten Tönen*: μέ ἤχους πού μονάχα ὑπανίσσονται (ἐδῶ ἀπηχεῖ ἡ ἡρακλείτεια ρήση γιά τόν ἐν Δελφοῖς Ἀπόλλωνα, πού οὔτε λέγει οὔτε κρύβει ἀλλά μονάχα ὑποσημαίνει.)

12. *Tonarten*. Δηλαδή τῆς διατονικῆς κλίμακας.
13. Ἐἴτε ἐξ αὐτοῦ τοῦ χάους εἴτε ἐξ ἑαυτοῦ.
14. Ἀρχιτέκτονας καί γλύπτης τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα.
15. *Βάγκχαι* 680. Ἡ μετάφραση ἀκολουθεῖ τήν ἀπόδοση τοῦ Νίτσε.

16. Ἡ ἀραίωση εἶναι τοῦ μεταφραστῆ.

17. *Οἰδ.* K. 1224.

18. *Leiden*.

19. *Sonnenschein*. Ἐδῶ ὁ Nietzsche παίζει παρηχητικά μέ τό *schönes Schein* (ώραία φαινομενικότητα). Προτιμήσαμε τήν ἀπόδοση ἡλιοφάνεια προσπαθώντας νά σώσουμε κάπως τήν παρήχηση.

20. Ὀδύσεια 489-491.

21. *Wahnbild*.

22. *Leiden*.

23. Θυμίζουμε ὅτι οἱ ἐσώτατες σκέψεις τῆς φύσης εἶναι «τό γνέσιμο τῆς βούλησης μέσα καί πάνω ἀπ' ὅλα τά φαινόμενα» (βλ. ἀν.).

24. *Leidensfähigkeit*.

25. Ἑλληνικά στό κείμενο.

26. Δηλαδή, τήν ὀπτασία πού «εἶδε» ὁ γλύπτης.

27. *Kultur*.

28. *Kultur*.

29. Ἑλληνικά στό κείμενο.

30. Ἑλληνικά στό κείμενο.

31. Ἑλληνικά στό κείμενο.

32. *Das Erhabene*. Παραπομπή τοῦ ἴδιου τοῦ Nietzsche στό περιθώριο: «Ὁ κόσμος ὡς βούληση καί ὡς παράσταση I.»

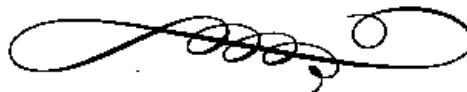
33. *Entladung*.

34. Ἐννοεῖ τόν Ἀλάστορα.

35. Στά *Προλεγόμενα* στούς «*Χοηφόρους*» τοῦ *Αἰσχύλου* (KGA Abt 2, τ. 2, σ.13), ὁ Nietzsche ἐπισημαίνει: «Ὁ ποιητής προϋποθέτει ἐλεύθερη ἀπόφαση. Δέν ὑπάρχει κανένας ἀπόλυτος νετερμινισμός. Λέει ἡ *Κλυταιμνήστρα* (910): — Ἡ *Μοῖρα*, γιέ μου, σ' ὅλα εἶν' ἡ αἰτία. — *Λοιπόν καί τοῦ δικοῦ σου φόνου, ἡ Μοῖρα...* — *Φυλάξου ἀπό τίς Ἐρινύες τῆς μάνας!* — *Καί πῶς ἀπ' τοῦ πατέρα μου, ἂν σ' ἀφήσω;* Ἐπομένως, στόν Ὀρέστη δέν δρᾷ ὁ δαίμων πού παρασύρει σέ τυφλή ἐκδίκηση [δηλ. ὁ Ἀλάστωρ]. Σημαντικό: — *Τί νά κάνω, Πυλάδη; Πῶς νά σφάξω τή μάνα μου;* (899)»

36. Ἡ ἀραίωση εἶναι τοῦ μεταφραστῆ.

37. *Blendenden Mantel der Wahrheit* (ἀλλιώως: τό *πλανερὸ πρόσχημα* τῆς ἀλήθειας).

Ἡ αἰσθητική αποτύπωση τῆς ἠθικῆς στό ἔργο τοῦ Jean-Paul Sartre

Μιχάλης Κατσιμίτσας

Η παρούσα διατριβή διερευνᾷ τὴν ἔκφραση τῆς σαρτρικῆς ἠθικῆς μέσα ἀπὸ τὰ λογοτεχνικά καὶ θεατρικά ἔργα του, καθὼς καὶ ἀπὸ τὰ ὑπάρχοντα κινηματογραφικά σενάρια πού ἔγραψε ὁ Γάλλος φιλόσοφος.

Ἐπειδὴ γιὰ τὴν διερεύνηση αὐτὴ εἶναι ἀπαραίτητη ἡ γνώση τῆς ἠθικῆς τοῦ Sartre, ὅπως ἐκφράζεται στὰ φιλοσοφικά του κείμενα, ἀναζητήθηκε ἡ σαρτρικὴ ἠθικὴ καὶ οἱ μεταβολές της καθ' ὅλη τὴν διάρκεια τῆς φιλοσοφικῆς πορείας τοῦ Sartre, ἀπὸ τὰ πρῶτα κείμενά του (διηγήματα) ὡς τὴν τελευταία συνέντευξη-σχεδιάγραμμα μιᾶς νέας ἠθικῆς, ἡ ὁποία ἔλαβε χώρα λίγους μῆνες πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατό του. Ἡ ἔρευνα ἐδειξε, πέρα ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῆς σαρτρικῆς ἠθικῆς, πὼς κινητήριος μοχλὸς τῆς σαρτρικῆς σκέψης εἶναι ἓνα τρίπτυχο ἐννοιῶν (ἀπόλυτο-ἠθικὴ-μεταφυσική), τῶν ὁποίων οἱ σχέσεις μεταβάλλονται ἀνά περιόδους, ὅπως μεταβάλλεται καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς ἔννοιας «ἀπόλυτο», χωρὶς ὥστόσο ποτέ οἱ ἔννοιες αὐτές νὰ διαχωρίζονται ἐντελῶς ἢ μία ἀπὸ τὴν ἄλλη.

Τὸ *Μέρος Πρῶτο* ἀφορᾷ στὴν «Αἰσθητικὴ καὶ ἠθικὴ στή φιλοσοφία τοῦ Jean-Paul Sartre». Λαμβάνει χώρα μιά συγκεντρωτικὴ ἐξέταση τῶν βασικῶν στοιχείων τῆς σαρτρικῆς αἰσθητικῆς, ἡ ὁποία ποτέ δὲν ἀναπτύχθηκε σέ πλήρη καὶ συνεκτικὴ θεωρία. Στὴν συνέχεια καταδεικνύεται ἡ κεντρικὴ θέση πού κατέχει ἡ ἠθικὴ στὸν στοχασμὸ τοῦ Γάλλου φιλοσόφου καὶ ἡ διαπλοκὴ μεταξύ ἠθικῆς καὶ αἰσθητικῆς.

Στὸ *Μέρος Δεύτερο* ἐξετάζεται «Ἡ σαρτρικὴ ἠθικὴ καὶ αἰσθητικὴ κατὰ τὴν διάρκεια τῆς πρώιμης περιόδου (1922-1939)». Ἐδῶ γίνεται

συστηματικὴ σύνθεση τῶν προσπαθειῶν τοῦ νεαροῦ Sartre γιὰ διαμόρφωση μιᾶς ἠθικῆς θεωρίας, κυρίως μέσα ἀπὸ τὰ πρώιμα διηγήματά του. Στὴν συνέχεια ἐντοπίζεται καὶ ἀναλύεται ἡ ἐμφάνιση τοῦ τρίπτυχου ἀπόλυτο-ἠθικὴ-μεταφυσική καὶ τῶν μεταβολῶν πού ὑφίσταται στὴν συγκεκριμένη περίοδο. Τέλος, ἐξετάζεται ἡ ἠθικὴ πού ἐκφράζουν ἡ *Ναυτία*, τὸ διήγημα *Ἀποξένωση*, καθὼς καὶ ἡ συλλογὴ διηγημάτων τοῦ *Τοίχου*. Διαπιστώνεται πὼς τοῦτα ὄχι μόνον ἐκφράζουν τὴν πορεία τῆς σαρτρικῆς ἠθικῆς τῆς συγκεκριμένης περιόδου, ἀλλὰ συμπληρώνουν τὴν εἰκόνα της, ὅπως δίνεται ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα κείμενα πού ἀνήκουν ἢ ἀφοροῦν σέ αὐτὴν τὴν περίοδο.

Ἐκεῖνο πού ἐξετάζεται στὸ *Μέρος Τρίτο* εἶναι «Ἡ σαρτρικὴ ἠθικὴ θεωρία κατὰ τὴν διάρκεια τῆς ὄριμης περιόδου (1939-1980) καὶ ἡ αἰσθητικὴ ἀποτύπωσή της». Τὸ 1939 ἀποτελεῖ ὁρόσημο γιὰ τὸν φιλοσοφικό στοχασμὸ τοῦ Sartre, καθὼς τότε ἀρχίζει ἡ περίοδος τοῦ κατ' ἐξοχὴν ἀθεϊστικοῦ ὑπαρξισμού. Διερευνᾶται ἡ μεταβολὴ πού ὑφίσταται τὸ τρίπτυχο τῶν ἐννοιῶν ἀπόλυτο-ἠθικὴ-μεταφυσική. Ἐπίσης διερευνᾶται ἡ ἠθικὴ πού ἐκφράζεται σέ ὅλα τὰ κείμενά του, ἀπὸ τὰ σημαντικώτερα καὶ πλέον γνωστά (*Εἶναι καὶ μηδέν*, *Κριτικὴ τοῦ διαλεκτικοῦ λόγου*) μέχρι ἄρθρα γραμμένα γιὰ διάφορες περιστάσεις. Στὴν συνέχεια μελετῶνται τὰ θεατρικά ἔργα, μυθιστορήματα καὶ σενάρια, διερευνᾶται ἡ ἠθικὴ πού αὐτὰ ἐκφράζουν καὶ ἐντοπίζονται τὰ ἐπιπλέον στοιχεῖα πού παρέχουν ἀναφορικά πρὸς τὴν σαρτρικὴ ἠθικὴ, ὅπως ἐκφράζεται στὰ ὑπόλοιπα (φιλοσοφικά καὶ μὴ) κείμενα τοῦ Γάλλου φιλοσόφου. Ἡ μελέτη τῶν θεατρικῶν καὶ λογο-

Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορία ὑποβλήθεισα στὸ Τμῆμα Φιλοσοφίας-Παιδαγωγικῆς-Ψυχολογίας (Τομέας Φιλοσοφίας) τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Ὑποστηρίχθηκε τὸν Ἰανουάριο τοῦ 2003 καὶ ἐγκρίθηκε ὁμοφώνως μέ ἄριστα.

Ο Jean-Paul Sartre και η Simone de Beauvoir.

τεχνικών κειμένων, όπως και των σεναρίων, χωρίζεται σε δύο περιόδους. Στην πρώτη, 1939-50 (περιλαμβάνονται τά: Μπαριονά ή ο γιός του κεραυνού, Οί μύγες, Κεκλεισμένων των θυρών, Αντίσταση, Άταφοι νεκροί, Η αξιοσέβαστη πόρνη, Ο κύβος έρρίφθη, Τά βρώμικα χέρια, Τό γρανάζι, Οί δρόμοι τής ελευθερίας [Η ήλικία τής λογικής, Η αναστολή, Ο θάνατος στην ψυχή, Παράξενη φίλια, Η τελευταία ευκαιρία]), παρατηρείται μετάβαση του σαρτρικού στοχασμού από τό άτομο, εξεταζόμενο ως απομονωμένο πρόσωπο, στην ένταξή του στην ομάδα, διατηρώντας ταυτόχρονα τήν προσωπικότητά του. Στην δεύτερη περίοδο, 1950-60, (περιλαμβάνονται τά: Ο διάβολος και ο καλός θεός, Η βασί-

λισσα Άλμπεμάρλ ή ο τελευταίος τουρίστας, Κεάν, Νεκρασόφ, Φρόυντ, Οί έγκλειστοι τής Άλτόνα), παρατηρείται επιστροφή στην μελέτη του ατόμου και λαμβάνει χώρα μία διαλεκτική διερεύνηση των σχέσεων ατόμου-ομάδας.

Στό τελευταίο κεφάλαιο του μέρους αυτού εξετάζεται ή σαρτρική ήθικη τήν περίοδο 1960-80, όπου δέν γράφεται κανένα θεατρικό, λογοτεχνικό ή σεναριακό έργο (μέ εξαίρεση μία διασκευή των Τρωάδων του Έυριπίδη). Η εξέταση αυτή είναι απαραίτητη, προκειμένου νά συμπληρωθεί ή εικόνα τής ήθικης του Jean-Paul Sartre, καθώς αυτήν τήν περίοδο εκδίδεται ένα από τά σημαντικώτερα φιλοσοφικά έργα του, ή Κριτική του διαλεκτικού λόγου.

2

Βιβλιο- φορίες

Κορνήλιος ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ, Διάλογοι, εκδόσεις "Υψιλον, Αθήνα 2001, 121 σσ.

Οι Διάλογοι αποτελούν συζητήσεις του φιλοσόφου Κορνήλιου Καστοριάδη με στοχαστές που προέρχονται από έντελως διαφορετικούς χώρους. Ο Καστοριάδης συνομιλεί με τον Μεξικανό ποιητή Όκτάβιο Πάζ, με τον ψυχαναλυτή Ζάν-Λύκ Ντοννέ, με τον βιολόγο Φρανσίσκο Βαρέλα και με τον μαθηματικό Άλαιν Κόν. Και οι τέσσερις αυτοί «διάλογοι» προέκυψαν από ραδιοφωνικές εκπομπές, φέρουν έτσι έντονα τα γνωρίσματα που χαρακτηρίζουν τον ραδιοφωνικό λόγο, την απλότητα της γλώσσας, την ζωντάνια και την οικειότητα του ύφους, την συνεχή ροή της συζήτησης.

Ο Όκτάβιο Πάζ συνδέεται με τον Καστοριάδη με μία πολύχρονη φιλική σχέση, αλλά και με μία ιδιαίτερη πνευματική συγγένεια. Έστιάζουν αρχικά την συζήτησή τους σε μία διάγνωση των ασθενειών της νεωτερικής εποχής. Ο πρώτος πιστεύει ότι η ίδια ή υλική αφθονία είχε τά αντίθετα αποτελέσματα από αυτά που υπολογίζαμε, νεκρώνοντας τις πνευματικές δυνάμεις και επιφέροντας την μαζοποίηση, τον κομφορμισμό και την παθητικότητα στις ανεπτυγμένες κοινωνίες, ενώ δημιούργησε τεράστιες ανισότητες και προκάλεσε μεγάλα προβλήματα, υλικού χαρακτήρα, στις υποανάπτυκτες περιοχές του πλανήτη. Ο Καστοριάδης, από την άλλη, δεν συμφωνεί πως η αφθονία είναι η αιτία της γενικότερης κρίσης αξιών της εποχής, υποστηρίζοντας ότι αυτά τα δύο φαινόμενα λειτουργούν παράλληλα. Τά αιτία της κρίσης πρέπει, κατ' αυτόν, να αναζητηθούν στον ίδιο τον πνευματικό χώρο, στην νοοτροπία που ανάγει την οικονομία σε κέντρο όλης της κοινωνικής δραστηριότητας. Μία νοοτροπία που αποδεικνύεται ουτοπική και καταστροφική, ιδίως μετά την κατάρρευση των επαναστατικών ιδεολογιών και την διάψευση της ιδεολογίας της προόδου, η οποία υποστήριζε ότι η οικονομική ανάπτυξη θα έφερνε και την ελευθερία, την δημοκρατία, την ευτυχία.

Η έξοδος από την κρίση μπορεί να σημαίνει

μόνο τη δημιουργία μιας νέας κοινωνίας και ενός νέου τύπου ανθρώπου. Ο Πάζ και ο Καστοριάδης όμως αντιλαμβάνονται διαφορετικά τον όρο «δημιουργία». Για τον πρώτο, ο όρος σημαίνει τον συνδυασμό προϋπάρχοντων στοιχείων, που δεν μπορούν να μας δώσουν τίποτε πρωτότυπο. Για τον δεύτερο, η δημιουργία συντελείται κατά την εμφάνιση νέων, έντελως πρωτότυπων μορφών. Ως παράδειγμα φέρει την εμφάνιση της αρχαίας ελληνικής πόλης, ενός ολότελα νέου ιστορικά πολιτικο-κοινωνικού σχηματισμού. Η διαφορά αυτή στην αντίληψή τους καθορίζει και τις διαφορετικές προτάσεις τους. Ο Πάζ στηρίζει τις ελπίδες του στον επαναπροσδιορισμό της έννοιας του προσώπου, πέρα από την χριστιανική της απόχρωση και μέσα στα συμφραζόμενα της νέας εποχής. Βρίσκει στήριγμα στην βιολογία, η οποία, παρ' ότι είναι μία καθαρά υλιστική επιστήμη, αποδέχεται την ιδιαιτερότητα και την μοναδικότητα του κάθε ενός μας. Επιπλέον, η έννοια του προσώπου πρέπει να συμπληρώνεται από την άλληλεγγύη, ως αποτέλεσμα της ανακάλυψης μιας κοινής καταγωγής, που μας συνδέει όχι μόνο με τους άλλους ανθρώπους, αλλά και με όλη την υπόλοιπη φύση. Η σύγχρονη επιστήμη, και πάλι, μας βοηθά να κατανοήσουμε ότι όλα τα όντα, οργανικά και άοργανα, δεν είναι τίποτε περισσότερο από «ίνες του κόσμου». Η θεωρία της εξέλιξης δείχνει ότι όλοι οι ζωντανοί οργανισμοί συνδέονται με δεσμούς συγγένειας, ενώ η σύγχρονη φυσική έχει αποδείξει ότι όλοι αποτελούμε στην κυριολεξία παιδιά των άστρων, των χημικών κοσμικών έργαστηρίων που δημιουργούν όλα τα χημικά στοιχεία της φύσης. Από την άλλη πλευρά, ο Καστοριάδης δραματίζεται μία αυτόνομη κοινωνία, που θα αποτελείται από αυτόνομα άτομα, τα οποία δεν θα δεσμεύονται από την παράδοση και τό παρελθόν, αλλά θα μπορούν να εκφραστούν ελεύθερα και να δημιουργήσουν καινοφανείς ιστορικές μορφές.

Κατά την συζήτησή του με τον ψυχαναλυτή Ζάν-Λύκ Ντοννέ, ο Καστοριάδης επανέρχεται στο θέμα της αυτονομίας, όποτε προσπαθεί να φωτίσει την ψυχολογική του πλευρά. Απαραίτητος,

λοιπόν, ὄρος γιά τήν θεμελίωση τῆς αὐτονομίας θεωρεῖται ἡ ἀποδοχή τῆς θνητότητάς μας καί μεγάλη πρόκληση εἶναι νά ἀποδεχτεῖ ἡ ἀνθρωπότητα ὅτι «εἴμαστε θνητοί, τόσο ὡς ἄτομα ὅσο καί ὡς πολιτισμός, καί πῶς αὐτό δέν ἀναιρεῖ τό νόημα τῆς ζωῆς μας» (σ. 57). Γιατί κάτω ἀπό τό κενό νοήματος πού χαρακτηρίζει τήν ἐποχή μας κρύβεται ὁ φόβος τοῦ θανάτου. Φόβος πού ξεπερνιόταν ἀπό τήν κυριαρχία τῶν ἀποστεωμένων πλέον ιδεολογιῶν, εἴτε αὐτές ἦταν ἐπαναστατικές εἴτε βασίζονταν στό ὄραμα τῆς προόδου, καθώς παρεῖχαν στόν ἄνθρωπο τήν ψευδαίσθηση ὅτι ἐντάσσεται σέ ἕνα εὐρύτερο σχέδιο πού ἐπιβάλλει ἡ ἴδια ἡ ἱστορία καί συνεισφέρει στήν πραγμάτωση ἑνός ἔσχατου σκοποῦ. Φόβος πού παλαιότερα ὀδηγοῦσε τοὺς ἀνθρώπους στήν ὑποχωρούσα στήν ἐποχή μας θρησκεία καί στοὺς κόλπους τοῦ Θεοῦ. Ἐάν συνειδητοποιήσουμε αὐτόν τόν φόβο μας καί τίς αὐταπάτες πού γεννᾶ, ἀπό ἐκεῖ καί πέρα ἀρκεῖ ὁ ἐγωισμός τοῦ ἀνθρώπου καί μόνο, γιά νά τόν κάνει νά πιστέψει ὅτι ἡ ζωὴ του ἔχει κάποιο νόημα. Ἐνα νόημα πού ἀνακαλύπτει μόνος του, πού «βρίσκεται ἀκριβῶς μέσα στή δραστηριότητα πού τό δημιουργεῖ» (σ. 59).

Στό ἔργο τοῦ βιολόγου Φρανσίσκο Βαρέλα, ὁ Καστοριάδης ἐντοπίζει ἐνισχυτικά στηρίγματα γιά τήν θεωρία του τῆς αὐτονομίας στόν χώρο τῆς βιολογίας, ὅπως κάνει καί ὁ Πάζ στό ἔργο νευροβιολόγων σάν τόν Ἐντελμαν. Στόν τρίτο διάλογο, παρουσιάζεται ἀπό τόν Βαρέλα ἡ ἔννοια τῆς αὐτοποίησης: τῆς ιδιότητας κάθε ζωντανοῦ οργανισμοῦ νά μορφοποιεῖ τὰ ἐρεθίσματα τοῦ περιβάλλοντος μέ τέτοιον τρόπο, ὥστε νά μπορέσει νά τὰ ἀφομοιώσει. Κατ' αὐτόν τόν τρόπο, ἕνα ἔμβιο ὄν νοσηματοδοτεῖ τόν κόσμο γύρω του, ἕναν κόσμο πού στήν οὐσία δέν εἶναι τίποτε παραπάνω ἀπό μιά ἀπλή μᾶζα φυσικῶν ἀντικειμένων. Ὁ ἴδιος ὁ Βαρέλα μιλά γιά «τό φανταστικό στήν πρωταρχή τῆς ζωῆς» (σ. 71), τήν βιολογική βάση τῆς ἔννοιας τῆς αὐτονομίας, ἀναγνωρίζοντας κάποιου εἶδους συνέχεια ἀνάμεσα στά βιολογικά φαινόμενα καί στόν κοινωνικό χώρο.

Ἡ θεωρία τῆς αὐτοποίησης ἀντιπαρατίθεται στό μοντέλο τοῦ ὑπολογιστή, πού εἰσάγεται κυρίως ἀπό τόν Τούρινγκ καί ἀνάγει τό σύνολο τῆς ψυχικῆς ζωῆς σέ ἕναν σύνθετο ὑπολογιστικό μηχανισμό. Γιά τόν Καστοριάδη, αὐτό τό μοντέλο συσχετισμοῦ ἀνθρώπου καί μηχανῆς, ὅσο καί νά φαίνεται θετικιστικό, εἶναι στήν οὐσία του ἰδεαλιστικό: ἀπομονώνει τήν γνωστική διαδικασία ἀπό τόν ψυχικό παραστασιακό ροῦ, πού εἶναι ἀδιαχώριστος ἀπό τό αἰσθηματικό καί τό προθεσιακό στοιχεῖο. Καί εἶναι ἀμφίβολο ἂν θά μπορέσουμε ποτέ νά τυποποιήσουμε τίς ἐπιθυμίες, τὰ πάθη καί τήν φαντασία, ὥστε νά κατασκευάσουμε ἕναν ἀνά-

λογο ὑπολογιστή. Ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Καστοριάδης, κάτι τέτοιο φαντάζει ἀδύνατο, καθώς ἐμπεριέχει μιά *contradictio in terminis*. Γιατί κάθε τυποποίηση ἔχει ταυτιστικό χαρακτήρα: μέ παραγωγικό τρόπο, συνάγει μιά σειρά ἀπό προτάσεις — ἢ, στήν συγκεκριμένη περίπτωση, μηχανικές πράξεις —, βασίζομενη σέ ἕναν ἀριθμὸ ἀξιωματῶν. Ἀντίθετα, οἱ ψυχικές καί κοινωνικές διαδικασίες ἔχουν μαγματικό χαρακτήρα: δέν ὑπάρχουν στεγανά ἀνάμεσά τους, χαρακτηρίζονται ἀπό μιά συνεχῆ ροή, πού μπορεῖ νά καταλήξει ἀκόμη καί στήν δημιουργία νέων ἀξιωματῶν, νέων θεωριῶν. Δημιουργία πού «δέν προκύπτει ποτέ *in nihilo* ἢ *cum nihilo*: ὡς μορφή», ὅμως, «εἶναι *ex nihilo*» (σ. 83).

Βέβαια, ὁ Καστοριάδης ἀντιμετωπίζει τήν θεωρία τοῦ Τούρινγκ ὡς μιά μόνο ἀπό τίς ἐκφάνσεις τοῦ ἀναγωγιστικοῦ τρόπου σκέψης. Ἀπέναντι στήν πίστη τοῦ ἀναγωγισμοῦ, ὅτι ὅλες οἱ μορφές στό σύμπαν μποροῦν νά ἐξηγηθοῦν ὡς συνδυασμοί μιᾶς σειρᾶς ἀπλοῦστερων μορφῶν, θέτει τήν ὄντολογική ἀποψή του περὶ τῆς δημιουργίας. Ἡ ἔννοια τῆς δημιουργίας εἶναι τόσο πλατιά, πού ἀναφέρεται ὄχι μόνο στόν ἄνθρωπο, ἀλλά καί στό σύνολο τῆς πραγματικότητας. Γιά τόν Καστοριάδη, «τό ὄν εἶναι δημιουργία..., ιδιότητα τοῦ ὄντος εἶναι νά προκαλεῖ τήν ἀνάδυση νέων μορφῶν» (σ. 88). Πρόκειται γιά δύο ἐκ διαμέτρου ἀντίθετες ἔσχατες ἀπόψεις γιά τόν κόσμο καί τόν ἄνθρωπο. Τό ἐρώτημα πού γεννᾶται σέ ἐμᾶς εἶναι ἂν ἡ ἐπιλογή ἀνάμεσά τους ἀποτελεῖ μόνο θέμα διαφορετικῆς ὀπτικῆς ἢ ἂν ἔχουμε λόγους νά διαλέξουμε τή μία ἀπό τίς δύο.

Ὁ Καστοριάδης στηρίζει τήν ἐπιλογή του σέ ἕνα ἐπιχείρημα πραγματιστικοῦ χαρακτήρα. Ἀναφέρει ὅτι ἡ δική του ἀποψη περὶ δημιουργίας εἶναι ἱκανή νά μᾶς ἀπελευθερώσει καί μᾶς ἐπιτρέπει νά δράσουμε πολιτικά. Ἐτσι, μποροῦμε νά ἐλπίζουμε ὅτι ἡ αὐτόνομη δράση εἶναι δυνατή καί ὅτι ὁ κοινωνικός ντετερμινισμός δέν εἶναι ἀναπόφευκτος. Νέες ἱστορικές μορφές, νέοι κοινωνικο-πολιτικοί σχηματισμοί, εἶναι δυνατόν νά ἀναδυθοῦν ἀνά πάσα στιγμή, καθώς ὁ ἄνθρωπος δέν εἶναι δέσμιος τῆς παράδοσης καί τοῦ πεπρωμένου. Καί τίποτα δέν ἀντιτίθεται στήν δυνατότητα δημιουργίας μιᾶς αὐτόνομης κοινωνίας, πού θά ἀποτελεῖται ἀπό αὐτόνομα ἄτομα.

Τό θέμα τῶν σκεπτόμενων μηχανῶν ἐπανερχεται στόν διάλογο μέ τόν μαθηματικό Ἀλαίν Κόν. Ἡ ἀνάλυση τῆς μαθηματικῆς ἐργασίας παρέχει στόν Καστοριάδη ἄλλο ἕνα στηρίγμα γιά τήν ἀποψή του γιά τήν ἀνθρώπινη σκέψη. Γιατί ὁ μαθηματικός δέν περιορίζεται μόνο στόν λογισμό. Ὁ Κόν ἀναφέρει ὅτι διέρχεται καί ἀπό ἄλλα δύο στάδια, αὐτό τοῦ ἀναστοχασμοῦ, ὁπότε ἐπιστρέφει

στήν αφετηρία και επαναπροσδιορίζει την μέθοδο και την στρατηγική του, και εκείνο της ενόρασης, που ισοδυναμεί με *ὅ,τι ὁ Καστοριάδης αποκαλεί φαντασία: τήν ικανότητα νά ἐπινοοῦμε νέες μορφές, νέα ἀξιώματα και νέες θεωρίες.*

Ὁ ἀναγωγισμός παρουσιάζεται ἐδῶ στήν κυρίαρχη, στήν ἐποχή μας, ὕλιστική μορφή του. Ὁ ἰσχυρισμός του ἐνισχύεται ἀπό τήν μαθηματικοποίηση τῆς φυσικῆς, πού δείχνει ὅτι τά πάντα μποροῦν νά ἐξηγηθοῦν μέ βάση τήν κανονική συμπεριφορά τῆς ὕλης. Ὅμως, κατὰ τους συνομιλητές, φυσική και μαθηματικά δέν ταυτίζονται. Μοιάζουν μέ δύο σύνολα πού ἐμφανίζουν μία κοινή τομή, ὅπου ἡ φυσική ἐγγράφεται στήν μαθηματική πραγματικότητα. Ἀλλά ἔχουν και περιοχές χωρίς κανένα κοινό σημεῖο, πρᾶγμα πού δείχνει ὅτι ἡ κάθε μία πραγματικότητα δέν εἶναι ἀναγώγιμη στήν ἄλλη.

Ὁ ὕλισμός, λοιπόν, δέν ἀρκεῖ γιά νά ἐξηγήσει τά πάντα. Οἱ νοητικές συλλήψεις τῶν μαθηματικῶν, πού μελετοῦν τό ἄπειρο, δέν μποροῦν νά ἀναχθοῦν στόν ἀνθρώπινο ἐγκέφαλο· γιά τήν δημιουργία τῶν μαθηματικῶν, «ὁ ἐγκέφαλος εἶναι ἀναγκαῖα, ἀλλά καθόλου ικανή συνθήκη» (σ. 104). Πολύ περισσότερο ὅταν ἡ ἴδια ἡ ὕλιστική ἀποψη μοιάζει ἀβάσιμη, ἀπό τήν στιγμή πού ἡ ἴδια ἡ ὕλη, ὅπως δείχνει ἡ κβαντομηχανική, γλιστρᾷ μέσα ἀπό τά χέρια μας, ὅταν ἐπιχειροῦμε νά τήν ὀρίσουμε και νά τήν προσεγγίσουμε στό στοιχειώδες σωματιδιακό ἐπίπεδο. Ὁ Κόν ἀναφέρει ὅτι ἡ φυσική δέν μπορεῖ κἄν νά ἐξηγήσει μία ἀπό τίς πύθ βασικές συνιστώσες τῆς, τήν ἔννοια τοῦ χρόνου. Ἀδυνατεῖ νά καταστήσει σαφές γιατί ὁ χρόνος, πού ἀποτελεῖ μία διάσταση τοῦ χωροχρόνου, περνάει, ἐνῶν οἱ συντεταγμένες τοῦ χώρου δέν κυλοῦν. Ὑποστηρίζει, λοιπόν, ὁ Κόν ὅτι τά μαθηματικά ἀποτελοῦν ἕναν ἀπόλυτα καθορισμένο κόσμο, ἕναν κόσμο πού τά ἀντικείμενά του δέν ἐξαρτῶνται ἀπό τόν ἀνεξήγητο παράγοντα τοῦ χρόνου. Ἀντίθετα, ἡ ἐξωτερική πραγματικότητα δέν εἶναι τόσο σαφής και ξεκάθαρη.

Φαίνεται ὅτι ὁ Κόν, στήν ἀπόρριψή του τῆς ὕλιστικῆς ἀποψῆς, γλιστρᾷ πρὸς τόν ἰδεαλισμό: ἀποδέχεται ὡς μόνη ἀληθινή τήν νοητή πραγματικότητα τῶν μαθηματικῶν ἀντικειμένων. Ὁ Καστοριάδης ὅμως ἀποφεύγει αὐτόν τόν κίνδυνο, ἐπιστρέφοντας ἀκριβῶς στήν ἐξέταση τῆς ἔννοιας τοῦ χρόνου. Ἡ φυσική προσπαθεῖ νά ἐξηγήσει τήν ροή τοῦ χρόνου μέ τήν βοήθεια τῆς θερμοδυναμικῆς και τῆς ἔννοιας τῆς ἐντροπίας, πού ὀρίζει ὅτι τά πάντα περνοῦν ἀπό καταστάσεις τάξης σέ μία συνεχῶς ἀυξανόμενη ἀτάξια. Ἄν ὑπῆρχε ὅμως μόνον αὐτό τό εἶδος τοῦ χρόνου, πού ὁ Καστοριάδης ἀποκαλεῖ συνολοταυτιστικό, οἱ ὀργανωμένες μορφές πού ὑπάρχουν στό σύμπαν θά εἶχαν πλέον φθα-

ρεῖ. Διακρίνει, λοιπόν, και ἄλλο ἕνα εἶδος τοῦ χρόνου, τόν ποιητικό, τόν χρόνο ὅχι τῆς φθορᾶς ἀλλά τῆς δημιουργίας, πού σχετίζεται μέ τήν ιδιότητα τοῦ ὄντος νά παράγει συνεχῶς νέες μορφές. Ἔτσι και τά μαθηματικά δέν ἀποτελοῦν μία ἀνώτερης τάξης πραγματικότητα, ἀλλά μία ἐπινόηση τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος, ὡς τμήμα τοῦ ὄντος, ἔχει ἀκριβῶς αὐτήν τήν ικανότητα τῆς δημιουργίας.

Σίγουρα, οἱ «Διάλογοι» δέν προσθέτουν νέα στοιχεία στήν θεωρία τοῦ Καστοριάδη. Φανερώνουν ὅμως ἕνα ἀπό τά βασικά χαρακτηριστικά πού θά πρέπει νά ἔχει ἕνας πραγματικά σκεπτόμενος ἄνθρωπος: τήν τόλμη και τήν ἐπιμονή νά ἀφήνει τό πνεῦμα του νά ἀπλωθεῖ ἐλεύθερα σέ ὅ,τι μπορεῖ νά ἀποτελέσει ἀντικείμενο στοχασμοῦ, πέρα ἀπό φραγμούς και ἐπιστημονικά ὅρια. Ἀκόμη περισσότερο: δείχνουν τήν ἐνότητα πού ὑπάρχει στό ἔργο τοῦ Καστοριάδη, ἀνάμεσα στήν μέθοδό του και τό περιεχόμενο τῆς σκέψης του. Οἱ ἔννοιες τῆς αὐτονομίας, τῆς δημιουργίας, τῆς πνευματικῆς ἐλευθερίας ἐπανέρχονται συνεχῶς και φωτίζονται μέ ἕναν πολύπλευρο και συχνά ἀπρόσμενο τρόπο.

Γιάννης Μαδιουδάκης

David PHILLIPS, Ὁ κῆπος τῆς Σίξεν, ἐκδ. O Books (John Hunt Publishing Limited), London 2002.

Ὁ Κῆπος τῆς Σίξεν εἶναι ὁ φανταστικός τόπος, ὅπου μία πολύ σπουδαία συζήτηση διεξάγεται γύρω ἀπό τήν πάντοτε φλέγουσα ὑπόθεση τῆς ζωῆς και τοῦ ἔργου τοῦ Ἰησοῦ και τίς ἀνοιχτές ἢ λανθάνουσες θέσεις τοῦ ἴδιου και τῶν βιογράφων του.

Συχνά ὑπάρχουν ἄμεσες ἀναφορές σέ θέματα τῆς σημερινῆς ἐποχῆς μας — τῆς συμπεπυκνωμένης ἀμάθειας και τῆς ἀπίστευτης οἰσῆσης.

Ὁ συγγραφέας David Phillips εἶναι διδάκτωρ τῆς Ὁξφόρδης στήν Λατινική και τήν Ἑλληνική Γλῶσσα και φιλολογία, συνεργάτης τοῦ B.B.C. και τοῦ Financial Times. Πίσω ἀπό τήν συζήτηση, μπορεῖ νά ἀντιληφθεῖ κανεῖς τόν λογικό ρυθμό, πού τήν συνέχει και ἐνθυμίζει — καθῶς ἔχει ἤδη παρατηρηθεῖ — κλασσική συζήτηση, συνδυασμένη μέ πολυσχιδή εὐρυμάθεια.

Ἡ γνώση του τῆς Ἀλεξανδρινῆς Κοινῆς, ἐπιτρέπει στόν D. Phillips τήν ἀνετη κατανόηση τῶν ἰδιωσμῶν και τῶν ἐκδοχῶν τῶν νοημάτων τῆς γλώσσας τῶν Εὐαγγελίων και τῶν Κειμένων τῆς Ἱερᾶς Γραφῆς — τῶν «Ἑβδομήκοντα». Καί ἡ γνώση του — τῆς Ἱταλικῆς γλώσσας, τῆς Ἀναγέννησης και τῶν γλωσσῶν τῶν Βαλκανίων — τόν φέρουν, μέσα ἀπό εὐρύτερες διανοητικές ἐμπειρίες, πρὸς τήν ἀκριβέστερη ἐκτίμηση

της διαδρομής του Δόγματος και της δυναμικής των Ίερών Κειμένων.

Επομένως, και οι δύο πόλοι: γλωσσικός όπλισμός - παιδεία και πολιτιστικό βίωμα, του ανοίγουν την καθαρότερη δυνατή όπτική στά θέματα των Γραφών.

Αποτέλεσμα αυτής της πολιτιστικής πλούσιας έμπειρίας του από την εύρεία «Αγορά των πνευμάτων» είναι, ασφαλώς, ότι ο ίδιος τοποθετεί τον διάλογο σ' ένα διαπολιτιστικό περιβάλλον, μεταξύ ενός Ούμανιστού καθηγητού (Wittley) και δύο άλλων προσώπων — Ιαπώνων σοφών, γεμάτων από δημιουργική περιέργεια για τὰ λεγόμενα και τὰ δρώμενα στά Ευαγγέλια. Ευκαιρία για τήν εκδήλωση των θέσεων του συγγραφέα.

Στούς νοηματικά πυκνούς διαλόγους του βιβλίου αποδεικνύεται, επίσης, η όξυνση του D. Phillips, στό νά ανευρίσκει κάτω από τὰ στρώματα της θεολογικής και κοινωνιολογικής φιλολογίας, διόδους πρός τόν πυρήνα μερικῶν από τὰ ούσιαστικώτερα θέματα της ζωής και του έργου του Ίησου, πού, μέσω ενός ύφους — καθώς έχει ήδη λεχθεί — λαμπρού και διαυγούς, υποδεικνύει τήν ούσιαστική σημασία τους.

★ ★ ★

Διαβάζοντας τό βιβλίο, πρέπει κανείς νά ένθυμείται συνεχώς τό σύνολο των θεμάτων πού συνδέονται μέ τήν παρουσία του Ίησου: διά μέσου των καιρῶν ή παρουσία του, μεταξύ άλλων, επέβαλε στους ανθρώπους τήν πρωτοφανή πρωτοβουλία της τομής του χρόνου όλης της Ιστορίας, μέ βάση τήν Γέννησή Του και τήν έναρξη μιᾶς νέας χρονολόγησής του ως προχριστιανικής και χριστιανικής. Από μία άποψη, ή διχοτόμηση αυτή υποσημαίνει ταυτόχρονα και τήν διαίρεση του πολιτισμού σέ συνεχείς εποχές προπαρασκευής ή δοκιμῶν του ανθρώπου σέ έρμηνείες του βίου και συγχρόνως σέ εποχές μιᾶς Νέας Διαθέσεώς του, μέ όργανο τήν νέα Κλειδα Κατανόησης του εαυτού του, του κόσμου και του θεοῦ: μέ άλλα λόγια κατανόησης της αξίας και του σκοπού: της ύλης της ζωής και του θανάτου, του πνεύματος και του σώματος, της έλευθερίας και της τάξης του συμπαντος — προβληματική, πού, ανέκαθεν, ή Μεταφυσική καταγράφει ως δική της.

Άλλ' αυτά, οι χρονολογίες και τὰ παρόμοια, είναι ανθρώπινες έπινοήσεις. Αυτό πού άνήκει στόν ίδιο τόν Ίησου, είναι ή «άστραπιαία» διέλευσή του από τήν ζωή — ή όποία αποτελεί βάση για τήν εξέγηση της διϊστορικής μόνιμης επίδρασής του επί της ζωής δισεκατομμυρίων ανθρώπων και ή όποία υπό κοινή λογική φαίνεται ως μυστήριο παράδοξο ή ως δυσκατάληπτη έπιτομή ενός «άπέραντου χρόνου» — του μεταφυσικού — συμπιεσμέ-

νου στά χρονικά όρια της «στιγμιαίας», σχεδόν, επίγειας ζωής του. Είναι ένα θέμα πού διαπερνά άθορόβως τήν σκέψη του D. Phillips και τίς έλλογες εκτιμήσεις και ύπονοούμενα, στόν Κήπο της Σίζεν.

★ ★ ★

Δέν χωρεί άμφιβολία ότι τό ιστορικό και μεταφυσικό «φαινόμενο» του Ίησου προκάλεσε τήν πυκνότερη βιβλιογραφία όλων των αιώνων, μέχρι του 20ου. Και δέν υπήρξε σημείο, στό όποιο νά μήν εξητηλήθησαν ή ιστορική έρευνα και ή θεωρητικός στοχασμός, αναζητώντας τήν αλήθεια για τό Πρόσωπο και τήν αλήθεια για τήν Διδασκαλία. Έρευνα και Έρμηνευτική άναψαν όλες τίς δυνατές έστίες πυρός, διαχρονικώς, και διεμόρφωσαν τήν χριστιανοσύνη (ως σύνολο κοινωνιῶν) και τόν Χριστιανισμό (ως σύνολο έρμηνειῶν). Άλλ' ΐσως, τώρα πρέπει νά θυμηθοῦμε μερικά ακόμα, έλάχιστα, σημεία αυτού του διπλού και έναίου μαζί δρόμου Ιστορίας και θρησκείας.

Ο Ίησους δέν ήλθε — βεβαιώνουν οι βιογράφοι του — για νά μείνει επί μακρόν. Σ' εκείνο τό «όλίγον μεθ' ύμῶν έσομαι» έδήλωσε μιάν ανθρωπίνως δυσνόητη άλλ' άνέκκλητη — όπως άπεδείχθη — άπόφασή Του νά σπεύσει ο ίδιος — μέ δική του έπιλογή — πρός τό «τέλος», τήν πλήρωση της μεταφυσικής «Έντολής» του.

Είχε γεννηθεί ως Ρωμαίος δούλος μέ διπλή κληρονομία: από τόν Ίωσήφ: άριστοκράτης — εκ του γένους Δαυίδ, του Θεοπάτορος — και ταυτόχρονα, πένης.

Εδίδαξε, διακοπτόμενος από διώξεις σ' έναν άκρως δύσπιστο και έλεγχομένο κόσμο.

Και χωρίς νά γράψει τίποτε, όταν έφυγε, άφησε πίσω του τό μεγαλύτερο έθελοντικό κίνημα πού είδε ή ανθρωπότητα. Και διεθνές.

Η δυναμική του κινήματος φάνηκε, όταν άχρήστευσε διαιρέσεις λαῶν, γλωσσῶν, παραδόσεων και από τίς τάξεις του προήλθε ή αυτόθουλη ένωση της διεθνούς κοινωνίας, της όποίας ή ποιότητα και τό ήθος του βίου δέν ήταν όμοια μέ τήν ποιότητα και τό ήθος πού είχαν επιβάλλει ο Κύρος ή ο Καίσαρ ή μ' εκείνη πού εκληροδότησε (υπό τήν δυναμική ενός άλλου προτύπου σκέψης και αξιῶν — «του κλασσικού»-έλληνικού) ο Άλέξανδρος.

Και, μολονότι, ούδέποτε στην Ιστορία υπήρξε προδιαγεγραμμένο κίνημα βραχυλογώτερο από εκείνο του άφανους Ναζωραίου, έντούτοις, τοῦτο άνέτρεψε τήν διϊστορική λογική της δυνάμεως και τήν διϊστορική αξιολογία της ζωής της στηριζόμενης επί της λογικής της δυνάμεως.

Άνέτρεψε, ταυτόχρονα και τό κέντρο βάρους της ζωής και τούς στόχους της ψυχής και τίς κα-

τευθύνσεις του «νοῦ» του ἀνθρώπου, ὅταν ἀπεκάλυψε ἢ ἐπρότεινε νέα κέντρα ἰσχύος: τὴν ἰσχύ του δούλου ἔναντι του κυρίου, τῆς ἐνδεΐας ἔναντι του πλούτου, του ἀσθενοῦς ἔναντι του δυνατοῦ καὶ του ἀγνοημένου ἔναντι του ἐπιφανοῦς.

Καί, μολονότι, ἔδωσε σκέψη καὶ μηνύματα μόνον προφορικά (καὶ συχνότατα ἐρμητικά, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν Ἰωάννη τὸν Εὐαγγελιστή) ὁ διασωθείς λόγος Του ἀπετέλεσε πρότυπο «ὑφους», πρότυπο γοητείας καὶ αἰσθητικῆς σαγήνης.

Τελικῶς, τρία φαινόμενα δημιουργήθηκαν ἀπὸ τὴ νέα αἰφνίδια δύναμη τῆς νομοτελείας Του:

— ἡ μετακίνηση τῶν διανοητικῶν καὶ διοικητικῶν κέντρων τῆς Ἐξουσίας ἀπὸ τὴν Λατινόφωνη Δύση στὴν ἑλληνόφωνη Ἀνατολή·

— ὁ σφετερισμὸς τοῦ κινήματός Του ἀπὸ τὸ Κράτος, τὴν ἑλληνικὴ αὐτοκρατορία τοῦ Βυζαντίου·

— καὶ τέλος, ἡ ἀνατολὴ ἑνὸς νέου πολιτισμοῦ, τοῦ Χριστιανικοῦ. Ἦταν ἡ καθοριστικὴ νίκη τοῦ Κωνσταντίνου ἔναντι τοῦ Δικινίου, πού ὀφείλετο στὴν ἐνθουσιώδη συνεργασία τῶν Κελτῶν κρυπτο-Χριστιανῶν στρατιωτῶν μὲ τὸν Κωνσταντῖνο ὑπὸ τὸ «Λάβαρο», πού ἐπέφερε τὴν πρώτη ἐξέλιξη: τὴν φυγὴ τῆς Ρώμης πρὸς τὸ Βυζάντιο καὶ τὸ πρωτοφανές ἱστορικὸ φαινόμενο: τὴν σιωπηρὰ μεταβίβαση τῆς αὐτοκρατορίας στὴν δικαιοδοσία τῶν Ἑλλήνων.

Ἐξ ἄλλου, ἡ σχέση Ρωμαϊκοῦ Κράτους καὶ Δόγματος ἐσημείωνε νέα οὐσιώδη καμπὴ στὴν διαδρομὴ τῆς, ἐφ' ὅσον τὸ Κράτος, ἀφοῦ ἀπέτυχε νὰ πατάξει τὸ Δόγμα, ὑπετάχθη σ' αὐτὸ ἢ τουλάχιστον ὑπεχρεώθη νὰ τὸ υἱοθετήσῃ καὶ νὰ τὸ σφετερισθεῖ — ὄχι χωρὶς ἀντίσταση — φορώντας χριστιανικὸ στέμμα, μιλώντας τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ χρησιμοποιώντας τὴν γενικὴ συμβολικὴ του στὴν ἐπίσημη λειτουργία του.

Σ' αὐτὸ τὸ ἀρχέτυπο θά ἐγκαινιάσθῃ ἡ νέα ἐποχὴ στὴν ἱστορία Κράτους καὶ Πολιτισμοῦ.

ὑπὸ τὴν ἔμπνευση τῆς «κρυπτομένης πίστεως» τῆς πρώτης ἐποχῆς, ἐκείνης τῆς Συμβολικῆς τῶν κατακομβῶν — (τῆς Ἀπίας ὁδοῦ), ὡς τὸ μεταφυσικὸ θάμβος τῆς «Λειτουργίας» τοῦ Μπετόβεν, ἐξελίχθησαν, χωρὶς διακοπὴ, ὅλες οἱ διαστάσεις τοῦ Μετακλασσικοῦ Πολιτισμοῦ: ἡ ἐπαναζήτηση τοῦ Ἑλληνικοῦ στοχασμοῦ στὸ ἱστορικῶς ἐπικρατήσαν πλαίσιο τοῦ Ἀποκαλυπτικοῦ Δόγματος, τὸ ὁποῖον ἐπρόκειτο, μέσῳ Βυζαντίου, νὰ ὠθήσῃ ἀργότερα καὶ τὴν Δύση στὴν Ἀναγέννηση, καὶ ἡ ἐπανολοκλήρωση ὅλου τοῦ κύκλου τῶν μορφῶν τῆς τέχνης μὲ νέαν ἀπέραντη ποικιλία νοημάτων, ὡς τὴν ἐποχὴ τῆς ἐπικράτησης τοῦ διδύμου «ὀρθολογισμοῦ-ἐμπειρισμοῦ», ὑπὸ τὴν ἀνανεωμένη σχέση τῆς θεωρητικῆς φιλοσοφικῆς Λογοκρατίας τοῦ 18ου αἰῶνος.

★ ★ ★

Τὸ ἱχνογράφημα τοῦτο, ἴσως, ὑπενθύμισε τίς ἀτέρμονες ἐκτάσεις τοῦ χριστιανικοῦ φαινομένου, τῆς ζωῆς τοῦ ἴδρυτοῦ καὶ τοῦ πρωτοφανοῦς κοινωνικοῦ καὶ διανοητικοῦ πολιτισμοῦ πού ἐγκαθίδρυσε στὴν γῆ καὶ μὲ τὴν θεωρητικὴ ἐπεξεργασία τῶν ἀρχῶν καὶ τῶν προοπτικῶν του ὑπὸ ὄρους ἑλληνικῆς ἐννοιολογίας καὶ τῆς καλλιέργειας τῆς Ἑλληνικῆς Γραμματείας.

Ἀλλὰ ἡ ἀπόσταση μεταξὺ τῆς ἀνάγνωσης τοῦ ἀντικειμενικοῦ γεγονότος τοῦ Χριστιανικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ τοῦ ὑποκειμενικοῦ ἐγχειρήματος κατανόησης τῆς προσωπικότητος καὶ τῶν σκοπῶν τοῦ Ἰησοῦ εἶναι τεράστια. Καὶ ἡ μὲν πρώτη ἐμπλέκεται στίς γνωστὲς δυσκολίες καὶ ἐπιλογές πού συνεπάγεται κάθε ἐκτίμηση ἱστορικῶν δεδομένων: γεγονότων, συνθηκῶν, περιστάσεων· ἀλλ' ἡ δευτέρα, ἀργὰ ἢ γρήγορα, ὀδηγεῖ στὸ πρόβλημα — οὐσιαστικὸ καὶ «τεχνικόν» — τῆς αὐθεντικότητος τῶν πηγῶν, τῶν βιογραφικῶν κειμένων καὶ τοῦ πόσον ὁ «δραματικὸς» Ἰησοῦς, διαφέρει τοῦ «ἱστορικοῦ».

★ ★ ★

Ὁ D. Phillips ἔχει διαγράψῃ μεγάλες ἀποστάσεις τῆς τροχιάς του μέσα στὸ πολὺπλοκο πλῆθος τῶν «χριστιανικῶν» προβλημάτων. Ὁ πλοῦτος, ἡ διαδοχὴ τῶν θεμάτων τῆς συζήτησης ἐμφανίζουν σταθμούς ἢ ὄψεις τῆς πορείας αὐτῶν τῶν προβλημάτων καὶ τοῦ δικοῦ του στοχασμοῦ πάνω σ' αὐτά. Μερικά: »Ὁ Ἰησοῦς καὶ ὁ οὐράνιος Πατὴρ του», «Ἡ ἀγάπη πού δέν τολμᾷ νὰ πῆ τὸ ὄνομά της», «Τὰ δικαιώματα τῶν γυναικῶν», «Ἦταν ὁ Χριστὸς ρατσιστής;», «Οἱ ἐπτὰ δαίμονες τῆς Μαγδαληνῆς», «Ὁ Ἰησοῦς στὸν κῆπο τῆς Φύσης» κ.ἄ. εἰσάγονται πρὸς συζήτηση μὲ νηφάλια διάθεση καὶ ἐκφραστικὴ ἡρεμία, μολονότι τὰ διαλεγόμενα πρόσωπα φαίνεται συχνὰ νὰ προβάλλουν ἐρωτήματα πού μπορούσε νὰ συνεπάγονται ἔνταση, ἀπότοκη τῆς διαφορετικῆς παράδοσης καὶ «μεταφυσικῆς ἀνατροφῆς» τῶν συνομιλητῶν.

Ἐχει παρατηρηθεῖ ἤδη ἡ νηφαλιότης καὶ ὁ σεβασμὸς ὅλων τῶν συνομιλητῶν στὴν δυσκολία τῶν πραγμάτων. Ὅταν λ.χ. ἡ συζήτηση φθάνει στὸ θέμα τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ὁ Ἰάπων καθηγητῆς Kamade, μὲ προφανῆ ἀναιρετικὴ διάθεση, ἐρωτᾷ ἐάν «τὸ Πνεῦμα εἶναι τὸ ἴδιο μὲ τὸν Θεό, τὸν Χριστιανικὸ Θεό». Ἀλλὰ ὁ Whitland, μὲ συνειδηση τοῦ πελωρίου θέματος, τοῦ ἀπαντᾷ ὅτι πρέπει ὁ Kamade νὰ ἐρωτήσῃ ἕναν χριστιανικὸ θεολόγο, διότι ὁ ἴδιος «φοβᾶται ἀκόμα νὰ ἀγγίξῃ τὸ ἀντικείμενο».

Ὅχι ὅτι τὰ ἀντικείμενα τοῦ βιβλίου παραμένουν σέ καθαρῶς θεολογικὰ πλαίσια: μεταφυσικά, «Χριστολογικά» ἢ «Τριαδολογικά». Διότι ἐκτεί-

νονται στην επικράτεια σύγχρονων προβλημάτων. Πρόκειται, τελικά, για έναν περίπλοκο — όπως σημειώνει ο συγγραφέας — για χάρη των σημερινών προβλημάτων του Χριστιανισμού και της συζήτησης που διεξάγεται τώρα γι' αυτά. Η αλληλουχία των θεμάτων των σχετικών με τα Χριστιανικά Θέσμια οδηγεί τον βηματισμό του D. Phillips σε έρωτήσεις της καθημερινής αμφισβήτησης, όπως λ.χ. αν πρέπει οι ιερείς να παραμένουν μακράν του γάμου. Θα έπρεπε οι χωρισμένοι να έχουν νέο θρησκευτικό γάμο; Υπάρχουν άμαρτήματα γενετικά που θα τιμωρηθούν από ένα αιώσιο πυρ στην κόλαση;

Με αυτά πράγματι αρχίζει μια διακλάδωση θεμάτων (σ. 7). Και, εάν, καθώς άλλωστε λέγει ο Τύπος και τα Μέσα Έπικοινωνίας, κάτι πρέπει ή σκέψη να πλησιάσει εκ νέου, αυτό είναι τα αδιέξοδα, που εξακολουθούν να ερεθίζουν τον χριστιανικό κόσμο, ο οποίος άλλοτε, σε παλαιότερες εποχές, είχε εμπλακεί με πάθος γύρω από άλλον βαθύτερο προβληματισμό για την φύση του Ίησού από τη Ναζαρέτ, την διαίρεση της χριστιανοσύνης σε δύο κόσμους θεωριών και πρακτικών: του Ανατολικού Όρθοδόξου Δόγματος και του Δυτικού Καθολικού ή γύρω από την Πρόνοια του Αγίου Πνεύματος. Υπάρχουν, επομένως, προκλήσεις νέες και διηκεείς, που επιβάλλουν στον σημερινό κόσμο την ένταξή τους στην δυναμική του «σημερινού Αιώνα, των κατακτήσεων του φυσικού διαστήματος και της διάλυσης της ανθρωπίνης εννορίας», της εξάλλης κυριαρχίας των μηχανών και της ταπείνωσης του ανθρώπου, του κέντρου δράματος της ζωής και του χρόνου.

Ο Κήπος της Σίξεν απετόλμησε έναν δρόμο προσέγγισης.

Δ.Γ. Νιάνιας

Ουμπέρτο ΕΚΟ, Έμπειρίες μετάφρασης, μετάφραση Έφη Καλλιφατίδου, εκδόσεις Έλληνικά Γράμματα, 2003, 511 σσ.

Άπολαυστικό ανάγνωσμα. Ξεκινάμε απ' αυτό. Και η μετάφραση κορυφαία. Θα μου πείτε: ελέγξατε το πρωτότυπο; Όχι. Έντούτοις, όπως σημειώνει ο ίδιος ο Εκο, υπάρχει ένας διαισθητικός τρόπος που ακολουθεί ο όποιοςδήποτε έμπειρος αναγνώστης — κάνοντας συναγωγές βάσει της προσωπικής έμπειρίας του από τον κόσμο πάνω στον πιθανό κόσμο που αντιπροσωπεύει το εκάστοτε κείμενο (σ. 64-65)—, και κρίνει ότι πρόκειται (ή δέν πρόκειται) κατ' αρχήν για μια «άξια λόγου μετάφραση».

Τό βιβλίο αυτό αποτελείται από μία σειρά άρθρων, ανακοινώσεων κλπ., που συγκεντρώνονται για πρώτη φορά σ' έναν τόμο κι αποτελούν μία πρώτη τάξεως τροφή για κάθε μεταφραστή.

Ξεκινώντας από τά καμώματα της Altavista (δηλαδή του αυτόματου μεταφραστικού της προγράμματος), όπου ο όμιλητής της Βουλής των Αντιπροσώπων (Speaker of the chamber of deputies) γίνεται «μεγάφωνο των καταλυμάτων των εκπροσώπων», ή κάποιος bachelor John (ένας άπλός έργενης δηλαδή) γίνεται αίφνης «μιά μοναχική φώκια» (!), ο Έκο περνάει σε λεπτά ζητήματα-κλειδιά: πώς όφειλει άραγε να διαπραγματευτεί ο μεταφραστής μέ τό φάντασμα ενός έκλιπόντος συγγραφέα, μέ τό εκάστοτε πρωτότυπο ή τον ύποθετικό αναγνώστη (ο Έκο δέν παραλείπει ν' αναφέρει τήν οδονηρότερη όλων των διαπραγματεύσεων: μέ τον εκδότη), για να μπορέσει ν' αναπαραγάγει τήν ίδια αίσθηση στην «γλώσσα άφίξης»; Κατά πόσο μπορούν οι όποιες άπώλειες ν' αναπληρωθούν (και πώς); Πρέπει να βελτιώνουμε και να εμπλουτίσουμε τό πρωτότυπο; (As with most choices, the right one is least likely to afford opportunities for flattering one's vanity διάβαζα τίς προάλλες στον πρόλογο του Allan Bloom για τήν μετάφραση του Emile: δηλαδή: όπως συμβαίνει μέ τίς περισσότερες έπιλογές, ή σωστή είναι αυτή που δέν κολακεύει και τόσο τήν ματαιοδοξία μας.) Η κακογραφία πρέπει κι αυτή ν' αποδοθεί; Μπορεί να κρίνει ο μεταφραστής τί άξίζει να τονιστεί και να εξαρθεί ή είναι ένας άπλός και ψυχρός άγγελιαφόρος; Και τό κυριώτερο: τί κάνουμε μέ τίς παρηγήσεις, μέ τον ρυθμό, που αν δέν αποδοθεί δέν ύφίσταται μετάφραση, τί κάνουμε μέ τά λογοπαίγνια, που μερικές φορές είναι αυτοσκοπός, και δέν έχουν να κάνουν άπαραίτητα μέ τό νόημα του λεγομένου; Τί κάνουμε εν γένει μέ τον ήχο των λέξεων; Όταν ο Eliot γράφει In the room women come and go / talking of Michelangelo, τό go (γχόου) και τό Michelangelo (Μαϊκελάντζελοου) αναπαράγουν τούς ήχους «κουλουριάρικης» συζήτησης μεταξύ βρετανίδων κυράδων και τό «νιαούρισμα» της συνήχησης είναι πιό βασικό από τήν όμοιοκαταληξία. Και ή πιστότητα; Ποιά είναι τά όριά της;

Όστόσο, άς μή φανταστεί ο αναγνώστης ότι πρόκειται για στείρα θεωρητικολογία. Παρατίθεται πληθώρα παραδειγμάτων, παραβάλλονται πολλές μεταφράσεις (ιταλικές, άγγλικές, γερμανικές και γαλλικές) από έργα κλασικών συγγραφέων, όπως ο Joyce, ο Queneau, ο Poe, ο Nerval. (Ο ίδιος ο συγγραφέας έχει μεταφράσει τήν Sylvie του Nerval και τό Exercises de style του Queneau.) Μεταξύ άλλων, γίνεται λόγος και για τά βάσανα που τράβηξαν οι μεταφραστές των μυθιστορημά-

των του ίδιου του Έκο, και περιγράφεται εκτενώς τό πώς ξεπέρασαν τά τεράστια προβλήματα πού είχαν ν' αντιμετωπίσουν. Έ, μετά απ' όλα αυτά, ένας μεταφραστής αρχίζει σίγουρα νά νιώθει τά χέρια του ν' αχνίζονται. Έχοντας μπει στην ατμόσφαιρα κειμένων όπως τό *Finnegan's Wake*, τό *Sylvie*, τά ποιήματα του Montale, του Eliot ή του Baudelaire, πού αποσπασματικά παρελαύνουν από τίς πεντακόσιες σελίδες του βιβλίου, θέλει ν' αναμετρηθεί μέ κάποιο κείμενο απαιτήσεων. Διόλου άπίθανο λοιπόν ν' αρχίσει νά ψάχνει στην βιβλιοθήκη του λογοπαίγνια, παρηχήσεις ή ρίμες, και νά βαλθει νά δοκιμάζει πιθανές αποδόσεις, γι' άπλή άσκηση ή και διασκέδαση. Αυτό συνέβη τουλάχιστον σέ μένα.

Βαγγέλης Δουβαλέρης

Γιάννης ΚΙΟΥΡΤΣΑΚΗΣ, *Η τρελλή σοφία ή τά άνιέρα ιερά. Δοκίμιο για τό καρναβάλι και τήν γλώσσα του.* Έκδόσεις Νεφέλη 2003, 70 σσ.

Άς αρχίσουμε από τό ότι ή σύγχρονη καθημερινότητα είναι από μόνη της ένα «καρναβάλι» κ' εκμηδενίζει, έτσι, τήν ευεργετική επίδραση του ξεφαντώματος και του Άλλου γενικά στην ζωή της πόλης. Ο άνθρωπος της πόλης — καθαρά ρεαλιστής, χωρίς παράδοση, άθρησκος, εύφυής, άγονος, μέ βαθειά αντίπαθεια προς τόν άγροτικό κόσμο, όπως τόν περιγράφει ο Σπένγκλερ — θέλει άπεγνωσμένα νά άπελευθερωθεί απ' όλα τά ταμπού του παρελθόντος. Θέλει νά «άπομυθοποιεί», γενικώς. Φαντασιώνεται ότι κάθε μέρα είναι γιορτή (άμερικάνικη τρέλλα αυτή; μέ τήν σφραγίδα της κόκα κόλα; ή λόγω πληθώρας «έπιλογών»);. Καταναλώνει ένα ξέφρενο «καρναβάλι» 24 ώρες τό 24ωρο. Μουσική, εικόνες, θεάματα γεμίζουν τά μάτια του, τ' αυτιά του. Οι αισθήσεις του έχουν άφύρητα κορεστεί, γίνεται καχύποπτος κι ως προς τά ίδια του τά συναισθήματα: φαντάζουν τόσο κοινοτοπα. Γι' αυτό κ' εκτός από έχθρός της παράδοσης είναι έραστής της πρωτοπορίας. Νιώθει ότι «όλα έχουν ειπωθεί», ότι τίποτα δέν έμεινε νά πρωτοθέσει αυτός, τό έγώ του παραλύει, επαναστατεί, γι' αυτό κ' είναι άκραίως κατά βάση οι αντιδράσεις του, σπασμωδικές. Οι βωμολογίες και οι ένδυματολογικές εκκεντρικότητες έγιναν κάτι τό σύνηθες. Κι όχι βέβαια ότι χαροποιούν ή δίνουν μιάν άλλη, άναζωογονητική αίσθηση στό καθημερινό τρεχαλητό: άπεναντίας, άπωθούν!

Πώς φτάσαμε λοιπόν εδώ; Πώς έγιναν ένα και τό αυτό καρναβάλι και καθημερινότητα; Και ποιά ήταν ή πρωταρχική σημασία του ξεφαντώματος,

της γιορτής; Πώς θά γίνει ή ρήξη μέ τό καθημερινό; Πώς θά ανοιχτούμε προς τό Άλλο, προς αυτό πού φέρνει φρέσκο άέρα στην (μονόχρωμη, καθώς παραπονιούνται οι περισσότεροι) καθημερινότητα; «Άν κάθε μέρα είναι γιορτή, δέν υπάρχει λόγος νά γιορτάσουμε και ή γιορτή παύει νά είναι γιορτή: κι αν όλα επιτρέπονται, δέν υπάρχει τίποτα νά παραβιαστεί και ή έορταστική υπέρβαση γίνεται άδιανόητη» (σ. 61).

Για τό πώ άπλά: ο Κιουρτσάκης περιγράφει τί χάνουμε έμεις, τά γεννήματα-θρέμματα της πόλης, έμεις πού έλάχιστη σχέση θέλουμε νά έχουμε μέ τήν ύπαιθρο εν γενέει. Όχι πώς τό βιβλίο αυτό είναι ένα κατηγορώ ενάντια στην πόλη, ενάντια στον καταναλωτικό τρόπο ζωής του δυτικού ανθρώπου κ.λπ. κ.λπ. Καθόλου. Τό βάρος πέφτει στην ανατρεπτική τρέλλα της Γιορτής (μέ τήν πανάρχαια σημασία του όρου), πού γινόταν σέ κρίσιμες κι όριακές στιγμές του χρόνου, κι αποκαλύπτεται μιá σοφία (θάλεγα διονυσιακή σοφία, χρησιμοποιώντας τήν νιτσεική έκφραση) πού δέν έχει νά ζηλέψει τίποτα από τήν πιό αντισυμβατική κι αναρχική φιλοσοφία. Και αν υπογραμμίζω τό πρόβλημα του ανθρώπου της πόλης, είναι γιατί ο συγγραφέας, φωτίζοντας τό φαινόμενο του καρναβαλιού, από τήν Άρχαιότητα, τόν Μεσαίωνα μέχρι τούς κανιβαλισμούς της νεώτερης εποχής, φωτίζει και τόν σύγχρονο παραχορτασμένο blasé τρόπο ζωής της πόλης.

Τό βιβλίο είναι σύντομο κι άμεσο. Και έχουν σημασία τά δύο αυτά στοιχεία. Τό κάθετι εκφράζεται καιρία, μέ λόγο ικανότατο, πού τρέχει και δέν καταφεύγει σέ «φιλολογίες».

Βαγγέλης Δουβαλέρης

Χρήστος Η. ΧΑΛΑΖΙΑΣ, *Τό Πολιτικό Ίσλάμ, Άθήνα 2001.*

Ο γνωστός δημοσιογράφος και συγγραφέας Χρήστος Χαλαζιάς, σ' αυτό τό βιβλίο του, συνοπτικά αλλά μέ ακρίβεια, κατατοπίζει τόν μή εξειδικευμένο στό θέματα του Ίσλάμ αναγνώστη, γύρω από τά κεντρικά ζητήματα και έρωτήματα πού άπασχολούν σήμερα τούς αναλυτές, αναφορικά μέ τόν χώρο, τήν ιδεολογία και τίς πολιτικές τάσεις του Ίσλάμ, καθώς βαθμιαία διαμορφώνεται σέ μιá όχι άμελητέα κοινωνικοπολιτική δύναμη σέ παγκόσμιο επίπεδο.

Ο συγγραφέας προσπάθησε μέ διαύγεια ν' άναδείξει τήν αντίθεση και τήν μελλοντική προοπτική της πολιτισμικής σύγκρουσης μεταξύ Δύσης και Ίσλάμ, χωρίς νά ύπείσέλθει σέ αξιολογι-

κές κρίσεις και συγκρούσεις γύρω από τό ποιός από τούς δύο κόσμους έχει τό δίκιο και ποιός τό άδικο. Φώτισε όμως συμπυκνωμένα εκείνα τά νοήματα δράσης, πού διέπουν τήν αυξανόμενη επιθετικότητα του Ίσλάμ, όπως και τίς ιστορικές όρίζουσες τής σύγκρουσης: ό δυτικός αξιολογικός κόσμος σέ παρακμή, προσκολλημένος στην απόλαυση κυρίως υλικών αγαθών, τό βαρύ παρελθόν τής αποικιοκρατίας και ή άνιση κατανομή πλούτου μεταξύ Βορρά (κυρίως χριστιανικού) και Νότου (κυρίως μουσουλμανικού, τής περιοχής τής Εύρασίας και τής Μεσογειακής Λεκάνης), άν και βέβαια τό παράδοξο είναι ότι σ' αυτές τίς χώρες περιλαμβάνεται κι ένα σημαντικό τμήμα των πετρελαιοπαραγωγών χωρών του πλανήτη.

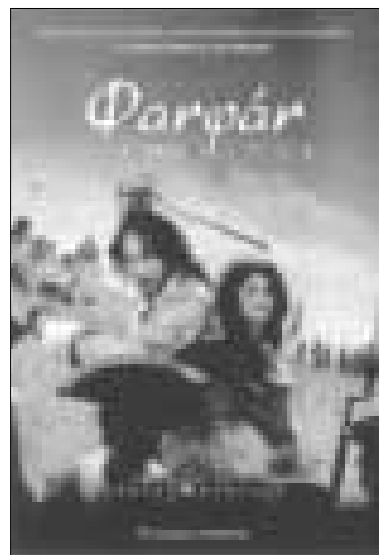
Επίσης υπογραμμίζει τό ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του φανατισμού, πού αποδίδεται σ' ένα σημαντικό μέρος του ισλαμικού κόσμου και πού αντιτίθεται στις πιο μετριοπαθείς και φιλελεύθερες μουσουλμανικές αντιλήψεις. Έτσι πολύ σωστά τίθεται και τό μεγάλο ζήτημα των έσωτερικών αντιθέσεων του ισλαμικού κόσμου, πού αποτελεί σοβαρό εμπόδιο στην διαμόρφωση μιας ενιαίας πολιτικής απέναντι στην Δύση και γενικώτερα απέναντι στο πώς πρέπει νά συγκροτηθεί μία αποτελεσματική αναπτυξιακή και πολιτισμική πολιτική αυτού του κόσμου.

Αυτό πού φαίνεται περισσότερο από πλευράς του ισλαμικού κινήματος, ως πολιτικού κινήματος, είναι μία άρνηση αποδοχής των στόχων του δυτικού εκμοντερνισμού, ενώ παράλληλα όμως ή τεχνολογία δυτικού τύπου χρησιμοποιείται και μάλιστα για στρατιωτικούς σκοπούς. Έτσι οι αντιφάσεις σκοποθετήσεων και αξιολογικών στηρίξεων δέν λείπουν, πράγμα πού ό συγγραφέας αφήνει νά διαφανεί.

Επίσης έστιάζει πολύ σωστά (παραθέτοντας μάλιστα και γνώμες άλλων επιστημόνων) ότι, πίσω από τήν θρησκευτική αντίθεση, κρύβονται αντιθέσεις πολύ πιο ουσιαστικές: ιστορικοκοινωνικές, πολιτισμικές, οικονομικές. Η θρησκευτική διαφορά αποτελεί άπλως τό «προκάλυμμα» ή αυτό πού συμβολικά μπορεί νά κινητοποιήσει μ' επιθετικότητα μεγάλες μάχες πιστών.

Έτσι, ό Χρήστος Χαλαζιάς, σέ γενικές γραμμές, παρουσιάζει μέ βαθύ και μεστό λόγο τούς κεντρικούς άξονες του προβληματισμού πού μπορεί ν' αναπτυχθεί γύρω από τίς πολιτικές πλευρές του Ίσλάμ, περιέχοντας παράλληλα και τίς απαιτούμενες γενικές γνώσεις και ενημέρωση, πού αποτελούν προαπαιτούμενο για τόν μέσο αναγνώστη, για τόν παραπάνω προβληματισμό.

Φίλιππος Νικολόπουλος

I. BLATY, Φανφάν, ό Τουλίπας. Μετάφραση: Δημήτρης και Πόπη Μιχαλοπούλου, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2003, 208 σσ.

Θέλετε νά μάθετε γιατί έγινε ή Γαλλική Έπανάσταση; Μπορείτε νά ακολουθήσετε τήν πεπατημένη και νά διαβάσετε κάποια από τά κλασσικά, πολύτομα ιστορικά έργα. Μπορείτε όμως νά ακολουθήσετε και όδρομο πολύ ευκολώτερο (μπορεί και ασφαλέςτερο): σέ αυτήν τήν περίπτωση, διαβάστε τήν νουβέλα του I. Blaty, ή όποια μπορεί νά θεωρηθεί μία από τίς ωραιότερες τής ευρωπαϊκής λογοτεχνίας.

Η καλή νουβέλα είναι από τά δυσκολώτερα λογοτεχνικά είδη: δέν αποτελεί ούτε μυθιστόρημα μά ούτε και διήγημα. Απαιτεί μία διεισδυτική και συνάμα φωτογραφική απεικόνιση τής πραγματικότητας, τέτοια ώστε ό αναγνώστης μόνος του νά φτάνει νά καταλάβει εκείνο πού πρέπει νά καταλάβει. Τέτοια νουβέλα αποτελεί και τό βιβλίο του Blaty. Μέσα από τίς — κάθε είδους — περιπέτειες ενός πάλληκαριού, παραστατικώς αποδίδεται ή κατάσταση τής Γαλλίας κατά τήν εποχή τήν λίγο πριν από τό ξέσπασμα τής μεγάλης Έπανάστασης: ένας βασιλιάς, ό Λουδοβίκος ΙΕ', έχει χάσει κάθε επαφή μέ τήν πραγματικότητα και βλέπει τό αξίωμά του μόνο ως μέσον ασφαλούς καλοπέρασης: άριστοκράτες πού σαφώς έναρμονίζονται μέ τό βασιλικό πρότυπο: κληρός ό όποιος τηρεί, βέβαια, όλους τούς τύπους, αλλά και ό όποιος έχει πρό πολλού πάψει νά πιστεύει στην ύπαρξη του Θεού: και, ακόμα, ένας λαός, ή ζωή του όποιού καθοριστικώς διέπεται από γελοιότητα και κτηνωδία...

Καί όμως... μέσα στά κύματα γέλιου πού συνεχώς προκαλεί αυτός ό εκπληκτικός συνδυασμός κτηνώδους καί γελοίου, ένα άόρατο χέρι λές καί σπρώχνει τούς πάντες πρός τήν εύτυχη κατάληξη τών περιπετειών καί προσπαθειών τους. Μιά Τσιγγάνα, κεντρικό πρόσωπο τής όλης ύπόθεσης, άκουσίως εξαπολύει τίς δυνάμεις του Καλού· οί επιφανειακώς θηριώδεις μόνιμοι ύπαξιωματικοί του στρατού τελικώς άποδεικνύονται οί άπό μηχανής θεοί· ό Φανφάν, τό αιώνιο Παιδί του Γαλλικού Λαού, παρά τήν σκοτεινή καταγωγή του, άποπνέει εύγένεια άνώτερη άπό εκείνη όποιοσδήποτε άριστοκράτη· καί τέλος ό μονάρχης, καλός αλλά βλάκας, καταφέρνει νά ξεφύγει ό ίδιος άπό τήν Νέμεση (άφήνοντας, βέβαια, τή λαιμητόμο κληρονομιά στον διάδοχό του). Καί ή κομβική στιγμή τών εξελίξεων... πού μόνον ένας έξοχος συγγραφέας θά μπορούσε νά έντοπίσει καί όρθώς νά άποδώσει: ό Φανφάν άρνιέται νά παντρευτεί τήν κακομαθημένη βασίλοπούλα, κάνει γυναίκα του τήν όμορφη καί πανέξυπνη Τσιγγάνα καί, όπως όλοι οί εύτυχημένοι άνθρωποι, εξαφανίζεται άπό τό προσκήνιο τής Ιστορίας. Τί σημαίνει αυτό; "Ότι ή γαλλική άριστοκρατία είχε πιά χάσει κάθε δυνατότητα άνανέωσης, μέ άποτέλεσμα τό τέλος της ήδη νά είναι όρατό... καί μαζί μέ αυτό όπωσδήποτε τήν καταβάραθρωση τής βασιλείας.

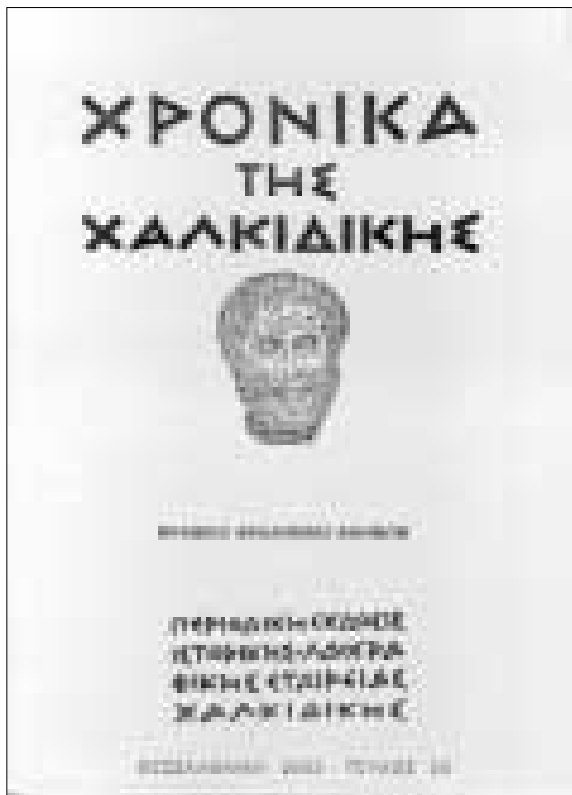
Καί κάτι ακόμα: ή νουβέλα του Blaty δέν εί-

ναι ή πηγή του σενάριου τής όμώνυμης ταινίας· τό αντίθετο: προήλθε άπό αυτήν· συνεπώς δέν έχει στενή σχέση μαζί της. Άλλά ή ταινία, βέβαια, έχει καί αυτή τήν δική της ιστορία: είχε πρωτοπαιχτεί τό 1951 καί ύπήρξε μεγάλη επιτυχία. Τό σημερινό ρημαίηκ, παρά τίς τεράστιες δυνατότητες τών τωρινών σκηνοθετών, δυστυχώς δέν είναι στό επίπεδο ούτε τής παλιάς ταινίας ούτε, βεβαίως, τής νουβέλας του Blaty.

Μελέτης Μελετόπουλος

Χρήστου Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, 'Ο Μέγας Άλέξανδρος καί ή Φιλοσοφία. 'Ο έπηρεασμός του άπό τήν Φιλοσοφία καί οί φιλόσοφοι του περιβάλλοντός του. Βραβείον 'Ακαδημίας 'Αθηνών. Χρονικά τής Χαλκιδικής, τ. 50, Θεσσαλονίκη 2003, 195 σσ.

'Ο συγγραφέας τής κρινομένης μελέτης, άναγνωρίζει εύστοχα τίς ρήσεις του 'Ισοκράτους στην επιστολή του πρός τόν Μ. Άλέξανδρο, ως διάδοχο του θρόνου, «άκούω δέ σε πάντων λεγόντων ως φιάνθρωπος ει καί φιλαθήναιος καί φιλόσοφος» (Ερ. 5, 2) καί του Πλουτάρχου ότι ό Άλέξανδρος

κατόρθωσε να αναδειχθεί «φιλοσοφώτατος πάντων» (Περὶ Ἀλεξάνδρου τύχης ἢ ἀρετῆς, λόγος α', 5, 329Α) και δικαιολογεί τήν ἐνασχόληση με τό συγκεκριμένο θέμα, τό ὁποῖο εἶχε προκηρυχθεῖ ἀπό τήν Γ' Τάξη τῶν Ἡθικῶν και Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν τῆς Ἀκαδημίας και ἔτυχε τοῦ βραβείου «Ἄθλος Ἀδαμαντίου Κοραῆ».

Ἡ μελέτη ἀποτελεῖται ἀπό ὀκτώ ἀνισομεγέθη κεφάλαια. Προτάσσονται ὁ πίνακας περιεχομένων (σσ. 11-13), ἀναλυτικὸς πίνακας βραχυγραφῶν κατὰ ἐπιστημονικό τρόπο συντεταγμένος (σσ. 15-18) και ἀκολουθεῖ ἡ Εἰσαγωγή (σσ. 19-21), ὅπου δίδεται τό διάγραμμα τοῦ ἔργου.

Τό πρῶτο κεφάλαιο «Οἱ πρῶτοι παιδαγωγοὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου και ἡ Κυνική Φιλοσοφία» (σσ. 23-65) ἐκκινεῖ ἀπό τοὺς πρῶτους παιδαγωγούς-δασκάλους τοῦ Ἀλεξάνδρου, οἱ ὁποῖοι βρίσκονται ὑπό τήν ἐπίδραση τῆς μητέρας του Ὀλυμπιάδος (σσ. 24-27) και δίδει ιδιαίτερη σημασία στόν Κυνικό Φίλισκο τόν Αἰγινήτη. Πράγματι, ὁ συγγραφέας ἐντοπίζει και διερευνᾷ τήν ἐπαφή τοῦ διαδόχου Ἀλεξάνδρου με τήν Κυνική Φιλοσοφία, ἡ ὁποία συνίσταται τόσο στήν συναναστροφή του με τόν Φίλισκο και τόν ἱστορικό Θεόπομπο τόν Χίτο, ὅσο και με τόν ἀξιωματοῦχο του Ὀνησίκριτο. Εὐστοχα ἀναγνωρίζεται ἡ ὑπαρξη και ἄλλων Κυνικῶν στήν Αὐλή τῆς Μακεδονίας, ὅπως τοῦ Ἀντισθένης ἐπὶ Ἀρχελαίου. Ἐτσι ἀναγνωρίζεται ὅτι ἡ Κυνική Φιλοσοφία ἦταν γνωστή στήν Μακεδονία. Περαιτέρω ἀνιχνεύεται ἡ σχέση τοῦ Ἀλεξάνδρου με τοὺς Κυνικούς Διογένη τόν Σινωπέα (σσ. 33-40), Κράτητα τόν Θηβαῖο (σσ. 40-42) και Ἰππαρχία (σσ. 42-43). Παράλληλα παρουσιάζονται ἀδρά και οἱ δοξασίες τῆς Κυνικῆς αἵρέσεως. Με ιδιαίτερη προσοχή και περισσή ἐπιστημονοσύνη ἐξετάζονται οἱ λόγοι τῆς ἐκστρατείας στήν Ἰνδία (σσ. 43-45), παρουσιάζεται ἡ φιλοσοφική σκέψη τῶν Ἰνδῶν Γυμνοσοφιστῶν (σσ. 46-52) και ἀναλύεται διεξοδικά ἡ συναναστροφή τοῦ Ὀνησίκριτου με τοὺς Ἰνδοὺς Γυμνοσοφιστές (σσ. 52-62). Εἶναι πασιφανές, ὅπως προκύπτει ἀπό τίς περιγραφές τοῦ Ὀνησίκριτου και τό ἀνεκδοτολογικό ὕλικό τῶν μεταγενεστέρων φιλοσόφων, ὅτι οἱ Κυνικοί προσδοκοῦσαν νά πραγματοποιήσει ὁ Ἀλέξανδρος τήν «ὀρθήν κατασκευήν τοῦ βίου».

Τό δεύτερο κεφάλαιο, «Ἡ σχέση τοῦ Ἀλεξάνδρου με τόν Ἀθηναῖο ρήτορα Ἰσοκράτη» (σσ. 66-80), ἀνιχνεύει τήν ἐπαφή τοῦ Ἀθηναίου ρητοροδιδασκάλου με τόν διάδοχο τοῦ θρόνου Ἀλέξανδρο, πού στηρίζεται στήν γνωστή ἐπιστολή πού τοῦ εἶχε ἀπευθύνει. Ὁμως, ὁ σ. εὐστοχα ἀναγνωρίζει ὅτι οἱ ἰδέες τοῦ Ἰσοκράτους γιά μιὰ ἔνωση ὅλων τῶν Ἑλλήνων ὑπό ἓναν ἡγεμόνα και ἡ ἀνάληψη μιᾶς πανελληνίου ἐκστρατείας κατὰ τῶν Περσῶν, ὅπως αὐτές ἐκφράζονται στόν «Φίλιππο»

και στίς ἐπιστολές τοῦ Ἀθηναίου ρητοροδιδασκάλου πρὸς τόν Μακεδόνα μονάρχη θά ἦσαν γνωστές στόν Ἀλέξανδρο και ὁπωσδήποτε θά τόν ἐπηρεᾶσαν ὡς ἓναν βαθμό (σσ. 67-73). Ἐπαινεῖται ἡ προσπάθεια τοῦ σ. νά διερευνήσει τό ἱστορικό πλαίσιο τῆς συγγραφῆς τῆς ἐπιστολῆς και τήν περιρρέουσα πολιτική συγκυρία (σσ. 76-80).

Τό τρίτο κεφάλαιο «Ἡ ἰδιότυπη σχέση τοῦ ρήτορος Αἰσχίνου με τόν Ἀλέξανδρο» (σσ. 81-84) δικαιολογεῖται ἀπό τήν μαρτυρία τοῦ σοφοστῆ Φλαβίου Φιλοστράτου, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ τόν Αἰσχίνω ὡς ἀρχηγό τῆς «Δευτέρας Σοφιστικῆς».

Τό τέταρτο κεφάλαιο «Ἡ σχέση τῆς Ἀκαδημίας με τήν Μακεδονική Αὐλή και ὁ ἐπηρεασμός τοῦ Ἀλεξάνδρου» (σσ. 85-102) ἐξετάζει τό δυσχερίστο, πολύπλοκο θέμα τῶν σχέσεων τῆς Ἀκαδημίας με τόν Μακεδονικό θρόνο. Ἡ Ἀκαδημία φιλοδόξεσε νά διαδραματίσει πρωταγωνιστικό ρόλο στήν διαπαιδαγώγηση τῶν Μακεδόνων βασιλέων και γι' αὐτόν τόν λόγο ὁ Πλάτων ἀποστέλλει τόν μαθητή του Εὐφραῖο, κατόπιν αἰτήματος τοῦ Περδίκκα (σσ. 86-89). Ἡ ἀποπομπή τοῦ Εὐφραίου ἀπό τήν Πέλλα, ὅταν ὁ Φίλιππος ἔγινε βασιλέας, σήμανε και τήν διακοπή τῶν σχέσεων τῆς Πλατωνικῆς Ἀκαδημίας με τήν Μακεδονική Αὐλή. Ἡ ἀνάρρηση τοῦ Σπευσίππου, ἀνιψιοῦ τοῦ Πλάτωνος, ὡς Σχολάρχου τῆς Ἀκαδημίας (σσ. 89-91), δῆγησε στήν ἐπανασύνδεση τῆς Ἀκαδημίας με τήν Μακεδονία. Ἡ προσπάθεια, τόσο τοῦ Σπευσίππου ὅσο και τοῦ Ἰσοκράτους, νά ἀναδειχθεῖ δάσκαλος τοῦ Ἀλεξάνδρου ἀπό τό περιβάλλον τῶν Σχολῶν τους δέν τελεσφόρησε. Ὁ Φίλιππος στράφηκε στόν Ἄσσο, στήν Μικρασιατική παραλία, ὅπου ζοῦσε ὁ Ἀριστοτέλης, παλαιός του γνώριμος ὡς σύμβουλος τοῦ τυράννου Ἐρμεία.

Με ἐπιστημονοσύνη και λεπτομερῆ ἀνάλυση τῶν πηγῶν διερευνᾷ ὁ συγγραφέας τοὺς λόγους προκρίσεως τοῦ Ἀριστοτέλους ὡς δασκάλου τοῦ Ἀλεξάνδρου (σσ. 92-99). Δέν εἶναι χωρίς ἀξία νά ἐξαρθεῖ και ἡ προσωπικότητα τοῦ Ξενοκράτους, Σχολάρχου τῆς Ἀκαδημίας, και ἡ προσπάθεια τοῦ Ἀλεξάνδρου νά τόν προσκαλέσει στήν ἐκστρατεία (σσ. 99-100).

Τό πέμπτο κεφάλαιο, «Ἡ σχέση Ἀλεξάνδρου και Ἀριστοτέλους και ἡ θέση τοῦ Περιπάτου» (σσ. 103-126), διερευνᾷ τό περιεχόμενο τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἀριστοτέλους πρὸς τόν μαθητή του Ἀλέξανδρο κατὰ τὰ τρία χρόνια παραμονῆς στήν Μιέζα (σσ. 104-115), τήν προσαρμογή ἢ μή τῆς ἀριστοτελείου πολιτικῆς φιλοσοφίας ἀπό τόν κοσμοκράτορα Ἀλέξανδρο, τήν ἀρνητική θέση τοῦ Θεοφράστου, Σχολάρχου τοῦ Λυκείου, λόγω τοῦ μυστηριώδους θανάτου τοῦ Καλλισθένης (σσ. 117-119), τήν συναναστροφή τοῦ Καλλισθένης, ἀνιψιοῦ τοῦ Ἀριστοτέλους, με τόν Ἀλέξανδρο, πού

έλαβε μέρος στην εκστρατεία (σσ. 119-121), και τόν ρόλο του Λαμψακηνού ρήτορα Αναξιμένους (σσ. 121-126).

Τό έκτο κεφάλαιο, «Ἀλέξανδρος, Ἀνάξαρχος καί Πύρρων» (σσ. 127-155), καλύπτει δύο σημαντικές φιλοσοφικές παρουσίες κατά τήν διάρκεια τῆς εκστρατείας: τόν Ἀβδηρίτη Ἀνάξαρχο (σσ. 129-146) καί τόν Ἡλείο Πύρωνα (σσ. 146-151). Ἡ παρουσία τους συνδέεται μέ τήν ἐπαφή του Ἀλεξάνδρου μέ τούς Ἰνδοὺς Γυμνοσοφιστές.

Τό ἕβδομο κεφάλαιο, «Ὁ Ἀλέξανδρος καί οἱ Στωϊκοί» (σσ. 156-168), δικαιολογεῖ τήν προσπάθεια συνδέσεως τῶν δοξασίων του Ζήνωνος μέ τήν πολιτική του Ἀλεξάνδρου, ὅπως τήν ἐνέδειξαν ὁ Πλούταρχος καί νεώτεροι μελετητές. Ὁ Χρ. Μπαλόγλου προβαίνει, κατά τρόπο εὐληπτο, σέ ἀνάλυση τῶν κοινῶν στοιχείων, ἀλλά καί τῶν διαφορῶν ἀνάμεσα στίς δοξασίες τῆς Στωᾶς καί του Ἀλεξάνδρου (σσ. 159-167).

Τό ὄγδοο κεφάλαιο, «Μία συνάντηση πού δέν ἔγινε: Ὁ Ἀλέξανδρος μέ τόν Δημόκριτο, Πλάτωνα καί Μενέδημο» (σσ. 169-171), ἐστιάζει τήν προσοχή του στήν παράδοση του μυθιστορήματος του (Ψευδο)Καλλισθένους, *Ἡ Φυλλάδα του Μεγαλέξανδρου*, ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος συναντήθηκε μέ τούς Δημόκριτο, Πλάτωνα καί Μενέδημο, κάτι πού ἱστορικά δέν ἰσχύει.

Ἀναλυτική βιβλιογραφία ἔργων Ἑλλήνων (σσ. 171-174) καί ξένων συγγραφέων (σσ. 174-184) καί κατατοπιστικά εὑρητήρια ὀνομάτων (σσ. 185-195) κατακλείουν τήν περισπούδαστη αὐτή μελέτη.

Ὁ συγγραφέας «κινεῖται μέ οἰκειότητα στήν ἱστορική ἀτμόσφαιρα τῆς ἐποχῆς, πραγματεύεται τό θέμα του σύμμετρα πρός τίς διάφορες πτυχές του, καί πέτυχε νά παρουσιάσει ὅσο τό δυνατόν πιθανότερα τόν βαθμό καί τρόπο ἐπηρεασμοῦ του Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ἀπό τήν φιλοσοφία», ὅπως σημειώνεται στήν Ἐκθεση του Γενικοῦ Γραμματέως τῆς Ἀκαδημίας (27-12-2002).

Τό ἔργο τιμᾷ ἀναμφίβολα τόν ἴδιο καί τούς οἰκείους του καί ἀποτελεῖ συμβολή στήν ἐλληνική ἐπιστήμη, ἀλλά καί στή διεθνή βιβλιογραφία. Συγχαρητήρια ὀφείλονται καί στήν «Ἱστορική καί Λαογραφική Ἐταιρεία Χαλκιδικῆς» γιά τήν ἀρτία ἐκτύπωσή του.

Παναγιώτης Γ. Φούγιας

Θεοδόσης ΠΥΛΑΡΙΝΟΣ, Ἑπτανησιακή Σχολή, ἐκδόσεις Σαββάλας, Ἀθήνα, 203 σσ.

Ὁ συγγραφέας του βιβλίου, ἔγκριτος ἱστορικός τῆς Νεοελληνικῆς Φιλολογίας καί Λογοτε-

χνίας, συστηματικός μελετητής τῆς λογοτεχνίας στήν Ἑπτάνησο, Λέκτωρ του Τμήματος Ἱστορίας του Ἰονίου Πανεπιστημίου, μέ ἐπιτυχημένη διδασκαλία στά Πανεπιστήμια Ἀθηνῶν καί Πατρῶν, ἔχει ἐπιδοθεῖ μέ συνέπεια καί ζήλο σέ ζητήματα καί προβλήματα τῆς Ἑπτανησιακῆς Σχολῆς. Ἐνωτισμένος ὁ ἴδιος στήν προτροπή του Παρμενίδου «κρίναι δέ λόγῳ Πολύδῃριν ἔλεγχον ἐξ ἐμέθεν ῥηθέντα», ἐπιδόθηκε στήν γόνιμη αὐτή μελέτη ὄχι μόνο μέ βαθύβλυστο ἐνδιαφέρον, ἀλλά καί μέ σύνδρομη κριτικότητα.

Στό ἔργο του αὐτό ἀναδεικνύεται ὅτι τό φαινόμενο τῆς Ἑπτανησιακῆς Σχολῆς ἀφορᾷ ὀλόκληρο τόν ἐλληνικό λογοτεχνικό χώρο. Ἐπισημαίνοντας ὅτι γιά πρώτη φορά, ἐξ ὅσων εἴμεθα σέ θέση νά γνωρίζουμε, παρουσιάζεται μία σύνθεση μέ ἀφορμή τήν λογοτεχνία ἀπό τόν 18ο ὡς τά μέσα του 20οῦ αἰῶνα, μέ ἐμφανῆ καί αἰτιολογημένα τά στοιχεῖα γιά τίς ἀπαρχές καί ἐπίσης ἄκρως αἰτιολογημένα γιά τήν παρακμή του Ἑπτανησιακοῦ χώρου, μπορούμε νά ἐξάρουμε τήν πρωτοτυπία του ἔργου.

Ἰδιαίτερα θά πρέπει νά ἐξαρθεῖ τό γεγονός ὅτι ὁ συγγραφέας μελετᾷ τήν λογοτεχνία κατά νησί, ἀπό τά Κύθηρα μέχρι τήν Κέρκυρα, ἀναλύοντας τίς κατά τόπους ἰδιομορφίες, τίς μετακινήσεις τῶν ἐκπροσώπων καί τίς μεταβολές τῶν συμπεριφορῶν. Μάλιστα παρατηρεῖται ἡ πορεία τῶν ἐκπροσώπων τῆς Σχολῆς, οἱ ὁποῖοι κατά τήν μετάβασή τους στήν Ἀθήνα ὑφίστανται τίς ἀναπόφευκτες ἀλλοιώσεις. Καταφαίνεται παράλληλα ἡ σύσταση τῶν διαφόρων ομάδων μέ τήν διαμόρφωση τῶν ἐπιχωρίων γνωρισμάτων πέραν τῶν κοινῶν χαρακτηριστικῶν, πού κυρίως στοιχίζονται στόν κανόνα πού ἔθεσε ὁ Σολωμός.

Οἱ γλωσσικές διαστρωματώσεις πού δημιουργοῦνται, εἴτε στόν σταθερό χώρο τῆς σολωμικῆς Κερκύρας εἴτε στίς διάφορες ἄλλες περιοχές του Ἰονίου, κυρίως ὅμως στήν Ἀθήνα, ὅπου ἐγκαθίστανται οἱ ἐκπρόσωποι τῆς Σχολῆς, σχετίζονται μέ ἅμεσα κοινωνικά ζητήματα.

Μία ἀρετή του βιβλίου εἶναι ἡ ἐξέταση ὅλων τῶν ἐκπροσώπων τῆς Σχολῆς καί ἡ ἐπισήμανση τῶν ἐξελικτικῶν στοιχείων τους, ἀλλά καί οἱ παρεκκλίσεις καί ἀποκλίσεις καί ἡ διαφοροποίηση τῶν περιπτώσεων. Κεντρικό πρόσωπο του βιβλίου ἀναδεικνύεται ὁ Ἰ. Πολυλάς, ὁ ὁποῖος δέν ἀσχολεῖται κυρίως καί κατ' ἐξοχήν μέ τήν λογοτεχνία, ἀλλά μέ τήν κριτική, τήν μετάφραση, τήν παιδεία, τήν δημοσιογραφία καί τήν πολιτική.

Τό βιβλίον λειτουργεῖ ὡς πυκνό ἐγχειρίδιο εἰσαγωγῆς στήν ἱστορία τῆς Ἑπτανησιακῆς Λογοτεχνίας, πού, παρά τόν συνοπτικό του χαρακτήρα, πρᾶγμα πού ὅπως δηλώνεται καί διαφαίνεται ἀποτελεῖ καί τό γνώρισμα τῆς ὅλης σειρᾶς τῶν ἐκδό-

σεων αυτών, καλύπτει 300 σελίδες, δείχνοντας τό μέγεθος και τήν ουσία του υλικού που υποκρύπτεται. Ο συγγραφέας, στον οποίο αξίζουν συγχαρητήρια, πιστεύουμε ότι στο μέλλον θα μάς δώσει και αναλυτικά τό υλικό αυτό, που αν κρίνουμε από τήν ενδεικτική βιβλιογραφία του τόμου είναι τεράστιο, αλλά παράλληλα και ενδιαφέρον, όχι μόνον για τήν ιστορία τής Ἑπτανήσου, αλλά για τήν κατανόηση τής πορείας του Νεωτέρου Ἑλληνικού Κράτους, που στά πρώτα χρόνια τής συστάσεώς του άντλησε πλούσιο υλικό, ασφαλώς όχι μόνον λογοτεχνικό, από τόν χώρο του Ἴονιου.

Χρήστος Π. Μπαλόγλου

Ἐρατώ ΖΕΛΛΙΟΥ-ΜΑΣΤΟΡΟΚΩ-ΣΤΑ, Ἡ Παιδεία κατά τήν περίοδο τής Τουρκοκρατίας, ἐκδόσεις Μαϊάνδρος, Θεσσαλονίκη, χ.χ., 198 σσ.

Ἡ συγγραφέας του βιβλίου, διδάκτωρ Νεοελληνικής Φιλολογίας του Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, εκπαιδευτικός μέ πολυετή παρουσία και ἔμπειρία στήν Δευτεροβάθμια Ἐκπαίδευση, Λυκειαρχής και Σχολικός Σύμβουλος, ἔχει μελετήσει ἐπί δεκαετίες μέ ζήλο και συνέπεια ζητήματα και προβλήματα τής ἑλληνικής παιδείας. Εἰδικότερα, παρά τόν σεβασμό τής πρὸς τούς παιδαγωγούς και διδασκάλους του Γένους, ἀπετόλμησε μέ δικές τής δυνάμεις νά ἐρμηνεύσει και νά ἀναλύσει πολύπλοκα ζητήματα τής ιστορίας τής ἑλληνικής παιδείας.

Τό μελέτημά τής, ἔκγονο τής μύχιας αὐτῆς κριτικής ἐπικοινωνίας μέ τήν παιδεία και τήν ἐκπαίδευση τῶν «χρόνων τής αἰχμαλωσίας», ἀποτελεῖ ἐκτενῆ ἀνάλυση ἀνακινώσεώς τής στό Δ΄ Πανελλήνιο Συνέδριο τής Ἱστορικής και Λαογραφικῆς Ἐταιρείας Χαλκιδικῆς (σ. 5). Παρακολουθεῖ ὅμως και τά ζητήματα τής παιδείας σέ ὅλο τόν χώρο τής Βορείου Ἑλλάδος.

Στά τέσσερα πρώτα κεφάλαια, «Ἡ παιδεία κατά τόν 15ο, 16ο αἰῶνα» (σσ. 7-20), «17ος αἰῶνας» (σσ. 20-34), «18ος αἰῶνας» (σσ. 34-44), «19ος, 20ός αἰῶνας» (σσ. 45-57), παρακολουθεῖ κατά συστηματικό τρόπο τήν εκπαιδευτική λειτουργία στή Βόρειο Ἑλλάδα και ἐπισημαίνει τίς ἐξέχουσες πνευματικές προσωπικότητες.

Τό πέμπτο κεφάλαιο, «Χαλκιδική» (σσ. 58-100), ἀποτελεῖ τό μεγαλύτερο σέ ἔκταση κεφάλαιο του βιβλίου και εἶναι ἀποτέλεσμα τής προσωπικῆς, κοπιαστικῆς ἐρεύνης τής συγγραφῆς μέ τήν περιοχῆ ἀπό ὅπου κατάγεται. Ἡ συγγραφέας του ἔργου, ἀντιπρόεδρος τής «Ἱστορικής και Λαογραφικῆς Ἐταιρείας τής Χαλκιδικῆς»

(1960), τής καταξιωμένης πνευματικῆς ἐστίας τής Βορείου Ἑλλάδος, μέ δύο βραβεύσεις ἀπό τήν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν (1964, 1991), καταθέτει στό κεφάλαιο αὐτό τίς γραπτές αλλά και προφορικές μαρτυρίες τής ἀπό τήν παιδεία στήν Χαλκιδική και τήν ὀργάνωση τῶν σχολείων. Ἀναπόσπαστο τμήμα του κεφαλαίου εἶναι τό «Παράρτημα» (σσ. 101-162), που ἀκολουθεῖ και περιλαμβάνει τά σχετικά ἔγγραφα.

Ἀκολουθεῖ ἀναλυτική βιβλιογραφία, διακριομένη σέ πρωτογενεῖς πηγές (σσ. 163-164) και «Βοηθήματα» (σσ. 165-177), εὑρετήριο ὀνομάτων (σσ. 178-192) και πίνακας εἰκόνων (σσ. 193-195).

Εὐλογος ἄρα εἶναι γιά τό ἔργο ὁ τίτλος Ἡ Παιδεία κατά τήν περίοδο τής Τουρκοκρατίας, μέ τόν χαρακτηριστικό ὑπότιτλο Χαλκιδική.

Χρήστος Π. Μπαλόγλου.

Λίνου Γ. ΜΠΕΝΑΚΗ - Χρήστου Π. ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ, ἐπιμ., Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ἀφιερωμένου στόν Πλήθωνα και τήν Ἐποχῆ του με τήν συμπλήρωση 550 ἐτῶν ἀπό τόν θάνατό του (Μυστράς 26-29 Ἰουνίου 2002), Ἀθήνα-Μυστράς 2003, 439 σσ.

Πρόσφορη άφορμή για τήν σύγκληση Διεθνούς Έπιστημονικού Συνεδρίου για τόν Πλήθωνα καί τήν έποχή του ύπηρεξε ή συμπλήρωση κατά τό 2002 τών 550 έτων από τόν θάνατό του. Καί είναι έντυπωσιακά εξηκριβωμένο, όπως διασώζεται σέ χειρόγραφο τής βιβλιοθήκης του Μονάχου, ότι ό Πολύστωρ του Μυστρά απέβίωσε τήν 26ην Ίουνίου 1452, ώρα 13.00. Η δραστηρία «Διεθνής Έπιστημονική Έταιρεία Πληθωνικών καί Βυζαντινών Μελετών» έδραξε τής ευκαιρίας καί τής συγκυρίας καί συνεκάλεσε τό συγκεκριμένο Συνέδριο, τά πρακτικά του όποιου — μέ τήν οικονομική άρωγή του Κοινωνηελούς Ίδρύματος «Στ. Νιάρχος» — κυκλοφορήθησαν καί αποτελούν κτήμα τής επιστημονικής κοινότητας.

Στόν πρόλογο (σ. 7-9), ό Πρόεδρος τής Έταιρείας καί Άντιπρόεδρος τής Όργανωτικής Έπιτροπής του Συνεδρίου, Όμότ. Τακτικός Καθηγητής τής Σχολής Ευελπίδων Σ. Σπέντζας, αναλύει τό σκεπτικό καί τούς λόγους συγκλήσεως του Συνεδρίου, αποδίδει τά εΰσημα στους δύο κυρίους συντελεστές τής οργανώσεως καί έπιμελητές εκδόσεως τών πρακτικών, τόν Λίνο Μπενάκη καί Χρήστο Μπαλόγλου, πού έχουν συνδέσει τό όνομα καί τό έρευνητικό καί συγγραφικό τους έργο μέ τόν Πλήθωνα. Άκολουθει τό κείμενο του προλόγου στην άγγλική (σ. 11-13), φωτογραφία του Πλήθωνος, ειλημμένη από τήν πινακοθήκη Uffizi τής Φλωρεντίας — ή όποία δημοσιεύεται για δεύτερη φορά σέ έλληνικό έργο μετά τήν πρώτη δημοσίευση στό ειδικό αφιερωματικό τεύχος τής «Νέας Κοινωνιολογίας» πού είχε έπιμεληθεί ό Χ. Μπαλόγλου (σ. 14), τό αναλυτικό πρόγραμμα του Συνεδρίου (σ. 15-20), οι Προσφωνήσεις του Προέδρου τής έταιρείας (σ. 21-22), του Προέδρου του «Κοινωνηελούς Ίδρύματος Βυζαντινών καί Μεταβυζαντινών Σπουδών Μυστρά» (σ. 23-24), του Στράτη Στρατήγη (σ. 25-28), ό όποιος παρεχώρησε τούς χώρους τής «Έλευθέρας Σχολής Φιλοσοφίας» στην Μαρούλα για τήν φιλοξενία τών ανακοινώσεων καί ακολουθούν οι χαιρετισμοί του Προέδρου του Συνδέσμου τών έν Άττική Λακεδαιμονίων Κώστα Μπεκιάρη (σ. 29), του Προέδρου του Συλλόγου Έκπαιδευτικών Πρωτοβάθμιας Έκπαιδευσεως Λακεδαιμόνος Ν. Κουφού (σ. 30-31), του Προέδρου του Ίδρύματος Έρευνών καί Έκδόσεων Νεοελληνικής Φιλοσοφίας, τακτικού μέλους τής Άκαδημίας Άθηνών κυρίου Ευάγγελου Μουτσοπούλου (σ. 32). Άς σημειωθεί ότι ό Άκαδημαϊκός Μουτσόπουλος είχε τήν πρωτοβουλία για τήν όργάνωση του πρώτου Συνεδρίου αφιερωμένου στον Πλήθωνα, μέ ειδική όμως θεματολογία «Πλατωνισμός καί Άριστοτελισμός κατά τόν Πλήθωνα» (1985).

Στήν έναρκτήρια όμιλία του μέ τίτλο «Ό

Πλήθων στην νεοελληνική σκέψη καί έρευνα (1900-1975)» (σ. 33-49) ό Λ.Γ. Μπενάκης κάνει έναν άπολογισμό τών Έλλήνων επιστημόνων που ασχολήθησαν μέ πλείστες πτυχές τής πολυσχιδούς δραστηριότητας του Πλήθωνος. Έπισημαίνεται καί ή προκήρυξη δύο φορές (1928, 1929) σχετικού βραβείου από τήν Άκαδημία Άθηνών.

Άκολουθει ή ανακοίνωση τής κυρίας Άγνης Βασιλικοπούλου «Ό Πλήθων καί ή έλληνική παράδοση» (σ. 51-65), τό κείμενο τής κυρίας Brigitte Tambrun-Krasker «L'etre, l'un et la brigitte politique de Pléthon», γαλλιστί καί έλληνιστί (σ. 67-82) καί (σ. 83-93) — ή συγγραφέας αποτελει μία από τίς πλέον καταξιωμένες εκδότριες καί μελετήτριες του Πλήθωνος διεθνώς — τό κείμενο του W. Blum «Plethon, der Heide, als Theologe» (σ. 95-104) — ό όποιος μας έχει δώσει τήν γερμανική μετάφραση καί τόν σχολιασμό κειμένων του Πλήθωνος — τό άρθρο του Thomas Backes «Philosophie und Religion: Ein Spannungsverhältnis zwischen Urbild und Abbild» (σ. 105-112), τό άρθρο του Βασ. Κύρκου «Διάγραμμα τών ανθρωπολογικών καί παιδευτικών άπόψεων του Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνος» (σ. 113-126), τό εκτενές άρθρο του Γ. Ζωγραφίδη «Ό παντοκράτωρ Ζεύς του Πλήθωνος: Ένολογία, μοναρχία, πολυθεϊσμός» (σ. 127-159), του Jozef Matula «Georgios Gemistos Pletho and the idea of universal harmony» (σ. 161-170), τής Andriette Stathi-Schoorel «Plethon, the Philosopher of Mystras. Was he orthodox? Surely not!» (σ. 171-176), του Marco Bertozzi «George Gemistos Plethon and the myth of Ancient Paganism: From the Council of Ferrara to the Tempio Malatestiano in Rimini» (σ. 177-185), τών δύο άστρονόμων καί ιστορικών τής άστρονομίας Anne Tihon «The astronomical treatise of George Gemistos Plethon» (σ. 187-193) καί R. Mercier «The sources of the astronomy of Gemistos Plethon» (σ. 195-210). Άκολουθει τό άρθρο του J. Harris «The influence of Plethon's idea of fate on the Historian Laonikos Chalkokondyles» (σ. 211-217). Τά έπόμενα δύο άρθρα καλύπτουν πτυχές τής θεολογικής σκέψεως του Γεμιστού καί τής έποχής του. Τά κείμενα τών Δ. Κατσαφάνα «Ό ιερός κλήρος καί ό μοναχισμός στα Ύπομνήματα του Γεωργίου Γεμιστού-Πλήθωνος προς τούς Παλαιολόγους» (σ. 219-232) καί π. Δημητρίου Κωνσταντέλου «Ό μαθητής του Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνος Ίουβενάλιος κάτοπτρον τών ιδεολογικών συγκρούσεων τών πρό τής Άλώσεως χρόνων» (σ. 233-242). Άκολουθούν κείμενα τά όποια πραγματεύονται τίς προτάσεις του Πλήθωνος για τήν οικονομική ανασύν-

ταξη, κοινωνική αναμόρφωση και άμυντική θεωράκιση τής Πελοποννήσου, όπως του Σάββα Παρ. Σπέντζα «Ἡ άμυντική θεωράκιση τής Πελοποννήσου. Οί οικονομικές, κοινωνικές και δημοσιονομικές προτάσεις του Γ. Γεμιστού Πλήθωνος» (σσ. 243-266), του Π.Α. Παπαγαρυφάλλου «Ἡ διαχρονικότητα τής διαφθοράς και ὁ Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων» (σσ. 267-274), του Γ. Μάρδα «Ἡ ύστερη Βυζαντινή περίοδος (1204-1453) και ἡ κοινωνικο-πολιτική πρόταση του Πλήθωνος» (σσ. 275-294), των Κ. Κατσαρού - Ἄλεξ. Μήτσιου «Ἀπό τήν επανάστατικότητα του Φλαβίου Κλαυδίου Ἰουλιανού στην ριζοσπαστικότητα του Γεωργίου Γεμιστού-Πλήθωνος» (σσ. 295-304), όπου τοποθετεῖται ὁ ενδιαφέρων προβληματισμός περί συναφείας των δύο ανδρῶν, και του Α. Karayiannis «Georgios Gemistos-Plethon on Economic Policy» (σσ. 305-310). Τό ἄρθρο του C. Baloglou «The institutions of Ancient Sparta in the work of Pletho» (σσ. 311-326) εἶναι τό μόνο στόν τόμο πού συνδέει κατά τρόπο πρωτότυπο και ρηξικέλευθο τήν πολιτειακή και οικονομική ὀργάνωση τής αρχαίας Σπάρτης στό ἔργο και στις προτάσεις του Γεμιστού. Ἀκολουθοῦν τά ἄρθρα των Α. Διονυσοπούλου «Ἡ ανάπτυξη τής τεχνολογίας στό Βυζάντιο του 14ου αἰῶνα και ἡ θέση του Πλήθωνος» (σσ. 327-338) και ἄλλα δύο, τά ὁποία πραγματεύονται τίς τυχόν επιδράσεις του Γεμιστού από τό Ἰσλάμ και τήν συναστροφή του μέ τόν Ἑλλισσαῖο. Anna Akasoy «George Gemistos Plethon and Islam» (σσ. 339-353) και Ν. Κουφού «Ἡ παρουσία του Πλήθωνος στά τεμένη τής Ἀδριανουπόλεως (σσ. 355-361).

Ὁ Πλήθων ὑπῆρξε προσφιλέσ θέμα των Ἑλλήνων λογοτεχνῶν. Τοῦτο ἀποδεικνύουν τά ἄρθρα των Σ. Δημητρακοπούλου «Ὁ Πλήθων στην ἑλληνική λογοτεχνία» (σσ. 363-383), Θ. Πυλαρινού «Ὁ Γεώργιος Γεμιστός-Πλήθων στόν Δωδεκάλογο του Γύφτου του Κωστή Παλαμά» (σσ. 385-394) και Κ. Ρηγοπούλου «Ἀναφορά Νίκου Καζαντζάκη στόν Πλήθωνα» (σσ. 395-403).

Εἰδικό παράρτημα (σσ. 405-435) καλύπτει ἡ μελέτη του Π. Μαρούδα «Μιά πιθανή συνάντηση και τ' ὄνειρο του Πλήθωνος στό λυκαυγές του ΙΕ' αἰῶνα».

Ὁ τόμος εἶναι καλαίσθητος και τά κείμενα ὑψηλῶν ἀπαιτήσεων. Συγχαρητήρια ὀφείλονται στην «Ἐταιρεία» για τήν ὀργάνωση του Συνεδρίου και στους δύο καταξιωμένους πληθωνιστές, τόν ἱστορικό τής φιλοσοφίας Α. Μπενάκη και τόν ἱστορικό τής οικονομίας Χ. Μπαλόγλου, πού ἔφεραν εἰς πέρας ἕνα ἔργο ἐπίπονο και ἀπαιτητικό.

Παναγιώτης Γ. Φούγιας

ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΟΥΣ, Λυσιστράτη. Ἐλεύθερη ἀπόδοση στά ποντιακά: Κώστας Διαμαντίδης. Κέντρο Ποντιακῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 2003.

Ἡ πρωτοτυπία αὐτῆς τῆς μελέτης ἐγκείται στην φιλόπονη προσπάθεια του συγγραφέα, ἡ ὁποία ὀφείλεται στην ἀγάπη, στην νοσταλγία και στην ἐπιθυμία του νά διαφυλάξει μ' ἕναν ἀρκετά εὔστοχο και ἔξυπνο τρόπο τήν πατρογονική γλῶσσα του, τήν ποντιακή διάλεκτο. Μέ τό δεδομένο αὐτό ἐπιδιώκει νά ἀποδώσει σέ ἐλεύθερη ἀπόδοση στην ποντιακή γλῶσσα ἕνα ἀπό τά πιό πολυσυζητημένα και διαχρονικά ἀκόμη και ὡς σήμερα κλασσικά ἔργα του μεγαλοφυέστερου ἀττικῶ ποιητῆ Ἀριστοφάνη (445-386). Πυρῆνα του ἔργου ἀποτελεῖ ἡ σκωπτική διάθεση του κωμικοῦ ποιητῆ ἀπέναντι στην συζυγική ἀπεργία των γυναικῶν, μέ σκοπό νά ἀποσπάσουν τήν εἰρήνη. Πρόκειται για ἕνα φαινόμενο μέ κοινωνικές, πολιτικές, ἠθικές ἄλλα και φιλοσοφικές διαστάσεις. Ὁ κ. Διαμαντίδης μεταφέρει ἐπιτυχῶς αὐτήν ἀκριβῶς τήν ἀποψη του Ἀριστοφάνη περί των ἡθῶν, τῆς κοινωνίας και των νόμων, ὅπως ἀναδύεται μέ αὐθεντικό τρόπο μέσα ἀπό τό ἀρχαῖο κείμενο.

Τό ἰδιαίτερα σημαντικό στό ἐγχείρημά του εἶναι ὅτι ἀποδίδει τό ἀρχαῖο κείμενο σέ μιά διάλεκτο, ἡ ὁποία φέρει μέσα της πολλά γλωσσικά στοιχεία τῆς ἀρχαίας διαλέκτου, γεγονός πού ἀναδεικνύει τήν ποιότητα, τήν χροιά ἄλλα και τήν σέ βάθος ἀρχέγονη ρίζα τῆς ποντιακῆς διαλέκτου. Ἐξίσου σημαντικό εἶναι και τό γεγονός ὅτι ἀναβιώνει τό ἀρχαῖο αὐτό εἶδος μέσα στην ἀτμόσφαιρα τῆς ποντιακῆς εὐφορίας, μέ ἀπὸτελεσμα νά γίνει τό ἔργο πιό προσιτό, εὐχάριστο και κατανοητό στό ποντιακό ἀναγνωστικό κοινό. Ἐπιπλέον μέ τό ἐγχείρημά του αὐτό ὁ κ. Διαμαντίδης διασώζει και συνεχίζει μιά παράδοση, πού ξεκίνησε μέ ἐκδόσεις ἔργων στις ἑλληνοφώνες κοινότητες τῆς Ρωσσίας.

Ἡ ἐπιλογή του ἔργου ἀπό τόν κ. Διαμαντίδη πιθανότατα ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι τό ἐν λόγω ἔργο διαπνέεται ἀφ' ἑνός ἀπό τό πανελλήνιο αἶσθημα κατά του πολέμου και ἀφ' ἑτέρου ἀπό ἕνα πνεῦμα διαλλακτικότητας.

Ἡ μεταγλώττιση τῆς Λυσιστράτης στην ποντιακή διάλεκτο ἀνοίγει τόν δρόμο σέ θεατρικούς συγγραφείς και ποιητές πού ἔχουν βιωματική σχέση μέ τήν ποντιακή γλῶσσα, νά ἀναζητήσουν τά γλωσσικά πρότυπά τους και νά διαμορφώσουν ἔτσι μιά νέα παράδοση, καθώς και ἕνα νέο γλωσσικό διαλεκτικό κώδικα. Ἡ ἐν λόγω προσπάθεια δίνει ἐπίσης τήν δυνατότητα για μιά γλωσσική ἀναδι-

φηση, ή όποια, όπως σέ κάθε περίπτωση, ύποκρύπτει τό ιδεολογικό ύπόβαθρο ενός λαού, πού ξεριζώθηκε μεταφέροντας μαζί του πατρίδες, μνήμες και πάνω άπ' όλα τήν γλώσσα.

Άναφέρω ως κατακλειδα αύτής τής παρουσίας δύο μικρά χωρία, άπό τά όποία αναφαίνονται ή έγγύτητα μέ τήν όποία εκφράζεται στήν ποντιακή Λυσιστράτη τό κύριαρχο αίτημα κάθε έποχής, πού ζητά νά άπομακρύνει τόν πόλεμο και νά άγωνιστεί γιά τήν ειρήνη:

Γιά νά μή γίν'ταν πόλεμοι, άς λέω ντό θ'εύτάτεν.
Άπ' ούρανοθ θέλ' μάστοραν και άσ' σή γήν έργάτεν.
Τό μάστοραν έξέρομε, έργάτας άραέψτεν
κι άούτ' τόν κόσμον τ' άδικον, άσ' σήν άκραν σοκέψτεν.

Έρθεν ώρα νά λέω σās τ' έμόν τή διαρμενειάν,
γιά νά χτίζομε στέρα τ' ειρήνης τή δουλειάν.
Άσ' σ' ανθρώπ'ς άπ' ανάμεσα, πολέμους πή εύτάγ'νε, ούλ' άς ψοφοούν και χάν'τανε, 'ς σήν κόλασην άς πάγ'νε.

Σωτηρία Τριαντάρη-Μαρά

SKEPSIS, A journal for Philosophy and Inter-disciplinary Research. Vol XIII-XIV. Special edition in honour of Professor N. Chronis. Athens-Olympia, 2003, 376 pp.

Τό διεθνώς αναγνωρισμένο περιοδικό Φιλοσοφίας και Διεπιστημονικής Έρεύνης, πού εκδίδεται άπό τούς καθηγητές τής Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Άθηνών Λεωνίδα Μπαρτζελιώτη και Νικόλαο Χρόνη, άφιερώνει τόν διπλό αύτόν τόμο στόν καθηγητή Νικόλαο Χρόνη, ως έλάχιστο δείγμα αναγνωρίσεως τής πολυετούς προσφοράς του στήν διακονία τής Φιλοσοφίας και στους Έλληνες σπουδαστές.

Η αναλυτική έργογραφία, κατά χρονική σειρά παρατιθέμενη, καλύπτει έπτά πυκνά τυπωμένες σελίδες (σσ. 7-13) και δείχνει τό εύρος τής θεματικής μέ τήν όποία άσχολήθηκε τό τιμώμενο πρόσωπο: Άρχαία Έλληνική, Μεσαιωνική και Σύγχρονη Φιλοσοφία.

Άκολουθούν είκοσιεννά διερευνητικές έργασίες άπό έγκρίτους συναδέλφους ή μαθητές του τιμώμενου. Ίδού οι τίτλοι τών μελετών: D. Held, «Hidden Truth in Early Greek Philosophy» (σσ. 17-24), L. Borsic, «The Concept of Memory in Presocratic Culture» (σσ. 25-42), D. Andriopoulos, «Concepts of Causality in Presocratic Philosophy» (σσ. 43-51), Δ. Μούκανος, «Ό περί τής Άπείρου Διαιρέσεως τών Μεγεθών “Λόγος” Ζή-

νωνος του Έλεάτου» (σσ. 52-62), Ί.Γ. Δελλής, «Δημοκρίτειες Ήπιδράσεις στή Σκέψη του Ήποκράτη» (σσ. 63-74), J. Partridge, «Socrates' Daimonion in Plato's *Phaedrus*» (σσ. 75-92), P. Quinn, «The Ethics of Platonic Discourse: A Contemporary Development» (σσ. 93-100), I. Deretic, «Logos and Pharmakon in Plato's *Phaedrus*» (σσ. 101-105), Y. Kurihara, «Plato's Conception of Unhappiness in the *Gorgias*» (σσ. 106-115), Ά. Μάρκος, «Άλήθεια και Πολιτική κατά τόν Πλάτωνα» (σσ. 116-128), D. Modrak, «Sensing, Experiencing and Knowing in Aristotle» (σσ. 129-138), R. Polansky, «Sense as Receptive of Sensible Forms without the Matter in Aristotle's *De Anima* ii 12» (σσ. 139-152), C. Evangeliou, «Aristotle and Einstein on Time» (σσ. 153-170), Μ. Μουζάλα, «Τό Πρόβλημα τής Σχέσεως του Όρισμού προς τήν Ούσιαν στά Κεφάλαια Z10-Z12 τών Μετά τά Φυσικά του Άριστοτέλους» (σσ. 171-180), Ν. Horianopoulos, «Antiochus of Ascalon and the Philosophical Influences on the Neoplatonic Thought» (σσ. 181-186), J. Demetracopoulos, «Some Additional Evidence on the Scepticism of the Cappadocian Fathers: Basil of Caesarea and Sextus Empiricus» (σσ. 187-192), D. Kapantais, «Deux Exemples du «paradoxe du non-être» dans la Littérature Philosophique Grecque» (σσ. 193-201), C. Collobert, «Processes of Consciousness and the Self of Homer» (σσ. 202-213), R. Bucheri & M. Saniga, «Endo-Physical Paradigm and Mathematics of Subjective Time» (σσ. 214-222), A. Chu, «Socratic Ruler and Egoism» (σσ. 223-232), T. Anastassopoulou-Kapogianni, «Ethics and Biology Perspectives of a Biosensitive Value System» (σσ. 233-241), A. Foca, «The Origin of Experimental Medicine in the School of Alcmaeon From Croton and the Diffusion of his Philosophy within the Mediterranean Area» (σσ. 242-254), L. Bargeliotis, «Aristotle's Contribution to the Methodological Correlation between Philosophy and Medical Art» (σσ. 254-264), P. Arnopoulos, «Nova Magna Moralia: Physics - Ethics - Politics: Neoclassic Concepts for Postmodern Times» (σσ. 265-292), A. Markantonatos, «Ήρώων Θεραπεία: Orphism and Euripides' *Rhesus*» (σσ. 293-304), C. Vasilopoulos, «The Character of Justice in Sophocles' *Antigone*» (σσ. 305-318), G. Anagnostopoulos, «The Divinity of Oedipus: Sophocles on the Nature of the Divine» (σσ. 319-345), H. Reid, «Athletes as Medicine for the Health of the Soul» (σσ. 346-355), M. Katsimitsis, «Jeremiah Reedy in Love with Logos, Essays on Greek Philosophy» (σσ. 356-357). Άκολουθούν τρεις

βιβλιοκρισίες και οι δραστηριότητες του Ὀλυμπιακού Κέντρου Φιλοσοφίας και Παιδείας.

Συγχαρητήρια ἀξίζουν στήν Ἐπιστημονική Ἐπιτροπή τοῦ τόμου γιά τήν πραγματοποίηση τῆς ἰδέας νά τιμηθεῖ ὁ Καθηγητής Ν. Χρόνης καί εἶναι ἀξία μνείας ἡ συμβολή τοῦ Καθηγητοῦ Λ. Μπαρτζελιώτη στήν συνέχιση, ἀνελλιπῶς ἀπό τό 1990, τῆς ἐκδόσεως τοῦ περιοδικοῦ.

Χρήστος Π. Μπαλόγλου

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΔΟΜΟΣ, Περιοδικό Μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας καί Πολιτισμοῦ, τόμος 13ος, 2002-2003, ἐκδόσεις Ἄ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη, 260 σσ.

Τό διεθνῶς ἀναγνωρισμένο περιοδικό Μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας καί Πολιτισμοῦ «Βυζαντινός Δόμος» ἐκδίδεται μέ τήν εὐθύνη καί ἐπιμέλεια τοῦ Βυζαντινολόγου-Ἱστορικοῦ Ἀλέξη Γ.Κ. Σαββίδη, Ἀναπληρωτῆ Καθηγητῆ τοῦ Τμήματος Μεσογειακῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου Αἰγαίου (Ρόδος). Ὁ παρῶν δέκατος τρίτος τόμος, ἐκδοθεῖς ἀπό τόν ἐκδοτικό Οἶκο Ἄ. Σταμούλη (Θεσσαλονίκη) περιλαμβάνει ἕνδεκα ἀρθρα, μία νεκρολογία, ἕκτενεις παρουσιάσεις βιβλίων καί τό βιβλιογραφικό δελτίο. Τόν ἀναλυτικό κατάλογο τῶν Βραχυγραφῶν τῶν περιοδικῶν, ἐπετηρίδων, τόμων κλπ. (σσ. 3-12), ἀκολουθοῦν τά ἀρθρα τῶν: Σωτηρίας Τριαντάρη-Μαρά, «Ἡ ρητορική στόν φιλόσοφο Ἰωάννη Ἰταλό» (σσ. 13-25), Thekla Sansanidou-Hendrickx, «The world view of the anonymous author of the Chronicle of the Tocco: cultural aspects of his ideational System of thought» (σσ. 27-52), Ἀναστασίας Βακαλούδη, «Νεοπυθαγόρειοι καί νεοπλατωνικοί φιλόσοφοι καί ἱατροί - Ἡ ἱστορική ἐξέλιξη τῆς ἀρχαίας μυστικιστικῆς θεοσοφίας» (σσ. 53-68), Machiel Kiel, μέ τήν συνεργασία τῶν Δ. Ἀγραφιῶτη - Σ. Γουλούλη, «Ἐπίσημες τουρκικές πηγές γιά τήν μοναστηριακή ζωή καί τά μοναστήρια τῆς Ἀνατολικῆς Θεσσαλίας κατά τόν 16ο αἰῶνα. Τό κοινωνικό καί οικονομικό ὑπόβαθρο» (σσ. 69-101), Ἀνθούλλη Δημοσθένους, «Ἀποκαλύπτοντας τήν Βυζαντινὴ Κύπρο μέσα ἀπό τό πρέχον» (σσ. 103-111), Κωνσταντίνου Νιχωρίτη, «Ἡ ἐπίδραση τοῦ Ἁγίου Ὁρους στόν πνευματικό βίω τῶν Ὀρθόδοξων Σλάβων κατά τήν βυζαντινὴ περίοδο» (σσ. 113-120), Νικολάου Καπώνη, «Ἡ “Πρόρρησης τοῦ ἀγιωτάτου Ἀνδριτζοπούλου πρὸς τόν Ζωριανόν κύριο Μιχαήλ” — Μιά νέα προσέγγιση», (σσ. 129-141), Ἀλεξάνδρας Στεφανίδου, «Φωταγωγία

καί λυχνοκαΐα τῆς μονῆς τοῦ Θεολόγου τῆς Πάτμου κατά τοὺς Βυζαντινοὺς καί μεταβυζαντινοὺς χρόνους» (σσ. 143-160), Δημητρίου Κασαπίδη, «Ὁ ἅγιος Δομήνικος, ἡ ἐποχὴ του καί ἡ ἵδρυση τοῦ τάγματος τῶν Δομηρικανῶν» (σσ. 161-172), Βασιλείου Κουκουσᾶ, «Ὁ Ἅγιος Νικόλαος ὁ προσκυνητής. Ἱστορικό στιγμιότυπο τῆς κοινῆς παρουσίας Ἀντολῆς καί Δύσεως μετὰ τό σχίσμα τοῦ 1054» (σσ. 173-190) καί Ν. Νικολοῦδη, «Kenneth M. Setton, 1914-1995. Ἕνας διαπρεπῆς ἐρευνητῆς τῆς ἱστορίας τῆς Μεσογείου» (σσ. 191-199). Ἀκολουθεῖ ἡ ἀναλυτικὴ καί ἐμπεριστατωμένη νεκρολογία τῆς Δεσποίνης Κοντοστεργίου «†Πρωτοπρεσβύτερος Ἰωάννης Σάββα Ρωμανίδης, Καθηγητῆς Πανεπιστημίου 2.3.1927-1.11.2001» (σσ. 201-206) καί περιληψὴ στήν ἀγγλικὴ (σσ. 207-208).

Μέ τόν τίτλο «Βιβλιοπαρουσίαση» (σσ. 209-247) παρουσιάζονται πρόσφατες μελέτες, ἐκδόσεις καί μεταφράσεις. Τό «Βιβλιογραφικό Δελτίο (2001-2002)» (σσ. 249-260) ἐπιμελεῖται ὁ Ἄ.Γ. Σαββίδης.

Ἀξίζουν συγχαρητήρια στόν ἀκάματο ἐρευνητῆ καί πανεπιστημιακό δάσκαλο Ἀλέξη Σαββίδη γιά τήν ἐκδοτικὴ αὐτὴ ἐπιτυχία καί εὐχόμεσθε νά συνεχίσει, στοὺς χαλεπούς αὐτοὺς γιά τήν ἱστορικὴ ἔρευνα χρόνους, τήν ἐκδοτικὴ αὐτὴ προσπάθεια. Συγχαρητήρια ἀξίζουν καί στόν ἐκδοτικό οἶκο Σταμούλη γιά τήν ἐπιμελημένη καί ἀρτια αὐτὴ ἐκδοση.

Χρήστος Π. Μπαλόγλου

ΚΕΡΚΥΡΑΪΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, περίοδος Β΄, τόμ. Α΄. Κέρκυρα 2003, 260 σσ. [Ἀφιέρωμα στόν Κώστα Δαφνῆ].

Ἀποτελεῖ ἀναμφίβολα γεγονός ἀξιοσημείωτο, τό ὅποιο ἰδιαίτερα ἐπιβάλλεται νά ἐξαρθεῖ καί κατάλληλα νά προβληθεῖ, ὅτι ἡ Ἐταιρεία Κερκυραϊκῶν Σπουδῶν, πού ἤδη ἔχει συμπληρώσει ἄνω τοῦ μισοῦ αἰῶνος βίου, προέβη στήν ἐκδοση ἐκ νέου τοῦ περιοδικοῦ συγγράμματος «Κερκυραϊκά Χρονικά». Τό περιοδικό αὐτό σύγγραμμα, ἄμεσα συνδεδεμένο μέ τήν Ἐταιρεία, ἀλλὰ κυρίως μέ τόν ἐκδότη του Κώστα Δαφνῆ (1911-1987), κυκλοφορήθηκε ἀπό τό 1951 ἕως καί τό 1986, καί ἐκλεισε ἕναν κύκλο ζωῆς μέ τόν θάνατο τοῦ ἐκδότη τῆς τό 1987. Εὐλογος ἄρα ὁ ὑπότιτλος «περίοδος Β΄», δηλώνοντας τήν ἀπαρχὴ τοῦ β΄ κύκλου τῆς. Θερμὰ συγχαρητήρια καί στόν γιῶ τοῦ ἐκλιπόντος λογίου κ. Εὐγένιο Δαφνῆ, ὁ ὅποιος ἀνιδιοτελῶς προσέφερε τά δικαιώματα στό Δ.Σ. τῆς «Ἐταιρείας».

Ἡ ἐπανεκδόση τοῦ περιοδικοῦ συγγράμματος λογικό εἶναι νά ἀφιερῶθῃ στὸν ἰδρυτὴ του, ὁ ὁποῖος πολλαπλᾶ συνέβαλε στὴν ἐξύψωση τοῦ πνευματικοῦ πλοῦτου τῶν Ἑπτανήσων.

Εὔστοχα ἐπισημαίνεται στὴν Εἰσαγωγή (σσ. 13-16) ἀπὸ τὸν Θεοδόση Πυλαρινό, Λέκτορα Νεοελληνικῆς Φιλολογίας τοῦ Ἴονίου Πανεπιστημίου, ἡ συμβολὴ τοῦ Κ. Δαφνῆ.

Ὁ Λουκιανὸς Ζαμίτ, στὸ κείμενό του «Ὁ Κώστας Δαφνῆς καὶ ἡ Ἐταιρεία Κερκυραϊκῶν Σπουδῶν. Ἕνα χρονικό» (σσ. 17-38) καταγράφει μὲ πᾶσα λεπτομέρεια τὴν παράλληλη πορεία τοῦ Κ. Δαφνῆ καὶ τοῦ περιοδικοῦ συγγράμματός. Στὸ Ἐπίμετρο μὲ τίτλο «Χρονικό ἵδρυσης τοῦ Κέντρου Ἑπτανησιακῶν Ἐρευνῶν Ἴονιος Ἀκαδημία» (σσ. 39-43) ἀναλύει ἀγνωστες πτυχές ἐνός ἐρευνητικοῦ κέντρου, τὸ ὁποῖο φιλοδόξησε νά ἀποτελέσει τὸ προοίμιο τοῦ συγχρόνου Ἴονίου Πανεπιστημίου.

Στὸ ἐκτενέστατο, ἐμβριθέστατο καὶ ἄρτια συγκροτημένο κείμενό του «Ἡ ἐκδοτικὴ, ἡ δημοσιογραφικὴ καὶ ἡ προσωπικὴ συνεισφορά τοῦ Κώστα Δαφνῆ στὴν ἀνάδειξη τῆς ἐπτανησιακῆς λογοτεχνικῆς παράδοσης» (σσ. 45-102) ἀναλύει ὁ Θεοδόσης Πυλαρινὸς τὴν συνεισφορά τοῦ Δαφνῆ σέ ὅλα τὰ ἔντυπα πού ἐξέδιδε. Μεθοδικός, ὅπως πάντοτε, ὁ συγγραφέας τοῦ ἄρθρου, καταξιωμένος ἱστορικός τῆς ἐπτανησιακῆς λογοτεχνίας, ἀναδεικνύει μὲ εὔστοχο τρόπο τὴν συμβολὴ τοῦ Δαφνῆ.

Στὸ ἐξονυχιστικὸ τῆς δημοσίευσμα μὲ τίτλο «Ὁ ἐκδότης Κώστας Δαφνῆς: ἀπὸ τὴν ἐπικαιρότητα τῶν Κερκυραϊκῶν Νέων καὶ τὸν πειραματισμὸ τῶν Φιλολογικῶν Νέων στὴν ὀριμότητα τῶν Κερκυραϊκῶν Χρονικῶν» (σσ. 103-126) καταγράφει ἡ Κωνσταντῖνα Χρυσικοπούλου τὴν πορεία τῶν ἐντύπων πού ἐξέδιδε ὁ Κ. Δαφνῆς καὶ δίδει ἕνα συνοπτικὸ διάγραμμα τῶν περιεχομένων τῶν «Κερκυραϊκῶν Χρονικῶν».

Τὰ δημοσιεύματα τῶν «Κερκυραϊκῶν Χρονικῶν», πού ἀφοροῦν τὴν Ἀρχαιογνωσία, περιγράφει ἐξονυχιστικά ὁ Θεόδωρος Γ. Παππᾶς, στὸ δημοσίευσμά του μὲ τίτλο «Τὰ Κερκυραϊκὰ Χρονικά τοῦ Κώστα Δαφνῆ καὶ τὸ ἀρχαιογνωστικὸ τους ἐνδιαφέρον» (σσ. 127-136).

Τὴν πνευματικὴ σχέση Δαφνῆ-Ρώμα διερευνᾷ ὁ Διονύσης Ν. Μουσμότης στὸ κείμενό του «Ὁ Κώστας Δαφνῆς στὸν Διονύση Ρώμα γιὰ τὸ ἐπτανησιακὸ θέατρο» (σσ. 137-146).

Τὴν ἀντικειμενικὴ καὶ ἱστορικὴ κρίση τοῦ Κ. Δαφνῆ ἐπισημαίνει ὁ Περικλῆς Παγκράτης, μὲ ἀφορμὴ τὸ ἔργο τοῦ Δαφνῆ, *Χρόνια Πολέμου καὶ Κατοχῆς. Κέρκυρα 1940-1944*. (Κέρκυρα 1966), στὸ σύντομο καὶ περιεκτικὸ δημοσίευσμά του «Ἀποδεικτικὴ πεζογραφία» (σσ. 147-153).

Ὁ Δημήτρης Κονιδάρης καταθέτει τίς κριτι-

κές του παρατηρήσεις στὸ τελευταῖο ἔργο τοῦ Κ. Δαφνῆ, *Γεώργιος Θεοτόκης*. Κέρκυρα 1988, 155 σσ., στὸ δημοσίευσμά του «Τὸ “Κύκνειο Ἄσμα” τοῦ Κώστα Δαφνῆ» (σσ. 155-159).

Ἀκολουθεῖ τὸ κείμενο τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ καὶ Καθηγητοῦ Λατινικῆς Φιλολογίας στὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Κερκυραίου λογίου Κωνσταντίνου Γρόλλιου: «Κώστας Δαφνῆς: Ἕνας πιστός τῆς Κέρκυρας. Στὰ πέντε χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατό του» (σσ. 161-164), τὸ ὁποῖο εἶναι ἀναδημοσίευση τοῦ ὁμοτίτλου ἄρθρου στὴν «Νέα Ἔστια» (1992, σσ. 103-105).

Στὸ Παράρτημα πού ἀκολουθεῖ (σσ. 165-248) ἐμφανίζονται κείμενα τοῦ Κ. Δαφνῆ σχετικὰ μὲ τὴν ἐπτανησιακὴ λογοτεχνία.

Ἀναλυτικὸ Εὐρετήριο (σσ. 249-260) — πρᾶγμα σπάνιο καὶ πρωτόφαντο στὰ ἐκδοτικὰ χρονικά περιοδικῶν ἐκδόσεων — κατακλείει τὸν περισπούδαστο αὐτὸν τόμο.

Ἀξίζουσαν συγχαρητήρια στὴν «Ἐταιρεία Κερκυραϊκῶν Σπουδῶν», πού εἶχε τὴν πρωτοβουλία, καὶ στοὺς ἐπιμελητές τοῦ τόμου Περικλέα Παγκράτη καὶ Θεοδόση Πυλαρινό γιὰ τὴν καλαισθητὴ ἔκδοση.

Χρήστος Π. Μπαλόγλου

Ἄθηνά ΠΑΡΑΣΧΟΥ, *Remigration in die Heimat oder Emigration in die Fremde? Παλιννόστηση στὴν πατρίδα ἢ μετανάστευση στὴν ξενιτιά; Σειρά: Εὐρωπαϊκὴ Ἔρευνα Μετανάστευσης, ἐκδόσεις Peter Lang, Φρανκφούρτη, 2001, 265 σσ.*

Ἡ μελέτη αὐτὴ τῆς διδάκτορος τῆς Παιδαγωγικῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Φρανκφούρτης καὶ Λέκτορος τοῦ Πανεπιστημίου Giessen, ἀποτελεῖ μίαν προσφορά στὴν εὐρωπαϊκὴ ἔρευνα γιὰ τὴν μετανάστευση καὶ ἐρευνᾷ ἐν πρώτῃ τὴν παλιννόστηση τῶν ἐλληνοπαίδων ἀπὸ τὴν Γερμανία. Ἡ παλιννόστηση, ὡς τομέας ἔρευνας καὶ πρακτικῆς, ἀγνοεῖται τόσο ἀπὸ τὴν χώρα ἀποστολῆς ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν χώρα ὑποδοχῆς, παρ' ὅλο πού ἀποτελεῖ μίαν ἀπὸ τίς δύο κατευθύνσεις τῆς μεταναστευτικῆς κίνησης. Στὴν μονογραφία, ἡ ὁποία εἶναι δομημένη σέ δύο τμήματα, γίνεται ἐμφανῆς ἡ σημαντικότητά αὐτῆς τῆς θεματικῆς. Τὸ πρῶτο τμήμα ἀποτελεῖ τὸ θεωρητικὸ ὑπόβαθρο, στὸ ὁποῖο ἀναλύεται ἡ μετανάστευση καὶ παλιννόστηση μὲ μίαν πληθώρα στοιχείων ἀπὸ τὴν ἐξεταστικὰ ἐπιλεγμένη ἐλληνογλωσση καὶ ξενόγλωσση βιβλιογραφία, πού ἐμπλουτίζεται μὲ στατιστικὰ στοι-

χειά. Τό δεύτερο τμήμα είναι ή εμπειρική έρευνα, ή ανάλυση τών στοιχείων και ή τεκμηρίωση τών υποθέσεων, ή όποία διεξήχθη στη Γερμανία και στην Ελλάδα.

Η παλιννόστηση είναι μία διαδικασία σέ διάφορα επίπεδα, ή όποία συνοδεύεται από πολλές δυσκολίες προσαρμογής και προσανατολισμού. Τό εμπειρικό μέρος τής έρευνας έχει ως άφετηρία τό σχολείο, τό όποιο είναι ένας οργανισμός μέ σταθερούς προδιεγραμμένους κανονισμούς και υποχρεώσεις, μέ τούς όποιους όί παλιννοστούντες μαθητές έρχονται αντιμέτωποι. Στόν χώρο του σχολείου καταφαίνονται ιδιαίτερα όί δυσκολίες προσαρμογής και ένσωμάτωσης. Ό χώρος αυτός επίσης διευκολύνει τήν εξεύρεση περαιτέρω συγκρούσεων σέ άλλους τομείς τής βιογραφίας τους. Όπως διαπιστώνεται από τήν ανάλυση τών στοιχείων τής έρευνας, όί περισσότεροι νέοι, όί όποιοί έπιστρέφουν στην χώρα προέλευσης τών γονιών τους, έρχονται αντιμέτωποι μέ ένα ξένο περιβάλλον, τό όποιο τελικά γνωρίζουν από τίς διακοπές. Μία άπευθείας αναφορά στά κοινωνικά δεδομένα τής πατρίδας δέν υφίσταται. Η παλιννόστησή τους είναι συνδεδεμένη μέ φόβους, ανασφάλειες και προκαταλήψεις. Τό απόσπασμα αυτό τής ζωής τους μοιάζει γι' αυτούς, τουλάχιστον στην πρώτη περίοδο (μέχρι και τά πρώτα τρία χρόνια τής παλιννόστησης, βλ. σελ. 138), μέ τίς δυσκολίες μιās μετανάστευσης.

Τά παιδιά τών έργατών μεταναστών μεγαλώνουν μέ (τουλάχιστον) δύο πολιτισμούς, αυτόν τής χώρας ύποδοχής και μέ αυτόν πού τούς μετέδωσαν όί γονείς τους. Η προσωπικότητα, τήν όποία εξέλιξουν και αναπτύσσουν στηρίζεται σέ βάσεις τουλάχιστον διπολιτισμικές και έπαυξάνεται μέ τήν παλινδρόμηση μεταξύ τών δύο χωρών. Μία σύμφεια κατάσταση, ή όποία στην χώρα ύποδοχής άπαιτεί τήν ανάιρεση ενός μέρους τής ταυτότητάς τους στό βωμό τής ένσωμάτωσης και τό αντίστροφο στην χώρα άποστολής. Μία κατάσταση πού σέ καμία περίπτωση δέν λαμβάνει ύπ' όψιν αλλά φθείρει τό δικαίωμα στην άτομικότητα. Σχολείο και κοινωνία τών δύο χωρών αναδεικνύονται ως μονοεθνικά δομημένα και δέν προσφέρουν στους νέους μέ διπολιτισμικές βάσεις περιθώρια εξέλιξης του διπολιτισμικού και διγλωσσικού τους κεφαλαίου.

Η ιδιαιτερότητα αυτής τής κατηγορίας τών νέων έντοπίζεται στό γεγονός ότι σ' αυτήν τήν φάση τής ζωής τήν τόσο σημαντική, κατά τήν όποία καλούνται νά πάρουν σπουδαίες αποφάσεις γιά τήν ζωή τους, ή έπιστροφή τους στην «Ίθάκη» απο-

δεικνύεται περιπετειώδης και επίμονη. Στόν λαβύρινθο τών άσύμφωνων δεδομένων τής παλιννόστησης, όί νέοι έχουν κακές σχολικές επιδόσεις, αίσθημα άνικανοποίητον και ψυχική πίεση ως συνοδούμενες συνέπειες.

Τά άποτελέσματα τής εμπειρικής συγκριτικής έρευνας άκουν έμφανή τά προβλήματα τών νέων πού μεταναστεύουν και κυρίως δίδεται βαρύτητα σ' αυτά τής παλιννόστησης, στους άκόλουθους τομείς: στην σχολική πορεία, στην διγλωσσία, στην οικογενειακή κατάσταση, στις σχέσεις μέ συνομιλήκους, στην ταυτότητα και ψυχική κατάσταση, στην σχέση μέ τήν πατρίδα, καθώς και στην ή μή άποδοχή τής παλιννόστησης και ένσωμάτωσης.

Συγκεκριμένα, γίνεται έμφανής από τήν μία πλευρά ή σύγκρουση στην νέα ξένη «πατρίδα» και από τήν άλλη τό αντίκτυπο τών άμφίρροπων σχέσεων μέ τίς πολιτισμικές δυναμικές τους. Στους λόγους τής διάστασης δίδεται ιδιαίτερη βαρύτητα στην διάθεση δράσης και τό πεδίο δράσης, καθώς και στην διασύνδεση τών πολιτισμικών στοιχείων τών δύο χωρών. Όί κοινωνίες, όπως αυτή τής Γερμανίας ή τής Ελλάδας, είναι πολυπολιτισμικές. Όί νεώτερες προβλέψεις άκουν έμφανή τήν τάση διεύρυνσης τής πολυπολιτισμικότητας στό κοντινό μέλλον.

Η διαφορετικότητα και ή πολυγλωσσία στά σχολεία π.χ. τών ευρωπαϊκών κρατών-μελών είναι πλέον άδιάφευστη πραγματικότητα. Σίγουρο είναι πώς κάθε εκπαιδευτικός, στην διάρκεια τής εκπαιδευτικής του εργασίας, έρχεται σέ έπαφή μέ τίς συνέπειες τής πολυπολιτισμικής κατάστασης.

Η διαπολιτισμική άγωγή στην εκπαίδευση, καθώς και ως όρος πρακτικής στό ευρύτερο κοινωνικό γίγνεσθαι, τίθεται ως άπαραίτητη αναγκαιότητα.

Ιδιαίτερα λόγω τών συνεχώς επεκτεινόμενων παγκοσμίων πολιτισμικών και πολιτικών συναντήσεων, καθώς και τών οικονομικών και πολιτικών παγκοσμιοποιήσεων, τίθεται ή αναγκαιότητα διεύρυνσης ρέόντων μηχανισμών κοινωνικής κινητικότητας, ώστε νά καλλιεργείται ή συνεννόηση και αλληλεγγύη τών λαών. Η συγγραφέας κάνει έμφανή, κατά τήν θεωρητική και εμπειρική ανάλυση, τά προβλήματα τής σημερινής κοινωνικής και εκπαιδευτικής πραγματικότητας, πού άπορρέουν από τήν ήδη ύπάρχουσα αλλά μή βιωματική πολυπολιτισμική πραγματικότητα και κλείνει μέ μία σειρά προτάσεων σ' αυτούς τούς τομείς.

Χρήστος Η. Μπαλόγλου

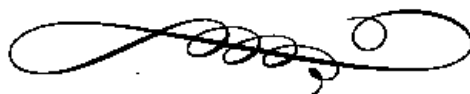
Ένα ακόμα δείγμα της απηχήσεως και αποδοχής της Νέας Κοινωνιολογίας και των συνεργατών της είναι η κάτωθι αναδημοσιευμένη από τό περιοδικό *Ιστορικά Θέματα* (τχ. 4ο, Φεβρουάριος 2002, 129-130 σσ.) κριτική του Αναπληρωτή Καθηγητή του ΤΕΙ-Ήπειρου (Πρέβεζα) Λεωνίδα Ζάραγκα, αφιερωμένη στο τχ. 33.

Τό καταξιωμένο στήν ελληνική βιβλιογραφία και στόν χώρο των κοινωνικών ἐπιστημῶν περιοδικό σύγγραμμα *Νέα Κοινωνιολογία* (ἔτος ἔκδοσης 1988) ἀφιερώνει τό 33ο τεύχος του στούς Ἑλληνες ἱστορικούς τῆς οἰκονομίας. Πρόκειται γιά τούς ἀκαδημαϊκούς διδασκάλους, πρωτεργάτες και σκαπανεῖς τῆς ἱστορίας τοῦ οἰκονομικοῦ βίου και τῶν οἰκονομικῶν θεωριῶν στόν τόπο μας. Τό ἀφιέρωμα ἐπιμελοῦνται ὁ Ὀμότιμος Καθηγητής τοῦ Πανεπιστημίου Πειραιᾶ, Λ.Θ. Χουμανίδης, ὁ ὁποῖος δίδαξε και τούς δύο κλάδους στή χώρα μας ἀπό τό 1968 ἕως τό 1988, και ὁ Διδάκτωρ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Πανεπιστημίου Φρανκφούρτης, Χρήστος Π. Μπαλόγλου.

Ὁ Λ.Θ. Χουμανίδης ἀναλύει τό ἔργο και τήν προσωπικότητα τῶν Ἀ.Μ. Ἀνδρεάδη (1876-1935) (σσ. 25-59), Α.Δ. Σίδερι (1889-1976) (σσ. 77-94) και Δ. Καλιτσουνάκη (1888-1982) (σσ. 95-116), ἐνῶ ὁ Χ. Μπαλόγλου παρουσιάζει τούς ἀκαδημαϊκούς διδασκάλους Ἀ. Διομήδη (1874-1950) (σσ. 60-76), Δ. Στεφανίδη (1895-1975) (σσ. 117-133) και Π.Β. Δερτιλή (1903-1971) (σσ. 134-139). Χαρακτηριστικό γνώρισμα τοῦ συγκεκριμένου ἀφιερώματος και τῶν ἀρθρῶν τῶν δύο συγγραφέων συνιστᾶ ἡ ἀπόδοση σεβασμοῦ πρὸς τούς προαναφερόμενους διδασκάλους και ἡ ἀνατύπωση περικοπῶν ἀπό τά ἔργα τους. Ἐνδει-

κτικό εἶναι ὅτι δέν παραβλέπεται ἡ ἀναφορά στή συμβολή και ἐκείνων τῶν οἰκονομολόγων, οἱ ὁποῖοι, ἂν και δέν ὑπῆρξαν συστηματικοί μελετητές τοῦ οἰκονομικοῦ βίου ἢ τῶν οἰκονομικῶν θεωριῶν (ὅπως οἱ Ἀνδρεάδης, Σίδερις, Καλιτσουνάκης, Στεφανίδης), συνέγραψαν διερευνητικές ἐργασίες ἱστορικοοικονομικοῦ χαρακτήρα (ὅπως ὁ Ἀ. Διομήδης) εἴτε δίδαξαν τόν κλάδο (ὅπως ὁ Δερτιλής). Ὅπως ἀναλυτικά παρουσιάζει ὁ Μπαλόγλου, ὁ Διομήδης κατέλιπε σημαντικό ἔργο ἱστορικοοικονομικοῦ χαρακτήρα, ἀναφερόμενος στό Βυζάντιο και στή βυζαντινή οἰκονομία. Ὁ ἴδιος ἐκθέτει γιά πρώτη φορά τό σύνολο τῶν βυζαντινῶν μελετημάτων τοῦ Διομήδη (σσ. 65-66).

Τό τεύχος περιέχει τά ἐνδιαφέροντα ἄρθρα τῶν Ἀ. Κόντου: «Κλήρωση - Ἡ πραγματική βάση τῆς ἄμεσης δημοκρατίας», Φ. Μαλιῖδη: «Ἀγροτική κοινωνία και τουρισμός - Ἡ περίπτωση τῆς Σαμοθράκης», Σπ. Κουτρούλη: «Ε.Μ. Σιοράν - Ἡ φιλοσοφία τοῦ πεζοδρομίου» και Π. Χριστοπούλου: «Στούς Ἐπιβάτες τῆς Θράκης - Μιά νοσταλγική ἐπιστροφή», Ὁ καλαίσθητος αὐτός τόμος ολοκληρώνεται μέ βιβλιοκριτικά δοκίμια και βιβλιοπαρουσιάσεις. Ἀξίζουν πραγματικά συγχαρητήρια στούς συγγραφείς τοῦ ἀφιερώματος και στήν ἐκδοτική ομάδα τοῦ περιοδικοῦ γιά τήν ὑψηλή στάθμη τῶν ἀρθρῶν.

Ὁ νεοελληνιστής Τζούλιο Καίμη

Ο Τζούλιο Καίμη ἀνῆκε στήν συντροφιά τῶν Πικιώνη, Κόντογλου, Τσαρούχη, Χατζηκυριάκου-Γκίκα, Ἐγγονόπουλου, οἱ ὁποῖοι, μέ τό ἔργο τους, θέλησαν νά ξεφύγουν ἀπό τά ὅρια τῆς ἀκαδημαϊκῆς τέχνης, νά ἀνακαλύψουν τήν «μέσα Ἑλλάδα» καί νά ἀναδείξουν τά θετικά καί γόνιμα στοιχεία τῆς νεοελληνικῆς λαϊκῆς παράδοσης ὡς ἀπαραίτητα συστατικά τῆς πρωτοποριακῆς τέχνης.

Ὁ Τζούλιο Καίμη, ἀλλά καί οἱ ὑπόλοιποι τῆς συντροφιάς, γνωρίζουν ἐπαρκῶς τήν δυτική καί ἀνατολική παράδοση εἴτε λόγῳ παιδείας, εἴτε λόγῳ καταγωγῆς. Ἐπιπρόσθετα ὅλοι τους συμμετείχαν στήν ἀπόπειρα ἀνακάλυψης τοῦ ἀρχαίου λόγου διά μέσου τῆς λαϊκῆς παράδοσης, ὅπως συντελέστηκε μέ τήν ἐμπνευση τοῦ ζεύγους Σικελιανοῦ στίς Δελφικές ἐορτές. Ὁ Πικιώνης, ὁ Κόντογλου καί οἱ ὑπόλοιποι ὑλοποιῶν ὅ,τι ὁ Σεφέρης συνόψισε θεωρητικά: «πηγαίνουν πρός τόν λαό, μαθαίνουν ἀπό τόν λαό». Ἦταν ἡ ἐποχὴ πού ὁ λαός δημιουργοῦσε πολιτισμό, διότι δέν εἶχε εὐνοουχιστεῖ ἀπό τά εὐρωπαϊστικά ἢ ἀμερικανιστικά μαϊμουδίσματα τῆς ἰσχνῆς ἀρχουσας τάξης οὔτε ἀπό τήν προέλαση τοῦ μαζικοῦ, ἐμπορευματικοῦ πολιτισμοῦ.

Ὁ Τζ. Καίμη ἐδῶ θά μᾶς ἀπασχολήσει κυρίως ὡς στοχαστής πού μελέτησε σέ βάθος καί ἀξιολογική οὐδετερότητα τόν νεοελληνισμό, ἐνῶ δέν πρόκειται νά ἀναφερθῶμε σέ ἄλλες ἐνδιαφέρουσες πλευρές τοῦ ἔργου του ὅπως εἶναι τό ζωγραφικό ἔργο του ἢ καί οἱ μεταφράσεις του.

Ὁ Καίμη ταξιδεύει στά ἐλληνικά τοπία καί, ὅπως ὁ Π. Γιαννόπουλος παλαιότερα, συμπεραίνει ὅτι ὁ φυσικός χώρος προμηθεύει — ἴσως καί υποβάλλει — στήν τέχνη τά οὐσιώδη παραδείγματα. Ἐναδεικνύει τήν λαϊκὴ ἀρχιτεκτονική, ὅπως τό σπίτι τοῦ Ροδάκη στήν Αἴγινα, ὅπου ἐναρμονίζονται τά πρακτικά ζητήματα τῆς κατοικίας μέ τίς ἀπαιτήσεις τῆς αἰσθητικῆς, καθὼς ὁ οἶκος ἐντάσσεται λειτουργικά μέσα στόν φυσικό χώρο. Ἐντοπίζει μέ ὑπομονή καί λεπτότητα τίς σημασίες τῆς λαϊκῆς τέχνης. Θά μελετήσῃ τόν Καραγκιόζη μέσα ἀπό ἓνα ἐξαιρετικά πλούσιο καί δυσεύρετο πρωτογενές ὑλικό καί θά καταλήξῃ στό συμπέρασμα ὅτι στό νεώτερο θέατρο σκιῶν ξαναζεῖ ἡ ἀρχαία κωμωδία, ἡ ἀρχαία σάτιρα.

Ἀπό τόν Ἄ. Σαββάκη, φίλο καί βιογράφο τοῦ Γ. Τσαρούχη, πληροφοροῦμεθα ὅτι «Ὁ Τζούλιο Καίμη ἦταν ἓνας ἐλληνοιστής Ἰουδαῖος, ὅπως αὐτοὶ τῆς Ἀλεξάνδρειας καί τῆς Σιδῶνος στά χρόνια τοῦ Χριστοῦ. Ἐνας πράος διανοητής καί φιλόσοφος. Ὁ Τσαρούχης τόν γνώρισε ἀπό τόν Κόντογλου τό 1928 κι ἄρχισε ἓνας διάλογος μεταξύ τους, πού στάθηκε ἀφορμὴ νά μάθουν πολλά καί οἱ δύο. Τοῦ ἔμαθε τόν κόσμο τῆς Βίβλου, ἓνα πνεῦμα ἐλεύθερο καί ἀνεξάρτητο μπροστά στήν ἀλήθεια. Ἀπό τόν Καίμη ὁ Τσαρούχης γνώρισε τήν Ρόζα Ἐσκенάζυ, τήν μεγάλη τραγουδίστρια. Στήν ὁδὸ Δώρου, ὅπου τραγουδοῦσε, πήγαιναν μέ τόν Κόντογλου καί τόν Ἐυγγρόπουλο νά τήν ἀκούσουν, στά πρῶτα χρόνια τῆς δεκαετίας τοῦ '30, πολύ πρὶν ἀπό τήν ἀνακάλυψη τοῦ φιλέτου μέ τόν ἀρακά καί τόν ἐξευτελισμό τοῦ μπουζουκιοῦ. Ὁ πατέρας του τόν παρατηροῦσε πῶς αὐτὰ πού ἔκανε δέν ἦταν τῆς τάξεώς τους, οὔτε τῆς ἡλικίας του κι ἐκεῖνος ἀπαντοῦσε μέ τήν ἀναίδεια τῆς σιγουριάς, τῆς πίστεως γιά κάτι πού τόν εὐχαριστοῦσε καί τό ἀναγνώριζε ὡς σπουδαῖο»¹

Ὁ Τζ. Καίμη ἔζησε ὡς αὐθεντικός στοχαστής, ἀφοσιωμένος ἀποκλειστικά στήν τέχνη. Κατοίκησε στό σπίτι του στόν Περισσό — ἔργο τοῦ Πικιώνη — στά ὅρια τῆς κοινωνικότητας καί τοῦ ἀναχωρητισμοῦ. Δέν ἦταν μόνο ὁ «ἀλαφροῖσκιωτος» χαρακτήρας του καί ἡ ἀπόδρασή του στόν φαντασιακό κόσμο τῆς τέχνης, ἀλλά καί τά ἐπιδεινούμενα μέ τό πέρασμα τοῦ χρόνου προβλήματα ἀκοῆς, πού ἔθεταν ἀξεπέραστα συχνά ἐμπόδια στήν ἐπικοινωνία του μέ τούς ἄλλους. Οἱ ἀραιές ἔξοδοί του ἦταν ἢ ἐπιλεγμένες συναντήσεις μέ αἰσθητικούς καί διανοητές ἢ ἐπισκέψεις του σέ ἐκθέσεις ἔργων Τέχνης. Σέ μία ἀπό αὐτές, μέ θέμα τίς φιγούρες τοῦ Καραγκιόζη, στήν αἴθουσα Τέχνης «Κοῦρος» στό Κολωνάκι, τόν συνάντησε τό 1960 ὁ Λεωνίδας Χρηστάκης καί μᾶς τόν περιγράφει ὡς «μιά σκιώδη φυσιογνωμία, διακριτική. Μελαγχολικός ἕως σκυθρωπός ὁ τύπος μοῦ φαινόταν ἄλλοτε ἀποστασιοποιημένος κι ἄλλοτε ὄνειρικός. Κακοντυμένος, κρατοῦσε στή μασχάλη του μιά παλιά δερμάτινη τσάντα. Ἐκανε μιά σύντομη βόλτα στήν αἴθουσα ὅπου ἦσαν ἐκτεθειμένα τά ἔργα συνήθως ἀτομικῆς ζωγραφικῆς — κι ἀποχωροῦσε ἀθόρυβα»².

Ὁ Καίμη πέθανε ὅπως ἔζησε, διακριτικά. Ἀπό

τόν Ἄ. Σαββάκη μαθαίνουμε ὅτι «τόν ἴδιο χρόνο, δηλαδή τό 1980, ἔφυγαν καί ὁ Καΐμη καί ἡ Ρόζα Ἐσκενάζυ. Πέθαναν καί οἱ δύο λησμονημένοι καί ἐξαθλιωμένοι. Ὁ Καΐμη θρέθηκε νεκρός στό δρόμο ἴσως ἀπό τό κρύο ἢ ἀπό τήν πείνα ἢ ἀπό τή μοναξιά»³.

Ὁ Φώτης Κόντογλου σημειώνει: «Ὁ Τζούλιο Καΐμη, ἐβραϊκῆς καταγωγῆς, εἶναι γιός τοῦ Μωυσῆ Καΐμη πού πέθανε τελευταίως, καί πού ὑπῆρξε ἕνας ἄνθρωπος τῆς σκέψης κι ἀνῆκε στήν ἐμπανησιακή πλειάδα, φίλος τοῦ Μαβίλη, τοῦ Θεοτόκη, τοῦ Πάλλη, τοῦ Κογεβίνα κ.λπ. Ὁ νέος Καΐμη συνεχίζει τήν πνευματική παράδοση τοῦ πατέρα του. Προικισμένος μέ λεπτό γούστο, μέ παρατηρητικότητα καί διείσδυση, ἰδιότητα κατ' ἐξοχήν ἐβραϊκή, σταχυολογεῖ καί ἀποδίδει μέ εὐσυνειδησία ὅ,τι ἐκλεκτό καί ἐνδιαφέρον εὐρεῖ στήν σύγχρονη λογοτεχνία κυρίως στήν ἰταλική»⁴.

Ὁ Καΐμη δέν εἶναι πλέον «ένας ἀποσιωπημένος», ὅπως ἀναφέρεται συχνά. Ἔχουν γράψει γι' αὐτόν ἢ ἔχουν προσφέρει τίς μαρτυρίες τους ὁ Δ. Καλαμάρας, ὁ Σίμων Καρράς, ὁ Μιχάλης Κατσαρός, ὁ Φώτης Κόντογλου, ὁ Ἄρης Κωνσταντινίδης, ὁ Γ. Μανούσας, ὁ Ἄρετή Μόλλα-Γιοβάνου, ὁ Γ. Μόραλης, ἡ Χρύσα Ρωμανοῦ, ὁ Γ. Τσαρούχης, ὁ Γ. Χαρίδημος, ὁ Ν. Χατζηκυριάκος-Γκίικας, ὁ Γ. Κιουρτσάκης, ὁ Τ. Κόρφης, ὁ Ἄ. Εὐδης, ἡ Ἄ. Σχινᾶ, ὁ Μ. Φάις, ὁ Λ. Χρηστάκης καί ὁ Δ. Φιλιππίδης.

Τά σημαντικώτερα ἔργα του εἶναι: «Τό σπίτι τοῦ Ροδάκη στήν Αἴγινα» (Ἀθήνα 1934, Ἀκρίτας 1997), «Καραγκιόζης ἢ ἡ ἀρχαία κωμωδία στήν ψυχή τοῦ θεάτρου σκιῶν» (Ἀθήνα 1935, Γαβριηλίδης 1990), «Ἐλληνικά Τοπία» (Γαβριηλίδης 1993). Μετέφρασε «Οἱ ἔξι κανόνες τῆς ζωγραφικῆς. Ἡ οἱ Βασικές ἀρχές τοῦ Ἀμπανίστρα - Νάθ Ταγκόρ» (Ἀθήνα 1932, Ἀκρίτας 1991), «Ὁ Ἄτυχος Γάμος. Ἀραβικό παραμῦθι γραμμένο ἀπό τόν Klaus Vrieslanter» (Ἀθήνα 1932, Ἀκρίτας 1997). Συνεντεύξεις πού ἔλαβε ἀπό τόν Φ. Κόντογλου, τόν Γιαννούλη Χαλεπᾶ, τόν Νίκο Χατζηκυριάκο-Γκίικα περιέχονται στό «Τ. Καΐμη. Συναντήσεις μέ τούς Φ. Κόντογλου, Γ. Χαλεπᾶ, Ν. Χατζηκυριάκο-Γκίικα» (Ἐκδόσεις Γαβριηλίδης 1993). Τέλος στόν συλλογικό τόμο «Τζούλιο Καΐμη, ἕνας ἀποσιωπημένος. Μαρτυρίες καί κρίσεις. Ζωγραφικό ἔργο. Ἐπιλογή ἀπό ἄρθρα» (1928-1976) διαβάζουμε πολλά ἀπό τά δοκίμια πού δημοσίευσε σέ διάφορα περιοδικά ὅπως τά Ἐλληνικά Γράμματα, ἡ Νέα Ἐστία, τό 3ο Μᾶτι, ὁ Ζυγός, ἡ Φιλολογική Πρωτοχρονιά ἀλλά καί στήν Νεολαία τῆς μεταξικῆς ΕΟΝ⁵. Γιά τό τελευταῖο ὁ Λ. Χρηστάκης γράφει: «Παρατηρῶ ὅτι ἡ πλέον μακρόχρονη συνεργασία ὑπῆρξε αὐτή τοῦ περιοδικοῦ “Νεολαία” — ἕνα περιοδικό τῆς δικτατορίας τοῦ Ἰωάννου Μεταξᾶ. Διευκρίνιση τοῦ συγγραφέα τοῦ παρόντος: Ἡ συνεργασία τοῦ Τζούλιο Καΐμη μέ τό περιοδικό “Νεολαία” ΔΕΝ ΗΤΑΝ ΠΟΛΙΤΙΚΟῦ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟῦ»⁶. Ἡ

θεματολογία τῶν ἄρθρων ὅπως θά δοῦμε παρουσιάζει ἐξαιρετικό ἐνδιαφέρον.

Ἡ θεμελιώδης σημασία, πού ἀποδίδει ὁ Καΐμη στήν σχέση τοῦ στοχαστῆ μέ τόν φυσικό κόσμο, τό τοπίο καί τήν λαϊκή παράδοση παραπέμπει ἄμεσα στίς σκέψεις τοῦ Δ. Πικιώνη καί τοῦ Περικλῆ Γιαννοπούλου (ἀπό τόν ὁποῖο εἶχε ἐπηρεαστεῖ σημαντικά ὁ Πικιώνης καί ἄλλοι στοχαστές ὅπως ὁ Δραγούμης, ὁ Καζαντζάκης, ὁ Σικελιανός, ὁ Σεφέρης).

Γράφοντας ὁ Καΐμη μαζί μέ τόν Κλάου Φρισλάντερ γιά τό «Τό σπίτι τοῦ Ροδάκη στήν Αἴγινα» ἀναδεικνύει τήν αἰτιώδη διαλεκτική σχέση τοῦ στοχαστῆ μέ τόν φυσικό χώρο καί τήν λαϊκή παράδοση. Σημειώνει:

«Μέ τό λογοτεχνικό αὐτό ντοκουμέντο δέ σκοπεύουμε, καθώς τό καταλαβαίνει κανένας, νά δεῖξουμε ἕνα προσωπικό ἔργο, μά ἕνα λαμπρό τεκμήριο μιᾶς ἑλληνικῆς νησιώτικης παράδοσης, πού φανερώνει πόσο βαστιέται ἀκόμα μέσα τῆς ἀμόλυπτη ἢ εὐγένεια τοῦ πρωτόγονου μουσικοῦ ρυθμοῦ. Δίκαια οἱ διανοούμενοι τῆς ἐποχῆς μας δείχνουν ἐνδιαφέρον γιά τή ζωή καί γιά τήν τέχνη τοῦ λαοῦ, πού λές καί προέρχεται ἀπό τήν ἀνάγκη νά ἀναζωογονοῦν τήν ἄκαρπη, ἀπό τήν τεχνητή ἐξέλιξη, διανόσή τους. Γιατί ἡ σχέση τοῦ φυσικοῦ καί τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ ἀρμονική ἀντίθεση ἀπ' ὅπου βγαίνει ἡ ἀληθινή τέχνη»⁷.

Ὁ Καΐμη ἐπικρίνει τόν ὀρθολογισμό, τόν μηχανικό πολιτισμό ὡς στοιχεῖα «μιᾶς τραγικῆς ἀλήθειας τῆς ἀνθρώπινης παρακμῆς ἀπό τήν νευρική ἀναζήτηση τοῦ ὀλοένα τελειότερου, πού καταλήγει νά σκοτώνει τό ἀπλό»⁸.

Ἀπέναντι στήν παρακμή ὁ Καΐμη ἀποκαλύπτει τήν παμπάλαιη λαμπρά παράδοση τοῦ νεοελληνισμοῦ. Ἀπό τά «πρόσφατα λαϊκά τεκμήρια τῆς παράδοσης αὐτῆς μποροῦμε νά καταλάβουμε ἀμέσως τί θά πεῖ ἀπλότητα, τί θά πεῖ τέχνη»⁹.

Ἀνάμεσα στόν ἄνθρωπο καί στόν φυσικό χώρο ὑπάρχει μία σχέση ἀμοιβαίας ἐπιρροῆς. Ἡ σκέψη αὐτή ἀκούγεται κοινότυπη. Ὅμως στόν Καΐμη εἶναι τό σημεῖο ὅπου θεμελιώνεται μία ριζική κριτική τῆς ἐξέλιξης τοῦ σύγχρονου κόσμου: «Ἀναγνωρίζουμε πώς στίς σημερινές συνθήκες εἶναι ἀστείον νά θέλουμε νά τά βγάλουμε πέρα μέ τό σύγχρονο τέρας. Δέν μποροῦμε μέ τά ἀδύνατα χέρια μας νά γκρεμίσουμε ὅλες τίς σημερινές μεγαλοπόλεις, αὐτά τά μιάσματα τῆς ἀκαλαισθησίας. Μά ἕνα ἐπιτακτικό καθῆκον μᾶς ἐπιβάλλει νά φανερώσουμε καί νά ἐκτιμοῦμε αὐτό πού, παρ' ὅλη τή σημερινή κακοδαιμονία, κρατιέται ἀγνό στή ζωή μας, δηλαδή, τή σχέση τοῦ ἀγνοῦ ἀνθρώπου μέ τή φύση καί πού ἀφορᾶ τίς λίγες ψυχές, πού βρίσκονται μέσα στό χάος τοῦ μοντερνισμοῦ. Ἡ φωνή αὐτῶν τῶν ψυχῶν ἀντιλαλεῖ σέ τοῦτο τό βιβλίο. Ἀφήνουμε τήν ἐξέλιξη τοῦ χρόνου νά μεταμορφώσῃ τά τραγικά πράγματα τῆς ἀνθρωπότητας, ὡς πού νά

φθάσει στο άγνό και στο άπλό. Ἀφήνουμε τούς ἀρχιτέκτονες μέ τήν ἀτομική τους ἀντίληψη νά ἐξυπηρετοῦνε τό κοινωνικό κακό. Ἐδῶ ἐμεῖς δέν κάνουμε ἄλλο παρά νά δείξουμε τό θαῦμα αὐτό τῆς ἀπλότητας, τήν πρωτόγονη ἐπαφή τῆς φύσης καί τοῦ ἀνθρώπου»¹⁰.

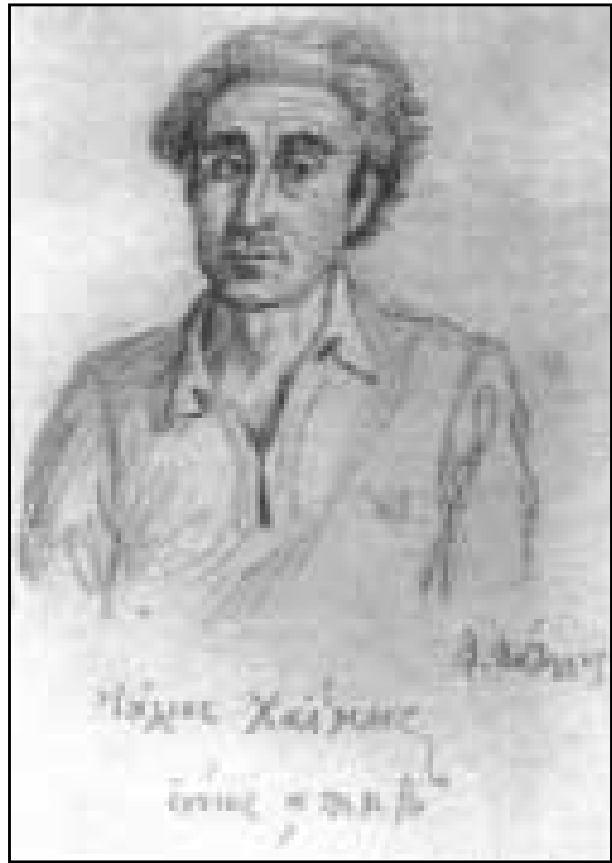
Ὁ Καΐμη εἶναι ιδιαίτερα ἐπικριτικός πρὸς τόν σύγχρονο «διανοούμενο», πού ἐκτός ἐξαιρέσεων «εἶναι κυριολεκτικά διεφθαρμένος, ἔχασε τήν εὐγένεια τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς. Κλέβει τίς ἀξίες τοῦ λαοῦ, τίς παραμορφώνει καί τίς λείει “νέα τέχνη”, ἀνταποδίδει τό καλό μέ τό κακό. Δηλαδή μαθαίνει στό λαό νά μηχανοποιεῖ τό πνεῦμα, τοῦ μαθαίνει τή μόδα, πῶναι ἡ χειρότερη ἀδυναμία τῆς ἀνθρωπότητος, καί τήν κρύβει πίσω ἀπό κολακευτικές λέξεις, ὅπως ὀμορφιά, ὑγιεινή, “χομφόρ” κ.λπ.»¹¹.

Ὁ Καΐμη ἀναγορεύει τήν μαθητεία στήν λαϊκή τέχνη ὡς κριτήριο τῆς αὐθεντικῆς τέχνης: «Τό ξαναλέμε, ἡ Μεγάλη Τέχνη δέν μπορεῖ νάχει τή ρίζα της παρά στήν τέχνη τοῦ λαοῦ, στή ζωντανή σχέση μεταξύ διανοουμένου καί λαοῦ. Ὁ ἀληθινός Ἀρχιτέκτων, ὁ ἀνθρώπος τῆς παράδοσης, δέν θά κάνει, ὅπως ὁ σημερινός, μάταιους ὑπολογισμούς στό ξεμοναχισμένο γραφεῖο του· μά θά ἐξυγενίσει τόν λαϊκό ρυθμό πού βγαίνει ἀπό τήν ἐπίδραση τοῦ περιβάλλοντος, πού εἶπαμε... Μπορεῖτε νά ἀγαπάτε τήν Ἑλλάδα καί τήν τέχνη της. Αὐτό δέ σημαίνει τίποτα· εἶναι ἡ ἐπιφανειακή μεριά τῆς λατρείας σας. Τό πᾶν εἶναι νά νοιώθεις τό λαό σου, δηλαδή τόν ἑαυτό σου. Γιατί ὁ λαός μένει παντοῦ καί πάντα ἀπλός καί ἀγνός. Σέ τοῦτο τό σημεῖο θέλουμε νάμαστε θετικοί μ' ἕνα ντοκουμέντο λαϊκῆς τέχνης. Νά λοιπόν ὁ λαός, πού δέν ἀεροκοπανάει γιά στίλ, μά δημιουργεῖ ἐλεύθερα μέσα στή φύση. Νά τό ἔργο, τό πιό ὠραῖο τεκμήριο τῆς ἀγάπης τοῦ ἀνθρώπου γιά τόν τόπο του. Πρέπει νά πλησιάζετε μέ λεπτότητα σ' ὅ,τι φτιάνει ὁ λαός. Πρέπει νά διακρίνετε μέσα στό ἔργο του τήν πραγματική ἀγάπη γιά τήν τέχνη, πού ἔπαψε νά ζεῖ στή σημερινή μας πόλη. Κάθε πρᾶγμα ἔχει τά ὄριά του, κάθε τέρας εἶναι ἄσχημο· ἔτσι ἡ σημερινή πόλη ξεπέρασε τά ὄριά της καί μπαίνει στό στάδιο τῆς ἀνωμαλίας»¹².

Ὁ Καΐμη ἐπικρίνει τόν νεώτερο πολιτισμό διότι «ὄλοι γινήκαμε ἀριθμοί μέσα στους ἀριθμούς», ἀλλά καί τόν Ρωμηό διότι στραβώθηκε καί δέν βλέπει τήν «συμμετρία τῆς ἐλληνικῆς φύσης καί τά χαρίσματα τοῦ λαοῦ»¹³.

Τελικά ὁ Καΐμη ἐντοπίζει τά αἰσθητικά κριτήρια καί τίς σημασίες πού προσφέρει τό σπίτι τοῦ Ροδάκη: «Μά τό κτίριο πού πῆρε τή φόρμα του ἀπό τό χαρακτῆρα τοῦ ἐλληνικοῦ τοπίου μένει τεκμήριο λαμπρό τοῦ ἀληθινοῦ ρυθμοῦ πού ἐναντιώνεται στή μόδα»¹⁴.

Ἐπίκριση τῆς μηχανοκρατίας, τῆς ἀπρόσωπης μεγαλούπολης, ἐξύμνηση τοῦ λαϊκοῦ κοινοτικοῦ ἀνθρώπου πού ζεῖ ἀρμονικά μέ τήν φύση, προβολή τῶν ἔργων τοῦ λαοῦ ὡς φάρμακο στήν σύγχρονη παρακ-

μή, κάπως ἔτσι μποροῦν νά περιγραφοῦν οἱ θεμελιώδεις σκέψεις τοῦ Τζούλιο Καΐμη, πού συνταυτίζονται μέ ἀνάλογες σκέψεις τοῦ Πικιώνη, τοῦ Χατζηκυριάκου-Γκίκα, τοῦ Τσαρούχη.

Ὁ Γ. Κιουρτσάκης σημειώνει ὅτι ὁ Καΐμη, γιά νά μιλήσει γιά τόν Καραγκιόζη, «δέν διαλέγει τόν ὁρμό τῆς θεωρίας· παίρνει τό ραβδί τοῦ ὁδοιπόρου καί περιπλανιέται στήν Ἀττική καί στήν Πελοπόννησο, γιά νά μαζέψει τό ὕλικό του ἀπό τά χεῖλια τῶν ἀνθρώπων πού ἔχουν κάνει ζωή τους τόν Καραγκιόζη»¹⁵. Ἐπίσης ἀναγνωρίζει ὡς σημαντικώτερη συνεισφορά τοῦ Καΐμη ὅτι οὐσιαστικά «εἶναι ὁ πρῶτος ἀνθρώπος πού μελετᾷ σέ τέτοιο πλάτος καί σέ τέτοιο βάθος τόν ἐλληνικό Καραγκιόζη»¹⁶. Ὅμως θεωρεῖ ὡς κυριώτερο πρόβλημα τῆς μελέτης τοῦ Καΐμη γιά τόν Καραγκιόζη τό γεγονός ὅτι ἀπουσιάζει «μιά στοιχειώδης κοινωνιολογική ἀνάλυση γιά τούς παράγοντες πού ὀδηγοῦν σέ μαρasmus τόν Καραγκιόζη (π.χ. γιά τόν ἀνταγωνισμό τοῦ κινηματογράφου καί τῶν ἄλλων βιομηχανικά παραγόμενων θεαμάτων ἢ ἀκροαμάτων μαζικῆς κατανάλωσης καί γιά τούς τρόπους πού ἐτοῦτα μεταμορφώνουν τό γούστο τοῦ κοινού). Ὅμως, ἀντί γι' αὐτό, ἔχουμε τήν ἐκφραση τῆς μεταφυσικῆς πίστεως «ὅτι ἡ παρακμή γιά τήν ὁποία μιλήσαμε εἶναι μιά μεταβατική κατάσταση χάους, ἀπ' ὅπου μέλλει νά γεννηθεῖ ἕνα καινούργιο φῶς»¹⁷.

Ἡ ἔρευνα τοῦ Καΐμη γιά τήν καταγωγή καί τήν

εξέλιξη του Καραγκιόζη είναι εξαντλητική. Καθώς σημειώνει, τό θέατρο σκιών εισάγεται από «ρεύματα που προέρχονται από την ανατολή», για να γίνει «ο πρώτος μύσσης, από κάθε άποψη, της νεοελληνικής κωμωδίας»¹⁸.

Τό πρώτο θέατρο Σκιών, κατά τόν Καίμη, ιδρύθηκε τό 1860 στόν Πειραιά από τόν Μπαρμπαγιάννη Βραχάλη, πού καταγόταν από τήν Καλαμάτα αλλά ζούσε στήν Κωνσταντινούπολη. Ὁ σημαντικώτερος μαθητής του ἦταν ὁ Δημήτριος Μίμαρος, ὁ ὁποῖος ἦταν «ἀναμορφωτής του Καραγκιόζη, μέ μεγάλη ἀντίληψη καί καλλιεργημένο ταλέντο, πολύ ἀνώτερος ἀπ' ἄλλους τούς ἄλλους συναδέλφους»¹⁹.

Ὁ Καίμη ἀποδίδει τόν δυναμισμό του θεάτρου Σκιών στήν λαϊκότητά του, στό γεγονός ὅτι ἔμεινε ξένο ἀπό τόν «διανοουμενισμό» καί τόν «λογιωτατισμό». Ἔτσι, σέ μιά ἀρχικά τουρκική σάτιρα, «ἀφοῦ ἐξαγνίστηκε ἀπό τήν ἑλληνική μεγαλοφουία, ἀπαλλάχτηκε ἀπό τή χυδαιότητά της, βλέπουμε νά ξαναγεννιέται στά ἐλεύθερα βουνά τῆς Ἑλλάδας, ἐνισχυμένη ἀπ' τούς μύθους, μιά νέα λαϊκή ποίηση»²⁰.

Ὁ Καίμη ἀποδίδει βαρύνουσα σημασία τήν λαϊκή ζωγραφική καί ἀρχιτεκτονική πού παρουσιάζεται στόν Καραγκιόζη. Πολλές καί ἐνδιαφέρουσες εἶναι οἱ πληροφορίες πού μᾶς δίδει ὁ Καίμη γιά πολλούς Καραγκιοζοπαίχτες, ὅπως ὁ Δημοσθένης Ἀσπιώτης, ὁ Ρούλιας, ὁ Μόλλας, ὁ Μανωλόπουλος, ὁ Καραμπέλας, ὁ Μῶρος. Ὁ καθένας ἀπό αὐτούς δίνει τό δικό του ὕφος καί σέ πολλές περιπτώσεις προσθέτουν νέες φιογούρες. Ὅμως δέν παύει νά εἶναι «ὁ καθρέπτης τῆς πραγματικῆς ζωῆς» καί νά παρουσιάζει «στή σκιηνή πρόσωπα πραγματικά καί ἀληθινά»²¹.

Κάποιοι Καραγκιοζοπαίχτες, ὅπως ὁ Γιάννης Μῶρος, ἦταν «φτωχοί οἰκογενειάρχες καί εὐχάριστοι ταβερνόδιοι», ἐνῶ ἄλλοι ὅπως ὁ Μόλλας δέν συγχάζει «στά ταβερνεῖα οὔτε στά καφενεῖα, εἶναι ἐκκλησιαστικός ἐπίτροπος στήν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνος καί πρόεδρος τοῦ σωματείου τῶν Καραγκιοζοπαικτῶν»²². Ὁ Καίμη ἀναφέρεται καί σέ ἄλλους Καραγκιοζοπαίχτες ὅπως ὁ Ευδιάς, ὁ Δεδούσαρης, ὁ Μελίδης, ὁ Θεοδωρόπουλος, ὁ Εἰάνθος καί ὁ Νικητόπουλος. Ἐπίσης διαπιστώνει ὅτι ἡ ἀγάπη τοῦ κέρδους εἶναι ἡ αἰτία νά ὑποχωρήσει ἡ ποιότητα τῶν παραστάσεων.

Ὁ Καίμη ἀναλύει ὅλα τά πρόσωπα τοῦ θεάτρου Σκιών, ὅπως τόν Καραγκιόζη («ἐνσαρκώνει τόν ἑλληνικό λαό. Εἶναι τό πλαστικό σύμβολο τῆς καθολικῆς ἀντίθεσης καί τό χαρακτήρα αὐτό τόν διατηρεῖ πάντοτε καί σέ ἥρωικά ἐπεισόδια καί σέ κωμωδίες»), τόν σουλτάνο ἢ τόν πασά ἢ τόν βεζύρη ἢ τόν Χατζιαβάτη. Ὁ Καραγκιόζης, ἐνῶ εἶναι «πλημμυρισμένος ἀπό πατριωτικό ἐθνουσιασμό καί ἐθνικό αἶσθημα», εἶναι ἐπιπρόσθετα «τό σύμβολο τοῦ πρωτόγονου σατιρικοῦ πνεύματος. Εἶναι ὁ αἰώνιος Πάνας, μισός ἄνθρωπος - μισό ζῶο, πού πλανιέται στίς βαθιές μοναχικότητες

καί περιγελά τή ματαιότητα τῶν ἀνθρώπινων πραγμάτων. Ἐνσαρκώνει ἐπίσης τή γεναιόδωρη καλωσύνη, πού ἐκφράζεται στό γέλιο του. Ἡ χαρά καί ἡ ξεγροιαστιά ἐκδηλώνονται παντοῦ»²³.

Κάθε ἥρωας ἀντιπροσωπεύει στοιχεῖα τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας. Ἔτσι «Ὁ Μπαρμπαγιώργος: ὅπως τό ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει, ἀντιπροσωπεύει τήν ἀγροτική Ἑλλάδα. Μιλáει ἑλληνο-βλάχικα, ἓνα ἰδιωμα πού χρησιμοποιεῖται σ' ὅλη τή Ρούμελη. Σέ ἀντίθεση μέ τόν Νιόνιο, εἶναι ἀμαθής καί ἀγροίκος. Εἶναι ντυμένος μέ τήν ἐθνική ἐνδυμασία τῶν βουνίσσιων ἑλλήνων. Ἐπίσης δέν ἔχει δεῖ ποτέ θάλασσα καί συχνά ἐμφανίζεται στή σκιηνή συνοδευόμενος ἀπό τό γαϊδάρό του»²⁴. Ὁ Σιόρ Νιόνιος «ἀντιπροσωπεύει τή λόγια Ἑλλάδα, τήν προερχόμενη ἀπό τήν δυτική ἐπίδραση. Ἡ καταγωγή του εἶναι ἀπό τή Ζάκυνθο, νησί τοῦ Ἰονίου Πελάγους. Ντύνεται κατά τόν εὐρωπαϊκό τρόπο, μιλάει μιά διάλεκτο ἀνακατεμένη μέ ἰταλικές λέξεις»²⁵. Σέ ἄλλα πρόσωπα πού ἀναφέρεται ὁ Καίμη εἶναι ὁ Βεληγκέας (Ἀλβανός μουσουλμάνος), ὁ Θανάσης Βάγιας (Ἀλβανός Χριστιανός), ὁ Σολομών (Ἑβραῖος ἀπό τήν Θεσσαλονίκη, πού ὀμιλεῖ Σεφαρδίτικα), ὁ Σελίμ (συναίσθηματικός ἐρωτευμένος νέος), ὁ Μορφονιός («ἠλίθιος καί ἄνοστος ὠραίος, κρύος καί ψευτοδιανοούμενος»), ὁ Σταύρακας (ταβερνόδιος), ὁ Πεπόνιας (ἀστυνομικός), ὁ Κρητικός Κουφουμανώλης, ὁ Χαράλαμπος («τύπος πρόσφυγα, γεννημένος στήν ἐπαρχία τοῦ Πόντου, στή Μαύρη Θάλασσα. Ὅμιλεῖ τή διάλεκτο τοῦ τόπου του, πού πιστοποιεῖ τήν καθρότητα τῆς Ἑλληνικῆς του καταγωγῆς. Ἀπό ὅλες τίς ἑλληνικές διαλέκτους, αὐτή διατηρεῖ τήν πιό μεγάλη συγγένεια μέ τήν ἀρχαία Ἑλληνική γλῶσσα»²⁶, ὁ Σεραφεῖμ (πρόσφυγας ἀπό τήν Κιλικία), καί βέβαια ἡ οἰκογένεια τοῦ Καραγκιόζη, ἡ γυναίκα του, ἡ μάνα του, τά τρία του παιδιά, τό Κολλητήρι, ὁ Κοπρίτης καί ὁ Σχορπιός.

Κατά τόν Καίμη, στούς ἥρωες τοῦ Θεάτρου Σκιών ἀντανεκλάται ἡ ψυχὴ καί τό ταλέντο τοῦ Καραγκιοζοπαίχτη. Ἔτσι ἄλλα ἔργα ἔχουν ποιότητα καί ἀξιοσύνη ἐνῶ ἄλλα εἶναι μέτρια.

Ὅπως εἰπώθηκε, τά γεγονότα τῆς νεώτερης ἑλληνικῆς ἱστορίας λαμβάνουν κυρίαρχο ρόλο στήν θε-

ματολογία του θεάτρου Σκιών, απηχώντας τό αισθημα και τά πάθη τής λαϊκής ψυχής: «Στήν ψυχή του λαού, όπως και στή σκηνή του караγκιόζη, ή ιστορία τής Ελλάδας αρχίζει κυρίως μέ τήν επανάσταση του 1821. 'Ο Μέγας 'Αλέξανδρος συνδέει τή νέα Ελλάδα μέ τήν αρχαία, μέχρι τά χρόνια τά πιο μακρινά τής μυθολογίας. Τό ήρωϊκό δράμα είναι εμπνευσμένο κατευθείαν από τίς παραδόσεις και τά λαϊκά έθιμα απ' τίς λαϊκές ιστορίες και τά λυρικά τραγούδια ή είναι έμμεσα δανεισμένο απ' τά έργα γνωστών ποιητών»²⁷.

Στήν συνέχεια, ο Καΐμη μάς δίνει πληροφορίες για τίς φιγούρες και τήν ζωγραφική, ενώ περιγράφει πολλά από τά έργα του θεάτρου Σκιών. Επίσης, για τήν μουσική του Καράγκιόζη αναφέρει ότι είναι ιδιαίτερα υποβλητική, ενώ τά τραγούδια του μαρτυρούν τήν «ανατολική καταγωγή τους». Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι πληροφορίες για τήν καταγωγή και τήν εξέλιξη του Θεάτρου Σκιών του καραγκιοζοπαίκτη Παντελή Μελίδη.

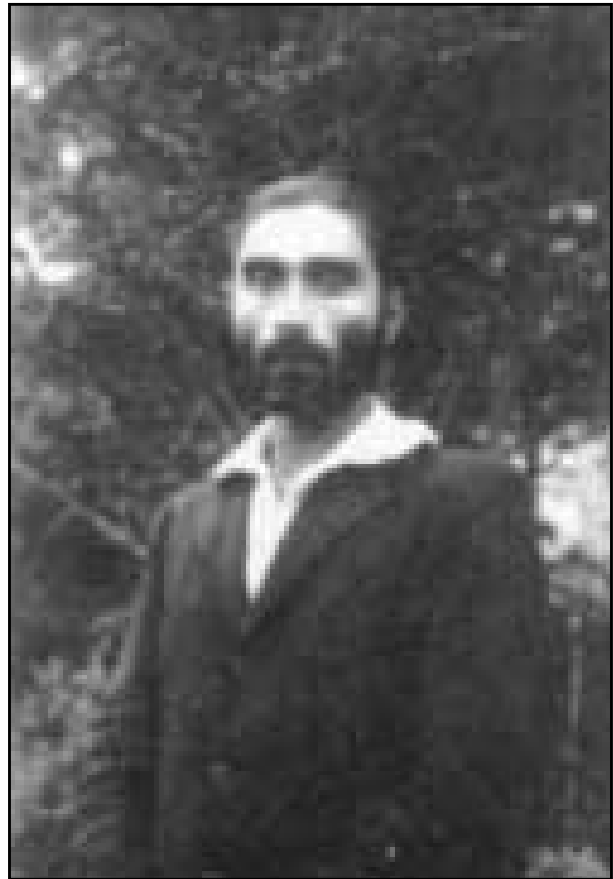
'Ο Καΐμη επαναλαμβάνει: «Τό Θέατρο του Καράγκιόζη μάς προσφέρει λοιπόν, σήμερα, μία αναπαγωγή, μεγάλης ακρίβειας, των παραστάσεων των αρχαίων τραγωδιών»²⁸. 'Αλλά και ή ελληνική λαϊκή ποίηση, τό ελληνικό λαϊκό τραγούδι «θυμίζουν τήν αρχαία. 'Απ' τή ρυθμική επανάληψη των λέξεων και των φράσεων, απ' τά στοιχεία που τής προσδίδουν μεγάλο αριθμό αποχρώσεων και επίσης από τήν ποικιλία των εικόνων που δημιουργούνται από τίς συγκρίσεις μέ τά φυσικά, στά όποια προσδίδεται ανθρωπομορφικός χαρακτήρας. Τό λογικό και φιλοσοφικό πνεύμα αφθονεί σ' αυτά τά τραγούδια και δηλώνει τήν βαθιά αντίληψη για τή ζωή, που ενυπάρχει άλλωστε στή σοφία των παροιμιών και των γνωμικών»²⁹.

'Η εργασία του Καΐμη συμπληρώνεται μέ ξυλογραφίες του Κλάους Φριολάντερ μέ σκηνές και πρόσωπα του θεάτρου Σκιών καθώς και μέ έκτενή χρονολογικό κατάλογο των διασημότερων καραγκιοζοπαίχτων μέ τόν τόπο τής καταγωγής τους. 'Η σημασία τής πρωτοποριακής εργασίας του Καΐμη για τό Θέατρο Σκιών έγκειται στό γεγονός ότι στηρίζεται σε πρωτογενές υλικό, που τεκμηριώνει αφ' ενός τήν αριθμοφανική-διονυσιακή του διάσταση και αποτυπώνει αφ' ετέρου μέ ευκρίνεια τό ήθος του νεοελληνισμού.

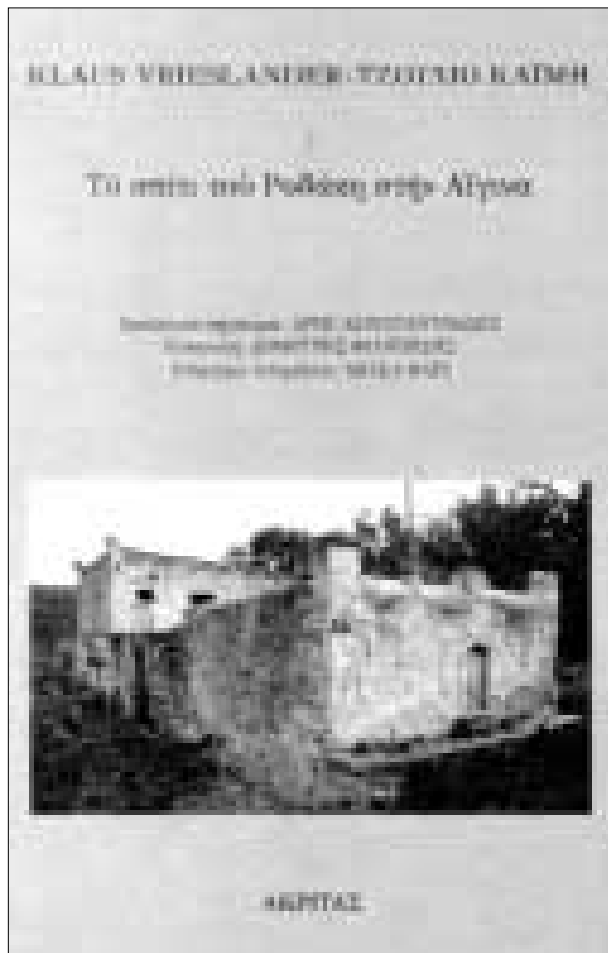
Τά «Ελληνικά Τοπία» δέν είναι μία απλή περιγραφή του τόπου από έναν ευαίσθητο οδοιπόρο. 'Η ύλη γίνεται πνεύμα και ό χώρος αναμειγνύεται μέ τόν μύθο, τήν ιστορία, τόν φιλοσοφικό λόγο. 'Ο Καΐμη αναφέρεται σε μία άλλη Ελλάδα, μέ πενιχρό οδικό δίκτυο, μέ ελάχιστο τουρισμό, που συμμετείχε περιορισμένα σε ό,τι ονομάστηκε νεωτερικός πολιτισμός. Συγκρίνει όμως τήν πατρική του γη, τήν Κέρκυρα, μέ τήν μεγαλούπολη — δηλαδή τήν 'Αθήνα τής εποχής του — και γράφει: «Φεύγοντας παιδί ακόμη απ' εκεί, έπεσα στή νεκρική έρημιά μιας μεγαλουπόλεως, κι αντίκρισα στά περίχωρά της τό άπονεκρω-

μένο σάν πτώμα χώμα της, αισθάνθηκα ευθύς, μέ κάποια άνέκφραστη απογοήτευση, κάτι που μου έλεγε ότι πέρα από τήν Κέρκυρα δέν υπάρχει βλάστηση και ζωή»³⁰. 'Ο Καΐμη επισκέπτεται τήν Κέρκυρα, τήν Σαντορίνη, τήν Μύκονο, τήν 'Αρκαδία, τά Μετέωρα, τήν Τήνο. Συναντά τόν Γιαννούλη Χαλεπά, αναφέρεται σε ιστορίες τής επανάστασης του 1821 και σε βυζαντινά παραμύθια.

Για τήν Μύκονο γράφει: «Τή Μύκονο τή λένε νησί καλλιτεχνικό. Και πράγματι σάν βρεθείς εκεί γίνεσαι καλλιτέχνης. Μία αίσθηση γαλήνης απλώνεται πάνω σ' αυτό τό νησί, που δέ τή συναντάς πουθενά άλλου σε τέτοιο βαθμό. 'Ανεμοί τό χαϊδεύουν λές και φέρνουν άγγέλματα χαράς»³¹. Για τά σπίτια των νησιών του Αιγαίου επισημαίνει: «'Η όμορφιά βγαλμένη από τό χρήσιμο είναι ό χαρακτηρισμός τής Τέχνης του Αιγαίου, όπως αποκαλύπτεται από τά διάφορα αρχαιολογικά ερείπια. Μήπως όμως φεύγει από τούτη τήν αρχή ή κλασσική αρχιτεκτονική; 'Η δωρική κολώνα μήπως δέν είναι όμορφη και στερεά μαζί; Και μέ τήν ίδια απλότητα που βάλει ό χωρικός τίς πέτρες του δέν είναι τοποθετημένο και τό κιονόκρανο; Και επειδή τό αληθινό αίσθημα του ρυθμού είναι λεπτότατο, για τούτο εξηγείται γιατί φθείρεται και σπάει σάν κρύσταλλο εκεί που μπαίνουν οι κακές επιδράσεις

'Ο T. Καΐμη τό 1931.

όπως λ.χ. στην Ἀττική, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά διατηρεῖται γερὰ στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου πού τὰ γαλανὰ νερά ἐμποδίζουν νά εἰσχωρήσει ἡ κακὴ μόλυνση. Πόσο ἄραγε μποροῦν νά ἐμπνεύσουν τὸν μορφωμένο ἀρχιτέκτονα τὰ ἀκηλίδωτα νησιώτικα σπίτια, τὰ κάτασπρα αὐτὰ σπιτάκια μὲ τίς ἠλιόλουστες σταχτιές ταραττές, τίς αὐλές μὲ τὴν κληματαριά τους, μὲ τὴ χάρι τῶν παραθυριῶν καὶ τῆς εἰσόδου, μὲ τίς σκάλες καὶ τὰ πηγάδια τους; Ἔρημα καὶ μοναχικά σπίτια θά μιλήσουν σάν τὰ πεῦκα καὶ τίς ἐλιές καὶ τὰ βουνά, σάν τὸν ἥλιο καὶ σάν τ' ἀρχαῖα ἀγάλματα τοῦ Αἰγαίου, θά μιλήσουν γιὰ νά μᾶς πῶνε πῶς τὸ στολίδι κι ἡ ὁμορφιά εἶναι ἡ δευτέρη ὄψη τοῦ χρήσιμου κι ἀκόμη πῶς ὅταν ὑπάρχει κακὸ γοῦστο γιὰ τὸ χρήσιμο ὑπάρχει τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὸ ὠραῖο»³².

Στὰ Ἑλληνικά Τοπία, ἐκτός τῶν σημαντικῶν σχεδίων πού βλέπουμε, φτιαγμένα ἀπὸ τὸν Καίμη, τὸν Τσαρούχη, τὸν Γλιάτα, τὸν Λουκόπουλο, τὸν Χαρίδημο, ἀποτυπώνεται τὸ ἔντονο ἐνδιαφέρον τοῦ Καίμη γιὰ τὰ θέματα τῆς τέχνης, ἀπὸ τὴν ζωγραφικὴ τῶν ἀγγείων ὡς τὴν τραγωδία. Σημειώνει δέ: «Καὶ ὅταν σάν λαμπρὸ ὄνειρο χάθηκε ὁ πολιτισμὸς τοῦ Αἰγαίου, καὶ ὅταν μετὰ ἀπὸ τὸν Τρωϊκὸ πόλεμο ἐδημιουργήθηκαν νέες συνθήκες καὶ νέες σκέψεις, τότε ἀνεπήδησε

ὁ νέος ἑλληνικὸς πολιτισμὸς, πού μποροῦμε νά τὸν χαρακτηρίσουμε ἡρωϊκὸ, γιὰ εἰσάγει τὸ ἀνθρώπινο στοὶ χεῖο, τὸ ὁποῖον ἐπικρατεῖ πάνω ἀπ' ὅλα τ' ἄλλα»³³.

Ἄν καὶ ἑτερόδοξος, ὁ Καίμη περπάτησε στὶς περισχέες τῶν Μετεώρων καὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους καὶ περιγράφει μὲ ἀγάπη τὰ μοναστηριακὰ συγκροτήματα καὶ τὴν φύση πού τὰ περιβάλλει. Βαδίζοντας ἀνάμεσα στοὺς ὑποβλητικὸς βραχώδεις ὄγκους τῶν Μετεώρων, ὁ Καίμη τρομάζει: «Σέ μιά στιγμή ἡ καρδιά σου ἀρχίζει καὶ δειλιά, γιὰτὶ βράδιασε κιόλας, καὶ τὸ μαῦρο φάσμα τῆς νύχτας ἀρχίζει ν' ἀπλώνεται ὀλόγυρά σου. Γιὰτὶ κανένα καταφύγιο δὲ φαίνεται πουθενά, ἔτσι πού νιώθεις τὸν ἑαυτὸ σου ἔρμιο καὶ μοναχό, ἀνάμεσα σέ τόσα πέτρινα δαιμόνια. Αὐτὴ τὴν τρομάρα τὴν αἰσθάνεται κανεὶς ἐπίσης ὅταν βρίσκεται μέσα στὰ ἀπάτητα δάση τοῦ Ἁγίου Ὄρους, πεζοπορώντας ἀπὸ μοναστήρι σέ μοναστήρι. Ὅταν ὅμως σέ μιά στροφή τοῦ δρόμου θά παρουσιασθεῖ εὐθὺς στὰ μάτια του καμιά σκῆτη σκαρφαλωμένη στὴν ἄκρη ἑνὸς βράχου, τότε μόνον ἡ καρδιά του γαληνεύει»³⁴.

Μὲ θαυμασμὸ ἐκφράζεται γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ τέχνη πού εἶδε ὁ Καίμη στὰ μοναστήρια τῶν Μετεώρων: «Καὶ σάν τελειώσες λοιπὸν τὴ σκάλα κι ἔφτασες ἀπάνω, νάσου τὸν ὁ ἴδιος καλόγερος πού σέ περιμένει ὀλομόναχος, στὴν εἴσοδο τοῦ μοναστηριοῦ γιὰ νά σέ ὀδηγήσει μέσα, γιὰ νά σέ πάρει νά προσκυνήσεις καὶ νά θαυμάσεις τίς λαμπρότατες ἐκκλησίες, τίς στολισμένες μὲ τὴν ὠραία τέχνη τους, πού χρονολογεῖται ἀπὸ τὰ πιὸ πρόσφατα χρόνια τοῦ Μεσαίωνα καὶ μαρτυρᾷ ἕναν περασμένο πολιτισμὸ. Θά βρεῖς ἐκεῖ μέσα ἐπίσης τὴν πατροπαράδοτη φιλοξενία καὶ τὸ ρυθμὸ τῆς ζωῆς, πού ἐξελισσεται μέσα σέ μιά ἀτιμῶσφαιρα πολλῶν ἑκατοντάδων χρόνων»³⁵.

Στὴν Ἀρκαδία ὁ Καίμη συνάντησε τὸν Πάνα: «Καὶ ὁ μέγας Πᾶν βασιλεύει ἀκόμη ἀπὸ τὰ παμπάλαια ἐκεῖνα χρόνια πέρα, πάνω στοὺς ὑπερήφανους τούτους ψυχροὺς ὄγκους τοῦ κορμιοῦ τῆς Ἀρκαδίας ἀπ' ὅπου ξεφύτρωναν τὰ σπέρματα τῆς τραγωδίας, μὲ ἕνα δυνατὸ εἰδυλλιακὸ ρυθμὸ. Ἐκεῖ πάνω σ' ἕνα ψηλὸ ὄροπέδιο, στὴν Τρίπολη, τὴν πρωτεύουσά της πού στέκεται στὸ ἀνατολικὸ μέρος τοῦ Μαινάλου ὄρους, βρῆκε τὴν καρδιά του καὶ τὸ Εἰκοσιένα»³⁶.

Γενικώτερο φιλοσοφικὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ σκέψεις τοῦ Καίμη γιὰ τοὺς «τόπους τῆς τραγωδίας». Γράφει: «Ἡ γῆ ἡ ἑλληνικὴ εἶναι ἡ γῆ τοῦ μύθου, καὶ σάν τέτοια εἶναι φημισμένη σέ ὅλους τοὺς λαούς. Ἡ ἑλληνικὴ τραγωδία, ἑκφραση τοῦ μύθου αὐτοῦ, δὲν κλείνει μονάχα τὰ χαρίσματα τῆς μεγάλης ποιήσεως, ἀλλὰ καὶ μᾶς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ συμμετρικῆς συνθέσεως, πού λίγοι ἴσως τὸ ἔχουν καταλάβει, ὥστε νά καθρεφτίζει μέσα στὴν ψυχὴ τοῦ συμπαντος τὰ πάθη τοῦ ἀνθρώπου, καὶ νά φανερῶνει μὲ τὴ δύναμη τῆς τέχνης κατὰ ἕνα τρόπο πού παίρνει πότε ἡρωικὴ καὶ πότε ἠθικὴ σημασία»³⁷. Ἐνῶ ὅταν συναντᾷ ἀρχαῖα ἐρεῖπια στὸ Ἄργος καὶ στὶς Μυκῆνες

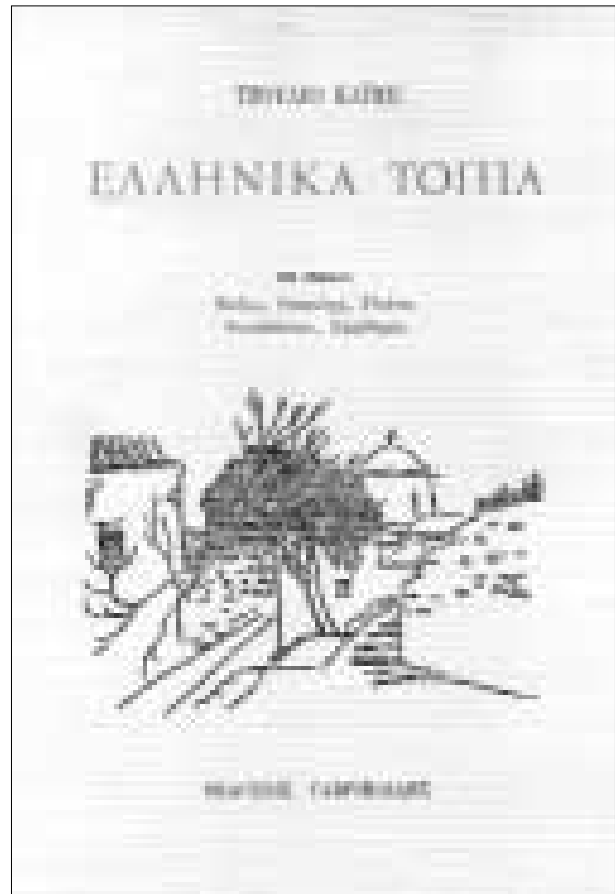
γράφει: «Μήπως τήν ταξιδιάρια ψυχή τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς πού προκόβει ὅπου πατεῖ τό πόδι τῆς καί ὀδηγεῖ καί ἀνυψώνει τήν τέχνη τοῦ κάθε λαοῦ; Πού ἔδωσε ξακουσμένους βασιλιάδες στή χώρα τοῦ Νεῖλου, κι οἱ ἀπόγονοί τους γύρισαν μέ ἀρχηγό τους τό Δαναό, στήν πρωτόγονη πατρίδα τους, κι ἀφοῦ νίκησαν τοὺς Πελασγούς ξύπνησαν ἕνα νέο λαμπρότατο πολιτισμό»³⁸.

Ὁ Καΐμη διανθίζει τό κείμενο γιά τοὺς «τόπους τῆς τραγωδίας» μέ φιλοσοφικές σκέψεις. Διαστέλλει τήν ἐσωτερικότητα τοῦ ἀνθρώπου πρὸς ὅ,τι τόν περιβάλλει: «Τό δόγμα τοῦ “Γνωθὶ σαυτὸν” πού οἱ δελφικοί προφῆτες σκοπεύανε νά τό διδάξουν διαφορετικά, διά τῆς τραγωδίας, προϋποθέτει ὅτι: οἱ θεοὶ πού μᾶς περιζώνουν ἀπ’ ἔξω μας, καί κανονίζουν τή μοίρα μας, εἶναι πιο κοντά μέσα μας, στόν ἀπόκρυφο κόσμο μας. Ἐκεῖ μέσα μᾶς μιλάνε πιο καθαρά παρά ἀπ’ ἔξω»³⁹. Ἐνῶ, ριψοκινδυνεύοντας, ἰσχυρίζεται ὅτι «ἴσως καί τό δόγμα τοῦ Γνωθὶ σαυτὸν νά ἔχει ἐμβολιασθεῖ στούς προφῆτες τῆς σημερινῆς μας θρησκείας»⁴⁰.

Πολλά ἀπό τά θέματα πού περιλαμβάνονται στό βιβλίο τοῦ Καΐμη *Ἑλληνικά Τοπία* τά ξανασυναυτουμε στά ἄρθρα καί στά δοκίμια πού δημοσίευσε στά διάφορα περιοδικά μέ τά ὁποῖα κατά καιρούς συνεργάστηκε. Φαίνεται ὅτι ὀρισμένα θέματα τόν ἀπασχόλησαν διαχρονικά.

Ὅρισμένα ἄρθρα του ὅπως «Ἡ τέχνη στά ἐβραϊκά χειρόγραφα τοῦ Μεσαίωνα — ἐπὶ τῆ βάσει νέων ἐρευνῶν» καί «Ἡ πεντάτευχος καί ἡ αἰσθητική» ἀναφέρονται στόν ἐβραϊκό πολιτισμό καί στήν ἐξέλιξή του, ἐνῶ ἄλλα ἀναφέρονται στήν βυζαντινὴ τέχνη καί στήν νεώτερη ἑλληνικὴ αἰσθητικὴ, στόν Χαλεπά, στόν Κόντογλου, στόν Σικελιώτη, στό Τσαρούχα, στόν Παπαλουκά, στόν Πικιώνη. Ἄλλα ἄρθρα του πραγματεύονται τήν αἰσθητικὴ τῶν σπιτιῶν τοῦ Αἰγαίου, τῆς Μακεδονίας καί τῆς Ἡπείρου.

Σημαντικό εἶναι τό ἄρθρο πού δημοσίευσε στήν *Νέα Ἑστία* (τ. 527, 15/6/1949) γιά τήν ζωγραφικὴ τοῦ Καραγκιόζη, πού ἀναφέρεται συγκεκριμένα σέ ἐκθεση ζωγραφικῆς τοῦ Εὐγένιου Σπαθάρη στήν αἴθουσα τοῦ Ἀγγλοελληνικοῦ Σύνδεσμου. Σημειώνει ὁ Τζ. Καΐμη: «Τά ἐκθέματα τοῦ νέου Σπαθάρη εἶναι μιά ἐκπληκτικὴ πρόοδος τῆς λαϊκῆς αὐτῆς τέχνης, πού προμηνύει λαμπρό μέλλον. Καθὼς ἐξηγήσαμε, δέν ὑπάρχει παρά μία μόνη τέχνη, μία πηγαία εὐαισθησία ἐξελιγμένη μέσα στήν πείρα τοῦ δημιουργοῦ, στό στάδιο τῆς λογικῆς του δύναμης. Ἄρα ἡ Λαϊκὴ Τέχνη εἶναι ὁ πρῶτος σπῆρος τῆς πλαστικῆς αὐτῆς ἀλήθειας. Τό ἄτομο σέ ἐπαφή μέ τή φύση πλάθει τόν ἀτομικὸ ρυθμό, ἀλλά ἡ φύση δέν τοῦ προσφέρει τό σύστημα τῆς κατασκευῆς. Μόνο ἀπὸ τήν παράδοση πού συντηρεῖται στό λαό (λαϊκὴ ἢ ἀγιογραφικὴ) θά τά μάθει... Ἀπὸ τήν παραπάνω ἀποψη τῆς λαϊκῆς ἀλήθειας, ὁ Σπαθάρης μοιάζει μέ τόν Θεόφιλο στή σύλληψη, ἀλλά διαφέρει στό εἶδος. Οἱ φιγούρες τοῦ Σπαθάρη εἶναι

ἄμεσα πρωτόγονες, δηλαδή πλάγιες (ὡς ἐπὶ τό πλεῖστον) ἐνῶ τοῦ Θεόφιλου εἶναι ἀνάγλυφες (χῶρος σέ ἐπιφάνεια). Ἐξἄλλου ὁ Θεόφιλος ἔχει μυστικισμό. Ὁ Σπαθάρης, τό ἀντίθετο, ἔχει δυναμικὸ ὕφος»⁴¹.

Στόν Πικιώνη ἀναγνωρίζει τήν ἀξιοσύνη νά δημιουργεῖ ἐμπνεόμενος ἀπὸ ὅ,τι αὐθεντικά νεοελληνικό. Οἱ σκέψεις αὐτές ἀποκτοῦν ιδιαίτερη σημασία στήν ἐποχὴ τῆς ἀμερικάνικης παγκοσμιοποίησης, ὅπου κάθε τί τοπικὸ θά πρέπει νά ἐξουδετερωθεῖ ἢ νά ξεπέσει σέ ἀνώδυνο φολκλόρ: «Μέσα στό σημερινὸ χάος τῆς κοσμοπολιτικῆς οἰκοδομικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ὑπάρχει κι ἕνας ἀρχιτέκτων, ἀπόμαχος, μέ ἐνεργητικὸ παρελθόν, ὁ ὁποῖος ἐπιμένει μέ ἔργα νά δίνει στόν τόπο μας τόν φυσιολογικὸ ἀρχιτεκτονικὸ ρυθμό. Νά δημιουργεῖ κάτι πού νά συμβιβάζεται μέ τό ἀττικὸ κλίμα, πού τό λαϊκὸ μοτίβο τῶν διαφόρων ἀπόμακρων τόπων (λουλούδι τοῦ κλίματος) ἐμπνέει τά ἀρχικά παραδοσιακά στοιχεῖα. Ἴσως αὐτὴ ἡ προσπάθεια τοῦ Πικιώνη νά θεωρηθεῖ ἀπὸ μερικοὺς μοντέρνους ἀναχρονιστικὴ καί μάταιη. Ὁ σημερινὸς κοσμοπολιτισμὸς, ἀλήθεια, ἀπορροφάει κάθε τοπικὸ χαρακτήρα στήν τέχνη, ἀλλά μέχρις ἐνός ὁρίου ὅμως. Ὑπάρχουνε ἦθη τῶν διαφόρων λαῶν πού ἐπιβάλλονται καί μένουν παρά τό κοσμοπολιτικὸ αὐτὸ ρεῦμα. Μήπως μπορεῖ αὐτὸ τό ρεῦμα νά σθῆσει τὴ γλῶσσα κάθε λαοῦ; Μά οὔτε κἂν μπορεῖ νά χαλάσει διόλου τίς λαϊκῆς παραδόσεις. Καί

ακόμη η λαϊκή αρχιτεκτονική τῶν σπιτιῶν μένει ἀνέγγιχτη ἀπὸ τοῦτο τὸ κακὸ καὶ ζεῖ καὶ θριαμβεύει σέ κάθε μέρος τῆς Ἑλλάδος, στοὺς φυσικοὺς τόπους τῆς. Θυμᾶμαι τώρα ὅσα μοῦ ἔλεγε ὁ Πικιώνης σ' ἓνα ταξίδι μας στὴν Αἴγινα, ὅταν μοῦ χαρακτήρισε τὴ διαφορὰ τῆς λαϊκῆς ἐλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς: ξεχώριζε τὸ βορεινὸ ρυθμὸ ἀπὸ τὸ νησιώτικο τέτοιο. Τὸ νησιώτικο ἔχει κάτι τῆς δωρικῆς ἀπλότητος, ὅπως τὸ μακεδονικὸ τῆς ἰωνικῆς χάφης»⁴².

Ἡ τέχνη γιὰ τὸν Καίμη ἔχει χαρακτῆρα ἐθνικὸ, λαϊκὸ, ἐμπνέεται ἀπὸ τὴν λαϊκὴ παράδοση κάθε τόπου: «Ὁ ἀληθινὸς καλλιτέχνης πού ἔχει συνείδηση τῆς εὐημερίας τοῦ τόπου δέν μπορεῖ νά εἶναι μόνον ἐρασιτέχνης μὰ ἐκτιμᾷ τὴν βιομηχανία τοῦ τόπου του σάν πνευματικὸ ψωμί τοῦ λαοῦ του καὶ ὅπως εἶναι ἀμαρτία νά πωλήσει τὸ ἀγνὸ ψωμί πιὸ ἀκριβὰ ἀπὸ τὴν ὀρισμένη ἀξία του, ἔτσι καὶ μιά ἀπλή ζωγραφιά δέν μπορεῖ νά ἔχει ἀξία ἐπιστημονικὴ γιὰ νά πάει σέ μουσεῖα καὶ συλλογές, μὰ νά εἶναι χρήσιμο ἀντικείμενο τοῦ λαοῦ. Φτιαγμένη ἀπὸ τὸ λαὸ γιὰ τὸ λαὸ. Ὁ ἐρασιτέχνης δέν θά θαυμάζει τὰ λαϊκὰ ἔργα ἀλλὰ θά τὰ ἀνυψώσει. Ἔτσι ἡ ἐρασιτεχνία ὑπάρχει γιὰ τὴν βιοτεχνία καὶ ἡ βιοτεχνία γιὰ τὴν ἐρασιτεχνία. Θά ἀνακαλύψει τότε μέ μεγάλη του ἐκπληξῆ ὅτι μέσα στὴν ἀκαλλιέργητη τέχνη τοῦ λαοῦ του θά βρεῖ κάτι ἀρετές μιᾶς γερῆς καὶ ἀληθινῆς κατασκευῆς, πού σέ κα-

νένα μεγάλο ξένο καλλιτεχνικὸ ἔργο μπορεῖ νά τὸ βρεῖ, γιατί θά βρεῖ μέσα στὴ λαϊκὴ τέχνη τὴ ράτσα του, τὴν ιδιοσυγκρασία του καὶ τὴ πλούσια ὕλη πού θά τὴν ἐπεξεργασθεῖ... Μέ τὸ ἔργο μου «Καραγκιοζῆς» κάνω αὐτὸ πού πολλοὶ τὸ θεωροῦνε μιά ὑπερβολή — νά ἀνυψῶνω ἓνα ξεπεσμένο θέατρο. Καὶ ὅμως μέ τὸ ἔργο αὐτὸ δέν κάνω παρά νά τὸ φανερώσω τὴν ιδιοσυγκρασία μου, νά δώσω τὴν ἀξία πού πρέπει σέ κάτι ξεπεσμένο, μὰ πού ἔχει βάθος καὶ οὐσία καὶ ἐπὶ πλέον ἐκφράζει τὴν ιδιοσυγκρασία τῆς ἐλληνικῆς φυλῆς. Ἄν ἔμενα στὸ ἐπίπεδο τοῦ θαυμαστοῦ ἐνός πρωτόγονου θεάτρου, θά ἔκανα ἔργο σκέτο ἐπιστημονικὸ, δίχως ποιητικὴ σύλληψη, δίχως σκοπὸ, ὅπως μέ πλαστὰ ἀρώματα δέν μπορεῖ κανεὶς νά ἀποδώσει τὴ γοητεία πού ἔχει τὸ ἀγριολούλουδο, τὸ ἴδιο μεταφράζοντας στὴν ἐπίσημη γλῶσσα τὰ λαϊκὰ παραμῦθια δέν κάνουμε παρά νά τὰ χαλάμε. Ἐγὼ ἀνεκάλυψα τὸ σκελετὸ τῆς κάθε κωμωδίας, ὅπου ὁ καθένας μπορεῖ νά τὴν διαμορφώνει ὅπως θέλει. Ὁ Αἰσχύλος παίρνει τὸ ταπεινὸ λαϊκὸ θέατρο, τὸ ἀνυψώνει μέ τὴ μεγάλη του φαντασία, καὶ ἔτσι τὸ θέατρό του γενόμενο προσιτὸ στὸ λαὸ, δίχως νά ἀπογυμνωθεῖ ἀπὸ τίς μεγάλες ιδέες του, γίνεται παραδειγματικὴ τέχνη γιὰ τὸ λαὸ»⁴³.

Ἄλλα ἄρθρα τοῦ Καίμη τονίζουν ὅτι στὸν Καραγκιοζῆ ἀναδεικνύεται ἡ διαχρονία τῆς ἐλληνοσύνης: «Ὁ Καραγκιοζῆς μου ἦταν γνωστὸς ἀπὸ τὰ πρῶτα μου χρόνια, στὸ πατρικὸ μου νησί τὴν Κέρκυρα, ὅπου ὁ Ρούλιας μάζευε ὅλα τὰ παιδάκια στὸ μῦθο καὶ τὰ διασκέδαζε. Τώρα πού βρισκόμουν στὴν Ἀθήνα καὶ μελετοῦσα τὴν ἀρχαία τραγωδία, ἔβρισκα μιά ὁμοιότητα μέ τὸν Καραγκιοζῆ, πού δέν μοῦ ἄφηνε καμιά ἀμφιβολία πὼς εἶναι μιά συνέχεια τῆς παράδοσης. Ἡ σκέψη ὅτι ὁ ἐλληνικὸς λαὸς ἔμεινε πολλὰ χρόνια στὰ πάτρια βουνά, ὅταν Ρωμαῖοι, Φράγκοι, Τούρκοι χτυποῦσαν τὴν Ἑλλάδα, μέ ὀδήγησε στὸ συμπέρασμα πὼς ἦταν πολὺ φυσικὸ νά κρατῆσει τὴν ἀρχαία παράδοση. Ἡ ἀρχαία τραγωδία ἦταν λαϊκὴ, μέ τὸν ἴδιο τρόπο πού εἶναι σήμερα ὁ Καραγκιοζῆς. Παρ' ὅλη τὴν σημερινὴ πρόοδο, βλέπομε ὅτι ὁ ἐλληνικὸς λαὸς κρατᾷ αὐτὴ τὴν πανάρχαιη παράδοση ἀμόλυντη, ἀνάμεσα σέ ἄλλες μορφές. Ἄν παραβάλλομε τὸν σατιρικὸ καὶ ἥρωο-λατρικὸ χαρακτῆρα τῆς, μέ τὴν ἀρχαία τραγωδία, θά δοῦμε τίς ὁμοιότητές τους. Ἀναπαριστᾷ τὰ δημοτικὰ τραγούδια πού εἶναι ἡ συνέχεια τῆς ἀρχαίας Τραγικῆς παράδοσης, μεταμορφωμένα κατὰ τὴν περίοδο τῆς Σκλαβιάς, ὅποτε ἡ ἰδέα τῆς ἐλευθερίας ἔγινε θρησκεία. Ἐξ ἄλλου, οἱ ἐλληνικὲς φυλές ζοῦσαν πρωτόγονα στὰ ἐλεύθερα βουνά τους, κι ὁ πρωτόγονος ἥρωας τοῦ τραγουδιοῦ ἔμεινε μεταμορφωμένος ἀπὸ τὴν πραγματικότητα τοῦ πονεμένου λαοῦ μας, πού δέν ἤθελε νά πεθάνει. Μέσα στὸ τραγούδι αὐτὸ φανερώνεται ἡ πίστη τῆς αἰώνιας φυλῆς. Ἡ ἐποχὴ μας, φυσικά, μέ τὴν πρόοδο (τοῦ Κινηματογράφου, τῆς Τηλεόρασης) σκέπασε τὸ πρωτόγονο στοιχεῖο, τὸ λαϊκὸ, ἀλλὰ δέν τὸ σκότωσε. Μένει ζωντανό, σάν τὴ σπῖθα κρυμμένη στὴ

στάχτη, έτοιμο νά ξαναλάμψει πάλι. Γιατί ή πρόοδος του χρόνου μάς ξαναφέρει πάντα στις πηγές, όπου ή Τέχνη ανανεώνεται. Ο Καραγκιόζης διατηρεί όλα τά στοιχεία πού μπορούν ν' αναπτυχθούν αύριο, σε καλύτερες εποχές, σε έθνικό θέατρο, αναστημένο από ιδεολόγους τής μεγάλης δραματοουργίας»⁴⁴.

Ανεξάρτητα αν συμμεριζόμαστε τήν αισιοδοξία του Τζούλιο Καΐμη, θά πρέπει μαζί με αυτόν νά υποστηρίξουμε ότι τίποτα σημαντικό δέν μπορεί νά δημιουργηθεί στην τέχνη, δίχως ο λαός νά δει κατάματα τόν έαυτό του, νά τόν αξιολογήσει σωστά, νά κοι-

νωγήσει τήν αλήθεια, τό αυθεντικό. Η γνώση κάθε τοπικής παράδοσης είναι ή προϋπόθεση για τήν γνώση του κόσμου. Είναι χαρακτηριστικό, τήν γνώση του νεοελληνισμού τήν έπιτέλεσαν όσοι κατανόησαν τήν αλληλουχία έθνικού-διεθνικού: ο Τεριάντ με τόν Θεόφιλο, ο Γ. Σεφέρης με τόν Μακρυγιάννη, ο Χατζηκυριάκος-Γκίκας και ο Πικιώνης με τήν λαϊκή αρχιτεκτονική, ο Τσαρούχης με τόν ζειμπέικο χορό, ο Μάνος Χατζιδάκης με τό ρεμπέτικο τραγούδι, ο Τζούλιο Καΐμη με τόν Καραγκιόζη.

Σπύρος Κουτρούλης

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Άλέξης Σαββάκης: «Ιωάννης Τσαρούχης» Έκδ. Καστανιώτη, Άθήνα 1993, σ. 219.

Λεωνίδα Χρηστάκη: «Τζούλιο Καΐμη: Ένας άπωσιοπημένος λόγιος», Έκδόσεις Σπηλιώτη, Άθήνα 2002, σ. 13.

3. Άλέξης Σββάκης: «Ιωάννης Τσαρούχης», Έκδ. Καστανιώτη, Άθήνα 1993, σ. 220.

4. «Τζούλιο Καΐμη. Ένας άπωσιοπημένος: Μαρτυρίες και κρίσεις. Τό ζωγραφικό έργο του. Έπιλογή από άρθρα του (1928-1976). Έπιμέλεια Μ. Φάις, εκδόσεις Γαβριηλίδης, Άθήνα 1994, σ. 21-22.

5. Αναλυτικά έργοβιογραφικά στοιχεία μπορούμε νά διαβάσουμε στό κείμενο του Μισέλ Φάις «Πρώτο σχέδιασμα προσέγγισης του Τζούλιο Καΐμη» πού περιέχεται ως επίμετρο στό «Έλληνικά Τοπία» (Γαβριηλίδης 1993), σ. 117-143. Επίσης πολύ χρήσιμο είναι τό κείμενο του Λεωνίδα Χρηστάκη «Τζούλιο Καΐμη Ένας άπωσιοπημένος λόγιος» (Σπηλιώτης 2002) με διεξοδικές έργογραφικές αναφορές πολλές από τίς όποιες έχουν άντληθεί από τό περιοδικό του Ν. Λογοθέτη «Ο Καλτσέτας» (τεύχος 10 Άπρίλιος 1992).

6. Λεωνίδα Χρηστάκη: «Τζούλιο Καΐμη: Ένας άπωσιοπημένος λόγιος», εκδόσεις Σπηλιώτη, Άθήνα 2002, σ. 48.

7. Klaus Vrieslander - Τζούλιο Καΐμη «Τό σπίτι του Ροδάκη στην Αΐγινα». Προλογικό σημείωμα: Άρης Κωνσταντινίδης, Εΐσαγωγή: Δημήτρης Φιλιππίδης, Έπίμετρο - Έπιμέλεια: Μισέλ Φάις, εκδόσεις Άκρίτας 1997, σ. 29.

8. Όπως προηγούμενα, σ. 31.

9. Όπως προηγούμενα, σ. 31.

10. Όπως προηγούμενα, σ. 32.

11. Όπως προηγούμενα, σ. 33.

12. Όπως προηγούμενα, σ. 34, 35.

13. Όπως προηγούμενα, σ. 36.

14. Όπως προηγούμενα, σ. 36.

15. Από τό «Τζούλιο Καΐμη: Ένας άπωσιοπημένος» (Έκδ. Γαβριηλίδης, 1994), ή μελέτη του Γ. Κιουρτσάκη

«Ο άγνωστός πρωτοπόρος και αγέννητη παράδοση», σ. 104.

16. Όπως προηγούμενα, σ. 105.

17. Όπως προηγούμενα, σ. 109.

18. έ. Καΐμη: «Καραγκιόζης ή ή αρχαία κωμωδία στην ψυχή του θεάτρου σκιών» (Μετ. Κ. Μέκκας - Τ. Μήλιας, Ξυλογραφίες Κλάους Φρισλάντερ), εκδ. Γαβριηλίδης 1990, σ. 20, 21.

19. Όπως προηγούμενα, σ. 31.

20. Όπως προηγούμενα, σ. 28.

21. Όπως προηγούμενα, σ. 36.

22. Όπως προηγούμενα, σ. 37.

23. Όπως προηγούμενα, σ. 60.

24. Όπως προηγούμενα, σ. 65.

25. Όπως προηγούμενα, σ. 65.

26. Όπως προηγούμενα, σ. 68.

27. Όπως προηγούμενα, σ. 71.

28. Όπως προηγούμενα, σ. 135.

29. Όπως προηγούμενα, σ. 143.

30. Τζούλιο Καΐμη: Έλληνικά Τοπία (Μέ σχέδια Καΐμη, Τσαρούχη, Γλιάτα, Λουκόπουλου, Χαρίδημου), εκδ. Γαβριηλίδης, 1993, σ. 15.

31. Όπως προηγούμενα, σ. 22.

32. Όπως προηγούμενα, σ. 40, 41.

33. Όπως προηγούμενα, σ. 45.

34. Όπως προηγούμενα, σ. 58.

35. Όπως προηγούμενα, σ. 58.

36. Όπως προηγούμενα, σ. 70.

37. Όπως προηγούμενα, σ. 85.

38. Όπως προηγούμενα, σ. 86.

39. Όπως προηγούμενα, σ. 91.

40. «Τζούλιο Καΐμη: Ένας άπωσιοπημένος», σ. 98, 99.

41. Όπως προηγούμενα, σ. 193, 194.

42. Όπως προηγούμενα, σ. 206, 207.

43. Όπως προηγούμενα, σ. 218, 219.

44. Όπως προηγούμενα, σ. 222, 223.

